Hrvatski otoci

UVOD U NESOLOGIJU

UREDNIK
Nenad Starc

Hrvatski otoci – uvod u nesologiju

NAKLADNIK
Sveučilište u Zadru

ZA NAKLADNIKA
Josip Faričić, rektor

POVJERENSTVO ZA IZDAVAČKU DJELATNOST SVEUČILIŠTA U ZADRU
Lena Mirošević, predsjednica

UREDNIK
Nenad Starc

RECENZENTI
Maja Fredotović
Aleksandar Lukić

LEKTURA
Edita Medić

PRIJELOM
Hoba g.o., Zadar

TISAK
Kerschoffset d.o.o., Zagreb

NAKLADA
300

Zahvaljujemo Borisu Kačanu na ustupljenim fotografijama upotrijebljenim u ovoj knjizi.

CIP zapis je dostupan u računalnome katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 001284177

ISBN (online) 978-953-331-608-6

Partially translated from the English Language edition of The Notion of Near Islands: the Croatian Archipelago By Nenad Starc, originally published by Rowman & Littlefield International, an imprint of The Rowman & Littlefield Publishing Group, Inc., Copyright © 2020 by the author(s). Translated into and published in the Croatian language by arrangement with the Rowman & Littlefield Publishing Group, Inc. All rights reserved.

No part of this book may be reproduced or transmitted in any form or by any means electronic or mechanical including photocopying, reprinting, or on any information storage or retrieval system, without permission in writing from the Rowman & Littlefield Publishing Group, Inc.

Djelo je objavljeno pod uvjetima Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 4.0 Međunarodne javne li-cence (CC-BY-NC-ND) koja dopušta korištenje, dijeljenje i umnažanje djela, ali samo u nekomercijalne svrhe i uz uvjet da se ispravno citira djelo i autora, te uputi na izvor. Dijeljenje djela u prerađenom ili izmijenjenom obliku nije dopušteno.

The work is published under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License (CC BY-NC-ND), which allows for the use, sharing, and reproduction of the work, but only for non-commercial purposes and provided that the work and the author are properly credited, and the source is referenced. Sharing the work in a modified or adapted form is not permitted.

Hrvatski otoci – uvod u nesologiju

UREDNIK
NENAD STARC

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

morepress
morepress.unizd.hr

Zadar, 2026.

Goranu Crnošiji
otočaninu

PREDGOVOR

Izdavač Rowman & Littlefield objavio je 2020. godine knjigu o hrvatskim otocima pod naslovom *The Notion of Near Islands – The Croatian Archipelago*. Jedanaest autora iz Hrvatske i dvojica iz inozemstva priredili su 11 poglavlja u kojima su hrvatski otočni prostor razmatrali s različitih znanstvenih motrišta, uzimajući u obzir svjetsku tipologiju u pogledu udaljenosti od kopna po kojoj su svi hrvatski otoci priobalni.

Knjiga koju imate u rukama djelomični je prijevod knjige *The Notion of Near Islands*. Izvorno izdanje pisano na engleskom jeziku nije se moglo, a ni smjelo urediti samo kao zbir prijevoda tekstova na hrvatski jezik. Trebalo ju je preurediti, prije svega zato što smo englesko izdanje namijenili čitateljima diljem svijeta, kojima je u nedostatku sinteza ili opsežnijih preglednih članaka o hrvatskim otocima na stranim jezicima trebalo predstaviti malo otočje u malom moru Sredozemlja. Čitateljima u Hrvatskoj treba, naravno, detaljnije, pa i kritičnije progovoriti o posebnostima otočnog prostora u pročelju obalnih regija. K tome, u samo četiri godine otkako je knjiga objavljena, mnogo se toga i dogodilo. Prebrodili smo pandemiju bolesti COVID-19, dočekali popis stanovništva 2021., a gospodarstvo se suočilo s raznim poteškoćama, uz ostalo i onima snažno uvjetovanim globalnom političkom i energetskom krizom. Gotovo sva poglavlja trebalo je stoga dopuniti, proširiti, neka toliko da je često bilo lakše pisati nanovo nego uređivati postojeće. Poglavlje iz originala o bliskim otocima u globalnom kontekstu pritom je izostavljeno, a poglavlje o otočnoj politici dopunjeno je u tolikoj mjeri da ga je trebalo podijeliti na dva. Dodana su i dva nova, o insularnom gospodarstvu i turizmu i te o indeksu sreće stanovnika hrvatskih otoka.

Autorska prava za prijevod engleskog jezika te koordinaciju pripreme knjige na hrvatskom jeziku preuzelo je Sveučilište u Zadru na kojem se više sastavnica i znanstvenih timova sustavno bavi hrvatskim otocima. Premda se na tom sveučilištu, kao i na drugim hrvatskim sveučilištima i znanstvenim institutima, otoke sve više istražuje interdisciplinarno, svojevrsna inercija i dalje pridonosi preferiranju metoda i diskursa unutar pojedinih znanstvenih područja i polja. Pokušali smo stoga prirediti djelo koje će uvažavanjem dosadašnjih spoznaja i usvajanjem interdisciplinarnosti koja obilježava novija znanstvena istraživanja rezultirati koherentnom cjelinom i uvesti čitatelje u *nesologiju*, znanstvenu disciplinu o otocima.

Foto: Boris Kačan

Sadržaj

9 **Uvod**
Nenad Starc

I. DIO

23 **Hrvatski otoci – prostor stalnih mijena**
Josip Faričić - Anica Čuka

59 **Migracija kao način života**
Sanja Klempić Bogadi - Sonja Podgorelec

77 **Otočni rub – prostor kontakta i mjesto reprodukcije otočnosti**
Marina Blagajić Bergman

95 **Otočni drugi i otočne drugosti**
Ana Perinić Lewis

143 **Identitet otočana – zakopano blago**
Vladimir Skračić

II. DIO

171 **Otoci i grad – zadarski urboarhipelag**
Anica Čuka - Josip Faričić

189 **Blizu, daleko ili onkraj? Migracije s dalmatinskih otoka Oliba i Silbe**
Tomislav Oroz

213 **Susak, na obodu arhipelaga**
Nenad Starc - Julijano Sokolić

233 **Olujni arhipelag**
Joško Božanić

III. DIO

275 **Otočnost i upravljanje otočnim razvojem u Europskoj uniji**
Sean Turner

301 **Na rubu razvojne politike – stoljeća kolonata i carstava**
Nenad Starc - Željka Kordej-De Villa

323 **Insularno gospodarstvo i turizam**
Nenad Starc - Željka Kordej-De Villa

357 **Otočna razvojna politika – kopneni početci i stranputice**
Nenad Starc - Željka Kordej-De Villa

397 **Indeks sreće stanovnika hrvatskih otoka u zimu 2022./23. godine**
Petar Filipić - Nenad Starc

428 **Životopisi**

Uvod

NENAD STARC

Otok je, čini se, lako odrediti: dio kopna okružen sa svih strana vodom. Pritom se obično misli na more i smatra da je time dovoljno rečeno. To se određenje rijetko propituje, pa se gubi iz vida da obuhvaća premalo i tako ostaje neprecizno, ponekad i neupotrebljivo. Praksa, prije svega ona pomorska, zahtijeva preciznost i sigurnost, pa se uobičajilo stijene ne veće od 1 ha, koje se vide i za najviše plime, zvati hridima, a one koje se vide samo za oseke, grebenima. Samo se dio kopna veći od 1 ha nedvojbeno smatra otokom. Na kartama ćemo ih, međutim, naći nebrojeno mnogo, pa treba raščlanjivati i dalje. Tako se uobičajio i deminutiv; oni veći od 1 ha, a manji od 1 km^2, nazivaju se otočićima. Biolozi će postaviti još uvjeta: dio kopna u moru je otok (vrijedi i za otočiće) ako na njemu uz morski možemo naći i kopneni život, ako, dakle, ima tla, a na njemu i u njemu flore i faune. U Japanu će reći isto i napisati 島, što se čita 'ptica na travi na moru'. Pregnantno, slikovito i jasno; biolozi (oni zapadni) moraju priznati da u znanosti treba biti mjesta i za pokoji haiku. Možda i za rune: Šveđani će napisati Ö, a otoci će se zvati Värmdö, Lidingö, Utö… U određivanje otoka zna se uključiti i birokracija i ponekad joj se ne može osporiti slikovitost. Škotski popis stanovništva iz 1861. otokom smatra svaki dio kopna okružen morem na kojem ima dovoljno ispaše barem za jednu ovcu. Odrediti otok očito je inspirativna zadaća, olakšana time što se uvijek radi o dva medija, kopnu i moru, pa nema zabune. Planine se mogu promišljati kao dijelovi kopna okruženi ravnicom, ali ih nitko neće nazvati otocima niti će ravnice smatrati dijelovima kopna okružene planinama. Nakon Herodota koji je saharske oaze nazvao arhipelagom, malo tko je u pustinji nalazio otoke (Morris, 2010)[1], a gotovo nitko nije vidio jezera kao otoke sa svih strana okružene brdima (Matvejević, 1987). Okruženost morem, jezerom ili rijekom u pravilu se koristi kao *definiens* otoka.

Određenja otoka razlikuju se od jezika do jezika. Pomorski narodi koji dobro poznaju raznolikost otoka, nazivaju ih mnogim imenima. U engleskom, koji je u tom pogledu bogat, nalazimo riječ *land* koja kao opći pojam služi za izvedenice *island*, *mainland*, *highlands*, *badlands*. Definicija otoka *body of land surrounded by water* određuje tako otok neposredno i neovisno od pojma kopna. S druge strane, narodi koji su se doselili na more i donijeli jezik koji su gradili na kopnu, morali su se dovijati. Primjere ne treba tražiti daleko. Stigavši na obalu Jadrana prije trinaest stoljeća, Hrvati nisu znali kako

[1] Opisao ih je pet: Baharia, Dakkhla, Farafra, Kharga i Siwa. Naseljene su i danas.

zvati plavetnilo pred sobom pa su prihvatili ime kako su ga čuli od onih koji su u to vrijeme njime već uvelike plovili. *Mare* je tako s vremenom postalo *more*. Riječ *otok* su, međutim, donijeli sa sobom. Na rijekama koje su dobro poznavali, promatrali su kako voda optječe oko dijelova kopna usred toka i nazivali ih otocima.[2] Poslužilo je kad je trebalo nazvati dijelove kopna koje su vidjeli s morske obale. Poslužilo, ali i ograničilo jer nije bilo općeg pojma, pa je otok opisan kao *dio kopna okružen morem*. Trebalo ih je naseliti i opstati na njima stoljećima da bi se uvidjelo da se određivanjem otoka kopnom mnoge otočne posebnosti metu pod tepih.

Određivanje otoka time nije privedeno kraju jer je ponuđeno određenje tek geografsko. Dovoljno je, naime, vidjeti ribarice oko otoka da bi se ustanovilo da je okolno more jedan od resursa otočnog života i da, sagledavajući otok s društveno-ekonomske strane, moramo obuhvatiti i more oko njega. Gledajući i dalje s te strane, vidimo i sve što je na otoku izgrađeno i što se sve radi i nije nam teško uočiti da se otočani koriste uslugama ekosustava[3] otoka i okolnog mora u tolikoj mjeri da je teško razlučiti prirodno od antropogenog. Nije teško uočiti ni da je u uvjetima insularnosti ta simbioza trajna, tako da možemo govoriti o dinamičnom *otočnom sustavu* u kojem je malo što stalno. Čovjekova djelatnost neprestano mijenja krajobraz otoka i uvijek nanovo određuje koliko će mora biti korišteno kao resurs ili prometni medij. Na pacifičkim arhipelazima otočani su od davnina znali ploviti od otoka do otoka prevaljujući tisuće milja i potvrđujući tako da se morska komponenta njihovih sustava mjerila nemalim dijelovima oceana. U sustavima priobalnih otoka riječ je o uskom pojasu okolnog mora određenom ostalim otocima i prije svega blizinom kopna. I ovdje ima razlika jer su bliži otoci upućeni na kopno, a rubni na pučinu, pa je jedan od njihovih ključnih resursa, ribolovno područje, uvijek mnogo veći.

S druge strane, latinština *insula*, a pogotovo *insularno*, na kopnu se spominje češće nego na otocima iako je jasno odakle je riječ. Insule su punile stare rimske gradove, a možda nam baš *cortex insularis* omogućuje da neke dijelove kopna smatramo *insulariziranim* iako je more daleko. Finci o tome imaju i zakon. „Otokom se smatra svako kopno okruženo morem ili jezerom," piše u Zakonu o otocima Republike Finske iz 1981. godine, „ali i sva kopnena područja u kojima vladaju takvi uvjeti." Otok može biti određen drugačijim medijem, ali odvojeni i izdvojeni, pa i usamljeni možemo biti i u istom. Finski primjer možda i nije najbolji jer su zakoni naročito fluidni medij. Hrvatski Zakon o otocima iz 1999., u to vrijeme treći na svijetu, razglaba tako predmet zbog

---

[2] Današnje otočane možda zbunjuje što se devet mjesta u unutrašnjosti Hrvatske, dva u Bosni i Hercegovini i dva u Sloveniji zovu Otok. Mikrotoponimijski uvid otkrio bi ih i više.

[3] Usluge ekosustava sve su popularniji koncept u znanostima o okolišu. Prihvatile su ga i institucije koje ga trebaju čuvati. Pristup je naglašeno antropocentričan: živimo u ekosustavu, štoviše njegov smo dio, a do njega (ekosustava) je da nam besplatno pruža izravne i neizravne *usluge* podrške, reguliranja, usluge u području kulture itd. Do nas je da to vrednujemo novcem i tako procjenjujemo „trošak" ekosustava, to jest štetu koju činimo ili bismo mu mogli učiniti. Pristup je i kontroverzan jer se sve to čini uz formalno priznanje da „…priroda ima neprocjenjivu intrinzičnu vrijednost…" (Agencija za zaštitu okoliša, 2015: 4).

kojeg je donesen u 56 članaka i čak obuhvaća jedan poluotok, a da uopće ne kaže što je to otok. Polazno određenje o kopnu okruženom morem bilo je, čini se, toliko uvjerljivo da ga se nitko nije sjetio navesti. Tek devetnaest godina kasnije zakonodavac se potrudio i naveo što osnovni pojmovi u zakonu znače: *otok* je prirodno nastali dio kopna okružen morem veći od 1 km^2, *otočić* je otok veći od 0,01, a manji od 1 km^2, *hridi i grebeni* manji su od 0,01 km^2 (Zakon o otocima NN 116/2018, Članak 5.). Japanski zakonodavac nije trebao potrošiti toliko riječi; kanji 島 i naziva i određuje. Finci su pak jednom rečenicom pootočili dobar dio kopna na dalekom sjeveru. Drži li se zakona, Djed Božićnjak svake zime preže sobove i kreće na put s otoka.

Zaboravimo li načas na medij vode i usredotočimo li se na izdvojenost i okruženost, mnogo toga postaje otokom. Od insulariziranih regija i subregija i insularne umjetnosti[4], sve do zelenih otoka u gospodarenju okolišem, pješačkih otoka u gradskom prometu i otoka usred kuhinje. Možemo se i prisjetiti da je davno, davno, na planetu postojala samo Pangea, veliko kopno kojem se ne može poreći da je sa svih stana bilo okruženo morem. Podijelila se na Gondvanu i Lauraziju pa, ako nemamo drugog posla, možemo postaviti pitanje što je tu bilo kopno, a što otok. Takvo razmišljanje, usmjereno naizgled ni prema čemu, može, međutim, dovesti do upitnih dijelova kopna okruženih morem. Do Australije, na primjer, koja je nedvojbeno kontinent, ali ju smatraju i otokom ili do Grenlanda koji unatoč njegovih 2 000 000 km^2 nitko ne smatra kontinentom. Često ga, uz mnoge napomene na dnu stranice, odvajaju i od svjetskih otoka jer veličinom remeti statističko pobrojavanje, kvari prosjeke.

Uobičajena određenja, pogotovo ona koja polaze od kopna, teško će nas, dakle, zadovoljiti, ali će pobuditi znatiželju. Obuhvaćaju, naime, previše: pučinske i priobalne otoke između kojih nije lako povući granicu, premoštene otoke koji mostom postaju kopno, ali su i dalje sa svih strana okruženi morem, otoke koji su nasipanjem postali poluotoci, ali su po mnogo čemu i dalje insularizirani, poluotoke koji su prokopom prekonoć postali otocima te otoke koji su izronili iz mora nasipavanjem. Tu su i urbani arhipelazi, pa hiperinsularizirani i hipoinsularizirani otoci, a ne treba izostaviti ni administrativne otoke, dijelove kopna koji su, ne samo u Finskoj i Hrvatskoj, takvima naprosto proglašeni. I naizgled najjednostavnija podjela, ona na velike i male, može pokrenuti raspravu. UNESCO već desetljećima navodi da sve otoke ne veće od 10 000 km^2 i s ne više od 500 000 stanovnika treba smatrati malima (Hess, 1986), Europska mreža malih otoka (European Small Island Network – ESIN) bavi se otocima koji nisu povezani s kopnom i na kojima ne živi više od 5000 duša[5], a EUROSTAT određuje da je otok malen ako nije određen NUTS klasifikacijom. Štoviše, otoke na kojima je prijestolnica države

[4] Naziv za dekorativnu umjetnost razvijanu u Irskoj i Britaniji do provale Vikinga u 8. stoljeću n. e. (https://en.wikipedia.org/wiki/Insular_art).

[5] https://europeansmallislands.com/wp-content/uploads/2021/10/esin-statutes-apr2021.pdf.

kojoj pripadaju, EUROSTAT je donedavno vodio kao kopno.[6] Tko se god bavi otocima ili ih svojata, treba uložiti mnogo napora u određivanje i otoka i kuta iz kojeg ih gleda.

Usredotočujući se na otok treba, međutim, uočiti da se s otočnih vrhova redovno ne vidi samo kopno nego i ostali otoci – arhipelag, određen jednostavno kao skupina otoka, od 2 (na primjer St. Kitts i Nevis) do 50 000 finskih otoka. Iznimke kao što su sami i usamljeni Tristan da Cuhna, Sv. Helena, Rapa Nui,[7] Nauru itd., zanemarivi su u ovom smislu. I ovdje geografsku definiciju treba proširiti na društveno-ekonomsku: odmah izlazi na vidjelo da je skup otoka koji zovemo arhipelagom raznolik i da se neki otoci izdvajaju ne samo veličinom nego i značajem. U arhipelazima nalazimo društveno-ekonomsko središte smješteno na nekom od većih otoka usred arhipelaga i rubne otoke koji su društveno-ekonomski upućeni na središnji, a redovno su upravno svrstani na razinu nižu od one koju zauzima središnji otok. Odnos rubnog i središnjeg otoka reproducira tako odnos središnjeg otoka i kopna, pa u arhipelagu nalazimo hipoinsularizirani središnji i hiperinsularizirane rubne otoke. Nije teško vidjeti i da značaj središnjeg otoka slabi što je arhipelag bliži kopnu. Utjecaj kopnenih središta može biti dovoljno jak da svi otoci gravitiraju kopnu i da se stoga nijedan ne može razviti kao središnji.

Mijenjajući kut gledanja, možemo promišljati kopno s otoka, ali i poslužiti se kopnom tek kao točkom usporedbe i obratiti se otoku kao takvom. Putopisci tako izvještavaju o otocima već stoljećima, a književnici ih često koriste kao mizanscenu pokazujući da su uočili nešto što nisu našli na kopnu. Književnost o otocima prerasla je u žanr u kojem su se okušali i najveći pišući o zakopanom blagu, čovjeku samom na svijetu i, ponajprije, o utopiji. Upozorili su, ne napuštajući žanr, i da nitko nije otok.[8] Otoku su se na kraju obratili i znanstvenici i ustanovili da je mnogo toga što se događa i na otocima i na kopnu, na otocima uščuvanije, uočljivije, lišeno utjecaja okoline, riječju, prikladnije za istraživanje. Od Darwina koji je svoje učenje o evoluciji utvrđivao na Galapagosu na ovamo, otoke posjećuju prirodoslovci i društveni znanstvenici i na njima se bave onim čime bi se i na kopnu, ali s boljim rezultatima. Često se čuje i da su otoci laboratoriji, to bolji što su udaljeniji od kopna. Prvi napisi u kojima se otišlo korak dalje pojavili su se, u razmjerima vijeka klasičnih znanstvenih disciplina, nedavno, tek devedesetih godina prošlog stoljeća. Predloženo je da se istraživanja na otocima upotpune i istraživanjima otoka kao takvih (McCall, 1994a, 1994b).[9]

Prijedlog je pao na plodno tlo. Zaredali su daljnji članci, za njima i znanstveni skupovi i, konačno, znanstveni časopisi koji su ubrzo okupili znanstvenike različitih disci-

---

[6] https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Regional_typologies_overview#Island_regions.

[7] Poznatiji kao Uskršnji otok. Davne 1722. na Uskrs na njega je usred Tihog oceana naišla nizozemska kolonijalna ekspedicija i ustvrdila da ga je otkrila iako je zatekla Polinežane koji su stigli na otok još početkom 4. stoljeća. Kolonijalnim ekspedicijama onog vremena svaki još neokupirani otok bio je *terra nullius*.

[8] „Nijedan čovjek nije otok, sam za sebe; dio je kopna, dio Zemlje", pisao je John Donne (1572. – 1631.). Ta je rečenica čuvena; podjednako se citira i u literarnim esejima i u znanstvenim radovima o otocima.

[9] Predložak otoka „kao takvog" (*island in its own terms*) odonda se redovno koristi u otočnoj literaturi.

plina koji se bave istim predmetom, otokom kao takvim. U prvom broju prvog otočnog specijaliziranog časopisa *Island Studies Journal*, koji se pojavio početkom ovog stoljeća, naveden je dugi popis otočnih posebnosti, a uz njega i znanstvene discipline koje se ne bave samim otocima, ali su na otocima došle do svojih osnova i glavnih rezultata. Lako i uvjerljivo, izveden je zaključak da treba istraživati i same otoke (Baldacchino, 2006). Danas u bibliografijama nalazimo desetak časopisa koji se primarno bave otocima[10] i desetke koji objavljuju otočne članke, ponekad i posebne brojeve o otocima.

Ti datumi označili su početak nove znanstvene discipline. U potrazi za imenom, njezini začetnici su, kao što je red, otišli u staru Grčku, izdvojili naziv *nessos* ('otok') i predložili *nesologiju*[11]. Uvažavani kao *lokus* istraživanja, otoci su dočekali da ih se nasluti, uoči, a onda i promovira u *fokus* znanstvenog interesa (Ronström, 2009). Sve to trebalo je i pokazati i opravdati, pa su se u fokusu prvi našli pučinski otoci koji se, bez kopna na horizontu, pomaljaju iz mora kao gotovo ogoljeni predmet promišljanja. Tim izborom izbjegnuti su kopneni utjecaji, ali i još nešto što barem u početku opterećuje svaku mladu disciplinu, pogotovo ako nedisciplinirano pokušava biti transdisciplinarna. Taksonomije u kojima stanuje akademski svijet pune su ograda i pregrada koje nije uputno preskakati, pa su nesolozi, otišavši daleko na more, otklonili moguću kritiku da pokušavaju zauzeti atar koji netko ljubomoran već okopava i ne voli da mu se zaviruje preko plota.

Već sama definicija otoka, pogotovo ona koja polazi od kopna, može navesti na pomisao da su otoci, pogotovo oni daleko na pučini, zahvalan, ali i lako iscrpiv predmet. Ako i postoji nešto što otoke bitno razlikuje od kopna, ako je, dakle, izvediva otočna *differentia specifica*, u nju je, čini se, lako i proniknuti, a onda i apsolvirati sva moguća pitanja. Određenja od kojih smo ovdje krenuli upućuju, međutim, na fizičko geografsko viđenje otoka, na insulariziranost, to jest na slabu povezanost s kopnom, na marginalni položaj otoka u mrežama koje se uspostavljaju na kopnu i na poteškoće na koje nailazi svatko tko smatra da se s kopna na otok i natrag mora stizati jednako lako kao kad putujemo kopnom. Insulariziranost, međutim, nije dovoljno promatrati kao skup prometnih i infrastrukturnih problema, skup okolnosti u kojima se na otocima začinje razvoj koji će ih učiniti posebnima. Te posebnosti, a ne sama insulariziranost, potiču znanstvenu radoznalost i promiču otoke kao predmet vrijedan istraživanja. Istražuje se, tako, sve više, a otoci neprestano otvaraju nova pitanja. Gomilaju se i dobri odgovori; hrabra nova disciplina u svojih je prvih trideset godina izborila mjesto pod akademskim suncem, našla se u sveučilišnim nastavnim programima, proizvela časopise, međunarodno udruženje i redovne znanstvene sku-

---

[10] Uz *Island Studies Journal* najpoznatiji su *Journal of Marine and Island Cultures* i *Shima – the International Journal of Research into Island Cultures*.

[11] Daljnja rasprava povela se na engleskom, pa je učestao i naziv *nissology*, kasnije i *island studies*. U nas je uobičajeno grčke riječi uvoditi u znanstveni diskurs u izvornom obliku, pa je uputno koristiti naziv *nesologija* i ostati u skladu s već uvriježenim pojmom *nesonim*.

pove. Otoci se više ne smatraju tek morem okruženim kopnom već dijelovima kopna kojima je ta okruženost priskrbila toliko posebnosti da uobičajeno određenje treba napustiti i prihvatiti se posla. Sve što se dosad promatralo i promišljalo na otoku upućuje na to da je insulariziranost uvjetovala mnogo toga: posebno gospodarstvo koje se ne može uspostaviti, a kamoli razvijati ako se resursi ne koriste održivo, proizvođače i potrošače koji su univerzalni u svom morem omeđenom univerzumu, ali i univerzumu mora oko sebe, jezik koji je ta univerzalnost obogatila, a insularnost konzervirala, endeme koji bi teško nastali i nikako ne bi opstali na kopnu, ekosustav izuzetno otporan u insularnim uvjetima, a jedva sposoban za otpor bilo čemu alohtonom, simbiozu prirodne i kulturne baštine koja se ne sreće na kopnu, posebni mentalitet otočana, otočni identitet koji se stoljećima uspostavljao i postao drugačijim od kopnenih identiteta i, konačno, egzistencijalna samodostatnost otoka građena na odlučnosti za opstankom na mjestu okruženom morem. Društvena pravila koja uspostavljaju otočani nikad nisu bila, niti su mogla biti, mnogo drugačija od onih na kopnu, ali su ih otočani zbog imperativa održivog korištenja resursa znali uskladiti s otočnim ekosustavom. Taj imperativ sve je očitiji i u globalnim razmjerima, a napori za usklađivanjem s ekosustavom, čini se, sve manje učinkoviti. Otoci se stoga nameću kao predmet istraživanja od šireg značaja. Iskustvo održivog razvoja može i treba poslužiti i na mjestima daleko od otoka.

Sve te posebnosti sastavnice su *otočnosti*, fokusa nesologije. Riječ je o složenom pojmu koji opisuje ukupnu otočnu egzistenciju u uvjetima dugotrajne insulariziranosti. Time se širi, pa i prevladava i definicija otoka od koje smo ovdje krenuli, a pobliže je određen i predmet nove znanstvene discipline. Nesolog pritom ne smije izgubiti iz vida da se sve ono čime se bavi, mijenja pred našim očima. Osnovni je razlog suvremeni ekonomski rast koji mnogi, gurajući glavu u pijesak, izjednačavaju s razvojem. Na otoke pristiže s kopna već pedesetak godina i remeti sve ono što nazivamo *otočnošću*. Nagla izgradnja, obimna infrastruktura, sezonski turistički desanti, osiromašenje gospodarske strukture i bespoštedno korištenje otočnih resursa, nezadrživo i neodrživo remete sklad otoka i otočana. Nesolog, bez obzira na mladost discipline koju je odabrao, nailazi tako na obeshrabrujući problem na koji inače nailaze i mnogi prirodoslovci, ponajprije ekolozi, u Hrvatskoj i demografi: predmet kojim se bave rastače se i propada pred njihovim očima. Problem, naravno, može biti i poticajan jer se propadanje može usporiti, pa i okrenuti u za otoke povoljnijem smjeru. Nesolog će, naime, lako vidjeti da rast uvijek netko usmjerava, da su nasrtaji na resurse uvijek praćeni nekom eksplicitnom ili implicitnom razvojnom politikom koja ih dobrohotno potiče da bi ih kasnije, redovno prekasno, pokušala obuzdati. Lako će vidjeti i da postojeće otočne razvojne politike, unatoč proklamacijama, malo kad usmjeravaju otočni razvoj prema održivosti i da se tome uvijek može suprotstaviti i predložiti nešto bolje.

Otočna razvojna politika nameće se kao predmet nesologije ne samo zbog pitanja uloge znanstvenika u razvojnim poslovima nego i zbog samog poimanja društvenog i ekonomskog rasta u prostoru i prostornog razvoja uopće. Prostor u kojem se odvijaju

ekonomske i društvene djelatnosti neprestano se i neminovno širi i dopire do najudaljenijih kutaka. Nositelji tog širenja, ulagači, zastat će na obali, ali će se, privučeni resursom, prije ili kasnije otisnuti i put otoka. Iskrcavši se, ući će u odavna zauzeti i izgrađeni ekonomski i društveni prostor koji su otočani možda i htjeli širiti, ali ih je na otočnom rubu gotovo uvijek zaustavljalo more. Sraz do kojeg dolazi redovno nagriza otočnu samodostatnost. Kopnene ulagače u pravilu ne zanima razvoj otoka, pa ni rast otočnog gospodarstva, već kako pokrenuti i voditi vlastite projekte. U tom im se poslu nerijetko i ne u malom broju pridružuju i sami otočani zainteresirani, prije svega, za lakši život. Otočno gospodarstvo, a za njim i otočna zajednica tako se, htjeli – ne htjeli, počinju specijalizirati i uklapati u širi, sad već kopneno-otočni ekonomski prostor. Specijalizirani otok jedva sliči nekadašnjem. Pretežni dio potrepština koje su se stoljećima proizvodile na otoku, sad se nabavlja na kopnu, a po ono što otok proizvodi ili naprosto nudi, dolazi netko preko mora.

Gotovo svi došljaci i sve više otočana počinju isticati insulariziranost kao osnovnu prepreku rastu koji su *a priori* izjednačili s razvojem, pa loša povezanost s kopnom postaje glavnim problemom, a dobra glavnim razvojnim ciljem. Specijalizirani otok postaje tako predmetom razvojne politike koja ima udovoljiti gotovo unisono postavljenom zahtjevu za boljim vezama. Nakon kopnenog određivanja i imenovanja, s kopna tako stiže i razvojna politika *deinsularizacije* koja može, ali i ne mora i najčešće i ne vodi računa o otočnosti. U očima kopnenih nositelja otočne politike deinsularizacija ima pozitivne konotacije koje se rijetko propituju. Glavna je zadaća ukloniti razlike i prepreke onako kako ih nositelji politike vide s kopna, protegnuti se do arhipelaga, povezati ga i integrirati u kopno onoliko koliko treba da sretno isplove, preplove i iskrcaju se kapital, robe, radna snaga, informacije i sve ostalo što kola kopnenim mrežama. Određenje otoka koje polazi od kopna kao da proriče budućnost. Jednom ostvareni, ciljevi politike deinsularizacije koja je zaboravila na otočnost potvrdit će da je otok postao surogat kopna, a otočna će se politika utopiti u široj regionalnoj razvojnoj politici koja će se baviti regijama, ali ne više i otocima.

Otočna razvojna politika, naravno, ne mora izgubiti iz vida otočnost, ma kako bespoštedno težila deinsularizaciji. Uz pokušaje inkorporiranja otoka u kopno mogu se tako naći i primjeri uvažavanja otočnosti, pa i naznake razvojne politike zasnovane na otočnim posebnostima. Uz, čini se, nezadrživa iskrcavanja ulagača s kopna, posljednjih godina svjedočimo i promociji malih otoka u laboratorije u kojima se razvijaju, iskušavaju, a onda i primjenjuju takozvane *pametne* (SMART), dakle, sofisticirane, ali i robusne tehnologije koje se mogu koristiti i održavati u otočnim uvjetima ograničenih resursa i udaljenosti od servisnih sustava koji dobro funkcioniraju na kopnu, a loše na otocima. Jednom iskušane i primijenjene mogu se u većem obujmu primijeniti i na kopnu i pomoći razvoju *pametnih* gradova, daleko većih od malih otoka. Laskavi pridjev dodjeljuje se, dakle, i otocima i gradovima. Svjedočimo neposrednoj primjeni otočnosti: nova tehnologija iskušava se u uvjetima koji su teški i ograničavajući i zahtijevaju polivalentne otočane, svaštare vične korištenju i čuvanju

oskudnih resursa, često i posebnu otočnu društvenu organizaciju. Nekad nazvani laboratorijima u kojima netko s kopna nešto proučava, otoci postaju stvarni laboratoriji u kojima se nešto razvija i primjenjuje i na otoku i na kopnu. Pridjev *pametni* itekako je zaslužen.

Insulariziranost koja se može prevladati izgradnjom skupe infrastrukture i uvođenjem sve većih i bržih prometala i otočnost koja se može čuvati s daleko manje ulaganja upućuju, svaka sa svoje strane, na još dvije otočne osobine. To su već spomenuta veličina otoka te blizina kopna, osobine koje nisu pokrivene uobičajenim određenjem otoka i čine se trivijalnima. Uvid u veličine i udaljenosti pokazuje, međutim, mnogo toga. Što je otok veći, više je ekonomskih razloga za njegovo uključivanje u kopnene mreže, pa će i više ulagača i nositelja razvojnih, i ne samo razvojnih, politika biti zainteresirano za deinsularizaciju. Dosadašnje iskustvo pokazuje da je otočnost time ugrožena i da politika koja bi ju čuvala ostaje u drugom planu. Insulariziranost će i na malim otocima biti proglašena problemom, ali će deinsularizacija ići sporije. Mali su premaleni da je pokrenu sami, a resursa koji bi privukli nekog s kopna u pravilu je premalo. U igrama prijestolja u kojima jedva da imaju ikakvu ulogu, adut im može biti tek smještaj, mjesto na geopolitičkoj karti koje pretendenti trebaju zauzeti ne zbog dobrobiti malog otoka, nego zbog što tješnjeg nadzora nad morima, oceanima.

Otoci daleko od kopna, pogotovo oni mali nasred oceana, pošteđeni su velikih valova deinsularizacije; dosižu ih oni manji, to sporiji i slabiji što je kopno udaljenije. Otočnost građena gotovo bez vanjskih utjecaja tako je manje ugrožena s kopna, ali je izložena možda i ozbiljnijoj, mnogi će reći zlokobnoj opasnosti na samom otoku: otočane koji odseljavaju s vremena na vrijeme nadomješta tek pokoji novi otočanin, a oni stari stare, nagovještavajući skori demografski slom. Sve posebnosti, sva baština izuzev možda one urezane u kamenu, prijeti odumiranjem s posljednjim otočanima. Nesologiji pak, barem što se tiče malih ostavljenih otoka, prijeti *reductio ad absurdum*: otoci bez otočnosti.

Koliko veličina i udaljenost od kopna određuju otok, najbolje se, međutim, vidi na arhipelazima koji se pružaju uz obalu kopna. Takvih je otoka na svijetu najviše, pa otvaraju i najviše pitanja. Na pučinskim otocima u dobroj mjeri vrijedilo je pravilo: „održivo ili nikako". Otočani su ga slijedili, a znali su ga i institucionalizirati. Vrijedilo je i na priobalnim otocima i slijedili su ga i tamo, ali je uvijek ostajala mogućnost oslonca na kopno. Priobalni otok dovoljno je blizu da se štogod dopremi i otpremi i na vesla, pa se otočani pojavljuju na kopnenom tržištu i kao kupci i kao prodavači. Kopno ovdje služi otoku. Može mu poslužiti kad zaprijeti nestašica, ali i kad otočani odluče privređivati na kopnu, ali ostati otočanima i sve privrijeđeno donositi kući. Dovoljno je blizu da omogući i raskorak: preseliti se na kopno i tamo privređivati, a privrijeđeno po inerciji brige za resurse odnositi na otok i, možda prekasno, postaviti pitanje što čovjeku s kopna treba da postane otočaninom, a što treba otočaninu da se ukorijeni na kopnu. S druge strane, priobalni arhipelazi služe kopnu i tu je uzajamnost lako uočiti. Gotovo bez iznimke u vlasti su država koje zaposjedaju obalu i protežu se u more koliko god mogu. Pravila koja vrijede na njima, vrijede i na kopnu,

a kopneni ekonomski prostor širio se i do njih i preko njih već u vrijeme jedrenjaka. Vlasnici malih priobalnih otoka u pravilu su upravljali svojim posjedom s kopna, uvažavajući otočnost ako i koliko im je to bilo u interesu. Priobalni otoci koji su toliko blizu kopna da na koncu dobivaju i most, otvaraju i pitanje vlastite otočnosti jer imperativ održivog korištenja resursa više nije presudan. Nakon što most dokine insulariziranost i pripusti na otok kopneni rast, na popisu problema ostaje samo jedan izvorno otočni: treba li čuvati otočnost ma kako bila svedena na svoje rudimente. Ostaje i nada da ima dovoljno onih koji na to neće tek slegnuti ramenima.

Blizina kopna čini priobalne arhipelage posebno zanimljivim nesolozima, ali i geografima, ekolozima, regionalnim znanstvenicima, pa i teoretičarima razvoja. Morali bi biti, ponegdje i jesu, zanimljivi i nositeljima razvojne politike. Kopneni utjecaj, čini se, slabi otočnost i zamagljuje pogled na otok kao takav što upućuje na daljnja istraživanja. Ona mogu biti i složenija od onih početnih pučinskih, ali to ne treba obeshrabriti. Nalazi i spoznaje stečeni na pučinskim otocima dovoljni su da se priđe bliže kopnu i fokusiraju i oni priobalni. Znanstvena prtljaga s kojom nesolog dolazi s dalekih otoka dovoljna je i nema bojazni da će kopno uspjeti iskriviti zaključivanje, prekriti predmet i svesti nesologiju na neku od postojećih disciplina. Nema bojazni ni da ćemo morati priznati da kopno presudno određuje priobalne otoke i da priobalni *fokus* treba napustiti i otploviti natrag na pučinu.

Nakon što se, daleko od kopna, otok kao takav pokazao valjanim predmetom istraživanja, ostaje, dakle, odgovoriti mogu li se na otoku do kojeg se može doveslati razviti sve posebnosti koje će ga učiniti značajno različitim od kopna, je li, dakle, na takvim otocima građena i konačno izgrađena otočnost, je li ju odredila sama insulariziranost ili je svoj pečat udarilo i kopno, koliko je otočna ekonomija različita od obalne i može li se to dvoje uopće razdvajati, je li ekosustav priobalnog otoka samoodrživ kao, recimo, onaj na Galapagosu, razvija li društvena zajednica priobalnog otoka pravila o održivom korištenju resursa, koliko je u duljem roku izgledan predložak pametnog priobalnog otoka i tako dalje.

Zadaća nije nesavladiva, ali nije laka. Predispozicije o utopijskim otocima, njihovim bogatim resursima i slobodnom životu koje treba prevladati kad se pristupa dalekim otocima, ovdje nema. Priobalni su arhipelazi dovoljno daleko da bi poslužili kao skloništa kad je na kopnu opasno po život, ali i preblizu da bi ih itko smatrao utopijskim. Predispozicija ipak ima, ali su drugačije, naizgled i paradoksalne; otoci su naprosto preblizu da bi bili uočeni kao nešto posebno. Stoga ih se i smatra ekstenzijama kopna, što je očito u mnogim znanostima. Očito je i u razvojnoj politici čiji nositelji redovno implicitno ili eksplicitno postavljaju cilj *otok = kopno* te predlažu i provode mjere deinsularizacije misleći da time čuvaju i otočnost ili naprosto ne mareći za takvo što. To što se insulariziranost ne može promišljati bez kopna, isuviše lako odvodi od promišljanja o otoku kao takvom i vodi promišljanju o relaciji kopno – otok. Ovdje, dakle, nije potreban samo analitički duh nego i metodološki oprez jer je na gotovo sva pitanja već ponuđen nedomišljeni odgovor, a prečesto se otklanja i samo pitanje.

Sve to nas izravno vodi kući, na Jadran i na arhipelag na njegovoj istočnoj strani. Od 1244 otoka, hridi i grebena koji se protežu uz hrvatsku obalu naseljeno je svega pedesetak. Geografski gotovo u središtu Europe i lako dohvatljivi s kopna, paradoksalno su gotovo u svemu ostajali na margini sredozemnih tokova. Unatoč tome ili možda baš zbog toga odnosi otoka i kopna i, posebno, velikih i malih otoka, bili su i ostali složeni, a gotovo svaka od uspostavljenih veza posebna je onoliko koliko su posebni i sami otoci. Hrvatskom otočju dogodilo se gotovo sve što se otocima može dogoditi: burna geološka prošlost, prošlost čovjeka na otoku koja počinje u paleolitiku, iskrcavanja onih koji su došli da postanu otočanima i onih koji su ih htjeli pokoriti, otočani koji preživljavaju na otoku ne gledajući mnogo na pučinu i oni koji otočnu egzistenciju održavaju radom na kopnu ili na moru, trajna kopnena podređenost otoka i povremena gospodarska nadmoć većih otoka nad kopnom, do savršenstva razvijene vještine opstanka u oskudnom otočnom ekosustavu i kopneni politički sustavi koji te vještine nisu imali, ali su ih znali eksploatirati: robovlasništvo, kolonat, feudalizam, kapitalizam, socijalizam, tranzicija, upotpunjavaju niz nepozvanih iskrcavanja kojima se otočani u pravilu nisu znali ni mogli oduprijeti. Bilo je i iznimaka jer su se takvih poslova prihvaćali i sami otočani i pod duždevima i carevima uspostavljali gradske komune koje su bile dovoljno autonomne da posegnu i za kopnom. Izboriti autonomiju što je, čini se, lako daleko na oceanu, tu i tamo uspijevalo je i na Jadranu, naočigled ni u kom slučaju miroljubivih država na kopnu. U mirnim, a ipak uzbudljivim vremenima ekonomskog rasta otočni pomorski poduzetnici dosezali su do svjetskih mora. U burnim vremenima smjene vladavina na kopnu pedesetak naseljenih otoka Jadrana služilo je tek kao pribježište s morem kao sigurnim zidinama. Izuzetno veliki broj otočnih samostana govori i da su stoljećima bili i dovoljno osamljeni. Toliko da su istureni otoci u moru, koje su duždevi i carevi stoljećima zvali tek zaljevom Sredozemlja, nazvani pučinskima. Zaljev u kojem ima i pučinskih otoka Fernand Braudel nazvao je Sredozemljem u malom, danas bismo rekli fraktalom (Braudel, 1972).[12] Možda je to odgovor na pitanje kako tako malo otoka i otočana može ispresti takvu raznolikost.

Nakon milenija raznih vladavina zavladali su oni koji su još davno došli postati otočanima i jedini u tome uspjeli. Hrvatskim se otocima tako dogodio i zakon, treći takav na svijetu, smišljen, doduše, kao i sve ostalo, na kopnu.[13] U ovom mileniju s kopna im se savjetuje i da budu *pametni*, što u jeku politike deinsularizacije neće, nadamo se, nikoga zbuniti.

Povijesna raskoš, bogata baština, otočna kultura koja polako odlazi među čemprese na otočnim grobljima, ali i sve dobro i manje dobro što s kopna donose suvremeni doseljenici, novi otočani, u ovoj je knjizi tek dotaknuto. Zaobišli smo mnoge otoke, pa

[12] „Jadran je možda najcjelovitija regija Sredozemnog mora. Pruža građu za sve probleme koje implicira proučavanje Sredozemlja kao cjeline" (prijevod), (Braudel 1972: 125).

[13] Hrvatsko otočno zakonodavstvo podrobno je prikazano i raščlanjeno u III. dijelu.

i cijele subarhipelage, ali bolje i više, nažalost, nismo mogli; prostora za sve vrijedno zapisa treba mnogo više. Preostalo nam je knjigu o arhipelagu svesti na arhipelag od četrnaest poglavlja, koja su kao pravi otoci samostojna i mogu se čitati odvojeno. U ponečem se preklapaju i ponavljaju što, nadamo se, neće nikog obeshrabriti. Zatekao nas je i spomenuti paradoks priobalnih arhipelaga: unatoč istraživanjima, nesologijskim nalazima, zakonima i politikama još uvijek su preblizu da bi bili prepoznati. Usputni je problem i komunikacija u koju se otočani upuštaju preko mora: s kopnom je obimna, a među otocima slaba. Čitatelj će lako vidjeti zašto je tome tako. Upoznat će arhipelag u kojem otoci sliče jedni drugima, imaju slične resurse, pa i sličnu proizvodnju i ni jedan ne može ponuditi drugom nešto što ovaj nema. Kopno je oduvijek bilo bolji kupac i još bolji prodavač i otoci su mu se oduvijek okretali više nego jedni drugima. To je, čini se, uvjetovalo i istraživanja: literatura koju otočani pišu o svom otoku i samo o njemu brojna je. Ona o otočju mnogo je rjeđa.

Otisnemo li se, dakle, iz neke otočne luke prema hrvatskom kopnu, vidjet ćemo da kopneno, štoviše riječno iskustvo i danas u dobroj mjeri određuje poimanje otoka. Svašta se na njima opažalo kao drugačije, svašta osim njih samih, tako da su i danas, uz rijetke istraživačke iznimke, tek *lokus* istraživanja. Preuzetno zamišljena kao uvod u nesologiju, ova knjiga pokušava to prevladati.

LITERATURA

Agencija za zaštitu okoliša, 2015, *Kartiranje i procjena ekosustava i njihovih usluga u Hrvatskoj*, Zagreb: Agencija za zaštitu okoliša.

Baldacchino, G., 2006, „Editorial: Islands, Island Studies, Island Studies Journal", *Island Studies Journal* 1(1), 3–18.

Braudel, F., 1972. *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, New York: Harper & Row.

Hess, A. L., 1986, „Overview: Sustainable Development and Environmental Management of Small Islands", u Beller, W., d'Ayala, P., i Hein, P., ured., *Sustainable Development and Environmental Management of Small Islands, Man and Biosphere*, Series Volume 5, Paris: UNESCO.

Matvejević, P., 1987, *Mediteranski brevijar*, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.

McCall, G., 1994a, „Nissology: the Study of Islands", *Journal of the Pacific Society* 17(2-3), 1–14.

McCall, G., 1994b, *Rapanui: Tradition and Survival on Easter Island*, Honolulu: University of Hawaii Press.

Morris, F. E., 2010, „Insularity and island identity in the oases bordering Egypt's Great Sand Sea", u Hawass, Z. i Ikram, S., ured., *Thebes and Beyond: Studies in Honour of Kent R. Weeks*, 129-14, Kairo: Supreme Council of Antiquities Press.

Ronström, O., 2009, „Island Words, Island Worlds: The Origins and Meanings of Words for 'Islands' in North-West Europe", *Island Studies Journal* 4(2), 163–182.

Foto: Boris Kačan

I. DIO

Hrvatski otoci – prostor stalnih mijena

JOSIP FARIČIĆ I ANICA ČUKA

Stalna na tom svijetu samo mijena jest. (Heraklit, 5. st. pr. Kr.)

UVOD

Hrvatski otoci prostor su višestrukih dodira mora, krškog reljefa, sredozemne klime i raznolike flore i faune u kojem manjka slatkovodnih izvora vode i površinskih vodenih tokova. Unatoč oskudnim resursima naseljen je više ili manje kontinuirano još od prapovijesti. Prema rezultatima posljednjeg popisa stanovnika, provedenog 2021., u kojem su evidentirana otočna naselja, a time i naseljeni otoci, proizlazi da ih je samo 50 trajno naseljeno. Popis nije obuhvatio sve. Promakli su otočići koje već stoljećima nastanjuju redovnici: Košljun kraj otoka Krka i Galevac ili Školjić kraj otoka Ugljana.

Po svojim se prirodno-geografskim i društveno-gospodarskim značajkama hrvatski otoci mogu tek donekle usporediti s ostalim sredozemnim otocima. Unatoč sličnostima što se tiče dugotrajne naseljenosti i gospodarskog i demografskog razvoja u skladu s oskudnim resursima u limitiranom prostoru, hrvatski su otoci usitnjeni i raspršeni, a oni udaljeniji i loše prometno povezani i sa susjednim kopnom i međusobno. Međutim, prometna povezanost tek je jedan od čimbenika otočnog razvoja, pa tako i premoštene otoke te veće otoke u neposrednoj blizini kopna s jako dobrim trajektnim i drugim brodskim vezama obilježavaju negativni demografski procesi poput starenja, denataliteta i odseljavanja.

Uz iznimke nekoliko premoštenih otoka čvršće umreženih u pripadajuće urbane sustave sa sjedištima na susjednom kopnu, posebno Krk gdje Općina Omišalj na čijoj je obali most dotakao otok ima sve osobine obalne općine[1] i Čiovo koje je premošteno s dva mosta, hrvatski se otoci nalaze na periferijama hrvatskih obalnih regija i uglavnom na marginama suvremenih društvenih i gospodarskih kretanja. Demografski maksimum doživjeli su 1921. godine kad su popisana 174 994 otočanina. Od tada ih je sve manje.

[1] Vidi o tome u poglavlju „Na rubu razvojne politike – stoljeća kolonata i carstava".

Ukupan broj stanovnika otoka prema posljednjem popisu provedenom 2021. godine jest 120 437, tek 3,1 % od ukupnog stanovništva Republike Hrvatske. Otočana je vjerojatno i manje s obzirom na to da dio stanovnika koji je prijavljen na otoku živi na kopnu.

Većina otoka intenzivno gubi stanovništvo, a oni koji ostaju, sve su stariji. Demografska slika premoštenih otoka, otoka bližih kopnu i prije svega onih većih na kojima su se razvila urbana naselja, nešto je bolja zbog bolje prometne povezanosti i dinamičnog gospodarskog razvitka. Bolja je i ekonomska povezanost jer većinom funkcioniraju kao integralni dijelovi kopnenih obalnih urbanih regija. Ti su otoci istodobno izloženiji nepovoljnim procesima poput spontanog i nekoordiniranog povećanja broja stanova za odmor i rekreaciju te apartmanskih naselja. Primarne gospodarske djelatnosti (poljoprivreda, ribarstvo i šumarstvo), koje su stoljećima bile okosnica razvoja u otočnom prostoru, od druge polovine 20. stoljeća ubrzano se napuštaju, a nositelj gospodarskog razvoja postaje turizam. Taj obrat utječe na otočni okoliš i preobražava krajolik hrvatskih otoka.

Tijekom mnogih stoljeća najveći dio otočnih površina bio je gospodarski korišten. Na padinama su prevladavali krajobrazni uzorci terasa sa suhozidima kojima su se omeđivali posjedi i sprječavala erozija tla, a sadila se maslina i vinova loza. Manje plodni dijelovi otoka, travnate površine, makija i šume služili su za ispašu i sječu. Danas je najveći dio tih površina napušten i prepušten sukcesiji autohtone vegetacije. Tradicionalni ruralni krajolik, a i drugi oblici materijalne i nematerijalne otočne kulturne baštine postupno iščezavaju. Gospodarsko korištenje, a s time i različiti interesi preostalog stanovništva, posjetitelja otoka i investitora te različitih nositelja političke vlasti, svelo se na uski obalni pojas i pripadajući akvatorij, dakle na one prostore koji se u suvremenim okolnostima gospodarskog razvoja smatraju posebno atraktivnim.

Unatoč resursnoj homogenosti i homogenoj gospodarskoj strukturi, hrvatski otoci funkcionalno ne čine homogen arhipelag. Razlike koje se mogu pratiti od Kvarnera do Elafita pokazuju da mjere državne politike i zakonska regulativa nisu uspjeli pridonijeti većoj društveno-gospodarskoj koheziji otoka. Podijeljeni su u sedam obalnih županija i na mnoštvo jedinica lokalne samouprave, pri čemu neke imaju sjedište na susjednom kopnu. Pritom je na većim otocima redovito ustrojeno više općina pa upravno-teritorijalni ustroj pridonosi funkcionalnoj dezintegraciji. Primjerice, u pročelju Zadra, jednog od najvećih hrvatskih obalnih gradova, nalazi se otočna skupina koju čine unutarnji, dva kanalska i vanjski niz otoka. Ti otoci nisu administrativno organizirani u skladu sa svojim geografskim smještajem i položajem koji ukazuje na paralelizam morfostruktura. Na dva Zadru najbliža otoka, Ugljanu i Pašmanu, ustrojeno je pet općina, na dijelu otoka vanjskog niza ustrojena je jedna (Dugi otok i Zverinac), svoju općinu ima premošteni otok Vir, a otok Vrgada dio je kopnene Općine Pakoštane. Babac i otočići u Pašmanskom kanalu dio su kopnene Općine Sv. Filip i Jakov i Grada Biograda, a svi drugi, među njima i oni najudaljeniji, dio su Grada Zadra. Administrativni ustroji otoka Paga i Čiova još su složeniji. Pag je podijeljen među dvjema županijama: Zadarskoj pripada srednji i južni, a Ličko-senjskoj županiji sjeverni dio otoka. I dok takva podjela Paga zrcali višestoljetnu podjelu otoka između rapske i zadarske komune te Rapske biskupije

Slika 1. Geografski položaj i razmještaj hrvatskih otoka (kartu izradio: Tome Marelić, 2023)

i Zadarske nadbiskupije, povijesno je posve neutemeljen upravni ustroj premoštenog otoka Čiova. Dijelovi tog otoka pripadaju većim kopnenim gradovima Trogiru i Splitu na kopnu, a dio otoka ima svoju općinu (Okrug). Takva podjela zasigurno otežava vođenje suvisle lokalne otočne razvojne politike i otežava provedbu državnih i županijskih razvojnih strategija i prostornih planova. Postojeća upravna organizacija očigledno ne može osigurati sinergiju resursa i komplementarnost gospodarskog razvitka. Logiku ekonomski opravdanog prostornog razvoja zasjenila je pragmatika lokalnih partikularizama. Fragmentiranost otočnog prostora dodatno se produbljuje organizacijom putničkog prometa pri čemu prevladavaju veze otoka s najbližim obalnim kopnenim gradskim središtem, a veze su među otocima rijetke ili ih uopće nema (Sl. 1).[2]

[2] Zbunjujuća geografija hrvatskih otoka odražava se i u znanstvenoj literaturi o njima. Za razliku od opsežnih monografija o pojedinim hrvatskim otocima, kao i fokusiranih rasprava u znanstvenim člancima o užim arhipelaškim temama, sinteze kojima je obuhvaćen cijeli hrvatski otočni prostor vrlo su rijetke. Jedinu takvu relevantnu geografsku sintezu (*Naši otoci na Jadranu*) napisao je I. Rubić, pa nije neobično da je poslije prvog izdanja (1928) pretiskana 1952. i zatim 2018. Osim te knjige, svi su hrvatski otoci istom metodologijom i unutar jedne konzistentne cjeline obrađeni jedino u demografskim sintezama *Stanovništvo hrvatskih otoka* M. Smoljanovića, A. Smoljanović i I. Nejašmića (1999) i *Otočni logaritam – Aktualno stanje i suvremeni demografski procesi na jadranskim otocima* I. Lajića i R. Mišetića (2006).

GEOGRAFSKI POLOŽAJ, OBUHVAT, BROJ I VRSTA OTOKA

Hrvatski otoci nalaze se u istočnom dijelu Jadranskog mora te zajedno s teritorijalnim morem čine oko 37 % ukupne površine Republike Hrvatske (Klemenčić, 1992). Upravo zahvaljujući otocima (prepoznatljivi su krugovi teritorijalnog mora polumjera 12 nm oko Jabuke i Palagruže), primjenom međunarodnog prava mora u pogledu određivanja političkih granica i gospodarskih režima, Hrvatska ima mnogo veću površinu teritorijalnog mora i isključivog gospodarskog pojasa u odnosu na razgraničenje koje bi ovisilo samo o kopnenoj obalnoj crti.

Slika 2. Regionalizacija hrvatskih otoka (karte izradio: Tome Marelić, 2023): a – sjeverni Jadran; b – srednji Jadran, c – južni Jadran

Prema istraživanjima Duplančić Leder *et al.* (2004) Hrvatska ima 1246 otoka, otočića, hridi i grebena ukupne površine 3.259,57 km^2 što čini svega 5,8 % ukupne kopnene površine Hrvatske (Magaš, 2013). Iako se s obzirom na različite kriterije korištene pri regionalizaciji mogu svrstati u različite otočne skupine, u hrvatskoj geografskoj literaturi uobičajena je podjela na pet skupina: zapadnoistarsku, kvarnersku, sjevernodalmatinsku, srednjodalmatinsku i južnodalmatinsku (Rubić, 1952; Stražičić, 1987, 1997, Faričić, 2012) (Sl. 2). Riječ je o podjeli koja uzima u obzir administrativni kriterij, nodalno-funkcionalnu regionalizaciju, a ima smisla i s prirodno-geografskog i povijesno-geografskog aspekta (Faričić, 2012).

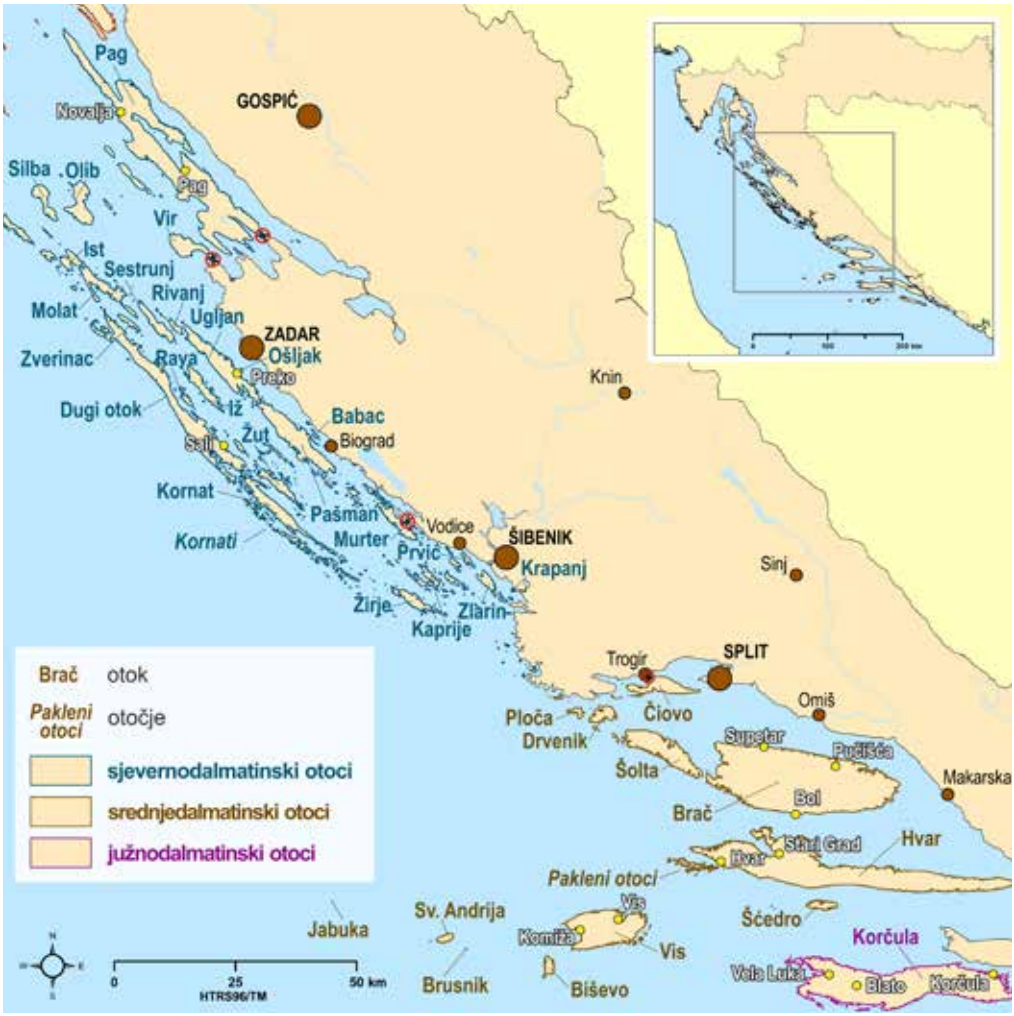

U čl. 7. Zakona o otocima iz 2018. godine otoci su razvrstani prema: a) geografskom kriteriju i teritorijalnoj nadležnosti, b) udaljenosti od kopna i c) specifičnom položaju. Svrha je takve podjele lakše planiranje i provedba raznovrsnih programa, projekata, mjera i ostalih aktivnosti koje su propisane tim zakonom i ostalim propisima koji određuju otočnu razvojnu politiku. Po geografskom kriteriju i teritorijalnoj nadležnosti otoci su svrstani u sedam skupina ovisno o njihovoj pripadnosti pojedinim primorskim županijama. Po udaljenosti od kopna svrstani su u četiri skupine: pučinski, kanalski, priobalni i premošteni, a prema specifičnom položaju izdvojeni su manji otoci koji su administrativno dio općina i gradova sa središtem na drugim, susjednim otocima ili u kopnenim gradovima (Zakon o otocima, članak 8., 9., 10., NN 116/2018). Zakon o otocima usto uključuje poluotok Pelješac i svrstava ga u kategoriju premoštenih otoka.

Na većini trenutačno naseljenih otoka naseljenost je više ili manje kontinuirana još od prapovijesti (Čečuk, 1996). Tijekom povijesti na društveno-gospodarski razvoj pojedinih otoka značajno su utjecali površina, udaljenost od kopna, disperzija te prometna povezanost s kopnom i drugim otocima. Na nekim većim otocima razvili su se gradovi kojima su onda gravitirala manja ruralna naselja tih i susjednih otoka, dok su na manjim otocima uglavnom razvijena naselja ruralnog tipa. Za sjevernodalmatinsku i južnodalmatinsku otočnu skupinu specifično je to što su zbog nedostatka ili perifernog položaja urbanih naselja na otocima rano uspostavljene veze između otoka i urbanih središta na kopnu. Tako su na reverzibilnoj relaciji otok – kopno oblikovani urboarhipelazi.

Koliko Hrvatska doista ima otoka?

Jedno od pitanja na koje će teško dati točan odgovor i oni koji se dugo godina znanstveno ili stručno bave hrvatskim otocima jest ono o ukupnom broju otoka. Podatci s kojima se raspolagalo tijekom prošlosti, ali i oni koji se u današnje doba koriste kao najnoviji službeni, uglavnom su proizišli iz analiza otoka kartiranih na različitim vrstama geografskih karata. Hrvatski otočni prostor stoljećima je bio nezaobilazni dio važnih pomorskih ruta koje su povezivale srednju s južnom Europom i drugim sredozemnim regijama. U vrijeme kada nisu bili standardizirani, postupci odabira geografskog sadržaja koji će se prikazivati na kartama prikazi otoka ovisili su o stupnju geografskih spoznaja o njima i o subjektivnim atributima koje su im pridavali pojedini kartografi. Na najstarijim sačuvanim pomorskim kartama Jadrana prikazivani su svi veći i neki manji za navigaciju važni hrvatski otoci (Sl. 3). U skladu s razvojem kartografije kao znanosti i tehnologije izrade karata postupno su izgrađivani kriteriji za prikazivanje geografskih objekata, pa je i broj prikazivanih otoka sve manje ovisio o kompetencijama i subjektivnim izborima autora, a sve više o mjerilu i namjeni karte. S obzirom na to da su karte bile osnovni izvor za utvrđivanje broja otoka, a hrvatski otočni prostor obuhvaćen sve preciznijim geodetskim izmjerama i kartama u sve krupnijim mjerilima, u literaturi se postupno povećavao broj prikazanih otočnih jedinica.

Podatak o 1246 otoka, otočića, hridi i grebena i njihovim površinama (Duplančić Leder *et al.*, 2004) dobiven je mjerenjima na karti mjerila 1 : 25 000, na kojoj se u pravilu ne prikazuju hridi i grebeni površine manje od 625 m^2 (što bi na takvoj karti bio objekt površine 1 mm × 1 mm), premda bi se na karti u tom mjerilu mogli prikazati i objekti minimalne površine 25 m^2 (na karti bi to bile dimenzije 0,2 mm × 0,2 mm). Uz taj geodetsko-kartografski aspekt, u iskazivanju „konačnog" broja otoka važnu ulogu imaju kriteriji po kojima se neki prostor uopće definira otokom, ne samo s obzirom na površinu nad morskom razinom već i na samu činjenicu okruženosti morem. Naime, pojedini su otoci tijekom prošlosti zbog blizine kopna mijenjali svoj otočni status jer su izgradnjom nasipa fizički spajani s kopnom. Takav je slučaj sa starom jezgrom Zadra, Primoštena, Dubrovnika i Rovinja, obalnih gradova koji imaju svoju

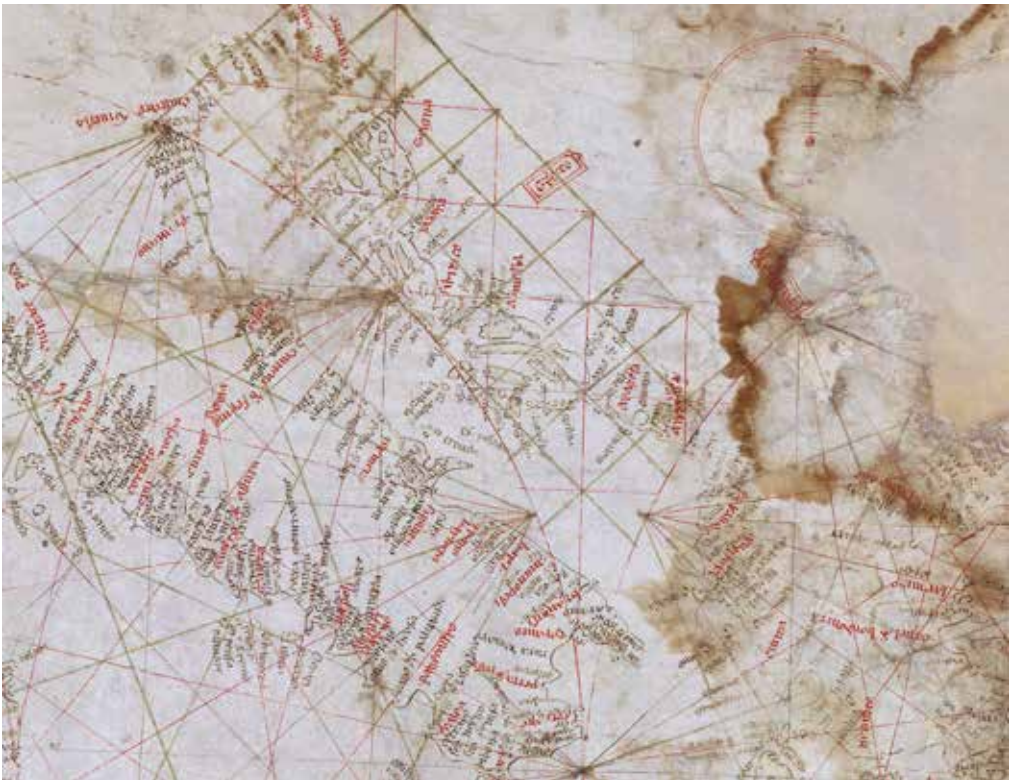

Slika 3. Hrvatski otoci na najstarijoj poznatoj sačuvanoj portulanskoj karti, tzv. *Carte Pisane*, oko 1290. (Bibliothèque nationale de France, Département Cartes et plans, sign. Rés. GeB 1118)

otočnu prošlost (Faričić i Mirošević, 2014). S druge strane, prokopavanjem kanala ili abrazijom, pojedini otoci razdvojeni su u više otočnih cjelina. Duplančić Leder *et al.* (2004) među otoke nisu uvrstili neke manje premoštene otoke (npr. Tribunj), dok su neki manji i svi veći premošteni otoci uključeni u popis (Krk, Pag, Vir, Murter, Čiovo, Trogir). Isto tako, posebnim otocima u istraživanju iz 2004. smatraju se sjeverni i južni dio otoka Lošinja jer su međusobno razdvojeni umjetnim tjesnacem Privlakom (ali su ujedno i povezani mostom preko tog tjesnaca), koji se dimenzijama jedva razlikuje od premoštenog Osorskog tjesnaca koji razdvaja nedvojbeno posebne otočne entitete: Cres i Lošinj (Rubić, 1952; Stražičić, 1975, Lajić i Mišetić, 2006). S obzirom na to da takva podjela otoka Lošinja ipak nije posve prihvaćena i da kruži priča kako je na jednu od analiziranih topografskih karti pala kapljica kave koju je *scanner* prepoznao kao hrid površine veće od 625 m^2, u mnogim državnim ustanovama počelo se navoditi da Hrvatska ima 1244 otoka pa je taj podatak 2018. godine naveden i u Zakonu u otocima. Usto, javno je dostupan i Registar otoka klasificiranih po vanjskim obilježjima i drugim parametrima koji su bitni za korištenje otoka i njihovo upravljanje i očuvanje. U navedenom registru nalazi se popis s ukupno 1244 otočne jedinice. Recentnija

istraživanja pokazuju da na topografskoj karti u mjerilu 1 : 25 000, koja je bila temelj za određivanje broja, površine i duljine obalne crte hrvatskih otoka, nisu prikazani svi grebeni i hridi koji bi po svojoj površini trebali biti prikazani, pa posljedično nisu uvršteni ni u istraživanje Duplančić Leder *et al.* iz 2004. ni i u Zakon o otocima iz 2018. (Domazetović *et al.*, 2021). Tome treba dodati da su iz popisa hrvatskih otoka izostavljeni Veliki i Mali školj pokraj poluotoka Klek u Kanalu Malog Stona što bi značilo da su se mjerodavna hrvatska državna tijela unaprijed odrekla tog prostora iako takvo razgraničenje između Hrvatske i Bosne i Hercegovine nikad nije ratificirano u Saboru, a posljedica je jednostranih radnji bosanskohercegovačkih republičkih geodetskih tijela iz 1974. i sporazuma o razgraničenju iz 1999. (Ćosić *et al.*, 2012).

„Pravi" otoci i pseudootoci

Otoci se od matičnog kopna razlikuju po mnogim implikacijama svoje fizičke odvojenosti. Na hrvatskim, a bez sumnje i na drugim otocima mogu se tako utvrditi mnoge posebnosti biljnog i životinjskog svijeta, ali i društveno-geografskog razvoja. Višestoljetna slaba povezanost s kopnom i ostalim otocima, posebice kod od kopna nešto udaljenijih otoka, dovela je do toga da su se otočani unatoč nedalekom kopnu dugo oslanjali na korištenje svojih ograničenih, redovno i oskudnih prirodnih resursa, a svako je otočno naselje unatoč značajkama zajedničkima većini otoka razvilo specifični govor, običaje, kulturu i način života.

Otočnost[3] koja je proizišla iz otočnog načina života polako se gubi na nekim od premoštenih hrvatskih otoka (Krk, Pag, Vir, Murter, Trogir, Čiovo) koji su i dalje posve okruženi morem, ali su prometno posve integrirani s kopnom. Po suvremenim značajkama prostornog, demografskog i ekonomskog razvoja pokazuju više sličnosti sa susjednim kopnom, nego s ostalim otocima. Pojedini autori koji su se bavili konceptom otoka smatraju da se fizičkim povezivanjem otoka s kopnom gubi ono najvažnije što otok čini otokom i razlikuje ga od kopna. Primjerice, Baum (1997) navodi da se gubi *fact of difference* – činjenica razlike (Royle, 2001: 11, prema Baum 1997). To svakako vrijedi i za hrvatske otoke. S obzirom na njihove društveno-gospodarske značajke teško ih je svrstati u „prave otoke", pa smo ih nazvali *pseudootocima* (Faričić i Mirošević, 2014), a smjer razvitka takvih otoka *funkcionalnom deinsularizacijom* (Faričić, 2012).

Zbog izravne cestovne prometne veze s kopnom na premoštenim se hrvatskim otocima u drugoj polovini 20. stoljeća turizam razvija intenzivnije nego drugdje u arhipelagu. To je potaknulo stihijsku izgradnju brojnih apartmana i novih apartmanskih

[3] Taglioni (2011: 47) definira otočnost kao „skupinu prikaza i doživljaja otočana koje kao takve čine otočni teritorij" (*islandness could be defined as a sum of representations and experiences of islanders, which thus structure their island territory*), dok Zakon o otocima taj pojam definira kao skup geografskih, društvenih, gospodarskih i ekoloških posebnosti proizašlih iz potpune okruženosti morem. Taj pojam u Zakonu o otocima primjenjuje se i na poluotok Pelješac (Zakon o otocima, članak 5, stavak 14, NN 116/2018).

naselja i dovelo do značajnih promjena otočnog krajolika. Pojedini elementi kulturne baštine unutar naselja i u njihovoj neposrednoj blizini ugroženi su, često i potpuno devastirani. To se posebice odnosi na tradicionalne arhitektonske elemente unutar naselja (kamene prizemnice i jednokatnice s *boloturama* – nenatkrivenim vanjskim stubištima s balkonima, kuće u nizu, uske otočne ulice), ali i na krajobrazne uzorke vezane za tisućljetno agrarno korištenje otočnog prostora, poput terasa, suhozida ili kamenih poljskih kućica (bunja, trima, komarda). Nepremošteni otoci podjednako gube određene elemente tradicionalnog krajobraza jer i njih ugrožava pretjerano velika (i uglavnom nekontrolirana, pa većinom naknadno legalizirana) izgradnja uz uski obalni pojas i sukcesija autohtone vegetacije koja je posljedica napuštanja poljoprivrede. Općenito, intenzitet suvremenog čovjekova izravnog utjecaja na hrvatski otočni krajolik raste proporcionalno s veličinom otoka i otočnih naselja te s njihovom blizinom kopnu.

Ima li Hrvatska velikih otoka?

Veličina otoka bitno utječe na njihovo naseljavanje, demografski i gospodarski razvoj i općenito na otočnost. Hrvatske je otoke stoga važno diferencirati s obzirom na veličinu. Pritom je teško koristiti se međunarodnim tipologijama koje razmatraju ostale svjetske otoke i otočne države. Primjerice, Taglioni (2011) malim otocima smatra one koji su sa svih strana okruženi morem, obuhvaćaju manje od 11 000 km^2 i imaju manje od 1,5 mil. stanovnika (Taglioni, 2011: 49). Prema njegovu kriteriju svi hrvatski otoci sabijeni u jedan činili bi jedan mali otok od 3.259,57 km^2, s oko 120.000 stanovnika. Baldacchino (2008) takve otoke radije naziva „manjima" nego „malima" upućujući na to da većina svjetskih otoka i otočnih država, uzevši u obzir pojedine međunarodne klasifikacije, posebno njihovu veličinu, spadaju u kategoriju malih otoka površine do 1000 km^2. U Uvodu ove knjige razmatraju se i ostale klasifikacije, primjerice one UNESCO-a ili Eurostata prema kojima su također svi hrvatski otoci mali otoci, ali i ona Europske mreže malih otoka koja u male otoke svrstava one otoke na kojima ne živi više od 100 stanovnika.

Svjetski otoci i otočne skupine (arhipelazi) teško se mogu međusobno uspoređivati po veličini jer njihov razvoj ovisi o nizu čimbenika (blizini susjednih otoka ili kopna, veličini administrativne jedinice kojoj pripadaju, administrativnoj pripadnosti otoku, otocima ili kopnu, historijsko-geografskom razvitku otočnog prostora i dr.). U skladu s potrebom da se manji otočni prostor tipologijom diferencira radi lakšeg razumijevanja pojedinih procesa ili određivanja socioekonomskih razvojnih obrazaca, potrebno je zasebno kategorizirati otočne prostore unutar pojedinih otočnih skupina. U nas je izvedeno nekoliko različitih tipologija hrvatskih otoka uzimajući u obzir dva najčešća kriterija, stanovništvo i površinu, ili samo jedno od ta dva obilježja.

Zimmerman (1997) proveo je tipizaciju hrvatskih naseljenih otoka prema njihovoj površini. Podijelio ih je u četiri skupine: poluotoci i otoci povezani s mostom, veliki otoci (veći od 50 km^2), srednje veliki otoci (od 15 km^2 do 50 km^2) i mali otoci (od 1 km^2

do 15 km^2). Zanemario je, međutim, da na Jadranu ima otoka manjih od 1 km^2, poput Ošljaka i Krapnja, koji su naseljeni i redovito se statistički izdvajaju kao zasebna naselja.

Duplančić Leder *et al.* (2000) također polaze od površine i izdvajaju otoke (površine veće od 1 km^2), otočiće (površine od 0,01 do 1 km^2) te grebene i hridi (površinom manje od 0,01 km^2). Istom kategorizacijom autori su se koristili pri mjerenju duljine obalne linije i površine otoka, a nakon toga i tipizaciji otočnih jedinica (Duplančić Leder *et al.*, 2004).

Lajić i Mišetić (2006) naseljene hrvatske otoke tipiziraju temeljem stanovništva. Dijele ih na iznimno male (manje od 50 stanovnika), male (od 51 do 250 stanovnika), srednje (od 251 do 3000 stanovnika) i velike (više od 3001 stanovnika). Takva klasifikacija primjerenija je istraživanjima društveno-gospodarskog razvoja otoka.

Magaš (1993; 2008) malim otocima naziva sve one hrvatske otoke koji imaju najviše tri otočna naselja, neovisno o njihovoj površini i broju stanovnika, s time da su zbog primjene funkcionalnog kriterija iz te skupine isključeni pseudootoci. U svakom slučaju, demografski i gospodarski najugroženiji su manji otoci na kojima su se razvila naselja ruralnog tipa i koji su loše prometno povezani s urbanim središtima na kopnu ili na susjednim otocima. Time je onemogućen ili značajno otežan njihov društveno-gospodarski razvoj, pa se stanovništvo tih otoka drastično smanjuje, ponegdje do potpunog izumiranja (npr. na Škardi i Svetom Andriji) (Faričić *et al.*, 2010; Faričić, 2012). Mali su otoci svagdje najviše pogođeni prostornom izolacijom što se posebno odražava na njihov gospodarski razvoj (Royle, 2001). U Hrvatskoj se to posebno negativno odrazilo na najmanje i najudaljenije naseljene otoke.

PRIRODNI RESURSI – OKOSNICA DRUŠTVENO-GOSPODARSKOG RAZVOJA

Hrvatski otoci dio su dinarskog krškog prostora nastalog uglavnom taloženjem krednih i eocenskih sedimenata pretežito karbonatnog sastava (vapnenci i dolomiti), a potom boranjem i rasjedanjem tijekom alpske orogeneze (Herak, 1986, 1991). Geološkim procesima stvorene su bore i rasjedi kao temeljne strukture čitavog otočnog prostora, a nakon gornjopleistocensko-holocenskog izdizanja razine mora za 121± 5 m (Fairbanks, 1989), oblikovani su i današnji otoci i njihove obale. Stoga su s obzirom na svoj postanak hrvatski otoci obalni (prema tipologiji koju daje Royle, 2001) ili ingresijski (prema tipologiji koju daje Ratter, 2018). Osnovni je pravac pružanja geoloških struktura sjeverozapad-jugoistok koji se naziva dinaridski pravac pružanja, a osobito je izražen na prostoru sjevernodalmatinskih otoka. Srednjodalmatinski i dio južnodalmatinskih otoka pružaju se u pravcu zapad-istok.

Otoci su građeni uglavnom od vapnenaca i dolomita na kojima se u skladu s klimatsko-vegetacijskim značajkama razvio tanji sloj pretežito kambičnih tala (crvenica i smeđe tlo na vapnencima i dolomitima) i humusno-akumulativnih tala (rendzina i vapnenačko-dolomitna crnica) koja su tisućljetnim korištenjem antropogenizirana te

mjestimice i posve erodirana (Vidaček *et al*., 1998). Tek na većim otocima smještenima bliže kopnu nalaze se deblji slojevi fliša koji omogućuju agrarno korištenje, primjerice na kvarnerskim otocima Krku, Lošinju i Rabu te na sjevernodalmatinskim otocima Pagu i Viru. Osim flišnih zona, važnu ulogu u naseljavanju i razvoju poljoprivrede imala su otočna polja, nerijetko ispunjena debelim slojem crvenice, te dolomitne zone na kojima se zbog lakšeg mehaničkog trošenja stijena stvarao deblji pedološki pokrov. Pjeskovita su tla rječa (Susak, dijelovi Unija i Raba i dr.). Najčešće su korištena za uzgoj vinove loze.

Geološka obilježja i procesi oblikovali su otočni reljef. Površina otoka, osnovni prostorni odnosi (kopno, morski kanali, otoci) i lokalne otočne erozijske baze (tj. obala) određeni su u glavnim crtama izdizanjem razine mora tijekom gornjeg pleistocena i holocena. Osnovni geomorfološki oblici nastali geološkom tektonikom i dinamikom modelirani su denudacijskim fluvio-krškim procesima, padinskim procesima i abrazijom na otočnim padinama i u kontaktnom pojasu otoka i mora te akumulacijskim procesima u prostorima malog nagiba padina. Osnovni egzogeni reljefni oblici na otocima uzvisine su povezane u nizove koje čine otočni hrptovi i izdvojene uzvisine i udubine ispunjene različitim nevezanim i poluvezanim sedimentima (udoline, suhodoline, jaruge, bujičnjaci, ponikve i dr.). Vertikalna raščlanjenost reljefa na većini otoka je, s obzirom na njihovu površinu, relativno velika (najviši je vrh Vidova gora na otoku Braču, 780 m), dok su niski otoci rijetki (npr. Olib, Silba, Susak). Gotovo svi veći hrvatski otoci izrazito su razvedeni. U tom smislu najistaknutiji je Pag čija je duljina obale pet puta dulja od opsega kruga čija je površina jednaka površini tog otoka! Među različitim oblicima reljefne raščlanjenosti obale prevladavaju poluotoci, rtovi i prevlake koji omeđuju otočne zaljeve i uvale. U gotovo svim većim zaljevima i uvalama razvila su se naselja.

Otočne obale razlikuju se po svojem nagibu i visini. Duž većih rasjeda oblikovani su strukturni strmci (Unije, Dugi otok, Kornat, Šolta i dr.), a u klastičnim stijenama razvili su se abrazijski strmci s abrazijskim terasama (Vir, Pašman, Vrgada i dr.). Na mnogim otocima obale su niske bez obzira na to je li riječ o stjenovitim, šljunčanim i pješčanim obalama. Niske obale u suvremeno doba važna su atrakcijska osnova razvoja turizma.

Zbog škrte pedološke osnove otočani su razmjerno rano naučili optimalno koristiti plodne površine i tako postupno stvorili prepoznatljivi otočni krajolik. U najvrjednijim zonama, otočnim poljima, parcelacija je bila najizraženija, a parcele najsitnije. Sve otočne obitelji koje su dokinule kolonatski odnos otkupom zemlje od feudalnih gospodara krajem 19. i početkom 20. st. i kasnije u postupku agrarne reforme započete poslije Prvoga svjetskog rata i okončane tek poslije Drugog, prvo su otkupljivale manje plodne i veće parcele. Otkup je zatim obuhvatio i dijelove najplodnijeg zemljišta za sadnju vinograda ili uzgoj žitarica i drugih poljodjelskih kultura. U konačnici, otočne porodice, sada već oslobođene kolonata, dolazile su i do plodnijeg zemljišta tako da je struktura čestica unutar pojedine obitelji bila raznovrsna. Raspolagali su malim najplodnijim površinama u poljima i vrtovima i često većim parcelama na padinama ili otočnim kamenjarima. Usitnjavanje posjeda, koje najčešće nije katastarski precizno evidentirano

Slika 4. Maslinik na Kornatu – agrarna oaza usred krške pustinje

(nisu zasnivane nove, već su dijeljene postojeće katastarske čestice), nastavljeno je provedbom zakonske regulative po kojoj su sva djeca ravnopravno sudjelovala u raspodjeli imovine svojih roditelja. Padine su zbog nedostatka plodnog zemljišta krčene, a potom terasirane izgradnjom suhozida, s ciljem sprečavanja erozije, a potom su najčešće prenamjenjivane u vinograde ili maslinike. Najkršević i najmanje plodni dijelovi otoka i prostori udaljeni od naselja korišteni su kao pašnjaci. Krajolik proizišao iz takvog načina korištenja prostora uočljiv je na svim naseljenim otocima, ali i na otocima koje su otočani koristili, ali nisu na njima oblikovali stalna naselja (Kornati). (Sl. 4).

Geološka građa i mineraloški sastav stijena odrazili su se na izgled otočnih naselja i njihovih infrastrukturnih arhitektonskih elemenata. Kamen je stoljećima imao važnu ulogu u izgradnji stambenih i gospodarskih objekata, suhozida i lučke infrastrukture te je sastavni, nezaobilazni dio otočnog antropogenog krajolika. Kameni blokovi čvrstog, dobro uslojenog vapnenca ugrađeni su u stambene, sakralne i javne objekte starih otočnih jezgri. Tanko uslojene kamene ploče služile su za popločavanje otočnih putova, a nepravilno veće i manje kamenje te sitno kršje bili su osnovni materijal za izgradnju suhozida i terasa. Kamen nije služio samo u graditeljstvu, već se odvozio kao prirodni resurs na susjedno kopno, pa i duboko u unutrašnjost. Posebno je poznat po svom izgledu i kvaliteti naširoko korišten kamen s otoka Brača koji čini sastavni dio prirodne i kulturno-povijesne baštine tog otoka i dio je bračkog identiteta. Bračko naselje

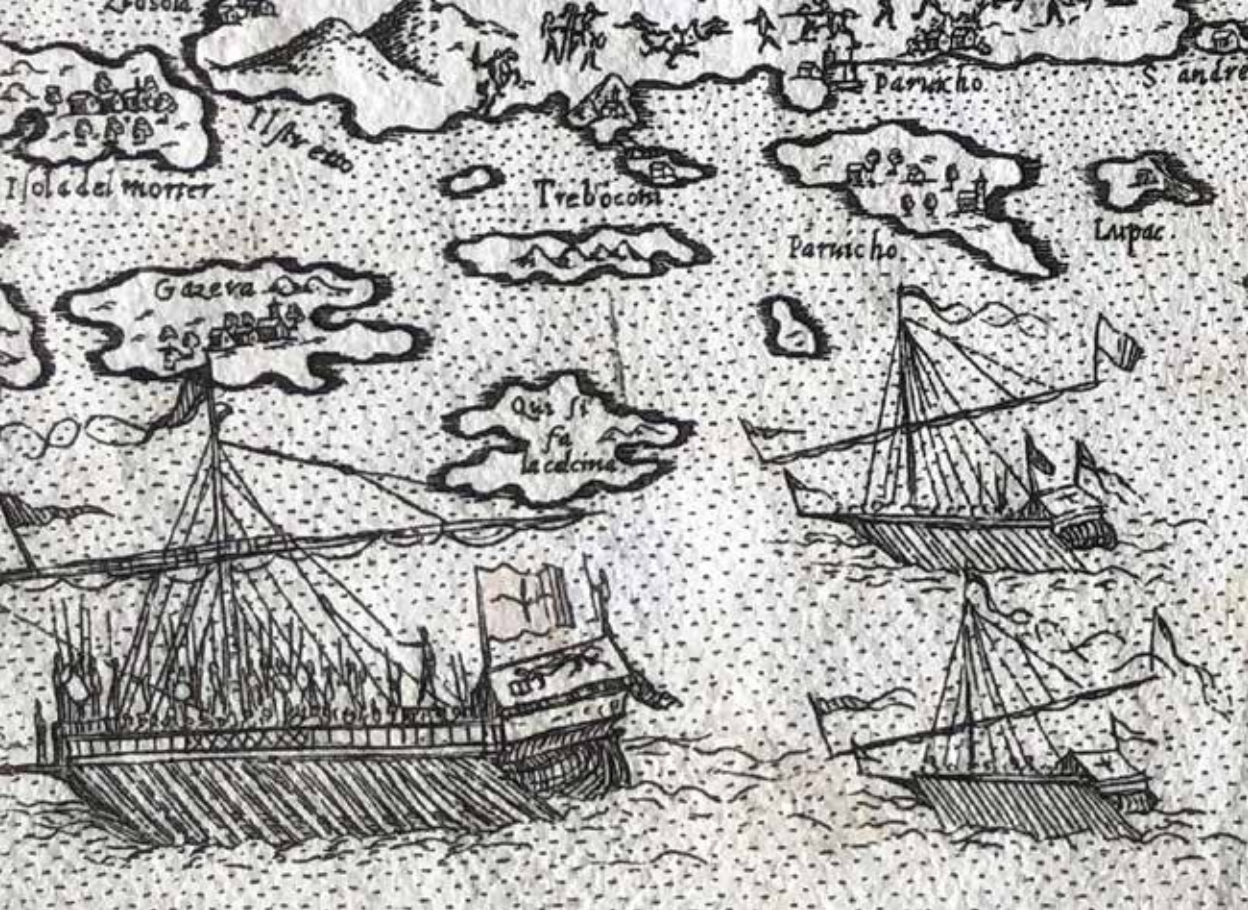

Slika 5. Bilješka o proizvodnji vapna na otoku Žirju na Kolunićevoj karti zadarske i šibenske regije, 1570. (Zbirka Felbar)

Pučišće svoj je gospodarski razvoj donedavno temeljilo na eksploataciji kamena koji se rezao i obrađivao u lokalnom kamenolomu te potom transportirao dalje kao visoko kvalitetan otočni proizvod. U Pučišćima je i jedina hrvatska srednja klesarska škola.

Vapnenac se na mnogim otocima tijekom prošlosti koristio i za proizvodnju vapna. Neki od otoka, poput primjerice Pašmana i Škarde u zadarskom, Žirja u šibenskom i Šolte u splitskom arhipelagu, po tome su proizvodu bili posebno poznati, a spomen na tu djelatnost sačuvan je i na starim kartama (Sl. 5). Vapno je korišteno u stanogradnji na otocima, a u velikim količinama i u gradovima na susjednom kopnu. Proizvodilo se u pećima (vapnenicama) u kojima je zagrijavano vapnenačko kamenje da bi se iz kalcijeva karbonata izdvojio kalcijev oksid – živo vapno koje treba zaliti vodom da bi se dobilo gašeno vapno. Budući da na otocima nije bilo dovoljno vode, na kopno se na prodaju najčešće odvozilo živo vapno. Trebalo je i mnogo drveta i intenzivna sječa degradirala je otočnu vegetaciju (Faričić i Juran, 2021).

Na obvezu i važnost dopremanja pojedinih otočnih proizvoda u kopnene gradove, koji svjedoče o prirodnim resursima pojedinih naseljenih otoka, ukazuju mnogi arhivski izvori. Otoci su od vremena oblikovanja otočnih naselja pa do kraja 19. i početka

20. st. uglavnom bili u vlasništvu pojedinih bogatih obitelji s otoka ili sa susjednog kopna i crkvenih ustanova (biskupskih menzi, kaptola i samostana). Od srednjeg vijeka ti su vlasnici davali zemlju u trajno i nasljedno korištenje otočanima, kolonima, koji su im zauzvrat davali od jedne trećine do jedne polovine ukupnih prinosa. U skladu s postupnom defeudalizacijom i agrarnim reformama otočani su počeli otkupljivati posjede na otocima i rješavati se kolonata tek krajem 19. stoljeća. Najveći dio otoka prešao je tako u vlasništvo otočana ili onih koji su imali otočno podrijetlo. Međutim, u vrijeme dok su otoci bili u vlasništvu veleposjednika s kopna, otočani su uz dio uroda vinograda i maslinika ili druge proizvode često bili dužni u veća urbana središta na kopnu dopremati i različite prirodne resurse. Najbolji su primjer zadarski otoci čiji su stanovnici još u 18. st. bili dužni dopremati drvnu građu, kamene ploče ili vapno u Zadar, za održavanje i obnavljanje javnih građevina (Državni arhiv u Zadru, HR-DAZD-359, *Fond obitelji Lantana*, kut. 1, sign. 43, anagrafska tablica iz 1759.). Stanovnici Pašmana, otoka s mnogo vapnenica, spominju se tada kao jedini koji su bili dužni dopremati vapno u Zadar (Državni arhiv u Zadru, HR-DAZD-359, *Fond obitelji Lantana*, kut. 2, sign. 45, oznaka 8, anagrafska tablica iz 1759.).

Prirodni resursi važni su čimbenici otočnog razvoja premda neki od njih, poput plodnog tla ili rudnih bogatstava, više nemaju presudni utjecaj na naseljenost i razvoj otočnog gospodarstva. Vodni resursi još su uvijek presudni, bilo da je riječ o moru bilo o nadzemnoj i podzemnoj vodi. Zbog poroznosti i propusnosti stijena na otocima gotovo i nema stalnih površinskih tokova, a izdašniji izvori vode nalaze se najčešće na kontaktu fliša i vapnenaca i u dolomitnim zonama. Hidrogeografski, posebno je značajno slatkovodno Vransko jezero na otoku Cresu, rijedak i vrijedan krški vodni fenomen. Jezero opskrbljuje vodom Cres i Lošinj, a spada u ekološki i socijalno iznimno osjetljive i ranjive okoliše (Bonacci, 2014). Pojedini površinom veći otoci poput Krka, Raba, Paga, Dugog otoka, Visa i Korčule raspolažu nešto izdašnijim izvorima vode iz kojih se u cijelosti ili dobrim dijelom opskrbljuju pojedina otočna naselja ili čitavi otoci. Veći otoci u blizini kopna umreženi su u kopneni vodoopskrbni sustav pa više nisu ograničeni otočnim prirodnim zalihama vode. Međutim, većina svih drugih od kopna udaljenih naseljenih otoka još uvijek nije pripojena vodoopskrbnim sustavima, pa vode manjka u ljetnim mjesecima kada je treba najviše (Gereš, 1998). To je značajna prepreka gospodarskom razvoju tih otoka. Vodoopskrba na njima temelji se isključivo na privatnim spremnicima za vodu u kojima se prikuplja kišnica s krovova kuća. Još uvijek se upotrebljavaju i stare seoske cisterne u koje se kišnica slijeva s velikih kamenih ili betonskih ploča koje su nekad građene u tu svrhu. Ljeti se voda na otoke doprema i brodovima vodonoscima.

More kao posebni prirodni resurs imalo je višestruko značenje u oblikovanju otočnog identiteta i u gospodarskom razvoju. Ono je stvorilo i razvilo otočnost; s jedne strane medij koji fizički razdvaja otoke, a s druge komunikacijski medij koji u uvjetima razvijene plovidbe i korištenja suvremenih plovila treba olakšati povezanost između pojedinih otočnih naselja, otoka međusobno ili otoka s kopnom.

Kemijska i fizička svojstva morske vode pogoduju bioraznolikosti i različitim oblicima gospodarskog vrednovanja mora koje okružje hrvatske otoke. Godišnji hod temperature Jadranskog mora relativno je malen (u prosjeku od najnižih vrijednosti od 8 °C zimi do najviših vrijednosti 25 °C ljeti), slanost je 38 ‰, prozirnost je velika (Buljan i Zore-Armanda, 1976, Cushman-Roisin *et al*., 2001), a kakvoća visoka (Vučenik Šostik, 2021), čak i uz veće obalne gradove u kojima nakon propasti industrije 90-ih godina 20. st. više ne postoje veći izvori onečišćenja. Od gibanja morske vode na život na otocima donekle utječu samo valovi za vrijeme snažnijih vjetrova pa otežavaju, a znatno rjeđe posve onemogućuju plovidbu (samo na pučini, za oluje, dostižu visine do 10 m; u međuotočnim kanalima nisu viši od tri metra). Otočne su luke stoga smještene u zaklonjenim uvalama, u kojima su izgrađeni valobrani i pristaništa. Vertikalni raspon razina mora tijekom plime i oseke nije velik (svega nekoliko desetaka cm u vrijeme sizigija), pa je na otocima moguće graditi lučku infrastrukturu i različite stambene i gospodarske objekte uz obalnu crtu bez prilagodbe većim oscilacijama morske razine. Na gibanje mora u međuotočnim kanalima veći utjecaj imaju struje morskih mijena (posebno u međuotočnim tjesnacima) nego opći smjer spore (10-20 cm/s) morske struje u Jadranskom moru koji je obrnut smjeru kretanja kazaljki na satu (od JI prema SI).

U Jadranskom moru živi oko 400 vrsta ribe, među kojima je oko 100 konzumnih vrsta (Jardas, 1996). Ribolovni napor usmjeren je na 20-ak vrsta i na njima se zasniva riblji dio otočnog jelovnika i turističke gastronomske ponude. Među plavom ribom ekonomski su najvažnije srdele, inćuni, skuše, lokarde, palamide i tune, a među bijelom različiti sparidi (zubatac, podlanica, fratar, serag, pic), moronidi (brancin), zatim oslić i trlja. Rjeđe, ali najkvalitetnije vrste su kovač i škrpina. Uz ribu za ribarstvo su važni glavonošci (sipa, lignja, hobotnica i muzgavac), rakovi (škamp, jastog, hlap i dr.) i školjkaši (dagnja, kamenica i dr.). Marikultura se prakticira u obliku kaveznog uzgoja podlanice, brancina, hame, zubaca i gofa te dagnji i kamenica i kavezne dohrane ulovljene tune. U posljednje vrijeme zbog klimatskih promjena pristižu nam i ribe koje su došle kroz Sueski kanal, ušle u Sredozemlje i doprle do Jadrana (vatrenjača, riba lav, srebrnoprugasta napuhača ili fugu i dr.). Zabilježeno je i brzo širenje drugih alohtonih vrsta poput plavog raka.

More se tijekom prošlosti različito vrednovalo. Glavni je resurs razvoja ribarstva koje je na otocima prisutno od samih početaka naseljavanja i nije samo grana gospodarstva i izvor hrane već i način života, izvorište različitih sastavnica materijalne i nematerijalne kulturne baštine (drveni ribarski brod, vještine izrade mreža, vrša i drugih ribarskih alata, ribarski leksik, običaji i dr.). Ribarstvo je motiviralo i različita umjetnička ostvarenja od pučkog pjevanja do vrhunskih estetskih izričaja u književnosti te likovnoj i glazbenoj umjetnosti. Za more je vezan i razvoj koraljarstva, posebno zastupljenog na otoku Zlarinu, spužvarstva koje se ponajprije veže za otok Krapanj i solarstva koje je, u različitim razmjerima, bilo razvijeno na gotovo svim naseljenim otocima, danas još samo na otoku Pagu na kojem se nalazi najveća hrvatska solana. U suvremeno doba važan oblik vrednovanja mora čini marikultura, no unatoč golemom potencijalu na otocima većina tvrtki koje se bave marikulturom registrirana je na kopnu. Unatoč tome, utjecaj

je marikulture na otočni prostor velik, ali i dvoznačan: s jedne strane uzgoj ribe dijelom smanjuje pritisak na divlji riblji fond i angažira relativno značajan kontingent inače malobrojne otočne radne snage. S druge, marikulturne instalacije u zaklonjenim otočnim uvalama i kanalima s malim brzinama morske struje i bez intenzivnijeg miješanja morske vode negativno utječu na morski ekosustav zbog saturacije organskim materijalom. Usto, sve je veći ribolovni napor u kojem sudjeluju različiti dionici (oni koji se ribolovom bave profesionalno, ali i oni koji se ribolovom bave sportski i rekreativno) zbog sve veće potražnje za morskim organizmima u ugostiteljstvu koju je stanka u vrijeme pandemije bolesti COVID-19 tek nakratko usporila. Uzimajući u obzir pozitivne ekonomske i druge učinke, ti oblici vrednovanja mora svakako su vrlo važni za otočne zajednice. Treba, međutim, posvetiti veću pozornost održivom upravljanju morskim resursima i minimalizirati štetne utjecaje na morske ekosustave, na što su pojedini ribarstveni stručnjaci poput Petra Lorinija upozoravali još prije 100 godina (Faričić, 2022).

More je uvjetovalo i razvoj otočnog brodarstva, pomorske trgovine i brodogradnje. Te gospodarske djelatnosti pridonijele su diversifikaciji otočnog gospodarstva, umreženosti hrvatskih otočana u sredozemni pomorski sustav, izgradnji mnogih urbanih elemenata u fizionomiji otočnih naselja te, općenito, pomorskoj orijentaciji hrvatskih obalnih regija. U suvremeno doba za more je vezan razvoj kupališnog i nautičkog turizma koji čine jezgru gospodarskog rasta čitavog otočnog prostora.

Na klimu hrvatskih otoka utječu geografski položaj u umjerenim geografskim širinama, izloženost sekundarnoj cirkulaciji zraka (prevladavajući utjecaj azorskog maksimuma ljeti te islandskog, odnosno đenoveškog minimuma i sibirskog maksimuma zimi), dnevna cirkulacija zraka koja se javlja kao razlika u zagrijavanju mora i kopna te, posebno, Jadransko more, koje djeluje kao modifikator osnovnih klimatskih elemenata. Dalmatinski otoci uglavnom imaju obilježja Csa ili sredozemne klime s vrućim ljetom (prema Koppenovoj regionalizaciji), dok se oni kvarnerski, smješteni nešto sjevernije, nalaze u području Cfa klimatskog tipa te imaju umjereno toplu vlažnu klimu s vrućim ljetom (Šegota i Filipčić, 2003). Ekstremne klimatske prilike općenito su rijetke jer je podneblje blago, ali kada se jave, mogu biti itekako štetne (suša, nevere praćene olujnim vjetrom, ekstremnije ciklonalne i anticiklonalne pojave praćene orkanskim jugom i burom, mraz, tuča i dr.).

Osnovno obilježje obaju klimatskih tipova najviše su prosječne mjesečne vrijednosti temperature zraka u srpnju i kolovozu (oko 24 °C) i najniže u siječnju (oko 7 °C) te najveća količina oborina u hladnijem dijelu godine, a mala tijekom vrućih, često sušnih ljetnih mjeseci (s time da je to nešto rjeđe na kvarnerskim otocima). Godišnje ukupno padne od 800 mm oborina na južnodalmatinskim otocima do 1000 mm oborina na kvarnerskim otocima. Pada uglavnom kiša (snijeg i ostale oborine vrlo su rijetke), ali ne kad je najviše potrebna: ljeti nema dovoljno vode što presudno određuje otočno gospodarstvo.[4]

[4] Podatci o temperaturi zraka i oborina preuzeti su iz Zaninović *et al*. (2008).

U prošlosti život na otocima umnogome je ovisio o klimi bilo da je riječ o njezinu utjecaju na vegetaciju, time i na poljoprivredu, bilo o utjecaju klime na stanogradnju i dnevni i godišnji hod društvenih i gospodarskih aktivnosti na otocima i pripadajućem moru. Klimatske značajke otoka i u suvremeno su doba relevantan prirodni čimbenik razvoja otočne ekonomije jer se ona uvelike oslanja na turizam zasnovan na moru i meteorološkim prilikama (velika insolacija i rijetke oborine).

O klimi umnogome ovisi biljni svijet na hrvatskim otocima. Prevladavaju eumediteranski i južnoeuropski florni elementi (Kovačić *et al*., 2008). Brojnost vrsta, čak i na manjim otocima, izrazito je velika (npr. samo na Ravi površine 3,6 km^2 utvrđeno je oko 400 biljnih vrsta, a na Viru, inače prepunom vikendica i apartmana, na površini od 22,1 km^2 nedavnim istraživanjem utvrđeno je oko 620 biljnih vrsta (Milović i Pandža, 2008, 2016). Prevladavajuće su drvenaste vrste hrast crnika, planika, tršlja, mirta, borovica (smrika) i lemprika, u grmolikoj vegetaciji prevladavaju bušini, smilje, kadulja i ružmarin, a u livadnim zajednicama među više stotina vrsta mogu se izdvojiti različite orhideje.

Različite biljke služile su za ogrjev (posebno crnika), u stanogradnji, brodogradnji, za izradu različitih alata, u prehrani, za pripremu boja, ljekovitih i aromatičnih pripravaka. Velika količina drvne građe korištena je za loženje u vapnenicama te u noćnom ribolovu na plavu ribu, a šume i makija uništavani su i kontroliranim požarima radi krčenja, odnosno širenja obradivih i pašnjačkih površina. Na mnogim otocima zbog višestoljetnog korištenja vegetacija je degradirana pa su šume, osobito hrasta crnike, rijetke (na Mljetu, Rabu i Pagu danas su i posebno zaštićene), a najčešće su biljne zajednice makija i garig, dok na otočnim padinama izloženim vjetru i prskanju mora te višestoljetnoj ispaši ovaca i koza prevladava nisko raslinje, a ponegdje i goli kamenjar (npr. buri izložene padine Paga i Raba, različitim oblicima degradacije biljnog pokrova izložene padine na Kornatskim otocima i dr.).

Posljednjih desetljeća, u skladu s deagrarizacijom, zamjetan je reverzibilan proces pa dolazi do sukcesije vegetacije, ali i širenja pojedinih alohtonih vrsta koje, posebno alepski bor, prevladavaju u krajoliku mnogih otoka. Premda su te šume privlačan čimbenik razvoja turizma (hladovina u blizini plaža, ugodan aerosol s eteričnim sastojcima), one smanjuju bioraznolikost i prekrivaju nekadašnje terasirane maslinike i vinograde. Ljeti sve češće izbijaju požari, a vatra se u borovim šumama brzo širi i zbog nepristupačnosti teško gasi.

Tijekom prošlosti, dok je poljoprivreda činila okosnicu razvoja, u proizvodnji su prevladavale vrste prilagodljive ljetnoj bezvodici, posebno maslina, vinova loza, smokva, rogač, badem i agrumi. U manjoj mjeri, najčešće u okućnicama, ili u poljima u kojima je bilo lokvi, sadile su se i kulture koje zahtijevaju povremeno zalijevanje i navodnjavanje (rajčica, krastavac, tikvica, zeljasto povrće i sl.). U današnje vrijeme nestašica vode (na otocima koji nisu povezani vodovodima s kopnom) uzrokuje probleme u razvoju turizma jer turisti uglavnom dolaze ljeti kad je vode najmanje. Turizam na malim otocima tako ne može poprimiti masovnije razmjere

što je možda i sretna okolnost jer turisti ljeti dosižu, pa i premašuju nosivi kapacitet postojeće infrastrukture i otočnog prostora uopće. Tako se ne produbljuje ni problem odvodnje koja na mnogim otocima još uvijek nije sustavna niti, zbog nepostojanja suvremenih kolektora s pročišćivačima kanalizacijskih voda, odgovara očekivanim ekološkim standardima.

Među klimatskim elementima za život na otocima značajan je vjetar. Čestinom i snagom ističu se bura (SI), jugo (JI) i maestral (SZ). U vrijeme jedrenjačke plovidbe vjetar je bio ključan prirodni navigacijski čimbenik. Danas je u tom pogledu koristan samo u nautičkom turizmu (Marelić, 2016). S druge strane, vjetar pridonosi prozračivanju i oprašivanju biljaka, a može pokretati i vjetroelektrane (za sada ih ima samo na Pagu). Međutim, kada zimi zapuše jače, uzrokuje probleme u pomorskom prometu. Za olujnog i orkanskog juga i bure prekida se sav putnički promet pa otoci bivaju posve odsječeni od kopna. Tada do izražaja dolazi *totalna* odvojenost otoka od kopna s različitim negativnim implikacijama za otočane.

Zbog brojnih elemenata bogate prirodne baštine na hrvatskim otocima razmjerno velik prostor nalazi se pod različitim oblicima zaštite. Tri su otočna nacionalna parka: Mljet (osnovan 1960.), Kornati (1980.) i Brijuni (1983.). Nešto niži stupanj zaštite imaju parkovi prirode. U otočnom su prostoru proglašena dva: Telašćica (1988.) i Lastovsko otočje (2006.). Mnogo je drugih oblika zaštite: specijalni rezervati, park-šume, značajni krajolici i spomenici prirode. Svi oni svjedoče o formalnoj sustavnoj skrbi za prirodnu baštinu, ali praksa (posebno u zaštićenim područjima prirode) upućuje na to da mjere čuvanja ekosustava nisu usuglašene s razvojnim potrebama otočana, a nisu ni dovoljne u okolnostima u kojima su ti prostori izloženi turizmu.

RAZVOJ NASELJA I NASELJENOST

Brojni arheološki nalazi diljem hrvatskih otoka svjedoče o više-manje kontinuiranoj naseljenosti otočnog prostora od prapovijesti. Ona je uvelike bila uvjetovana prirodnom osnovom. Najstariji dokazi ljudske prisutnosti na jadranskim otocima pronađeni su na sjeverozapadnom dijelu Dugog otoka, a potječu iz srednjeg paleolitika. Utvrđeni raspon starosti arheoloških nalaza je od 40 000 do 60 000 godina (Vujević, 2016). Iz gornjeg paleolitika više je nalaza na većim hrvatskim otocima koji su tada bili dio kopna. Krajem pleistocena i početkom holocena umnogome se promijenio okoliš u kojem su obitavale tadašnje ljudske zajednice. Razina mora izdigla se nakon zadnjeg glacijala (Würma) za oko 120 m pa su mnogi viši dijelovi kopna u pročelju Dinarida ostali okruženi morskom vodom. Tako su nastali otoci, a da bi se nastanili, trebalo je preploviti nastale kanale. Tako je pokrenut razvoj pomorstva. K tome, od neolitika se razvila i proširila poljoprivredna djelatnost (Forenbaher i Miracle, 2005) koja je snažno utjecala na prirodni krajolik, a

intenzitet tog djelovanja, uz povremene oscilacije, tisućljećima je jačao. Sukladno promjenama u načinu života ondašnjih ljudi, pojedine otočne lokacije u različitim su razdobljima tijekom prošlosti bile više ili manje važne za naseljavanje i razvoj otočnih naselja. Tijekom paleolitika i mezolitika koristili su se otvoreniji prostori te spilje i prostor oko njih, dok su u neolitiku u vrijeme intenzivnog razvoja poljoprivrede naseljavani zaravnjeni agrarni prostori, tj. otočna polja (Forenbaher i Miracle, 2005). S obzirom na limitirane prirodne resurse i razmjerno malu površinu, mreža otočnih naselja razvijala se sukladno položaju poljoprivredno najvrjednijih zona ili u dobro zaštićenim uvalama kad su naselja građena radi pomorstva i ribarstva. Otočna polja kao glavna područja poljoprivrednog razvoja ostala su primarne lokacije naseljavanja sve do sredine 20. stoljeća kad djelatnosti primarnog sektora počinju zaostajati, a jačanje pomorstva i turizma prebacuje težište razvoja na obalni rub. Najpoznatije otočno polje u kojem su sačuvane kamene strukture koje svjedoče o njegovu vrednovanju od prapovijesti do suvremenog doba Starogradsko je polje na otoku Hvaru, najveće polje hrvatskog arhipelaga. Grci s otoka Pársa u 4. su stoljeću prije Krista osnovali na Hvaru naselje Stari Grad (Čavić, 2017, Solarić i Solarić, 2009) i pregradili poljoprivredno zemljište u polju kamenim suhozidima. Podijelili su ga na 73 pravokutne čestice čije su dimenzije bile 1 × 5 stadija (oko 185 m × 925 m). Neke su čestice dodatno parcelirane na manje kvadrate. Suhozidi i kamene kućice u polju ostale su netaknute gotovo dva i pol tisućljeća te su dobro očuvani primjer antičkog korištenja geometrijskog sustava podjele zemljišta koje je bilo u upotrebi u staroj Grčkoj (Solarić i Solarić, 2009). Godine 2008. polje je uvršteno na UNESCO-ov popis svjetske baštine. Krajolik polja mijenjao se sukladno potrebama ljudi koji su ga kontinuirano obrađivali te sukladno praksama pojedinih društvenih i političkih sustava koji su se smjenjivali na otoku. Povijest i parcelacija Starogradskog polja povijest je robovlasničkog sustava antike u malom, kad su se u polju sadili vinogradi i maslinici i sijale žitarice. U ranom srednjem vijeku polje se slabo kultivira, a dobar dio obrastao je šumom. Rodovsko, hrvatsko plemstvo srednjeg vijeka zauzima ga kao feudalni posjed i pretvara u mozaik oranica i vinograda. Slijedila je ekstenzivna ekonomija polja u ranom i slabo razvijenom kapitalizmu, kasnije i u socijalističkom kolektivizmu od 50-ih godina 20. st. (Čavić, 2017). U najnovijem razdoblju maslina polako zamjenjuje nekoć najzastupljenije vinograde i žitarice, a čestice se nakon smrti svakog privatnog posjednika dodatno usitnjavaju diobom među nasljednicima. Plodne površine koristile su se na sličan način i na drugim otocima.

Hrvatski otoci razvijali su se u sklopu različitih država koje su se izmjenjivale na sjeveroistočnoj obali Jadrana. U osvit povijesti histarske, liburnske, delmatske i druge ilirske zajednice došle su u kontakt s grčkim naseljenicima koji su svoje kolonije osnovali na Visu, Korčuli i Hvaru. Prvi su put svi današnji hrvatski otoci postali dio jednog političkog entiteta u doba antičke rimske države. Krajem antike i početkom srednjeg vijeka otoci su postali dio Bizanta, a zatim i hrvatskog

srednjovjekovnog kraljevstva. Oko 1000. godine prvi put je mnogim hrvatskim otocima zavladala Venecija koja se od tada pa do početka 15. st. za vlast nad hrvatskom obalom i otocima nadmetala s Hrvatskim, a zatim i Ugarsko-Hrvatskim Kraljevstvom. Od početka 15. do kraja 18. st. svi otoci, osim onih na krajnjem jugu Hrvatske koji su bili dio Dubrovačke Republike, bili su u sastavu Mletačke Republike, koju je zatim krajem 18. st. zamijenila austrijska uprava. U vrijeme kratkotrajne francuske uprave (1805. – 1813.), prvi put nakon srednjeg vijeka svi su hrvatski otoci postali dio iste države, a tako se nastavilo i u vrijeme druge austrijske uprave (1815. – 1918.). Tijekom francuske i austrijske uprave hrvatski su otoci, premda u sjeni državnih i pokrajinskih središta odlučivanja, prvi put bili sustavno dotaknuti modernizacijskim mjerama na polju prometa, gospodarstva i obrazovanja. Potrebno je istaknuti reforme za vrijeme francuske uprave u Dalmaciji, na tragu Napoleonova *Građanskog zakonika*, od uvođenja modernog administrativnog ustroja do unaprjeđenja školstva i prometne infrastrukture. Austrija je tijekom 19. i početkom 20. st. unaprijedila poljoprivredu, ribarstvo, pomorstvo i školstvo, izgradila lučku i pomorsko-sigurnosnu infrastrukturu (rive i svjetionici), organizirala prvu sustavnu katastarsku izmjeru, uvela linijski putnički pomorski promet i potakla inicijalni razvoj industrije (prerada ribe), što je pridonijelo blagom poboljšanju kvalitete života i potaklo demografski rast na otocima. S jedne strane, pretežito agrarno gospodarstvo nije bilo otporno na krize (poput one u vinogradarstvu uzrokovane peronosporom, a zatim još više i filokserom). S druge, industrijalizacija koja bi umanjila agrarnu prenapučenost (u odnosu na omjer broja stanovnika, obradive površine te primijenjene agrotehnike i slabu prilagodbu inovacijama i tržišnoj ekonomiji) kasnila je. To je potaklo prve iseljeničke valove koji su dugoročno nagrizli demografsku, a time i ekonomsku bazu otoka.[5] Hrvatski otočni prostor ponovno je politički fragmentiran poslije Prvog svjetskog rata kada su kvarnerski otoci te Lastovo i Palagruža potpali pod Kraljevinu Italiju, dok su svi ostali postali dijelom Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, od 1929. Kraljevine Jugoslavije. Poslije Drugog svjetskog rata svi hrvatski otoci ušli su u sastav Hrvatske koja je do 1991. bila dio Jugoslavije.[6]

Unatoč mnogim promjenama političkih vlasti, u svim su državama hrvatski otoci bili na marginama društveno-gospodarskih struktura. Tako nepovoljan položaj u odnosu na središta državne i regionalne uprave donekle je ublažavao povoljan prometni položaj duž istočnojadranske plovidbene rute koja je povezivala srednju s juž-

[5] Više o tome u poglavlju „Susak, na obodu arhipelaga".

[6] Objavljeno je više stotina radova o prošlosti pojedinih hrvatskih otoka ili o prošlosti država i pokrajina kojima su ti otoci pripadali, ali nema cjelovite historiografske sinteze o prošlosti svih hrvatskih otoka. Ovdje je dan najkraći mogući historijsko-geografski retrospekt koji se zasniva na onome što su objavili Faričić (2012) i Magaš (2013).

nom Europom i ostalim sredozemnim regijama. Otočna naselja (npr. Mali Lošinj, Silba i Korčula) koje je ta ruta tangirala postala su dio pomorsko-geografskog sustava Sredozemlja i postupno su se razvila u brodarska i brodograditeljska središta.

Mreža hrvatskih otočnih naselja razvijala se postupno od starog do kraja srednjeg vijeka. Otočna su naselja uglavnom ruralnog tipa s gospodarstvom utemeljenim na poljoprivredi i ribarstvu, a jedino su na većim otocima, na kojima su u gospodarstvu uz poljoprivredu veliku ulogu imali pomorstvo i trgovina, osnovani gradovi. Najstariji hrvatski otočni gradovi s kontinuitetom od starog vijeka do danas su Krk i Rab, neki su antički gradovi krajem srednjeg vijeka izgubili svoje urbane funkcije u korist susjednih novih urbanih naselja (Osor u korist Cresa), diskontinuitet od starog vijeka do danas imali su Stari Grad na Hvaru i Vis na istoimenom otoku, a neki su se gradovi etablirali među hrvatskim obalnim urbanim središtima tek tijekom starog vijeka (Hvar, Korčula, a zatim i Pag). Razvoj nekih otočnih gradova intenziviran je tek u novom vijeku, ponajprije zahvaljujući razvoju pomorstva i turizma (Mali Lošinj, Novalja). Mali otoci razvijali su se pod gravitacijskim kišobranom gradova na susjednom kopnu, rjeđe i na većim otocima. Kao i u mnogočemu drugom, mali su bili i ostali na granicama prostora njihovih urbanih funkcija.

Na hrvatskim otocima svega je nekoliko mlađih naselja, uglavnom onih koja su osnovana administrativnim izdvajanjem iz starijih naselja krajem 20. i početkom 21. st. Do tog izdvajanja oblikovana su kao ekstenzije postojećih naselja zahvaljujući razvoju turizma i njime potaknute stanogradnje.

Od 321 otočnog naselja (Popis 2021.) svega njih 12 trenutačno ima administrativni status grada. To su Rab na otoku Rabu, Cres na otoku Cresu, Krk na otoku Krku, Mali Lošinj na otoku Lošinju, Pag i Novalja na otoku Pagu, Hvar i Stari Grad na otoku Hvaru, Komiža i Vis na otoku Visu, Supetar na otoku Braču i Korčula na otoku Korčuli. Uzevši u obzir najčešće korištene modele diferencijacije urbanih naselja u Hrvatskoj, prema kojima se kod određivanja tipova naselja u obzir uzima administrativni status, ali i ukupan broj stanovnika te udio zaposlenih u mjestu stanovanja i udio zaposlenih u sekundarnom i tercijarnom sektoru djelatnosti (Lukić, 2012), popisu otočnih gradova mogli su se još pridodati Vela Luka i Blato na Korčuli te Murter na otoku Murteru. Ta tri naselja imala su više od 2000 stanovnika, a udio zaposlenih u naselju stanovanja u sekundarnom i tercijarnom sektoru u odnosu na ukupan broj zaposlenih prema popisu iz 2001. Bio je veći od 25 %, što je jedan od kriterija izdvajanja urbanog naselja. No prema posljednjem popisu na Murteru je broj stanovnika pao ispod 2000, a podatci o udjelu zaposlenih u naselju stanovanja u sekundarnom i tercijarnom sektoru nisu dostupni, pa se takva dodatna analiza ne može provesti. Stoga se sa sigurnošću mogu izdvojiti samo otočna urbana naselja koja se kao takva vode po administrativnom kriteriju. Otočni gradovi mahom su naselja smještena na velikim otocima kojima gravitiraju manja, ruralna okolna naselja čime se donekle umanjuje utjecaj negativnih demografskih procesa prisutnih na ostalim otocima. Otočni gradovi ne mogu se svojim

izgledom, gospodarskim i demografskim razvojem, infrastrukturom i funkcijama u potpunosti usporediti s većim urbanim središtima na kopnu. Najveće od tih naselja, Mali Lošinj, imalo je 6091 stanovnika 2011. te 5561 stanovnika 2021. godine, dok je u najmanjem gradu Rabu 2011. živjelo 437 otočana, a 2021. svega 364 (Popis stanovnika 2011., Popis stanovnika 2021.).[7]

Otočni su gradovi u suvremeno doba nerijetko otočna naselja s manje izraženom depopulacijom i izraženijom imigracijom. To nije slučaj samo s hrvatskim otocima, već je slično primijećeno i kod ostalih, pa čak i onih Hrvatskoj najudaljenijih svjetskih arhipelaga, poput pacifičkih otoka (Ratter, 2018). Dugotrajno iseljavanje stanovnika mahom mlađe životne dobi rezultiralo je jačanjem negativnih demografskih trendova i procesa koji su narušili demografsku strukturu otočana. Na otocima se već dulje vrijeme rađa sve manje djece, poglavito na onima površinom manjima koji su izloženiji jačoj emigraciji. U posljednjem međupopisnom razdoblju svi naseljeni otoci imali su negativnu prirodnu promjenu. Na čak 23 od naseljenih 50 otoka u desetogodišnjem zadnjem međupopisnom razdoblju zabilježen je jednoznamenkasti broj živorođenih; kod nekih nije bilo ni jednog. To se odražava na demografsko starenje što ima negativne implikacije na društveno-gospodarski razvoj. Kao jedan od većih problema ističe se sve veći nedostatak radne snage zbog smanjenja broja radno aktivnog stanovništva, a posebno je izražen nedostatak skrbi za starije osobe. U posljednjem međupopisnom razdoblju udio mladog stanovništva (0 – 14 god.) na otocima neznatno je smanjen (sa 12,8 % na 12,5 %), dok se udio starog stanovništva (65 i više godina) značajno povećao (sa 22,0 % na 29,2 %). Potrebno je ipak naglasiti da postoje značajne razlike u demografskom i društveno-gospodarskom razvoju otoka ili dijelova otoka koji nemaju urbano naselje u odnosu na otoke s naseljima isključivo ruralnog karaktera, no ni otočni gradovi nisu u potpunosti pošteđeni negativnih trendova. U razdoblju od 2011. do 2021. svih 12 administrativnih otočnih gradova imalo je negativnu prirodnu promjenu, a Mali Lošinj i Korčula imali su i negativnu migracijsku bilancu ako se u obzir uzmu godišnji statistički podatci o broju odseljenih i doseljenih osoba.

Premda su od kraja srednjeg vijeka na pojedinim hrvatskim otocima popisivani stanovništvo i prostorni resursi, popisi sve do 1857. nisu bili sustavno i metodološki ujednačeni, a nisu bili obuhvaćeni ni svi hrvatski otoci. Od popisa provedenog 1857. moguće je kontinuirano pratiti demografske procese. Uzimajući u obzir cijeli hrvatski arhipelag, zamjetan je proces depopulacije nakon 1921. godine kad je zabilježen demografski maksimum (Sl. 6). Krajem 19. i početkom 20. stoljeća

[7] Rab je prema posljednjem popisu trenutačno najmanje od sedam naselja na istoimenom otoku, no do 1981. njegov sastavni dio činilo je naselje Palit koje se potom izdvojilo iz Grada Raba. Da nije bilo te administrativne podjele (jer funkcionalnih i fizionomskih razlika nema), Rab bi, kao povijesno središte otoka i središte nekadašnje Rapske biskupije, još uvijek bio najveće naselje na tom otoku.

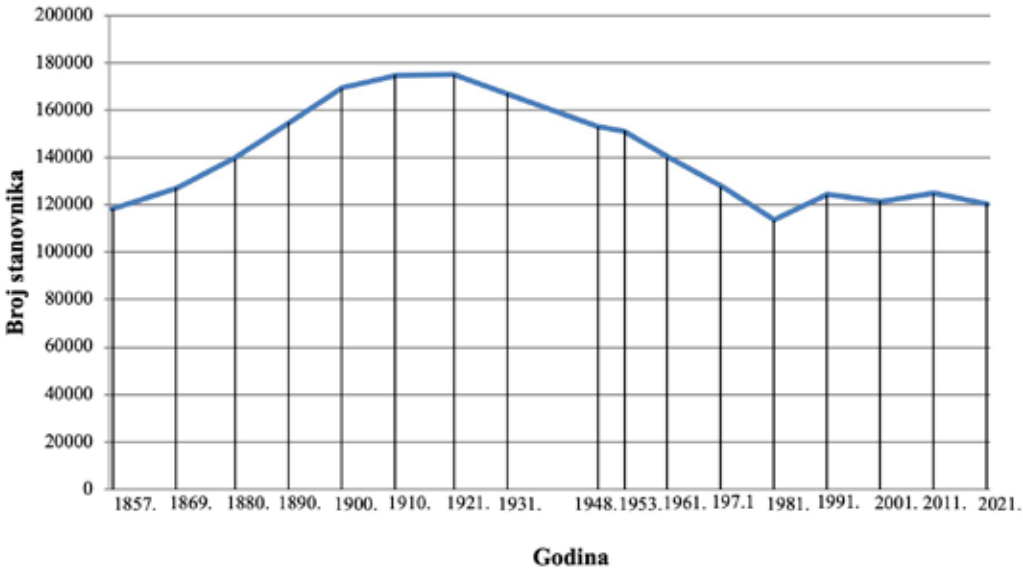

Slika 6. Kretanje broja stanovnika hrvatskih otoka 1857. – 2021.

Izvor: *Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857. – 2001.*, Državni zavod za statistiku, Zagreb; *Popis stanovništva, kućanstva i stanova 2011.*, Stanovništvo prema spolu i starosti, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 2011; *Popis stanovništva, kućanstva i stanova 2021.*, Stanovništvo prema spolu i starosti, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 2022.

na depopulaciju otoka značajno je utjecala kriza vinogradarstva i vinarstva, najvažnijih gospodarskih grana većeg dijela hrvatskog otočnog prostora. Uz pojavu nerodnih ili slabo rodnih godina, dosezanje agrarnog maksimuma na oskudnim plodnim površinama te oscilacije cijene vina, opću krizu u vinogradarstvu dodatno je pojačala pojava bolesti vinove loze, prvo peronospore, a potom i filoksere koja je u potpunosti opustošila otočne vinograde. Filoksera se širila početkom 90-ih godina 19. stoljeća s kvarnerskih otoka, preko sjevernodalmatinskih (1894.) te dalje prema srednjodalmatinskim otocima koje je zahvatila između 1901. i 1910., da bi naposljetku opustošila i južnodalmatinske otoke između 1912. i 1925. (Čuka *et al.*, 2017). To je pokrenulo intenzivnu emigraciju s otoka, uglavnom prema prekomorskim zemljama (SAD, Čile, Argentina, Australija), i ubrzo dovelo do pada broja otočana (Sl. 7). U kasnijim razdobljima nastavilo se iseljavanje, posebice u vremenu otvaranja jugoslavenskih granica nakon 60-ih godina 20. stoljeća kad otočani kao sastavni dio ondašnjeg hrvatskog emigracijskog kontingenta odlaze u razvijene europske destinacije (Francusku, Švicarsku, Njemačku i dr.) i tradicionalne imigracijske prekomorske zemlje (SAD, Kanadu, Australiju). Dodatno iseljavanje s otoka potaknule su industrijalizacija i urbanizacija na obali što se posebno odrazilo na depopulaciju otoka čija su naselja bila izrazito ruralna, poput onih u sjevernodal-

matinskoj i južnodalmatinskoj otočnoj skupini, ali i malih otoka ostalih otočnih skupina.[8] No depopulacija otočnog prostora odlika je i drugih svjetskih otoka, poglavito onih malih s ograničenim prirodnim resursima i nerazvijenim uslugama, funkcijama i općenito siromašnim društvenim životom (Royle, 2001).

Koliko su za demografski razvoj otočnog prostora važna veća urbana ili urbanizirana središta, pokazuje kretanje broja stanovnika naselja s administrativnim statusom grada u odnosu na ukupan broj otočana u istim razdobljima (Sl. 6, Sl. 7). Potrebno je naglasiti da je i u otočnim naseljima urbanog tipa sve do druge polovine 20. stoljeća okosnicu gospodarskog razvoja činila poljoprivreda, posebice vinogradarstvo, te su i ta naselja doživjela svoj demografski maksimum do pojave filoksere. Ukupno kretanje stanovništva 12 administrativnih gradova doseglo je demografski maksimum 1910. Ipak, dok čitav otočni prostor u kasnijim razdobljima gubi stanovništvo, otočni se gradovi demografski oporavljaju već nakon Drugog svjetskog rata, pa čak i u vremenu između 1961. i 1981. kad je na otocima zabilježen veliki demografski pad. Njihov demografski rast uglavnom se nastavio do kraja 20. stoljeća. Razloge tome treba tražiti u gospodarskom razvoju gradskih naselja te posebice razvoju turizma te turističke i ostale infrastrukture koja je tamo daleko bolje razvijena nego u ruralnim otočnim naseljima. Otočni gradovi imaju izravnu pomorsku (oni premošteni i cestovnu) vezu s kopnom, koja je uz to učestalija zbog potreba otočana, imaju vodoopskrbu jer se nalaze na velikim otocima koji imaju vlastite izvore vode ili su spojeni na kopnene sustave, imaju osmogodišnje osnovne, nerijetko i srednje škole, ambulante, stomatološke ordinacije itd. Osim turizma, oslanjaju se i na razvoj drugih gospodarskih grana poput ostalih uslužnih djelatnosti, a potom i solarstva (Pag), ribarstva (Komiža, Vis), pomorstva (Mali Lošinj, Korčula), trgovine i dr. No rezultati najnovijeg popisa provedenog 2021. godine pokazuju da je u svega četiri od dvanaest administrativnih otočnih gradova u posljednjem međupopisnom razdoblju došlo do povećanja broja stanovnika, i to u dva naselja na nepremoštenim otocima (Stari Grad i Supetar), i u dva na premoštenim (Krk i Novalja). U ostalim gradovima zabilježen je pad broja stanovnika što je posljedica negativne prirodne promjene (jedino je naselje Krk u razdoblju 2011. – 2020. imalo prirodnu promjenu 0, a kod ostalih je gradova ona bila negativna) i snažne emigracije. Slična je situacija diljem Republike Hrvatske s iznimkom nekoliko gradova pa je demografska kriza jedan od najvećih društveno-gospodarskih problema s kojim se suočavaju i mnogo razvijeniji dijelovi države. K tome, službeni popisni podatci o broju stanovnika na otocima ne odgovaraju stvarnom stanju jer su se mnogi evidentirali kao otočani radi različitih povlastica (npr. povlaštenog ili besplatnog putničkog brodskog prijevoza, povlaštene cijene vode, poreznih olakšica i dr.), a stanuju drugdje u Hrvatskoj ili u inozemstvu. Stoga su stvarni razmjeri depopulacije otoka veći negoli su oni utvrđeni popisima

[8] Otočne migracije podrobno su analizirane u sljedećem poglavlju.

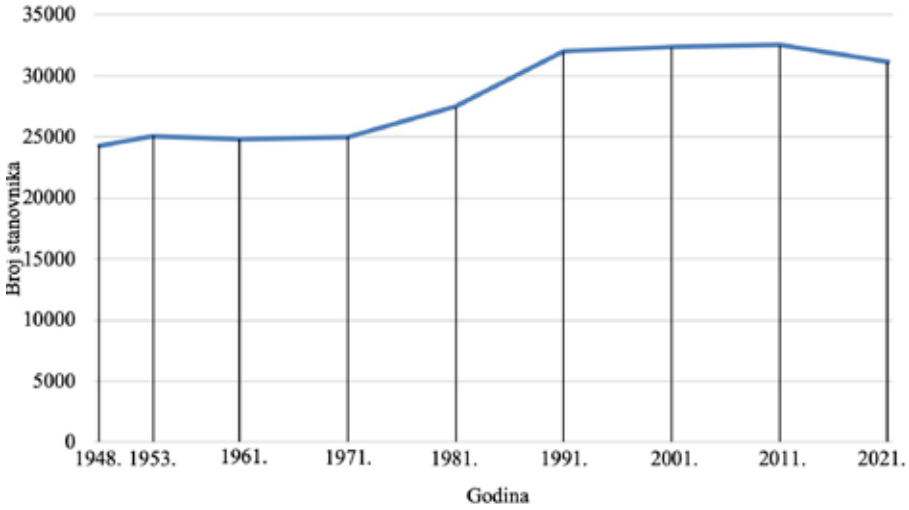

Slika 7. Kretanje broja stanovnika 12 otočnih naselja sa statusom grada 1948. – 2021.

Izvor: *Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857. – 2001.*, Državni zavod za statistiku, Zagreb; *Popis stanovništva, kućanstva i stanova 2011.*, Stanovništvo prema spolu i starosti, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 2011; *Popis stanovništva, kućanstva i stanova 2021.*, Stanovništvo prema spolu i starosti, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 2022.

stanovništva, ali nije ih moguće vjerodostojno kvantificirati (nema pouzdanog registra stanovništva) što otežava demografske analize i izradu na njima temeljenih razvojnih strategija, planova i konkretnih razvojnih mjera.

Naseljenost otočnog prostora s obzirom na tipove naselja 2021. godine pokazuje da je ukupno 25,9 % otočana živjelo u 12 administrativnih gradova. Može se zaključiti da je hrvatski arhipelag ipak većinom ruralni prostor s razmjerno niskim stupnjem urbanizacije. Ne čudi, dakle, da su obalni gradovi privukli brojne otočane što je rezultiralo nepovoljnim demografskim i ekonomskim trendovima na većini hrvatskih otoka.

Unatoč smanjenju ukupnog broja otočana i činjenici da su pojedina naselja i čitavi otoci na rubu izumiranja (Lajić i Mišetić, 2013), broj stanova na otocima, zbog razvoja turizma, u neprekidnom je porastu. Još 1971. godine čak 80,3 % stanova na otocima služilo je isključivo za stanovanje (Tablica 1). Od 1971. do 2011. ukupan broj otočana smanjio se za 2,3 %, a istodobno je broj stanova na otocima porastao 3,4 puta! Paradoksalno je da je najveći porast broja stanova od 4,4 puta bio zabilježen na sjevernodalmatinskoj otočnoj skupini koja je u tom vremenu izgubila najviše stanovnika. Čak 68,1 % tih stanova bilo je namijenjeno odmoru i rekreaciji ili iznajmljivanju turistima, a svega 21,1 % za stalno stanovanje. Hrvatski otočni prostor očito se transformira iz radno-rezidencijalnog u područje namijenjeno odmoru i rekreaciji, a što je posebno izraženo na malim otocima (Faričić *et al.*, 2010).

Tablica 1. Stanovi i njihov način korištenja na hrvatskim otocima 1971. i 2011. prema otočnim skupinama

OTOČNE SKUPINE	Godina	Ukupno stanovi	Stanovi za stalno stanovanje				Stanovi koji se koriste povremeno		Stanovi u kojima se samo obavljala djelatnost		Pogreška zbog zaštićenosti podataka
			Ukupno	Nastanjeni	Privremeno nenastanjeni	Napušteni	Za odmor i rekreaciju	U vrijeme sezonskih radova	Iznajmljivanje turistima	Ostale djelatnosti	
Kvarnerska	1971.	15.304	11.525	9.916	255	1.354	3.633	146	-	-	0
	2011.	51.454	20.049	15.238	4.281	530	22.415	14	8.875	101	0
Sjevernodalmatinska	1971.	13.482	11.015	10.062	207	746	2.008	459	-	-	0
	2011.	59.466	18.358	12.569	5.024	764	32.513	568	7.973	39	+/- 15
Srednjodalmatinska	1971.	13.121	10.534	9.882	166	486	2.197	390	-	-	0
	2011.	45.056	21.731	14.150	6.693	888	15.533	236	7.488	58	+/- 10
Južnodalmatinska	1971.	7.745	6.815	6.163	88	564	842	88	-	-	0
	2011.	14.637	9.444	6.484	2.175	785	2.845	117	2.207	17	+/- 7
UKUPNO OTOCI	**1971.**	**49.652**	**39.889**	**36.023**	**716**	**3.150**	**8.680**	**1.083**	**-**	**-**	**0**
	2011.	**170.613**	**65.582**	**48.441**	**18.173**	**2.967**	**73.306**	**935**	**26.543**	**215**	**+/- 32**

Izvor: *Popis stanovništva i stanova 1971.*, Stanovi – Veličina, svojina, domaćinstva i lica, Knjiga II, SZS, Beograd, 1972.; *Popis stanovništva i stanova 1971.*, Stanovi za odmor i rekreaciju, Knjiga VI, SZS, Beograd, 1973., *Popis stanovništva, kućanstva i stanova 2011.*, Stanovi prema načinu korištenja, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 2011.

Od podataka s najnovijeg popisa stanovnika provedenog 2021. godine dostupni su tek podatci o ukupnom broju stanova i onima za stalno stanovanje. U odnosu na prethodnu popisnu godinu broj stanova je u obje kategorije veći što je posljedica daljnje izgradnje, posebno one koja se odnosi na kuće i stanove za odmor. Stanova koji se vrlo vjerojatno tek povremeno koriste ili su trajno napušteni zasigurno je i mnogo više jer je broj kućanstava na otocima gotovo dvostruko manji od ukupnog broja stanova za stalno stanovanje.

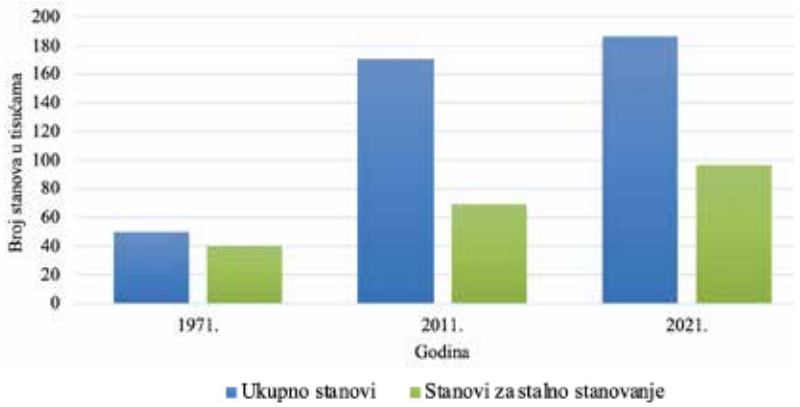

Slika 8. Ukupan broj stanova i broj stanova za stalno stanovanje 1971., 2011. i 2021. godine

Izvor: *Popis stanovništva i stanova 1971.*, Stanovi – Veličina, svojina, domaćinstva i lica, Knjiga II, SZS, Beograd, 1972.; *Popis stanovništva i stanova 1971.*, Stanovi za odmor i rekreaciju, Knjiga VI, SZS, Beograd, 1973., *Popis stanovništva, kućanstva i stanova 2011.*, Stanovi prema načinu korištenja, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 2011.

Ti procesi promijenili su fizionomiju otočnih naselja. Ponajprije, posve su ili većim dijelom napuštene povijesne jezgre smještene dalje od obale. S povećanjem značenja pomorstva i turizma, njihovo se stanovništvo slilo niz otočne padine u otočne uvale i na druge atraktivne dijelove obale. U dijelovima naselja s intenzivnom stanogradnjom koja se zbiva posljednjih desetljeća nema tradicionalne okupljenosti stambenih zgrada oko mjesnoga trga i župne crkve (na većim otocima i katedrale), već su se naselja (među njima i neka posve nova poput Gajca i Mandra na otoku Pagu) spontano proširila uz uski obalni pojas, najatraktivnije otočno područje. Te nove, mahom stambene zone često nisu opremljene odgovarajućom komunalnom infrastrukturom pa nema vodovoda i odvodnje, a prometnice su slabe. Manjkaju i trgovine prehrambenim namirnicama i one mješovite namijenjene robi široke potrošnje, premalo je restorana i drugih ugostiteljskih objekata. Stihijska stanogradnja zanemarila je na mnogim otocima suvremene urbanističke standarde. Izričaj novije stambene arhitekture je, k tome, nerijetko siromašan, a novi građevinski materijali (beton i aluplastika), čudnovatih oblika, boja i dimenzija teško se uklapaju u tradicionalne otočne arhitektonske sklopove i graditeljske predloške. Tu nije riječ o postmodernističkoj arhitekturi koja bi se oslonila na neke društvene teorije, već o spontanim izvedbama koje ovise o financijskim mogućnostima investitora, pa je konačna izvedba estetski i funkcionalno vrlo raznolika.

Razmjeri svojevrsne turističke kolonizacije otoka zasigurno bi bili i veći da troškovi gradnje nisu znatno veći u odnosu na one na susjednom kopnu (zbog transportnih troškova građevinskog materijala koji se doprema s kopna i nedostatka kvalificiranih građevinskih i obrtničkih djelatnika) i da su zemljišno-pravni odnosi uredniji. Zbog višedesetljetnog zanemarivanja otočnog, posebno ruralnog prostora u vrijeme monarhističke, a zatim i socijalističke Jugoslavije katastarske evidencije čestica i sudski evidentirano zemljišno-knjižno stanje na najvećem dijelu otočnih površina ne odgovaraju stvarnom stanju.

SUVREMENA OTOČNA EKONOMIJA

Najvažnija gospodarska djelatnost hrvatskog otočnog prostora nakon 70-ih godina 20. st. jest turizam. U vremenu prije toga, dok su djelatnosti primarnog sektora, ponajprije poljodjelstvo, stočarstvo i ribarstvo, bile najzastupljenije, glavnina zaposlenog aktivnog stanovništva bila je uključena u rad u primarnom sektoru. Danas je to značajno drugačije. Na otocima sve više prevladava tercijarni gospodarski sektor.

Usporedba podataka o korištenju poljoprivrednih površina 1960. i 2011. ukazuje na značajno smanjenje poljoprivredne aktivnosti i promjene otočnih krajobraznih predložaka. Iz podataka Popisa stanovništva 2011. ne mogu se, međutim, izdvojiti Olib, Silba, Premuda, Ist, Molat, Rava, Iž, Vrgada, Kaprije, Krapanj, Žirje, Prvić, Zlarin, Drvenik Veli, Ploču (Drvenik Mali), dio Čiova, Šipan, Lopud i Koločep koji su administrativno u sastavu kopnenih gradova ili općina, Unije, Susak, Male i Vele Srakane i Ilovik u sastavu Grada Malog Lošinja i Zverinac koji pripada Općini Sali na Dugom otoku. Statistički podatci o tim otocima agregirani su na razini jedinica lokalne samouprave kojima pripadaju pa se moraju izuzeti iz analize. Međutim, njihova površina korištena u poljoprivredne svrhe 1960. godine činila je svega 8,3 % ukupnog otočnog korištenog poljoprivrednog zemljišta pa to izuzeće ne remeti zaključke donesene o glavnini otočnog poljoprivrednog prostora. Prema podatcima popisa poljoprivrede iz 1960. godine na preostalim je otocima u poljoprivredi korišteno 136 279 ha zemljišta. Godine 2011. na njima je registrirano svega 22 536 ha korištene poljoprivredne površine što je 83,5 % manje. Površina oranica u istom se razdoblju smanjila s 8136 ha na 926 ha (88,6 % manje). Najvažnije poljoprivredne aktivnosti vezane su za maslinarstvo i vinogradarstvo, pri čemu se ističe tržišno usmjerena proizvodnja veće količine maslinova ulja na većim otocima (Krk, Ugljan, Dugi otok, Murter, Brač, Hvar, Korčula) te proizvodnja vina na Hvaru, Korčuli i Visu, dok su na ostalim otocima proizvedene količine maslinova ulja i vina znatno manje, i uglavnom namijenjene potrošnji u kućanstvima, odnosno obiteljskim poljoprivrednim gospodarstvima.

Stočarstvo je na otocima nazadovalo i u većoj je mjeri zastupljeno samo na Pagu. Broj ovaca povećao se na tom otoku za 22,3 %, a paški ovčji sir i janjetina postali su prepoznatljivi, brendirani, otočni proizvodi koji dobro prolaze i na međunarodnom tržištu i dobivaju visoka priznanja na svjetskim sajmovima hrane. Napuštanje stočarstva na ostalim je otocima značajno utjecalo na otočni krajolik koji je, poglavito na nekadašnjim pašnjacima, prepušten autohtonoj (crnika, planika, tršlja, mirta) i alohtonoj vegetaciji (alepski bor) (Sl. 8).

Dok je slabljenje poljoprivrede dovelo do neviđene preobrazbe nekoć poljoprivrednog krajolika, stihijski, nekontrolirani razvoj turizma preobrazio je otočni rub, posebno atraktivne otočne uvale u kojima je prirodni krš prekriven betonom, a nekadašnji vinogradi i maslinici apartmanima za najam. Većina većih turističkih hotelskih kompleksa i apartmanskih naselja izgrađena je na velikim otocima (Mali Lošinj na Lošinju, Bol na Braču, Pag, Rab, Krk, Hvar, Korčula i dr.). Glavnina turističke aktivnosti na malim otocima odvija se u privatnom smještaju gdje prevladavaju apartmani i sobe za najam.

Slika 9. Promjene krajolika na otoku Istu: a) stanje s početka 20. st. (fotografija iz zbirke Zvonka Šuljka); b) stanje snimljeno s iste lokacije 2010.

Posljednjih desetljeća hrvatski turizam snažno raste. Pod pritiskom turista primorski je dio zemlje; na obali i otocima odvija se glavnina turističkih djelatnosti. Na hrvatskim otocima turistički su dolasci u razdoblju 2009. – 2017. porasli za 22,2, a noćenja za 27 %. Godine 2019. otoke je posjetilo oko 3,4 mil. turista, mahom inozemnih. Ostvarili su oko 20,5 mil. noćenja. Uzevši u obzir ukupan broj stanovnika svih otoka (oko 120 000) i činjenicu da turisti uglavnom dolaze u lipnju, srpnju i kolovozu, nije teško zamisliti razmjer pritiska na slabu otočnu infrastrukturu. No treba dodati da se od ukupnog turističkog kretanja na otocima gotovo polovina turističkih dolazaka i isto toliko ostvarenih noćenja dogodilo na pet premoštenih otoka. Svjedočimo neskladu: turizam je strateška djelatnost Hrvatske, a konzistentna politika razvoja otoka gotovo se i ne primjenjuje premda zakonska regulativa postoji. U poboljšanje infrastrukture poglavito udaljenijih i nepremoštenih otoka ulaže se malo, a otoci ostvaruju između 20 i 25 % ukupnih turističkih dolazaka i ostvarenih turističkih noćenja u Hrvatskoj. U vrijeme pandemije bolesti COVID-19, unatoč slabim očekivanjima, otoci su ostvarili respektabilan turistički promet te je 2020. godine otoke posjetilo oko 1,37 milijuna turista koji su ostvarili gotovo 11 milijuna noćenja. Rekordni brojevi dolazaka i noćenja iz 2019. dosegnuti su, a ponegdje i premašeni već 2022. Tako je 2022. otoke posjetilo 3,5 milijuna turista koji su ostvarili gotovo 23 milijuna noćenja.

U skladu s deindustrijalizacijom Hrvatske kao posljedicom političke i gospodarske tranzicije sa socijalističke na tržišnu ekonomiju, ratnim stradanjima tijekom obrambenog

Domovinskog rata i često problematično provedenom privatizacijom industrijskih tvrtki, i na hrvatskim otocima, na kojima nije ni bilo intenzivnije industrije, ta je gospodarska djelatnost svedena na minimum. Zadržana je proizvodna i remontna brodogradnja u Malom Lošinju na Lošinju (*Lošinjska plovidba – Brodogradilište*), Cresu, Kalima na Ugljanu (*Lamjana*), na Čiovu (*Trogir*), u Veloj Luci (*Greben*) i u Korčuli (*Leda* i *Korčula*), a u manjim razmjerima i u Betini na Murteru (više manjih brodograditelja) te u Barbatu na Rabu (*Pičuljan*) i u Ugrinićima na Pašmanu (*Kuštera*). Nekad brojne tvornice za preradu ribe svedene su na dvije, jednu u Salima na Dugom otoku (*Mardešić*) i drugu u Postirama na Braču (*Sardina*). Uz navedeno, najvažnija industrija na otocima ostvaruje se u Blatu na Korčuli (poduzeće za izradu brodske opreme i čeličnih konstrukcija *Radež*), a važna je i djelatnost kamenarstva na Braču, posebno u Pučišćima i Nerežišću.

Posebno je loša socioekonomska slika malih otoka. Od ukupno 50 naseljenih otoka 32 nisu premoštena i imaju do tri otočna naselja pa takvi otoci spadaju u male naseljene otoke (Magaš, 1993, 2008). Od ukupnog broja otočana 2021. godine, na njima je živjelo svega 4639 ili 3,85 % stanovnika. Prema posljednjim dostupnim podatcima, onima iz 2011., stanovništvo tih otoka staro 15 i više godina uglavnom je bilo neaktivno (72,3 %), a unutar skupine neaktivnih pretežu umirovljenici (67,5 %). Među aktivnim stanovništvom od 15 i više godina starosti bilo je tek 27,7 % otočana što dovodi u pitanje bilo kakav pokušaj ozbiljnije gospodarske revitalizacije tog prostora. Usporedbe radi, na svim otocima iste je godine zabilježeno 53,2 % neaktivnog i 66,8 % aktivnog stanovništva starog 15 i više godina. Među neaktivnim stanovnicima bilo je 59,3 % umirovljenika. Paradoksalno je da se u posljednjem međupopisnom razdoblju smanjio broj otočana na velikim otocima, dok se na onim malima povećao. Otoci su u tom razdoblju imali negativnu prirodnu promjenu pa razlog povećanju broja stanovnika leži u emigraciji, najčešće onoj fiktivnoj, tj. posljedica je povećanja broja „administrativno doseljenih". To je posebno vidljivo na malim otocima i u malim otočnim naseljima zbog inače malog broja žitelja.

Udio nezaposlenih na otocima za 2011. godinu ne može se točno utvrditi, ali se može provesti analiza u demografski i gospodarski vitalnijim naseljima koja su 2011. imala više od 500 stanovnika starih 15 i više godina. Takvih je naselja bilo 54 i u njima je živjelo 72,6 % od ukupnog broja otočana te dobi. Udio nezaposlenih u tim je naseljima iznosio tek 6,4 %, ali niska vrijednost nije uvijek posljedica velikih mogućnosti zapošljavanja otočana, već je i rezultat emigracije, posebice mladih i visoko obrazovanih ljudi koji na otocima teško pronalaze posao u struci i češće se odlučuju na odlazak s otoka. Visok udio starijeg stanovništva generira mnoge probleme socijalne i zdravstvene skrbi. Zbog nedostatka visokokvalificiranog osoblja koje bi te probleme moglo bar ublažiti te nemoći, ponekad i nespremnosti države da učini značajnije iskorake do sada se nisu mogli osigurati minimalni preduvjeti za dostojanstveno starenje, a kamoli za eventualnu biološku revitalizaciju otočnog stanovništva. Ostarjelo stanovništvo prevladava na malim naseljenim otocima te u malim, često od obale udaljenim naseljima središnjih dijelova većih otoka. Izgledno je da će se u skoroj budućnosti dobar dio malih otoka i manjih otočnih naselja preobraziti iz trajnog u privremeno, sezonski naseljene prostore, ladanjske otoke.

Tablica 2. Hrvatski otoci u brojkama – osnovni pokazatelji

	Županija	Otok	Broj stanovnika 2011.	Broj stanovnika 2021.	Međupopisna promjena 2011.-2021.
1.	Zadarska	BABAC		4	4
2.	Splitsko-dalmatinska	BIŠEVO	15	23	8
3.	Splitsko-dalmatinska	BRAČ	13.956	13.825	-131
4.	Primorsko-goranska	CRES	3.050	2.849	-201
5.	Splitsko-dalmatinska	ČIOVO	5.908	5.257	-651
6.	Splitsko-dalmatinska	DRVENIK MALI	87	119	32
7.	Splitsko-dalmatinska	DRVENIK VELIKI	150	170	20
8.	Zadarska	DUGI OTOK	1.655	1.691	36
9.	Splitsko-dalmatinska	HVAR	10.896	10.678	-218
10.	Primorsko-goranska	ILOVIK	85	106	21
11.	Zadarska	IST	182	146	-36
12.	Zadarska	IŽ	615	516	-99
13.	Šibensko-kninska	KAPRIJE	189	186	-3
14.	Dubrovačko-neretvanska	KOLOČEP	163	231	68
15.	Dubrovačko-neretvanska	KORČULA	15.522	14.594	-928
16.	Šibensko-kninska	KORNAT	19	14	-5
17.	Šibensko-kninska	KRAPANJ	170	166	-4
18.	Primorsko-goranska	KRK	19.383	19.916	533
19.	Dubrovačko-neretvanska	LASTOVO	792	747	-45
20.	Dubrovačko-neretvanska	LOPUD	249	278	29
21.	Primorsko-goranska	LOŠINJ	7.587	7.087	-500
22.	Primorsko-goranska	MALE SRAKANE	2	2	0
23.	Dubrovačko-neretvanska	MLJET	1.088	1.062	-26
24.	Zadarska	MOLAT	197	190	-7
25.	Šibensko-kninska	MURTER	4.895	4.628	-267
26.	Zadarska	OLIB	140	117	-23
27.	Zadarska	OŠLJAK	29	35	6
28.	Zadarska i Ličko-senjska	PAG	9.059	8.339	-720
29.	Zadarska	PAŠMAN	2.845	2.884	39
30.	Zadarska	PREMUDA	64	65	1
31.	Šibensko-kninska	PRVIĆ	403	400	-3
32.	Primorsko-goranska	RAB	9.328	8.268	-1060
33.	Zadarska	RAVA	117	67	-50
34.	Zadarska	RIVANJ	31	23	-8
35.	Zadarska	SESTRUNJ	48	45	-3
36.	Zadarska	SILBA	292	344	52
37.	Primorsko-goranska	SUSAK	151	139	-12
38.	Dubrovačko-neretvanska	SUŠAC	0	1	1
39.	Splitsko-dalmatinska	SVETAC/SV. ANDRIJA	0	2	2
40.	Dubrovačko-neretvanska	ŠIPAN	419	476	57
41.	Splitsko-dalmatinska	ŠOLTA	1.700	1.975	275
42.	Zadarska	UGLJAN	6.049	5.666	-383
43.	Primorsko-goranska	UNIJE	88	66	-22
44.	Primorsko-goranska	VELE SRAKANE	3	4	1
45.	Zadarska	VIR	3.000	3.045	45
46.	Splitsko-dalmatinska	VIS	3.445	3.287	-158
47.	Zadarska	VRGADA	249	209	-40
48.	Šibensko-kninska	ZLARIN	284	293	9
49.	Zadarska	ZVERINAC	43	55	12
50.	Šibensko-kninska	ŽIRJE	103	147	44

Vitalni indeks 2011.-2020. (broj živorođenih/broj umrlih*100	Površina (km2)	Duljina obalne crte (km)	Indeks razvedenosti obale (Ir = D/O)	Gustoća stanovništva 2021. (stan./km2)	Administrativna pripadnost (MO - JLS/ JLS-ovi na matičnom otoku; MP - JLS-ovi na matičnom poluotoku; K - JLS na kopnu; SO - JLS na susjednom većem otoku)
0	0,78	4,6	1,47	5,13	K
0	5,92	18,15	2,10	3,89	SO
72,3	395,44	180,61	2,56	34,96	MO
52,6	405,71	268,21	3,76	7,02	MO (dio SO)
74,1	28,13	46,66	2,48	186,88	MO, K
9,1	3,43	12,02	1,83	34,69	K
3,3	11,67	23,89	1,97	14,57	K
35,2	113,31	182,11	4,83	14,92	MO
60,5	297,38	270	4,42	35,91	MO
46,7	5,51	14,09	1,69	19,24	SO
18,8	9,73	23,03	2,08	15,01	K
17,6	16,51	35,22	2,45	31,25	K
7,9	7,12	25,21	2,67	26,12	K
74,3	2,44	12,87	2,32	94,67	K
67,2	271,47	190,74	3,27	53,76	MO
25,0	32,44	68,79	3,41	0,43	K
14,5	0,36	3,62	1,70	461,11	K
78,9	405,21	219,12	3,07	49,15	MO
63,4	40,82	48,97	2,16	18,30	MO
100,0	4,38	14,63	1,97	63,47	K
73,7	74,37	121,22	3,97	95,29	MO
0,0	0,61	3,92	1,42	3,28	SO
52,2	98,02	135,19	3,85	10,83	MO
6,4	22,19	51,59	3,09	8,56	K
54,7	17,58	42,61	2,87	263,25	MO
19,6	26,14	33,34	1,84	4,48	K
7,1	0,33	2,41	1,18	106,06	SO
58,3	284,18	302,47	5,06	29,34	MO
53,6	60,11	70,21	2,56	47,98	MO
0,0	8,67	25,73	2,47	7,50	K
19,7	12,76	23,12	1,83	31,35	K
64,6	86,12	121	3,68	96,01	MO
10,7	3,63	15,99	2,37	18,46	K
9,1	3,62	10,35	1,53	6,35	SO
17,4	15,12	29,35	2,13	2,98	SO
32,3	14,27	26,24	1,96	24,11	K
22,2	3,77	12,91	1,88	36,87	SO
0,0	4,03	16,38	2,30	0,25	SO
0,0	4,19	11,97	1,65	0,48	SO
63,5	16,22	29,42	2,06	29,35	K
31,8	58,18	79,45	2,94	33,95	MO
52,0	51,05	78,75	3,11	110,99	MO
9,5	16,88	38,06	2,61	3,91	SO
0,0	1,18	7,44	1,93	3,39	SO
76,6	22,08	31,94	1,92	137,91	MO
42,4	89,72	84,91	2,53	36,64	MO
15,3	2,32	9,19	1,70	90,09	K
18,5	8,05	20,24	2,01	36,40	K
18,8	4,18	14,27	1,97	13,16	SO
10,3	15,08	41,76	3,03	9,75	K

LITERATURA

Baldacchino, G., 2008, „Studying islands: On whose terms? Some epistemological and methodological Challenges to the Pursuit of Island Studies", *Island Studies Journal*, 3(1), 37–56.

Batović, Š., 1974, „Prapovijesni ostaci na zadarskom otočju", *Diadora*, 6, 5–165.

Bonacci, O., 2014, „Analiza varijacija razine vode jezera Vrana na otoku Cresu", *Hrvatske vode*, 22, 337–346.

Buljan, M. i Zore-Armanda, M., 1976, „Oceanographical properties of the Adriatic Sea", *Oceanography and Marine Biology - An Annual Review*, 14, 11–98.

Cushman-Roisin, B., Gačić, M., Poulain, P.–M. i Artegiani, A., 2001, *Physical oceanography of the Adriatic Sea*, Dordrecht, Boston, London: Kluwer Academic Publishers.

Čavić, A., 2017, „Starogradsko polje kao kultivirani poljoprivredni krajolik kroz povijest", *Prilozi povijesti otoka Hvara*, XIII, 29–43.

Čečuk, B., 1996, „Špilja Kopačina kod Donjeg Humca na otoku Braču", *Arheološki radovi i rasprave*, 12, 13–23.

Čuka, A. i Mirošević, L., Faričić, J., Graovac Matassi, V., 2017, „Phylloxera revisited: The spread of grapevine disease in Dalmatia and its influence on socio-economic development and agricultural landscape", *Annales – Anali za istrske in mediteranske študije – Series Historia et Sociologia*, 27(1), 101–118.

Ćosić, S., Kapetanić, N. i Vekarić, N., 2012, *„Prijevara ili zabluda? Problem granice na podruju poluotoka Kleka"*, Dubrovnik: Vlastita naklada N. Vekarića.

Domazetović, F., Šiljeg, A., Marić, I., Faričić, J., Vassilakis, E. i Panđa, L., 2021, „Automated coastline extraction using the very high resolution worldview (WV) satellite imagery and developed coastline extraction tool (CET)", *Applied Sciences*, 11(20), 9482. https://doi.org/10.3390/app11209482.

Duplančić Leder, T., Ujević, T., Čala, M. i Viđak, I., 2000, „Categorization and number of islands in the Republic of Croatia", *Periodicum Biologorum*, 102, Suppl 1, 281–284.

Duplančić Leder, T., Ujević, T. i Čala, M., 2004, „Coastline lengths and areas of islands in the Croatian part of the Adriatic sea determined from the topographic maps at the scale of 1:25 000", *Geoadria*, 9(1), 5–32.

Faričić, J., 2012, *Geografija sjevernodalmatinskih otoka*, Zagreb: Školska knjiga.

Faričić, J. , Graovac, V. i Čuka, A., 2010, „Mali hrvatski otoci – radno-rezidencijalni prostor i/ili prostor odmora i rekreacije", *Geoadria*, 15(1), 145–185.

Faričić, J. i Mirošević, L., 2014, „Artificial Peninsulas and Pseudo-Islands of Croatia", *Annales: Anali za Istrske in Mediteranske studije. Series historia et sociologia*, **24** (1), 113–128.

Faričić, J. i Juran, K., 2021, „Human Footprints in the Karst Landscape: The Influence of Lime Production on the Landscape of the Northern Dalmatian Islands (Croatia)", *Geosciences*, 11 (8), 303. https://doi.org/10.3390/geosciences11080303.

Faričić, J., 2022, Pogled kroz Lorinijev dalekozor: poziv na umjerenost i razboritost u ribarstvu na hrvatskom dijelu Jadranskog mora, u Faričić, J., ured., *Petar Lorini – učitelj i utemeljitelj suvremenoga hrvatskoga morskog ribarstva*, 145–163, Zadar: Sveučilište u Zadru.

Fairbanks, R. G., 1989, „A 17000-year glacio-eustatic sea level record: influence of glacial

melting rates on the Younger Dryas event and deep-ocean circulation", *Nature*, 342, 637–642.

Forenbaher, S., 2002, „Prehistoric populations of the island of Hvar – An overview of archaeological evidence", *Collegium Antropologicum*, 26(1), 361–378.

Forenbaher, S. i Miracle, P., T., 2005, „The spread of farming in the Eastern Adriatic", *Antiquity*, 79 (305), 514–528.

Gereš, D., 1998, „Gospodarenje vodom na otocima i vodoopskrba", u Trninić, D., ured., *Voda na hrvatskim otocima*, 25–44, Zagreb: Hrvatsko hidrološko društvo.

Herak, M., 1986, „A New Concept of Geotectonics of the Dinarides", *Acta geologica*, 16(1), Prirodna istraživanja, 53, 1–42.

Herak, M., 1991, „Dinaridi – mobilistički osvrt na genezu i strukturu", *Acta Geologica*, 21(2), Prirodna istraživanja, 63, 1–83.

Jardas, I., 1996, *Jadranska ihtiofauna*, Zagreb: Školska knjiga.

Klemenčić, M., 1992, „Geografski smještaj i položaj Hrvatske", *Geografski horizont*, 38(2), 7–15.

Kovačić, S., Nikolić, T., Ruščić, M., Milović, M., Stamenković, V., Mihelj, D., Jasprica, N., Bogdanović, S. i Topić, J., 2008, *Flora jadranske obale i otoka – 250 najčešćih vrsta*, Zagreb: Prirodoslovno-matematički fakultet i Školska knjiga.

Kozličić, M., 1995, *Kartografski spomenici hrvatskog Jadrana. Monumenta cartographica Maris Adriatici Croatici*, Zagreb: AGM.

Lajić, I. i Mišetić, R., 2006, *Otočni logaritam – Aktualno stanje i suvremeni demografski procesi na jadranskim otocima*, Zagreb: Institut za migracije i narodnosti i Ministarstvo mora, turizma, prometa i razvitka.

Lajić, I. i Mišetić, R., 2013, „Demografske promjene na hrvatskim otocima na početku 21. stoljeća", *Migracijske i etničke teme*, 29(2), 169–199.

Lukić, A., 2012, *Mozaik izvan grada, tipologija ruralnih i urbaniziranih naselja Hrvatske*, Samobor: Meridijani.

Magaš, D., 1993, „Prometnice malih jadranskih otoka", *Geografski glasnik*, 55, 151–155.

Magaš, D., 2008, „Geografske posebnosti razvitka malih hrvatskih otoka", u Faričić, J. ured., *Otok Rava*, 19–42, Zadar: Sveučilište u Zadru, Razred za prirodne znanosti HAZU, Matica hrvatska – Zadar, Hrvatsko geografsko društvo – Zadar.

Magaš, D., 2013, *Geografija Hrvatske*, Zadar: Sveučilište u Zadru, Odjel za geografiju i izdavačka kuća Meridijani, Zadar.

Marelić, T., 2016, „Wind influence on sailing ship navigation across Croatian part of Adriatic Sea", *Geoadria*, 21(2), 211–236.

Milović, M. i Pandža, M., 2008, „Flora otoka Rave te okolnih otočića i hridi", u Faričić, J., ured., *Otok Rava*, 225–264, Zadar: Sveučilište u Zadru, Razred za prirodne znanosti HAZU, Matica hrvatska-Zadar, Hrvatsko geografsko društvo – Zadar.

Milović, M. i Pandža, M., 2016, „Flora i vegetacija otoka Vira", u Magaš, D., ured., *Otok Vir*, 97–130, Zadar: Sveučilište u Zadru i Općina Vir.

Ratter, B. M. W., 2018, *Geography of small islands. Outposts of Globalisation*, Cham: Springer.

Royle, S. A., 2001, *A geography of islands. Small island insularity*, London, New York: Routledge Studies in Human Geography.

Rubić, I., 1952, *Naši otoci na Jadranu*, Izdanje Odbora za proslavu desetgodišnjice Mornarice, Split.

Smoljanović, M., Smoljanović, A. i Nejašmić, I., 1999, *Stanovništvo hrvatskih otoka*, Split: Zavod za javno zdravstvo Županije splitsko-dalmatinske.

Solarić, M. i Solarić, N., 2009, „Laying out land parcels and the oldest boundary stone in Croatia from the 4th Century BC", *Cartography and Geoinformation*, 8(12), 59–77.

Stražičić, N., 1975, „Cresko-lošinjska otočna skupina", u *Otočki ljetopis Cres-Lošinj*, 2, 143–190, Mali Lošinj: Katedra Čakavskog sabora Cres-Lošinj.

Stražičić, N., 1987, „Prirodno-geografske značajke kao poticajni i ograničavajući faktori razvoja jadranskih otoka", *Pomorski zbornik*, 25, 39–55.

Stražičić, N., 1997, „Prilog poznavanju ukupnog broja hrvatskih jadranskih otoka i broja naseljenih otoka među njima", *Pomorski zbornik*, 35, 219–240.

Statistički ljetopis Republike Hrvatske 2017., Državni zavod za statistiku, godina 49., prosinac 2017.

Šegota, T. i Filipčić, A., 2003, „Köppenova podjela klima i hrvatsko nazivlje", *Geoadria*, 8(1), 17–37.

Taglioni, F., 2011, „Insularity, Political Status and Small Insular Spaces", *The International Journal of Research into Island Cultures*, 5(2), 45–67.

Vidaček, Ž., Bogunović, M., Sraka, M. i Husnjak, S., 1998, „Stanje i mogućnosti korištenja zemljišta jadranskih otoka", *Voda na hrvatskim otocima*, 163–177, Zagreb: Hrvatsko hidrološko društvo.

Vučenik Šostik, I., 2021, *Nacionalno izvješće o kakvoći mora za kupanje u Republici Hrvatskoj u 2021. godini*, Zagreb: Ministarstvo gospodarstva i održivog razvoja (Uprava vodnoga gospodarstva i zaštite mora, Područna služba za zaštitu mora i priobalja, Rijeka).

Vujević, D., 2016, „Adriatic Connections: Exploring Relationships from the Middle Palaeolithic to the Mesolithic", u Davison, D., Gaffney, V., Miracle P. i Sofaer, J., ured., *Croatia at the Crossroads: A consideration of archaeological and historical connectivity*, 19–32, Oxford: Archaeopress Publishing.

Zakon o otocima, NN 116/2018.

Zaninović, K., Gajić-Čapka, M., Perčec Tadić, M. *et al.*, 2008, *Klimatski atlas Hrvatske / Climate atlas of Croatia 1961–1990., 1971–2000.*, Zagreb: Državni hidrometeorološki zavod.

Zimmerman, R., 1997, Strategija razvitka otoka s prostorno-planskih gledišta, u *Nacionalni program razvitka otoka*, 33–126, Zagreb: Ministarstvo razvitka i obnove.

IZVORI

HR-DAZD-359, *Fond obitelji Lantana*, kut. 1, sign. 43, anagrafska tablica iz 1759., Državni arhiv u Zadru.

HR-DAZD-359, *Fond obitelji Lantana*, kut. 2, sign. 45, oznaka 8, anagrafska tablica iz 1759., Državni arhiv u Zadru.

Savezni zavod za statistiku SFRJ i Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske – Rezultati popisa poljoprivrede 1960., popisa stanovništva i stanova 1971., popisa stanovništva, kućanstva i stanova 2001. i 2011.

Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857. – 2001., 2005, Zagreb: Državni zavod za statistiku.

Popis stanovništva i stanova 1971., Stanovi – Veličina, svojina, domaćinstva i lica, Knjiga II, 1972, Beograd: SZS.

Popis stanovništva i stanova 1971., Stanovi za odmor i rekreaciju, Knjiga VI, 1973, Beograd: SZS.

Popis stanovništva, kućanstva i stanova 2011., Stanovi prema načinu korištenja, 2011, Zagreb: Državni zavod za statistiku.

Popis stanovništva, kućanstva i stanova 2011., Stanovništvo prema spolu i starosti, 2011, Zagreb: Državni zavod za statistiku.

Popis stanovništva, kućanstva i stanova 2021., Stanovništvo prema spolu i starosti, 2022, Zagreb: Državni zavod za statistiku.

Migracija kao način života

SANJA KLEMPIĆ BOGADI I SONJA PODGORELEC

Ista sudba

S otoka na otok
ne možeš skočiti
ražet forcon voge
moraš prebroditi.
Ka baciš barbetu
i ćapaš se kraja
vidiš da bodule
ista sudba spaja.
(Cukrov, 2009)

UVOD

Otoci su posebni, drugačiji, zanimljivi i na pučini i kad je kopno posve blizu. Oni s kojih se do kopna može stići ujutro i vratiti se navečer otvaraju i posebna pitanja, prije svega o ljudima koji tamo žive. Tko čini i kako žive suvremene otočne zajednice hrvatskog otočja? Što utječe na promjenu broja stanovnika, koji se u nekim primjerima mijenja dramatično? Što prevladava u svakodnevici otočnih naselja? Koje su temeljne vrijednosti života na otoku i kako ih procjenjuju stanovnici?

Odgovori se mogu dobiti pregledom temeljnih demografskih i socioekonomskih procesa koji utječu na veličinu, strukturu i način života hrvatskih otočnih zajednica. Njihov razvoj, stagnaciju ili smanjenje dijelom je odredio geoprometni položaj i udaljenost[1] otoka od središta na kopnu kojem gravitiraju. Blizina kopna oduvijek je bila značajan čimbenik u formiranju njihove otočnosti.

[1] Bez obzira na to što hrvatski otoci u cjelini pripadaju skupini priobalnih otoka, znanstvenici analitičari demografskog, gospodarskog i ukupnog društvenog razvoja razlikuju ih prema udaljenosti od kopna i položaju i dijele ih na priobalne i vanjske (Nejašmić, 1991, 2003) ili priobalne, kanalske i pučinske (Friganović, 2001; Klempić i Lajić, 2005).

DEMOGRAFSKA SLIKA HRVATSKIH OTOKA

Stalna seljenja, a time i izloženost različitim izvanotočnim utjecajima snažan su kontrapunkt izoliranosti koja određuje svakodnevicu stanovništva u ograničenom prostoru otoka s ograničenim prirodnim resursima i socijalnim kapitalom.

Od početka naseljavanja do danas, otoci Jadrana prostor su različitih migracijskih kretanja. Do druge polovine 19. stoljeća smjer seljenja bio je uglavnom s kopna na otoke, nakon čega započinju sve brojnije migracije s otoka na kopno. Hrvatski se otoci stoga danas percipiraju kao emigracijska i depopulacijska područja.

Rast stanovništva u razdoblju 1857. – 1921.

Prvi tzv. suvremeni popis stanovništva, proveden 1857., zabilježio je 118 107 stanovnika na otocima (Tablica 1). Gospodarski prosperitet nastao prvenstveno uzgojem vinove loze te proizvodnjom i prodajom vina utjecao je na društvene odnose i porast životnog standarda otočnih kućanstava. Sadnja novih vinograda i veća proizvodnja vina donijela je i veće prihode koje povećavaju i doznake koje je slala otočna dijaspora. Nakon dugih stoljeća kolonata u Dalmaciji, koji je ukidan postupno od 1919., da bi konačno bio ukinut 1930.-1931., a ponegdje tek 1946., otočani uspijevaju barem djelomično promijeniti vlasničke odnose nad zemljom. Koloni otkupljuju zemlju od veleposjednika što počinje povoljno utjecati na demografske procese. Broj otočana kontinuirano raste prvenstveno kao rezultat visokog prirodnog prirasta, ali i doseljavanja (Lajić, 1992). Najveći porast zabilježen je između 1880. i 1890., nakon čega se rast usporava zbog emigracije.

Početci snažnijeg iseljavanja rezultat su krize u poljoprivredi. Po zlu zapamćene vinska klauzula[2] i filoksera prouzročile su velike ekonomske teškoće s obzirom na to da je do tog razdoblja nekad raznovrsno otočno gospodarstvo postalo gotovo monokulturno te je u velikoj mjeri počivalo na uzgoju vinove loze i proizvodnji vina. Propast vinogradarstva kao temeljne gospodarske grane ostavila je za sobom viškove radne snage koja nije nalazila posla u drugim, slabo razvijenim granama. Agrarna prenaseljenost, seljački dugovi koji rastu prvenstveno zbog otkupa zemlje te propast jedrenjaka na kojima su plovili brojni otočani glavni su potisni čimbenici iseljavanja (Lajić, 1989, Nejašmić, 1991; Podgorelec i Klempić Bogadi, 2013). Iseljavanje započeto potkraj 19. stoljeća, početkom 20. stoljeća prerasta u masovnu emigraciju s otoka, najviše u SAD, Čile, Argentinu, Australiju i Novi Zeland, a trajno je obilježilo demografski, ali i društveno-gospodarski razvoj otoka. Ipak, visoki prirodni prirast, u prvom redu zbog visokog nataliteta, uspio je u početku nadomjestiti iseljene otočane i one poginule u I. svjetskom

[2] Odredba trgovačkog ugovora između Austro-Ugarske, u čijem su sastavu tada bili hrvatski otoci, i Italije iz 1891., kojom se omogućuje povoljna prodaja jeftinijih talijanskih vina u Austro-Ugarskoj. Vina s hrvatskih otoka tako su izgubila tržište unutar monarhije. Više o tome vidi u poglavljima o zadarskom urboarhipelagu, otočnoj razvojnoj politici i otoku Susku.

ratu, pa ukupno otočno stanovništvo raste i u prvim desetljećima 20. stoljeća. Tako je 1921. zabilježena najveća naseljenost na hrvatskim otocima, 174 994 stanovnika.

Depopulacija, koju donekle prikrivaju podatci o brojnosti otočana 1921., započela je već početkom 20. stoljeća na većim dalmatinskim otocima (Brač, Hvar, Šolta) uglavnom zbog pojačanog iseljavanja u inozemstvo. Mali otoci počeli su značajno gubiti stanovništvo tek uoči I. svjetskog rata (Lajić, 1992: 98). Vijesti o dobroj zaradi u inozemstvu potaknule su otočane, uglavnom muškarce, na privremeni odlazak koji se vrlo često odužio i pretvorio u trajni. Žene su ostajale na otoku s djecom i ostarjelim roditeljima, vodile su kućanstvo, odgajale djecu, radile u vrtu i na polju, bavile se ribarstvom, inače tradicionalnim muškim zanimanjem. To se nastavilo i nakon II. svjetskog rata. Starija ispitanica prisjeća se: „Žena sama doma i radila, a muž navigava, a ona u Kaprij. Sve je radila, 'eli. Prije smo i radili sve, kopali. Žene su ribarile, više nego muški, je više, više." (Ž, 91, Kaprije, 2011)

Brojno iseljavanje mahom mlađih muškaraca, bez obzira na njihov bračni status, znatno je utjecalo na zasnivanje novih obitelji na otoku, posljedično i na rodnost i kasnija intenzivnija iseljavanja mladih otočanki zbog udaje za neotočane (Podgorelec i Klempić Bogadi, 2013).

Tablica 1. Kretanje broja stanovnika hrvatskih otoka 1857. – 2021.

1857.	**1869.**	**1880.**	**1890.**	**1900.**	**1910.**
118.378	128.992	139 .870	154.837	168.240	174.579
1921.	**1931.**	**1948.**	**1953.**	**1961.**	**1971.**
174.994	167.074	152.962	151.060	140.218	127.814
1981.	**1991.**	**2001.**	**2011.**	**2021.**	
113.299	124.296	122.418	124 .955	120.437	

Izvor: Autorski izračun prema podatcima *Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857. – 2001.*, DZS, Zagreb, CD ROM; *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2001.*, DZS, Zagreb, CD ROM; *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011.*, DZS, Zagreb, www.dzs.hr, *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2021.*, DZS, Zagreb, https://podaci.dzs.hr/media/rqybclnx/popis_2021-stanovnistvo_po_naseljima.xlsx.

Depopulacija 1921. – 1991.

Tijekom sedamdesetak godina ovog razdoblja kriza je pogađala razne gospodarske grane na otocima: ribarstvo i preradu ribe, uzgoj maslina, smokava i nekih vrsta povrća, sitno stočarstvo, brodogradnju i pomorstvo. Od 1921. do 1948. otočno stanovništvo opada zbog iseljavanja uzrokovanih gospodarskim krizama, ali i gubitcima u II. svjetskom ratu. Iseljavanje se nastavlja u prekomorske zemlje, ali otočani sve više odlaze i u zapadnoeuropske zemlje te u gradove na hrvatskoj obali. Prisjećajući se smanjivanja otočnih zajednica u posljednjih šezdesetak godina, ispitanici i na kvarnerskim i na dalmatinskim otocima govore slično: „…Silba je onda brojila oko tisuću i sto stanovnika,

a sada ih ima 240. Sve se iselilo – Rijeka, Pula, Zagreb i Zadar." (M, 78, Silba, 2008). „U Nerezinama je u vrijeme moga djetinjstva bio liječnik, zubar i sve. Nerezine su brojile prije početka II. svjetskog rata oko 2000 duša. Danas ima 380, 400 možda. I to kao sad je još dobro. Sveti Jakov je isto imao jedno 300-400 duša, a danas ima ispod 100." (Ž, 69, Lošinj, 2007). „Nekada nas je bilo dvije tisuće, a danas dvjesto staraca. Svi dobili stanove u Šibeniku i ostali." (M, 91, Zlarin, 2011).

Nakon II. svjetskog rata otoci su se konačno našli u Hrvatskoj, jednoj od šest republika Federativne Narodne Republike Jugoslavije, kasnije Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Nakon potpisa Ugovora o miru s Italijom 1947. godine počinju masovnija iseljavanja[3] iz Istre, Rijeke i s otoka te iz dijelova Dalmacije koji su do tada bili u sastavu Italije, a nad kojima je uspostavljen suverenitet FNRJ. Jedna se ispitanica sjeća: „Malo ima ljudi, puno ih je otišlo. Sjećam se ko da je danas, 10. srpnja 1950., imala sam dvanaest godina, cijeli dan sam plakala jer je cijelo moje društvo iz Svetog Jakova otišlo. Bilo je baš iz Svetog Jakova otišlo jedno šest-sedam obitelji s djecom. Prijatelji su mi svi otišli u Italiju. I ostali su živjeti. Dođu danas neki ljetovati, dođu i njihova djeca. Neki su i prodali kuće, a neki nisu. A poslije je nešto išlo i u Ameriku." (Ž, 69, Lošinj, 2007). Proglašeno je socijalističko uređenje i uvedena planska privreda. Posve nove okolnosti nisu zaustavile iseljavanje s otoka, promijenile su se samo destinacije. Sada se odlazi uglavnom u obalne centre koji se ubrzano industrijaliziraju i u nešto manjoj mjeri u Zagreb i druge dijelove Hrvatske. U prvim desetljećima nove države nije bilo lako izići iz zemlje legalno, pa se u inozemstvo manje odlazilo. U ovom razdoblju gospodarski razvoj priobalja koncentrira se u većim hrvatskim obalnim gradovima. Pula, Rijeka, Zadar, Šibenik, Split i Dubrovnik postaju centri razvoja na obali. U njima se, osim u Dubrovniku, smještaju različiti industrijski pogoni, a u svima se razvija promet i trgovina, ubrzano se grade stanovi što sve zajedno privlači stanovništvo iz okolice, pa tako i s otoka koji su im oduvijek gravitirali. Otočni prostor i dalje je prostorna i gospodarska periferija bez značajnijih financijskih ulaganja i gospodarskih planova, što potiče daljnje iseljavanje. Udio otočnih investicija u nekadašnjem društvenom sektoru gospodarstva Hrvatske 70-ih godina 20. stoljeća iznosio je 2-3 %, 80-ih 4-5 %, a potkraj 80-ih i u 90-ima oko 2 % (Nacionalni program razvitka otoka, 1997: 552–553).

Zbog gospodarske nerazvijenosti otoka otočani se masovno zapošljavaju u industriji u obližnjim gradovima na kopnu i u početku dnevno putuju na posao. Zbog loše prometne povezanosti koja je otežavala dnevni odlazak na rad i povratak na otok, mnogi se trajno iseljavaju. Odluka o odlasku bila je potpomognuta i stambenom politikom koja je omogućavala dobivanje i trajno korištenje stana u društvenom vlasništvu u gradu. Pravo korištenja bilo je i nasljedno. Država je utjecala na iseljevanje i posredno. Makroekonomska politika poticanja i koncentracije industrijske proizvodnje u gra-

[3] Iseljenicima je davana mogućnost izbora između dvaju državljanstava. Uglavnom su se opredjeljivali (optirali) za talijansko, pa su nazvani optantima.

dovima zanemarivala je regionalni, a pogotovo otočni razvoj i uglavnom ostavljala po strani ulaganja u otočni stambeni fond i prometne veze otoka i kopna koje bi omogućile dnevnu cirkulaciju stanovništva. „U svim etapama društveno-gospodarskog razvoja poslije Drugoga svjetskog rata, otoci su bili na rubu zanimanja društva, pa se može utvrditi da je proces depopulacije potenciran nebrigom bivše države za vrednovanje otočnih resursa i njihovih razvojnih mogućnosti, što je uzrokovalo daljnju disproporciju uvjeta života na otocima i na kopnu" (Lajić, 1997: 23). Razdoblja najjačeg gospodarskog i demografskog rasta obalnih gradova 60-ih i 70-ih godina 20. stoljeća ujedno su i razdoblja najjače depopulacije hrvatskih otoka. Dugotrajna emigracija uglavnom mlađeg stanovništva fertilne dobi na otocima je izazvala negativnu prirodnu promjenu koja je uz negativni migracijski saldo dodatno doprinijela smanjenju otočnog stanovništva.

U takvim uvjetima do tada glavna otočna grana gospodarstva, poljoprivreda, nije se mogla razvijati. Već 60-ih godina 20. stoljeća počinju ju odmjenjivati produktivniji sektori. Na velikim otocima to je u početku industrija, a kasnije i turizam, dok se na manjima razvija isključivo turizam (Podgorelec i Klempić Bogadi, 2013). S obzirom na strukturu stanovništva, turizam se počinje razvijati kada se najveći dio mladih već odselio s otoka. U takvim uvjetima turizam je značajno ojačao otočno gospodarstvo i potakao izgradnju komunalne infrastrukture, hotela i kampova, na većim otocima i uređenje plaža. Demografski učinci su, međutim, izostali. Suprotno očekivanjima, na većini otoka turizam nije potakao i demografsku stabilizaciju.[4]

Suvremeno razdoblje 1991. – 2021.

Otoci gube stanovništvo sve do 90-ih godina 20. stoljeća. Popisom iz 1991. nakon 70 godina zabilježen je porast broja stanovnika. Početkom 90-ih mijenja se društveno i političko uređenje, Hrvatska iz federalne prerasta u samostalnu državu. Ministarstvo nadležno za razvitak i obnovu, koje se trebalo brinuti i o razvoju otoka, 1995. godine osniva Vijeće za demografski razvitak i Vijeće za razvitak otoka. Godine 1997. izrađen je Nacionalni program razvitka otoka, a 1999. donesen je Zakon o otocima. Sve zajedno dovelo je do nešto većih državnih ulaganja u prometnu infrastrukturu i u samu prometnu djelatnost, ali ne i u obogaćivanje strukture otočnog gospodarstva koje se u to vrijeme već okretalo turizmu. Nepromijenjena politika rezultirala je nepromijenjenom strukturom otočnog gospodarstva i dominacijom turističke djelatnosti koja je zbog rastuće potražnje i visoke profitabilnosti rasla i bez poticaja. Kvaliteta turističke ponude – smještaja i usluga – pritom se značajno razlikuje od otoka do otoka. Općenito, gospodarski razvoj nije usmjeravan, a prostorni razvoj se i prečesto otima kontroli. Posljednjih 25 godina masovna izgradnja kuća za odmor i apartmana, vrlo često i bez građevinskih dozvola, značajno je devastirala otočnu obalu.

---

[4] U razdoblju 1962. – 1971. prirodna je promjena iznosila 43, 1972. – 1981. 2026, dok je migracijski saldo za razdoblje 1961. – 1971. -12 209, 1971. – 1981. -10 769 (Lajić, 1997).

S druge strane, podatci popisa stanovništva 1991. pokazali su rast otočnog stanovništva. Godine 2001. zabilježeno je smanjenje,[5] a 2011. ponovo rast. Razlog demografskog rasta uz sporadično doseljavanje na veće otoke je i u samom popisivanju stanovništva koje samo dio godine živi na otocima, najčešće u proljetnim i ljetnim mjesecima. To su većinom odseljeni otočani i vlasnici kuća za odmor koji se zbog različitih beneficija formalno prijavljuju kao otočani što statistički povećava ukupan broj stanovnika. Istraživanje na šibenskim otocima pokazalo je da su i do 30 % stalno prijavljenih na otočnim adresama ustvari samo povremeni stanovnici otoka (Podgorelec i Klempić Bogadi, 2013). Stambeni objekt u kojem je netko prijavljen nije se, naime, smatrao vikendicom na koju je razrezan porez, već kućom za stalno stanovanje za koju se nije plaćalo ništa. Usto se stječe pravo na besplatan ili povlašten brodski prijevoz i sl. Fiktivno prijavljivanje prebivališta dijela stanovnika stvara nerealnu demografsku sliku otoka.[6] S obzirom na to da je prirodno kretanje i dalje negativno, moglo bi se zaključiti da je demografski rast rezultat većeg useljavanja nego iseljavanja i da su otoci atraktivna imigracijska odredišta.[7] Tome, međutim, nije tako: „…da je situacija stvarno takva, mnogobrojni otočni problemi ne bi postojali, a sve naglašenija briga o otocima, pa čak i Zakon o otocima, ne bi trebalo donositi s osnovnim ciljem spriječavanja daljnje otočne depopulacije, pa čak i izumiranje stanovništva" (Klempić i Lajić, 2005: 341).

Usprkos statističkim pokazateljima koji su pokazivali pozitivna demografska kretanja, nastavila se depopulacija malih otoka koji su i dalje prostor emigracije. U usporedbi s većim otocima, mali su u znatno nepovoljnijoj gospodarskoj situaciji. Premalo stalnih radnih mjesta i kratka turistička sezona ne omogućavaju sigurno zaposlenje za stanovništvo radnoaktivne dobi, što mlade i dalje potiče na iseljavanje. Odgojnih i obrazovnih institucija je usto sve manje,[8] a provođenje dječjeg slobodnog vremena nije organizirano, pa obitelji s djecom i srednjoškolci odlaze na školovanje u kopnena središta. To je često prethodnica trajnog iseljenja.

---

[5] Analizira li se kontingent stanovništva u zemlji (prema tadašnjoj metodologiji popisa kontingent stanovništva u zemlji i stanovništva u inozemstvu vođeni su odvojeno), otoci su i 2001. bilježili porast broja stanovnika. Godine 1981. bilo je 109 194 stanovnika, 1991. 112 250, a 2001. 116 885 (Lajić i Mišetić, 2006: 59).

[6] Popis stanovništva 1981. iskazao je na otocima 4055 osoba na privremenom radu u inozemstvu, da bi ih 1991. zabilježio čak 10 342. Budući da 80-ih godina 20. st. nije došlo do masovne emigracije u inozemstvo, očito se radi o boljem popisnom obuhvatu „inozemaca" (Lajić i Mišetić, 2013: 171). Dok su 1991. glavninu „fiktivne otočne populacije" činile osobe na radu u inozemstvu i iseljenička populacija, u popisima 2001. i 2011. u toj kategoriji prevladavaju vlasnici kuća za odmor (Lajić i Mišetić, 2013: 171).

[7] Prirodno kretanje stanovništva otočnog prostora dovodi u sumnju vjerodostojnost statističkih popisnih podataka jer bi povećanje broja stanovnika nastalo migracijskim kretanjima trebalo polučiti barem minimalni rast nataliteta što se nije dogodilo (Lajić i Mišetić, 2013: 185).

[8] Zatvaranje škola na otocima, uz nemogućnost dnevne cirkulacije djece školskog uzrasta u škole na kopnu zbog neadekvatne prometne povezanosti otoka, glavni je ograničavajući čimbenik ostanka mlađih obitelji na otocima, ali i doseljavanja obitelji s djecom školske dobi na otoke.

Zbog malog broja osnovaca otočnim školama stalno prijeti ukidanje. Škola na otoku značajna je ne samo zbog obrazovanja nego i zbog otočne zajednice. Škola je simbol života i mogućnost opstanka otočne zajednice kako to objašnjava ispitanik: „Obožavam ga, ali moj Zlarin bi trebao imati tridesetak mladih obitelji, zaposlene, dječji vrtić, školu – da nema razlike između zimi i lita. Da se stalno živi." (Ž, 47, Zlarin, 2011).

S druge strane, stanovništvo premoštenih otoka (izuzev Murtera) u razdoblju 1991. – 2011. značajno je raslo. Međutim, u posljednjem međupopisnom razdoblju (2011. – 2021.) Pag, Murter i Čiovo bilježe depopulaciju, a Krk i Vir minimalni porast. Premošteni otoci svakako su posebna kategorija. Ukidanje fizičke odvojenosti otoka od kopna – objektivne prostorne, gospodarske i društvene insulariziranosti – značajno utječe i na njihovu otočnost.[9] Stalna prometna povezanost s kopnom utječe na ukupni život pojedinca i otočne zajednice. U raspravama o deinsularizaciji i čuvanju otočnosti koja se na hrvatskim otocima, ali i među znanstvenicima rasplamsava u posljednje vrijeme, mostovi se i hvale i napadaju.

Geografska udaljenost od kopna pokazala se vrlo značajnim čimbenikom demografskog razvoja. Tako su otoci najbliži kopnu i premošteni otoci imali znatno povoljnije demografske trendove (Nejašmić, 1991; Klempić i Lajić, 2005), dok je s udaljenošću od kopna slabjela otočna demografska snaga. Usto, istraživanje na zadarskim otocima potvrdilo je značajnu povezanost između stava o dužini izbivanja i udaljenosti otoka od kopna. Zadar je kopneno obalno središte kojem povijesno gravitiraju svi otoci zadarskog arhipelaga. Najbliži mu je otok Ugljan. U trenutku donošenja odluke o iseljavanju čak 62 % Ugljanaca planiralo je otići na kraće vrijeme. Emigranti s udaljenijih i slabije prometno povezanih otoka češće su odlučivali otići na dulje vrijeme. Na Dugi otok namjeravalo ih se brzo vratiti svega 20 %, a na Iž 25 % (Babić, Lajić i Podgorelec, 2004).

Prema posljednjem popisu 2021. otoci ponovo bilježe depopulaciju. Naseljeno je 50 otoka s ukupno 120 437 stanovnika. Najnaseljeniji je Krk s 19 916, a najslabije naseljen Sušac s jednim stanovnikom. U razdoblju 2011. – 2021. kanalskim i pučinskim otocima koji depopuliraju već tridesetak godina pridružili su se i priobalni otoci.

MIGRACIJE

Povijest odnosa otoka i kopna u dobroj se mjeri svodi na povijest migracija. Migracije koje su nerijetko bile odgovor na rastuću ovisnost i na odnos periferije i središta redovno su otkrivale stupanj insulariziranosti stanovnika otoka. Migracije su

[9] Koncept otočnosti razrađen je u poglavljima o otočnom rubu i upravljanju otočnim razvojem u EU-u.

neodvojivo povezane s otočnim načinom života. Želeći pokazati njihov utjecaj na strukturu suvremenih zajednica hrvatskih otoka, razradili smo tipologiju otočana s obzirom na migracijsku povijest. Izdvojili smo sedam kategorija. Djelomično se preklapaju s iskustvima stanovnika otoka uz europsku i afričku obalu u Sredozemlju i na Atlantiku (Baleari, Kanarski otoci, Malta i Cipar), opisanima u tipologiji Rusella Kinga (King, 2009: 68). Pritom smo zanemarili neke aspekte kategorizacije korištene u Kingovoj tipologiji (primjerice, financijsko stanje migranata), a razmatrali neke druge: specifičnost geografskog položaja hrvatskih otoka spram kopna, njihovu veličinu i naseljenost, razna društveno-politička uređenja tijekom povijesti, tradicijsku kulturu i ekonomsku razvijenost.

1. Prvu skupinu čine **stanovnici nemigranti**, osobe koje su rođene i cijeli život žive na otoku i same procjenjuju da nemaju[10] migracijsko iskustvo. Primjerice, u istraživanju na šibenskim otocima takvo iskustvo nije imala četvrtina ispitanika (Podgorelec i Klempić Bogadi, 2013). Istraživanje na zadarskim otocima potvrdilo je da je najčešći razlog ostanka na otoku za većinu nemigranata bila obitelj, i to podjednako roditeljska, koju nisu željeli zapustiti, i vlastita, koju su zasnovali na otoku. Neki od odgovora starijih ispitanika bili su: „Nisam poželila nikada napustiti otok, prije nî bila moda da se ide, nego uz svoje da se živi", ili: „Nisam nikada vidila nešto bolje pa nisam ni poželila otići." (Podgorelec, 2008: 161). U znatno manjoj mjeri kao razlog trajnog ostanka na otoku ispitanici su navodili sigurnost koju pruža otočni život, način života, riješeno stambeno pitanje i posao (Podgorelec, 2010: 145).

Premda nisu migrirali, otočani iz ove skupine bili su i još uvijek su izloženi migracijskim utjecajima kroz iskustva članova obitelji ili prijatelja koji su migrirali ili pak u susretima s doseljenicima i turistima. Jedan je od mnogobrojnih primjera i obiteljsko iskustvo ispitanice s Cresa (86, Cres, 2007): „Ja san rođena 1921. i s mamom san živela u Podolu. Moj tata je '24 išal u Ameriku... Živel je u Bostonu, Philadephiji, New Yorku. I tamo je umro." (Ž, 86, Cres, 2007).

Odnosi s migrantima na razne načine utječu na život otočana i posredno i neposredno. Posebice stoga što su otočne zajednice male, ljudi se međusobno poznaju i blisko druže. Svakodnevno ovise jedni o drugima. Usto, razvoj turizma dodatno je otvorio otočne zajednice vanjskim utjecajima koje ne procjenjuju svi pozitivno: „A poslije su dolazili ovi strani. Onda znate kako je nama bilo. Običaji, (došljaci, op. a.) nisu mogli prihvatiti naše običaje. To je bilo teško. Domaći su otišli, a mi smo ostali. Promijenio se način života. Separiralo se. Nije već onako kako je život na selu." (78, Cres, 2007).

[10] U ovu skupinu stanovnika ubrajaju se i muškarci koji su izbivali godinu ili godinu i pol zbog služenja vojnog roka, zatim osobe koje su određeno vrijeme provele izvan otoka turistički ili zbog liječenja u zdravstvenim ustanovama na kopnu.

2. Na otocima su brojni **iseljenici povratnici**, osobe rođene na otoku koje su dio života provele izvan rodnog otoka, a onda se vratile. Istraživanja su pokazala (Babić, Lajić i Podgorelec, 2004; Podgorelec i Klempić Bogadi 2013; Bara, 2013) da je u ovoj skupini najviše umirovljenika, tj. otočana koji su se na rodni otok vratili nakon odlaska u mirovinu. Sve su brojniji od kraja 90-ih godina 20. stoljeća kad su u umirovljeničku dob ušle generacije koje su s otoka odlazile 60-ih i 70-ih, u vrijeme najintenzivnijeg iseljavanja. Primjerice, većina ispitanika povratnika u istraživanju provedenom na otoku Korčuli emigrirala je u svojim ranim dvadesetim godinama, 60-ih i 80-ih godina 20. stoljeća, uglavnom u inozemstvo ili veće hrvatske gradove (Marinović Golubić, 2017: 126). Otočani povratnici na rodnom su otoku većinom imali obiteljsku kuću naslijeđenu od roditelja ili su tijekom radnih godina sagradili novu, što im je u odabranom trenutku olakšalo povratak. Mnogi od njih još su za života i rada na kopnu pripremali povratak na otok (Podgorelec i Klempić Bogadi, 2013).

„Emocionalna povezanost nikada nije bila prekinuta, a boravak izvan otoka ispitanici otočani često smatraju samo jednom od etapa svoga života zbog imperativa zaposlenja, vlastitog školovanja ili školovanja djece." (Bara 2013: 213). Kao razlog za povratak po umirovljenju ispitanici često navode idealiziranu sliku života otočne zajednice. Iseljenica povratnica iz Švicarske objašnjava: „Otok je moj dom, bila sam prisiljena otići jer nije bilo posla, ali sam uvijek sanjala povratak. Povratak u ovu ljepotu, ali i surovost pejzaža, bliskost koju osjećam prema susjedima s kojima živim." (Ž, 74, Zlarin, 2011.) Tijekom godina emigracije mnogi su otočani povratnici redovito dolazili na otok i sudjelovali u otočnim aktivnostima i, prema njihovu doživljaju, nikad nisu prestali biti dio zajednice koja im pruža osjećaj pripadanja i prihvaćenosti. Ipak, ima i onih koji su ostali razočarani promjenama u zajednici: „Ljudi su danas čudni. Promijenili su se. Mlađi te neće ni pozdraviti. Ljudi su se prije više družili i pomagali si međusobno. Život je postao drugačiji. Danas tu živi dvjesto staraca, od toga dvadeset došljaka." (M, 77, Zlarin, 2011). Međutim, razlozi za povratak i ekonomske su prirode. Mogućnost ostvarivanja dodatnog prihoda od poljoprivrede ili turizma, uz mirovinu kao stalni prihod,[11] omogućava bolji životni standard na otoku. Povratak na otok tako je dio strategije migranata za višu kvalitetu života u starosti. Također, i višu kvalitetu života mlađih članova obitelji: „Živjeli smo u Šibeniku. Sin je bio podstanar. Kad smo otišli u mirovinu, ostavili smo mu stan, a mi se vratili na otok." (M, 62, Zlarin, 2011). Tako su mnogi iseljeni otočani povratkom na otok rješavali i ključne egzistencijalne probleme – stambena pitanja svoje djece ostavljajući im stan na kopnu u kojem su živjeli (Klempić i Podgorelec, 2002; Podgorelec i Klempić Bogadi, 2013; Bara, 2013).

[11] Za razliku od mirovina stečenih u inozemstvu, mirovine iseljenih otočana stečene radom u bivšoj državi i Hrvatskoj uglavnom su niske što svakako predstavlja dodatni razlog povratka na otok. Primjerice, prosječna starosna mirovina u Hrvatskoj u u srpnju 2025. godine iznosila je 654,63 eura (HZMO, 2025).

3. U životu otočne zajednice sudjeluju i odseljeni otočani koji na otoku ne žive stalno, ali redovito dolaze. Ovisno o udaljenosti stalnog mjesta stanovanja dolaze vikendom, praznicima, na godišnji odmor, a neki na otoku provode i više mjeseci godišnje. Ovu smo skupinu nazvali **iseljenici cirkulanti** jer redovito cirkuliraju između otoka i stalnog mjesta stanovanja. Mnogi od njih identificiraju se s rodnim otokom i smatraju se dijelom otočne zajednice, posebice oni koji gotovo svaki vikend provode na otoku. Ispitanica iseljenica objašnjava potrebu redovitih posjeta: „Kad dođem na otok, osjećam da živim punim plućima. Ne moram se s nekim dogovoriti da se nađemo. Izađem iz kuće, i odmah me netko pozdravi. Prisnost življenja k'o u komuni." (Ž, 61, Zlarin, 2011). Primjere iseljenika koji redovito posjećuju svoj otok u jednakom broju pronalazimo na svim hrvatskim otocima, bez obzira na veličinu ili brojnost zajednice. Premda sami sebe uglavnom svrstavaju u skupinu povremenih stanovnika otoka, među njima je i dio onih koji se popisuju kao stalni stanovnici. Gotovo svi posjeduju vlastitu nekretninu na rodnom otoku, naslijeđenu ili novoizgrađenu, što im u isto vrijeme omogućava nesmetane dolaske i odlaske, a održavanje posjeda na neki način i obvezuje na redovito cirkuliranje. Dio cirkulanata dolazi zbog roditelja kojima pomažu u održavanju kućanstva i poljoprivrednih posjeda baveći se uzgojem maslina, vinove loze i sl. Neki od njih ne planiraju se vratiti na otok za stalno, ali su u kontinuiranoj vezi s otokom, otočnom kulturom i otočnim načinom života. Aktivni su sudionici različitih otočnih zbivanja, sudjeluju u otočnim feštama, radnim akcijama, kulturnim događanjima i sl.

4. **Dnevni i tjedni cirkulanti** u oba smjera osobe su koje redovito dnevno ili tjedno putuju s otoka na kopno u školu ili na posao u obalne gradove, ali i stanovnici priobalja koji zbog posla redovito dnevno putuju na neki od otoka. Dnevna cirkulacija moguća je samo s priobalnih otoka zbog češćih brodskih veza i kraćeg putovanja. S udaljenijih otoka putuje se uglavnom samo jednom tjedno. Broj dnevnih cirkulanata razlikuje se od otoka do otoka i s obzirom na njihovu veličinu i gospodarsku razvijenost. Gospodarski razvijeniji otoci, s urbanim centrom i/ili razvijenom mrežom naselja, imaju slabu dnevnu cirkulaciju između otoka i kopna, ali znatnu unutarotočnu migraciju. Dobar je primjer grad Mali Lošinj[12] koji privlači većinu dnevnih cirkulanata otoka Lošinja i premoštenog otoka Cresa (Stražičić, 1981: 260). Na malim su otocima dnevni dolasci radnika iz smjera kopna na otok rijetki. To su najčešće učiteljica, liječnik, poštar i slična zanimanja. Na većim otocima taj je oblik cirkulacije intenzivniji, posebice u vrijeme turističke sezone kad se nude brojni sezonski poslovi. Cirkulacija s otoka na kopno zbog posla i školovanja posljednjih se 50 godina kontinuirano smanjivala. Posebice je gotovo nestala s malih otoka, s kojih zbog nepovoljne dobne strukture gotovo više i nema tko dnevno odlaziti na rad ili u školu u naselja na kopnu ili na obližnjem većem otoku (Podgorelec i Klempić, 2013; Lajić, Babić i Podgorelec, 2001).

[12] Mali Lošinj najveće je naselje na hrvatskim otocima sa 5.561 stanovnikom (2021).

5. Doseljenici ili imigranti stanovnici su otoka koji su se doselili s drugog otoka ili kopna. Unutar ove skupine moguće je razlikovati **bračne** imigrante, **radne** imigrante i imigrante **potomke**. Većina su bračnih imigranata na hrvatskim otocima žene koje su se udale na otok ili su se sa suprugom nakon odlasku u mirovinu preselile na njegov rodni otok (Podgorelec i Klempić Bogadi, 2013; Marinović Golubić, 2017). Radni imigranti osobe su koje su se zbog posla doselile na otok i na njemu ostale trajno. Njihov je broj znatno veći na velikim otocima s razvijenijim gospodarstvom i većom ponudom radnih mjesta, dok su na malim otocima rijetki. Na otok se doseljavaju i imigranti potomci, djeca ili unuci iseljenih otočana rođeni izvan otoka. Odluke o doseljenju na otok najčešće se temelje na iskustvima boravka i sudjelovanja u aktivnostima otočne zajednice tijekom redovitih posjeta otoku od djetinjstva i/ili provođenja godišnjih odmora (Podgorelec i Klempić Bogadi, 2013).

Jedna od specifičnosti doseljeničke skupine na hrvatske otoke je izbjeglištvo; u sve tri podskupine mogu se naći nekadašnji prognanici i izbjeglice.[13] To je dio stanovništva koji je za Domovinskog rata, bježeći pred razaranjima na hrvatskom kopnu i u Bosni i Hercegovini, privremeno smještan na hrvatske otoke. Dio njih zaposlio se i/ili zasnovao obitelj i ostao.

6. Na otocima zatječemo i **migrante životnih stilova**. To su osobe rođene u drugim dijelovima Hrvatske ili u stranim državama koje na otoku žive cijelu godinu ili njezin dio. Razlog dolaska na otok najčešće je želja za životom u ugodnijem, čišćem i sigurnijem okolišu, ispunjenom drugačijim životnim ritmom, sadržajima i vrijednostima od njihova dotadašnjeg života, sve u cilju postizanja bolje kvalitete života. Otoci se nerijetko doživljavaju kao mistični i romantični prostori, ekološki očuvani, daleko od bučnog, preizgrađenog i otuđenog grada, na kojima još uvijek prevladava nekadašnji smireni način života i bliskost u zajednici. Odluku o preseljenju ovi doseljenici najčešće temelje na prijašnjem, uglavnom turističkom, iskustvu boravka na izabranom otoku, najčešće vezano za ljetne mjesece, odmor, opuštenost, zabavu i druženja. Riječi jednog od sugovornika doseljenika iz unutrašnjosti Hrvatske opisuju istovremeno ispunjenje njegovih očekivanja, ali i teškoće prilagodbe: „Nisam otočanin i kad sam prvi puta došao na Zlarin, prije trideset pet godina, odlučio sam da ću u pedesetoj doći ovamo živjeti. Izgradio sam kuću i došao s obitelji. Priroda je prelijepa. Uživam u osjećaju mira, koji je ovdje u zimi 'zaglušujući'. Lijepo je, ali nije lako. Teško se uklopiti u novu, drugačiju sredinu. Čovjek ovdje teško stiče prijatelje. Domaći me drže na distanci." (M, 60, Zlarin, 2011).

[13] Radi se o više stotina tisuća protjeranih iz okupiranih dijelova Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Protjerani iz Hrvatske uglavnom su smještani u hotelske objekte na hrvatskoj obali, pa tako i na otoke. Oni iz BiH odlazili su nakon privremenog smještaja u Hrvatskoj uglavnom u druge europske i prekooceanske zemlje.

Migrante životnih stilova čine i umirovljenici i radno aktivne osobe, koje svoj posao mogu obavljati neovisno o radnom mjestu. Među njima se prema uvjetima dobivanja boravišnih viza izdvaja skupina digitalnih nomada. Ima ih po cijeloj Hrvatskoj, najviše u priobalnom području i na otocima, sve više i u Zagrebu. Njihov je broj zasad malen (342 odobrena boravka na 824 zahtjeva u prvih devet mjeseci 2024.),[14] ali raste; hrvatski vizni režim u odnosu na druge zemlje pruža dobre uvjete, a mogućnosti rada na daljinu u raznim zanimanjima sve su veće. Digitalni nomadi dolaze na ograničeno vrijeme (boravišna viza od godine dana bez plaćanja poreza), zadržavaju se dok im prostor u koji su se doselili predstavlja svojevrsni izazov za život i usto omogućava uvjete za rad na daljinu tako da mogu pružati usluge tvrtkama izvan Hrvatske. Radi se o digitalnim radnicima koji dolaze iz tzv. trećih zemalja (izvan Europske unije), uglavnom stručnjacima iz IT sektora, potom iz marketinga, a ima i fotografa, poduzetnika i sl.

Za razliku od otoka nekih drugih sredozemnih zemalja, primjerice Španjolske ili Grčke (Lazaridis, Poyago-Theotoky i King, 1999; King, 2009; O'Reilly i Benson, 2009), na hrvatskim su otocima migranti životnih stilova (posebno podskupina digitalnih nomada) još uvijek relativno malobrojni. Stambenih objekata ili naselja u kojima bi živjeli za sada ima malo, pa se tako i ne okupljaju i ne stvaraju nove zajednice unutar postojeće. Stoga ne postoji ni veća napetost između doseljenika i otočana uzrokovana razlikama u načinu života, uređenju kuća i okućnica, običajima, društvenim vrijednostima i navikama. Istraživanje na šibenskim otocima potvrdilo je da doseljenici uglavnom uz kuću na otoku imaju i dom u zemlji podrijetla te da cirkuliraju između dva doma birajući najpogodnije godišnje doba. U odgovorima na pitanje čijim dolaskom otok više dobiva – turista ili doseljenika, otočani daju prednost doseljenicima. Naglašavaju da donose neke trajne vrijednosti zajednici, prije svega jačanjem socijalnog kapitala, ali i ulaganjem u prostor (uređenjem kuća i sl.) (Podgorelec i Klempić Bogadi, 2013).

7. **Unutarotočni migranti** stanovnici su koji su unutar otoka preselili iz jednog naselja u drugo. Na malim otocima na kojima često i nema više od jednog ili dva naselja unutarotočna migracija prisutna je u smjeru preseljavanja iz zaseoka ili naselja u unutrašnjosti otoka u naselje na obali. Jednaki smjer seljenja odvija se i na velikim otocima s više naselja – dominantan je smjer iz unutrašnjosti na obalu. Razloge treba tražiti prvenstveno u mogućnostima koje pruža turizam kao glavna gospodarska grana, a koja se donedavno smještala uglavnom uz obalu. Razlog je i bolja prometna povezanost obalnih naselja s kopnom i središtem kojem pojedini otok gravitira.

[14] https://mup.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/2024/11/Digitalni%20nomadi%20%202023%20 2024%20i%20na%20dan%2030%20%2009%20%202024.xls

STARIJI OTOČANI – AKTIVNI ČLANOVI ZAJEDNICE

Mogućnost obrazovanja, zaposlenja te kupovina ili dobivanje stana na korištenje bili su glavni privlačni čimbenici zbog kojih su se otočani posljednjih 60 godina iseljavali s otoka. Najčešći smjer bili su obalni gradovi na kopnu. Dugoročno, na otocima će takav izbor ostaviti znatne nepovoljne ekonomske i demografske posljedice (Podgorelec i Klempić Bogadi, 2013). Jedna od najznačajnijih visoka je starost stanovništva, posebice na malim otocima. Među starijim otočanima veći je broj žena i veliki broj staračkih samačkih kućanstava. Suvremenom starenju otočnih zajednica doprinosi i značajan broj povratnika umirovljenika. Trajnim naseljavanjem „povratnici" donekle stabiliziraju broj stanovnika ili barem usporavaju demografsku regresiju, ali istovremeno povećavaju broj starijih u ukupnoj otočnoj populaciji, mijenjaju društvenu dinamiku i potrebe za specifičnim vrstama skrbi u zajednici (Podgorelec i Klempić Bogadi, 2013).

Otočani su iz godine u godinu sve stariji još od sredine 20. stoljeća. To je potvrdio popis stanovništva 1953. kada je 15,7 % otočana bilo staro 60 i više godina. Usprkos statističkim pokazateljima demografskog rasta od 90-ih godina 20. stoljeća naovamo, otočno stanovništvo stari i dalje. Prema podatcima popisa stanovništva 2021. na otocima je živjelo 7,1 % mladih stanovnika (0 – 15 godina), a čak 29,2 % starih 65 i više godina. Prosječna starost iznosila je 47,1 godinu. Ne postoji razlika u ostarjelosti stanovništva otoka tik uz kopno i onih nešto udaljenijih iz čega je očito da ni blizina ni bolja prometna povezanost nisu mogle usporiti demografsko starenje (Nejašmić, 2013: 151). Situacija na malim otocima još je nepovoljnija – na njima živi više starijih od 80 godina (11 %) nego mladih do 19 godina (9,5 %). Prosječna je starost 56 godina, a više od polovice stanovništva ima 60 i više godina, što se ogleda u svim aspektima otočne svakodnevice. Mali otoci već su desetljećima prostor demografskog izumiranja, pa na nekima više nema stalnih stanovnika. Izumiranje prijeti i drugim naseljima na malim udaljenim otocima, ali i onima u unutrašnjosti većih otoka (Nejašmić, 1993). O tome govori i sjećanje ispitanice: „U Ustrinama je bio dućan i škola. Svaki za sebe seljaci su imali janjetinu, meso. Svaka kuća je imala… Kad sam se ja rodila, bilo je jedno 220 ljudi i poslije sve na manje, na manje svake godine. Sad ih ima možda 20." (Ž, 78, Cres, 2007).

U ograničenom prostoru otoka s visokom prosječnom starosti stanovništva i malim brojem mladih, „neizvjesnost i težnja za međusobnom ispomoći čine da je socijalni život na otocima ispunjen solidarnošću i krajnjom racionalnošću" (Šimunović, 1994: 240). Solidarnost, ali i nužda oslonca na vlastite snage, racionalnost u organizaciji i obavljanju svakodnevnih obaveza, pa i u načinu provođenja slobodnog vremena, te visoka razina aktivnosti stanovnika do u duboku starost (Podgorelec, 2010) temeljne su karakteristike suvremenog života otočnih zajednica.

Brojna su istraživanja pokazala (Lajić, Babić i Podgorelec, 2001; Babić, Lajić i Podgorelec, 2004; Podgorelec, 2008; Podgorelec i Klempić Bogadi, 2013) da, premda su troškovi života na otocima i do 30 % viši u odnosu na kopno, otočno okruženje omo-

gućuje i starijim stanovnicima svojevrsni dopunski izvor prihoda. Skromna mirovina glavni je prihod, ali sve dok im to zdravlje i funkcionalni status dopuštaju, stariji se otočani bave poljoprivredom za osobne potrebe ili naturalnu razmjenu unutar zajednice. Tako jedan stariji ispitanik, opisujući svoj prosječan dan, kaže: „…poslijepodne odeš baciti mriže, pa uvatiš kilo-dva. …I za sebe jesti imate! Ne interesira me prodaja. Ne, ali dajem prijateljima. Starijima koji nemaju nikoga, koji ne mogu ići na ribe. Većinom ženske. Onda im dajem po dvi ribice za lešo, ovim dvi za pofrigati, dvi za brudet. A onda one meni daju zelje (smijeh). I tako uzajamno." (M, 74, Silba, 2001). Osim rada na okućnici, rada u polju, uzgoja i prerade maslina ili amaterskog ribolova, dio se bavi i turizmom. Većina otočnog stanovništva aktivnosti poput vrtlarstva ili maslinarstva doživljava i kao razonodu i priliku za druženje, način korisnog provođenja vremena kojim se ostvaruje i materijalna korist. Nerijetke su izjave poput: „Malo sam iskorištena za svoje [godine, op. a.], ja imam osamdeset godina, ali još bih mogla puno toga raditi. Imam volju... To je važno. Da se ti osjećaš korisnom..." (Ž, 80, Cres, 2007). Starenje na otoku u dobroj je mjeri angažirano, aktivno i produktivno.

S obzirom na uobičajeno mišljenje otočana da je njihov „[o]tok postao veliki staračk dom u koji rijetko svrate mladi" (M, 54, Dugi otok, 2001), iznimno je važno da su istraživanja kvalitete života na kvarnerskim, šibenskim, zadarskim i splitskim otocima (Babić, Lajić i Podgorelec, 2014; Podgorelec, 2008; Podgorelec i Klempić Bogadi, 2013) potvrdila dinamičku strukturu aktivnog starenja stanovništva (prema Boudiny, 2013), i to u tri faze. Prva je priprema za povratak na otok u predumirovljeničkom razdoblju, uređenje stambenih objekata i redoviti dolasci čime se nastoji očuvati pozicija u društvenoj mreži. U drugoj se nastoji postići neovisni život do duboke starosti bez obzira na zdravstvene, materijalne ili socijalne poteškoće. U trećoj fazi, u slučaju ovisnosti, nastoji se osigurati značajna pomoć obitelji i članova lokalne zajednice (računa se uglavnom na susjede).

Aktivni životni stil starijih dobra je vijest na otocima čije stanovništvo opada i sve je starije. Starije stoga treba ravnopravno uključivati u projekte revitalizacije svih segmenata otočnog života – od razvoja pojedinih gospodarskih grana do obogaćivanja kulturnih i zabavnih programa, s temeljnim ciljem očuvanja demografske snage otoka, posebice na malim i srednje velikim otocima na kojima stariji i prevladavaju. Stariji stanovnici na otocima skupina su ljudi s različitim interesima, potrebama, funkcionalnim sposobnostima i zdravstvenim stanjem, pa bi ju otočna politika tako trebala i tretirati. Istraživanje kvalitete života starijih stanovnika na zadarskim otocima potvrdilo je da je svaki četvrti stariji ispitanik, bez obzira na spol ili bračni status, veličinu naselja i otok na kojem živi, spreman aktivno sudjelovati u bilo kojem projektu revitalizacije otočnog života (Babić, Lajić i Podgorelec, 2004; Podgorelec, 2008). Pobroji li se na taj način ukupna starija otočna populacija, dolazimo do oko 11 000 otočana starih 60 i više godina. Skupina koja otocima nosi znatan socijalni kapital.

Skrb za starije u okviru obitelji u Hrvatskoj je iznad prosjeka EU-a. Oko 17 % osoba u dobi od 35 do 49 godina posvećuje se starijim članovima obitelji barem nekoliko puta

tjedno (European Comission, 2015). Veliki broj starih ljudi i sve manji broj mlađih članova obitelji u otočnim zajednicama upozorava, međutim, da posebnu pozornost valja posvetiti organiziranim, formalnim oblicima skrbi. A njih na otocima, s obzirom na strukturu stanovništva, nema dovoljno.

Otočanima je specijalističko-konzilijarna i bolnička zdravstvena zaštita osigurana u općim i kliničkim bolnicama na kopnu. Domovi za starije i nemoćne uglavnom postoje samo na velikim otocima (Lošinj, Vis, Brač, Cres, po dva na Krku i Korčuli), uz pokoji manji objekt s 10 ili 20 korisničkih mjesta kao na srednje velikom Dugom otoku. Institucijskim smještajem obuhvaćeno je oko 800 korisnika, a među njima nisu svi otočani. S druge strane, dio otočana smješta se i u domove na kopnu. Stoga je veći problem nedostatak ili neodgovarajuća izvaninstitucijska skrb, nedovoljna zainteresiranost civilnog društva za takvu aktivnost na otocima i nedovoljan broj volontera koji bi nadoknadili manjak pružatelja neformalne skrbi – članova obitelji. Problem je i što zbog iseljavanja stanovništva radnoaktivne dobi na većini otoka nema profesionalne radne snage za skrb o starijima i nemoćnima. Dobar je primjer situacija na kvarnerskim otocima Lošinju i Cresu na kojima postoji visoki standard smještaja starijih i nemoćnih u dva objekta, a u potpunosti nedostaje izvaninstitucijska skrb u malim naseljima i na malim otocima, kojom bi se starijim osobama pružila pomoć i njega u kući. Sve i dalje počiva na međugeneracijskoj podršci članova obitelji i dobrosusjedskim odnosima.

Usprkos svim navedenim nedostatcima, uspoređujući kvalitetu života na zadarskim otocima s kvalitetom života njihovih vršnjaka na kopnu, gotovo polovina (46,7 %) ispitanika procijenila je 2001. da stariji otočani žive bolje od vršnjaka u drugim dijelovima Hrvatske. Nešto više od četvrtine (27,3 %) smatralo je da žive podjednako („svuda je starosti teško"), a otprilike jednak broj (26 %) da se drugdje živi bolje (Babić, Lajić i Podgorelec, 2004).

ŠTO DALJE?

Iako se posljednjih stotinjak godina s hrvatskih otoka uglavnom odlazilo, oni su bili i imigracijska odredišta. Nabrajajući pozitivne čimbenike suvremenog otočnog života koji bi mogli privući nove stanovnike, ispitanici u raznim istraživanjima, ne samo na uzorku naših otočana, nabrajaju uglavnom iste vrijednosti. Tako na malim i srednjim hrvatskim otocima kao najveću prednost navode miran život, ljepotu prirode i čistoću okoliša, zdrav život, sigurnost i bliskost zajednice (Babić, Lajić i Podgorelec, 2004; Podgorelec i Klempić Bogadi, 2013). Za usporedbu, iste vrijednosti tek malo drugačije rangiraju ispitanici u istraživanju na atlantskom otoku St. Helena (Royle, 1992: 35): mir, bliskost zajednice, kvaliteta okoliša, sloboda i sigurnost te općenito način života.

Mirniji život, manje buke i stresa karakteristike su posebice života na manjim hrvatskim otocima na kojima uglavnom nema cestovnog prometa. Otočani su svjesni važ-

nosti ekološke očuvanosti prostora i ljepote prirode u kojoj žive, ističući pritom more kao gospodarski resurs, ali i emotivnu i simboličku otočnu konstantu njihova života. S druge strane, stihijski razvoj turizma i česta izgradnja kuća za odmor i apartmana mimo prostornih planova i bez adekvatne komunalne infrastrukture devastira obalu i prijeti uništenjem prirodnog okoliša, temeljnog otočnog resursa.

Otočanima je važan osjećaj pripadanja zajednici u kojoj se gotovo svi međusobno poznaju i pomažu. Stariji, čija djeca uglavnom žive na kopnu, u slučaju potrebe usmjereni su na rođake, prijatelje i susjede na otoku. Usprkos promjenama kojima su izložene suvremene otočne zajednice, i dalje je prisutna visoka razina međusobne solidarnosti i bliskosti što stanovnicima, a posebice starijima i jednočlanim kućanstvima, pruža osjećaj sigurnosti: „Dobro je znati da će ti tvoj otočanin priskočiti u pomoć." (Ž, 38, Kaprije, 2011).

Visoka razina sigurnosti života na otocima vrijednost je koju stanovnici podrazumijevaju. Istraživanje na šibenskim otocima (Podgorelec i Klempić Bogadi, 2013) pokazalo je da se više od 90 % ispitanika osjeća sigurno na otoku na kojem žive i to najčešće objašnjavaju niskom stopom kriminala i životom u maloj zajednici u kojoj se svi poznaju. Insulariziranost i udaljenost od kopna, iako su u nekim dimenzijama kvalitete života ograničavajući čimbenici, potkrepljuju doživljaj sigurnosti: „Kada navečer ode zadnji brod, znamo da nam više nitko stran ne može doći." (M, 64, Zlarin, 2011).

Uz navedene prednosti života na otoku ostaju važni gospodarski (manjak radnih mjesta), infrastrukturni problemi, manjak obrazovnih institucija i obrazovnog kadra, koji i dalje potiču iseljavanje mladih i otočana radno aktivne dobi. Fizička barijera – more, čimbenik je koji otočanima ograničava pristup svemu što je lako dostupno stanovnicima kopna: proizvodima, uslugama, institucijama, kulturnim i sportskim događanjima i sl. I dok su nekad otoci uglavnom funkcionirali održivo, oslanjajući se na lokalne resurse i sadržaje, danas su stanovnici posebice malih i srednjih otoka uglavnom orijentirani na kopno i ovisni o potrošnim dobrima koja od tamo dolaze. Stoga je prometna povezanost otoka s kopnom, posebice otoka bliskih kopnu, kojima pripadaju mnogi naseljeni hrvatski otoci, jedan od najvažnijih čimbenika kvalitete života otočnog stanovništva. Otočna svakodnevnica upozorava da je to i važan potisni čimbenik iseljavanja, posebice na malim otocima; raspored i učestalost brodskih veza malo gdje je u skladu sa suvremenim potrebama stanovnika.

Svijest o krhkosti i malobrojnosti zajednica čini suvremene otočane spremnijima prihvatiti promjene koje sa sobom donose stranci/neotočani. Prije svega, spremni su prihvatiti one koji se žele trajno naseliti na otoku, ali i povremene doseljenike i turiste u kojima vide nadu za demografski i gospodarski opstanak. Starosjedioci pritom očekuju da doseljenici prihvate temeljne vrijednosti otočne zajednice i ne ugroze način života okružen morem.

LITERATURA

Babić, D., Lajić, I. i Podgorelec. S., 2004, *Otoci dviju generacija*, Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.

Bara, M., 2013, Povratne umirovljeničke migracije na hrvatskim otocima, *Migracijske i etničke teme*, 29(2), 201–224.

Boudiny, K., 2013, „'Active ageing': from empty rhetoric to effective policy tool", *Ageing and Society*, 33(6), 1077–1098., doi: 10.1017/S0144686X1200030X.

Cukrov, T., 2009, *Mali otok pa se ljulja, I i II*, Šibenik: Znanje.

European Commission, 2015, Country Report Croatia 2015, https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/file_import/cr2015_croatia_en_0.pdf.

Friganović, M. A., 2001, „O demografskoj problematici hrvatskih otoka na Jadranu", *Sociologija sela*, 39(1/4), 37–59.

King, R., 1999, Island and Migration, u Biagini, E. i Hoyle, B. ured., *Insularity and Development: International Perspectives on Island*, 93–115, London: Pinter.

King, R., 2009, „Geography, Islands and Migration in an Era of Global Mobility", *Island Studies Journal*, 4(1), 53–84.

Klempić, S. i Podgorelec, S., 2002, „Migracije i starenje – pet iških priča", *Migracijske teme*, 18(4), 319-338.

Klempić, S. i Lajić, I., 2005, „Prirodno i mehaničko kretanje stanovništva priobalnih, kanalskih i pučinskih otoka, u Toskić, A., ured., *Zbornik radova 3. hrvatskog geografskog kongresa*, Zagreb: HGD, 335–345.

Lajić, I., 1989, „Utjecaj društveno-ekonomskih i demografskih promjena na iseljavanje s dalmatinskih otoka u 19. i prvoj polovini 20. stoljeća", *Migracijske teme*, 5(4), 307–324.

Lajić, I., 1992, *Stanovništvo dalmatinskih otoka*. Zagreb: Consilium – Institut za migracije i narodnosti Sveučilišta u Zagrebu.

Lajić, I., 1997, „Suvremena demografska problematika jadranskih otoka", u *Nacionalni program razvitka otoka*, 13–32, Zagreb: Ministarstvo razvitka i obnove.

Lajić, I., Podgorelec, S., Babić, D., 2001, *Otoci – ostati ili otići? Studija o dnevnoj cirkulaciji sa šibenskih otoka*, Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.

Lajić, I., Mišetić, R., 2006, *Otočni logaritam. Aktualno stanje i suvremeni demografski procesi na jadranskim otocima*, Zagreb: Institut za migracije i narodnosti i Ministarstvo mora, turizma, prometa i razvitka.

Lajić, I., Mišetić, R., 2013, „Demografske promjene na hrvatskim otocima na početku 21. stoljeća", *Migracijske i etničke teme*, 29(2), 169–199.

Lazaridis, G., Poyago-Thetoky, J., King, R., 1999, „Island as Heavens for Retirement Migration: Finding a Place in Sunny Corfu", u King, R. i Connell, J., ured., *Small Worlds, Global Lives: Island and Migration*, London: Pinter, 298–324.

Marinović Golubić, M., 2017, Doseljavanje na otok – suvremene migracije na otok Korčulu, *Migracijske i etničke teme*, 33(2), 115–141.

Nacionalni program razvitka otoka,1997, Zagreb: Ministarstvo razvitka i obnove.

Nejašmić, I., 1991, „Depopulacija istočnojadranskih otoka", *Migracijske teme*, 7(1), 77–99.

Nejašmić, I., 2003, „Demografsko starenje na hrvatskim otocima", *Migracijske i etničke teme*, 29(2), 141–168.

O'Reilly, K. i Benson, M., 2009, „Lifestyle Migration: Escaping to the Good Life?", u Benson, M. i O'Reilly, K., ured., *Lifestyle Migration: Expectations, Aspirations and Experiences*, Farnham: Ashgate, 1–14.

Poljičak, I., 1995, *Šibenik na razmeđu: socijalnoekologijski ogled*, Šibenik: Gradska knjižnica „Juraj Šišgorić".

Podgorelec, S., 2008, *Ostarjeti na otoku: kvaliteta života starijeg stanovništva hrvatskih otoka*, Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.

Podgorelec, S., 2010, „Migracija kao sudbina – hrvatski otoci i starenje stanovništva, u Lajić, I., ured., *Migracije i regionalni razvoj Hrvatske*, Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, 141–162.

Podgorelec, S. i Klempić Bogadi, S., 2013, *Gradovi potopili škoje – promjene u malim otočnim zajednicama*, Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.

Royle, S. A., 1992, „Attitudes and aspirations on St Helena in the face of continued economic dependency", *Geographical Journal*, 158(1), 31–39.

Stražičić, N., 1981, *Otok Cres: prilog poznavanju geografije naših otoka, Otočki ljetopis Cres-Lošinj, 4*, Mali Lošinj: Samoupravna interesna zajednica kulture općine Cres-Lošinj; Zagreb: Gografsko društvo Hrvatske.

Šimunović, I., 1994, „Otoci u svjetlu socio-ekonomskih kretanja", *Društvena istraživanja*, 3 (4-5), 451–465.

IZVORI:

Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857. – 2001., Državni zavod za statistiku, Zagreb, CD ROM

Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2001., Državni zavod za statistiku, Zagreb, CD ROM

Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011., Državni zavod za statistiku, Zagreb, www.dzs.hr

Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2021., Državni zavod za statistiku, Zagreb, https://podaci.dzs.hr/media/rqybclnx/popis_2021-stanovnistvo_po_naseljima.xlsx

Aktualna statistika za srpanj 2025., https://www.mirovinsko.hr/hr/aktualna-statistika-za-lipanj-2025-isplata-u-srpnju-2025/148

Otočni rub – prostor kontakta i mjesto reprodukcije otočnosti

Primjer gospodarskih mijena na otoku Šolti tijekom 20. i početkom 21. stoljeća

MARINA BLAGAIĆ BERGMAN

UVOD

U splitskoj je luci šezdesetih godina prošlog stoljeća šaka šoltanskih srednjoškolaca veselo i s pošalicama, ali i više gladnim nego sitim trbuhom, dočekivala brod sa Šolte, očekujući pošiljku kruha i pokoju potrepštinu od svojih roditelja. Prijeći na otok samo za vikend nije se moglo, malo tko si je to mogao priuštiti. Trebalo je završiti srednju školu, isplatiti nekako podrumski smještaj ili sobu kod daljnjih rođaka u gradu i dobiti šansu za život bolji od onog u polju ili u otočnoj tvornici. Šoltanski je otočni rub tada dosezao otočnu djecu već u splitskoj luci, insulariziranost je bila činjenica njihova života u gradu na kopnu, razlog samoće i osjećaja napuštenosti, ali i osnaženje ambicija koje su takve okolnosti razvijale. Njihovo je iskustvo otočnosti u tom razdoblju života uvelike oblikovala nemogućnost prelaska otočnog ruba onoliko često koliko su im duše i tijela trebala te iskustvo čekanja u luci obližnjeg kopna. Pričali su mi Šoltani kako im je radost pričinjalo makar pozdravljanje ljudi koji su stigli s otoka i evidentiranje onih koji se vraćaju, bivajući tim iskustvom praćenja ukrcaja i iskrcaja u doticaju sa svojima, u kontaktu s otočnom zajednicom kojoj su pripadali i koja im je gradila osjećaj sigurnosti na, u tom kontekstu, udaljenom kopnu.[1]

[1] Tema ondašnjih otočkih srednjoškolaca i dandanas je izvor emotivnih kazivanja i važnih propitivanja o dostupnosti školovanja za djecu iz geografski specifičnih područja te javnih usluga kakav je trajektni prijevoz, a povezano s time vremena provedenog u čekanju broda i otisak tog čekanja na kvalitetu života mladih otočana.

Ta ista splitska luka danas je točka ukrcaja na jednu od u prosjeku šest brodskih linija dnevno, za srednjoškolce i umirovljenike potpuno besplatnu. Nekad udaljena šoltanska obala danas je, kažu otočani, predgrađe Splita, a umjesto automobilskih gužvi, doma ideš brodom, odspavaš, učiš ili igraš briškulu s „ekipom s trajekta". Prakse prelazaka otočnog ruba oblikuju specifična iskustva šoltanske otočnosti u kontekstu određenom geografskim položajem, povijesnim zbivanjima, društveno-ekonomskim mijenama, načinima upravljanja otocima na lokalnom, regionalnom i nacionalnom nivou, razvojem infrastrukture, posebice uvođenjem stalnih trajektnih linija i sl. (usp. Faričić i Čuka, 2020: 55). Etnografska crtica jednog od šoltanskih radnika putnika, o mijenama nastalim uvođenjem učestalijih brodskih linija, objavljena u šoltanskom godišnjaku *Bašćina*, govori mnogo:

> *A brodi i vozni redovi diktiraju način života i smrti na školu. E, života i smrti. promotri samo malo jedno selo na Školu: jude svih generacij, dicu brakove i tačno ćeš znat kakve su veze bile s otokon i kako su i koliko brodi vozili. Naprimjer, tridesetih godin prošloga vika bilo je na Školu više nevista i mladoženja sa drugih otoka, nego sljedećih 50 godin. Zašto? Brodi – veze. Tih je godin bila uvedena pruga koja je povezivala sve jadranske otoke pa tako i ove naše. I zato na Braču Šoltanki, na Visu Hvarki, na Šolti Braških i sličnih kombinacija. Ukinuta pruga, ukinuta međuotočka korteđavanja i ženidbe. Dalje, gledaš ko je di rođen. Zadnjih 30ak godin svim otočanima u krštenici piše Split. Znači, veze su takve da se moglo poć rodit u Split i rađalo se u Splitu, a ritko na Školu. (…)*
>
> *Nema toga dugo, bilo je dosta starijeg svita koji bi u cilome dugome životu bili svega dva-tri puta u Split ili na koji drugi otok i to uglavnom, ne daj Bože u bolnicu. A danas ih ima koji gredu po dva puta na dan. Sve se izokrenulo – rekla bi moja pokojna baba Marija. – A, sinko ča jopet greš u Split?* (Tomić, 2005/2006: 98)

Blizina otoka kakav je Šolta postaje time relativna kategorija, „zavisna o prevladavajućim okolnostima koje se mogu promijeniti protokom vemena posebice s obzirom na tehnološki razvoj i infrastrukturne usluge" (Royle, 2020: 17), odnosno „ovisi o tome koliko je dobro razvijena državna uprava" (Turner, 2020: 49). Odvojenost od kopna tim je izraženija što je slabija otočna funkcionalna infrastrukturna opremljenost (Faričić i Čuka, 2020). Ipak, važno je promatrati Šoltu kao priobalni otok (Starc, 2020) s obzirom na to da je, kao i većina naseljenih hrvatskih otoka, obilježena blizinom kopna. Čak i u razdoblju starih i sporih morskih prometala koja rijetko prometuju, nije se mogla usporediti s jako udaljenim otočjima i arhipelazima u drugim morima i oceanima.

Relativnost uloge i važnosti otočnog ruba u svakodnevici i privređivanju Šoltana bilježila sam etnografski od 2007. godine naovamo. Sjećanja otočana sežu do života otoka početkom 20. stoljeća, pa sam s tim razdobljem i počela misliti oblikovanje

otočnosti Šoltana s obzirom na percepciju insularnosti i prakse prelazaka otočnog ruba. Promatranje otočnog ruba i izmjene njegove prostorne pojavnosti (pod utjecajem ponajviše čovjeka, ali i klimatskih promjena), ilustriralo je gospodarske, društvene, a naročito demografske i rodne promjene. Uputile su me na (ne)ekološkičnost praksi ljudskih zajednica jadranskih otoka tijekom povijesti te posvjedočile o svijesti odnosno nesvjesti koju je sa sobom donio takozvani razvoj. Te mijene simbolički ocrtavaju dinamiku, odnosno utjecaj ekonomskog rasta na okolišni pad.

Kako se sve to odvijalo na ovom malom priobalnom otoku, prikazano je u tri razdoblja koja sam odredila s obzirom na osnovnu gospodarsku djelatnost od koje su otočani živjeli. Prva je faza ona od početka 20. stoljeća do Drugog svjetskog rata, druga od uspostave FNR, kasnije SFR Jugoslavije do Domovinskog rata, a treća je suvremena koja, evo, traje već četvrtinu 21. stoljeća. Ilustrirano je kako se s obzirom na gospodarsku strukturu i infrastrukturne uvjete način života drastično mijenjao tijekom tih triju razdoblja. Drugačiji načini privređivanja postavljali su pred otočane drugačije zahtjeve za prelazak ruba, a sve je to oblikovalo percepciju insularnosti i relativnost okruženja morem.

U prvoj polovini 20. stoljeća razvoj je bio određen okolišnom samoodrživošću, oslanjanjem na lokalne resurse i proizvodnjom gotovo svih kućanskih nužnosti u vlastitom domu, u selu ili negdje na otoku. Prelaziti otočni rub malokad je bilo nužno, neki su odlazili na kopno jednom mjesečno, neki samo jednom godišnje. Druga je polovina stoljeća označena industrijalizacijom otoka, masovnim zapošljavanjem žena i puno više „živog" novca u rukama otočana. Otočni je rub tih desetljeća krasila, po riječima otočana, slika velikog broda koji na kopno odvozi plastičnu galanteriju koja otočanima ne treba, ali im donosi novac kojim ono što im treba kupuju na kopnu. Tih desetljeća počeo je i organizirani brodski prijevoz, primjetno učestaliji odlasci srednjoškolaca na kopno i turistička sezonalnost. U posljednjoj, trećoj fazi intenzitet sezonskih prelazaka otočnog ruba dramatično je izmijenjen, ljeti u korist ljudi i osobnih automobila, a zimi u korist građevinskih kamiona i jeftinog apartmanskog namještaja.

Etnografska građa i povijesni izvori o šoltanskom gospodarstvu u tom razdoblju poslužili su za ilustraciju aktivnosti na pojedinim dijelovima otočnog ruba. Kada se kvalitativnom metodologijom (u mome slučaju dubinskim intervjuima) pristupi korištenju prostora, počinju se oblikovati konkretni obrisi aktivnosti stanovništva. Ukazali su mi ti intervjui na beznačajnost ruba u razdobljima kada šoltansko gospodarstvo nije intenzivno tržilo po arhipelagu i obližnjem kopnu. U trenutcima ekonomske povijesti, kada je rub bio mjesto transakcija (u lukama i uvalama gdje se ukrcavalo vapno paljeno u vapnenicama), on postaje teže savladiv i strateški važan. Koncem prošlog stoljeća rub u svojoj cijelosti postaje tržišnom osnovom razvoja turizma, naročito nautičkoga. Stoga ovaj „prizemljeni" pristup treba dopuniti i simboličkim apstrahiranjem otočnog ruba u okviru nesologije.

OTOČNI RUB, INSULARNOST, OTOČNOST

Otok je kao zasebni predmet znanstvenog istraživanja predložio francuski geograf Abraham Moles koji je 1982. godine predstavio „znanost o otočnim prostorima", odnosno *nisonologiju* (Moles, 1982). Nekoliko će godina kasnije njegov kolega Christian Depraetere iz grčkih riječi nessos (*otok*) i logos (*znanje*) izvesti neznatno drugačiji termin: *nisologija* (Depraetere, 1990, 1992).[2] Od ranih devedesetih godina 20. stoljeća tim se terminom označava znanost o otocima, i to ponajviše zahvaljujući radu australskog antropologa Granta McCalla koji nesologiju definira kao „znanost o otocima po njihovim vlastitim parametrima", odnosno o otocima „kao takvim" (1994: 106). Njegov članak „Nesologija – prijedlog za razmatranje" (*Nissology: A Proposal for Consideration*), objavljen 1994. godine (McCall, 1994) citiran je i parafraziran u gotovo svim radovima koji su odigrali ključnu ulogu u etabliranju otočnih studija (Baldacchino 2004, 2006, 2007, 2008; Depraetere 2008a, 2008b; Hay 2006; Péron 2004) te u nemalom broju studija slučaja o otocima diljem svijeta. McCall je postavio osnove novoj paradigmi promišljanja otoka i naznačio osnovne teme za daljnje razmatranje. U radovima koji su uslijedili, unatoč obveznom uvodnom pozivanju na nesologiju kao znanost o otocima, autori zapravo raspravljaju i identificiraju svoje rasprave u okviru *otočnih studija* kao nove interdisciplinarne paradigme o otocima. Malteški sociolog i antropolog Godfrey Baldacchino, koji je u ovom trenutku najzaslužniji za nastavak i institucionalizaciju dijaloga o otoku kao fokusu znanstvenog istraživanja, u nekoliko je svojih tekstova (Baldacchino 2004, 2008) izjednačio nesologiju i otočne studije povezujući ih veznikom *ili*, dok se u ostalim svojim radovima o otocima ne koristi terminom nesologija. Kao pridjev, nesologija se ipak zadržala u sintagmi *nesološko znanje*.

Analitičke kategorije kristalizirane u nesološkim teorijskim radovima s pomoću kojih ću prikazati osnovne teze *razmišljanja s otocima* (Baldacchino, 2008) jesu insularnost, otočnost, otočni rub i mobilnost. U spomenutom ih je formativnom članku te u kasnijim radovima o konceptu nesologije djelomično obradio i McCall (1994, 1996). U otočnu mobilnost, a vezano za nju i temporalnost, uveo nas je kritički se osvrnuvši na gore spomenutog Molesa koji je razmatrao kako otočani razvijaju rituale vremena sa svojim susjedima, često povezano s dolascima i odlascima brodova koji ih opskrbljuju, trajektima i sl. Moles je ispitivao otoke u odnosu na njihovu udaljenost od kontinenta i otočnih susjeda te pritom odlučno zauzeo kontinentalni stav; inzistirao je na razmišljanju o otocima kao o malim i ograničenim verzijama kopna (McCall, 1994: 105). Za razliku od njega, McCall je uočio dvosmjernost interpretacija života na otocima, temu koja će poslije zaokupiti brojne znanstvenike. Ukazao je na viđenje otoka kao „mjesta koje treba spasiti, kao mjesta koja trebaju biti poboljšana i dovedena na dominantne

[2] Slijedom već uobičajenog naziva *nesonim* (ime otoka, mjesta na otoku…), prevodimo ga služeći se terminom *nesologija* (vidi Uvod).

kontinentalne standarde" (McCall, 1994: 106) te zaključio da ljudi na kontinentu žale one koji žive na otocima, ali i da otoci za njih imaju snažnu romantičnu privlačnost. Tom je spoznajom čini se, motivirana emancipirajuća definicija nesologije kao znanosti o otocima po njihovim vlastitim parametrima. Očito je i nasljeđe McCallove temeljne discipline – antropologije. Zbog uočenih nesporazuma o otocima i nedostatka organiziranog „skupa znanja podesnoga za otoke", on predlaže istraživanje otočnosti i promociju međunarodne suradnje i umrežavanja među otocima (McCall, 1994: 105) te naglašava da nesološko znanje treba biti višedimenzijsko (McCall, 1994: 106). Iako se ograđuje od okolišnog i geografskog determinizma, ipak smatra da geografske karakteristike otoka imaju društveni i kulturni utjecaj. Upozorava i na kopneni misaoni kolonijalizam nad otocima kojem je teško uzmaći. McCall stanovnike otoka označava generičkim pojmom *otočanin*. S druge strane, raznolikost perspektiva iz kojih donosi navedene zaključke potvrda su nužnosti interdisciplinarnog pristupa proučavanju otoka.

Što se naših autora tiče, prostorni ekonomist Nenad Starc uočava da su se otoci „svojim ekološkim sustavom, socijalnim i komunikacijskim posebnostima te gospodarstvom iskazali iznimno složenim predmetom koji zahtijeva cjelovit interdisciplinaran pristup." Time legitimira razvoj nove znanosti – nesologije (nešto kasnije spominje ju i sociolog Antun Petak (Petak, 2001)) i definira *otočni sustav* kao „ekološki sustav otoka opterećen čovjekovim proizvodnim, potrošnim i prometnim djelatnostima", koji je u morskom okruženju „osjetljiviji od kopnenih sustava", a elementi su mu „međusobno ovisniji" (Starc, 1994: 365–366).

Otočni studiji velikim su djelom posvećeni „implikacijama propusnih granica" (Baldacchino, 2007: 5). Otočna granica, obala, odnosno otočni rub, konstitutivna je kategorija za analizu otočnosti. Sama ideja dopušta najrazličitije konceptualizacije ovisno o disciplini iz koje joj pristupamo. Upregnuta u metafizičke, književnoteorijske, geografske, ekonomske, sociološke i antropološke rasprave otočnost izmiče jasnom određenju. „Ideja ruba ključna je u konstrukciji otočnosti, a otočani su svjesniji i suočeniji s granicom od većine ljudi – tome je više tako što je otok manji" (Hay, 2006: 21). Geograf Peter Hay odstupa od dominantnog diskursa obale „teškoga ruba", ograničavajuće barijere u životu otočana, i predlaže suprotno gledanje po kojem „otočne granice pozivaju na prijelaz, iniciraju nemir; traže da ih se prekrši" (Hay, 2006: 23). U svojem radu o fenomenologiji otoka Hay je kritički promislio je li uopće moguća koherentna teorija otočnosti. Usmjerio je pažnju na tri kategorije: na prirodu otočnog ruba, pitanje otočnog pamćenja i identiteta te prisvajanje otočne stvarnosti – a prisvajaju je oni koji otok vide kao metaforu. Hay predlaže fenomenologiju mjesta kao koherentni okvir otočnih studija jer su otoci „posebna, paradigmatska mjesta, topografije značenja u kojima su kvalitete koje stvaraju mjesto dramatično esencijalizirane" (Hay, 2006: 31). „Što god da je otočnost," zaključuje Hay, „svakako je drugačija za otoke koji su jako mali od onih koji to nisu; za tropske nasuprot hladnima; za one prvenstveno naseljene domorocima od onih kojima dominiraju doseljenici, ljudi koji su se tu smjestili u posljednja dva ili tri stoljeća; za urbane nasuprot arkadijskim ili pak nasuprost divljim otocima" (Hay, 2006:

20). Individualna shvaćanja otočnosti ipak se najčešće pozivaju na fizičku izoliranost. Tako Philip Conkling, direktor društvene razvojne agencije Main Island Institute, piše: „…moje je razumijevanje otoka i otočnosti utemeljeno na mojemu iskustvu. Otočnost je metafizički doživljaj koji vodi od uzvišenog iskustva koje ide uz fizičku izolaciju" (2007: 191). Evidentno je da iskustvo prelazaka otočnog ruba ili čak sam potencijal prelaska uokviruje relaciju pojedinaca spram otočnog prostora i njegove svakodnevice.

Pristup temeljen na etnografiji iskustva poklapa se s postavkama kanadskog autorskog dvojca Phillipa Vanninija i Jonathana Taggarta koji shvaćaju *otok i otočnost kao praksu* (2013). Tvrde da je otočnost „tjelesno, opipljivo, afektivno, praktično, intimno, organski življeno iskustvo" (2013: 227) koje stječu samo otočani u „punom radnom vremenu". Otočnost tako nije esencijalno vlasništvo otoka i nije definirana tipičnim percepcijama bijega, utopije ili egzotike koje zavode autsajdere kad zamišljaju otok s distance – već je „utjelovljeno iskustvo koje otočnost zahtijeva i omogućava" (Vannini i Taggart, 2013: 227). Ta življena otočnost – stvaranje otoka kroz prakse – konstituira se mobilnošću otočana, a prije svega njihovim ekonomskim aktivnostima.

Takvom pristupu kompatibilno je i ono Elaine Stratford o ideji arhipelaga u promišljanju otočnog života i otočnih odnosa. Predlaže *arhipelag* kao geografsku formu koja poziva na produktivno razmišljanje o otočnim odnosima. Razmišljanje „s arhipelagom" podrazumijeva da su otočni odnosi izgrađeni na povezanosti, okupljanju, mobilnosti i raznolikosti i stoga obvezuje na kritičko ispitivanje načina na koji te postavke utječu na otočni život i doprinose mu (2013: 3). Poziva se na sugestiju Elizabeth McMahon da „razmišljanje s arhipelagom" može otkriti mnoštvo emancipirajućih naracija koje potiru kolonizacijsko viđenje otoka kao dalekih, izoliranih i nazadnih (usp. Stratford, 2013: 4).

Narativi o otočnom rubu u dobroj mjeri otkrivaju smisao heterogenih iskustava života na otoku. Lisa Fletcher, teoretičarka književnosti s tasmanijskog sveučilišta u Hobartu, predložila je kao doprinos rješenju teorijskih prijepora otočnih studija i slabosti dihotomija oko kojih znanstvenici promišljaju otoke *performativnu geografiju*, misleći pritom na „pristup proučavanju otoka kao prostora kulturne produkcije koji ne privilegira geografiju ili literaturu u uskome značenju već inzistira na njihovoj povezanosti" (Fletcher 2010, 2011). Osnovni je argument ovdje postavka o neodvojivosti realnosti i reprezentacije (Fletcher, 2010: 25), neodvojivosti materijalnosti otoka od njegove tekstualne topografije (Fletcher, 2010: 26). U takvoj teorijskoj konstelaciji „otoci su performativni prostori s obzirom na to da pružaju uzvišene primjere utjecaja geografije na subjektivno i društveno znanje i iskustvo; kako za otočane, tako i neotočane" (Fletcher, 2010: 28). Za razumijevanje života na otocima potrebno je uistinu intedisciplinarno razmišljati o odnosu između reprezentacije otoka u različitim tekstovima (književnim, povijesnim, novinarskim, putopisnim) i njihove povijesne i suvremene geopolitičke stvarnosti (Fletcher, 2011: 3). Analizirajući radove teoretičara otočnih studija, Fletcher tako uočava dva kontradiktorna impulsa: esencijaliziranje nasuprot generaliziranju. S jedne strane, prisutno je naglašavanje specifičnosti otoka u odnosu na druge geografske i društvene formacije. S druge strane, primjećuje ova autorica, u istim radovima u

kojima naglašavaju partikularnost, teoretičari otočnih studija često interpretiraju otok jako elastično, generalizirajući i do mjere arhipelaga svijeta (Fletcher, 2010: 20–21). Valja napomenuti da iz takvog esencijaliziranja otoka proizlazi i druga binarnost koju Fletcher kritizira, a to je opozicija perspektive otočanina i neotočanina. I Baldacchino kritizira „insajder-autsajder" dihotomiju kada je riječ o otocima na kojima je „hibridnost norma" (2008: 37).

Još jedno nerazriješeno mjesto otočnih studija, koje doprinosi promišljanju otočnog ruba kao analitičke kategorije, vraćanje je lokalnom – geografski determinizam otočnih studija koji ne prati realnost globalizacije. Svoju kritičku poziciju Lisa Fletcher potkrepljuje radom Chrisa Bongla koji promišlja o otocima u svjetlu postkolonijalne literature. Za njega „fokus na otoke znači politizirani povratak lokalnome u sve kaotičnijem svijetu" (Bongle, prema Fletcher, 2010: 29). Doprinoseći razvoju otočnih studija, švedski etnolog Owe Ronström pokušao je odgovoriti na te kritike propitivanjem otoka kao *lokusa*, odnosno *fokusa* znanstvenog istraživanja (2012). Usmjeravajući pažnju na odnos otoka, otočnosti i reprezentacije otoka, uočava nevjerojatnu raznolikost otoka diljem svijeta, a nasuprot tome standardizirani žanr *otok*. Razvoj švedske etnologije, u novije vrijeme i antropologije, potvrđuje da je većini znanstvenika tih disciplina otok tek lokus, a ne fokus izučavanja te da je kao lokus generaliziran do takvih razmjera da postaje zamjenjiv bilo kojim drugim mjestom (Ronström, 2012: 155). Otoci su korišteni kao dobro definirani geografski prostori, mikrokozmosi, laboratoriji ili platforme za studij materijalne kulture, folklora, rituala, naracija, baštinskih politika, roda, lokalnosti, etniciteta i identiteta. Slično je petnaest godina ranije zaključila njemačka etnologinja Ina Maria Greverus (1997), koja je nastojala otok staviti u fokus, zalažući se za *antropologiju otoka* zasnovanu na antropologiji *na* otocima, a ne antropologiji *o* otocima.

Otočnost je, dakle, konceptualizirana dvojako: s jedne strane kao sklop metafora koji proizvodi otoke kao mjesta vremenski i prostorno izdvojena od modernosti kopna, prostore u koje se upisuje vraćanje u prošlost, kao susret s autohtonim, a s druge strane kao realnost otoka konstituirana iskustvom življenja na njemu. Definirana je tako kao oblik društvenosti otočana (Petak, 2001: 7), ali i kao kulturna činjenica, odnosno kao rezultat kulturno uvjetovane imaginacije (Piškor, 2011: 201). Kao karakteristike otočnosti u literaturi su spominjane veličina otoka, udaljenost od kopna te intenzitet kontakata otočana s neotočnim zajednicama (Clark, prema Podgorelec, Klempić Bogadi, 2013: 12). U ovom tekstu otočnost razumijevam kao kategoriju koja uvijek podrazumijeva neki odnos, temporalnu ili iskustvenu dvojnost ili višestrukost perspektiva, doživljaja i iskustava (Prica, 2009: 6) te postaje praksa, življeno iskustvo (Vannini, 2011; Vannini i Taggart, 2013).

Shvaćajući otočnost kao odnos prema iskustvu življenja okruženog morem, insularnost se kao pojam odnosi na geografske značajke otoka. Tim slijedom, otočnost se konstituira u iskustvu življenja u kontekstu insularnosti. Insularnost se pak ogleda u načinima prelaska i percepcijama otočnog ruba. Ovisno o utjecaju okruženosti morem

na život na otoku, insularnost postaje promjenjiva kategorija i može se stupnjevati. Studija otoka Šolte pokazuje da je utjecaj okruženosti morem na život na otoku određen tehnološkim, ekonomskim, društveno-političkim i kulturnim razvojem i da je povezan s definiranim potrebama otočana.

Šolta u splitskom arhipelagu

Šolta je srednjodalmatinski otok udaljen od Splita, drugog najvećeg hrvatskog grada, devet nautičkih milja, 30 do 60 minuta vožnje katamaranom ili trajektom. Nema brodskih veza sa susjednim otocima. Na otoku je stalno prijavljeno nešto više od 1900 stanovnika (2021.), nekoliko stotina vikend-stanovnika često je na otoku, a tijekom ljeta broj stanovnika poveća se do šest puta. Stanovnici žive u manjim selima, četiri su u unutrašnjosti otoka, pet na obali. Na Šolti nema grada. Otok ima lokalnu samoupravu,[3] turistički ured, ambulantu s dva liječnika opće prakse i zubarom te osnovnu školu s nešto manje od stotinu učenika. Što se tiče kulturnih institucija, postoji samo ogranak splitske gradske knjižnice, a u njemu svi brojevi spomenute *Bašćine*, godišnjaka za povijest i kulturu otoka Šolte koji od 1991. naovamo predano bilježi šoltansku povijest, tradiciju, običaje, život na otoku, šoltansku floru i faunu. Mjesta gdje bi se otok sustavno muzeološki interpretirao, nema. Tijekom proteklih desetljeća na otoku je intenzivno uspostavljen niz udruga civilnog društva koje postaju nositelji sportskih, kulturnih i razvojnih inicijativa. Vjerska društva ili bratovštine, koje su formalno raspuštene tijekom socijalizma, postupno se obnavljaju.

Geografski položaj Šolte, osobito blizina Splita, omogućili su rani razvoj pomorske trgovine. Manjim jedrenjacima Šoltani su prevozili vapno, kamene ploče, poljoprivredne proizvode i ostala otočna dobra i prodavali ih u Splitu, Trogiru i susjednom Braču. Veći šoltanski brodovi zaplovili su tek u 19. stoljeću. Mogućnost otiskivanja od otočnog ruba uvelike se promijenila krajem 19. stoljeća kad je uspostavljena redovna pruga. Od 1870. godine Lloydovi parobrodi počinju redovnim linijama povezivati dalmatinske otoke i kopno. Šoltani su molbom 1879. godine uspjeli postići da Lloyd u redovne linije uvede pristajanje u Rogaču. Zbog poteškoća vezanih za pristajanje za nevremena, austrougarske su vlasti 1885. godine financirale izgradnju pristaništa i lukobrana pa je Rogač postao glavna prometna i trgovačka luka Šolte (Mihovilović *et al.*, 1990). Morski promet između Splita i Šolte do kraja 1952. obavljao je motorni jedrenjak. Sljedeće godine Jadrolinija uvodi jedanput dnevno brodsku vezu Split – Rogač. Odnos između otoka i obližnjeg kopna otočani od tada različito percipiraju. Ponekad ga formuliraju kao ovisnost, ponekad kao dostupnost.

[3] Šolta, Lastovo, Mljet, Dugi otok i Vir jedini su hrvatski otoci koji imaju samo jednu jedinicu lokalne samouprave. Ostali otoci imaju ih više ili su dijelovi kopnenih JLS-a.

Posljednjih petnaestak godina veze s kopnom su učestale. Otok danas ima pet dnevnih veza dostupnih zimi i sedam ljeti, što izravno utječe na aktivnosti na rubu, obali otoka, koje su se svakom novom brodskom vezom počele ugrađivati u svakodnevicu otočana i otočnog prostora. Električna energija i voda dolaze na otok s kopna preko susjednog Brača. Sve infrastrukturne mjere, uključujući asfaltiranje cesta, uvođenje telefonskih linija itd., provedene su tijekom posljednjih šezdesetak godina. Šolta je ruralni prostor čiji su se stanovnici dugi niz godina fokusirali isključivo na poljoprivredu, ribarstvo, u manjoj mjeri na stočarstvo, proizvodnju vapna i pomorske poslove. Industrija i turizam razvijali su se intenzivnije u drugoj polovini 20. stoljeća. Ekonomske aktivnosti otočana u 21. stoljeću u najvećoj se mjeri svode na turizam s poljoprivredom kao dodatnom djelatnošću.

20. STOLJEĆE – PRVA POLOVINA

Početkom 20. stoljeća gospodarstvo Šolte zasnivalo se na poljoprivredi, pomorstvu, ribarstvu i vapnarstvu. Ekonomska samodostatnost obitelji bila je na visokoj razini, u šoltanskom su se polju uzgajale i žitarice, a ne samo tradicionalne mediteranske kulture; u svakom je selu bila četverogodišnja osnovna škola, većina je obrta postojala na samom otoku, a brodske su veze s kopnom bile rijetke; bilo je nužno biti samodostatan. U sjećanjima otočanki i otočana koje sam intervjuirala, kao i u literarnim uradcima izdanima u lokalnom godišnjaku ili zasebnim izdanjima, poljoprivreda i vapnarstvo zauzimaju posebno mjesto. Izmjenjuju se u tim sjećanjima ponos, sram, žaljenje i nostalgija za starim načinima privređivanja. Rad na zemlji bio je nerijetko jedini izvor prehrane i prihoda za lokalno stanovništvo te su, kako kažu, živjeli u velikom siromaštvu. Osim vinove loze uzgajale su se i masline, bademi, smokve, rogač i nešto voća. Tako se tridesetih godina radi zaštite i unapređenja gospodarskih interesa zemljoradnika na Šolti osnivaju zadruge.

Šoltani do prije nepunih stotinu godina nisu bili vlasnici zemlje na otoku, već koloni na tuđem vlasništvu. Veći dio uroda davali su vlasteli, splitskim plemićima. Moji najstariji kazivači bili su rođeni u vrijeme kad su njihovi roditelji i rođaci odlazili u inozemstvo ne bi li zaradili za otkup zemlje. Taj dio šoltanske povijesti još je živ u njihovim pričanjima. Nerijetko su mi u šetnji maslinicima pokazivali tajna skloništa u suhozidima u kojima su Šoltani skrivali ulje i vino od *sagumaša*, ubirača koji su dolazili da odnesu što je svojatala vlastela. U obiteljskoj sam arhivi jednog od kazivača naišla na knjigu dugova iz jedne šoltanske prodavaonice s početka 20. stoljeća. Ona svjedoči o tipu potrošnje na otoku – tada se kupovalo samo osnovno: petrolej, šećer, riža, brašno i sl., i to najčešće na dug koji bi se podmirivao po prodaji vina ili vapna, jedinih proizvoda koji su se u značajnijoj mjeri prevaljivali preko ruba otoka, i to mahom brodovima u osobnom vlasništvu otočana te trgovačkim brodovima. Putnički su bili rijetki.

Na popisu članica Zadružnog saveza iz 1938. bila je i Šoltanska kreditna zadruga iz Grohota koja se bavila nabavom robe i pridonosila razvitku poljoprivrede na otoku. Bile su evidentirane, ali bez značajne aktivnosti, i Seoska blagajna u Gornjem Selu, nabavljačko-potrošačka Poljoprivredna zadruga Grohote, i brodarsko-proizvođačka Brodarska zadruga za pečenje i izvoz vapna Grohote. U sklopu Zadružnog saveza djelovala je Klačinarska zadruga Grohote i Ružmarinska zadruga Gornje Selo. U zadruzi je bio instaliran kotao u kojem su zadrugari kuhali rakiju od vinskog dropa. Glavna svrha zadruge bila je omogućiti vlasnicima suvremeniju destilaciju ružmarinova ulja koje bi onda zajednički unovčili. Zadruge na Šolti, kao i cijelo dalmatinsko zadrugarstvo, omogućavale su zemljoradnicima da se postupno oslobađaju ostataka naturalne privrede, da skromnim sredstvima omogućuju svom članstvu suvremeniju preradu agrarnih i ostalih proizvoda, da osiguraju jeftiniju nabavu potrebnih sredstava zadrugarima i organiziraju bolju prodaju njihovih proizvoda u zemlji i inozemstvu, da osposobljavaju seljačka gospodarstva za suvremeniji način proizvodnje (Šitin, 2012: 59–61).

Jedan od izvoznih proizvoda Šoltana bilo je živo vapno, a ono se do broda prenosilo u drvenim kašetama na glavama otočanki koje su na brod stizale koračajući s vrućim vapnom preko drvene daske. Proizvodnja vapna na Šolti izvrsno ilustrira samodostatnost i sistemsku razvijenost određenog prostora suočenog s geografskim rubom i oskudnim resursima. Sudeći po ostatcima vapnenica na obalama otoka, sve sirovine i sve znanje o proizvodnji vapna bilo je kreirano i stoljećima reproducirano na samom otoku. Važno je prisjetiti se i da je to razdoblje infrastrukturno najzahtjevnije jer se kišnica prikupljala samo u seoskim cisternama koje je gradila austrougarska vlast. Dodatna voda stizala je brodom vodonoscem, a javne rasvjete nije bilo. Vodovodne cijevi i podmorski električni kabel prijeći će otočni rub tek u drugoj polovini 20. stoljeća. Ne tako davne 1984. godine voda iz rijeke Cetine preko Brača potekla je i na Šolti. Do tada je najmukotrpniji način snabdijevanja vodom bio odlazak po bočatu vodu. Riječ je o mjestima u kršu, udubinama u kojima se nakupljena kišnica miješala s morem. Takvi izvori slatko-slane vode nalaze se na samom rubu otoka, na udaljenom i teže dostupnom terenu, često su i vrlo duboki. Ipak, nužda je tjerala otočane da ih pronađu i iz njih s pomoću *mišina* (kožnih vreća) vade slatko-slanu vodu i koriste se njom u domaćinstvu. Jedna od takvih lokacija postala je i mjestom sjećanja; lokalna udruga žena mjesta Stomorske zatražila je i dobila sredstva od inozemne fondacije za obnovu jednog od bunara bočate vode. Na jednom od prvih etnografskih terenskih istraživanja u kojem sam na Šolti sudjelovala 2007. godine, i sama sam djelomično iskusila put šoltanskih žena koje su u vremenima najveće suše na krškom obalnom području tražile rupe i spretno izvlačile vodu s pomoću tobolaca napravljenih od životinjske kože te je potom kilometrima nosile do sela. Upravo je dramatična pozicija jednog od tih nalazišta, Vodnjaka u uvali Jorja. Osim sjećanja i priče o nesretnoj ženi koja je mukotrpno nosila vodu, a onda ju je taman pred selom (Grohote) dočekala kiša, tim podvizima svjedoče utori na kamenu neposredno pored mora. Napor hodanja po kamenju i napor da pronađemo baš tu stijenu približio mi je, barem donekle, podvige potrage za pitkom vodom.

I tehnička i društvena infrastruktura slabo su doticale rub otoka s kopna, pa čak i rubove pojedinih sela. Granice sela obilježavale su djelovanja bratovština, koje su imale ulogu suda, komunalnog redara, socijalnih radnika i socijalne pomoći.

S obzirom na to da se malo što uvozilo i izvozilo te s obzirom na to da je svako mjesto na otoku imalo barem četiri razreda osnovne škole, trgovinu, crkvu s pripadajućom bratovštinom, postolara, a u središtu otoka ostale potrebne zanate, većina je otočana rijetko napuštala otok. Pričala mi je jedna od kazivačica s koliko je radosti njezina mama (rođena 1923.) napuštala otok jednom godišnje putujući u obližnji Trogir raditi ulje. Muž joj je bio pomorac, kao i većini žena iz mjesta na obali otoka, pa su same obavljale poslove vezane za polje. Odlazak na obližnje kopno bio im je pravi odmor, izlazak u javni prostor urbanih sredina.

20. STOLJEĆE — DRUGA POLOVINA

Specifičnost jugoslavenskog društvenog i ekonomskog uređenja oblikovala je i šoltanski ekonomski i društveni razvoj od 1945. sve do osamostaljenja Hrvatske. Ubrzana industrijalizacija pokrenula je, u otočnim razmjerima, masovni odlazak radno sposobnih otočana u urbana središta na kopnu. U razdoblju od 1948. do 1958. godine Šoltu je napustilo oko 1000 stanovnika, poglavito mladih ljudi. Ostalo je tek nešto više od 2000 otočana (Cecić, Meštrović i Radman 1990: 43). Domaćinstvo se sastojalo od po nekoliko obitelji te su gotovo sve što im je trebalo proizvodili sami. Situacija se dodatno pogoršala kada se nakon višemjesečnog zbjega iz Splita, Italije i El Shatta stanovništvo vratilo na opustošen i porušen otok i potražilo spas u gradnji vapnenica i pečenju vapna. „Bili smo više gladni nego siti", čest je opis tog iznimno teškog poratnog desetljeća koje je rezultiralo drastičnim iseljavanjem. Sličnu su sudbinu dijelili i drugi otoci te je upravo zaustavljanje depopulacije bio jedan od razloga tzv. obalne politike koju je provodilo veliko socijalističko poduzeće Jugoplastika u Splitu. Otvaralo je pogone na otocima i u Dalmatinskoj zagori. Osim na Šolti, otočni pogoni otvarani su u Starom Gradu na Hvaru i u Komiži na Visu. Iz kazivanja se uočava pokrivanje gubitaka pogona koji su nastajali uglavnom zbog visokih transportnih troškova. Šoltani su se na svoj način identificirali s pogonom, smatrali su ga svojim, a održavanje pogona s gubitcima pounutrili su kao svoje vrijednosti. Tvornice koje su ostvarivale dohodak pokrivale su one koje to nisu mogle, sve s ciljem da se zaposli što više ljudi. Upravi Jugoplastike stoga nisu bili omiljeni zahtjevi pojedinih otočanki i otočana za premještajem u pogone u Splitu, odnosno na kopnu. Znalo se, kako su kazivali moji sugovornici, da se time pretendira na stan u gradu koji se tada redovno mogao dobiti.[4] Na taj su se korak Šoltani

[4] U brošuri o Jugoplastici, izdanoj 1982. godine povodom 30 godina „rada i rasta", nailazim na podatak da je do tada svakom osmom radniku osiguran stan. Gotovo 1400 radnika riješilo je stambeno pitanje (1982: 4).

najčešće odlučivali kada bi im najstarije dijete krenulo u srednju školu koje nije bilo na otoku, a brodske linije nisu bile česte i nije se moglo ujutro krenuti u Split i predvečer se vratiti na otok. Upravo je kod poslijeratnih generacija čiji su roditelji radili u tvornici zabilježena veća stopa pohađanja srednje škole, bilo da su dobili stan u Splitu bilo da su napredovali po pitanju obiteljskih prihoda. Zastupljenija su bila muška djeca jer, kako kaže jedan od kazivača, mame su teško puštale kćeri u grad, a svakako im je bio osiguran posao u Jugoplastici. Mnogo se tih srednjoškolaca nikad nije vratilo na otok. Za to je razdoblje općenito karakteristična povećana stopa pohađanja srednje škole, čemu je dijelom pridonio i pogon Jugoplastike.

U svibnju 1991. godine u dnevnim je novinama objavljen članak dramatičnog naslova: „Lutke iz Grohota spasile Šoltane!" kojim se izvještava kako je zahvaljujući poslu ugovorenom s talijanskim poduzećem „svih 150 radnika, usprkos nedavnim crnim prognozama, zadržalo svoja radna mjesta i sada rade plastične lutke." Iz članka je vidljivo da u tom trenutku na Šolti nije bilo ni jednog radnika na čekanju (*Slobodna Dalmacija*, 15. svibnja 1991.). Ideja zajedništva, discipliniranog rada i brzog napretka otoka, ugled Jugoplastike u bivšoj Jugoslaviji, pa i u Europi, osjećaj pripadnosti kolektivu od gotovo 13 000 radnika od kojih je 10 000 bilo u samoj proizvodnji, broj prodajnih mjesta koji iz razgovora u razgovor samo raste, figure su sjećanja koje svjedoče o važnoj, a u današnjoj turistički konstruiranoj slici otoka mediteranskih mirisa i okusa gotovo nevidljivoj, tridesetogodišnjoj industrijskoj epizodi.

Sama proizvodnja plastičnih potrepština na otoku započela je i prije Jugoplastike, inicijativom jednog od iseljenih Šoltana iz Zagreba koji je nabavio opremu i pedesetih godina, u vrijeme kad nije bilo ni vode ni struje, potaknuo grupicu otočana na proizvodnju plastičnih čipki. Za proizvodnju su koristili agregat, a vodu su nosili sa seoskog bunara. Povezanost šoltanskih iseljenika sa svojim otokom i održavanje transnacionalnih društvenih veza tijesno su vezani upravo za ovaj aspekt otočnog života: donošenje inovativnih razvojnih ideja i potpomaganje infrastrukturnog razvoja. Ulaganjem u razvoj otočne infrastrukture izražavana je solidarnost i povezanost s otokom, svojevrsno otplaćivanje „duga" prema zajednici iz koje su potekli. Prva električna žarulja zasvijetlila je u Gornjem Selu 1. svibnja 1957. godine, u listopadu iste godine u Stomorskoj, a godinu kasnije i u ostalim mjestima osim Rogača (Radman i Žic, 2012: 75). Financijski su elektrifikaciju otoka s oko 30 % poduprli Šoltani na otoku, Šoltani u zemlji i inozemstvu te Općina Split (Radman i Žic, 2012: 76). Do 1958. godine telefonski promet uspostavljen je na relaciji kopno – Brač – Stomorska – Grohote. Nedugo zatim stigao je do Maslinice i Nečujma. Riječ je o telefonskim linijama za javnu upotrebu ili u uredima, poduzećima te u pošti. Telefon u govornici zazvonio bi u središtu mjesta, a prolaznici ili stanovnici najbližih kuća preuzimali bi poziv i prenosili poruku mještaninu koji je bio tražen. Prije nepunih 20 godina telefonske linije počele su stizati u privatne domove i promijenile kvalitetu i dinamiku komunikacije, posebice starijim stanovnicima.

21. STOLJEĆE – POČETAK

Popis stanovništva 2001. godine ukazao je na značajne promjene koje su se na otoku odvile u desetljeću nakon Domovinskog rata. Osim značajnog smanjenja broja radno aktivnog stanovništva, promjene su vidljive i u strukturi otočnog gospodarstva. Početkom novog milenija najviše ih je bilo zaposleno u djelatnostima tercijarnog sektora vezanima za turizam, dok je udio zaposlenih u primarnim djelatnostima bio gotovo zanemariv (u Jugoplastici, sada privatiziranoj, do početka 21. stoljeća radilo je desetak radnica proizvodeći brodske bokobrane). Propadanje otočne poljoprivrede i preorijentacija otočana na djelatnosti vezane za turizam pridonijeli su tercijarizaciji gospodarstva otoka (Đuran i Faričić, 2012).

Povratak zemlji ipak je zabilježen. Maslinike i vinograde najčešće obnavljaju upravo povratnici iz Splita, Zagreba ili inozemstva kojima bavljenje poljoprivredom ispunjava dane u mirovini i ne predstavlja borbu za preživljavanje koju su vodili Šoltani polovinom 20. stoljeća i konačno doslovce pronašli spas u Jugoplastici. Izreka „motike se boja čovik" česta je u razgovoru sa starijim Šoltanima, a uz nju sam znala čuti i svojevrsnu prijetnju mlađim naraštajima: „Ko neće učit, može odmah u polje ić." Dakle, rad u polju simbolizira za starije generacije siromaštvo i mukotrpan rad, nužnost; ne atribuira mu se razvojna komponenta, kao u strateškim dokumentima osmišljenima za otok izvana. Naravno, riječ je o stavovima temeljenim u drugačijim gospodarskim kontekstima. Zanimljivo je da je jedan od mlađih kazivača (rođ. 1965.) ovako formulirao prijetnju starijih mlađima: „Odabir je bija u stara vremena: motika ili škola, pa onda Jugoplastika ili škola", zaključivši da poljoprivreda više nije muka. Današnji su problemi usitnjenost vlasništva zemlje, teškoće vezane za okrupnjavanje i nemogućnost proizvodnje većih količina.

Šoltanska suvremenost ipak je, dakle, obilježena pomakom fokusa s ruba prema unutrašnjosti, obnavljanjem starih kamenih kuća u selima i gradnjom bazena. Novi oblici usluga na otoku mjesto su prijepora i rasprava o vlastitoj budućnosti i otočnom okolišu. Jedan od izvora konflikata vezanih za razvoj turizma i udovoljavanje turistima bila je peticija stanovnika mjesta Rogač da na Šoltu ne vozi trajekt *Lastovo* ako će tijekom noći bučiti svojim agregatima. Dugo je trebalo da se *Lastovo* ustupi samo Šoltanima, a onda je početkom sezone 2013. ukinut njegov dolazak u večernjem i odlazak u ranojutarnjem terminu.[5] Tražitelji tih promjena, nezadovoljni bukom trajekta tijekom noći, mahom su vlasnici apartmana u neposrednoj blizini luke. Na taj zahtjev, iako ne ishodivši promjenu u svoju korist, odgovorio je drugi dio zajednice, predstavljajući se kao otočani koji i zimi žive na Šolti. Pripadnik lokalnog glazbenog sastava Mjesni odbor napisao je o tome pjesmu. Tjednima je bila povod brojnim raspravama o (ne)imanju prava na otok i razvoj otoka:

---

[5] Odlasci i dolasci trajekta *Lastovo* tragično su obustavljeni 11. listopada 2024. godine kad je u lošinjskoj luci izlazna rampa pala i usmrtila trojicu, a teško ozlijedila jednog pomorca.

Balada o M/T Lastovu

Šoltani dragi došli smo do otkrića,
Judi su radoznala i misaona bića
Svjedoci smo peticije da nešto ih muči,
Zašto to trajekt u TRAJEKTNOJ luci buči?
Zašto u kasne sate pali agregate,
Njima za inat nikako da shvate
Puno je pitanja šta dotične muče
Zašto je trajektna luka baš isprid njihove kuće???
Puno je pitanja al nisu oni krivi
Jer koliko ih s peticije uopće na Šolti živi!!??
Vrime je da raspravimo oko jedne teze
Ko to u sanitarnoj ima dobre veze…
Na kraju opet Šolta nan pati
A želimo samo da Lastovo se vrati…
Jer ovi s peticije od teple su klime
Za vaši informaciju: Na ŠOLTI se ŽIVI i priko ZIME!![6]

O povezanosti s kopnom i o tome kako se veze reflektiraju na život otoka Šolte, zanimljiv uvid dao mi je kazivač koji je bio uključen u upravljanje otokom i donošenje razvojnih odluka:

> *Ja osobno mislim da momenat izoliranosti u tom smislu nije od presudnoga značaja, ja san to tako doživljava. A pogotovo u današnje vrime, di su ti sredstva komuniciranja telefon, kompjuteri, mejlovi, itd. Znači, nije ti osnova doć na sastanak i kucat na vrata, bit prisutan. Osim toga, kad mi gledamo Šoltu, ona je posebna općina, ali ona je uvik bila vezana za Split. Zdravstvo, katastar, izdavanje građevinskih dozvola. Sve naše institucije su splitske institucije. Brač je odvojen, znači on ima svoju administraciju i sad županijske urede, čak i prekršajni sud, mi to nemamo, za sve smo vezani na Split. Nama je u biti glavni problem bio do 1994. slaba povezanost. Znači, ti si imala svega dvije linije i to u dva neadekvatna sata. Ujutro u 5,30 iz Splita, popodne u 15,30 sa Šolte. Kad smo mi uspili uspostavit veze svima koji žele život na Šolti, radit u Splitu; živit na Šolti, školovat se u Splitu; živit u Splitu, radit na Šolti. Tad smo mi riješili osnovni problem. I vidi se dan danas koliko je to sve teško održat.* (kazivač, rođ. 1962.)

[6] Peticiju i pjesmu preuzela sam na društvenoj mreži, na stranici jednog od autora pjesme, https://www.facebook.com/photo.php?fbid=10201366282214421&set=a.3151517182252.2149389.1094808391&type=1&theater.

Ekonomska zapuštenost, bivanje na periferiji i borba za preživljavanje izbijali su iz razgovora sa Šoltanima o bilo kojoj temi u prvom desetljeću 21. stoljeća. Stav prema životu na otoku ipak je izmijenjen u intervjuima u drugom desetljeću: trajektne su veze bolje, izgrađen je novi vrtić, uskoro će se i nadograđivati zbog rasta nataliteta, otvoren je moderni trgovački kompleks, uređena tržnica u glavnom mjestu, obnovljena trajektna luka, izgrađena važna zaobilaznica od trajektne luke prema unutrašnjosti, šoltansko ulje i vino sustavno su poticani i brendirani i slično. Nedostaje, ipak, povjerenje u pravednost korištenja otočnim resursima i transparentno upravljanje. Kao i u cijeloj Hrvatskoj, korupcija i nedostatak profesionalnih političara koji rade neovisno o obiteljskim i prijateljskim mrežama i klanovima, boljka je i šoltanske društvene stvarnosti.

Zašto promišljati otočni rub

Bilježiti ljudske prakse koje se odvijaju na rubovima otoka i pratiti manje geomorfološke i sve značajnije klimatske promjene koje se paralelno odvijaju, mnogo je više od nesološke metodološke vježbe. Otočni je rub prostor demonstriranja svega što se događa unutar samog otoka i šire od njega, on uvezuje globalno i lokalno. Važno je ipak naglasiti da s digitalizacijom našeg iskustva geografski rubovi bivaju izmješteni u „neprostore" koji premošćuju sama mjesta omogućavajući radne i privatne odnose i kontakte koji stvaraju brojne nove razine postojanja i ljudskog iskustva.

Iskustvo prelazaka otočnog ruba za Šoltane se, kao i za brojne druge otočane diljem drugih mora i oceana, mijenjalo ovisno, prije svega, o regionalnim i nacionalnim politikama infrastrukturnog razvoja te promjenama u načinima privređivanja otočana. S obzirom na specifičnu šoltansku povijest, označenu ekonomskom i upravnom podređenošću, slabom razvijenošću te malim brojem stanovnika, ključ oblikovanja šoltanskih otočnosti (heterogenih iskustava pojedinih stanovnika i skupina) postaje gospodarstvo, odnosno život određen prije svega nastojanjima za ispunjenje osnovnih egzistencijalnih potreba i na razini pojedinih obitelji i na razini otoka kao cjeline.

Odnos čovjeka i prirode izdvajam kao ključni odnos koji oblikuje život na otoku. Razlog tolikoj okrenutosti čovjeka prirodi proizlazi iz same činjenice okruženosti otoka morem koja uz ostalo omeđuje i ograničava otočne resurse. Ta je činjenica u kontekstu političkih, gospodarskih i tehnoloških povijesnih mijena na različite načine određivala život na otoku. U prvoj polovini stoljeća odnos prema prirodi bio je obilježen ovisnošću o prirodnim pojavama. Domaćinstva su u tom razdoblju bila primorana na visoki stupanj samodostatnosti koji je uz nepovoljni upravni položaj i lošu povezanost s kopnom određivao tadašnju ekonomsku strukturu. Tijekom druge polovine 20. stoljeća insulariziranost je na neki način ublažena industrijalizacijom otoka. Početkom 21. stoljeća dolazi do obrata: priroda i cjelina otoka pretvara se u osnovni razvojni resurs oslanjanjem gospodarstva gotovo isključivo na turizam.

Uzevši u obzir da otočni prostori oblikuju poseban kontekst životnog iskustva, mjesto gustog oblikovanja i perpetuiranja otočnih specifičnosti obala je otoka. Iako se uobičajeno prelazak ruba otoka ugodno ostvaruje, često i u pravom trenutku (uz Šoltu, posljednjih tridesetak godina ima i mnogo drugih primjera), postoje trenutci kad zbog doba dana ili godine rub postaje nesavladiv, a sve što nam treba s onu je stranu morske mase koja je obrubila otok. Ne mislim pritom samo na rodilište, hitni prijem splitske bolnice ili neku drugu hitnu uslugu, već i na manje egzistencijalno važne, ali u određenim trenutcima prijelomne situacije, primjerice dom umirućeg roditelja, proslava srednjoškolskog kolege, premijera u kazalištu, ljekarna itd. U tim je životno i intimno kriznim trenutcima, kad nam kopno nije dostupno zbog loše povezanosti, nedostatka novca ili pak poodmaklih godina, rub se utiskuje u frustraciju koja ostaje u tijelu i stvara osjećaj posebnosti koji samo otočani potpuno razumiju jer ponekad nemaju izbor osnovne mobilnosti kakva je stanovnicima gradova i sela na kopnu uglavnom omogućena, često i samorazumljiva. Ti krizni trenutci postaju vidljiviji i jasniji upravo na otočnom rubu. Na njemu se oblikuje filozofski aspekt života okruženog morem, a možda i objašnjenje postojanja brojnih otočnih pisaca i kreativaca.

Rub ilustrira i odnos prema resursima otočnog prostora. Ironija je da je osnovni resurs života naših otočana upravo taj pojas udara morskog plavetnila o stijene istočnojadranskog krša. Tupi udarci moćnog Jadranskog mora u beton koji su po rubovima nalili „neupućeni" individualci, koji neopismenjeni za ideju javnog (pomorskog) dobra ne mare za zakone o tom dobru, čuju se sve više i sve su glasniji. Njihov odjek budi svijest da se u budućnosti moraju čuti zvonkiji zvuci, harmonizirajući kvantitetu i kvalitetu prelazaka ruba koji će prevladati sezonsku neujednačenost i osigurati brigu o prostoru obale razapetom između triju upravnih nadležnosti (otočni JLS, županija i država). Nade ima jer ova problematika iz kritičkih novinskih članaka uvaženih intelektualaca polako ulazi i u narative upravitelja lokalnih otočnih samouprava ili barem (mahom) direktorica njihovih turističkih zajednica. Koncept *odrasta* i planiranje prostorne „nosivosti" kao vrijednosti recentnih alternativnih društveno-ekonomskih modela dio su narativa ponajviše civilnog sektora otočnih zajednica, ali su još uvijek daleko od primjene.

Uvid u stvarni utjecaj odvojenosti od kopna dohvatljiv je, smatram, etnografskim uvidima na mikrorazini, odnosno interpretacijom životnih priča o svakodnevici i iskustvima života okruženog morem. Takvim se pristupom može doći do stvarnih karakteristika otočnosti i utvrditi u čemu je zapravo *differentia specifica* života na otoku. Tehnološke, ekonomske, društveno-političke i kulturne mijene koje su odredile iskustva, percepcije i nastojanja stanovnika Šolte od početka 20. stoljeća do danas pokazuju da insulariziranost ne znači nužno izoliranost, a da odvojenost ne znači nužno i razdvojenost. Pokazuju i da je rub to vidljiviji što je otočna zajednica uključenija u „kopnene" i arhipelaške sustave.

LITERATURA

Baldacchino, G., 2004, „The Coming of Age of Island Studies", *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 95(3), 272–283.

Baldacchino, G., 2006, „Islands, Island Studies, Island Studies Journal", *Island Studies Journal*, 1(1), 3–18.

Baldacchino, G., 2007, *A World of Islands. An Island Studies Reader*, 1–29, Charlottetown, Luqa: Institute of Island Studies, University of Prince Edward Islands; Agenda Academic, Malta.

Baldacchino, G., 2008, „Studying Islands: On whose Terms? Some Epistemological and Methodological Challenges to the Pursuit of 'Island Studies'", *Island Studies Journal* 3(1), 37–56.

Cecić, B., Meštrović, R. i Radman, M., 1990, „Šolta nakon Drugog svjetskog. Društveno-politički i privredni život Šolte 1945-1986", u Mihovilović, M. *et al*., ured., *Otok Šolta. Monografija*, 42–46. Zagreb: Vlastita naklada.

Conkling, P., 2007, „On Islanders and Islandness", *Geographical Review*, 97(2), 191–201.

Depraetere, C., 1990, „Le phénomène insulaire á l'échelle du globe: tailles, hiérachies et formes des îles océanes", *L'Espace Géographique* 2, 126–134.

Depraetere, C., 1992, „Nissolog. Base de données insulaires". Neobjavljeni rukopis.

Depreatere, C., 2008a, „The Challenge of Nissology: A Global Outlook on the World Archipelago. Part I: Setting the World Archipelago", *Island Studies Journal* 3(1), 3–16.

Depreatere, C., 2008b, „The Challenge of Nissology: A Global Outlook on the World Archipelago. Part II: The Global and Scientific Vocation of Nissology", *Island Studies Journal* 3(1), 17–36.

Đuran, S. i Faričić, J., 2012, „Suvremena društveno-geografska preobrazba otoka Šolte", u Radman, Z., ured., *Otok Šolta*, 143–165, Grohote: Općina Šolta.

Faričić, J. i Čuka, A., 2020, „The Croatian Islands: An Introduction", u Starc, N., ured., *The Notion of Near Islands*, 55–88, Lanham MD: Rowman & Littlefield International.

Fletcher, L., 2010, „"...some distance to go". A critical Survey of Island Studies", *New Literatures Review* 47–48, 17–34.

Fletcher, L., 2011, „Reading the Postcolonial Island in Amitav Ghosh's 'The Hungry Tide'", *Island Studies Journal* 6(1), 3–16.

Greverus, I-M., 1997, „Island as Borderland. Experiences and Thoughts on Rügen and Usedom", *Anthropological Journal on European Cultures* 6/1, 7–27.

Hay, P., 2006, „A Phenomenology of Islands", *Islands Studies Journal* 1(1), 19–42.

McCall, G., 1994, „Nissology: A Proposal for Consideration", *Journal of The Pacific Society* 17 (2-3), 98–106.

McCall, G., 1996, „Clearing confusion in a Disembedded World: the Case for Nissology", 74–85, (82) mccall-1996-nissology.pdf | Grant McCall - Academia.edu.

Mihovilović, Miro A. *et al*. *Otok Šolta*. Zagreb: vlastita naklada, 1990.

Moles, A. A., 1982, „Nissonologie ou science des îles", *L'Espace Géographique* 4, 281–289.

Péron, F., 2004, „The Contemporary Lure of the Islands", *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 95/3, 326–339.

Petak, A., 2001, „Tema četverobroja 'Kako živi narod na hrvatskim otocima?'", *Sociologija sela* 1/4 (151/154), 5–14.

Piškor, M., 2011, „Otok zatočen glazbom. Dekonstruiranje pootočavanja otočkoga rocka", *Narodna umjetnost* 48(1), 183–205.

Podgorelec, S. i Klempić Bogadi, S., 2013, *Gradovi potopili škoje. Promjene u malim otočnim zajednicama*, Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.

Prica, I., 2009, „Uvod. 'Hrvatski otočni proizvod'", u Prica, I. i Jelavić, Ž., ured., *Destinacije čežnje, lokacije samoće*, 5–23, Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Hrvatsko etnološko društvo.

Radman, Z. i Žic, M., 2012, „Šolta nakon Drugog svjetskog rata", u Radman, Z., ured., *Otok Šolta*, 74–88, Grohote: Općina Šolta.

Ronström, O., 2012, „Finding their place: islands as locus and focus", *Cultural Geographies* 20(2), 153–165.

Royle, S. A., 2020, „On Near Islands", u Starc, N., ured., *The Notion of Near Islands*, 515–528, Lanham MD: Rowman & Littlefield International.

Starc, N., 1994, „Uz temu – Hrvatski otoci", *Društvena istraživanja*, 3 (4-5 (12-13)), 365–368.

Starc, N., 2020, „Introduction", u Starc, N., ured., *The Notion of Near Islands*, 1–14, Lanham MD: Rowman & Littlefield International.

Stratford, E., 2013, „The Idea of the Archipelago: Contemplating Island Relations. Guest Editorial Introduction", *Island Studies Journal*, 8(1), 3–8.

Šitin, T., 2012, „Značajke društvene i političke povijesti Šolte u međuratnom razdoblju (1918. – 1941.), u Radman, Z., ured., *Otok Šolta*, 59–61, Grohote: Općina Šolta.

Tomić, T., 2005/2006, „Život je (i) na škoju i radost i tuga", *Bašćina 12/13*, 93–102.

Turner, S., 2020, „Near Islands of Europe", u Starc, N., ured., *The Notion of Near Islands*, 29–54, Lanham MD: Rowman & Littlefield International.

Vannini, P., 2011, „Constellations of ferry (im)mobility: islandness as the performance and politics of insulation and isolation", *Cultural Geographies* 18/2, 2011: 249–271.

Vannini, P. i Taggart, J., 2013, Doing islandness: a non-representational approach to an island's sense of place, *Cultural Geographies* 20(2), 225–242.

Otočni drugi i otočne drugosti[1]

ANA PERINIĆ LEWIS

UVOD

Svaki otok ima svoje starosjedioce, one koji su otok otkrili, prvi ga naselili, udomaćili se na njemu, naučili koristiti se resursima i podijelili vlasništvo nad njima, izgradili društvenu hijerarhiju, uspostavili institucije i postali zajednica. Tako su stekli status „prvih" otočana i domorodaca. Svi koji su dolazili poslije njih u skupinama ili pojedinačno, obično su naseljavali dijelove koji su im dodijeljeni kao prognanicima i izbjeglicama. Osnivali su i potpuno nova otočna naselja. Sve do polovine 19. st. migracije su bile usmjerene s kopna na otoke (Lajić, 1992). Svijest o došljacima (novim otočanima, otočnim gorštacima, *fureštima*), onima koji su u prostor otoka ušli „drugi" po redu te naglašavanje i isticanje njihove drugosti dio su otočne povijesti, baštine, kulture i otočnih identiteta. Gotovo se nikada ne zaboravlja otkuda su i kada su došli, smatra se da ne mogu biti, ni postati otočni starosjedioci, a ponekad i ponegdje ni „pravi" otočani. „Drugi" otočanin ili „druga" otočna zajednica konstruirana je raznolikim, često minucioznim spektrom distinktivnih obilježja, stvarnih i umišljenih različitosti, granica i okvira kojima se određuju, odvajaju ili izoliraju. Pripisivanje drugosti i stranosti jedan je od aspekata otočnih identifikacija. Tako skupina uspostavlja niz razlikovnih odrednica, kulturnih obilježja, simbola, „markera identiteta skupine" koji utvrđuju njezinu posebnost i specifičnost. Ti su markeri identiteta „posljedica uzajamnoga djelovanja 'objektivnoga' kulturnog nasljeđa i njihove subjektivne percepcije" (Čapo Žmegač, 2002: 23). Pierre Bourdieu smatra da „samo oni

[1] Poglavlje je zasnovano na rezultatima dvaju znanstvenoistraživačkih projekata. Kulturnoantropološka istraživanja Hvara provedena su na projektu „Populacijska struktura – antropogenetički pristup" (MZOS 196-1962766-2751, voditelj: akademik Pavao Rudan). Prvi dio rada u kojem se obrađuje položaj stranaca u otočnim komunalnim statutima, opisi hrvatskih otoka i otočana u djelima Alberta Fortisa te primjeri doseljeničkih naselja i zajednica na drugim otocima istraženi su na projektu „Etnografije otočnosti – otočne migracije, mobilnosti i identifikacije (ETNOTOK)" (voditeljica: dr. sc. Ana Perinić Lewis, IMIN, 2024. – 2027.) koji financira Europska unija – NextGenerationEU. Za iznesene stavove i mišljenja odgovorni su samo autori te ti stavovi ne odražavaju nužno službena stajališta Europske unije ili Europske komisije. Ni Europska unija, ni Europska komisija ne mogu se smatrati odgovornima za njih.

koji raspolažu legitimnim autoritetom proizašlim iz moći, mogu nametnuti vlastite definicije o sebi i drugima. Sklop identitetskih definicija funkcionira kao sustav 'klasiranja' koji ustanovljuje odgovarajuće pozicije svake grupe" (Bourdieu, 1984).

Prostor otoka različito se poima od prostora na kopnu. Otočni je prostor poseban i dvostruki je izazov zbog svoje geografske specifičnosti i poimanja teritorijalnosti koje nikada u povijesti nije bilo neprijeporno i homogeno. U istraživanjima otoka najviše se pažnje posvećuje njihovim vanjskim granicama, obalnim crtama, otočnom rubu (Hay, 2006: 21). Ovdje su relevantne granice unutar samog otoka koje obilježavaju otočne (mikro)regije i naselja te utječu na identifikacije otočana i različite reprezentacije otočnosti, iskustva življenja u kontekstu insularnosti. Granice, kao mjesta razdvajanja i artikulacije, nisu samo fizičke, nego su i imaginarne i mentalne (Said, 1999). Njihovo značenje za otočane najbolje ilustrira tvrdnja: „Kada otočanin mora napustiti svoje mjesto, kada najčešće iz egzistencijalnih razloga mora seliti u drugi kraj, lakše mu je donijeti odluku da živi na drugom kraju svijeta nego na drugom kraju Otoka" (Božanić, 1997: 98).

Svaki naseljeni hrvatski otok ima naseljenija, razvijenija područja s povijesnim kontinuitetom nastanka i razvoja naselja i stanovništva. Zbog geografskih, ekoloških i povijesnih čimbenika manji otoci i neki dijelovi većih manje su atraktivni, teško pristupačni i često nenaseljeni ili rijetko naseljeni. Tijekom povijesti takvi su dijelovi otoka često naseljavani izopćenicima, došljacima ili imigrantima koji su se razlikovali od ostalih stanovnika. Osim kolonizacija i migracija, dijakronijske mijene upravno-teritorijalnih podjela hrvatskih otoka između različitih država, regionalnih ili lokalnih središta također su utjecale na podjele otočnog prostora i izdvajanje pojedinih zajednica i naselja. Sve je to uvjetovalo fragmentacije i dodatne insularizacije otočnog prostora, naselja i stanovništva.

Znanstvenici koji istražuju otoke ističu manje proučene odnose između otoka ključne za razumijevanje pojedinih otoka i arhipelaga koji čine. „Razmišljanje s arhipelagom" svijest je o povezanom mnoštvu (Stratford *et al.*, 2011: 114). Arhipelaški način razmišljanja znači da status nijednog pojedinačnog entiteta nije prioritet, u fokusu su i otoci i njihove isprepletenosti (Stratford, 2013). Promatranje povezanosti i višestrukosti može se čitati kao širi cilj arhipelaških studija i sugerira polazište za komparativna istraživanja. Kada razmišljamo arhipelaški, ideje singularnosti i homogenosti ustupaju mjesto višestrukosti i mješavini.

U ovom radu nastojat ću pri istraživanju teme otočnih drugih, gdje god je moguće, uspoređivati otoke hrvatskog arhipelaga i uočavati njihove sličnosti, isprepletenosti i posebnosti. Otok koji sam odabrala za proučavanje stvarnih i imaginarnih otočnih granica te za istraživanja podijeljenosti otočnog prostora i stanovništva srednjodalmatinski je otok Hvar. Hvar je u središtu glavnih jadranskih pomorskih putova i najdulji je i najsunčaniji jadranski otok. S dolaskom doseljenika s kopna poslije turskih ratova, od 16. pa sve do 18. stoljeća, postaje na mikrorazini paradigmatskim primjerom sraza kontinentalnih došljaka i otočnih starosjedilaca, mjesto susreta dinarskog i mediteranskog područja, spoj kopnene i obalne Dalmacije, otočana i gorštaka. Stvara se niz predodžbi o drugima i drugom prostoru koje se mogu dijakronijski pratiti u rasponu većem od 400 godina. Zbog

toga će u istraživačkom fokusu biti Hvar i Hvarani, ali će se iznositi slični primjeri s ostalih hrvatskih otoka. Na hvarskom primjeru iznijet ću sustavan dijakronijski i sinkronijski pregled identifikacija otočnih zajednica i predodžbi te stereotipa o drugosti.

DOŠLJACI I STRANCI U SREDNJOVJEKOVNIM STATUTIMA OTOČNIH KOMUNA

Prve otočane potvrđuju arheološka istraživanja u paleolitiku. Samo nekoliko lokaliteta na istočnoj obali Jadrana može se datirati u razdoblje prije 13 000 godina prije Krista. Šandalja II kod Pule te čak dva otočna lokaliteta. Vela spila na otoku Korčuli i Vlakno na Dugom otoku jedina su nalazišta s kulturnim slojevima iz tih razdoblja (Vujević, 2016: 24). U mezolitiku tim se otočnim nalazištima pridružuje još i špilja Kopačina kod Donjeg Humca na otoku Braču (Čečuk, 1996). O odnosu navedenih praotočana prema došljacima ne znamo mnogo, međutim grčke kolonije *Issa* i *Pharos*, koje su osnovali Grci na Visu i Hvaru, već su funkcionirale kao uređene zajednice koje su se razdvajale i razlikovale od drugih zajednica na otoku, o čemu svjedoče povijesni izvori (primjerice, podjela na Grke i barbare). Tek u srednjem vijeku stječe se dobar uvid u društveni položaj i identitet stranaca i došljaka u otočnim zajednicama. Pružaju ga statuti otočnih komuna.

Devet srednjovjekovnih otočnih komuna imalo je svoje statute: Korčula (1214., sačuvana redakcija iz 1265. i novija redakcija iz 15. stoljeća – vjerojatno razdoblje između 1428. i 1455.), Brač (1305.), Lastovo (1310.), Rab (1326.),[2] Hvar (1331.),[3] Mljet (1345.), Krk (Krčki (Vrbanski) statut, 1388.), Pag (1443.), Cres (Cresko-osorski statut, 1441., tiskan 1640.).[4] Osim Krčkog (Vrbanskog) statuta koji je pisan glagoljicom i hrvatskim jezikom i Cresko-osorskog koji je pisan talijanskim, ostali statuti otočnih komuna pisani su

[2] Prva forma Rapskog statuta, tzv. protostatut, potječe iz 1234. godine, ali se smatra da je konačna inačica srednjovjekovnog statuta učinjena 1326. godine. Ona je sačuvana u prijepisu iz godine 1598., notara Ivana Antuna Cernotte. Rapski statut sastoji se od pet knjiga i 154 glave. Prva knjiga ima 12 glava, Druga knjiga sadrži 21 glavu, Treća knjiga ima 31 glavu, u Četvrtoj knjizi nalazi se 68 glava i u Petoj knjizi 22 glave.

[3] Hvarski statut, to jest njegovi najstariji dijelovi, napisan je 1331. godine, a sastoji se od pet knjiga i 193 glave. Prva knjiga ima 28 glava, Druga knjiga ima 49 glava, Treća knjiga ima 42 glave, Četvrta knjiga ima 22 nenumerirane glave i Peta knjiga ima 52 glave.

[4] Otok je Cres prije donošenja Cresko-osorskog statuta 1441. bio u sastavu Mletačke Republike što je uvelike utjecalo na sadržaj pravnih odredbi sadržanih u Statutu. Prvi statut Općine Cres datira iz prve polovine 14. stoljeća, točnije 1333. godine. Statut je konačno oblikovan 1441. godine, sastoji od četiri knjige i 293 članka, a više je puta mijenjan i dopunjavan. Izvorni tekst tvore četiri razine (glava, odjeljak, članak, stavak). Tiskan je 1640. u Veneciji (Pavišić, 2012: 438–440, Lachner, 2023: 30). Za razliku od svih ostalih otočnih srednjovjekovnih komunalnih statuta, Cresko-osorski statut nije izdan kao zasebna knjiga s popratnim tumačenjima i komentarima. Prijevod Annelise i Luje Margetića objavljen je u knjizi *Srednjovjekovni zakoni i opći akti na Kvarneru* 2012. Priredio, napisao popratne studije i preveo Lujo Margetić, 448−546.

latinskim jezikom. Statuti su važni za istraživanja razvoja prava, uređenja unutrašnjih društvenih odnosa i zaštite otočne autonomije, ali i kao uvid u život otočnih komuna i njihove identitete (Birin, 2002: 80).

U srednjem vijeku došljaci ili, šire govoreći, stranci uključivali su sve one koji nisu pripadali lokalnoj gradskoj zajednici (Benyovsky Latin i Pešorda Vardić, 2020: 11). Osnovna je društvena podjela stanovništva u komuni na gradsko plemstvo, odnosno patricije i pučane. U statutima je postojala pravna podjela na građane (*cives*), stanovnike ili žitelje (*habitatores*) i strance (*forensis*). Pojam *forensis*[5] koristi se za svaku stranu osobu, *habitatores* su stalno naseljeni stranci koji su imali svojevrstan prijelazni status između statusa došljaka i građanina s punim pravima. Imali su određena opća prava, ali ne i ona građanska, pa su i njihove imovinske i osobne obaveze prema komuni bile manje. U slučaju trajnog naseljavanja mogli su zatražiti punopravno građanstvo koje građanima omogućava puna politička prava kao što su sloboda djelovanja i stjecanja imovine te oslobađanje od nekih pristojbi (Raukar, 2007: 51).

Došljaci u srednjovjekovnim gradovima i komunama nisu bili homogena skupina. Međusobno su se razlikovali po svrsi boravka, društvenom statusu, zanimanju, dobi, spolu, podrijetlu, broju, bogatstvu, vjeri i/ili etničkoj pripadnosti (Benyovsky Latin i Pešorda Vardić, 2020: 11). Unatoč tome, u komunalnim statutima često su homogenizirani kao „potpuni Drugi". Iz statutarnih odredbi i ograničenja koja se odnose na strance vidljivo je negativno shvaćanje i stereotipiziranje stranaca u srednjovjekovnim društvima, a ta odbojnost izraz je komunalnog mentaliteta i ekonomske nužnosti kojom se štiti proizvodna osnova komune (Raukar, 2007: 52). Međutim, različiti pravni položaj stranaca ima za cilj privući stranca i integrirati ga u sferu komune, uključiti ga da postane građanin (*civis*) sa svim pravima, obvezama i dužnostima. To je opće načelo demografske politike dalmatinskih srednjovjekovnih komuna, a uvjeti koje je stranac morao ispuniti da bi ušao u komunalni krug pojedini statuti različito određuju (Raukar, 2007: 45).

Uređenju položaja stranaca (*forensis*), u manjem ili većem opsegu, posvećena je pozornost u svim statutima, što upućuje na važnost tog pitanja za komunalni poredak. Ograničenja njihova položaja napose su dolazila do izražaja u pogledu imovinsko-pravnih (promet zemljištem i nekretninama) i građansko-pravnih odnosa (Birin,

[5] „Srednjovjekovni termini koji su se koristili za označavanje stranaca su *forensis* i *extraneus*. Riječ *forensis* je derivacija nastala oko 13. stoljeća iz latinskog priloga *foris* koji znači „van", „izvan". Toj riječi prethodio je pridjev *forencicus*, opet sa značenjem „izvan" (prema *exterus*), kao i prilog *forensiter* značenja „s drugim pogledom". Pojam *extraneo* je također derivacija iz latinskog priloga *extraneus*, dakle „izvan", „koji nije iz obitelji" te *extranee* „na čudan način", „nedoličan" koji se pojavljuje u 13. stoljeću iz čega nastaje riječ *straniero* pa potom na starofrancuskom *estranger*, ovaj put sa značenjem „čudan", u 14. stoljeću. U današnje vrijeme jedino je engleski zadržao oba naziva, foreigner i stranger za označavanje stranaca, a da su im pri tome značenja donekle različita, dok su romanski jezici zadržali samo korijen *extraneo* u različitim varijantama (*étranger*, *straniero*, *extrangero* itd.)." (Fabijanec 2004: 107–108).

2003: 80). U zajednicama u kojima su se svi članovi međusobno osobno poznavali i bili uključeni u mreže različitih javnopravnih i interesnih odnosa, stranci su bili nepoznat, pa i rizičan činilac nepredvidljivog ponašanja, vođen drugim interesima i motivima (Čepulo, 2011: 58). Gospodarska osnova, tj. želja da se zaštiti vlastita proizvodna osnova, određivala je odnos općine prema strancu i njegov položaj u društvu (Birin, 2003: 89). I dok je ta gospodarska odrednica bila presudna za pravni položaj stranaca, mjesto stanovanja bilo je osnovna odrednica kojom je stranac odjeljivan od stanovnika ili građana grada. Kad se stranac odlučio nastaniti u gradu, jamčeći na taj način svojom osobom i svojom imovinom poslušnost općini, ograničenja nestaju. On je tada bez ikakvih ograničenja mogao stjecati nekretnine, u građanskopravnom pogledu stekao bi vjerodostojnost, a primanjem u građanstvo mogao se nadati i aktivnijoj ulozi u političkom životu općine (Birin, 2003: 90).

Prema Antunu Cvitaniću (2002: 647) stranac ili tuđinac bio je prema korčulanskom pravu i najstarijem komunalnom statutu „svaki onaj koji nije rođen na otoku Korčuli, a u početku i Mljetu (jer je Statut barem neko vrijeme vrijedio i za otok Mljet), i nema tu svoje prebivalište." Kasnije su se evolucijom prilika Korčulanima smatrali „stranci koji su stalno naseljeni na Korčuli i tu posjeduju nekretnine", a naposljetku je otpao i uvjet posjedovanja nekretnine, „pa se stranac stalno naseljen na Korčuli već samim time smatrao domaćim čovjekom" (Cvitanić, 2002: 648).

OGRANIČENJA IMOVINSKO-PRAVNIH ODNOSA

U većini statuta otočnih komuna nalazimo ograničenja vezana za strance u imovinsko-pravnim odnosima. Osnovno ograničenje bilo je ograničavanje prava na vlasništvo nekretnina te pri prometu zemljištem i nekretninama na otocima. Stranci ne smiju ni posjedovati ni kupovati nekretnine na Korčuli (Korčulanski statut, Gl. 112. ref.),[6] na Braču ni komunalnu zemlju, ni „svoj vinograd ili obrađenu površinu ili kakvu zemlju za obrađivanje ni kuću" (Ref. I. Gl. 77 i 79), na Mljetu i Lastovu „ni zemljišta ni vinograde ni kuću" (Mljetski statut, Gl. 20; Lastovski statut, Gl. 37). Brački i Hvarski statuti propisuju ograničenja prodaje otočnih nekretnina strancima uz suglasnost Velikog vijeća, ali i pravo prvokupa otočana (Kasap, Lachner i Žiha, 2019: 155). Neki otočni komunalni statuti ipak omogućavaju dobivanje određenih jamstava za olakšavanje trajnog naseljavanja stranaca na njihovu području.

Lastovski i Mljetski statut ne priječe strancima stanovnicima otoka ili stalno naseljenim strancima (*habitatores*) da postanu vlasnici nekretnine (Birin, 2003: 80). Paški statut možda najpreciznije i najtemeljitije zabranjuje prodaju i ostavljanje u nasljed-

[6] Svi citati iz otočnih komunalnih statuta navedeni su u Prilogu na kraju poglavlja.

stvo nekretnina i posjeda tuđincima (Paški statut, Knjiga 4, Gl. 31).[7] Statut načelno zabranjuje otuđenje nekretnina i zemljišta strancima pravnim poslovima *inter vivos* (između živih) i *mortis causa* (za slučaj smrti), međutim u praksi je do prodaje nekretnina strancima vjerojatno dolazilo o čemu svjedoče norme koje idu za tim da onemoguće takav promet (Čepulo, 2011: 59). Tako statut određuje da je nekretninu koju je netko pravnim poslom za slučaj smrti ili na drugi način želio prenijeti u vlasništvo stranca sud trebao prodati Pažaninu, a strancu predati novac dobiven prodajom (Paški statut, Knjiga 4, Gl. 31). Samo su stanovnici Paga imali pravo prvokupa, čime je gotovo onemogućeno da zemljište dođe u posjed nekom izvan otoka (Paški statut, Knjiga 3, Gl. 40 – 42). Stvari ponuđene na javnoj dražbi mogao je kupiti samo Pažanin, dok je prodaja strancu bila ništavna, a sudjelovati na dražbi nisu mogla ni mješovita ortačka društva Pažana i stranaca (Paški statut, Knjiga 4, Gl. 32). S druge strane, odredba Paškog statuta (Knjiga 1, Gl. 5) koja se odnosi na strance koji se trajno dosele u komunu, propisuje oslobođenje od plaćanja „bilo kakve tlake" u trajanju od 10 godina.

U nekim komunalnim statutima nalazimo i odredbe koje obuhvaćaju mnogo određenije „strance" ili skupine kojima su postavljena ograničenja. Korčulanski statut propisuje da Katalonci i Sicilijanci ne smiju boraviti na Korčuli, na Lastovu su to Židovi i Hvarani.[8] Na Lastovu su izdvajali Židove iako je otok bio pod vlašću Dubrovačke Republike, a Židovi su u Dubrovniku bili jedina strana vjerska zajednica koja je obitavala unutar gradskih zidina. Njihova zasebna zajednica karakteristična je što u gradu živi istodobno zajedno i odvojeno od ostalih stanovnika.[9]

Na Pagu su stranci bile osobe rođene izvan područja komune podložne jurisdikciji područja izvan Paga u kojem su imali prebivalište. U Dopunama Statuta (D 17) pobliže su određeni kao „došljaci s planine, podanici hrvatskog vladara i ugarskog kralja". Bračka komuna u posebnoj odredbi ističe među strancima one koji svakodnevno dolaze na otok „kako iz Omiša tako iz Krajine" pod izlikom posjeta rodbini, a pri odlasku s otoka kradu životinje i stvari, što je ovom odredbom trebalo spriječiti (Brački statut, Gl. 9).

[7] Vidi Prilog na kraju poglavlja.

[8] Vidi Prilog na kraju poglavlja.

[9] O tome i danas svjedoči Židoska ulica u gradskoj jezgri.

GRAĐANSKO-PRAVNI ODNOSI

U sljedeću veću skupinu odredbi spadaju ograničenja prema strancima u građansko-pravnim odnosima. Građanin nije smio biti zastupnik strancu protiv građanina. Primjerice, na Korčuli su dva odvjetnika pod prisegom morala štititi prava i otočana i stranaca (Korčulanski statut, Gl. 123). Stranac nije mogao biti skrbnik (Korčulanski statut, Gl. 112 ref.). Propisuje se i da su otočani, s kojima bi strani putnici imali sudski spor, bili dužni strancima „odmah bez ikakva roka odgovarati" i obratno. Ako se stranac pred putovanje s otoka htio parničiti s otočaninom zbog posla koji je s njim ugovorio na dan putovanja, otočanin mu je trebao odgovoriti odmah, istog dana. Isto je vrijedilo ako se otočanin htio parničiti sa strancem (Korčulanski statut, Gl. 32).

U Bračkom statutu o tužbama stranaca protiv građana uopće se nije raspravljalo ako prethodno nisu položili novčano jamstvo (Brački statut, Knjiga 4, Gl. 31). Statut Rapske komune bavi se najviše strancima u četvrtoj knjizi koja sadrži odredbe o zlodjelima. Odredbe propisuju pravila kojima se trebaju istraživati krađe koje su počinili stranci (Knjiga 4, Gl. 42), pravila o pravu na odvjetnika (Knjiga 4, Gl. 43) te o tome da će postupati i u krađama učinjenim strancima (Knjiga 4, Gl. 44).

U Hvarskom statutu nalazimo dvije odredbe koje se tiču stranaca i spadaju u građansko-pravne odnose. Jedna je da sa strancima treba postupati onako kako se kod njih postupa „s našima" (Knjiga II, Gl. 45), a druga da presude donesene u korist stranaca treba odmah izvršavati (Knjiga V, Gl. 40). Odredbu da se sa strancima „postupa prema bilo kojem našem (čovjeku) u onome gradu ili komuni odakle je taj stranac koji traži pravdu" nalazimo i u Bračkom statutu (Knjiga 4, Gl. 9). Prema odredbama Lastovskog (Gl. 25) i Mljetskog statuta (Čl. 23) stranci ne mogu svjedočiti u sporovima.

U Krčkom statutu, uz odredbu da stranci ne mogu biti svjedoci u parnicama, postoji i ona koja govori da je kažnjivo prevoziti strance s otoka i na otok bez odobrenja sudca onog otočnog mjesta odakle bi ih trebalo prevesti (Krčki statut, str. 9). Osim toga, svjedočanstvu stranaca nije se vjerovalo (Krčki statut, str. 9).

Prema Cresko-osorskom statutu na strance se primjenjuje načelo jednakosti postupka (Knjiga 1, Čl. 7), a predviđeno je da svaki stranac mora pružiti jamstvo da bi mogao sudjelovati u postupku protiv otočana (Knjiga 1, članak 8). Također, stranac se mora primiti u poljoprivrednu zajednicu, ali on mora imati jednake radne obaveze kao drugi članovi (Knjiga 2, Čl. 122). Paški statut donosi odredbu kojom nijedan paški građanin ne smije biti jamac nekom tuđincu niti smije postati glavnim dužnikom (Paški statut, Knjiga 4, Gl. 19).

Malo je zakonskih odredbi koje se odnose na položaj stranaca u pogledu njihovih političkih prava. Politička se prava u većoj mjeri mogu utvrditi samo tumačenjem odredaba o uvjetima za izbor nositelja određene upravne zadaće u komunama. Mogućnost sudjelovanja u općinskim službama bila je povezana gotovo bez iznimke sa statusom građana. Predviđene su neke iznimke, ali samo za slučajeve gradskih službenika angažiranih u djelatnostima potrebnih komunama, poput liječnika. Te su statutarne odred-

be posebno regulirane u komunama (Rab i Hvar) koje su bile pod vlašću Mletačke Republike. One su u svojim statutima predviđale mogućnost da većinu komunalnih zadaća obavljaju mletački predstavnici koji nisu smatrani strancima u smislu *forenses* (Kasap, Lachner i Žiha, 2019: 157).

Iako su svi statuti specifični za pojedine otočne komune i specifični za otočne zajednice u kojima su se njihove odredbe provodile, postoje sličnosti, a kod nekih i povezanost. Komune su pratile pravno uređenje i statute susjednih otočnih komuna. Primjerice, zanimljivo je da je prvih 27 glava Mljetskog statuta gotovo identično onima iz starijeg Lastovskog statuta, što jasno potvrđuje da se mljetsko pravo oslanja na znatno starije običajne regule primjenjivane i prije njihove pisane formalizacije.

Povjesničar Tomislav Raukar analizirajući srednjovjekovna komunalna društva uočava dvojnost takvih zajednica. U razvoju srednjovjekovnih komuna suprotstavljale su se dvije temeljne pojave koje su obje imale povijesno opravdanje: težnja prema zatvaranju u vlastiti opseg i trajna životna potreba otvaranja općinskih granica prema okolnim prostorima. Zatvorenost uzrokuju gospodarski razlozi i osiguravanje ekonomskog opstanka, dok je otvorenost prema došljacima, njihovu naseljavanju i uključivanju u ekonomsko i političko ustrojstvo komune potaknuta potrebama demografskog razvoja komunalnih zajednica i društava (Raukar, 2007: 48–52).

VLASI/VLAJI I BODULI

Naziv vlah/vlaj

Neodređeni stranac iz statuta otočnih komuna u sljedećim stoljećima postat će mnogo realnija kategorija s imenom, predodžbama i cijelim stereotipnim imaginarnijem koji će potrajati stoljećima, a u određenim oblicima i do danas. Dva naziva najbolje zrcale (su)odnos hrvatskih otoka i kopna, otočnog i kopnenog stanovništva i ukazuju na različite razine navedene povezanosti unutar hrvatskog arhipelaga.

Najstarija i najdugovječnija opreka otočnog i kopnenog stanovništva (koja se pojavljuje i u unutarotočnim podjelama) očuvana je u nazivima *Morlak/vlah/vlaj i bodul*. Podvojenost stanovnika uz more i gorštaka karakteristična je za cijeli sredozemni prostor (Braudel 1997; Matvejević, 2007). To su „obostrani nadimci" koji se pojavljuju u prostoru različitih gospodarskih i kulturnih krajolika: mediteransko/submediteransko primorje i dinarsko-krški planinski prostor (Botica, 2005: 41). Oba naziva susreću se u povijesnim izvorima od 14. do 18. stoljeća (Mirdita, 2004; Botica, 2005).

Vlah je višeznačan naziv i pod njim su se u različitim razdobljima i u različitim sredinama podrazumijevale različite etničke, društvene, profesionalne, vjerske i druge skupine (Kovačec, 2016: 3). Petar Skok (1973: 606–609) prvi donosi pregled značenja naziva *Vlah*, a tumačenja naziva grupira u dva značenjska pola: „samosvojni etnoidentitet" i „pokazatelj kohabitacije sociokulturnih različitosti među stanovništvom"

(Botica, 2007: 63). Ivan Botica navodi četiri novije odrednice naziva *Vlah*: 1. vjerska (Vlasima su se obilježavali pripadnici konfesionalno različitih naroda na integrativno labavom teritoriju), 2. dijalektna (odrednica se tiče statusa naziva u neštokavskim dijalektima), 3. geografska (na srednjodalmatinskom području naziv označuje stanovnika kontinentalne Dalmacije, a među otočanima vlasima se nazivaju oni iz unutrašnjosti otoka) i 4. socijalna odrednica (vlah je nekad bio stočar, pastir, a u novije doba seljak iz dalmatinskog zaleđa) (Botica, 2007: 65). Kovačec (2016: 8) ističe da se etnička i jezična distinkcija u Dalmaciji i na otocima odavno izgubila te da se očuvala „distinkcija socijalnog tipa", koja je osobito zanimljiva za istraživanje stereotipa. Botica (2007: 65) ističe da naziv *vlaj* na srednjodalmatinskom, odnosno širem splitskom području ima pejorativno značenje: 'seljak, neuk, kulturno inferioran (primitivac), sirov'. Dok se taj naziv na kopnu upotrebljava za stanovnike kontinentalne unutrašnjosti, na otocima je to najčešći naziv za neotočanina. Prije svega za svakog stanovnika kopna, bez obzira na to živi li u primorju ili planinskom zaleđu, a onda i za stanovnike za koje se zna da su se na otok doselili u prošlosti. Skok (1973: 607) već navodi da „stanovnike Maslinice na Šolti (katolici) zovu ostali boduli Vlasima. Jednako tako zovu Hvarani stanovnike Sućurja, a Bračani stanovnike Sumartina." Maslinica, Sućuraj i Sumartin naseljeni su uglavnom stanovništvom iz priobalja za mletačko-osmanskih ratova u 17. stoljeću. Čakavsko ih starosjedilačko stanovništvo zbog toga i naziva *vlasima*. Novija istraživanja pokazuju da su pojedini spomenuti govori danas čakavizirani poput govora Maslinice na Šolti (Galović, 2019: 43). Primjerice, dio Maslinice naziva se Avlija. Toponimi nisu čakavizirani, ali su izgubili konotaciju drugosti, a to se i dogodilo s doseljeničkim prezimenima. Kovačec također ističe da se „na otocima naziv *Vlah*, *Vlasi* upotrebljava za stanovnike za koje se zna da su se na određeni otok doselili tijekom proteklih stoljeća (…) bez ikakve aluzije na kakvu posebnu etničku ili lingvističku pripadnost i za sezonske radnike koji su na otoke dolazili iz Dalmatinske zagore" (Kovačec, 2016: 8). U drugom se značenju taj naziv odnosi na ljude koji se ne razumiju u more i brodove (Skok, 1973, Barbić, 2012, Benčić, 2013). Tako se opreka kopno – otok preslikava i u unutarotočnim podjelama. Naziv *vlah/vlaj* time zapravo postaje sinonim univerzalnog Drugog. To potvrđuje svojom dugom poviješću homogeniziranja i stereotipiziranja stanovnika za koje se ili nije znalo kamo ih smjestiti i kako ih prepoznati, pa su ta dva vrlo uopćena imena bila rješenje za takve „neodređene" stanovnike, ili su se ti nazivi upotrebljavali za vrijeđanje najbližih, dobro poznatih susjeda.

Naziv bodul

Opreka je nazivu *vlah* naziv *bodul*, koji su stanovnici kopna nadijevali otočanima. Baš kao i kod naziva vlah, etimologija je višeznačna. Petar Skok (1971: 178) navodi tumačenja za *Boduo*: deminutiv *bodoleto* označuje malog bijesnog psa. Mate Suić (1989: 23–24) postavlja tezu da je naziv bodul „autohtonog" postanja i da potječe

iz vremena prije mletačke vladavine, izvodeći ga iz lat. *vadum*, množina *vada* ('gaz, pličina', a poslije i ljudi ograničene, "plitke" pameti). Smatra da se prvi put pojavio „na najužem području romanskog grada Krka i oko njega (u izvornoj „boduliji")". Dvije pučke etimologije naziva bodul, iako etimološki nisu relevantne, donose bitne izvanjezične podatke. Prvu takvu donosi Ivan Lovrić u 18. stoljeću izvodeći naziv iz glagola *bosti*, „odgovara talijanskome: *pugnono essi*? (bodu li?)" (Lovrić, 1948: 60). Među recentnijim raspravama o (pučkoj) etimologiji naziva bodul nalazimo rad Antona Bozanića, koji donosi pregled članaka objavljenih u *Krčkom kalendaru* o toj temi (2019). Tako navodi da u *Krčkom kalendaru* za 1954. (izišao u New Yorku te godine) u članku „Otkuda i što znači riječ bodul" nepotpisani autor (Bozanić ga atribuira uredniku *Kalendara* Nikoli Fabijaniću) objašnjava da značenje naziva *bodul* dolazi od stare hrvatske, odnosno „hrvatskoslavenske" riječi *dol* s prijedlogom *v* i glasi *v' doli* ili *b' doli*, a „odnosi se na one koji žive dolje". Za ljude ispod Velebita oni koji žive dolje su *boduli*, a za otočane (Krčane) ljudi s kopna su oni koji žive gore i nazivaju ih *gorinci* (Bozanić, 2019: 151).

Već pri izvođenju etimologija naziva *bodul* vidljiva su pretežno negativna i pogrdna značenja te se može kazati da je uspostavljen kao opreka drugoj skupini (Mlečani – Slaveni, stanovnici kopna – otočani, ali i stanovnici jednog otoka – stanovnici drugog otoka). Tako Skok navodi da je *Boduo* „etnik koji stanovnicima na kopnu označuje otočane u Kvarneru, Bračane i Hvarane, a nazivom *Bodulac* naziva narod Sinjske krajine i Zagorja otočane i primorce srednje Dalmacije u podrugljivom značenju." (Skok, 1971: 178). Na navedenom mjestu uparuje ga s nazivima Vlah i Kranjac uz tumačenje da sva tri imaju pejorativno značenje. Nadalje, i Suić zagovara mišljenje „da naziv 'vlaj' prema nazivu 'bodul' stoji u približno jednakovrijednoj semantičkoj opoziciji; ovamo vlaško lukavstvo (furbarija) u shvaćanju otočana i primoraca (usp. izraz na tal.: *furbo morlaco*) onamo boduli, kojima upravo nedostaje ta osobina, koji znaju biti dobroćudni, lakovjerni, pa i naivni te će u sporu s vlahom često izvući tanji kraj" (Suić, 1989: 26).

Kad je riječ o rasprostranjenosti naziva *bodul*, vidljivo je da je naziv nastao na području Kvarnera, gdje se najviše upotrebljava (i to za Krčane), a otočani ga uglavnom prihvaćaju. Izgledno je da se odande širio na druge otoke i počeo odnositi na druge otočane, sve do srednjodalmatinskih i južnodalmatinskih otoka, gdje većina izvora navodi da do novijeg vremena nije bio ni poznat, ni prihvaćen (Novak 1959: 73; Suić 1989: 23). Međutim, zanimljivo je da Bozanić navodi da je u članku „Nešto o bodulima i bodulariji", objavljenom 1952. godine u *Krčkome kalendaru*, književnik i pravnik Antun Nizeteo ustvrdio da „svaki naš grad na moru koji ima pred sobom otok, posebice u sjevernom i srednjem Jadranu, ima svoje bodule. Za Zadrane su to mještani Pašmana i Ugljana, za Splićane ponajprije Bračani, a manje Šoltani, za Trogir stanovnici Čiova, a za Riječane i ljude s obale Kvarnera boduli su Krčani, ali također Cresani, Lošinjani, Rabljani i Pažani." (Bozanić, 2019: 147). Time se postavlja teza da stanovnici primorskih gradova i naselja najčešće naziv *bodul* upotrebljavaju

za stanovnike otoka koji je najbliži kopnu, odnosno otočani koje prve navedu kao primjer pri korištenju stereotipnog naziva u najvećem su broju primjera s otoka koji im je najbliži, koji gledaju s kopna.

Naziv *školjar* također se odnosi na otočanina. Etimologija naziva jednostavnija je i izvodi se iz mletačkog *scogio* > *scoglio* > *škojo* u značenju 'mali otok, otočić'. Dodavanjem sufiksa *-ar* tvori se *školjar* (*škojor*) 'otočanin' (Skok, 1973: 273, *s. v.* Skupio). Nema potvrda o podrugljivim značenjima kao kod naziva *bodul*, međutim koristi se i kao stereotipno ime u međuotočnim stereotipizacijama. Primjerice, Petar Skok na citiranom mjestu navodi da *škojorima* Bračani zovu stanovnike otoka Hvara.

ALBERTO FORTIS O OTOČANIMA I DRUGIMA

Za učvršćenje i korištenje obaju stereotipnih imena i stvaranje inicijalnih predodžbi o Morlacima i bodulima zaslužan je talijanski pisac, prosvjetitelj i prirodoslovac Alberto Fortis (1741. – 1803.). U 18. st. u okviru venecijanskog prosvjetiteljstva važno je europsko otkriće Dalmacije. „U isto vrijeme kada su znanstvene ekspedicije engleskog kapetana Jamesa Cooka istraživale istočnu obalu Australije, Nove Kaledonije, Tonge i drugih otoka Pacifika, europska je intelektualna publika otkrivala svoje urođenike na istočnojadranskoj obali." (Vrandečić, 2004: 117-118). Fortis je za svoja putovanja imao pokrovitelje Johna Stuarta, škotskog plemića i grofa od Bute, Fredericka Augustusa Herveya i Senat Mletačke Republike. Dva njegova putopisa prikazuju istočnojadransku obalu. Prvi je *Ogled zapažanja o otocima Cresu i Lošinju* (*Saggio d'osservazioni sopra l'isola di Cherso ed Ossero*, 1771). Mnogo poznatije njegovo je drugo djelo, dvosveščano *Putovanje po Dalmaciji* (*Viaggio in Dalmazia*, 1774), koje je prevedeno na francuski, engleski i njemački jezik.

Europska percepcija istočnog Jadrana u razdoblju prosvjetiteljstva i oblikovanje prekojadranskog poluorijentalističkog diskursa temelje se na djelu *Put po Dalmaciji*. Ono je, zapravo, sastavljeno od devet znanstvenih pisama upućenih po jednom znanstveniku, uz dodatak putopisa Antuna Vrančića iz 16. st. Izašlo je u vrijeme otkrića nepoznatih i dalekih zemalja kada su znanstvenici i istraživači u svojim djelima spajali objektivna zapažanja i prirodoznanstvene podatke s interesom za egzotiku (Pavlović, 2004: 30). Najpoznatije i „najzaraznije" poglavlje njegova *Puta* ono je etnografsko, koje obuhvaća opis običaja i života Morlaka unutar kojeg je zapisana narodna pjesma „Žalosna pjesanca plemenite Asan-aginice". I dok je na temelju njegova opisa života Morlaka nastao književni pravac morlakizam, a kasnije i brojne znanstvene analize, o njegovoj ulozi u kreiranju stereotipizacije otočana (bodula) znatno je manje materijala.

Fortis je u 22 godine obavio najmanje dvanaest putovanja u naše krajeve u sveukupnom trajanju duljem od 26 mjeseci (Muljačić, 2011a: 107). U svojim putovanji-

ma Dalmacijom[10] posjetio je i opisao ukupno 23 otoka hrvatskog arhipelaga. U djelu „Ogled zapažanja o otocima Cresu i Lošinju" (1771.) opisao je Cres, Lošinj, Sveti Petar, Unije i Susak, u slavnom putopisu „Put po Dalmaciji" (1774.) prikazao je Silbu, Olib, Molat, Murter, Prvić, Zlarin, Žirje, Čiovo, Ugljan, Brač, Šoltu, Hvar, Vis, Palagružu, Rab, Pag i Krk, a u neobjavljenom izvješću o putovanju za Dubrovnik (1779.) zabilježio je posjet Korčuli. O njih 16 ostavio je dulje ili kraće zapise o stanovništvu. Za razliku od Morlaka koje je prikazao kao europske „dobre divljake" koji žive u arkadijskom svijetu izvorno neiskvareni, dobri i naivni, opraštajući i opravdavajući njihovu zaostalost, barbarstvo i nerazumnost, stanovnike pojedinih dalmatinskih otoka i priobalnih gradova Fortis je izvrgnuo snažnoj kritici. Nalazimo opise otočana koji svakako spadaju u stvaranje narativa o bodulima, ali iz kolonijalne perspektive službenika Mletačke Republike. To se „može objasniti činjenicom da je tadašnji način života i ribarenja primoraca bio u koliziji s ekonomskim interesima venecijanske vlasti koju Fortis zastupa (imperativom reforme ribarenja)." (Raspudić, 2010: 109). Fortis izdvaja dvije osobitosti u gotovo svim opisima stanovništva: gospodarsku neučinkovitost stanovništva i primitivizam (Sabljak, 2018). Iako je Fortis bio putopisac i znanstvenik u službi kolonizatora, u svojim je putopisima uz prirodoznanstvene i arheološke podatke ostavio i jako puno antropoloških i etnoloških uvida. Zanimljivo je da je u djelu o otocima Cresu i Lošinju anticipiran pojam običaja (*costumi*), kojima će se Fortis poslije baviti u *Viaggiu*, „pojam koji će postati jednim od ključnih u znanostima koje će se tek roditi – etnologiji i antropologiji." (Vince-Pallua, 2007: 138). Upravo zbog toga što je u svojim djelima isticao važnost osobnog uvida i promatranja, a i zbog činjenice da je takve prve izravne uvide imao upravo na dva hrvatska otoka, možemo ga smatrati prvim etnologom, antropologom, pa i nesologom koji je istraživao hrvatsku obalu (primorje i zaleđe) i njezine otoke.

Iz Fortisovih djela mogu se izdvojiti opisi otočana, osobito onih u kojima se uočava kolonijalni diskurs. Fortis često otočane uspoređuje s opisima urođenika Hotentota i Laponaca koji se pojavljuju u onodobnim putopisnim i istraživačkim zapisima iz novoosvojenih zemalja, a u nekim opisima koristi riječ domoroci. Iako u opisima stanovnika pojedinih otoka vlada izrazito negativna stereotipizacija, Fortisova ukupna zapažanja o otočanima i otočnom životu mogu se podijeliti na ona koja se tiču njihova tjelesnog izgleda, higijene, ekonomskog statusa otočnih zajednica, naravi, ponašanja, obrazovanja, odnosa prema strancima i gostoljubivosti te običaja u koje Fortis ubraja i sve ono što smatra praznovjerjem. Tablice 1 i 2 sažimaju ta stereotipna obilježja.

[10] „Naziv *Dalmacija* odnosi se u ono doba na naše krajeve koji su se tada nalazila u takozvanoj mletačkoj Dalmaciji koja je obuhvaćala otoke od Krka do Korčule (ali bez Mljeta, Lastova i Elafita koji su pripadali Dubrovačkoj Republici) i kopnenu Dalmaciju od Tribunja na Podvelebitskom kanalu do Opuzena i Metkovića." (Muljačić, 2011: 107).

Tablica 1. Opis otočnog stanovništva u djelu *Ogled zapažanja o otocima Cresu i Lošinju* (*Saggio d'osservazione sopra l'isola di Chreso ed Osero*, 1771.) Alberta Fortisa[11]

Otok	Mjesto	Stanovništvo
CRES	Osor	***Potomci onih dobrih starih kršćana čine danas bijedan i kukavan čopor**, od kojeg svećenici stoje podalje, ne dajući apostolski primjer, premda je vidljivo da bi malo potrošenog novca i mnogo ljubavi i pažnje bilo dostatno da Osor dobije snagu da se oslobodi kužne zaraze i da stekne stanovništvo primjerenije onom stanju kako je bilo kada je bio domišljato sagrađeno. Ta strvina grada, gdje možda ima više nastanjenih i razrušenih kuća nego stanovnika, imao je naslov biskupije, još od vremena Budimira, prvog dalmatinskog kršćanskog kralja.* (str. 107)
	Grad Cres	***Creski narod je uglavnom vrlo dobro odjeven po običaju kraja, nije odrpan i prljav kao u mnogim mjestima u blizini**. Odjeća je najviše od grubog sukna, gotov crne boje, kao što imaju običaj nositi svi Iliri.* (str. 117). *Među Cresanima je najopasnije bolest dizenterija, koja ljeti čini velike štete na otoku. Ipak, obično su zdravi i dobro građeni. **Možda marljivost na poslu i izvrsnost zraka pridonosi da se održavaju u ovakvom stanju. Već od najnježnije dobi, djeca pučana izlaze obrađivati zemlju, na ribolov i na pašu.** Neki rade oko raše, vrte grubog serža koji je možda dobio ime po Raški, gdje se njime značajno trguje. **Trgovački duh je osnovna osobina creskih obiteljskih majki. Ni najimućnije gospođe ne preziru nadgledati domaćinske poslove; po običaju ustaju s danom, a od dokolice bježe kao od sramote**. Kao najznačajnije otočke obitelji smatraju se one od gospode Bocchina, Moise, De Petris, Zambelli. **Gostoljubivost i uljudnost su njihov geslo, i za to imamo velike dokaze.** Kao što je običaj oblačenja crnine prihvaćen od djedova, tako i stare običaje i društvene vrline čuvaju ovi otočani. **Ljubaznost prema gostima, pravednost, samilost čine osobine Ilira već dvije tisuće godine**.* (str. 119)

[11] Citati se navode prema Fortis (2014).

	Lubenice i Beli	***Lubenice i Beli su sada sela malog značaja, ali bijahu plemenitiji prošlih stoljeća.*** (str. 111)
	Ostala creska naselja	*O drugim zaseocima razasutim po otoku nema potrebe govoriti. Jedan siromašni svećenik, učen u razmjeru sa svojim bogatstvom, na put ozdravljenja vodi* ***mršavo i glupo stado, ružnih, siromašnih i lijenih ljudi.*** *Crkve su jadne i loše uzdržavane i ne bi se razlikovale od staja da nemaju oltar i kakvo bijedno zvonce.* ***Kada dobra ćud pučana ne bi umirivala došljaka, usputan susret s domorocima mogao bi kod njih lakše izazvati strah nego privrženost ili poštovanje.*** (str. 112)
LOŠINJ		*Stanovnika u Malom Lošinju ima oko 1700. Oni vješto obrađuju svoje brežuljke, ali ne mogu se mjeriti sa stanovnicima Cresa. Mnogi se bave ribarstvom i pomorstvom.* ***Žene su kršne i navikle nositi na glavi ogromne terete, kako uzbrdo, tako i nizbrdo. Narod ovog kraja uglavnom je prljav, djeca su posebno gnjusna. Boginje su nedavno učinile strahote i ostali su jezivi tragovi na mnogim izobličenim osobama. Izgleda da stanovnici Malog Lošinja nisu strancu veliki prijatelji, a tome je možda razlog uobičajen navika da se stalno misli na dobit. Negostoljubivost je opća mana trgovačkih mjesta, i obratno, darežljivo gostoprimstvo se nalazi kod naroda u kojih se ne trguje.*** (str. 111)
UNIJE		*Otok je smješten zapadno od Osora, slabo nastanjen* ***nevjerojatno siromašnim stanovnicima.*** (str. 269) *(…) Značajan je ulov riba oko Unija. Sastoji se prije svega od ulova tune, skuša, srdela,* ***ali jadni stanovnici nemaju dovoljno snage da se time okoriste****. Stranci izvlače korist pred njihovim očima.* (str. 271)
SVETI PETAR		***Stanovnici koji čine siromašnu zajednicu imaju kuće skupljene samo na jednom mjestu****. Postoji i samostan fratara koji očito nimalo ne pridonosi boljitku te zajednice. Za obranu luke u prošlosti je postajala neka vrsta tvrđave od koje je ostala samo ruševina koja mjesto štiti razmjerno njegovoj važnosti.* (str. 273)
SUSAK		*Stanovnici, njih oko tri stotine,* ***su siromašni su i nevjerojatno prljavi. Stanuju u bijednim kolibama na vrhu otoka****. Ušli smo u jednu od njih pogledati neki natpis, koji niti mjesni svećenik nije znao pročitati, kako su nam ti jadnici kazali. Oko podneva je u njoj bilo tako mračno da smo morali upaliti lojanicu kako bismo mogli pročitati natpis. Koliba ima samo jedan otvor koji služi kao vrata, kao prozor i kao dimnjak. U unutrašnjosti nema pregrade, nema niti nikakvog tvrdog poda, a da bi se ušlo, treba se sagnuti. Gledajući ih izvana,* ***te bijedne nastambe nisu dostojne za stvorenja naše vrste i zaista bi im više pristajao naziv jazbine nego kolibe****. Tlo na Susku nije neplodno, premda je pjeskovito jednako kao ono u Srakanama. Ipak je slabo obrađeno jer su* ***stanovnici malobrojni, siromašni i ugnjeteni****. Siju žito i uzgajaju lozu. Tlo nije pogodno za masline.* (str. 275)

Tablica 2. Opis otočnog stanovništva u djelu *Put po Dalmaciji* (*Viaggio in Dalmazia*, 1774.) Alberta Fortisa.[12]

Otok	Mjesto	Stanovništvo
KRK	Grad Krk	***Stanovnici Krka vrlo malo mare za starine i slabo su upoznati s književnošću i znanošću.*** *Jedini učen i u znanost upućen čovjek koga sam ondje upoznao bio je biskup, starac od osamdeset godina, rođen u Furlaniji a ne na otoku. Najčasniji i najvrjedniji spomenici starine, koji zaslužuju da ih se pomno sačuva, osuđeni su na propast zbog pučkoga neznanja.* (str. 283)
	Omišalj	*U selu Omišlju* ***nema ničega vrijedna pozornosti****. Popovi iz tamošnje crkve pokazaše nam dva komada vrbova drveta, lako prepoznatljiva po kori, tvrdeći nam da su to komadi Mojsijeva štapa. U istoj prostoriji, da bi povezali Stari Zavjet s Novim, obratiše nam pozornost i na neke karike lanca kojim je sv. Petar bio vezan u tamnici.* ***Neznanje i praznovjerje tih popova sramotni su; a posve su jednaki po cijelom otoku****.* (str. 285)
	Dobrinj	*Dobrinj je selo prilično udaljeno od mora, blizu sredine* ***otoka slavno u tom kraju po ljepoti i podatnosti žena****.* (str. 285)
	Vrbnik	***Popovi u Vrbniku****, koji imaju dužnost skupljati desetinu i čuvati crkvu, moraju spavati pod trijemom otvorenim sa svih strana i pokraj zvonika, od Jurjeva dana do Miholja, da bi u svaki čas bili spremni otjerati gradonosne oblake zvonjavom zvona; ako nevrijeme potraje, njihova je dužnost izići otvorene gole glave i zaklinjati ga. (str. 285) Možda nigdje zvona ne zvone češće nego ovdje, i nigdje ne udara češće grom u zvonik.* (str. 286)
	Baška	***Baščani su marljivi i vješti domaćini****, a proizvodi njihove doline izuzetni su u svojim vrstama.* (str. 286) ***Selo Baška jesensko je stjecište glavnih građana Krka i susjednoga grada Senja koji dolaze uživati u divotama krajolika****; ona se može nazvati hrvatskom Brentom.* (str. 286)
RAB		*…zrak je na Rabu zdrav i ne može se optužiti da trajno utječe na ljetne grознice među seoskim pučanstvom koje, po svoj prilici, potječu od slaba izbora hrane i* ***zbog gotovo hotentotskog načina života****.* (str. 259) *Otok Rab imao bi sve što je potrebno za uzdržavanje svoga malobrojna pučanstva kada bi se na njemu poljoprivredom bavio* ***manje glup i lijen narod****.* (str. 260–261)

[12] Citati se navode prema Fortis (1984).

PAG	Grad Pag	*Zbog teškoća prilikom putovanja do grada Paga i zbog loša smještaja s kojim se susreću stranci, to je mjesto vrlo slabo posjećena. Stoga su* ***stanovnici divlji i neuljudni kao da žive na najvećoj udaljenosti od mora i od trgovanja s pristojnim narodom****. Plemići koji umišljaju da pokazuju drukčije ponašanje nego pučani zaista su smiješni likovi i odijelom i navikama i uvredljivim isticanjem. Neznanje svećenstva je nevjerojatno; svećenik na najvišem položaju, za kojeg se mislilo da je učen čovjek, nije znao kako se Pag zvao na latinskom jeziku.* (str. 270) ***Ponašanje stanovnika Paga veoma je neuljudno i među njima vlada praznovjerje.*** *Gradić ima dva fratarska i jedan koludrički samostan unutar zidina, a malo je dalje i četvrti. U dominikanskom samostanu narod je izabrao jednog redovnika da razgoni oluje i brani otok od ljetnih kiša koje škode solanama, te od ruče koja obija vinograde. Dobri je redovnik dvije godine obavljao svoju dužnost na opće zadovoljstvo, dok sam ja bio ondje; zbog toga je uživao visoko štovanje i skupljao vrlo obilne priloge od pučanstva.* ***Nisam našao nijednu medalju, ni natpis, ni rukopis, niti ijednoga razborita čovjeka****, a u cijelom tome gradu; svakoga zanimaju solane i tko god ne govori o soli, do njega se ne drži. (…)* (str. 280) *Dok svećenik mrmlja svoje molitve, otočani pucaju iz oružja prema mjestu koje im on pokaže ne bi li pobili vještice ili ih nagnali u bijeg.* ***Može li glupljega običaja biti i među Laponcima?*** ***Žene s otoka Paga****, posebno one koje su živjele u braku kratko vrijeme, ako im umre muž, zaozbiljno čupaju kosu i prosiplju je po lijesu; i taj obred toliko je posvećen običajem da nijedna žena, čak kada se javno zna da je mrzila muža, neće propustiti da ga izvrši.* (str. 281)
	Novalja	*U Novalji, gdje se bave nečim što je različito od solana, služe se jednako smiješnim sredstvima da dobiju kišu kao što se njihovi susjedi trude da imaju suho vrijeme.* ***Ima još bezbroj praznovjernih običaja među tim ubogim neukim otočanima koje uglavnom potiču i podržavaju fratri radi svoga probitka, a ponekad i zbog opakije svrhe; ali budući da se malo dobra može postići iznošenjem narodne gluposti ili redovničke pokvarenosti, ostavit ću ih na miru takve kakvi jesu.*** (str. 270)
HVAR	Hvar	*Luka se danas slabo posjećuje, premda je dobro zaštićena i prostrana,* ***jer je stanovništvo grada malobrojno i siromašno. Hvarani su prijatelji strancu, ali ih ne prati glas da su prijatelji sami sebi****.* (str. 250)
	Stari Grad	***Stanovnici ovog mjesta lijepa su stasa, hrabri, bistra uma****; mnogo se bave plovidbom i imaju svoje brodove; prosti se puk bavi njihovom gradnjom i ribolovom.* (str. 252)
	Vrboska	***Stanovnici toga mjesta kao i cijele obale općenito, gostoljubivi su i udvorni****. Glavno je zanimanje žena obrada zemlje; muškarci se posvećuju ribolovu kada imaju načina i zdravlja da se njime bave.* (str. 252)

	Jelsa	*U selu ima mnogo ribara, ali su oni možda bili na svom poslu kada sam tamo stigao, pa* ***zato ne zatekoh one ljubaznosti koja obično prebiva među ubogim svijetom.*** (str. 254)
	Sućuraj	*Selo Sućuraj, smješteno je na istočnom kraju otoka, po sebi je* ***neugledno i osrednje napučeno mjesto.*** (str. 254)
BRAČ	Nerežišća	*Nerežiće je valjda bilo uglednije u vrijeme provala i gusarstva; stoga je sačuvalo prvenstvo, jer su se ovamo povukli* ***glavni otočani;*** *ali je sada, kada se spokojno može stanovati u mjestima pokraj mora, izgubilo mnogo stanovništva; napuštene kuće ruše se na sve strane.* (str. 256)
	Bol, Sutivan, Supetar, Pučišća	*Bol je znano mjesto, Sutivan, Supetar i Pučišća velika su sela napučena* ***marljivim ljudima koji i trguju.*** (str. 256)

Na svojem posljednjem putovanju Dalmacijom za kojeg je posjetio Dubrovnik, Fortis je posjetio i otok Korčulu i ostavio zapis *Memoria sopra l'isola di Corzola*.[13] Na Korčulu je otputovao na molbu svog prijatelja, napuljskog znanstvenika Cira Saverija Minervinija, ne bi li provjerio njegovu tvrdnju da Korčula odgovara antičkom otoku Skeriji, gdje je vladao Alkinoj i gdje je njegova kći Nausikaja srela Odiseja. Za Fortisa je to bila prilika ne samo da upozna novi dio Dalmacije, o kojem iznosi niz prirodoznanstvenih, arheoloških i etnoloških podataka, nego i da Minervinija i druge kabinetske znanstvenike, tvorce spekulativnih, aprioristićkih teorija, pouči o nužnosti istraživanja *in situ* i autooptičkog postupka (Malinar, 2015).

Fortis je na Korčuli vjerojatno bio od 14. do 20. prosinca 1780. godine.[14] U djelu daje podatke o fizičkoj geografiji i sastavu tla otoka Korčule, analizira značenje njezina antičkog imena, opisuje karakteristične životinjske vrste, šakala i poskoka. Osim toga iznosi pretpostavke o daljoj prošlosti otoka, govori ukratko o njegovoj kasnijoj povijesti, spominje niz znamenitih osoba koje su rođene na otoku te izvještava o današnjem „stanju i običajima otoka", posebice o običaju iskopavanja leševa vezanom za vjerovanja u vampirizam. Podatke o prirodnim pojavama na koje je naišao na Korčuli Fortis je prikupljao i od stanovnika otoka, ali ih nije bio sklon prihvatiti bez potvrde vjerodostojnog i obrazovanog čovjeka. Ne spominje, međutim, ni jednog Korčulanina koji bi imao te karakteristike (za razliku

[13] *Memoria* je ostala nepoznata javnosti sve dok ju prije petnaestak godina nije pronašao Luca Ciancio. Fortisovo izvješće prvi je objavio profesor Žarko Muljačić.

[14] Fortisov drugi, nenamjerni boravak na Korčuli (u uvali Karbunima na južnoj obali) bio je 28. i 29. siječnja 1791. gdje je zbog vjetrova brod kojim je iz Molfette trebao stići u Veneciju bio gurnut prema obali Korčule (Muljačić, 2011b: 240).

od *Ogleda zapažanja o otoku Cresu i Lošinju* gdje je naveo svoje kazivače). Opisujući otok i njegove stanovnike, Fortis se koristi svojim uobičajenim izrazima – onima kojima se koristi i u opisima stanovnika drugih otoka: o siromašnoj i neobrađenoj zemlji te o stanovnicima koji žive u siromaštvu i neznanju, koji su lijeni, „grubi stanovnici dalmatinskih otoka". Veći dio posvećuje vjerovanjima u vampire te postupcima vađenja iz grobova leševa za koje se sumnja da su vampiri. Vjerovanje u vampire (*tenaci*) bilo je u 18. stoljeću rašireno na otoku o čemu svjedoči i spis pohranjen u Državnom arhivu u Mletcima koji se odnosi na događaj iz 1748. godine u korčulanskom selu Žrnovu kada su mještani – vjerujući da su se pojavili vampiri – oskvrnuli nekoliko mjesnih grobova (Čoralić *et al.*, 2011). Fortisovo povlađivanje politici Mletačke Republike vidljivo je i u kritici stanovnika Korčule („lijenost i glupost upravljaju poslovima tih stanovnika") jer trguju s Pelješčanima, koji su podanici konkurentske Dubrovačke Republike. Korčula je bila krajnji južni otok u nizu posjeda Mletačke Republike na Jadranu. Državna granica između Dubrovačke i Mletačke Republike prolazila je Korčulansko-pelješkim kanalom gotovo 400 godina (od 1420. do 1797.). „Zato je značenje korčulanskog kneza kao reprezentanta mletačke vlasti te ono trsteničkog kapetana kao predstavnika dubrovačke na suprotnoj obali nadilazilo funkciju običnog šefa neke manje administrativne jedinice. Jedan i drugi su za svoju vladu važni izvjestioci o prilikama na Jadranu, a i više puta posrednici obiju vlada." (Foretić, 1980: 111–112).

Tablica 3. Opis stanovništva otoka Korčule u izvješću *Memoria sopra l'isola di Corzola* (1780.) Alberta Fortisa.[15]

Otok	Mjesto	Stanovništvo
KORČULA		*Nije bilo moguće doći do toga da me odvezu baš tamo gdje to inače dobivaju. Sumnja, koja uvijek prati neznanje, nažalost često zatvara puteve do zadovoljstva putnicima prirodoslovcima u polubarbarskim zemljama. Bilo bi puno bolje imati posla s potpuno divljim muškarcima.* (str. 251) *Trenutačno su Grad i Otok svedeni na vrlo malu populaciju s ne više od 6000 (6 ᵐ) stanovnika predstavljajući mizeran proizvod. Neznanje i siromaštvo zajedno vladaju ruku pod ruku, lijenost i glupost upravljaju poslovima tih stanovnika koji dopuštaju dubrovačkim podanicima Pelješčanima (Sabbioncellini) da im donose osnovne potrepštine.* (str. 262) *Vampirizam ima nepovratni dom u otočnim brdima, i iako je mudrost Vlade često poduzimala najprikladnije mjere za suzbijanje gnusnih posljedica, ruralni ljudi nepopravljivo ustraju u tome i pokušavaju to prekriti tamom tajnovitosti. ... napadi najsuprotniji vjeri, zakonima, čovječnosti, zdravom razumu.* (str. 262)

[15] Citati su prijevodi teksta na talijanskom iz rada Muljačić (2011b). Na hrvatski preveo D. Vrgoč.

DANAŠNJI RJEČNICI O *VLASIMA*, *BODULIMA* I *ŠKOLJARIMA*

Lingvistički, osobito dijalektološki radovi, opisujući govore različitih otoka i otočnih naselja, također sadrže stereotipne nazive za otočane i stanovnike kopna te često u opisima pojedinih idioma izdvajaju govore otočana doseljenika. Na primjeru triju stereotipnih naziva: *bodul*, *školjar* i *vlah* analizirali smo njihova značenja, uporabni kontekst i rasprostranjenost navedenih naziva duž Jadrana u standardnojezičnim i dijalektnim rječnicima hrvatskog jezika (Perinić Lewis i Lewis, 2021).[16]

S obzirom na rječničke potvrde nazivi *bodul*, *školjar* i *vlah* nisu jednoliko rasprostranjeni duž jadranskog otočja. Na Kvarneru i dijelu sjevernodalmatinskih otoka prisutniji je naziv *bodul*, a na srednjodalmatinskim i južnodalmatinskim otocima *školjar*. Na srednjodalmatinskim i južnodalmatinskim otocima stanovnici se ograđuju od naziva *bodul* navodeći da ih tako nazivaju drugi. *Bodul* je na Kvarneru prihvaćen kao naziv za otočanina, osobito na otoku Krku, koji im dodjeljuju stanovnici i primorskih i kontinentalnih područja. Naziv je u povijesti bio pejorativan, no danas ga prihvaćaju i sami stanovnici Krka, dok su stanovnicima susjednog priobalja jedini boduli Krčani i nitko drugi. Osim osnovnog značenja 'Krčanin' pejorativno značenje ('škrtost') zabilježeno je samo u jednom analiziranom rječniku primorskog područja – u grobničkom rječniku. Naziv *školjar* potvrđen je u velikom broju inačica i značenja na srednjodalmatinskim i južnodalmatinskim otocima, a otočani ga, za razliku od naziva *bodul*, prihvaćaju. Zamjetno je da se naziv *školjar* upotrebljava u međuotočnim stereotipizacijama, pa se neki otočani koriste njime za imenovanje stanovnika manjih otoka u pojedinom arhipelagu ili za stanovnike susjednih otoka (Bračani za otok Hvar i njegove stanovnike). Sva tri naziva, *bodul*, *školjar* i *vlah*, u ovisnosti o geografskom smještaju, stereotipiziraju različite skupine, ali katkad se samoimenovanja odlikuju i neutralnim značenjima.

Naziv *vlah*, u rječnicima najplodniji naziv za određenu skupinu, potvrđen je bez iznimke u gotovo svim istraživanim otočnim rječnicima, osim kvarnerskih. U njegovim su određenjima stereotipna obilježja najzastupljenija te često obuhvaćaju više stereotipnih kategorija.

Kopneni pogled često generalizira otoke, primjerice različite otoke srednjodalmatinskog otočja. Splićani će za Brač, Hvar i Vis reći prvi, drugi i treći Brač (Šimunović, 2009: 27). S druge strane, otočno stereotipiziranje kopnenog stanovništva pokazalo je mnogo veću kreativnost u stvaranju stereotipnih naziva, njihovih inačica i definicija. Zanimljivi su rezultati istraživanja o tome tko je kojem otoku vlah, odnosno iz kojeg točno dijela kopna i/ili regije dolazi. Budući da su hrvatski otoci priobalni i orijentirani na najbliže kopno te povezani s najbližim primorskim gradovima, to je vidljivo i u određivanju geografskog prostora iz kojeg dolaze vlasi. Na otoku Pagu vidljiva je

[16] Istraživanje je obuhvatilo četiri standardnojezična rječnika (dva normativna, jedan deskriptivan rječnik i jedan rječnik stranih riječi) te 20 rječnika s 14 otoka. Korišteni su i kontrolni rječnici.

različitost s obzirom na pojedina otočna naselja. Za stanovnike grada Paga i Novalje *vlasi* dolaze iz podvelebitskog područja i zaleđa. Stanovnici paškog mjesta Kolana *vlasima* pak nazivaju Ličane i Ličanke, dok u rječniku Povljane nalazimo potvrdu da *vlaj* i *vlajina* (jedan od rijetkih otočnih rječnika s tom inačicom, odnosno sa završnim *-j*) dolaze iz Bukovice u Dalmatinskoj zagori, a *vlasima* (u množini) smatraju se stanovnici Ravnih kotara. Naziv *vlaharija* (pisan malim ili velikim početnim slovom) pojavljuje se u svim paškim rječnicima te se određuje kao naziv za neodređeni prostor na kopnu, udaljen od mora, ili na krajeve preko Velebita. U urbanim se otočnim centrima Pagu i Novalji *vlaharija* koristi i kao zbirna imenica za stanovništvo iz zaleđa te, u pejorativnom značenju, za ljude koji se ponašaju necivilizirano.

U zaleđu Zadra (Ravni kotari i Bukovica) svoje *vlahe* nalaze i stanovnici sjevernodalmatinskih otoka Ošljaka, Vrgade, Murtera, mjesta Sali na Dugom otoku i Kukljice na Ugljanu. Naziv *Vlahorija* poznat je na svim otocima osim Ista, a označuje neodređeno područje preko mora. Na otoku Rivnju taj se naziv koristi i za stanovnike i za prostor.

Na srednjodalmatinskim i južnodalmatinskim otocima Hvaru, Braču, Visu i Korčuli naziv *vlah* upotrebljava se za stanovnika Dalmatinske zagore, uz gotovo obavezan dodatak „odakle se ne vidi more". Za prostor Zagore, gdje žive *vlasi*, koriste se i nazivi *Vlaška*, *Vlaško*, *Vlahija* i *Vlaharija* (dvojni naziv kojim se označuju ljudi i prostor), što podsjeća na naziv *Bodulija* koji označuje područje otoka Krka. Drugo je značenje naziva *vlah* sezonski ili najamni radnik, nadničar iz Zagore koji je dolazio na otok u vrijeme sezonskih poslova, što je dokaz čestog susretanja i komunikacije otočana sa skupinama koje stereotipiziraju. Inačica *vlaj* nije potvrđena u otočnim rječnicima (osim u rječniku Povljane na Pagu te u rječniku grada Korčule), ali je zato nalazimo u rječnicima govora Splita i Trogira, što potvrđuje tvrdnju Ivana Botice da je ta inačica naziva karakteristična za splitsko područje, ali ne i za dalmatinske otoke. Na dalmatinskim se otocima pojavljuju zbirne imenice (*vlahandija*, *vlahadija*, *Vlašad*, *Vlašetine*) s trećim, pogrdnim značenjem o ljudima koji nisu vični moru i brodu te mnogo stereotipnijim određenjem necivilizirane i neuljudne osobe.

Na primjeru naziva za ženske osobe (*bodulka*, *bodulica*, *škojorka*, *škojarica*, *vlahinja*, *vlajina*) često je vidljiva i rodna stereotipizacija. U nazivu *vlahinja* i drugim inačicama vidljiva je dvostruka stereotipizacija – s obzirom na društveni status i s obzirom na rodnu pripadnost. Veći je broj pejorativnih značenja nego kod ostalih naziva za žensku osobu, primjerice u blatskom rječniku *Vlahinja* je priprosta žena, a *vlahuja* u bračkom rječniku označuje nekulturnu i neurednu ženu. Osim toga, u definicijama naziva *vlahinja* zamjetno se češće navode izreke koje počivaju na stereotipnim određenjima. Primjeri su vezani za ženidbu s *vlahinjom*, pri čemu se naglašava da kad muškarac na otoku nije mogao oženiti otočanku, oženio je *vlahinju* (primjeri u paškim rječnicima).

Istraživani nazivi *bodul*, *školjar* i *vlah* imaju stereotipne značajke te unatoč činjenici da su neki vrlo stari, njihova današnja upotreba dokaz je trajnosti te primjene i u suvremenoj komunikaciji među društvenim skupinama i unutar njih. Oni su elementi identifikacijskih procesa konstruiranja i održavanja predodžba o vlastitoj i drugoj skupini (Perinić Lewis i Lewis, 2021).

Svakako valja istaknuti da otočani imaju *vlahe* i na svojim otocima, upotrebljavajući taj naziv u unutarotočnim stereotipizacijama za doseljenike koji su nastanili ili čak osnovali neka novija otočna naselja (primjerice Sućuraj na Hvaru, Sumartin na Braču, Račišće na Korčuli). Iako su otočani već nekoliko stoljeća, obilježeni su i stereotipizirani kao otočni drugi. Često ih danas nazivaju „otočnim vlasima" te svojim, otočnim gorštacima (Perinić Lewis, 2017: 151–158). Osim povijesnih dokumenta, znanstvenici različitih disciplina u svojim su radovima ostavili slične, stereotipne prikaze tih dviju skupina otočnog stanovništva. Geograf i otočanin Ivo Rubić početkom 20. stoljeća u svom djelu *Naši otoci na Jadranu* donosi komentar o doseljenicima s kopna na otocima:

> *Tako su doseljenici iz zaleđa na naše otoke donijeli priliv dinarske rase i svoj dijalekt, te nalazimo štokavštinu uz starinsku čakavštinu; donijeli su brojne običaje, te su stari otočani „povlašili" (a Zagorci su govorili otočanima da su se „polancmanili"); zatim su donijeli brojne običaje (vatre, izbor kralja itd.); donijeli su nošnju i melodije.* (Rubić, 1952: 65)

HVAR I NJEGOVI DRUGI

Podrobniju analizu trajnosti i promjenjivosti tih stereotipnih naziva pratit ćemo na otoku Hvaru na kojem sam posljednjih 15 godina provodila istraživanja identifikacija otočnih zajednica. Odabir Hvara uvjetovan je činjenicom da se radi o većem otoku unutar hrvatskog arhipelaga na kojem je podjela otočnog prostora i stanovništva vidljiva i danas. Josip Rubić još početkom 20. stoljeća na Hvaru opisuje i neke zamijećene razlike među otočnim stanovništvom. Navodi da su doseljenici smješteni na istočnom dijelu otoka donijeli utjecaj „dinarske rase", drugačiji dijalekt i način života po kojem su sličniji stanovnicima Makarskog primorja nego „starincima Hvaranima" (Rubić, 1952: 65, 123).

Zbog podijeljenosti i dvojnosti, otok Hvar je prema broju i raznovrsnosti na njemu provedenih antropoloških (osobito biološkoantropoloških) istraživanja jedan od najistraživanijih hrvatskih otoka. Na Hvaru su 1971. godine počela kontinuirana interdisciplinarna antropološka istraživanja (Rudan *et al*., 2004) koja traju do danas. On je postao svojevrsni model na kojem je tijekom 45 godina, prema postavljenoj strategiji za istraživanje otočnih populacija Hrvatske (Rudan, 1972, 1977, 1982a, 1982b), uz holistički pristup, dobiven temeljit uvid u biološkoantropološka i pojedina sociokulturna obilježja hvarske populacije. Zamijećena podijeljenost otočnog stanovništva u „dvije različite populacije koje žive u istom biotopu" (Sujoldžić, 1982: 22) potvrđena je u istraživanjima kvantitativnih dermatoglifskih svojstava (Rudan, 1975, 1977), antropometrijskim mjerenjima (Rudan *et al*., 1986), istraživanjima jezičnih različitosti temeljnog (Sujoldžić *et al*., 1983) i kulturnog vokabulara (Sujoldžić *et al*., 1984), procijenjenim migracijskim podatcima o stupnju srodstva (Jovanović *et al*., 1984; Šimić i Rudan, 1990) te molekularnogenetičkim istraživanjima od početnih analiza derma-

toglifa preko eritoricitnih antigena do suvremenih cjelogenomskih studija (Martinović *et al*., 1998; Martinović *et al*., 1999; Barać, 2002; Jeran, 2010). Ta antropološka istraživanja uočila su i potvrdila podjelu otočnog stanovništva što mi je omogućilo usporedbu i dodatnu potvrdu istraživačkih rezultata s rezultatima znanstvenika iz drugih područja antropologije.

Primjer otoka Hvara pokazuje da otočanima u njihovim identifikacijskim strategijama nije dovoljan samo Vlah s kontinenta, prema kojem se određuju, već svoje planine i gorštake pronalaze i na prostoru vlastita otoka. Otočni gorštaci, kako ih nazivaju pojedini otočani, dokaz su da otoci stvaraju svoje binarne opozicije i da djeluju kao zasebne, ali nipošto homogene cjeline. Temeljna mediteranska opreka mora i planine, primorca i gorštaka očito je dovoljna da se i na vrlo malenom dijelu kopna okruženom morem stvore mikroregije.

Srednjodalmatinski otok Hvar najduži je hrvatski otok (68 km). Nasuprot dinarskom smjeru pružanja od sjeverozapada prema jugoistoku, pruža se u tzv. hvarskom smjeru zapad-istok i u tom smjeru se i sužava. Taj smjer utječe na „kontinentalcima" nerijetko čudno poimanje prostornih odnosa hvarskog stanovništva, osobito upotrebu prostornih priloga pri opisu kretanja otokom ili pri određivanju položaja otočnih regija i naselja.

Hvar odlikuje pretežito brdovit reljef, koji se sastoji od tri glavne cjeline: hrpta ili „kičme otoka" koji čini glavninu otočnog prostora, polja ili „trbuha otoka" (sastoji se Starogradskog i Jelšanskog polja) koje je područje najstarijeg naseljavanja i organizacije naselja te pobrđa Rudine-Kabal na sjeverozapadu otoka (Bognar, 1990: 52–53). Današnja je povezanost Hvara s drugim otocima unutar srednjodalmatinskog subarhipelaga slaba. Ostala je samo u trootočnoj biskupiji Hvarsko-bračko-viškoj kojom upravlja biskup iz stolne crkve u Hvaru. Sa susjednim Bračem, osim nekoliko brodskih linija posljednjih godina, ne postoje čvršće veze. To je u suprotnosti sa snažnim povijesnim vezama između Hvara i Visa. Vezama koje su povezivale Issu i Pharos, dvije najstarije otočne grčke kolonije na istočnoj obali Jadrana, i s viško-hvarskim savezom ilirske kraljice Teute i Demetrija Hvaranina koji je prkosio Rimskom Carstvu. Kasnije je Vis bio dio hvarske komune u višestoljetnom vlasništvu hvarskih zemljoposjednika.

Analizirala sam, identificirala i bavila se reprezentacijom lokalnih identiteta otoka Hvara i podjelom otoka i otočnog prostora, a time i njegovih stanovnika. Morfologija otoka čini prirodnu granicu između istočnog i zapadnog dijela otoka. Ti su prirodni čimbenici tijekom povijesti snažno utjecali na položaj i tip naselja te ograničavali komunikaciju između sela. Istočni je dio otoka krševit, s raštrkanim naseljima. Zapadni dio gusto je naseljen.

Otok Hvar dijeli se na istočnu i zapadnu mikroregiju što je uzrokovalo podvojenost stanovnika zapadnog, starosjedilačkog, „mediteranskog" i istočnog, doseljeničkog dijela otoka. Istočni, krševiti dio ima oblik izdužene oštrice koja se sužava prema Sućurju. Na njega otpada 54 % dužine otoka i približno 42 % njegove površine. Radi se o krškom kraju izloženom ljetnim žegama i sušama te hladnim zimskim prodorima s kopna (Roglić, 1977). Njegovi se stanovnici stereotipiziraju kao otočni gorštaci, „nemediteranci", a često i kao neotočani. U kojem su to dijelu hvarske povijesti otočani počeli

procjenjivati prestižnije otočne dijelove i njihove stanovnike od manje atraktivnih otočnih područja koje su namijenili nepoželjnim otočanima ili neotočanima? Kada su počela konstruiranja složenih sustava podjela otočnog prostora i ljudi koji su se očuvali do danas? Od davnina, očito, jer je burna otočna povijest vidljiva već u njegovim povijesnim imenima: *Pharos*, *Pharia*, *Lesina*, *Hvar* i danas u narječjima njegovih stanovnika: *Far* i *For*.

Pretpovijesni stanovnici otoka bili su nositelji hvarske neolitičke kulture (između 6. i 4. tisućljeća pr. Kr.), raširene cijelim otokom i sačuvane na 17 arheoloških nalazišta na Hvaru (13 od njih su špilje) (Gaffney *et al*., 1997; Forenbaher, 2002). Prema sačuvanim arheološkim nalazima o životu i kulturi hvarskih praotočana u dva najistraživanija lokaliteta: Grapčevoj špilji (na južnoj strani otoka kod naselja Humac) i Markovoj špilji (na sjeverozapadnoj strani otoka, rt Pelegrin) znamo da su poznavali stočarstvo, ratarstvo, lov i ribolov (Novak, 1955, 1960; Zaninović, 1995), izradu fine obojene keramike (Petrić, 2002), ali i kultne aktivnosti vezane za mrtve (Forenbaher i Kaiser, 2008; Forenbaher *et al*., 2010). Iliri su doseljenici koji prvi osvajaju otok i pokoravaju pretpovijesne Hvarane. U ilirskom razdoblju nastaju prva otočna naselja (gradine) pretežno na otočnim uzvisinama. Na Hvaru ima petnaestak ilirskih gradina, raširenih cijelim otočnim prostorom od Hvara do Sućurja (Zaninović, 1995).

Doseljenici koji traže i probiru „najbolje" jadranske otoke, a onda unutar njih otočne lokalitete najpogodnije za trajno, organizirano naseljavanje i stvaranje naselja bili su antički, otočni Grci – Sirakužani i Parani. Prvu grčku koloniju Issu osnivaju na otoku Visu (397. godine pr. Kr.), a 385. godine pr. Kr. kolonisti s egejskog otoka Parosa osnivaju polis Pharos (na mjestu današnjeg Starog Grada) na otoku Hvaru (Novak, 1960). Kolonija uvučena u starogradski zaljev bila je pogodna za gradnju luke, smještena uz jadranske trgovačke putove i uz najveće plodno polje na otoku. *Chora Pharaou* (današnje Starogradsko polje) veličine je oko 1200 hektara, a do danas su sačuvane 73 pravilno raspoređene parcele s javnim putovima koji su vodili u grad (Kirigin i Slapšek, 2010; Solarić i Solarić, 2009: 63). Pharani su novoutemljeni grad uz obalu opasali bedemima, a „barbare" koje su zatekli pustili su da stanuju u svojoj nepristupačnoj utvrdi (Diodor Sicilski XV, 14, 1 i 2 prema Čače, 1997). Podjela između „nas" (Grka) i „njih" (barbara, Ilira) s kojima su ratovali i sukobljavali se u svojoj novoosnovanoj koloniji, prva je podjela otočnog prostora na prestižniji i atraktivniji (najčešće priobalni) i onaj manje atraktivan, brdovit dio u kojem su najčešće smješteni „drugi". Nakon što su porazili Ilire, Pharani ih protjeruju na istočnu stranu otoka. Time istočni dio Hvara prvi put postaje prostor u koji se protjeruje sve nepoželjno. Međutim, Ilirima je upravo taj dio otoka bio pogodan za život i ratovanje zbog nadzora obale i mora, o čemu svjedoče brojne ilirske gomile (Dragičević, 1970; Radovanović, 1976). Ilirski vojskovođa Demetrije Hvaranin prvi je poznati stanovnik kolonije Pharos koji se spominje u povijesnim izvorima. U vojnom i bračnom savezu s ilirskom kraljicom Teutom vladao je ilirskom državom i ratovao s Rimljanima. Rimljani 219. g. pr. Kr. osvajaju otok, ali rimska Pharia ne postaje municipij, već područje unutar provincije Dalmacije pod upravom Salone, grada na kopnu (Novak, 1960). Time je otok prvi put izravno, administrativno

povezan s kopnom. Toponimi upućuju na to da je u 8. stoljeću nova doseljenička skupina, Neretljani i Hrvati, počela slavizirati otok. Godine 1278. Hvar ili *Lesina*, kako će ga zvati Mlečani, dolazi pod upravu Mletačke Republike. Sjedište mletačke uprave nad otokom i komune smješta se u grad Hvar, koji se fortificira i postaje zimska baza mletačke mornarice. Hvar se razvija kao glavni otočni centar, preuzimajući taj status od Starog Grada. Statut hvarske srednjovjekovne komune (1331. godine) uređuje pravne odnose na otoku, ali je bitan i zbog popisa naselja. U njemu se nalaze prvi podatci o istočnom dijelu otoka. Njime je određena i najstarija administrativna otočna granica kojom se izdvaja istočni dio otoka i njezino povijesno-administrativno ime Plame (*confines de Plame*). Nekoliko je tumačenja tog naziva:

a) Prema latinskome „visoravan *in plano*, predjel u planini, što je antiteza bilo visine, prema nizini, bilo šumovitosti, prema golim oštrim vrhovima zapadnog Hvara" (Duboković Nadalini, 2001: 504). Slična su tumačenja *plána* „neplodni pristran ili zaravnjak (pašnjak na uzvisini)" (Plána, o., Plánovo, o.) (Šimunović, 2005: 241); „plana, zaravnjak, pasište" (Šimunović, 2005: 115) (Šimunović, 2005: 248).

b) Vrsta kućnog krova koji nazivaju *plone*, smatrajući da se u riječi Plame možda „radi o visini, o gornjem boju, odnosno kraju, ali također i o drvu jer je krovna konstrukcija drvena" (Duboković Nadalini, 2001: 504).

c) Lokalitet kod „Humca na vrhu Jelse na kojem ima i vode, na karti: Lokve na plani" (Duboković Nadalini, 2001: 504).

Uz ta tumačenja pojavljuje se i pučka etimologija koja naziv Plame povezuje s plamenom, s doseljenicima i (signalnim) vatrama koje su palili nakon dolaska u novi kraj.

Demarkacijska linija područja Plama išla je od juga na sjever ovako: more – Zadišća – Gališnik – Sv. Juraj – Sv. Ante – istočna strana klanca Vratnik – rub visoravni – Mina na moru (uvala Mina jugoistočno od Jelse). Ona se slaže s konfiguracijom i posjedima Pitava kojima je u doba kompilacije teksta Hvarskog statuta pripadala Jelsa, a danas još uvijek pripada plaža Zavala (Duboković Nadalini, 2001: 503). S obzirom na srednjovjekovne lokalitete, njihove nazive i tada postojeća naselja te u odnosu na današnja naselja, sama statutarna granica Plama prilično je neodređena (osobito ona koja se proteže unutrašnjošću otoka). Osim toga tijekom stoljeća Plame su mijenjale opseg i granice. Prema Statutu Plame su bile u općinskom vlasništvu kao otočno područje na kojem se nije mogla stjecati privatna imovina, namijenjene za ispašu, sječu drva i sijanje žitarica (Kovačić, 1998: 159). Nema stalnih naselja, a u sudskim pozivima mogu se naći samo oni koji tamo privremeno borave na radu (Kovačić, 1995: 30). Međutim, prenapučenost središnjeg dijela otoka, a djelomično i priljev doseljenika s kopna potiču naseljavanje pa se u reviziji općinskog zemljišnika iz 1407. godine spominju prvi privatni posjedi u Plamama (Kovačić, 1995: 30).

Razdoblje od 15. do 18. stoljeća na otoku Hvaru obilježeno je vlašću Mletačke Republike i turskim ratovima, što je potaknulo velike migracije stanovništva, pa je i Hvar postao odredište zbjegova i zona sigurnosti. Od 15. do 18. st. Plame se naseljavaju doseljenicima iz postojećih zapadnih otočnih mjesta (Pitve, Vrbanj), a intenzivnije nakon

turskih ratova izbjeglicama s kopna (*abitanti nuovi*). Izbjeglice zasnivaju naselja pod upravom Mletačke Republike privučeni njezinim političko-pravnim sustavom različitih privilegija za doseljenike i starosjedioce.

U 15. stoljeću javljaju se kao stalna naselja Zastražišće i Poljica, a spominju se Gdinj i Bogomolje. U 17. stoljeću Mlečani potiču imigraciju kršćanskog stanovništva s turskih područja u Primorje i na dalmatinske otoke s namjerom da od njih stvore graničare i osiguraju vlastitu vojnu zaštitu (Čolak, 1959; Lajić 1992: 68). Mletačka Republika provodila je plansku kolonizaciju izvanotočnih stanovnika privlačeći ih ekonomskim i političkim povlasticama koje su uživali sve do dolaska francuske vlasti 1804. godine. Povlastice su bile stjecanje zemlje za obradu, oslobođenje od carina i daća po uzoru na koncesije koje je Mletačka Republika dala plemenima Paštrovića iz crnogorskog primorja 1423. godine, prilikom njihova podvrgavanja mletačkoj vlasti („Privilegije Paštrovića"). Privilegiji su bili individualni pa je svaki pojedinac imao ispravu kojom je dokazivao svoja prava. Povlastice su se gubile ako su novi stanovnici odbijali vojnu službu ili se miješali sa starim stanovnicima. To je bio razlog odvajanja i uzrok sukoba među grupama starog i novodoseljenog stanovništva (Čolak, 1959: 108; Duboković Nadalini, 2001: 504). Dobivene su povlastice branili i čuvali, o čemu svjedoče brojni arhivski spisi o njihovim okupljanjima, biranju predstavnika koji su ih zastupali i o sporovima pred predstavnicima vlasti hvarske komune (Čolak, 1962; Novak, 1961; Bezić-Božanić, 1988). *Abitani nuovi*, kako ih naziva venecijanska administracija, ili *Primorci*, kako ih nalazimo u arhivskim izvorima, došli su u većim grupama u 17. st. na otok i naselili se u gotovo svim otočnim naseljima. Na istočnom dijelu otoka gdje nije bilo otočnih starosjedilaca (Sućuraj je novo naselje koje su stvorili doseljenici) ili ih je bilo vrlo malo (Gdinj i Bogomolje), postali su dominantno otočno stanovništvo (Duboković Nadalini, 2001: 504). Svoju različitost od starosjedilaca pojačali su dobivenim povlasticama čime je istočni dio otoka postao još zatvoreniji, različitiji i udaljeniji od svojeg urbanog, nizinskog, starosjedilačkog dijela. Plame su očito oduvijek bile prostor rezerviran za pastire i doseljenike, za sve drugačije i druge Hvarane.

PUT OD SUROVIH DRUGIH I ČUDNIH DIVLJAKA DO NAŠIH, OTOČNIH GORŠTAKA

Kada su novi otočani postali vidljivi u otočnom prostoru i svijesti otočana? Stereotipi o stanovnicima istočnog dijela otoka javljaju se rano, već u govoru „O podrijetlu Slavena" (*De origine succesibusque Slavorum*) hvarskog dominikanca i humanista Vinka Pribojevića održanom 1525. na latinskom jeziku u gradu Hvaru (1532. godine govor je tiskan u Veneciji). Pribojević opisuje rodni otok od istoka (dijela najbližeg kopnu) prema zapadu. Hvar dijeli na tri geografska područja kojima su pridruženi stanovnici i gospodarske grane kojima se bave: 1) prednji dio otoka prema kopnu s pet naselja na ravnici (pastiri), 2) polje koje se pruža sredinom i zapadnim dijelom

otoka prema sjeveru okruženo s 11 sela (težaci i ribari), 3) južna obala otoka gdje je smješten grad Hvar (plemići i građani). Stanovnici istočnog dijela otoka opisani su kao pastiri „suroviji" od ostalih otočnih stanovnika (Pribojević, 1951: 199), čime su stavljeni u opoziciju svim Hvaranima i jasno označeni kao otočni „drugi". Hvarska komuna sa svim svojim staležima opisana je kao skladna, jedinstvena, idealna zajednica. Pastiri i njihovih pet sela na otočnoj visoravni isključeni su iz te samopredodžbe. Subjekt govora identificira se s različitim grupama (plemići, pučani, težaci, ribari) i identitetima (slavenski, dalmatinski, hvarski). Pozitivne stereotipe, kojima potvrđuje ustaljene odnose i vrijednosti svoje sredine, Pribojević je upotrijebio za predstavljanje Hvarana služeći se svim dostupnim povijesnim, jezičnim i kulturnim znanjima. Stanovnike istočnog dijela otoka označava kao različite od svih otočana ne navodeći ni jedan objektivni pokazatelj istaknute različitosti, već jednoznačnu karakteristiku surovosti. Djelomično određen pojam *vlaha*, koji je otočanima pokrivao svakog kontinentalca, sada je dobio bliskiju i realniju potvrdu na samom otoku. Hvarani su u imigrantima s kopna dobili svoje vlastite, otočne gorštake. U Pribojevićevo vrijeme ti su novi otočani prvi masovniji kopneni doseljenički zbjegovi koji su na njihovu otoku pronašli sigurnost i novi dom. Naseljeni u krškom, klimatski neprivlačnom dijelu otoka s ograničenim mogućnostima egzistencije, slabo povezani s razvijenom hvarskom komunom, njezinom kulturom i nasljeđem, zapravo su nepoznati stranci o kojima se priča, neki čudni, tuđi, možda i neprijateljski kontinentalci. Hvarani iz „zlatnog doba" otoka ograđuju se od novih otočnih stanovnika ne imenujući ih niti iskazujući potrebu za njihovom integracijom ili asimilacijom u otočni život (Perinić, 2006).

Hvarkinja ili *Komedija od Bogdana* renesansna je komedija hvarskog komediografa Martina Benetovića (1550. – 1607.) u kojoj su očuvani lokalni stereotipi iz 16. st. vezani za određene otočne zajednice. Izvođena je u pokladno vrijeme na središnjem trgu grada Hvara, *Pjaci*, koji je i mjesto radnje, njezina pozornica. Radnja i likovi odraz su društvenih i staleških odnosa i života renesansnog grada Hvara u kojem se i za kojeg se komedija prikazuje (Bogišić, 1977: 428). Budući da je renesansna komedija vrsta koja stvara tipove, a ne individualizirane likove, stereotipne predodžbe važan su dio oblikovanja i karakterizacije pojedinih likova u njoj. Benetović u odnosima među pojedinim likovima u komediji prikazuje sliku otočnih zajednica koje djeluju kao mikrosvjetovi s vrlo jasnim granicama. Odnos seljaka i stanovnika grada izvor je humora u renesansnim komedijama, u kojem nalazimo podatke o socijalnom i ekonomskom položaju seljaka u društvu. Benetović prvi put u književnosti unosi ime za stanovnika istočnog dijela otoka koje je ostalo u govoru Hvarana do danas: lik se naziva *Bogdan Plamjanin*. Likovi seljaka u Benetovićevoj Hvarkinji mogu se jasno podijeliti u dva sloja: Plamjani – seljaci s Plama i vlasi – seljaci koji dolaze s kopna, iz Makarskog primorja / Krajine. Vidljiva je hijerarhizacija seljačkih slojeva: Plamjani jesu „drugi", doseljenici koji su nastanili krški otočni prostor, ali koliko god zadržali gorštačke običaje, jezik i tradiciju, ipak žive na otoku, dok su vlasi seljaci s kopna kojima je strana ne samo gradska sredina već i sam otočni život. Seljaci i služinčad s Plama, komični

likovi određeni za ismijavanje i izrugivanje, u susretu s vlasima prestaju biti objekt smijeha, postajući subjektima koji se s ostalim otočnim staležima pridružuju poruzi i stereotipizaciji seljaka s kopna. Plamjani su, iako i sami pridošlice s kopna, Hvaranima manje strani od vlaha. U kontaktu s vlasima oni postaju ravnopravni članovi otočnog kolektiva, suvereno preuzimajući hvarski kolektivni imaginarij i otočni prezir prema kontinentalcima. U „Hvarkinju" je unesen i jedan „vlaški" stereotip o stanovnicima otočnih i primorskih gradova. Likovi podrijetlom s kopna, Radoj i Barbara, nazivaju Hvarane *Latinima*, smatrajući njihove običaje i kulturu „latinskom", tuđom. U komediji su surovi i bezimeni pastiri Pribojevićeva Hvara postali Plamjani, koji u Benetovićevu *Hvarkinju* ulaze kao jedni od glavnih likova, predstavljajući posebnu kategoriju snalažljivih otočnih gorštaka.

Vrlo rano pojavljuje se i povratna stereotipizacija, „pogled s istoka otoka", čije su potvrde očuvane u hvarskoj komediji *Komedija od Raskota* s kraja 16. stoljeća, nepoznata autora, prema književnim teoretičarima vjerojatno Benetovićeva epigona. U njoj je mjesto radnje Plame i gotovi svi likovi su Plamjani. Plame se nazivaju „našim Planinama" i „našim gorama", spominju se lokalna imena i lokaliteti. Zapadni dio otoka sa svojim urbanim životom i različitim staležima kao da ne postoji, u ovoj komediji mjesto radnje uopće nema obilježja otočnog i mediteranskog prostora, rijetko se spominju more i otok. Ova je komedija plod potrebe hvarske publike za scenskim izvedbama u pokladno vrijeme i izvan urbanog svijeta hvarske komune te želje neimenovanog pisca da zadovolji gledateljski interes plamskih Hvarana (Perinić, 2009).

U drugoj polovini 18. st. stvorio se na Hvaru prosvjetiteljski prijateljski krug. Činila su ga tri talijanska i dalmatinska prosvjetitelja koji su u svojem stvaralaštvu ostavili i doživljaje otočnog prostora i pojedinih hvarskih otočnih zajednica: Alberto Fortis (1741. – 1803.), Julije Bajamonti (1744. – 1800.) i Ivan Dominik Stratiko (1732. – 1799.). Sva trojica prosvjetitelja proveli su neko vrijeme na otoku i iz prve ruke upoznali hvarsku otočnu sredinu i Hvarane. Bili su izvrsno obrazovani i prisno povezani s prostorom Dalmacije: rođenjem (Bajamonti je rođen u Splitu, a Stratiko u Zadru) ili duhovnom povezanošću (Fortis). Oni daju svoje opise i viđenje pojedinih hvarskih naselja i njihovih stanovnika u 18. st. Alberto je Fortis u sklopu svojeg putovanja Dalmacijom posjetio i Hvar (od 9. do 20. prosinca 1772. godine), ostavivši opis i doživljaj otoka u svom *Putu po Dalmaciji*.[17] Julije Bajamonti obavljao je službu hvarskog liječnika pet godina, a Ivan Dominik Stratiko posljednje je godine svog života proveo na otoku Hvaru u službi hvarskog biskupa (1784. – 1799.).

Bajamonti i Stratiko napisali su dva pisma na talijanskom jeziku o otoku Hvaru i njegovim stanovnicima. Pisma su jedinstvena u reprezentaciji otočnog prostora, predstavljaju dva imaginarija o otočnim „domorocima", od kojih se jedan koristi za opis „mediteranskog" hvarskog stanovništva, a drugi za opis hvarskih „gorštaka". Julije Bajamonti bio je Fortisov pratilac i glavni informator na njegovim putovanjima

[17] Vidi Tablicu 2.

Dalmacijom te blizak prijatelj, što potvrđuje njihova sačuvana korespondencija (Milčetić, 1912: 227-239). Jedno je pismo vezano za otok Hvar. Julije Bajamonti pet je godina obavljao službu hvarskog liječnika. Pismo *Lettera sopra alcune particolarità dell' isola di Lesina* Bajamonti je napisao i poslao Fortisu 25. svibnja 1790. g. s molbom da ga tiska u tajnosti o njegovu trošku. Pismo se sastoji od nekoliko tematskih ulomaka. Nakon kratkog opisa položaja i klime otoka Hvara, Bajamonti iz perspektive liječnika govori o zdravlju i bolestima Hvarana te smrtnosti. Prema njegovim zapažanjima Hvarani su izuzetno zdravi i on kao liječnik nema mnogo posla. Opisuje svoju liječničku rutinu i proživljene neugodnosti koje ga prate kao liječnika u maloj sredini, donoseći svjedočanstvo o liječničkoj praksi u gradu Hvaru u 18. st. Bajamontijev sarkastični žalac osjeća se u opisu izdavanja potvrda koje čine veći dio njegovih poslova, a iz kojih se vidi da su građani Hvara skloni parničenju i nasilju:

> *…u manje od pet godina napisao sam oko stotinu liječničkih potvrda i kaznenih izvješća (o nasilju, nasilnoj smrti), izbjegavši da ih napišem možda još toliko smatrajući razloge nevažnim. Među ovim ljudima ne radi se uvijek samo o ubojstvima, trovanjima i drugim ozbiljnim slučajevima: obično se slučaj svede na udarce, ogrebotine i druge slične stvari, naročito između oca i sina, muža i žene, braće, ne računajući nasilje iz ljubomore, jer se to obično razriješi bez upletanja liječnika ili pravosuđa.*[18]

Pronicavi liječnik u svojem je pismu dotaknuo još podatak koji se tiče gradske nahočadi, čudeći se njihovoj brojnosti te iznoseći razloge njihova velikog broja u gradu Hvaru. Već sam odabir brojnosti nahočadi kao segmenta opisa stanovnika Hvara govori o Bajamontijevoj želji da ih pomalo zlobno prikaže kao ne odviše moralne ljude. Bajamonti piše i o srednjovjekovnom Hvarskom statutu iz kojeg izdvaja najzanimljivije i najbizarnije ulomke. Uz opise statuta pojavljuju se i njegovi komentari o suvremenim Hvaranima i hvarskoj svakodnevici.

> *Danas hvarski plemići čitaju, pišu i ponašaju se kao gospoda, ali ne zato što ih na to prisiljava zakon, već iz osobne sklonosti i obrazovanja…*
> *Danas se ustvari u Hvaru može živjeti bez ključeva i zasuna: ostale su samo sitne krađe ribe, grožđa (muškata) i drugog slasnog voća kojeg vrlo često kradu još nezrelog.*

Nakon toga slijedi usporedba „zlatnog doba" Hvara opisanog u govoru Vinka Pribojevića (1525. g.) i degradacije raskoši i značaja Hvara u vrijeme Bajamontijeva boravka na otoku.

> *Sada je luka gotovo uvijek pusta: zbogom dakle, Skitijo, zbogom Arabijo, zbogom rječita Grčko, zbogom svima drugim lijepim stvarima vezanim za prohujalu prošlost.*

[18] Citati su preuzeti iz transkripta cjelovitog pisma na talijanskom jeziku, objavljenog u Novak (1978). Tanja Šepić prevela je tekst za potrebe rada s talijanskog na hrvatski jezik.

Ulomak završava peckavom opaskom iz svoje liječničke prakse koja se odnosi na sifilis ili „francusku bolest", ističući kako je to u 18. st. „popularan", „francuski" izvozni proizvod koji se može naći u Hvaru:

> *No, hvarski fratar iz 16. stoljeća ne spominje da su na ovom otoku bile i neke stvari koje su potjecale iz uglađene Galije; i hvarski liječnici iz 18. stoljeća mogu se zakleti da danas, nažalost, toga ima.*

Posljednji ulomak pisma obuhvaća hvarsku crkvenu povijest preuzetu iz povijesnih i crkvenih izvora s anegdotama o hvarskim biskupima i svećenicima. Kao pravi gradski patricij i u gradu Hvaru, usprkos malograđanštini i predrasudama s kojima je bio suočen, Bajamonti je zadržao prosvjetiteljski optimizam i pronašao prijatelje, završivši pismo pohvalom prijateljstva koje je stekao u hvarskoj sredini.

Treći veliki prosvjetitelj iz tog iluminatskog, prijateljskog hvarskog kruga jest Ivan Dominik Stratiko, hvarski biskup od 1784. do 1799. g. Na Hvar dolazi kao već svjetski poznati prosvjetitelj i vrhunski intelektualac svoje epohe. Rodom iz Zadra, bio je erudit i član talijanskih akademija (sijenske Dei Rozzi i rimske Degli Arcadi), prijatelj talijanskih i dalmatinskih prosvjetitelja. Bio je vrlo dobar poznavatelj Fortisova djela, a i morlakizma, književnog trenda u onodobnoj Europi. Prilikom Stratikova prvog obilaska nove biskupije 1. travnja 1786. među zapažanjima brižno zapisanima u knjizi vizitacija sačuvalo se jedno privatno pismo koje novi hvarski biskup šalje svom prijatelju Ansanu Lutiju u Sienu. Pismo je datirano 24. svibnja 1786. i u njemu Stratiko opisuje svoj posjet mjestu Bogomolju na istočnom dijelu Hvara (Krasić, 1991). U stanovnicima tog sela novi je hvarski biskup otkrio svoje privatne, hvarske Morlake, svoju osobnu otočnu Morlakiju. U pismu se koristio morlačkim diskursom, vjerno slijedeći trend morlakizma i primjenjujući ga na Bogomoljane. Pišući, dakle, pismo svojem prijatelju koji je, kao i većina tadašnjih obrazovanih intelektualaca, vrlo dobro poznavao Fortisov *Put po Dalmaciji*, opisuje susrete s novom biskupijom i njezinim župljanima u skladu s ustaljenim predodžbama i željama talijanske prosvjetiteljske publike za egzotikom istočne jadranske obale. Stratiko je dio svoje hvarske pastve opisao koristeći se prosvjetiteljskim predodžbama o „dobrom divljaku". U Stratikovu pismu uočljiva su opća prosvjetiteljska mjesta opisa jednostavnosti, vrlina i dobrote Bogomoljana, a njihova barbarska i divlja narav izravno je već naglašena u prvoj rečenici pisma.

> *Ne znam zašto pisci tražeći primjere barbarstva uvijek navode Kanadu ili Madagaskar kada ovi vrlo bliski otoci iz toliko veće blizine isto podastiru.*[19]

Stratiko (1786.), kao i Fortis (1774.), izdvaja njihovo siromaštvo, zaostalost („Razum je malo poznat i slabo se koristi."), nagon, neumjerenost, neekonomičnost i po-

[19] Citati u tekstu preuzeti su iz originalnog pisma Ivana Dominika Stratika Ansanu Lutiju iz Siene, napisanog 24. svibnja 1786. godine (Biblioteca Comunale degli Intonnati Siena CSI D. VII. 21, f. 254). Tihomira Mršić transkribirala je i prevela pismo na hrvatski jezik. Originalno pismo objavljeno je u radu Perinić Lewis i Rudan (2011: 86).

ložaj žene u zajednici („Žene su za taj puk vrsta nečistih životinja koje se ne spominju, osim npr. ako se kaže Moja žena, govoreći s oproštenjem: a ne usuđuju se biti ondje gdje su muškarci, osim ako ih se pozove."). Opisujući stanovnike Bogomolja Stratiko je, jednako kao i Fortis, putopisac koji izvještava prijatelja u Italiji kao da se nalazi na proputovanju novom i nepoznatom zemljom. Iznimka je njegov opis odnosa Bogomoljana prema svećenstvu gdje je u biskupa Stratika uočljiva perspektiva „insajdera", doživljeno iskustvo svećenika u vjerničkoj zajednici što indicira prijelaz u pripovijedanje u prvom licu:

> *Kamo god idem, nose me u otvorenoj nosiljci kao kip nekog sveca, a okružen sam puškama i isukanim sabljama; muževi me na svim postajama ratnički pozdravljaju, a žene slijede pjevajući i plešući. Blažen je tko mi može dotaći odjeću, poljubiti prsten ili dobiti iz moje ruke krunice, medalje, relikvije. Na moj poziv prekidaju se najžešće svađe, vraća se i ono što se najteže vraća, izmiruju se najprljaviji poslovi.*

Fortis je na čitavom prostoru Dalmacije istaknuo i uočio razliku između stanovnika priobalnih gradova i zaleđa. Stratiko je tu dvojnost između stanovnika zapadnog dijela otoka i njegovih urbanih središta u odnosu na istočna naselja i njihove stanovnike zamijetio i na Hvaru:

> *Budući da u gradu živi mnogo muževa koji su prešli more, ti isti unose neke talijanske običaje i navike, ali kako je to nepostojano, te kako ni ljudi iz Tvrđave ni s kopna ne mare nimalo za grad, i rijetko onamo zalaze, tako nema ničeg zajedničkog, niti jezika, niti vjere, niti nošnje, niti zakona građanskoga društva.*

Ambivalentnost Stratikova i Bajamontijeva diskursa, kada pišu za obrazovanu europsku elitu kojoj i sami pripadaju, i kada govore pred dalmatinskim intelektualcima ili pišu programatske članke radi poboljšanja prilika u Dalmaciji, bitno je obilježje tih prosvjetitelja. Doduše, oba autora, iako su rođeni u Dalmaciji, bili su vjerni podanici Serenissime i vrlo su rijetko kritizirali njezinu vladavinu. Svojim djelima prostor Dalmacije upisali su na karte europskog prosvjetiteljstva, Fortis ga je „otkrio", a Bajamonti i Stratiko potvrđivali su uspostavljeni imaginarij, ali ga i proširivali. S jedne strane upotpunjavali su mletački imperijalni diskurs o Dalmaciji i svojim tekstovima pomagali konstruiranju Drugoga (Morlaka, Skjavuna, Dalmatinaca, Hrvata) u odnosu prema Talijanima u razdoblju prosvjetiteljstva. S druge strane, obojica su aktivno sudjelovali u fiziokratskom pokretu i reformama na prostoru Dalmacije koje su za cilj imale poboljšanje gospodarstva i obrazovanja njezinih stanovnika. O tome da tadašnje otočne sredine nisu bile spremne za ljude s velikim idejama svjedoče pisma korčulanskog svećenika kojima biskupa Stratika 1792. godina prijavljuje Vatikanu kao pripadnika bratovštine slobodnih zidara (Perinić Lewis i Rudan, 2012). Također, Bajamontijevo pismo o Hvaru i Hvaranima nije ostalo zaboravljeno ni u 20. stoljeću. Poznati hvarski povjesničar Grga Novak navodi da nije unio Julija Bajamontija u svoju povijest Hvara jer nije shvatio hvarsku sredinu obilježenu tradicijom i obiteljskim vezama (Novak, 1978: 76).

Primjeri tih diskurzivnih tvorbi otočnih stereotipa o drugosti tijekom vremena (od 16. do 18. stoljeća) pokazuju svoju trajnost, ali i varijabilnost. Stereotipi o hvarskim gorštacima s vremenom postaju sofisticiraniji i precizniji, umnažaju se, obuhvaćaju nove odnose, stvaraju nove klišejizirane osobine i propisuju nove uporabne kontekste. Unatoč svojoj varijabilnosti, njihova trajnost sastavni je dio hvarskog, otočnog identiteta.

IGRA GRANICA – GDJE POČINJU DRUGI?

Nakon izvora i književnih djela u kojima se kao hvarski Drugi pojavljuju stanovnici istočnog dijela Hvara, željela sam terenskim istraživanjima ustanoviti postoji li i danas taj stereotip, u kojim je oblicima preživio i koliko je izmijenjen. Cilj je bio istražiti složene procese identifikacije stanovnika otoka Hvara u 21. stoljeću na temelju otočnih podjela na istočnu i zapadnu mikroregiju, predodžbe koje stanovnici istočnog i zapadnog dijela otoka imaju jedni o drugima, granice koje postavljaju i utjecaj tih percepcija i granica na njihovu interakciju. Analizirala sam načine prezentiranja vlastite i tuđe skupine te konstruiranje identiteta susjedne skupine kao „drugih" atribucijama različitosti i stereotipizacije. U tri godine (2006. - 2008.) provela sam opsežna terenska istraživanja na otoku Hvaru, u kojima je sudjelovalo 100 ljudi različitih životnih dobi iz svih stalno naseljenih otočnih naselja.

Zanimljivost je trajnost granica pri podjeli otočnog prostora. Prostor Plama, imenovan i određen Statutom hvarske srednjovjekovne komune, danas ne postoji u administrativno-pravnom smislu, ali je vrlo živ u otočnim imaginarijima i kartografiji drugosti. Stanovnici zapadnog dijela otoka Hvara i danas se koriste tim povijesnim imenom za istočni dio otoka, postavljajući granicu najčešće prema onoj određenoj hvarskim srednjovjekovnim statutom.

Neki se izravno čak pozivaju na komunalni Statut kao dokument koji tu granicu potvrđuje.

> Frane (Hvar, 50): *Ha bome, to se zna, granice Plama su obilježene jasno u općinskom Statutu. Ha, od Poljica pa dalje.*[20]

Najčešći odgovori na pitanje o naseljima i stanovnicima istočnog dijela Hvara zapravo je njihovo geografsko smještanje u prostor otoka sintagmama: „sve iza/iznad Jelse", „gore od Jelse" ili „gore uz brdo" te „poviše Jelse" (Slika 1).

Međutim, stanovnici nekih naselja povlače drukčije granice istočnog dijela otoka, osobito oni iz naselja oko Starogradskog polja i Jelse. Oni iz prostora Plama iz stereotipnih imena za stanovnike izuzimaju selo Poljica, a rjeđe i Zastražišće (vidi Sliku 1).

[20] Identiteti svih sugovornika prikriveni su izmišljenim imenima, točni su podatci o mjestu rođenja i stanovanja te njihove godine rođenja, osim ako su sugovornici izričito tražili da se ne navode.

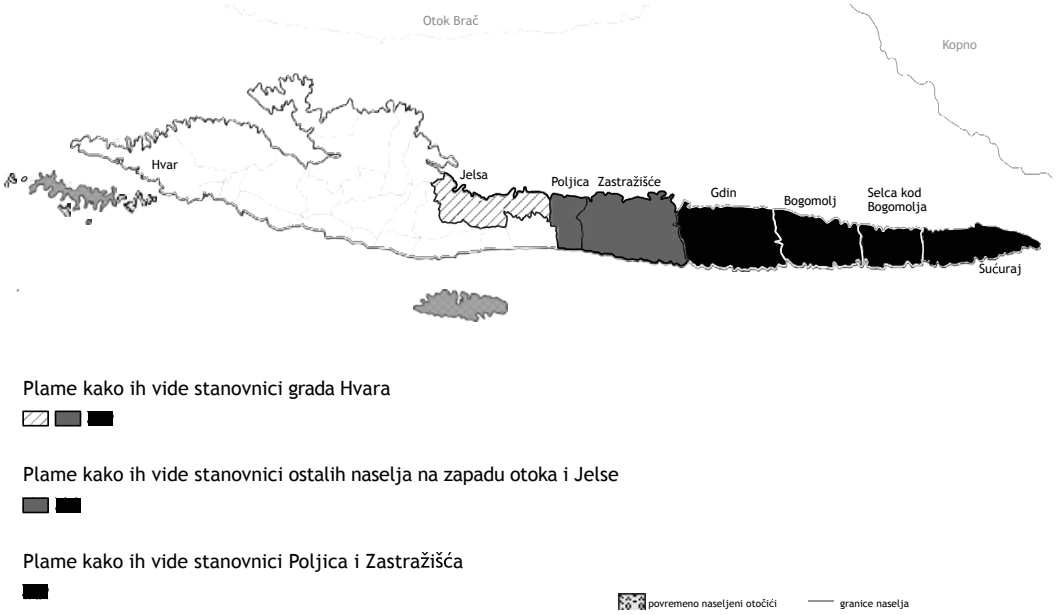

Slika 1. Percepcija prostora i granica Plama

Pretežito stanovnici Jelse ili mjesta snažno orijentiranih na Jelsu ne govore da Plame počinju „iza Jelse" jer bi oni tako živjeli na granici, pa granicu pomiču i određuju markacijske točke „od Poljica" ili „od Poljica i Zastražišća". Time bi regionalnim nadimkom Plamusi bili obilježeni stanovnici triju naselja na istoku otoka: Gdinja, Bogomolja i Sućurja (vidi Sliku 1). Posebnu granicu postavljaju stanovnici grada Hvara, kojima su Plame i Plamusi sve što je izvan grada Hvara. Neki u Plame uključuju Jelsu (Slika 1). Najekstremniju granicu razgraničenja postavljaju pojedini stanovnici grada Hvara smatrajući da Plame počinju odmah iza najstrože gradske jezgre (izvan zidina srednjovjekovnog Hvara) i ograđujući time svoj grad od ostatka otoka (vidi Sliku 1).

Granice se pomiču toliko daleko koliko je potrebno da Plamusi ne budu prvi susjedi. Danas je još uvijek vrlo živa predodžba o odijeljenom prostoru istočnog dijela otoka i njegovih stanovnika od njihovih naselja i načina života. Najekstremniji je oblik stereotipiziranja izjednačivanje stanovnika istočnog dijela otoka s *vlasima/vlajima*, odnosno stanovnicima kopna. Na Hvaru, riječ je o njihovim, otočnim vlasima.

> Kuzma (Svirče, 52): *... ali toliko je mala povezanost, toliko su to dva svijeta da, ja mislim da bi ti malo tko znao puno toga reći o tom dijelu otoka, osim evo to, da smo ih smatrali našim otočnim vlasima je l'. (...)*

Najmlađe otočno naselje Sućuraj i njegove stanovnike Hvarani ne doživljaju čak ni kao „otočne gorštake". Naglašavaju njihovu snažnu povezanost i sličnost s kopnom s kojeg su se doselili, a ne s hvarskim otočnim prostorom. Ističu da govore štokavskim narječjem kojim se govori u Makarskom primorju (za razliku od Hvarana koji pretežno govore čakavskim narječjem) te ih ne smatraju pravim otočanima.

> Pavica (Vrbanj, 43): *… to su drugi ljudi! (...) Ne, ne, a ni oni se ne doživljavaju ko otočani, jer oni su se orijentirali prema Makarskoj i Drveniku. E, pa njima je lakše ić tamo, nego doć u Hvar…*

Iako su davno došli na otok, doseljenici na otoku Hvaru i danas su obilježeni svojom drugošću i razlikama koje se naglašavaju u stalnom procesu stvaranja i naglašavanja te drugosti.

Hvar je po tome specifičan jer se za razliku od drugih dalmatinskih otoka ne radi samo o jednom naselju u kojem obitavaju neki „drugi", već je „doseljeničkim" statusom i stereotipnim imenovanjem obilježen čitav istočni dio otoka.

Za stanovnike tog dijela postoji jedno uopćeno stereotipno ime koje homogenizira i dvostruko stereotipizira taj otočni prostor. Podrugljivi regionim ima nekoliko inačica: *Plamjani*, *Plômjani*, *Plôvjani*, *Plami*, *Plamusi*, *Plamusori*, s time da je danas najčešće korišten podrugljivi nadimak *Plamusi* koji je u zapadnim hvarskim naseljima povezan s uzrečicom „Greš kako Plamus!" ili „Greš kako Plamus na pravdu." Stanovnici naselja istoka Hvara pripadali su sudu koji se nalazio u Starom Gradu, do kojeg se zbog loših putova i velike udaljenosti dugo pješačilo. Izraz je povezan s načinom hoda, hodali su jedan za drugim. Tumačenja su različita, no dva su ipak najčešće spominjana. Prvo je objašnjenje o posvađanim suputnicima (tužitelju i optuženome) koji su bili prisiljeni zajedno hodati do suda u Starom Gradu kako bi se ondje suočili i parničili. Drugo najčešće tumačenje uzrečice sadržava još jednu podrugljivu stereotipnu predodžbu da ljudi s istoka otoka nisu navikli hodati po širokoj cesti, već po poljskim putovima, pa i kada dođu u grad, hodaju jedan za drugim.

> Ivo (Stari Grad, 58): *Gore su bile samo staze, puteljci, uski pa su išli jedan iza drugoga jer nisu mogli biti usporedo jedan s drugim, sad kad su došli ti ljudi na širu cestu, širi put, onda su i dalje išli jedan iza drugoga jer su tako su se naučili ići, pa govore: „Idu ko Plovjani!"*

Stanovnici istočnih naselja svjesni su da je grupni nadimak pogrdan i podrugljiv te da su im ga dodijelili drugi. Budući da ne vide način da se bore s tom stereotipizacijom, na neki je način prihvaćaju, objašnjavajući je kao zadanu kategoriju s kojom se moraš pomiriti.

> Danijel (Gdinj, 67): *…na neki način mi smo ko neki brđani na ovom otoku, tako za njih dole, za Hvar, Stari Grad, Jelsu (…) Tako ljudi malo dalji, udaljeni…*

U iskazima je vidljiva svojevrsna pomirenost s nametnutim imenovanjima i kategorizacijama unatoč tomu što su prije svega rugalačka, što se njima umanjuje, degradira i unificira. Ta pomirenost povezana je s time da su regionalni nadimci i stereotipi dugovječni, višestoljetno su ukorijenjeni u otočne imaginarije i lokalne rugalice. Dodijelili su ga starosjedioci doseljenicima koji su i dandanas svjesni da svoje podrijetlo ne mogu izvoditi od grčkog Pharosa, već od izbjeglica s kopna. Neravnoteža moći između dviju zajednica, u kojima ona zajednica čiji su članovi predstavljali otočne centre moći i vlasti stereotipizira i minorizira susjednu zajednicu.

Stanovnici naselja na istoku otoka također su stvorili podrugljive nadimke, stereotipe i uzrečice za suotočane na zapadu otoka, iako oni nisu bili zabilježeni u radovima ili do-

tadašnjim istraživanjima otočne kulture. Oni koji su ih stoljećima atribuirali negativnim osobinama i stereotipnim imenima, kojima su oni bili identifikacijski antipod, izokrenuli su jednosmjerni pogled iz centra moći, počinili subverziju nametnutih klasifikacija i stvorili svoje stereotipe o „nadmoćnim" susjedima. Rezultati terenskih istraživanja u istočnim hvarskim naseljima potvrdili su tu povratnu stereotipizaciju i konstruiranje razlika na kojima se temelje njihove identifikacijske strategije. Najčešći je podrugljivi nadimak *Donski* za koji smo dobili najviše potvrda. Nastao je na temelju opreke „gori-doli", koja je zapravo odrednica za strane svijeta: istok-zapad, odnosno za izlazak i zalazak Sunca. Taj podrugljivi regionim odnosi se na sve stanovnike zapadnog dijela otoka ujedinjujući njihovu različitost i osebujnost, s time da je *Donski* ispražnjen od bilo kakve geografske odrednice prostora, sveden na „ono / oni doli", „od Jelse doli", „na zapadu". Objašnjenja zašto ih unificiraju pod tim jednim nadimkom ima više. Ipak, javlja se nekoliko zajedničkih, općih mjesta. Često objašnjavaju da ih tako zovu zbog različita dijalekta koji oni slabo razumiju. Osim samog imenovanja, dodaju im i neke osobine: smatraju ih snažnima, izdržljivima i ne odviše pametnima, a obično ističu pamet i snalažljivost „svojih" koji danas žive u naseljima na zapadu otoka. Ističu da su im Donski uvijek bili jako daleko i da su ih zato što su imali upravu i vlast uvijek iskorištavali i izrabljivali.

> Margarita (Gdinj, 58): *Donski su uvik bili pridaleko. Jer su bili na donjem dilu otoka, bili su na moru, ova tri, četiri mista, bili su povezani drukčije i s brodima za Split, a mi smo bili odsječeni i od njih i od kopna i tako smo uvik ostali. (...)*

Druga pejorativna imena koja im nadijevaju prelaze okvire otočnih regija i naselja: *boduli* i *Talijani*. *Bodulom* stanovnici kopna nazivaju otočane. Stanovnici dalmatinskih otoka, za razliku od stanovnika kvarnerskih otoka, ne upotrebljavaju i ne prihvaćaju taj naziv, sebe nazivaju otočanima. Tako stanovnici istočnih naselja Hvara koriste podrugljivi kontinentalni naziv za otočane, imenujući njime stanovnike zapadnog dijela otoka. Percipiraju ih kao strance i nazivaju *Talijanima* i *Latinima*. Tim se nadimcima stanovnicima zapadnih hvarskih naselja oduzima autohtonost i svodi ih se na potomke kolonizatora.

DRUGI U ARHIPELAGU

Na ostalim dalmatinskim otocima također ima naselja koja su osnovali ili većinski naselili stanovnici s kopna. I na tim otocima oni nose trajni „doseljenički" status. Otok Murter, primjerice, u nekoliko je navrata bio utočištem kontinentalnom stanovništvu koje je tražilo sigurniji životni prostor ili pak bježalo pred Turcima. Tako je nastalo Tisno. U tišnjanskom slučaju radilo se o trajnom preseljenju biskupijskih kmetova iz najbližih kopnenih naselja – Oštrice i Ivinja. Budući da je Murter bio prenapučen i stanovnici su jedva preživljavali, uz visoke stope smrtnosti, Murterini su se između 1851. i 1896. godine otkupom proširili na Kornate. Do tada težačko murtersko naselje orijentiralo se prema moru i počelo usvajati nova znanja i vještine (Turčinov, 2015). Kao

jedan od razloga širenja Murterina u kornatski prostor Kulušić (1984) navodi veliki priljev „vlaških" izbjeglica iz kopnenog zaleđa u 17. i 18. st. Ti došljaci bili su, po njemu, uglavnom stočari i preusmjerili su domaće stanovništvo na kornatske pašnjake, a kao prilog toj tvrdnji navodi činjenicu da je nepoznavanje plivanja velikog broja Kornatara, posebno žena, pokazatelj njihova kontinentalnog podrijetla.

Maslinica na istočnom kraju otoka Šolte razvila se oko kaštela što ga je na južnoj strani uvale 1708. godine podigla plemićka obitelj Marchi. Braća Marchi 1703. zatražila su od mletačkog providura da im odobri osnovati naselje i sazidati dvorac s kulom (koja je kasnije dobila pučki naziv Avlija) za obranu stanovnika novog naselja i otoka. Stanovnici Maslinice tako pripadaju trima rodovima, Radmanima, Glavurtićima i Jurićima, kolonima iz Dalmatinske zagore i Hercegovine, koje je angažirala plemićka obitelj Marchi radi obrade poljoprivrednih poslova. O tome stoji natpis na sjevernim vratima kaštela:

Da bi pomorcima bilo sigurnije pristajanje u Maslinicu,
knezovi i braća podigošev
hram vjeri, sakupljalište vode,
za svoju potrebu iskopavši brdo,
naselivši doseljenike,
uz goleme troškove,
godine gospodnje 1708.

Kao što je prikazano u odjeljku ovog poglavlja o zastupljenosti naziva bodul i vlah/vlaj, najčešće dolazak i opise doseljenika te stvaranje doseljeničkih naselja na otocima nalazimo u otočnim monografijama, rječnicima otočnih govora, dijalektološkim i onomastičkim radovima.

> *Stanovnike Maslinice na Šolti zovu ostali boduli Vlasima.* (Skok, 1973: 607)
> *Taj desant štokavskog dijalekta u živo tkivo bračke čakavštine izvršen je odjednom, kompaktnom jezičnom prinovom, što je uvjetovalo da štokavština odolijeva jakom čakavskom utjecaju iz zaleđa.* (Šimunović, 1968: 89)

Primjere označavanja i imenovanja stanovnika određenih naselja možemo u 20. i 21. stoljeću pronaći i na Braču i Korčuli. Vlasima/vlajima Korčulani i danas nazivaju stanovnike Račišća što je u svom doktorskom radu i istraživanjima na Korčuli potvrdila etnologinja i kulturna antropologinja Olga Orlić.

> *…valjda su ti Račišćani zadnji došli na otok … ja mislim da se čak ta uvala zvala Vala de ladroni, znači Uvala lupeža, da se inače nekako smatraju ko' da su ono Vlašadija nekakva… (sugovornica iz Lumbarde)* (prema Orlić, 2011: 95)
> *A zvali su nas da smo ispočetka da smo Vlasi… Jer svi su zvali došljake, jer mi smo naj, najmlađa ova populacija koja je došla na Korčulu. Mi smo došli prije trista godina, a Pupnat je pet stoljeća tu, razumijete. (sugovornik iz Račišća)* (prema Orlić, 2011: 90)

Za stanovnike Sumartina, Šimunović je zabilježio naziv „dogoni".

> *Bračk̃i starinci međutim nisu ih rado prigrlili pa ih još dandanas zovu dogoncima.* (Šimunović, 1968: 90)
> *Dogonca ćeš prepoznãt po govorũ i adetima.* (Šimunović, 2009, Rječnik bračkih čakavskih govora)

Navedeni primjeri s dalmatinskih otoka potvrđuju isticanje statusa doseljenika kojim se i dalje opisuju i razlikuju u unutarotočnim identifikacijama.

Više naselja koja se smatraju došljačkima imamo i u Primorju na južnom dijelu otoka Paga: Dinjiška, Povljana, Košljun, Stara Vasa, Vrcići i Gorica. Stanovništvo tih sela najvećim je dijelom kasnije doseljeno na otok, u vrijeme turskog pritiska, s kopna u zadarskom zaleđu; bave se stočarstvom, a manjim dijelom i poljoprivredom. Mate Suić (1953: 16–17) navodi da kao i stanovništvo susjednih mjesta na kopnu (Privlaka, Zaton, Nin) govore štokavštinom, dok sjeverna sela Paga govore čakavštinom koja je srodna govoru Raba i Hrvatskog primorja. Ističe da su to „čisti kontinentalci iako žive na moru, kao i stanovnici susjednih sela na kopnu".

OTOČNI GRADOVI – MJESTO SUSRETA ISTOKA I ZAPADA

U Drugom svjetskom ratu otok Hvar bio je pod talijanskom okupacijom, a uz Vis nakon talijanske kapitulacije središte Narodnooslobodilačkog pokreta za područje Dalmacije te bitna vojna baza (Novak, 1960). Nakon rata, obnove naselja i povratka stanovništva izbjeglog za vrijeme njemačke okupacije otoka 1944. u logor El Shatt na Sinajskom poluotoku, otok životari sve do početka 70-ih godina 20. stoljeća kada počinje razdoblje turizma. Priljev turista na otok uzrokuje velika prostorna širenja urbanih naselja Hvara, Starog Grada i Jelse, infrastukturne radove te velike unutarotočne migracije (Čoralić, 1995: 93). Makadamska cesta na zapadu koja je dugo povezivala glavna naselja te poljski putovi na istoku otoka tek su 1970. godine zamijenjeni asfaltiranom prometnicom od grada Hvara do Sućurja. Stanovnici istočnih hvarskih naselja odlaze u veće otočne gradske centre radi školovanja, zaposlenja i naprosto bolje egzistencije koja je povezana s razvojem hvarskog turizma. Time udaljeni i slabo poznati hvarski „drugi" postaju doslovno prvi susjedi, sugrađani. Tako se stereotipizacija između istoka i zapada otoka, između otočnih starosjedilaca i doseljenika s kopna, premješta na gradsku razinu animoziteta između „starih" i „novih" građana, između starosjedilačkih i došljačkih četvrti.

Grad Hvar, kao otočni centar i poznato turističko odredište, ima mnogo doseljenika, osobito s istoka otoka, ali i s kopna i prostora bivše Jugoslavije. U Jelsu su se također doselili brojni stanovnici iz istočnih naselja (osobito iz Poljica i Zastražišća), a Stari Grad migratorno je odredište susjednih sela (Vrbanj, Vrisnik, Pitve) koja su mu oduvijek gravitirala. Zanimljivo je pogledati dva tipa iskaza. Prvi se odnosi na doseljenike s istoka u Hvaru i Jelsi te njihovo viđenje građana tih gradova. Svi kazivači na otoku tvrde da su doseljenici preplavili otočne gradove i da je jako malo starih, autohtonih Hvarana i Jelšana.

> Mladen (Poljica, 42): *U biti Hvara više nema, uzmeš telefonski imenik i vidit ćeš da nema 30 posto Hvarana u njemu, tako da Hvar je doslovce izoliran sam za sebe i u Hvar za par godina neće više bit Hvarana. Jelsa će još nešto i ostat jer ona je vezana za ova mala mista okolo, za sela, ona će više ostat ono ko misto otoka nego Hvar, Hvar ne.*

Hvarani i Jelšani doseljenicima u grad posebno zamjeraju što se nisu prilagodili i prihvatili gradski način života, govor i običaje, već se „tvrdoglavo" drže svojih ne želeći se uklopiti u grad u kojem žive i rade. Ističu svoju tradiciju i gradske običaje, ono po čemu se i dandanas „pravi" Hvarani i Jelšani razlikuju od doseljenika te u pričanju ističu gradske četvrti u kojima žive doseljenici (primjerice četvrt Vrisak u gradu Hvaru). Unatoč tomu što su doseljenici postali danas građani gradova u koje su se doselili i što u naseljima na istoku otoka danas živi vrlo malo pretežito starijih stanovnika, stereotipizacija nije prestala niti se izgubila. Dobila je novu dimenziju, stereotipizirani „drugi" svojim su doseljenjem ušli u gradsku svakidašnjicu i time je kategorija udaljenosti, koja je često bila jedan od razloga homogeniziranja i nepoznavanja stanovnika istoka otoka, uklonjena. Međutim, to nije pridonijelo nestanku podjela i rivaliteta, već je naprotiv potenciralo stvaranje novih stereotipa na temelju još manjih i finijih razlika. Drugost je samo dobila novi oblik i uzrokovala povlačenje novih granica, sada unutar otočnih gradova. Granice među dvjema hvarskim mikroregijama, gdje se odvaja naš i njihov prostor, postoje i dalje, a novi složeni spletovi granica pokazuju da ti prostori nisu homogeni, već se razgraničavanje nastavlja i unutar našeg i unutar njihova prostora.

Istočni dio otoka ostao je udaljen od zapadnog dijela otoka i u 21. stoljeću. Još uvijek malo poznat i današnjim Hvaranima iz zapadnih naselja koji priznaju da rijetko odlaze na taj dio otoka. Prometnica koja povezuje zapadni i istočni dio otoka, danas državna cesta D116, od sedamdesetih nije rekonstruirana ni obnovljena. Naselja Zastražišće, Gdinj i Bogomlje s pripadajućim uvalama nemaju vodovod.

Složeni spletovi otočnih granica, stvarnih i imaginarnih, pokazuju da otoci nisu homogeni, da posjeduju svoje vlastite geografije. Otok Hvar i njegovi otočani dokazuju prostornu i identitetsku heterogenost, složenost i slojevitost. Ona je posljedica kompleksne povijesti otoka, njegova naseljavanja, migracija i smjena različitih vlasti i sustava, njegovih stvarnih i umišljenih izolacija. Specifičnost Hvara kao velikog otoka binarna je geokulturna podjela na zapad i istok. Njegov zapadni dio, geografski atraktivniji i kontinuirano naseljen od prapovijesti, prometno je povezan s drugim po veličini hrvatskim gradom Splitom. Povijest naseljavanja i razvoja istočnog dijela otoka snažno je usmjerena na sasvim drugi dio kopna, na Makarsko primorje. Sustavi granica i diskurs drugosti žive tako već 400 godina proizvodeći i današnji uočljiv nedostatak percepcije otoka kao cjeline kod većine otočana te usmjerenost na vlastiti, uski otočni prostor ili na ovisnost o kopnu. Hvar je i danas primjer podvojenog otoka, s jakim i krutim granicama koje se prostiru njegovom unutrašnjošću. Ponekad ih je mentalno i realno teže prijeći negoli njegov otočni rub.

PRILOG

STRANCI U STATUTIMA OTOČNIH KOMUNA

a) Imovinsko-pravni odnosi

Korčulanski statut

Gl. CII. (102) ref. O zabrani strancima da posjeduju i kupuju nekretnine

Također je na istom (Velikom) vijeću zaključeno da **nijedan stranac koji nije nastanjen na Korčuli ne može i ne smije nikako posjedovati niti uživati koju nekretninu na Korčuli** nakon isteka jedne godine (od donošenja ove odredbe). A svaki stranac koji ima nekretninu na Korčuli neka ima rok od jedne godine (da je proda i) da (tako) izvuče svoj novac. Inače, kada prođe taj rok, neka te nekretnine pripadnu Komuni, osim ako nisu stečene mirazom. Dakle, unaprijed **nitko tko ne obitava na Korčuli ne može na njoj kupiti nikakvu nekretninu.** (177)

Ref. Gl. CXLII (142). Zabrana boravka Kataloncima (i Sicilijancima)

Isto tako, odlučuje se, ako se (to) učini prikladnim Vijeću **da svi i pojedini Katalonci i također Sicilijanci koji dođu u ovaj grad, osobito u svrhu kupnje robova, nipošto ne mogu ovdje u gradu Korčuli niti na otoku boraviti**, osim ako bi htjeli kupiti kruha ili vina ili što (drugo) sebi za hranu, (kada jedino mogu ovdje ostati najviše jedan dan. Inače neka se odmah istjeraju na vlastitu sramotu i uz tešku kaznu. (To je) zaključeno sa 66 (glasačkih) kuglica, (a) jedna (je bila) protiv. (str. 193)

Bračk statut

Ref. I. Gl. LXXVII (77). O (tome) da se komunalna zemljišta ne prodaju strancima

Također je bilo utvrđeno u rečenom Vijeću da se nijedna osoba bez obzira na to kojega je položaja ne usudi niti odvaži prodati, otuđiti ili darovati kakvu komunalnu zemlju kojem strancu pod prijetnjom globe od pedeset libara malih (denara) , koju treba platiti komuni i prijavitelju zbog otuđivanja. I takva prodaja, darovanje ili otuđivanje neka nema nikakve važnosti, već naprotiv neka bude bez učinka i nikakve vrijednosti. A (to) neka se primjenjuje od sad unaprijed.

Ref. I. Gl. LXXIX (79). O zabrani prodaje nekretnina strancima

U bračkom vijeću pod rečenom upravom bilo je prihvaćeno i reformirano većinom glasova Vijeća tj. 51 kuglicom za, bez obzira na dvije protiv, da se nitko bilo kojega društvenog i osobnog položaja bio, na otoku Braču, ne usudi ni na kakav način, ni pod kakvim vidom ili izgovorom, prodati, darovati ili bilo kako otuđiti kojemu strancu bilo kakvog položaja kakav svoj vinograd ili obrađenu površinu ili kakvu zemlju za obrađivanje, bilo na plažama bilo na drugim mjestima Brača, bez znanja i dopuštenja g. kneza ili većeg dijela Vijeća ali sam otočanin bračk može prodati kojemu Bračaninu taj svoj vinograd ili obrađenu površinu uz onu cijenu koju bi mogao dobiti od toga ili drugih stranaca, pod prijetnjom kazne pridržane (za nadležnost) spomenutog g. kneza i Vijeća. Osim toga takva prodaja neka ne vrijedi, dapače, neka se potpuno poništi i ukine. (str. 377–379).

Lastovski statut

Gl. XXXVII. (37). O zabrani prodaje zemlje, tj. nekretnine izvan otoka Lastova

Određujemo i naređujemo da **nitko s otoka Lastova ne može prodati nekretnine** (tj.) ni zemljišta ni vinograde ni kuću (nekome) **izvan otoka Lastova već samo stanovnicama Lastova**, a onaj koji bude prodavao da ih može prodati samo svojim srodnicima uz istu cijenu uz koju bi ih, prema vlastitijoj prisezi drugima (prodao). Isto tako **ne može se darivati nekretnina (nekome) izvan otoka** pod (prijetnjom) kazne od 200 dukata koju treba platiti lastovskoj Komuni i gubitka nekretnina koje ima. (str. 221)

Gl. CX. (110). O strancima

Odlučeno je da se dadu **protjerati s našeg otoka Lastova ljudi s Hvara koji su bili istjerani sa Hvara i odatle pobjegli i došli na taj otok da bi na njemu obitavali tako da nitko od njih ne može nastaviti taj otok niti na njemu trgovati jer su to ljudi na zlu glasu i loših prilika**. I da se poduzmu mjere **da od sada unaprijed ni jedan stranac ne uzmogne boraviti na tom otoku preko 8 dana, niti može na tom otoku uskladištavati vino radi preprodaje**. I da suci Zajednice toga otoka s knezom budu ovlašteni dati da se izvrši ova odluka i pobrinuti se za nju, **udarajući kazne vlasnicima kuća na tom otoku koji ih unajmljuju strancima i samim strancima**, kako im bude učinilo bolje kao i ubirati globe od prekršitelja bez ikakvog popuštanja. U velmožnom Vijeću umoljenih dana 6. kolovoza 1519. (str. 265)

Gl. CLVI (156). Židovi ne mogu stanovati na Lastovu

I budući da **zadržavanjem Židova na otoku, uz druge neprilike, puk biva mnogo ugrožen**, kao što nam je bilo izloženo, **naređujemo da se Židovi ne mogu zadržati na Lastovu više od 8 dana. (A ako bi ostali) više od 8 dana**, kaznit ćemo ih tako da su za svaki daljnji dan što ostanu dužni platiti 5 perpera koji neka idu u korist Zajednice. (str. 286)

Mljetski statut

Čl. XXX. O zabrani prodaje imanja, tj. nekretnina izvan otoka Mljeta

Određujemo i naređujemo **da nitko s otok Mljeta ne može prodavati imanja, ni zemljišta, ni vinograde, ni kuću (nekome) izvan otoka Mljeta osim njegovim stanovnicima**, a onaj koji bude prodavao, da ih ne može prodati osim svojim rođacima po cijeni po kojoj bi je, prema vlastitoj prisezi, prodao drugima. Također **ne može darovati nekretnine izvan otoka** pod prijetnjom kazne od 100 perpera koju vlasnik nekretnine ima platiti mljetskoj općini. (str. 77)

Paški statut

Knjiga III, Gl. 42. Bilo koji Pažanin može otkupiti posjed koji je tuđinac prodao tuđincu

Od sada ubuduće hoćemo da se obdržava da bilo koju nekretninu u Pagu ili njegovu kotaru, koju je na bilo koji način tuđinac prodao nekom tuđincu, bilo koji paški susjed može otkupiti „po bližini" Ako ga ipak ne htjedne otkupiti susjed, odnosno onaj koji je posjedom najbliži spomenutom prodanom posjedu, neka bilo koji Pažanin ili stanovnik Paga bude slobodan otkupiti ga na način, pod uvjetima i postupkom zapisanim gore u glavi o otkupima „po bližini". (str. 247)

Knjiga IV, Gl. XXXI (31). O zabrani otuđenja nekretnina nekom tuđincu

Radi izbjegavanja razmirica i svađa s tuđincima, koje bi se u budućnosti mogle dogoditi, pobrinuli smo se da **ni jedan paški građanin, kojeg god spola ili roda, ne može, ne usudi se i ne drzne se kakvu nekretninu odnosno posjed, to jest zemljišta, vinograde, seoska gospodarstva, solane, mlinice, kuće ili bilo koje druge svoje posjede, kako izvan grada tako i u gradu (sve dok god je to na području paškoga kotara), jedan ili više njih, ni na koji način i ni iz koje namisli ili osnove, dati, darovati, prodati otuđiti ili posljednjom voljom ostaviti nekom tuđincu ili strancu, niti toga tuđinca, ma kojeg spola ili roda, imenovati nasljednikom svoje spomenute imovine.** Postupi li se protivno, neka bude bez snage i neka ne stekne nikakvu pravosnažnost. Poželi li pak netko kojemu tuđincu (dati) nešto iz svoje imovine oporučnim zapisom ili nasljeđivanjem ili bilo na koji drugi način, neka sud odredi da se takva nekretnina proda ili otuđi paškim građanima, a novac od (prodaje) takva posjeda i takvih nekretnina može se dati i zakonito predati tuđincu. Prije rečeno neka ne ide na štetu tuđincu koji je stalni stanovnik Paga. (str. 273)

Knjiga IV, Gl. XXXII (32). Ništa ponuđeno na općinskoj dražbi ne može se dodijeliti tuđincu i u svezi s takvom dražbom može s tuđincem osnovati ili ugovoriti ortačko društvo

Na isti smo se način pobrinuli **da se ništa ponuđeno na općinskoj dražbi ne može dati ni dodijeliti nekom tuđincu ili strancu ni na koji način, ni po kojoj namisli i osnovi, niti ikoji naš građanin smije svezi s dražbom osnovati ortačko društvo s nekim tuđincem, niti mu javno ili potajno prepustiti udio, niti s tim strancima na bilo koji način imati (zajednički) udio**, pod prijetnjom globe od dva solda po svakoj libri, koji treba platiti Paškoj općini; od te globe polovina treba pripasti zakonitom prijavitelju. Što god pak bilo protivno učinjeno ili postupljeno neka ne stekne ikakvu valjanost, nego neka bude ništavno i nevaljano po samome pravu. Nadalje, kupi li paški građanin nešto na općinskoj dražbi, čim mu gospodin knez i sud dodijele prodanu stvar, kupac treba pružiti odgovarajuća jamstva za cijenu prodane stvari i neka da gospodin knez i sud na to prisile zatvorom u trajanju od osam dana, kako to prosude knez i sud. Ne pruži li rečena jamstva u roku od osam dana, neka se prodana stvar ponovno stavi na javnu dražbu, pa ako rečena stvar bude prodana za nižu cijenu, prvi je kupac obvezan platiti i nadoknaditi rečenoj Općini sve ono što bude izgubljeno na javnoj dražbi i neka se pusti iz zatvora sve dok u potpunosti ne plati iznos koji je izgubljen takvom prodajom. (str. 273)

Knjiga IV, Gl. XXXIII (33). Ni jedan paški građanin ne može od tuđinca preuzeti pravovaljanu i pravosnažnu (ovršnu osnovu) protiv građanina

Radi mirnog stanja u gradu Pagu smatrali smo korisnim odrediti da ni jedan građanin Paga niti njegova kotara ne smije od nekog tuđinca kupiti prava ni prava na tužbu, pravovaljane i pravosnažne (ovršne osnove) protiv nekoga građanina Paga i njegova kotara. Što god bude protivno učinjeno, neka se po samom pravu ne vrijedi, a (prekršitelj) neka Općini plati od deset libara malih denara. (str. 275)

b) Građansko-pravni odnosi

Korčulanski statut

GL. XXXII (32). O suđenju strancima

Isto tako određujemo ako bi strani putnici koji su neposredno pred putovanjem htjeli parničiti se s otočanima zbog nekog posla koji je toga dana ugovoren, da im je otočanin dužan odmah bez ikakva roka odgovarati. A ako bi se taj stranac tu duže zadržao, neka mu odgovara u roku od dva dana. I kao što je otočanin dužan odgovarati strancima, tako su i stranci dužni njemu položiti račun u istome roku i s istoga (pravnog) naslova. (str. 76)

Gl. CXII. ref. (112). Stranac ne može biti skrbnik

Također u istom (Velikom) vijeću zaključeno s 48 (glasačkih) kuglica, bez obzira na 4 (koje su bile) protiv, da odsad unaprijed nijedan stranac koji nije nastanjen (na Korčuli) ni pod kakvim izgovorom ne može biti skrbnikom niti u ime nekoga Korčulanina upravljati njegovim imanjem. (str. 181)

Gl. CXXIII (123). Nijedan Korčulanin ne smije zastupati strance

Isto tako da se nijedan Korčulanin ne usudi ne drzne niti smije zastupati, ni na bilo koji način ili prijevarom ili obmanom biti odvjetnikom kojem strancu, pod prijetnjom kazne od dvadeset i pet perpera, što trebaju pripasti Komuni, osim komunalni odvjetnik. Taj može biti odvjetnikom strancu u njegovoj prisutnosti, ali ne (i) u odsutnosti, pod (prijetnjom) spomenute kazne. (str. 132)

Brački statut

Knjiga IV., Gl. IX (9). O postupku prema strancima

Utvrđujemo i naređujemo da se odsada unaprijed prema bilo kojem strancu postupa i da mu se sudi onako kao što se sudi i postupa prema bilo kojem našem (čovjeku) u onome gradu ili komuni odakle je taj stranac koji traži pravdu.

Knjiga IV., Gl. XXXI (31). (O tome) da stranci ne mogu optužiti otočanina bez jamstva

Isto tako određujemo da nijedan stranac ne može optužiti nekog otočanina s Brača zbog nekog zločina, povrede ili uvrede ili zbog bilo čega drugoga, osim ako bi prije pružio dobro jamstvo da će platiti ono na što ga Kurija osudi, ako bi se prigodom takve tužbe pronašlo da je u nečemu krivac. (str. 279)

Krčki statut

Ako bi poricao, a vlasnik mogao (krađu)
dokazati trima svjedocima
u gradu, a dvjema izvan
grada – **ali s time da među tim svjedocima**
ne bude nijedan stranac – treba ga stavit na muke
i mučiti da na način kako odluče suci… (str. 102)

Nadalje,
I Krčani i otočani dogovorili su
se **da nijedan lađar**
ili bilo koji drugi čovjek ne smije
prevoziti iz otoka nijednoga stranca
ako nema odobrenje sudaca onoga
Mjesta, odakle bi ga trebao
Prevesti; (i to) pod prijetnjom kazne od 22
celeza, ako bi bio prijavljen; (kazna) se
dijeli na četiri dijela.

Lastovski statut

Gl. XXV (25). Još o svjedocima

Isto tako naređujemo i određujemo da u svim stvarima i u svim sporovima među stanovnicima Lastova **mogu svjedočiti samo ljudi s Lastova ili oni koji su oženjeni (Lastovkama) te žive na (ženinu) imanju na Lastovu, dok svjedočenje stranaca ne može ništa vrijediti kad su u pitanju sporovi među Lastovcima**. (str. 216)

Mljetski statut

Čl. XXIII (23). Još o svjedocima

Isto tako naređujemo i određujemo da u svakoj stvari i u svakom sporu među stanovnicima Mljeta **(ne mogu svjedočiti nego samo ljudi s Mljeta) ili oni izvana koji su oženjeni (i žive) na imanjima na Mljetu, a svjedočenje stranaca ne može ništa vrijediti**. (str. 73)

Rapski statut

Knjiga 4., Gl. 47. O strancima sudski pozvanim zbog krađe

Hoćemo i određujemo, ako je neki stranac sudski pozvan zbog krađe, bio on stanovnik našeg kotara ili ne, a taj stranac poriče tu krađu ili mu se ne može dokazati, ostaje na ocjeni Kurije treba li se sudski pozvani za krađu ispitivati mučenjem ili ne o toj krađi, ukoliko Kurija ima neku sumnju o onoj krađi protiv tog stranca. Ako je neki stranac, bio on naš stanovnik ili ne, bio osuđen i priznao da je počinio (onu) krađu tada se onaj tat treba osuditi za onu krađu i neka se postupa prema njemu kao što je ranije rečeno o drugim krađama. (str. 203)

Knjiga 4., Gl. 43. Neka kradljivci nemaju odvjetnika

Utvrđujemo i određujemo, ako netko sudski pozvan zbog krađe, ne može imati odvjetnika, osim otac za sina, brat za brata, stric tj. očev ili majčin brat za nećaka i obratno, gospodar za slugu i za bilo koga od njegovih ukućana. Ipak taj sudski pozvani zbog krađe može savjetovati s odvjetnicima, ali ne u sudnici pred Kurijom, već ponešto odvojeno od sudnice. **Ako je neki naš građanin sudski pozvan od nekog stranca, naš građanin može imati odvjetnika u tom predmetu**; žene pak mogu imati odvjetnika u svakom predmetu krađe. (str. 199)

Knjiga 4., Gl. 44. O krađama učinjenim strancima

Hoćemo i određujemo, ako se neki stranac prituži za neku. (str. 199)

Hvarski statut

Gl. XXXXV (45). O postupku prema strancima

Isto tako naređujemo da se od sada unaprijed prema bilo kojem strancu postupa i da mu se sudi onako kao što se sudi i postup prema bilo kojem našem građaninu u onom gradu ili zemlji odakle je stranac. (str. 124)

Knjiga V, Gl. XL (40). O presudama donesenim u korist stranaca

Prihvaćeni i potvrđeno je da od sada nijedan građanin ili stanovnik Hvara koji je imao spor s nekim strancem u vrijednosti manjoj od deset zlatnih dukata, nakon što je presuda donesena od strane hvarske uprave ili od kurije, ne može ni na koji način i nikakvim domišljanjem uložiti priziv na tu za njega ili bilo koga od njih nepovoljnu presudu donesenu u korist stranca ili stranaca, već naprotiv neka je uprava dužna odmah se pobrinuti se za isplatu strancu ili strancima i to neposredno nakon što se presuda donese. (str. 182)

Cresko (Osorski) statut

Knjiga 1, Čl. 7. Kako se sudi strancima

Da bi se poštovalo jednakost s našim susjedima i podložnim našoj sudbenosti, hoćemo i naređujemo da (naša) vlast ima ovlast primjenjivati susjedima takav postupak, kakav naši susjedi primjenjuju prema nama. (str. 451)

Knjiga 1, Čl. 8. Neka nijedan stranac ne bude pripušten na sud protiv našeg otočana, ako prethodno ne pruži jamstvo za sve troškove

Statuiramo i naređujemo, ako neki stranac želi zahtijevati od nekog našeg otočanina neku stvar na sudu, prije nego što je njegov zahtjev prihvaćen, treba dati jednoga od naših otočana kao jamstvo dovoljnog za pokriće troškova i koji je prihvatljiv za vlast ili predati zalog općinskom blagajniku, dovoljan za utvrđeni zahtjev. Nakon što je tako osiguranje predano, bit će takav stranac saslušan i objavljen postupak u skladu s prethodnim poglavljem. (str. 451)

Knjiga 1, Čl. 22. Neka se nasljednici obvezni strancu za obvezu učinjenu ispravom vjerovnika samo za onoliko, koliko su primili, ako su dobro preuzeta uz popis

Statuiramo i naređujemo ako se neki naš otočanin i njegovi nasljednici obvežu nekom strancu putem isprave i nakon toga snagom te isprave budu nasljednici toga otočanina na zahtjev toga stranca osuđeni, tj. nasljednici rečenoga našeg otočanina, koji se zajedno sa svojim nasljednicima obvezao tom strancu, obvezani su samo na onoliko, koliko se preuzeli od pokojnika, uz uvjet da su uvedeni u dobra pokojnika uz popis. (str. 455)

Knjiga 2, Čl. 122. O strancima koji žele ući u neku poljoprivrednu zajednicu

Određujemo i statuiramo, ako neki stranac želi ući u neku poljoprivrednu zajednicu, može ući u bilo koju on hoće, a da poglavar zajednice u koju je taj stranac ušao ne može novoga toga novoga člana zajednice osloboditi bilo koje radne obveze te zajednice za bilo koje vrijeme pod kaznom od dvadeset i pet malih libara. (str. 477)

Paški statut

Knjiga IV, Gl. XIX (19). Nijedan paški građanin ne smije biti jamac nekom tuđincu ni postati glavnim dužnikom

Zabranjujemo da bilo koji paški građanin smije ili može za nekog tuđinca dati takvo jamstvo ili preuzeti obvezu glavnog platca. Prekrši li spomenuto ili nešto od toga, vjerovnik ne može steći nikakvo pravo na temelju takvog jamstva odnosno poručanstva; dapače, obvezan je Općini platiti globu od dva solda malih denara za svaku libru, a jamac neka također plati dva solda po libri, dok dužnik koji se obvezao odnosno preuzeo obvezu glavnog platca neka u potpunosti bude oslobođen od plaćanja duga. Stanovnicima paškoga kotara svatko može biti jamac ili preuzeti obvezu glavnog platca, pa neka takva obveza odnosno jamstvo bude punopravno, ako sud ne odobri i ne suglasi se drugačije. (str. 265)

LITERATURA

Barać, L., 2002, „Polimorfizam Y kromosoma u seoskim populacijama otoka Hvara", doktorska disertacija, Zagreb: Prirodoslovno-matematički fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Barbić, J., 2012, *Rječnik Pitava i Zavale*, Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

Benčić, R., 2013, *Rječnik govora grada Hvara. Forske rici i štorije*, Hvar: Muzej hvarske baštine.

Benyovsky Latin, I. i Pešorda Vardić, Z., 2020, „An Introductory Study: Towns and Cities of the Croatian Middle Ages: The Newcomers and the City", u Benyovsky Latin, I. i Pešorda Vardić, Z., ured., *Towns and Cities of the Croatian Middle Ages: The City and the Newcomers*, 11–35, Zagreb: Hrvatski institut za povijest.

Birin, A., 2002, „Pravni položaj stranaca u statutima dalmatinskih komuna." *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 20, 59–94.

Bezić-Božanić, N., 1988, *Povijest stanovništva u Visu*. Biblioteka znanstvenih djela, 29, Split: Književni krug.

Bogišić, R., 1977, „Pučki i društveni odnosi u *Hvarkinji* Martina Benetovića", *Matija Ivanić i njegovo doba*, Radovi 10, Zagreb: Sveučilište u Zagreb – Institut za hrvatsku povijest, 419–429.

Bognar, A., 1990, „Geomorfološke i inženjersko-geomorfološke osobine otoka Hvara i ekološko vrednovanje reljefa", *Geografski glasnik* 5(1), 49–65.

Botica, I., 2005, „Prilog istraživanju najstarijega spomena vlaškog imena u hrvatskoj historiografiji", *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest* 37, 35–46.

Botica, I., 2007, „Vlah i vlah – nekoć i danas" u Granić, J., ured., *Jezik i identiteti* 61–69, Zagreb – Split: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku.

Božanić, J., 1997, „Terra mariqua", *Glasje* 4(7/8), 97–100.

Bourdieu, P., 1984, *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*, London: Routledge.

Brački statut, 2006, priredio A. Cvitanić, Split: Književni krug.

Braudel, F., 1997, *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II*. Vol. 1, Zagreb: Antibarbarus.

Creski (Osorski) statut, Srednjovjekovni zakoni i opći akti na Kvarneru, 2012, priredio, napisao popratne studije i preveo L. Margetić, 448-546, Zagreb: Nakladni zavod Globus i Rijeka: Naklada Kvarner i Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci.

Cvitanić, D., 2002, „Pravni položaj stranaca u srednjovjekovnoj korčulanskoj komuni", u Cvitanić, D., ured., *Iz dalmatinske pravne povijesti*, 643–660, Split: Književni krug.

Čače, S., 1997, „Ancient Written Sources Relating to the History of Hvar", u Gaffney, V., Kirigin, B., Petrić, M. i Vujnović, N., ured., *The Adriatic Islands Project. The Archaeological Heirtage of Hvar, Croatia Volume 1*, 217–241, Oxford: BAR International Series 660.

Čapo Žmegač, J., 2002, *Srijemski Hrvati. Etnološka studija migracije, identifikacije i interakcije*, Zagreb: Durieux.

Čečuk, B., 1996, „Špilja Kopačina kod Donjeg Humca na otoku Braču." *Arheološki radovi i rasprave* 12, 13–30.

Čepulo, D., 2011, „Pravna baština i društveno okruženje Paškog statuta", u Čepulo, D., ured., *Statut Paške općine – Statuta Communitatis Pagi*, 29–117, Pag – Zagreb: Matica hrvatska Pag / Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Čolak, N., 1959, „Iz života iseljenika Makarske i njenog Primorja na srednje dalmatinskom otočju u 17. i 18. stoljeću", *Prilozi povijesti otoka Hvara* 1, 1, 87–121.

Čolak, N., 1962, „Borba novih stanovnika na srednje dalmatinskom otočju u 17. i 18. stoljeću za očuvanje stečenih privilegija", *Prilozi povijesti otoka Hvara* 2, 1, 52–89.

Čoralić, L., 1995, „Otok Hvar u prošlost", u Mihovilović, M., ured., *Otok Hvar*, 72–92. Zagreb: Matica Hrvatska.

Dragičević, E., 1970, „Gdinjske gomile", *Periodični izvještaj Centra za zaštitu kulturne baštine Hvar* 20, 4–6.

Duboković Nadalini, N., 2001, „Dio otoka Hvara što se zove Plame", u Anzulović, N., ured., *Odabrani radovi*, 501–506, Split: Književni krug.

Fabijanec, Florence S., 2004, „Jesu li stranci marginalci? Razmatranje položaja stranaca u srednjovjekovnom društvu", u Popić, T., ured., *Gradske marginalne skupine u Hrvatskoj kroz srednji vijek i ranomoderno doba*, 107–127, Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu.

Forenbaher, S., 2002, „Prehistoric Populations of the Island of Hvar – An Overview of Archaeological Evidence", *Collegium Antropologicum* 26(1), 361–378.

Forenbaher, S. i Kaiser, T., 2008, *Grapčeva špilja: pretpovijesni stan, tor i obredno mjesto*, Split: Književni krug.

Forenbaher, S., Kaiser, T. i Frame, S., 2010, „Adriatic Neolithic Mortuary Ritual at Grapčeva Cave, Croatia", *Journal of Field Archaeology* 35, 337–354.

Foretić, V., 1980, „Korčula u domaćim i međunarodnim relacijama", *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 22(1), 107–119.

Fortis, A., 1984., *Put po Dalmaciji*, priredio J. Bratulić, s talijanskog preveo M. Maras, Zagreb: Globus.

Fortis, A., 2014, *Ogled zapažanja o otocima Cresu i Lošinju*, priredio J. Bratulić, s talijanskog preveo D. Balenović, Split: Književni krug.

Gaffney, V., Kirigin, B., Petrić, M., Vujnović, N. i Čače, S., 1997, *Archaeological Heritage of the Island of Hvar*, 1, Oxford: BAR IS 660.

Hay, P., 2006, „A phenomenology of islands", *Islands Studies Journal* 1(1), 19–42.

Hvarski statut, 1998, A. Cvitanić (priredio i preveo), uvodnu studiju napisao I. Kasandrić, Split: Književni krug, 1991. (Čakovec: „Zrinski").

Jeran, N., 2010, „Genetic diversity and structure of eastern Adriatic islanders revealed by mitochondrial DNA analysis", doktorska disertacija, Zagreb: Prirodoslovno-matematički fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Jovanović, V., Macarol, B., Roberts, D. F. i Rudan, P., 1984, „Migration on the island of Hvar", u Boyce, A. J., ured., *Migration and mobility*, 143–160, London: Taylor and Francis.

Kasap, J., Lachner, V. i Žiha, N., 2019, „Legal position of foreigners in Croatian history – past lessons for current immigration problems", Duić, D. i Petrašević, T., ured., *EU and Comparative Law Issues and Challenges Series*, 3, (ECLIC 3), 145–174, Osijek: Pravni fakultet Sveučilišta Josip Juraj Strossmayer.

Kirigin, B. i Slapšak, B., 2010, „Farska hora", Poklečki Stošić, J., ured., *Antički Grci na tlu Hrvatske*, 135–137, Zagreb: Galerija Klovićevi dvori.

Kovačec, A., 2016, „Podrijetlo i razvitak naziva Vlah, Vlasi (vlah, vlasi), vlaški." *Hrvatska revija* 3(6), 3-9.

Kovačić, J., 1995, „Župa Bogomolje na Hvaru: o 250. obljetnici osnutka (1745. – 1995.)", *Služba Božja: liturgijsko-pastoralna revija* 35(1), 29–52.

Kovačić, J., 1998, „Župa Zastražišće na Hvaru", *Služba Božja: liturgijsko-pastoralna revija* 38(2), 159–184.

Krčki (Vrbanski) statut, 1988, L. Margetić i P. Strčić (prir.), svezak 10, posebno izdanje 12, Krk: Povijesno društvo Saveza povijesnih društava Hrvatske.

Krasić, S., 1991, *Ivan Dominik Stratiko. Život i djelo*, Split: Književni krug.

Lachner, V., 2023, „Obiteljskopravna regulacija Cresko-osorskog statuta iz 1441. godine", *Pravni vjesnik* 39(2), 29–51.

Lajić, I., 1992, Stanovništvo *dalmatinskih otoka*, Zagreb: Consilium–IMIN.

Lastovski statut, 1994, priredio i preveo A. Cvitanić, Split: Književni krug.

Malinar, S., 2015, „A Polemical Piece by Alberto Fortis: Memoria sopra l'isola di Corzola", *SRAZ* LX, 85–97.

Martinović, I., Mastana, S., Janićijević, B., Jovanović, V., Paphia, S. S., Roberts, Derek F. i Rudan, P., 1998. „VNTR DNA variation in the population of the island of Hvar, Croatia", *Annals of Human Biology* 25, 489–499.

Martinović, I., Barać, L., Furač, I., Janićijević, B., Kubat, M., Peričić, M., Vidović, B. i Rudan, P., 1999, „STR polymorphisms in the population of the island of Hvar", *Human Biology* 71, 341–352.

Matvejević, P., 2007, *Mediteranski brevijar*, Zagreb: V.B.Z.

Mihovilović, M., 1995, „Pučanstvo otoka Hvara", u Mihovilović, M., ured., *Otok Hvar*, 215–229, Zagreb: Matica hrvatska.

Milčetić, I., 1912, „Dr. Julije Bajamonti i njegova djela", *Rad JAZU* 192, 92–250.

Mljetski statut, 2002, I. Petrinović (glavni urednik); priredili i preveli A. Marinović, I. Veselić, Split: Splitski književni krug.

Muljačić, Ž., 2011a, „Zadnje putovanje Alberta Fortisa u Dalmaciju", u Muljačić, Ž., ured., *Fortisološke studije*, 106-113, Split: Književni krug.

Muljačić, Ž., 2011b, „Prvo izdanje jedinoga djela Alberta Fortisa o otoku Korčuli (Memoria sopra l'isola di Corzola, SIC; 33 neobrojčene stanice) (MIC)", u Muljačić, Ž., ured., *Fortisološke studije*, 239-264, Split: Splitski književni krug.

Novak, G., 1955, *Prethistorijski Hvar*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Novak, G., 1959, „Dalmacija godine 1775/6. gledana očima jednog suvremenika", *Starine JAZU* 49: 5–80.

Novak, G., 1960, *Hvar kroz stoljeća*, Zagreb: Historijski arhiv – Hvar, Djela I, Narodni odbor općine Hvar, Izdavački zavod JAZU.

Novak, G., 1961, *Vis*, Knjiga prva, Zagreb: Izdavački zavod Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti.

Novak, G., 1978, „Pismo dra Julija Bajamontija god. 1790.", *Starine JAZU* 57: 75–92.

Orlić, O., 2011, *Procesi identifikacije na otoku Korčuli*, doktorska disertacija, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Pavišić, B., 2012, „Uvodna studija", u Margetić, L., ured., *Srednjovjekovni zakoni i opći akti na Kvarneru*, 439–448, Zagreb – Rijeka: Nakladni zavod Globus, Naklada Kvarner.

Perinić, A., 2006, „The 'Harsh Inhabitants of Hvar' in the Speech of Vinko Pribojević (A. D. 1525)", *Collegium Antropologicum* 30(3), 629–635.

Perinić, A., 2009, „Dva otoka Hvara", u Prica I., i Jelavić, Ž., ured., *Destinacije čežnje, lokacije samoće: Uvidi u kulturu i razvojne mogućnosti hrvatskih otoka*, 173–188, Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo, Biblioteka Nova etnografija.

Perinić Lewis, A. i Rudan, P., 2011, „Došlo je doba svjetlosti! Stratiko je u Hvaru! - biskup prosvjetitelj Ivan Dominik Stratiko o Hvaranima", *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Razred društvene znanosti* 48(510), 83–100.

Perinić Lewis, A. i Rudan, P., 2012, „Spectemur agendo – prepoznaje nas se po našem djelovanju! Prosvjetiteljski rad biskupa Ivana Dominika Stratika i liječnika Julija Bajamontija na otoku Hvaru", *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Razred za društvene znanosti* 49(512), 57–118.

Perinić Lewis, A., 2017, *Otoci otoka Hvara. Pluralizam lokalnih otočnih identifikacija*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

Perinić Lewis, A. i Lewis, K., 2021, „Stereotipni nazivi za otočane te stanovnike priobalja i njegova zaleđa u rječnicima hrvatskoga jezika", *Rasprave Instituta za hrvatski jezik* 47(2), 583-606.

Petrić, M., 2001, *Hvarski turistički spomenar: sentimentalno putovanje kroz turističku prošlost Hvara*, Hvar: Turistička zajednica grada Hvara.

Petrić, N., 2002, „Zanimljivi crteži na pretpovijesnoj keramici Hvarske kulture: prikazi kometa iz približno 3000. g. pr. Kr." *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 3(35), 11–18.

Pribojević, V., 1951, *O podrijetlu i zgodama Slavena*, G. Novak, ured., Zagreb: JAZU.

Radovanović, R., 1976, „Iz prošlosti Gdinja", *Hvarski zbornik* 4, 287–203.

Raukar, T., 2007, „*Civies, habitatores, forenses* u srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima" u Belamarić, J., Cambi, N., Grabovac, I., Jelovina, D. i Mimica, I., ured., *Studije o Dalmaciji u srednjem vijeku. Odabrane studije*, 43-52, Split: Književni krug Split.

Roglić, J., 1977, „Prilog geografiji Hvara", u *Hvar u prirodnim znanostima* (zbornik simpozija održanog 1975. g. u Hvaru u organizaciji Zavoda za povijest prirodnih, matematičkih i medicinskih znanosti JAZU), 5–21, Zagreb: JAZU.

Rubić, I., 1952, *Naši otoci na Jadranu*. Split: Novinsko-izdavačko preduzeće Slobodna Dalmacija.

Rudan, P., 1972, „Étude sur les dermatoglyphes digito-palmaires des habitants de l'ile de Hvar", doktorska disertacija, Paris: Universite Paris VII.

Rudan, P., 1975, „The analysis of quantitative dermatoglyphic traits in the rural population of the island of Hvar, Yugoslavia", *Journal of Human Evolution* 4, 585–591.

Rudan, P., Roberts, D. F., Sujoldžić, A., Macarol, B., Žuškin, E. i Kaštelan, A., 1982a, „Strategy of anthropological research on the island of Hvar", *Collegium Antropologicum* 6: 39–46.

Rudan, P., Roberts, D.F., Sujoldžić, A., Macarol, B., Smolej, N. i Kaštelan, A., 1982b, „Geography, ethnohistory and demography of the island of Hvar." *Collegium Antropologicum* 6: 47–67.

Rudan, P., Roberts, D. F., Janićijević, B., Smolej, N., Szirovicza, L. i Kaštelan, A., 1986, „Anthropometry and the Biological Structure of the Hvar Population", *American Journal of Physical Anthropology* 70, 231–240.

Rudan, P., Finka, B., Janićijević, B., Jovanović, V., Kušec, V., Miličić, J., Mišigoj, M., Roberts, D. F., Schmutzer, Lj., Narančić, N., Sujoldžić, A., Szirovicza, L., Šimić, D., Šimunović, P. i Špoljar-Vržina, S-M., 1990, *Antropološka istraživanja istočnog Jadrana, Biološka i kulturna mikrodiferencijacija seoskih populacija otoka Hvara*, knjiga 2, Zagreb: Hrvatsko antropološko društvo.

Rudan, P., Janićijević, B., Jovanović, V., Miličić, J., Smolej Narančić, N., Sujoldžić, A., Szirovicza, L., Škarić-Jurić, T., Barać Lauc, L., Lauc, T., Martinović Klarić, I., Peričić, M., Rudan, D. i Rudan, I., 2004, „Holistic anthropological research of Hvar islanders, Croatia – from parish registers to DNA studies in 33 years", *Collegium Antropologicum* 28 (Suppl 2), 319–342.

Sabljak, N., 2018, „Kvarner: društvene opservacije Alberta Fortisa", *Časopis za povijest Zapadne Hrvatske* XIII/13, 109-132.

Said, E., 1999, *Orijentalizam*, Zagreb: Konzor.

Skok, P., 1973, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knjiga III, poni – Ž, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Statut grada i otoka Korčule, 2002, A. Cvitanić (priredio i preveo), M. Foretić (ured.), Korčula: Grad Korčula.

Statut Paške općine /Statuta communitatis Pagi, 2011, D. Čepulo (ured.), preveli R. Leljak, N. Lonza, Pag: Matica hrvatska i Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta.

Statut rapske komune iz 14. stoljeća, 2004, priredili L. Margetić i P. Strčić, Rab – Rijeka.

Suić, M., 1953, *Pag*, Zadar: izdanje paške općine.

Sujoldžić, A., 1982, *Lingvističke i biološke udaljenosti populacija otoka Hvara. Prilog antropologijskim istraživanjima*, Beograd: Antropološko društvo Jugoslavije.

Sujoldžić, A., Szirovicza, L., Šimunović, P., Finka, B., Roberts, D. F. i Rudan, P., 1982/1983, „Lingvističke udaljenosti na otoku Hvaru", *Rasprave Zavoda za jezik* 8–9: 197–214.

Sujoldžić, A., Szirovicza, L., Šimunović, P., Finka, B., Roberts, D. F. i Rudan, P., 1984/1985. „Analiza kulturnog vokabulara otoka Hvara kao pokazatelja jezične mikroevolucije", *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku* 27/28: 767–780.

Sujoldžić, A., 1994, „Govori srednjodalmatinskog otočja. Prilog antropologijskim istraživanjima", *Društvena istraživanja* 3(4–5), 423–436.

Stratford, E., Baldacchino, G., McMahon, E., Farbotko, C. i Harwood, A., 2011, „Envisioning the Archipelago", *Island Studies Journal* 6(2), 113–130.

Stratford, E., 2013, „The idea of the archipelago", *Island Studies Journal* 8(1), 3–8.

Šimić, D. i Rudan, P., 1990, „Isolation by distance and correlation analysis of distance measures in the study of population structure: example from the island of Hvar", *Human Biology* 62, 113–130.

Šimunović, P., 2005, *Toponimija hrvatskoga jadranskog prostora*, izabrana djela, knjiga 2, Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.

Šimunović, P., 2009, *Rječnik bračkih čakavskih govora*, Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.

Vince-Pallua, J., 2007, „Apsyrtides – Fortis na stazama Argonauta prema europskoj etnologiji/antropologiji", *Narodna umjetnost* 44(2), 135–146.

Vujević, D., 2016, „Adriatic Connesctions: Exploring Relationships from Middle Palaeolithic to Mesholitic", u Davison, D., Gaffney, V., Miracle, P. i Soafer, J., ured., *Croatia at Crossroads: A Consideration of Arceological and Historical Connectivity*, 19–23, Oxford, UK: Archeopress.

Zaninović, M., 1995, „Hvar od pretpovijesti do dolaska Hrvata", u Mihovilović, M., ured., *Otok Hvar*, 139–165, Zagreb: Matica hrvatska.

Identitet otočana – zakopano blago

VLADIMIR SKRAČIĆ

PRISTUP

Autor ovog teksta autentični je otočanin iz vremena kada većina identitetskih obilježja otočana nije bila skrivena. Bio je, međutim, dovoljan jedan ljudski vijek da se većina tih obilježja nađe zatrpana zaboravom. Pa ipak, unatoč svim mijenama koje su se dogodile u tom vremenu, moguće je još uvijek, na ostatcima materijalne i duhovne kulture, prepoznati ono što je specifično i što pripada otocima i otočanima. Ovaj niz sličica, znanstvenih podataka i empirijskih spoznaja rezultat je iskustva i saznanja do kojih je autor došao provodeći jezična istraživanja na gotovo svim naseljenim hrvatskim otocima.

Hrvatska jadranska obala i otoci uz nju izvanredno su razvedeni. Samo dužina otočnih obala dosiže više od 4000 km. Razumije se da takva razvedenost pretpostavlja i vrlo artikulirano podmorje. Morski obalni pojas (teritorijalno more) zajedno s epikontinentalnim pojasom (do granice s Italijom) zauzima gotovo istu površinu kao i kopneni dio zemlje. Iznimno je važno radi razumijevanja života na hrvatskim otocima, radi razumijevanja otočnih praksi i svega što je do danas „preživjelo" upozoriti najprije na fizičko-geografske čimbenike, često po mnogočemu različite od otoka do otoka, a ipak u cjelini jedinstvene za sve otoke jer su ti, prirodni čimbenici, utjecali na formiranje jedinstvenog identiteta i svakog pojedinog otoka i čitavog arhipelaga.

PRAVAC PRUŽANJA OTOKA

Pravac pružanja otoka na prvom je mjestu. Toliko je karakterističan da je ušao u geografsku terminologiju pod nazivom *dinarski pravac pružanja* (Dinaridi su planinski lanci na kopnu koji se pružaju istim pravcem). Hrvatski otoci dio su tog lanca. U doline koje su razdvajale pojedine planine nakon zadnjeg ledenog doba ušlo je more. Zbog toga su u načelu svi veći otoci izduženi i paralelni s obalom, što je presudno utjecalo na gospodarska, kulturna, etnolingvistička i brojna druga obilježja otočnih mikrozajednica. Izrazit je primjer takve geografske dispozicije otok Pag koji je povijesno pripadao dvjema moćnim zajednicama, Zadru i Rabu, a danas pripada dvjema županijama, dvje-

ma biskupijama i trima jezičnim podsustavima. Ta je geografska odrednica, zajedno s raspoloživim agrarnim površinama, okolnim morem, smjerom glavnih vjetrova i dispozicijom uvala znatno utjecala na distribuciju i urbani izgled naselja na otoku, osobito naselja na otočnoj obali. U otočnoj unutrašnjosti vrijedila su druga pravila.

OTOCI UZ OBALU

Iz perspektive položenosti i relativno male udaljenosti od obale moglo bi se reći da otoci zajedno s obalom čine jedinstvenu cjelinu unatoč tome što su od obale odijeljeni morem. Da je položenost otoka uz obalu i blizina kopna oduvijek bila iznimno važna, potvrđuje činjenica da su se mnogi otoci uza samu obalu s njom i spojili. Odnedavna i mostom. Jesu li ti otoci još uvijek otoci ili nisu, posebno je pitanje na koje ovdje nećemo tražiti odgovor (Faričić, 2006). Međutim, ono o čemu ima smisla razgovarati, kada je riječ o ovim pseudootocima, jest do koje su mjere novonastale okolnosti utjecale na autentični identitet dotadašnjih „pravih" otočana. Jedno je sigurno: novo je stanovništvo s kopna izvršilo veliki pritisak na jezično i svako drugo ponašanje starih otočana i ubrzalo gubitak tradicionalnih obilježja otočnosti. Danas su takvi otoci Krk, Pag, Vir, Murter i Čiovo. Da nije riječ samo o suvremenom fenomenu, govori i to da su mnogi današnji obalni gradovi i naselja jednom u povijesti bili na otocima. Najizrazitiji su primjeri Poreč, Rovinj, Zadar, Primošten, Rogoznica, Dubrovnik. A mnogo je drugih bliska izgleda i statusa: Tribunj, Nin, Trogir, Vranjic, Korčula, Uljanik, Cavtat… Očito je da se nekoć odvojenost od kopna, pa i ona najmanja, smatrala faktorom sigurnosti poželjnim za stanovanje, a to ćemo kasnije utvrditi i na drugim primjerima. Današnji izgled tih aglomeracija *de facto* potvrđuje da u normalnim uvjetima izbor između otoka i kontinenta gotovo uvijek ide na štetu otoka.

VELIKI I MALI OTOCI

Druga skupina činjenica koje imaju izravni utjecaj na obilježja otočnog stanovništva jest veličina otoka.[1] Općenito se može reći da veliki otoci osiguravaju veći broj funkcija svojim stanovnicima kad je riječ o sigurnosti, obrazovanju, gospodarskoj aktivnosti,

[1] Što je veliki, a što mali otok, što u svjetskim, a što u jadranskim relacijama, objašnjeno je u prilogu J. Faričića i A. Čuke u ovoj knjizi pod naslovom: „Hrvatski otoci – prostor stalnih mijena". Za ovu priliku samo ćemo reći da velikim jadranskim otokom smatramo onaj koji ima više naselja i uglavnom sve tradicionalne institucije (administrativne, obrazovne, zdravstvene, duhovne…). Velika se rasprava unazad stotinjak godina vodi u Hrvatskoj o broju i veličini otoka. Zakon o otocima iz 2018. pobrojio je 1244 otoka, od toga 78 velikih, 524 malih i 642 hridi i grebena.

društvenim i administrativnim potrebama, dočim mali naseljeni otoci funkcioniraju isključivo kao morem odijeljena predgrađa gradova na kopnu. To zbog velikog broja otoka osobito vrijedi za zadarski i šibenski arhipelag.[2] Većina je naselja na tim otocima u administrativno-političkom smislu dio grada. Imaju *de facto* status mjesnog odbora. Ta se posebnost percipira i na onomastičkoj razini s obzirom na to da ni jedan od tih arhipelaga, osim dubrovačkog (*Elafiti*), nije sačuvao svoje povijesno ime, već se danas svaki od njih zove po imenu grada na kopnu koje mu je nasuprot. U povijesnoj se literaturi za jadranske subarhipelage koriste imena: *Elektridi*, *Mentori*, *Apsirtidi*, *Kreteji*, *Liburnski otoci*… Pitanje je, međutim, koliko su ta imena „spontana", a u kojoj su mjeri kovanica geografa i povjesničara. Pa, prema tome, i relativno recentna.

Mali jadranski otoci redovito imaju samo jedno naselje, iznimno dva (Šipan, Koločep, Prvić, Iž i Rava), a samo u jednom slučaju tri (Molat, Brgulje i Zapuntel na Molatu). Ime otoka i ime najvećeg naselja, ili u trenutku nastanka imena najvažnijeg na otoku, redovito se podudaraju. Nekad je otoku ime dalo naselje, a nekad otok prvom naselju. To pravilo vrijedi i za velike i za male naseljene otoke. Iznimaka ipak ima. Riječ je o otocima kojima ime ne odgovara imenu ni jednog od naselja. Za to sigurno postoje neki povijesni ili društveni razlozi koje bi valjalo istražiti. Takvi su otoci: Šipan, Koločep/Kalamota, Mljet, Brač, Šolta, Čiovo, Prvić i Dugi otok.[3] U trenutcima velike napučenosti i prenapučenosti skupina malih naseljenih otoka činila je 60 % svih naseljenih otoka (28 od 47).[4] Danas, međutim, na malim otocima žive tek 4483 uglavnom ostarjela stanovnika. Na malima u prosjeku 150, a na velikima 6500 po otoku (Popis stanovništva RH 2021). To je važno naglasiti kada je riječ o identitetskim osobitostima zato što će veliki otoci postojanije čuvati jedna obilježja, a mali druga te zato što će veliki otoci zbog svoje privlačnosti brže preuzimati inovacije svih vrsta. To se još uvijek dobro percipira u raznovrsnosti otočnih govora. Iznimno je stoga važno upozoriti na svim razinama na razlike između velikih i malih otoka.

---

[2] Situacija je gotovo ista i na manjim arhipelazima: lošinjskom (nekad 5, danas 4 naseljena otoka), trogirskom (2), dubrovačkom (3), viškom (2).

[3] Zašto je tome tako, teško je reći. U slučaju Dugog otoka, na primjer, znamo da se još u X. st. zvao *Pyzuch* i da je to ime sačuvano u toponimiji u hrvatskoj inačici, ali ne za naselje, nego za polje i uvalu (*Čuh Polje* i *Čuška*). Od srednjeg vijeka na otoku se formiralo desetak naselja, ali ni jedno nije preuzelo staro ime otoka. Doduše, istina je da ni jedno nije nastalo na mjestu starog Pyzucha (Čuha). Kada je riječ o Prviću, treba naglasiti da se njegova naselja ne zovu *Prvić-Luka* i *Prvić-Šepurina* kako to često saznajemo iz medija, već samo *Luka* i *Šepurina* kako ih zovu njihovi stanovnici.

[4] Koji su otoci naseljeni, a koji nisu, nije jednostavno reći. Kriteriji jako variraju. Izabrao sam ove brojeve prema vlastitom iskustvu, popisujući toponomastičku i leksičku građu na svim jadranskim – recimo tako – naseljenim otocima. No za ovu raspravu preciznost u brojenju, ako je ona uopće moguća, i nije od neke osobite važnosti. Smjer u kojem se odvijaju događaji je evidentan (v. Popis stanovništva 2021).

ŠIRENJE POSJEDA PREKO MORA

Krški sastav tla i malo, često i premalo vode na takvom tlu, bile su iznimno nezahvalne okolnosti za osiguranje egzistencijalnih potreba,[5] u prošlosti izrazito ruralnog stanovništva. Ono je u takvim uvjetima manjak obradive zemlje nadomještalo krčevinama, inače pogodnim za uzgoj vinove loze i maslina. Kako je kvalitetne zemlje i vode za prehrambene kulture (žitarice i povrće) bilo samo na flišu i u rijetkim poljima u kršu, do žitarica se velikim dijelom dolazilo razmjenom dobara sa stanovnicima na kopnu. U načelu, mala udaljenost otoka od obale olakšavala je tu razmjenu. Imućnije otočne obitelji kupovale su posjede na kontinentalnom dijelu obale (samo na potezu od Zadra do Šibenika, na kopnu imaju posjede stanovnici Ugljana, Pašmana, Murtera, Prvića, Zlarina i Krapnja).[6] Takav je način života na mnogim točkama, osobito u zoni malih gusto naseljenih zadarskih, šibenskih i dubrovačkih otoka, uzrokovao vrlo dinamičnu plovidbu i pokrenuo aktivnosti vezane za izgradnju, tada drvenih, brodova.[7]

Velika većina otočnih obitelji s velikih i malih otoka imala je svoj brod, a potreba za brodom pokrenula je i dinamičnu drvenu brodogradnju i obrte koji je prate (kovači, jedrari, konopari). Neka su mala brodogradilišta preživjela do danas (Betina, Nerezine, Brbinj…). Flota drvenih brodova bila je proporcionalno to veća što su otok i obradive površine na njemu bili manji. S druge pak strane, i iz istih razloga, krčevina je bilo više na malim nego na velikim otocima. Rezultati krčenja na otocima očuvani su do danas, ne toliko u kvalitetnom vinu i maslinovu ulju (ponekad i to), koliko u kilometrima suhozida koji su ograđivali posjede od pašnjaka i formirali ograde ili su njima terasirane otočne padine da bi se spriječila erozija tla. Suhozidi, tamo gdje se vide (Pag, Kornati, Baljenac, Orut i dr.), jedinstveni su podsjetnik na krajnje oskudne otočne resurse i odnos koji je autohtono stanovništvo njegovalo

---

[5] U toponimiji je češće povod imenovanju ono čega ima malo i drugačije je od ostatka. Zato je na otocima mnogo toponima vodnog sadržaja, a možda takvo ime nose i neki od prvoimenovanih otoka kojem ne znamo podrijetla. Apstrahirajući hidronime na otočnom kopnu, spomenut ćemo samo imena onih otoka kojima je vodni sadržaj bio povod za imenovanje: *Jadra*, *Olib*, *Rivanj*, *Šipnata*, *Vodenjak* (više puta).

[6] Ne zanemarimo da je proces „osvajanja druge obale" bio dvosmjeran pa su tako stanovnici obalnih naselja imali svoje posjede na susjednim otocima: na Krku, na Pašmanu, na Lastovu, na Mljetu… I stanovnici većih otoka na još manjima od njih (Vis na Biševu, Brusniku i Svecu, Ist na Škardi, Murter i Dugi otok na Kornatima…). Ta se konstatacija odnosi samo na povijesne procese osvajanja prekomorskog posjeda. Suvremena kolonizacija otočnih obala (vikendice, apartmani, hoteli) opisana je i komentirana u ostalim poglavljima.

[7] Jadranski centar male drvene brodogradnje od sredine XVIII. stoljeća nalazi se u Betini na otoku Murteru, a iz Betine se djelatnost širi na susjedna naselja: Šibenik, Biograd, Sukošan, Kukljicu… Vidi se da je riječ o šibenskom i zadarskom otočnom prostoru u kojem je smješteno oko 400 većih i manjih otoka od kojih su 23 naseljena.

prema njima. I ovdje bi se moglo postaviti pravilo: što su otočni resursi oskudniji, suhozidi su brojniji i duži.[8]

OTOČNI IDENTITET

Postoje li identitetske razlike između otočana i stanovnika obalnih naselja i ako postoje, u čemu se mogu očitovati? Sama činjenica da se velik broj otoka pruža uz obalu i da je otočno stanovništvo u krajnjem slučaju na otoke došlo s obale, upozorava na problem. Egzistencijalni resursi često su bili isti na otocima i na samom obalnom rubu. Osobito to vrijedi za male naseljene otoke. Poljoprivredne kulture bile su gotovo iste, ribolovni potencijal, ako i nije bio isti, brodom je bio dostupan na udaljenijim lokacijama. Duhovni svijet koji je u prošlosti dominantno definirala jedna religija (katoličanstvo) i lokalne institucije koje su neznatno varirale od kopna do otoka, nisu davale povoda za značajnija odstupanja u načinu života, tradicionalnim zanimanjima i običajima. Na koncu, najveći dio otočana, uz izuzetak krajnjeg juga Dalmacije, govorio je istim narječjem kao i stanovnici na obali (čakavskim). Pa ako je tome tako, postavlja se pitanje ima li smisla raspravljati o specifičnom otočnom identitetu, pogotovo danas kad pod pritiskom medija i sveopće dostupnosti svega i svačega nestaju mnogi identiteti, pa tako i specifično otočni. Ipak, smatramo da je otočni svijet, unatoč svemu, na mnoge načine ostao jedinstven i da se posebnosti koje su ga takvim učinile nisu do danas u potpunosti istopile.

ŽIVJETI NA OTOKU – OTOČNOST

Najviše o karakteru otočana, njihovu mentalitetu i njihovu identitetu govori život u izolaciji. Međutim, iako riječ *izolacija* etimološki stoji u vezi s otokom, ta izolacija nije samo geografska. Ona je mnogo kompleksnija i na mnoge načine izlazi iz okvira strogo geografske definicije *kopna sa svih strana okruženoga morem*. Je li otočnost Ugljana i otočnost susjednog Iža ista otočnost? Lošinja i susjednih Unija? U prošlosti je život na otoku – u izolaciji – bio zadani okvir iz kojeg se nije imalo kamo. Samo je mali broj otočana (mornari, trgovci, brodograditelji…) u većoj ili manjoj mjeri napuštao otok. Eventualne pogodnosti koje je mogla ponuditi kontinentalna obala, bile su izvan do-

[8] Za ilustraciju: na Kornatu, otoku površine 32,5 km^2, suhozidi su dugi 323 km, a na Baljencu kod Kaprija, površine 0,14 km^2, 23 km. Umijeće suhozidne gradnje upisano je 2018. na UNESCO-ov reprezentativni popis nematerijalne baštine čovječanstva. Popis uključuje i druge zemlje Sredozemlja.

mašaja većine otočana.[9] Da pripadnost otoku nije stabilna i konačna, pokazalo se u trenutku kada su se na kopnu stvorile mogućnosti za bolji život. Migracije prema kopnu implicitan su dokaz da život na otoku mnogima nije bio izbor; drugačije im nije moglo biti. To što se mnogi zaklinju na svoju otočnost i što su mnogi bivši rezidenti iskreno zaljubljeni u svoje otoke – među njima je i autor – ništa u tom pogledu ne mijenja. Čak i danas kad su veze s otocima na zavidnoj razini i kad djeluju organizirane jedinice za hitne intervencije i, konačno, kad postoji Zakon o otocima koji, unatoč nesavršenosti, omogućava sigurniji život, izoliranost i nedostupnost svega što obala nudi ostaju trajna čežnja otočana. Iz brojnih razgovora s terenskih istraživanja dalo bi se zaključiti da bi bilo najbolje – rečeno u šali – preseliti obalu i njezine standarde na otoke.[10] Literarni snovi o životu na pustom otoku legitiman su, ali nerealan pogled na stvarnost. Volimo otoke, ali više volimo sigurnost kopna. To je shizofrena pozicija otočana i ujedno dio njihova identiteta.

Je li otočnost mjerljiva kategorija? Može li se biti više ili manje otočanin i postoje li kriteriji za takva mjerenja? Sve teška pitanja. U našem, jadranskom slučaju, jedno je sigurno: veliki su otoci bolje sačuvali svoje stanovništvo nego mali, a najbolje oni koji su najmanje otoci – to jest oni, koji su premošteni. Obrnuto, čini se da su elemente tradicionalnog otočnog identiteta najbolje sačuvali otoci s malim brojem stanovnika.[11] No sasvim je sigurno da se „stupanj otočnosti" ne može objasniti ni površinom, ni brojem stanovnika, ni blizinom kopna. Postoje i drugi, mnogo suptilniji razlozi koji su identitetski profilirali otoke onakvima kakvi su danas (kolonizacija, ratovi na moru, pljačke, pošasti, inovacije u ribolovu, u plovidbi…).

NASELJAVANJE

Proces naseljavanja otoka nije bilo pravocrtan ni u svim razdobljima povijesti jednako intenzivan. Prvim naseljenicima bio je to manje ili više zadano mjesto za život (Liburni i njihovi suvremenici). Njihovi nasljednici dolazili su uglavnom kao osvajači, a posljednji u nizu, oni najbrojniji (Hrvati), izabrali su sebi otoke kao trajno mjesto boravka.

---

[9] Stanovništvo s otoka sasvim blizu kopnu i u blizini gradova na obali vrlo je intenzivno sudjelovalo u životu grada, obavljajući slabo plaćene poslove (nadničarenje, njegovanje bolesnih, pranje rublja i odjeće, dojenje, čišćenje i posluživanje). Mnogi otočani to nisu mogli zbog velike udaljenosti njihovih otoka od obale i od gradova.

[10] Nažalost, to nije samo šala. Brojne su strategije razvitka otoka u daljoj i bližoj prošlosti o tome sanjale doživljavajući otok i otočnost kao prokletstvo, a ne kao dar s neba. One su gotovo uvijek bile „kontinentalne", redovito bez temeljitih empirijskih spoznaja. Općenito govoreći, o otocima i otočanima redovito se odlučivalo s nedovoljno upućenosti: na daljinu i s kopna.

[11] Ovdje ne mislim na one otoke koji su nekada bili naseljeni, a danas imaju samo nekoliko ili ni jednog stanovnika kao što su Svetac, Male Srakane, Vele Srakane i Škarda.

Broj stanovnika na otocima često je fluktuirao. Mnogo su puta otoci bili *refugium* prognanika s kopna kojima su zavojevači oduzimali sve, pa i život. Otočna je historiografija prepuna podataka o dolasku golemog broja prognanika na otoke, ponekad i čitavih sela, premda i o tome u mnogim zajednicama postoje nevjerojatne priče, prilagođene lokalnim potrebama. Da je bijeg na otoke vječna praksa, mogli smo se i sami uvjeriti u relativno bliskoj prošlosti na primjeru školstva. Prije 32 godine, u trenutku kada su srpska paravojska i jugoslavenska vojska zauzeli veliki dio zadarskog zaleđa i prijetile gradu, broj se učenika u školama na zadarskim otocima učetverostručio, a otvorile su se, pokazalo se privremeno, i škole na najudaljenijim otocima, prije tih događaja desetljećima zatvorene. Na otoke se bježalo i za nedavne epidemije bolesti COVID-19.

Prvi gradovi u punom smislu riječi nastali su na hrvatskim otocima u vrijeme antike. Od svih koji se danas spominju u imenu otoka ili u imenu grada i kojima se bolje ili slabije vide stare gradske strukture, preživjeli su samo Krk i Rab. Otočni su gradovi bili mali jer su otoci kojima su administrirali bili mali. Osim što su bili važna trgovačka središta, imali su i golemu važnost u kontroli plovidbe Jadranom.[12] Tijekom čitave povijesti otoka nadzor nad plovidbom bio je jedna od strateških aktivnosti kolonizatora. Bizant je, na primjer, rasporedio po otocima sustav nadzornih i obrambenih utvrda od kojih su neke više ili manje sačuvane do danas: na Svecu, Vrgadi, Cresu, Velikom Sikavcu i Velikom Brijunu, na Rabu, *Gradina* na Žirju, *Tureta* na Kornatu i dr.).

LOKACIJA NASELJA

Kada je riječ o lokaciji naselja na otočnom kopnu, na velikim jadranskim otocima naselja su raspoređena u dvjema zonama: na samoj obali jedan ili više gradova (obično jedan), ili pak ni jedan, a u unutrašnjosti otoka mnogo malih i samo iznimno koje veliko naselje poput Blata na Korčuli ili Lastova na Lastovu. Prva naselja na malim otocima formirala su se uglavnom tijekom srednjeg vijeka, podalje od obale, ako je konfiguracija otoka dopuštala, na otočnom sedlu (Sale, Premuda, Sestrunj, Žirje, Srimač/Murter, Zapuntel). S obzirom na to da je riječ o poljoprivrednom stanovništvu, blizina mora, barem u početku, nije bila ni od kakve važnosti, dočim je strah s pučine koji su sijali gusari i pirati bio nerazmjerno veći. U svakom slučaju, veći od prednosti koje je nudila blizina obale. Da je strah od različitih uljeza i pljačkaša bio velik, vidi se i po tome što je svako naselje na brijegu „gledalo" na dva mora, zapravo na dvije uvale iz kojih se moglo bježati u suprotnom smjeru od nadolazeće opasnosti.

[12] Venecija je, na primjer, stoljećima napadala Zadar upravo radi kontrole plovidbe nad Jadranom. U IV. križarskom ratu (1202.) čak je angažirala križare da ga zauzmu i opljačkaju, iako je bio kršćanski grad. A primjer Visa kao kontrolne i strateške točke nije potrebno komentirati. Činjenica da je postao prva grčka kolonija na Jadranu govori sama za sebe.

Takvi su primjeri brojni, a navest ću samo neke: Premuda, Silba, Molat, Sestrunj, Vrgada, Murter, Žirje, Lastovo…[13] Treba uvijek imati u vidu da su pljačke i odvođenje ljudi na galije u turbulentnim razdobljima XVI. i XVII. stoljeća (Ciparski, Kandijski, Morejski, Uskočki rat) bile redoviti način ponašanja na moru. U naseljima uz more utvrđivale su se crkve (Sv. Nikola u Komiži, Sv. Duh na Šipanu, Sv. Silvestar na Biševu, Sv. Marija u Vrboskoj i dr.) te gradile obrambene utvrde u koje se stanovništvo sklanjalo za vrijeme opasnosti.

S druge strane, mnoga su se manja naselja iz unutrašnjosti velikih otoka s vremenom, kada su opasnosti s mora uglavnom nestale, a ribolov, trgovina i prekomorski posjedi počinjali zauzimati sve važnije mjesto u obiteljskoj ekonomiji, „spustila" na obalu. Danas su te, nekad obalne „ispostave" naselja iz unutrašnjosti, nakon velikog turističkog i osobito nautičkog uzleta zemlje, postale njihove luke (porti), a u pojedinim slučajevima i potpuno samostalna naselja. Da su sasvim recentna, vidi se po novoj (dez)organizaciji prostora: ne vodi se računa o zajedničkim potrebama, širini ulica, nema *dvorova*, štala, bunara, gumna, a nema ni tradicionalnih seoskih institucija: crkve, škole, groblja ili neke seoske društvene zgrade. Takvih je primjera danas mnogo na velikim otocima kao što su Korčula, Hvar, Brač, Lošinj, Krk, Pag ili Mljet. Navest ćemo samo neke: Kozarica i Sobra na Mljetu, Rogač i Donja Krušica na Šolti, Prigradica i Prižba na Korčuli, Zaklopatica na Lastovu, Vrboska na Hvaru, Mandre i Gajac na Pagu i brojni drugi.

RACIONALNO KORIŠTENJE RESURSA

Težak život sa slabim resursima i velika nesigurnost jako su obilježili povijesne otočane (djelomično i suvremene). Radili su mnogo i živjeli trudno. Oslanjali su se samo na ono što im je nudilo, u slučaju otoka, strogo definirano otočno kopno i otočni akvatorij. Izvan toga nisu se mogli bogzna čemu nadati i toga su bili svjesni. S tim u vezi, otočane se uvijek doživljavalo, a doživljava ih se i danas, kao osobito štedljive i škrte osobe. Na račun bodulske štedljivosti i u krajnjoj liniji škrtosti bezbroj je anegdota i pošalica. Neka je vrsta nacionalnog sporta podsjetiti otočanina na njegovu škrtost. O vjerodostojnosti takva doživljaja otočana nećemo ovdje. Tek treba reći, ne ulazeći u raspravu, da je upućenost na sebe i prostor oko sebe konstitutivni dio otočnog identiteta. Ekonomično ponašanje, u mjeri u kojoj se provodilo, posljedica je jedinstvena položaja oto-

[13] Strah izvjesno nije bio jedini razlog i trebalo bi proučiti svaki slučaj zasebno. Razlogom je mogla biti i sigurnost broda u uvali s obzirom na smjer opasna vjetra. Na primjer, sve do izgradnje trajektnog pristaništa u Krijalu na Premudi linijski je brod *po buri* pristajao u Krijalu (JZ strana Premude), a *po jugu* u Lozi (SI strana). Ista je situacija bila i na Sestrunju (Kavlin/Hrvatinj). Danas ta naselja izgledaju sasvim drugačije. Zajedničko je svima to da su se širila prema obali i po obali.

čana ograničenih na minimum koji im je stajao na raspolaganju i koji se gotovo nikad nije mogao povećati ili bi se povećao samo iznimno. Stoga bi bilo pravednije ustvrditi da je ovdje riječ o racionalnom stanovništvu svjesnom svih ograničenja, svjesnom da može raspolagati samo onime što se nalazilo na otoku ili u moru koje ga je oplakivalo. A toga nije bilo na pretek, najmanje za razbacivanje. Anegdota kaže da bodul ne može zaspati od straha da je lampica ostala upaljena kad su se zatvorila vrata frižidera. Ili: Žena pita muža, koji popravlja antenu na krovu, može li započeti s pripremom ručka. A on odgovara: „Nemoj još. Možda padnem pa će mi dat ručak u bolnici."

PROSTORNO UREĐENJE

Kulturna baština koju čuvaju hrvatski otoci vrlo je bogata i raznovrsna, bilo da je riječ o materijalnoj bilo o nematerijalnoj. Na velikim otocima i u gradovima cvala je, osobito u renesansi, bogata književnost na latinskom i hrvatskom jeziku. Po svojim urbanističkim i graditeljskim rješenjima otočni gradovi po svemu su bili slični sredozemnim gradovima tog doba. I danas Korčula, Hvar, Pag, Rab, Krk i Cres predstavljaju graditeljske sklopove iznimne ljepote, prave bisere onodobnog graditeljstva. Ruralna arhitektura u još očuvanim naseljima, osobito u unutrašnjosti otoka, i danas može biti uzor graditeljima, posebno kad je riječ o racionalnom korištenju prostora. Budući da je glad za obradivom zemljom bila ugrađena u identitetski sklop otočnog ponašanja, izbor za lokacije naselja uvijek je išao za tim da se ono podigne na neplodnu tlu, po mogućnosti na sedlu ili pristranku, zaklonjenom od pogleda s mora, a istodobno okrenutom prema jugozapadu, prema suncu. Skromnost, jednostavnost i funkcionalnost temeljne su odrednice otočnog graditeljskog genija, bilo da je riječ o cijelim naseljima, obiteljskim kućama, crkvama bilo o grobljima. Građevni se materijal nalazio na licu mjesta: kamene kuće, kamenom popločane ulice, od kamena izgrađeni muli i suhozidi. Urbani raspored, iako je varirao od otoka do otoka i od naselja do naselja, bio je opet različit između naselja na obali i naselja u unutrašnjosti, jednim svojim dijelom odgovarao je svima: u potpunosti je pratio prostorne, gospodarske i prometne potrebe svojih korisnika. Bez sumnje bi se nešto slično moglo ustvrditi i za mnoga naselja na jadranskoj obali. No nigdje ta usklađenost između prostornog uređenja i potreba korisnika nije tako očita kao na otocima, pa je graditeljstvo i pomno planiranje prostora jedna od prepoznatljivih značajki otočne pripadnosti.

Danas se, međutim, pod snažnim pritiskom turističke izgradnje, vizura jadranskih obalnih i otočnih naselja sustavno depersonalizira i unificira te mnoga nemaju više ništa od onoga što ih je stoljećima činilo prepoznatljivima. Nedovoljna i slabo provedena graditeljska regulativa dovela je do takvih deformacija u obalnom urbanizmu da se posljedice više neće moći otkloniti. Velik dio hrvatskih otočnih i kontinentalnih obala isprekidani je niz kuća za odmor u kojima, osim ljeti, nitko ne stanuje. Ima

otoka, osobito u blizini kopna, koji imaju po nekoliko puta više stambenih objekata nego stanovnika (Čiovo, Murter, Vir, Pag). Riječ je o apsurdnoj situaciji: urbana prepoznatljivost otočnih naselja, koja je uvijek bila jedan od elemenata turističke privlačnosti, gasi se i nestaje u nemaštovitoj izgradnji za te iste turiste.

PLOVIDBA UZ OTOKE

Milenijima su se obala i otoci nalazili u akvatoriju u kojem se odvijala intenzivna plovidba. Uz današnju hrvatsku obalu vodili su trgovački putovi od Grčke i Bliskog istoka prema najzapadnijim lukama Jadrana, prije svih ostalih Akvileji i Veneciji. Dobra strana ovog plovidbenog puta bila je i u tome što je bio u velikoj mjeri zaštićen od silovitih udara vjetra. Svaki je otok mogao iskusnom kapetanu poslužiti kao zaklon u nepredvidivim vremenskim okolnostima. S druge strane, unatoč nesumnjivim prednostima plovidbe duž otočnih obala, tako razgranat arhipelag s mnogo pličina, grebena i malih otočića uzimao je svoj danak. Po otočnim obalama mnogo je toponima koji komemoriraju nesreće na moru. Obično su imena motivirana podrijetlom broda (i utopljenika): *Punta Puiza*, *Arbanež*, *Grego*, *Kandija*… Jadransko morsko dno premreženo je olupinama potonulih brodova iz svih epoha i sa svih obala Sredozemlja. Arheolozi su ih do danas identificirali više od 1200. Riječ je o jedinstvenom muzeju različitih kultura koji se – čudne li simbolike – nalazi pod morem (Radić Rossi, 2011). To tužno društvo na poseban je način oblikovalo svakog otočanina koji se inicirao u plovidbi, tako da su brod, plovidba i opasnosti kojima su se izlagali otočani na mnogo načina utjecali na formiranje pojedinačnih i zajedničkih identitetskih obilježja. Iako nije imao nikakve dokaze o formalnoj osposobljenosti za upravljanje brodom, svaki je otočanin bio vrhunski kapetan u svom brodu i na svom moru koje je, za tadašnji način plovidbe i transporta, bilo ravno oceanu.[14]

SIGURNOST PLOVIDBE

Da je sigurnost plovidbe oduvijek bila od prvorazrednog interesa, govore najstariji autori kad prenose obavijesti iz jadranskog arhipelaga (Pseudo Skimno, Pseudo Skilak, Strabon, Ptolomej, Plinije Stariji, Anonim iz Ravene, Porfirogenet). A izvanredni su dokazi sačuvani i u jeziku, u otočnoj toponimiji. Potrebe za prenošenjem poruka po-

[14] Jasno je da su Jadranom plovili i veliki brodovi kojima su vlasnici često bili s otoka (Silba, Lošinj, Hvar, Korčula…). Riječ je o brodovima za obalnu kabotažu (bracere i trabakuli) te o velikim prekooceanskim jedrenjacima svih tipova. Ne izdvajamo ih ovdje kao specifično otočne ili specifično jadranske jer su gotovo po svemu odgovarali tadanjim zahtjevima trgovačkih brodova u Sredozemlju.

stojale su jednako u prošlosti i danas. Slale su se s najviših vrhova ili s onih s kojih su se najbolje vidjele točke prema kojima su bile usmjerene. Takvi su se vrhovi obično zvali *straža*. Danas gotovo da nema naseljena otoka u hrvatskom arhipelagu koji nema svoju *stražu*. Samo na zadarskim otocima zabilježili smo više od pedeset vrhova takvog ili sadržajem bliska imena (*Belveder*, *Čekanje*, *Javnjak*, *Ozrinj*, *Pudarica*, *Šentinela*).[15] Poruke su se prenosile vatrom i dimom. Paljenjem vatri prije svega naviještala se nadolazeća opasnost, ali prenosile su se i različite druge obavijesti. Na vrhovima iznad uvala u koje je povremeno ulazila velika plava riba (Telašćica, Levrnaka, Molašćica, Sakarun i dr.)[16] također se stražarilo. Stražarilo se prema unaprijed dogovorenom rasporedu. Poruke su se prenosile i postavljanjem dogovorenih znakova na vidljivim točkama, a u ribolovu još i rogom. Takvo je stanje trajalo sve do XIX. stoljeća kada je Austrija (jadranska obala tada je bila pod njezinom upravom) odlučila osigurati plovidbu jadranskim rutama modernim, impozantnim svjetionicima s posadama. Samo velikih sagrađeno je osamdesetak u drugoj polovini XVIII. stoljeća. Nakon toga broj svjetionika i obalnih svjetala stalno je rastao tako da ih je danas više od 1000. Ploviti Jadranom noću jedinstven je doživljaj (za upućene).

OBITELJSKI BROD

Mali obiteljski brodovi otočana, svi drveni i na jedra, osobit su dio jadranskog otočnog identiteta. Uvriježeno se misli (i govori) da je riječ samo o ribarskim brodovima, ali tome nije tako. Riječ je prije svega o malim obiteljskim brodovima dužine od pet do osam metara (kaići, gajete i leuti) koje bismo najradije nazvali *težačkima* i kojima je prva namjena bila opsluživanje prekomorskog posjeda jer je gotovo svako naselje imalo svoje manje ili veće prekomorske posjede, a ako ih i nije imalo, brod je bio vrlo komforno sredstvo za prijevoz velikih tereta s udaljenih lokacija na istom otoku (kamen za gradnju, trava, drvo za ogrjev, masline, grožđe…). Manje terete prenosio je magarac i sam težak. Taj je brod osim toga svakom osiguravao komunikaciju s gradom i sa susjednim otocima. U slučaju naselja s velikim prekomorskim posjedima (Murter, Ugljan, Hvar, Krk, Krapanj, Zlarin, Zaglav i Sali na Dugom otoku), brod je bio stožerna točka obiteljskog gospodarstva kojem je često bilo sve podređeno. Samo postojanje brodova odlučujuće je utjecalo na urbani izgled naselja (Hramina

[15] Pitanje je što skrivaju još starija i do danas neprotumačena imena vrhova kao što su *Bokolj*, *Kuranj*, *Omiš*, *Šćikat*, *Tibolj* i bezbrojna druga. Možda se i među njima skriva neka 'straža'.

[16] Uz obalu Telašćice nalazi se vrh po imenu *Ribarska straža*, što samo za sebe dovoljno govori. Prvi spomen hrvatskog ribarstva iz 995. također se odnosi se na tu uvalu. *Lokardenik* i *Lokardenjak* imena su vrhova s kojih se pratio ulazak velike plave ribe u duboke uvale na Dugom otoku i Molatu, a tko zna što nam kriju još neprotumačena imena vrhova iznad takvih uvala, *Omiš* i sve njegove varijante na primjer.

i Betina na Murteru, Kaprije, Krapanj, Kukljica i brojni drugi) jer su se za njihovu sigurnost gradili bezbrojni muli u suho, mala izvlačilišta i škveri, sterala za sušenje mreža… Brod kao takav bio je robustan, opremljen jedrom (najčešće latinskim) i veslima (obično četiri) kao pogonskom snagom.[17] Taj brod nema mnogo rođaka slične konstitucije na Sredozemlju. U mjeri u kojoj je očuvan, a očuvan je još u nekim mjestima poput Murtera, Betine, Jezera, Prvića, Zlarina, Vrboske, predstavlja jedinstveni znak otočnog identiteta. Da duh pripadnosti otočana tome brodu nije umro, pokazuju uspješni pokušaji obnove jedrenja tradicionalnim (latinskim i oglavnim) jedrima.[18] Jedan od tih brodova, betinska gajeta *Cicibela*, našao se i na popisu kulturnih dobara RH.

OBITELJSKI RIBOLOV

Obiteljsko otočno ribarstvo dio je egzistencijalne trijade (ovca-riba-maslina, ranije vinova loza). Najveći broj otočana nije, međutim, sudjelovao u poduzetničkom ribolovu (u prošlosti je to gotovo isključivo bio lov na malu i veliku plavu ribu). Iako je najviše ribara u ovim posadama dolazilo s otoka i premda su se oni izvan velikih kampanja bavili redovitim težačkim poslovima, njihov status nije tipičan za otočno obiteljsko ribarstvo. Oni, dok traje ribolovna kampanja, žive i funkcioniraju drugačije od ostatka otočne zajednice. Poduzetnički, danas bismo rekli profesionalni, ribarski brodovi bili su redovito lakši, brži i s više vesala od onih težačkih. Najbolji je primjer komiška gajeta falkuša. U ribolovu, osobito na, za jadranske prilike, udaljenim lovištima (Palagruža, Sušac i Kornati), vladala su unaprijed definirana pravila, a mjesto lova u načelu se određivalo ždrijebom (*brušketom*).[19] Mali, obiteljski i rekli bismo komplementarni otočni ribolov odvijao se uz obalu, u blizini naselja, redovito noću (da se ne „troši" dnevno vrijeme koje je trebalo u polju i na pašnjaku), s raznovrsnim artima i postupcima. Taj je ribolov, a ne onaj veliki, osobiti znak otočnog i u širem smislu priobalnog identiteta. A tome najbolje svjedoči izvanredno bogat i raznovrstan leksik vezan za ribarstvo i kulturu življenja uz more. I ovdje, kao i u me-

[17] Kad je riječ o malim obiteljskim brodovima, osim latinskog jedra čija je uporaba bila koncentrirana na sjevernodalmatinski arhipelag, jedrilo se i oglavnim i sošnim jedrima (Kvarner i Istra) te, također, i jednima i drugima na južnom Jadranu, gdje se još mjestimice javlja tzv. *mistik* – specifični tip latinskog jedra.

[18] Danas je na Jadranu desetak manifestacija koje uspješno komemoriraju tradicionalni način jedrenja i sam drveni brod. Na 26. izdanju regate *Dani latinskog idra* u Murteru godine 2023. sudjelovalo je 88 brodova na jedra, od toga devet s oglavnim jedrom. Ostala su bila latinska.

[19] Mjesto lova u vodama viškog otočja trebalo je izboriti. Iz Komiže bi prema Palagruži kretala regata od mnogobrojnih gajeta falkuša. Najbrži bi izborili mjesto na žalu na koje bi mogli nasukati gajetu i pripremiti je za ribolov.

teorologiji, nastupaju jezični problemi kad treba prenositi „morske sadržaje" prema kontinentalnim ribarnicama. Da riječi iz ove sfere imaju golemu identitetsku snagu ne samo na razini arhipelaga nego i na razini svake pojedine zajednice, općepoznata je stvar. Na znanstvenoj razini ta se pitanja rješavaju taksonomskom sistematizacijom, dok na lokalnoj svaka zajednica naziva po svome. Ako uzmemo za primjer ribu sistematskog naziva *Dicentrarcus labrax*, dobit ćemo od otoka do otoka najmanje pet naziva s još nekoliko podvarijanata: *brancin*, *dut*, *agač*, *lubin* i *smudut*. Pošalica kaže da se svađa među otočanima najlakše može završiti tako da se inzistira na svom nazivu kao jedinom ispravnom.

PREDVIĐANJE VREMENA

Posebna je bila osobina svakog težaka pomorca i cijele zajednice izvanredno prognoziranje vremena. Premda to danas, u doba pametnih telefona i odustajanja od života s prirodom, izgleda nevjerojatnim, predviđanje je vremena za ondašnju otočnu zajednicu bilo od sudbinske važnosti, pa prema tome i jedno od osobitih otočnih znanja. Dobra prognoza značila je dobru organizaciju poslova na kopnu i moru, sigurnu plovidbu i ribolov, a ponekad i sam život. O svemu se vodilo računa prije pravorijeka o sutrašnjem vremenu: o obliku i kretanju oblaka, o sjaju zvijezda i mjeseca, o plimi i oseki u uvali, o kretanju životinja po pašnjaku, o glasanju i letu ptica… Prema vlastitim, ali i istraživanjima drugih autora, u pojedinim otočnim govorima može se bez poteškoća izdvojiti na stotine riječi iz pomorskog vokabulara koje govore o snazi i smjeru vjetra, morske struje, vrsti oblaka, obliku i veličini vala, tipu zamagljenosti i dr. Zanimljivo je da taj vokabular ne može naći svoje mjesto u nacionalnom meteorološkom leksiku iako standardni jezik za vjetrove na Jadranu (jer osnova tog vokabulara nije jadranska) nema odgovarajuće nazive. Pravo građanstva u medijskim prognozama vremena stekli su zasad samo *bura* (iz SI smjera) i *jugo* (iz JI smjera), dok ostale vjetrove prognostičari nazivaju po stranama svijeta. Tako se *maestral* naziva sjeverozapadnjak, *pulent/pulenat* zapadnjak, *lebić/garbin* jugozapadnjak, *oštar* južni vjetar, *levant/levanat* istočnjak, *tramuntana* sjeverac.[20]

[20] Istini za volju, treba reći da postoje sinoptičari koji ponekad koriste i „narodne" nazive. Koliko je stanje kaotično, govore i sintagme tipa: „(...) na Jadranu će puhati *jugo* i *južni vjetar* (ovaj potonji je *oštar*, iz smjera J, i nije stekao svoje mjesto u standardnojezičnom leksiku, a prvi je *jugo*, iz smjera JI, taj je to mjesto stekao, dočim njegov sinonim *široko* nije). Zbunjujući je i primjer: „(...) u gorju će puhati *sjeverac* (ne zna se je li iz smjera SI ili S), a na Jadranu *bura* (sigurno iz smjera SI).

VJETROVI

Analiza smjerova i naziva za vjetrove možda najefektnije prikazuje svu kompleksnost otočne stvarnosti i svu sposobnost jezičnog sustava da iz svog fundusa pojmova izabere upravo one nazive koji najtočnije opisuju svaku pojedinu zajednicu. Najveća „konfuzija" vlada u zoni nejakih i rijetkih vjetrova između *juga* (JI) i *maestrala* (SZ). U ovom sektoru je, od otoka do otoka, mnogo različitih naziva za iste smjerove. Većina je motivirana riječima koje imenuju prostor iz kojeg vjetar dolazi: s juga *oštar* < lat. AUSTER; iz Afrike AFRICUS > *japrk*, iz Libije > *lebić*, iz Grčke > *grego*, izvana, s jugozapada: *hurijan* < *fore* i *garbin; srdelar* koji potiče lov srdela, odnosno *smokvar* koji pomaže sušenju smokava itd. Ako uzmemo da su vjetar i njegov smjer rezultat uvijek istih procesa u atmosferi, mogli bismo pomisliti i da svi vjetrovi na svakoj točki pušu iz istog smjera pa da se prema tome jednako i zovu. No tome nije tako. Sva otočna raznolikost i sve jezične razlike ovdje dolaze do punog izražaja jer za otočanina vjetar nije bio pogled s gradskog balkona. Vjetar je bio stvarnost koja je u svakoj svojoj izvedenici imala izravne posljedice na oblikovanje životnog ponašanja. Jedino što su stari otočani slušali, kad više nisu mogli ni na more ni u polje, bila je vremenska prognoza koja, s obzirom na njihovu dob, nije više ni na koji način utjecala na njihov život. No to je bilo ono polje kojim su oni, iako stari i nemoćni, suvereno vladali. Moćan znak njihove posebnosti!

KORIŠTENJE ZEMLJIŠTA

Unatoč blagotvornom utjecaju mora, otočani su prije svega bili poljoprivrednici. U prvoj fazi naseljavanja, više pastiri nego težaci, ali od trenutka formiranja naselja i trajne prisutnosti na otoku prije svega zemljoradnici, a u toj zemljoradnji vinogradarstvo je zauzimalo u cjelini najvažnije mjesto. I tako dugi niz stoljeća, sve do početka dvadesetog i propasti vinove loze. Proizvodili su kvalitetna i cijenjena vina (neka su i danas na glasu) za koja se zna – na temelju arhivske građe – da su se služila na najprestižnijim europskim stolovima. Isto tako, otočni ovčji sir bio je čuven još u antici. Proizvodnja svih drugih kultura (žitarica, povrća i voća, a osobito krumpira) varirala je od otoka do otoka i od naselja do naselja, zavisno o podneblju, dostupnosti vode, seoskoj tradiciji i površinama za sadnju. No samo je vino, u manjoj mjeri sir i meso, bilo jedinstveni proizvod otočne prepoznatljivosti. S propasti vinove loze i kasnije stočarstva, to mjesto je zauzela – ne na svim otocima jednako – maslina. U doba intenzivnog vinogradarstva postojali su otoci, ponekad veliki poput Visa, bez ijednog stabla masline. Monokultura vinove loze imala je dramatične posljedice na otočnu demografiju. Kad je propala (zbog peronospore, a zatim još više zbog filoksere), na tisuće otočana otplovilo je prema Amerikama. Bio je to prvi veliki iseljenički val s Jadrana. Ponovilo se to s manje intenziteta i 1956. kad su, zbog za Jadran nevjero-

jatno hladne zime, usahle masline koje su se, nakon propasti vinove loze, na mnogim otocima ustalile kao monokultura. No mnogi su u to vrijeme bježali iz zemlje i iz političkih razloga.

OTOČNI JELOVNIK

Općenito uzevši, može se reći da je otočni jelovnik bio vrlo jednostavan, pogotovu kada je riječ o siromašnim otočanima, a oni su bili najbrojniji. Temeljio se na jednostavnoj pripremi onoga što su davali zemlja i more. Viškovi ribe su se sušili (ili solili) za zimu,[21] a tako se postupalo i s mahunarkama (bob, grašak, slanutak). Kupovalo se nije gotovo ništa, a razmjenjivalo se s kopnom ono što je eventualno nadilazilo obiteljske potrebe. Svježa se riba pripremala na nekoliko osnovnih načina (brudet, lešo i pečena).[22] Uvijek se nastojalo da priprema traje što kraće da se ne bi gubilo „dnevno svjetlo" na tako obične stvari kao što su priprema hrane i jelo. Zato su težaci često glavni obrok jeli navečer, pogotovo u kratkim zimskim danima. Unatoč reduciranim količinama namirnica, nije moguće ukratko sažeti sve raznolikosti u pripremi hrane od otoka do otoka. Jedino što se nedvosmisleno može ustvrditi je to da priprema nekog jela – recimo brudeta – toliko varira od otoka do otoka, od naselja do naselja na otoku, pa čak i od obitelji do obitelji, da svaka od tih zajednica svoj način pripreme smatra osobitim znakom svoje otočne posebnosti. Danas jela koja su se pripremala od tih sastavnica doživljavaju kulinarsku renesansu. Nažalost, često je riječ o surogatima, unatoč tomu što je mediteranska prehrana na zaštićenom popisu UNESCO-a. Od gastronomskih proizvoda s otoka, na nacionalnom popisu zaštićenih nalaze se brački vitalac (jelo) i paški sir.

ZNANJA I VJEŠTINE

Vrijedni primjerci materijalne baštine danas su sačuvani u rijetkim preživjelim predmetima razbacanim po lokalnim zbirkama i još uvijek u starim konobama, (još) nepreuređenim u turističke namjene. A ostalo živi u memoriji još živućih protago-

[21] Sol je zauzimala iznimno mjesto u kulturi prehrane, konzerviranju ribe, ali i u poreznom sustavu Venecije. Najstariji način opskrbe bio je prikupljanje iz škrapa nakon evaporacije. U kasnom srednjem vijeku svaka pogodna uvala na otocima bila je mala solana. Vidi se to i danas po ostatcima u moru, ali i po preživjelim toponimima: *Soline*, *Slanica*, *Solinski* (uvale) te *Kučarine* i *Savrnari* (ruševine zidova u plitkom moru).

[22] Zbog pomanjkanja maslinova ulja na mnogim otocima, ali i zbog obiteljskih prihoda u kojima je zarada od prodaje ulja sudjelovala u visokom postotku, mnoge su obitelji odustajale od prženja ribe.

nista iz vremena kada su sva karakteristična obilježja otočnog načina života bila u funkciji, a s njima i predmeti koji su ih pratili. Međutim, znanja i vještine kojima su vladali otočani u najtežoj su mogućoj situaciji, zapravo u velikoj opasnosti da zauvijek budu zaboravljeni. Iz terenskog istraživačkog iskustva znam za nekadašnje perjanice hrvatskog ribarstva u kojima više nema ni jednog tradicionalnog broda, a nekmoli osobe koja bi ga znala sagraditi i, isto tako, otoke na kojima je paslo stado od 5000 ovaca, a danas gotovo da i nema osobe koja zna napraviti sir *po starinsku*.[23]

Do pojave turizma na obali i otocima stanovništvo se pretežito bavilo stočarstvom, zemljoradnjom i ribarstvom. I to najčešće svim granama poljoprivrede odjednom. Istina, postojalo je i profesionalno organizirano ribarstvo na nekim točkama (Palagruža, Kornati, Sušac), pomorstvo (Korčula, Silba, Lošinj), lončarstvo (Iž), koraljarstvo (Zlarin), spužvarstvo (Krapanj), solarstvo (Pag), kamenarstvo (Brač), drvena brodogradnja (Korčula, Betina, Lošinj), drvarstvo (Olib, Silba). Te su aktivnosti i obrti donosili znatne prihode onima koji su se njima bavili. Industrija, osim one za preradu ribe i proizvodnju građevnog kamena, nije vrijedna spomena. Pomanjkanje svega i svačega na tada gusto naseljenim otocima prisililo je otočane da sami, najčešće bez pomoći izvana, stječu najrazličitija znanja i vještine. I to mnogo njih odjednom. Osim svih poslova u svetoj trijadi, trebalo je znati napraviti, opremiti i održavati brod, sašiti jedro i naučiti ploviti; *armati* (formirati) i održavati mreže, savladati postupke u ribolovu, uplesti vršu, na različite načine konzervirati ribu, složiti bačvu, ozidati pašnjake i ograde zidovima usuho, činiti sir i ulje, na koncu, i ne najmanje važno, razumjeti znakove za predviđanje vremena da bi se moglo (sigurno) ploviti. Popis tih znanja i vještina gotovo je beskonačan pa bi se moglo bez velikog pretjerivanja reći da je upućenost otočanina u velik broj različitih znanja (zbog izoliranosti i često iz nužde) još jedna od sastavnica otočnog identiteta. Možda i najvažnija. Taj bih tip čovjeka, makar prigodno, nazvao *homo insularis*.

[23] U ovom je segmentu pomanjkanje sustavne politike zaštite evidentno: Ministarstvo kulture RH stavilo je na popis zaštićene nematerijalne baštine *Tradicijske ribolovne vještine, vjerovanja i običaju na Jadranu*, ali je većini otočana takav način ribolova zakonom zabranjen propisima iz djelokruga Ministarstva poljoprivrede.

OTOČANI ISELJENICI

Otočani, relativno najbrojniji hrvatski iseljenici u prošlosti, svoja su stečena znanja i vještine prenijeli u zemlje u kojima su se nastanili, u početku egzodusa u Amerikama, a potom u Australiji i na Novom Zelandu.[24] Trebalo bi podrobnije istraživanje o tom fenomenu da bi se došlo do potpunijih podataka o razmjerima iseljeničkog utjecaja na lokalne zajednice te do stupnja očuvanosti identitetskih obilježja. Ipak, i bez velike upućenosti možemo biti sigurni da su mnoga od tih obilježja, znanja i vještina dobro očuvana. Zna se na primjer da su komiški ribari bili pokretači organiziranog lova i konzerviranja plave ribe u Kaliforniji, Starograjani na Lampeduzi. A Kaljani su pioniri uzgoja tuna u Australiji.[25] Iako ne stoji nužno u vezi s ovom temom, ipak ću u ovom kontekstu spomenuti jednog od najvećih izumitelja u području ribarske tehnologije – Marija Puratića, Bračanina iz Sumartina, koji je svojim hidrauličnim vitlom (*power block*) za sva vremena olakšao život ribarima. Drugo veliko polje u kojem se dokazao identitetski genij otočana prvog iseljeničkog vala svakako je vinogradarstvo. Teško je naći prekomorsku zemlju od Kalifornije u SAD-u do Čilea i Novog Zelanda u kojoj se ne konzumira vino autentičnih otočnih sorti.

VJERA

Izrazito važno mjesto u životu otočana zauzimala je vjera. U okolnostima potpune izolacije, plovidbe po olujnom moru, neimaštine i bolesti, malo je bilo osoba i institucija kojima su se otočani mogli uteći. Majka Božja i svetci zaštitnici bili su rijetke adrese od kojih se očekivala pomoć. Obitelj i šira zajednica čvrsto se držala na okupu. Solidarnost s potrebitima, utemeljena na kršćanskim vrijednostima i otočnim institucijama (bratovštine, kase uzajamne pomoći, zadruge…), bila je način života i ponašanja na otoku. Nedjeljni ručak na jadranskim otocima, zbog svoje jedinstvene mobilizacijske snage i jednostavna jelovnika, trebalo bi staviti na listu nacionalne nematerijalne baštine. Zavjetne crkve, oltari i slike po jadranskim gradićima, starokršćanske crkvice po poljima i

[24] Ove iseljenike, gledano iz perspektive transfera identitetskog ponašanja, ne bi se smjelo miješati s onim iseljenicima (gastarbajterima) koji su krenuli 60-ih godina XX. stoljeća uglavnom prema europskim zemljama. Prvi su se otisnuli sa svojim identitetskim navikama u imigracijske države heterogena etničkog sastava u kojima su mogli implantirati (barem na suženom prostoru) svoja identitetska obilježja, znanja i vještine. U načelu, oni i njihovi potomci žive i danas na istom mjestu. Protagonisti drugog vala uglavnom su krenuli „na rad" s namjerom da se vrate u domovinu, u čemu su u dobrom broju slučajeva i uspjeli.

[25] Po povratku u Hrvatsku, nakon osamostaljenja, pokrenuli su Kaljani u staroj domovini veliki marikulturni biznis, osobito u Zadarskoj županiji.

kapelice po rtovima plovidbenih ruta, toponimi sa svetačkim imenima,[26] ritualna paljenja brodova i procesije s Gospinim likom samo su vidljiv dio te odanosti. Kalendarom gospodarskih i društvenih događaja upravljali su blagdani crkvene godine, a često je o njima ovisio i jelovnik. Ovdje je zanimljivo spomenuti da je Katolička Crkva, za razliku od državnih ustanova i institucija, bila neprekidno prisutna i na malim otocima unatoč neprijateljskom društvenom kontekstu do početka 90-ih. Iako je većina malih otoka bila bez trajno prisutnog svećenika (on bi došao vaporom), u svim selima na zadarskim otocima, na primjer, bez obzira na broj prisutnih stanovnika, svake se nedjelje služila misa, a svi pokojnici koji su to za života zaželjeli, pokapani su uz pratnju svećenika.

PRAZNOVJERJE

Ako je vjera bila prostor ufanja i nade, a kršćanski kodeks poželjan način ponašanja, ne treba zaboraviti da je usporedo s vjerom na mnogim otocima bilo rašireno praznovjerje. Ne izlaziti noću, ne šetati se po groblju, izbjegavati susrete s „nositeljima zle sreće" – bila su upozorenja koja se nisu ignorirala. *Štrige* (vještice), kozlaci (vukodlaci), zlodusi, duše iz čistilišta, pokojnici povratnici i svakojaki uroci samo su dio pučkog inventara i danas duboko usađena u otočnu memoriju. Na otoku Ižu, poznatom po ribarstvu, nije se, na primjer, smjelo na dan odlaska u ribolov mesti kuću, posuditi neki predmet, spominjati miša, zeca ili kunića, pitati ribara kamo ide, zaželjeti ribaru sreću, proliti ulje i još mnogo toga. Sve su te okolnosti ili postupci najavljivali slabu sreću u ribolovu. Ali, za sve neželjeno, postojao je i sustav protumjera koji je trebao neutralizirati efekte uroka. Ako bi, unatoč svim poduzetim protumjerama, na koncu ulov ipak bio neznatan ili nikakav, čitava bi se družina vratila u porat, iskrcala sve ribarske arti i svu brodsku opremu, odnijela ih u kuću, navukla brod; zatim ga oprala iznutra i izvana, porinula u more, ukrcala ponovno sve na brod i krenula u novi *vijaz* (dugotrajni lov izvan porta). Time su, vjerovalo se, bili neutralizirani svi negativni efekti uroka. A novi je *vijaz*, bez uroka, trebao donijeti bolju sreću.

Pučka vjerovanja nisu otočna specifičnost; rasprostranjena su diljem svijeta. No čini se da su lovci na kopnu i ribari na moru u tome prednjačili. Pogotovo otočani; beskonačno je dug popis predmeta i postupaka koji donose nesreću i onih s pomoću kojih se

[26] Najstariji toponimi sa svetačkim imenima češće se odnose na imena naselja i konfiguracija na kopnu nego na imena samih otoka: Stomorica < Sveta Marija, Sutvara < sveta Barbara, Stobreč < sveti Lovre, Supetar < sveti Petar, Sutulja < sveti Ilija, Sućidar < sveti Izidor, Supokrać < sveti Pankracije i dr. Jedini otok koji nosi ime napravljeno po ovoj formuli jest *Sustipanac* (sveti Stjepan) u Pirovačkom zaljevu. Sva ostala svetačka imena otoka novijeg su datuma i u njima nije došlo do jezičnih promjena koje su karakteristične za kopnene titulare. Takva imena nose redovito nenaseljeni otoci: Sveti Andrija (3 x), Sveti Ante, Sveti Grgur, Sveti Ivan, Sveti Jerolim, Sveti Juraj, Sveta Justina, Sveta Katarina (2 x), Sveti Kliment (2 x), Sveti Marko, Sveti Nikola…

sve može vratiti u prethodno stanje. Bilo je, međutim, otoka gdje su pojedini svećenici potpuno iskorijenili praznovjerje, a autor je rođen upravo na jednom od njih. Anegdota kaže da su vjernici htjeli blagoslov polja s procesijom ne bi li iskorijenili miševe koji su im uništavali ljetinu. Nakon što ih je pažljivo saslušao, župnik im je navodno rekao: „A zašto mene zovete, treba u polje odvesti mačke!"

VJERSKA I PROFANA (NEMATERIJALNA) BAŠTINA

Baština vjerskog i profanog sadržaja na otocima najprije je zabilježena na glagoljici, jedinstvenom hrvatskom pismu kojim su se služili jedini tada pismeni pojedinci, u pisanoj tradiciji poznati kao popovi glagoljaši. Za Hrvate je karakteristična tzv. uglata glagoljica. Iako glagoljica nije samo otočno pismo, a nije ni pismo svih hrvatskih otoka, ona se u kolektivnoj memoriji često veže za otoke, prije svih ostalih, uz Krk i Cres, na kojima su sačuvani i najstariji dokumenti hrvatske pismenosti.[27] Osobit izraz pučke pobožnosti otočana iskazivao se glagoljaškim pjevanjem koje, kao ni glagoljica, nije karakteristično samo za otoke. Riječ je o osobitom načinu crkvenog pjevanja na „narodnom" jeziku koje se javlja već od X. stoljeća po benediktinskim samostanima i koje do danas živi u Dalmaciji i na otocima. Privilegij da pjeva na svom jeziku do II. vatikanskog koncila imala je samo katolička zajednica u Hrvatskoj. Vjerom duboko prožeti otočani očuvali su do danas vrijedne crkvene običaje. Tako se, na primjer, hvarski put *Za križen* našao na popisu UNESCO-ove nematerijalne kulturne baštine.

OTOČNI GOVORI

Danas se većina otočnih znanja i vještina sačuvala samo u riječima, riječima koje zajedno s predmetima i postupcima „koji više ničemu ne služe" padaju u zaborav. Unatoč tomu, nije pretjerano reći da je jezik ostao najizrazitija značajka otočnog identiteta iako je na mnogo mjesta obilježen procesom nestajanja izvornih govora zbog odljeva stanovništva ili pak njegove duboke preobrazbe. Otočne je govore moguće proučavati, a razumnim postupanjem i djelomično očuvati. Oni koji se time budu bavili moraju, kao i u drugim segmentima otočne kulture, voditi računa o tome da se jezična situacija na otocima ne može analizirati odvojeno od jezičnih procesa na obali. U hrvatskom arhipelagu ima još uvijek otoka (npr. većina zadarskih i šibenskih) koji se u jezičnom pogledu oštro razlikuju od najbližeg kopna, bez obzira na neizbježnu dijageneracijsku diferencijaciju na samom otoku. Ima onih kod kojih su jezične razlike prema nasu-

[27] Krčki natpis (XI. st.), Valunska ploča (XI. st.), Bašćanska ploča (XII. st.).

protnom kopnu tek neznatne (npr. otok Pašman ili Vir). Ima i onih koji su u jezičnom smislu zbog povijesnih okolnosti naseljavanja izrazito heterogeni (npr. otok Pag). Konačno, ima otoka na kojima su suvremeni jezični procesi stubokom izmijenili jezično stanje, bilo da su lokalni govori pretrpjeli snažan utjecaj prestižnih gradskih varijeteta s obale (takav je slučaj većeg broja otočnih naselja na Krku, Šolti, Braču ili Korčuli), bilo da je kroatizacija nekoć dominantno mletačkih sredina dovela do nastanka novih govora (takav je slučaj otočnih gradića Krk, Cres i Mali Lošinj). Treba u proučavanju otočnog jezičnog identiteta, u mjeri u kojoj postoji, uvijek imati na umu jezična nadslojavanja: hrvatski su govori prekrili dalmatoromanske,[28] ali su istovremeno bili izloženi snažnom mletačkom i talijanskom utjecaju. Ti se procesi mogu lijepo pratiti po pojedinim leksičkim skupinama od ribarstva i plovidbe do stočarstva i poljoprivrede. Razumije se, i na drugim jezičnim razinama.

Jedna je pojava konstanta u evoluciji jezičnih procesa, a ta je da prestižniji izričaj (književni, standardni, medijski) djeluje uvijek na štetu manje prestižnog (narječja, dijalekta, lokalnog govora). Lokalni se govor tako malo-pomalo povlači u specifična semantička polja, nepoznata ili slabo poznata standardnom jeziku. Nacionalna jezična zajednica i njezine institucije nemaju jezičnu politiku koja bi poticala očuvanje lokalnih govora i integraciju njihova leksika u standardni jezik. To se dobro vidi u „velikim" rječnicima kada se traže nazivi za ribe, vjetrove, ribarske arti, pomorsku infrastrukturu… Čitava jezična polja s karakterističnim otočnim leksikom ispadaju iz upotrebe i prepuštaju se zaboravu. Što je najgore, često ne postoje dobre standardnojezične zamjene za te sadržaje, pa se uvode jezični surogati koje u praksi nitko ne koristi.

Ipak, s druge strane, u posljednjih dvadesetak godina snažno dolazi do izražaja želja među osviještenim pojedincima da se otočna jezična baština očuva makar u pisanom (digitalnom) obliku. U tom kontekstu treba reći da je u ovom vremenu objavljeno na desetke rječnika lokalnih govora otočnih i obalnih naselja, nekoliko monografija iz otočne toponimije, a u izradi je i jedan jezični atlas dominantno usmjeren na istraživanje leksika pomorske i ribarske kulture. No bez obzira na sve navedeno i unatoč svemoćnoj školi, radiju, televiziji i novim medijima, otočni će govori još dugo opstati jer su najdublje od svih otočnih posebnosti usađeni u životne navike otočana. Osjeća se to čak i onda kad se otočani trude govoriti „pravilno".

[28] *Dalmatoromanskim* ovdje pojednostavljeno zovemo jezik koji se govorio na otocima i obali od početka srednjeg vijeka, negdje kraće, negdje duže (na Krku do kraja XIX. stoljeća). Njega ne valja poistovjetiti ni s latinskim ni s mletačkim.

TOPONIMI ČUVARI PAMĆENJA

Najstariji podatci o otocima i otočanima dolaze iz imena samih otoka (toponima) i konfiguracija na njima. Karakteristično je za toponime da nastavljaju živjeti i onda kad stvarnosti koje su potakle njihovo nastajanje nestanu. Danas je, na primjer, na mnogim otocima potvrđen toponim *Trata*. Redovito označava mjesto s kojeg se vukla mreža (od lat. *trahere* 'vući'). Premda se povlačnim mrežama s kopna ne lovi već gotovo jedno stoljeće, ime i trag aktivnosti koja je nekada bila od životnog interesa, nisu nestali. Što vrijedi za *Tratu*, vrijedi i za *Japnjenicu* (proizvodnja vapna „pečenjem" kamena), *Padraru* (mali kamenolom), *Osik* (kamenom ozidan prostor za čuvanje stada) ili pak *Spansu/Steralo* (prostor za sušenje mreža iz vremena kada su se pamučne mreže svaki dan sušile). Toponimi su uvijek autentični svjedoci vremena u kojem su nastali, pa ponekad jezgrovitije govore o stvarnosti na koju su se odnosili od povijesnih dokumenata. S druge strane, mnoštvo nekadašnjih toponima koji su evocirali način života na otocima i služili kao orijentiri u prostoru, potpuno su zaboravljeni s obzirom na to da su oni kojima su bili važni odustali, iz ovih ili onih razloga, od života u prirodi.

JEZIK – SVJEDOK DRUŠTVENIH ODNOSA

Osim o napuštenim zanimanjima, otočni toponimi govore i o rasporedu gospodarskih aktivnosti na otoku, a onda, na temelju toga, i o stanovnicima koji su bili podvrgnuti tom rasporedu. Glavna toponomastička razdjelnica na otoku tekla je između autohtonog (hrvatskog) i alohtonog (najčešće romanskog) izričaja, u prvom redu mletačkog jer je Venecija upravljala Jadranom dugi niz stoljeća. U prostoru je to bila crta koja dijeli unutrašnjost otoka od obale. Dalje od obale, u unutrašnjosti, gotovo svi toponomastički referenti nose hrvatska imena: *Vrh*, *Polje*, *Laz*, *Sad*, *Vlaka*, *Zgon*, *Liha*, *Volujak*, *Jama*, *Podanak*…, dok su imena konfiguracija i instalacija na obali ili uz obalu vrlo često romanskog postanja, ponekad još i starija (iz dalmatoromanskog i grčkog). Takvi su primjeri već spomenuta *Trata*, pa *Porat*, *Bisaga*, *Punta*, *Mul*, *Riva*, *Kažela*, *Magazin*, *Lanterna*, *Mandrač*…, ali i slabije razumljivi: *Vrgada*, *Žut*, *Murter*, *Žirje*, *Novalja*, *Žman*, *Savar*, *Sali*, *Sestrunj*, *Maun*… Hrvati su došli na jadranske obale iz prostora koji nisu imali kontakta s morem pa su, živeći najprije u zajedništvu sa zatečenim Romanima, a kasnije uglavnom u podaničkom odnosu naspram Venecije, preuzeli većinu pomorskog i ribarskog leksika upravo od njih. Toponime također. Posljedice takva odnosa evidentne su i danas. Hrvatski otočni govori bogati su riječima romanskog podrijetla, koje su potpuno i gotovo na svim jezičnim razinama integrirane u slavenski sustav. S druge strane, riječi i toponimi vezani za zemljoradnju i stočarstvo dominantno su hrvatski. Iz tih inače dobro dokumentiranih podataka izvire još jedna dimenzija spoznaja koje se temelje na strukturi leksika. A ona je prvenstveno vezana

za društveni ustroj. Riječi svjedoče o aktivnostima i o onima koji su se njima bavili: prestižnijim i unosnijim, dakle, ribarstvom, pomorstvom i trgovinom, oni iz bogatijih slojeva društvene hijerarhije i redovito stranci, a manje prestižnim i manje unosnim, zemljoradnjom i stočarstvom, oni iz nižih društvenih slojeva, u svakom slučaju brojniji. Dakle, lokalno, domicilno, hrvatsko stanovništvo.

ZAKLJUČNO

Privodeći kraju ovaj nedovršeni popis identitetskih obilježja otočana, moglo bi se s tugom ustvrditi da su se sve njihove posebnosti, sva njihova znanja i vještine, pokazali bezvrijednima u trenutku kad je šezdesetih godina XX. stoljeća standard stanovništva naglo počeo rasti. Kako na otocima tako i na obali, što samo po sebi nije bilo nikakvo zlo. Naime, do tada se stoljećima živjelo na isti način u okviru istih gospodarskih i društvenih odnosa. Unatoč činjenici da se tada kvaliteta života popravila i na otocima, otočani su krenuli masovno prema kopnu. Nove tvornice, novi hoteli, nova radna mjesta i sve kvalitetnije školstvo na obali doslovno su isisali otočno stanovništvo. Jednostavno, obala se doživljavala, a objektivno je i bila, bolje i perspektivnije mjesto za život, a *bolje* je oduvijek neprijatelj *dobromu*!

Demografska regresija zahvatila je tada sve otoke osim premoštenih. Jedini izuzetak bio je Rab. Starenjem stanovništva i postupnim odustajanjem od tradicionalnih (uglavnom trudnih) djelatnosti te, s druge strane, posvemašnjim okretanjem prema turizmu i tercijarnim djelatnostima, iz dana u dan topila se otočna prepoznatljivost, iako otoci u tome nisu bili usamljena pojava. Sad kad se shvatilo da se stvari ne mogu vratiti nazad, valjalo bi vidjeti može li se u gubitcima naći nešto što bi moglo izići na dobro. Danas, u promijenjenim okolnostima (samostalna država, nove komunikacije, veća osviještenost prirode i tradicije…) da se naslutiti da se sustavna nebriga za vrijednosti mora, akvatorija i otoka može pretvoriti u neslućenu prednost. Naime, mnogi su otoci ostali još uvijek rijetke oaze čiste i nedirnute prirode što samo po sebi predstavlja iznimno bogatstvo, a u suvremenom svijetu opterećenom onečišćenjima – proizvod najvišeg reda vrijednosti, uz to u samom srcu Europe. Može li se taj „zaostatak" pretvoriti u neki dobitak? Mogu li suvremeni tragači iskopati iz zaborava zakopano blago i dati na uvid njegov sadržaj? Ako u tome uspiju, pokazat će se da nije riječ samo o čistom moru i nedirnutoj prirodi. Pokazat će se da je ovdje riječ o stvarima od neprocjenjive i nikad potrošene vrijednosti: o jeziku jedinstvenog leksika, o znanjima i vještinama koja se još uvijek mogu, ako ne naučiti, a ono zabilježiti, o jedinstvenom urbanom i duhovnom krajobrazu utemeljenom na solidarnosti i uzajamnom uvažavanju, o vještinama i znanjima koja, i kada više nikome ne trebaju, još uvijek fasciniraju. Treba li uopće reći da se sve to najbolje čuva upravo na onim otocima koji su najviše „zaostali"?

Iz malo realističnije perspektive čini se da stvari ne izgledaju dobro i da dinamika događaja ne prijeti samo nestajanju otočnog identiteta, nego i gubitku identiteta kao takvog. Iz dana u dan obalna se crta transformira u beskonačni niz ružnih zgradurina i obalnih instalacija namijenjenih onima koje se poziva da dođu uživati u *Zemlji s tisuću otoka, Jadranskoj polineziji, Mediteranu kakav je nekad bio, Raju na zemlji, Zemlji punoj života* i bezbrojnim drugim neinventivnim frazetinama koje, da stvar bude potpuno tragična, potiče sama država i njezin model privređivanja u turizmu. Bezidejan i konzumeristički. Ne postoji politička volja da se to identitetsko, i ne samo identitetsko, zatiranje zaustavi ili barem uspori. Uništava se supstanca koja je bila u samim temeljima tog (turističkog) pokreta. Treba strahovati da ni jedna od vrijednosti koje su činile otočnu (i obalnu) prepoznatljivost neće biti dovoljna da zaustavi jurnjavu u bezdan.

Europljani danas strepe nad svojim otocima. Odnedavno Europski parlament ima svoju Međuskupinu za mora, rijeke, otoke i priobalna područja te posebno Tajništvo za otoke. Osnivanje te skupine potaknuo je hrvatski zastupnik u EU parlamentu. Je li to znak nade?

LITERATURA

Babić, D., Lajić, I. i Podgorelec, S., 2004, *Otoci dviju generacija*, Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.

Božanić, J., 1992, *Komiške facende*, Split: Književni krug.

Božanić, J., 2011, *Lingua halieutica: ribarski jezik Komiže*, Split: Književni krug.

Božanić, J., 2015, *Viški facendijer*, Split: Književni krug.

Čače, S., 1995, „Civitates Dalmatiae u 'Kozmografiji' Anonima Ravenjanina", *Katalozi i monografije* 3, Zadar: Arheološki muzej Zadar.

D'Erco, R., 1973, *O ribolovu na istočnom Jadranu. Historijsko-pravna, ribarstveno-politička i ekonomska građa*, Zagreb: Jadranski institut JAZU.

Deanović M., 1962, „Lingvistički atlas Mediterana. Anketa u Boki kotorskoj", *Rad JAZU*, 327, 5–38.

Dulčić, J., 1979, „Narodni pomorski nazivi u hvarskoj općini", *Čakavska rič*, 9(2), 51–69.

Duplančić Leder, T., Ujević, T. i Čala, M., 2004, „Coastline lenghts and areas of islands in the Croatian part of the Adriatic Sea determined from the topographic maps at the scale of 1 : 25 000", *Geoadria*, 9(1), 5–32.

Faričić, J., 2006, „Hrvatski pseudo-otoci", dostupno na www.geografija.hr, Hrvatsko geografsko društvo, Zagreb.

Faričić, J., 2007, „Sastavnice kulturne baštine hrvatskoga otočnog prostora i mogućnosti njihovoga društveno-gospodarskog vrednovanja", u Filipčić, A., ured., IV. hrvatski geografski kongres: Geografsko vrednovanje prostornih resursa, 73–94, Zagreb: Hrvatsko geografsko društvo.

Faričić, J. i Mirošević, L., 2014, „Artificial Peninsulas and Pseudo-Islands of Croatia", *Annales – Series historia et sociologia*, 24(1), 113–128.

Filipi, G., 1997, *Betinska brodogradnja: etimologijski rječnik pučkog nazivlja*, Šibenik: Županijski muzej.

Grandov, Š., 1956, „Narodni zapisi o ribolovu na Jadranu. Ribolovno-proizvodni odnosi kod Saljana", *Anali Jadranskog instituta* 1, 405–421.

Jelić, R., 1985, „Ribarstvo i ribarski običaji u Malom Ižu", *Adriatica maritima* 4, 119–179.

Juraga, I., 2008, „Murter u prvoj polovici 20. stoljeća – tradicijski život i običaji", *Murterski godišnjak*, VIII, Murter, 25–236.

Juran, K., 2017, „Dolazak korčulanskih kalafata na Murter i druge sjevernodalmatinske otoke u 18. stoljeću", *Murterski godišnjak* 15, Murter, 73–102.

Kale, J., 2023, *Vodič kroz suhozidnu baštinu šibensko-kninske županije*, Šibenik: Muzej grada Šibenika.

Kursar, A., 1982, „Iz leksike i tradicije šepurinskih ribara", *Čakavska rič*, 10(1-2), 97–144.

Lajić, I., 1992, *Stanovništvo dalmatinskih otoka: povijesne i suvremene značajke depopulacije*, Zagreb: Consilium i Institut za migracije i narodnosti.

Lajić, I., 2006, *Kvarnerski otoci – demografski razvoj i povijesne mijene*, Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.

Lorini, P., 1903, *Ribanje i ribarske sprave pri istočnim obalama Jadranskoga mora*, Beč: C. k. naklada školskih knjiga.

Lulić Štorić, J., 2008, „Tradicijska kultura otoka Rave i njezina suvremena primjena", u Faričić, J., ured., *Otok Rava*, 427–438, Zadar, Sveučilište u Zadru.

Lulić Štorić, J., 2017, „Ribarska praznovjerja u Kalima", u Faričić, J., ured., *Kali*, 531–538, Kali/Zadar: Sveučilište u Zadru i Općina Kali.

Macan, T., 1933, „Ribarsko oruđe (Blato na Mljetu)", *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, 33(1), 206–214.

Starc, N., Kaštelan-Macan, M. i Ćurlin, S., ured., 1997, *Nacionalni program razvitka otoka*, Zagreb: Ministarstvo obnove i razvitka.

Pederin, I., 1987, „Pomorski nazivi u mjesnom govoru Kućišta na Pelješcu", *Čakavska rič*, 15 (1), 73–117.

Faričić, J., ured., 2022, *Petar Lorini – učitelj i utemeljitelj suvremenoga hrvatskoga ribarstva*, Zadar: Sveučilište u Zadru.

Porfirogenet, K., 1994, *Konstantin VII. Porfirogenet o upravljanju carstvom*, pretisak, Zagreb: August Cesarec i AGM.

Radić Rossi, I., 2011, *Problematika prapovijesnih i antičkih arheoloških nalazišta u hrvatskom podmorju* (doktorska disertacija, rukopis), Zadar: Sveučilište u Zadru.

Radić Rossi, I., 2018, „Najstariji prikazi jedrenja na Mediteranu i dosadašnje spoznaje o pojavi latinskog jedra", *Murterski godišnjak* 15, Murter, 37–72.

Ružić Barbić, A., 2004, *Bakaračke tunere*, Rijeka: Katedra Čakavskog sabora Ljubo Pavešić.

Skok, P., 1933, *Naša pomorska i ribarska terminologija na Jadranu*, Split: Jadranska straža.

Skračić, V., 1997a, „Baština, kultura, obrazovanje", u Starc, N., Kaštelan-Macan, M. i S.

Ćurlin, S., ured., *Nacionalni program razvitka otoka*, 331–349, Zagreb: Ministarstvo obnove i razvitka.

Skračić, V., 1997b, „Otoci i otočani – pogled s mula", *Glasje*, 6/7, 61–76.

Skračić, V., 2004, „Kurnaska gajeta – sveti brod", *Čakavska rič*, 31(1-2), 31–51.

Skračić, V., 2008, „Mali otoci – prepoznatljiv znak hrvatske posebnosti na Mediteranu", u Faričić, J., ured., *Otok Rava*, 43–50. Zadar: Sveučilište u Zadru.

Skračić, V., 2011, „Arhipelogos", *Godišnjak Sveučilišta u Zadru 2009/2010*, Zadar: Sveučilište u Zadru, 13–30.

Skračić, V., 2013, „Otočani na malim otocima danas", *Migracijske i etničke teme* 29(2), 277–293.

Skračić, V., 2021, *Kòrnati kad su bili Kurnȁti – intimni leksikon prošlosti arhipelaga*, Zadar: Sveučilište u Zadru i Zagreb: Školska knjiga.

Sorić, S., 2013, „Ribarsko naselje Piškera u prošlosti", u Skračić, V., ured., *Toponimija kornatskog otočja*, 159–169, Zadar: Centar za jadranska onomastička istraživanja Sveučilišta u Zadru.

Staréšina, P., 1971, *Pomorstvo Silbe*, knjiga 3, Zadar: Institut JAZU u Zadru.

Turčinov, B., Klepac, G. i Skračić, V., 2018, „Brod i jidro – jedinstveni znakovi murterske prepoznatljivosti", *Murterski godišnjak*, XV, 149-192.

Vinja, V., 1986, *Jadranska fauna: etimologija i struktura naziva* 1 i 2. Zagreb: JAZU i Split: Logos.

Vuletić, N., 2018, „Gajeta i latinsko jedro: bilješke iz kvarnerskog i dalmatinskoga pučkog nazivlja", *Murterski godišnjak*, XV, 135–149.

Vuletić, N. i Skraić, V., 2016, „Vers un atlas de la langue de la mer en Dalmatie et Kvarner: le projet JAPRK" *Géolinguistique*, 16, 91–105.

Vuletić, N. i Skračić, V., 2018, *Leksik morske faune u Sjevernoj Dalmaciji*, I. dio, Zadar: Sveučilište u Zadru.

Žuklić, V., 2009, „Kakȍ se žîvi i kakȍ se če zovȅ na brodȕ", u Sokolić, J., ured., *Nerezinski libar*, 2. dopunjeno i prerađeno izdanje, 187–198, Nerezine: Društvo sv. Frane Nerezine – New York 1898, 187–198.

Foto: Boris Kacan

II. DIO

Otoci i grad – zadarski urboarhipelag

ANICA ČUKA - JOSIP FARIČIĆ

UVOD

Zadarski otoci, među kojima je 18 naseljenih, pripadaju skupini sjevernodalmatinskih otoka (Faričić, 2012). Njihov položaj, prirodni resursi i specifičan društveno-gospodarski razvoj utjecali su na oblikovanje pojedinih otočnih naselja i na njihovo prometno i funkcionalno povezivanje. Hrvatski arhipelag raspršen je otočni prostor, a zadarska otočna skupina posebno se ističe po svojoj usitnjenosti. To otežava sinergiju i eventualnu komplementarnost naseljenih otoka.

Naseljavanje otoka tijekom prošlosti ovisilo je o prirodnim resursima. Otok se naseljavao ako je bilo plodnih poljoprivrednih površina i vode koje u kršu malo gdje ima dovoljno. Kasnije, kad su otočani počeli ribariti i okretati se pomorstvu, bilo je važno pronaći uvale zaštićene od prevladavajućih vjetrova u kojima se moglo graditi luke. Uz poljoprivredu i ribarstvo, okosnice gospodarskog razvoja otoka do sredine 20. st., otočani su ovladali i proizvodnjom brodica, poljoprivrednih i ribolovnih alata, zemljanog posuđa, obuće, odjeće i svega ostalog što im je trebalo za svakodnevni život, a nisu mogli povoljnije pribaviti na kopnu.

Za razliku od ostalih subarhipelaga s većim otocima i razvijenim naseljima urbanog tipa, na zadarskim otocima nije bilo preduvjeta razvoja urbanih naselja. Škrta prirodna osnova, mala površina i tisućljetna funkcionalna povezanost i ovisnost o urbanim središtima na kopnu dopustili su razvoj samo ruralnih naselja. Jedino se otok Pag, na kojem su se razvila urbana središta Pag i Novalja, razlikuje od ostalih zadarskih otoka. No Pag je smješten periferno, predaleko da bi jače gravitirao najbližim urbanim središtima na kopnu, ponajprije Zadru. Razvoj gradskih naselja na Pagu potaknut je višestoljetnom historijsko-geografski uvjetovanom proizvodnjom soli i intenzivnim stočarstvom te okolnošću da je otok bio podijeljen između rapske i zadarske (a potom i paške) općine te između Rapske biskupije i Zadarske (nad)biskupije (Faričić, 2003). Njegov je jugoistočni dio usto vrlo blizu kopna pa je otok u drugoj polovini 20. stoljeća premošten.

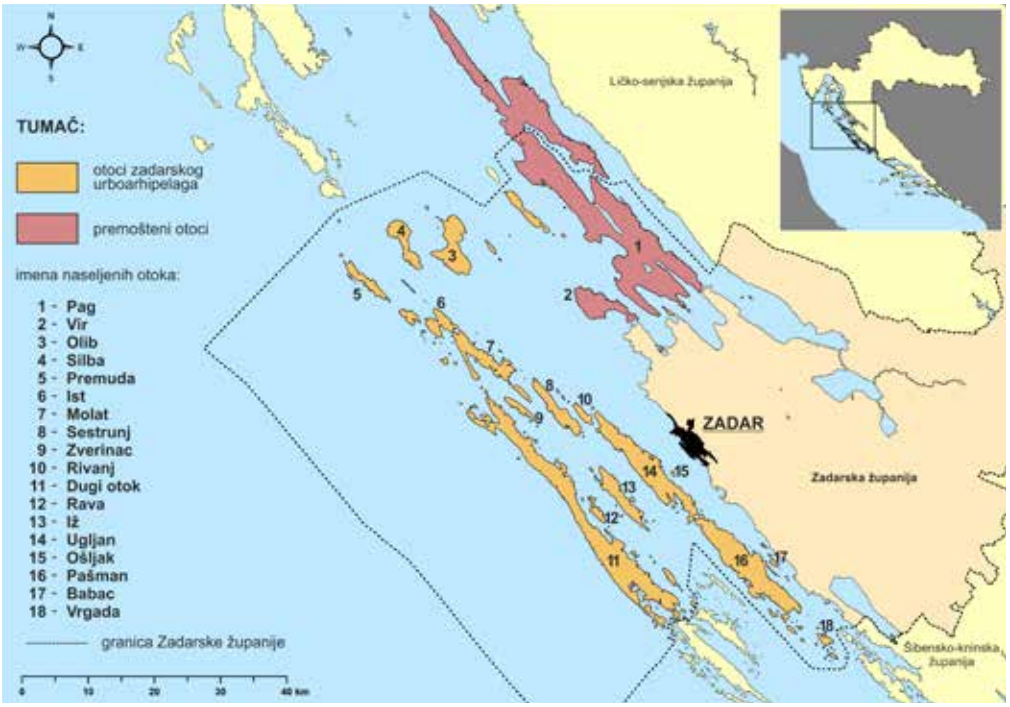

Slika 1. Zadarski otoci (kartu izradio: Tome Marelić, 2023)

Poseban je i otok Vir koji je, nakon što je premošten kao i Pag, brzo uspostavio funkcionalnu cjelinu s kopnom i počeo gubiti otočnost (Faričić i Mirošević, 2014). Ovdje je, međutim, u fokusu razvoj specifičnih funkcionalnih i prometnih veza između grada Zadra i otoka koji mu gravitiraju, a na kojima se nije razvilo urbano središte.

Na većim hrvatskim otocima uglavnom su se razvili manji gradovi kojima gravitiraju ostala manja naselja na istim i susjednim manjim otocima. Primjerice, otoci Unije, Susak, Vele i Male Srakane i Ilovik gravitiraju Malom Lošinju, a otočani malih, od kopna najudaljenijih otoka, Biševa i Sv. Andrije, gravitirali su gradu Komiži na susjednom otoku Visu te su s njime činili jedinstvenu funkcionalnu cjelinu. Preostali otočni prostor obuhvaćen je gospodarskim i upravnim urbanim funkcijama iz gradova na obližnjem kopnu. Tako su oblikovani specifični prostorni sustavi – urboarhipelazi (gradootočja)[1] na reverzibilnoj relaciji kopno – otok, posebno oni vezani za Zadar, Šibenik, Dubrovnik i Trogir.

[1] Riječ *urboarhipelag* složenica je od imenica *urbs* ('grad') i *arhipelag* ('otočje') pri čemu se upućuje na reverzibilnu vezu grada i otočja, a nije riječ o atribuciji otoka gradu na što bi upućivao naziv *urbani arhipelag*. Naziv *urboarhipelag* prvi je u hrvatskoj literaturi upotrijebio arhitekt akademik Nikola Bašić, a znanstveno ga je u svojim tekstovima „verificirao" jezikoslovac i nesolog Vladimir Skračić (Skračić, 2008).

ČIMBENICI RAZVOJA ZADARSKOG URBOARHIPELAGA

Prirodno-geografske značajke otoka uvelike utječu na društveno-gospodarski razvoj otočnog prostora što je posebice bilo naglašeno u početcima gospodarskog razvoja. U otočnom prostoru tada je prevladavalo ekstenzivno agrarno gospodarenje. Zadarski su otoci, kao i većina ostalih hrvatskih naseljenih otoka, pedološki iznimno siromašni što je uvelike usporavalo razvoj, umanjivalo obujam poljoprivrede i sužavalo izbor biljnih kultura. Otočna polja bogatija plodnim tlom, najčešće crvenicom, nalaze se na većim otocima, Dugom otoku, Ugljanu i Pašmanu. Na Istu, Premudi, Ižu, Ravi, Rivnju ili Sestrunju plodne su površine značajno manje što je u prošlosti limitiralo proizvodnju žitarica te povrća i voća, a posredno i njihov demografski razvoj. Dovoljne količine, pa i viškovi, ostvarivali su se samo u maslinarstvu i vinogradarstvu. Otočnim krajolicima u prošlosti su prevladavali etnološko-kulturološki posebno zanimljivi suhozidi. Otočani su ih gradili da bi povećali udio obradivih površina na prevladavajućem brežuljkastom i brdovitom reljefu. Krčili su šumske površine na padinama i gradili terase da bi spriječili eroziju tla. Tako je oblikovan krajolik terasastih maslinika i vinograda. Tijekom 20. stoljeća poljoprivreda se intenzivno zapuštala, stoga je najveći dio kulturnih elemenata krajolika vezan za nekoć obrađivane površine danas izgubljen pod gustom šumom i makijom.

U prevladavajućoj sredozemnoj klimi, na zadarskim se otocima uzgajala mahom vinova loza i maslina. U okućnicama se uzgajalo i povrće, ali u manjoj mjeri i samo za osobne potrebe. Dodatni ograničavajući čimbenik razvoja poljoprivrede, podjednako poljodjelstva i stočarstva, bio je nedostatak vode. Najveći dio zadarskih otoka građen je od vapnenaca i dolomita. Kroz pukotine krških stijena značajan dio oborinske vode otječe u podzemlje zbog čega se nisu oblikovali vodeni tokovi ni vode stajaćice. Izuzetak su otočne lokve, koje nisu mogle kvalitetno, a ni količinom zadovoljiti ni minimalne potrebe za vodom. Nedostatak vode bio je jedan od najvećih problema otočana koji se nastojao riješiti kopanjem zdenaca (u kojima je voda uglavnom bočata) i prikupljanjem kišnice u vodospremnicima. Na većini zadarskih otoka bezvodica i danas ograničava društveno-gospodarski razvoj. Prikupljena kišnica nije dovoljna, posebno ne ljeti kada je oborina najmanje, a potrebe za vodom najveće, pa se voda na otoke dovozi vodonoscem iz Zadra. Zbog udaljenosti od kopna, usitnjenosti i činjenice da nemaju izdašne izvore vode poput većih otoka, zadarski arhipelag trajno trpi nestašicu. Jedino su Ugljan, Pašman, Vrgada i Vir podmorskim vodovodnim cijevima kvalitetno umreženi u zadarski regionalni vodoopskrbni sustav.

Ključan prirodni resurs razvoja otoka je more. Medij je komunikacije i izvor života. Odnos otočana i mora najbolje pokazuje ribolov koji je na zadarskim otocima stoljećima bio jedan od najvažnijih oblika vrednovanja morskog i obalnog prostora. Prvi dokumentirani spomen ribarstva na zadarskom području seže još u 10. stoljeće. Tragovi konzumiranja morske hrane mogu se pratiti i u ranijim razdobljima; arheološkim istra-

živanjima provedenim na zadarskim otocima, uz materijalne ljudske ostatke, pronađeni i ostatci morskih organizama koji su se jeli i u prapovijesti. U vrijeme kad je život otočana ovisio isključivo o prirodnim resursima, ribarstvo je posebice bilo razvijeno u naseljima koja su oskudijevala plodnim tlom ili su bila blizu bogatim lovištima. Kali na otoku Ugljanu i Sali na Dugom otoku tako su već stoljećima središta ribarstva u zadarskom arhipelagu. Ribolov je mnogima dopunska, ako ne i jedina gospodarska djelatnost i u drugim otočnim naseljima. Gotovo svi preostali otočani bave se rekreacijskim i sportskim ribolovom kojim, uz ostalo, podmiruju vlastite potrebe za svježom hranom.

U vrijeme kad je opstanak otočana ovisio o poljoprivredi na oskudnoj prirodnoj osnovi, otočna su se naselja razvijala uglavnom na uzvišenijim pozicijama, često uz najplodnije otočne zone. Zemljište na otocima u prošlosti je većinom pripadalo bogatim plemićkim obiteljima s kopna ili je bilo dio crkvenog posjeda, ali bilo ga je i u vlasništvu samih otočana. Na zadarskim otocima razvio se dvojni sustav gospodarenja zemljom: 1) kolonatski sustav koji je funkcionirao stoljećima tako što su otočani obrađivali zemlju i dio uroda i ostalih proizvoda isporučivali vlasnicima; 2) sustav u kojem su mnogi otočani bili vlasnici zemlje i obrađivali ju isključivo za svoje potrebe. Osim žitarica i povrća za osobne potrebe, pojedini proizvodi, uglavnom vino i maslinovo ulje, proizvodili su se u većim količinama i iznosili na tržište. Krajem 19. i početkom 20. stoljeća zemljoposjednici iz Zadra daju u otkup svoje otočne posjede. Otkupljivali su ih uglavnom otočani koji su ih obrađivali i tako se, nakon mnogo stoljeća, rješavali kolonata. Otočani su uz posjede na otocima otkupljivali i zemlju na nasuprotnom kopnu (npr. oni s Ugljana zemlju u Zadru i zadarskom zaobalju), što je ojačalo funkcionalnu integraciju sa Zadrom. K tome, vlasnička struktura izmijenjena je i agrarnim reformama koje su započele poslije Prvog svjetskog rata, a završene poslije Drugoga, pri čemu je vlasništvo nad zemljištem prelazilo u ruke težaka koji su ga obrađivali, a dotadašnji zemljoposjednici su, često nepravedno i pravno problematično (posebno zbog činjenice da su mnogi živjeli u Zadru koji je bio u Kraljevini Italiji, dok su otoci bili u Kraljevini SHS, odnosno Kraljevini Jugoslaviji), obeštećivani minimalnim financijskim iznosima. Ne ulazeći u raspravu o nepravednoj socijalnoj i ekonomskoj asimetriji u vrijeme feudalnih agrarnih odnosa niti o često pravno problematičnoj implementaciji redistribucije zemljišnih resursa u okviru agrarne reforme, kupoprodaja i agrarna reforma nisu rezultirale očekivanim unaprjeđenjem poljoprivrede koja je predana u ruke neposrednim korisnicima obradivog tla, pašnjaka i šuma. Posjedi su usitnjeni što je onemogućilo planiranje i provedbu naprednije poljoprivredne proizvodnje, novi vlasnici bili su slabo educirani, rezervirani prema agrotehničkim inovacijama te nepovjerljivi prema funkcionalnom združivanju u zadrugama i bankarskim instrumentima kreditiranja i osiguranja. U to vrijeme otoci dosižu svoj agrarni maksimum. Otočni posjedi na tadašnjem stupnju razvoja poljoprivrede više nisu bili dovoljni za proizvodnju hrane brzorastućeg stanovništva. Sredinu 19. i početak 20. stoljeća obilježila je i ozbiljna kriza vinogradarstva i vinarstva koja je znatno usporila, ponegdje i zaustavila društveni i gospodarski razvoj zadarskih otoka.

Sredinom 19. stoljeća vinograde je zahvatila peronospora. Krajem tog stoljeća na zadarskim se otocima počela širiti i filoksera koja je u nekoliko godina poharala najveći dio vinograda i gospodarski uništila obitelji koje su živjele od prodaje vina (Čuka *et al.*, 2017). To je vrijeme kad otoci zapadaju u gospodarsku krizu koja je potakla prvi intenzivniji val iseljavanja u njihovoj povijesti. U Drugom svjetskom ratu otoci su primali izbjeglice koje su privremeno povećale otočno stanovništvo. Primali su ih i zadarski otoci, tako da su najviše stanovnika imali nakon rata, sve do 1948. godine. Međutim, mnogo je mladih otočana smrtno stradalo u Drugom svjetskom ratu. Fašisti su ih pogubili u otočnim naseljima, a mnogi su stradali u vojnim operacijama, većinom kao pripadnici antifašističkih partizanskih postrojbi, ili u logorima u Hrvatskoj i u Njemačkoj. Dio ih je ubijen i u osvetničkim komunističkim akcijama u ratu i neposrednom poraću, pa se broj stanovnika poslije Drugog svjetskog rata naglo počeo smanjivati, posebno nakon što su se izbjeglice vratile kući, a ekonomski aktivni i biološki vitalni otočani motivirani političkim i ekonomskim razlozima počeli iseljavati u gradove u Hrvatskoj i u inozemstvu. Posljedično, došlo je do denataliteta (Graovac, 2004).

S obzirom na specifične prirodno-geografske uvjete i ovisnosti o škrtim prirodnim resursima, u prošlosti su oblikovane posebne veze na relaciji otok – kopno. Ne mogavši razviti snažno urbano središte, zadarski su otoci ovisili o vezama s kopnom. Ta je povezanost oblikovala poseban sustav – urboarhipelag čije je središte grad Zadar. Sustav možda najbolje oslikava model jezgra – periferija gdje je jezgra Zadar, a periferija ruralni otočni prostor. Periferiju je pritom moguće stupnjevati, a stupanj perifernosti (do gotovo potpune marginalizacije), u pravilu, poistovjetiti s udaljenošću od Zadra koja se u novim okolnostima prometnog povezivanja više ne mjeri udaljenošću, već vremenom kojim se iskazuje trajanje putovanja linijskim putničkim prometom. Pritom važnu ulogu ima i dnevna učestalost tih veza.

FUNKCIONALNA POVEZANOST OTOKA I KOPNA U PROŠLOSTI

Na ukupno 18 naseljenih zadarskih otoka razvila su se čak 72 naselja (Popis 2021., DZS). Samo je jedno među njima već stoljećima gradsko (Pag), a jedno je to postalo u novije vrijeme, i to zahvaljujući turizmu (Novalja na otoku Pagu). Prema popisu iz 2021. godine tek je šest otočnih naselja imalo više od tisuću stanovnika (Novalja i Pag na otoku Pagu, Vir, i Kali, Preko i Ugljan na otoku Ugljanu).

Vir i Pag premošteni su otoci što je utjecalo na njihovu funkcionalnu integraciju s kopnom. Njihov suvremeni društveno-gospodarski razvoj stoga se uvelike razlikuje od ostalih otoka (Faričić i Mirošević, 2014). Korelirajući udaljenost nepremoštenih otoka od kopna s njihovom površinom i brojem stanovnika, može se zaključiti da su se otoci smješteni podalje od kopna (osobito oni manji) demografski i gospodarski slabije razvijali, dok su oni veći i bliži kopnu uspjeli razviti više naselja i intenzivnije povećavati stanovništvo.

Otoci su imali posebno veliko značenje za Zadar u vrijeme osmanlijske okupacije zadarskog zaobalja u 16. i 17. st. jer su preuzeli mnoge funkcije gradu gravitirajućeg prostora koji ga je opskrbljivao ljudima i materijalnim dobrima. Otoci su služili kao privremena utočišta ruralnom stanovništvu iz zaobalja (arhivski izvori ne potvrđuju ranije teze o velikom i trajnom doseljeničkom valu na otoke), a na njih je povećan i pritisak u smislu proizvodnje hrane i drugih potrepština za potrebe grada (drva za ogrjev, građevni kamen, vapno i dr.) koji se nije mogao osloniti na kopnene posjede koje su Osmanlije osvojili i integrirali ih u svoj društveno-gospodarski sustav. U isto su vrijeme Zadar, gusto napučen unutar gradskih bedema, pogodile brojne epidemije zaraznih bolesti, ponajprije kuge i kolere. Radi prevencije širenja tih bolesti preko posada i tereta s brodova koji su uplovljavali u zadarsku luku ustrojeni su lazareti, tj. karantene na Ošljaku, a privremeno i na Galevcu (Školjiću) pokraj Preka, koji su k tome služili i kao prostori za izolaciju zaraženih bolesnika (Raukar *et al.*, 1987). Neposredan trag toj otočnoj funkciji očituje se u činjenici da otočić Ošljak lokalno stanovništvo i danas imenuje nesonimom Lazaret. Krajem 17. st. Mlečani su uspjeli potisnuti Osmanlije do novoustrojene dalmatinsko-bosanske granice, ali su uspostavljene čvrste veze Zadra i otoka i dalje umnogome određivale razvoj otoka u sjeni grada.

Slika 2. Licini Rubčićev kartografski prikaz pristaništa Kukljičana s otoka Ugljana u uvali Gaženica pokraj Zadra – nedvojbena arhivska potvrda o funkcioniranju zadarskog urboarhipelaga u ranom novom vijeku

O povezanosti demografskog razvoja i količini prirodnih resursa kojima su otočani raspolagali, ponajprije površini obradivog zemljišta, svjedoči i to da su se otočani koji na matičnom otoku više nisu imali dostatnih obradivih površina morali koristiti dodatnim površinama na susjednim otocima, ili čak na susjednom kopnu (o čemu svjedoče i kartografske potvrde, poput prikaza Kukljiškog mula, *Mollo de Cuclizzani*, na predjelu današnje zadarske luke Gaženica, na zemljovidu koji je L. Licini Rubčić izradio u Zadru 1771.[2]). Takva naselja demografski su rasla brže od naselja s malim poljoprivrednim posjedima. Tako su stanovnici otoka Ugljana obrađivali zemlju na kopnu oko grada Zadra (u izmijenjenim političkim okolnostima, kada je ravnokotarski prostor ponovno pridružen Zadru, pojedini otočani obrađivali su zemlju čak i u Smilčiću), dok su stanovnici Dugog otoka, Saljani i Zaglavci, obrađivali zemlju na Kornatima, na susjednom otoku Lavdari, ali i na malom obližnjem otočiću Krknati gdje i danas prevladavaju maslinici. Svaki komadić obradivog tla matičnih i susjednih manjih otoka i otočića nastojao se privesti poljodjelstvu, a nije bilo neobično na manjim nenaseljenim otocima naći i stoku, ponajprije ovce koje su tamo ostavljane na ispaši.

Otočna ruralna naselja tijekom prošlosti opskrbljivala su svojim proizvodima i otoke i Zadar. Dok su otoci bili u vlasništvu zadarskih plemića, postojala je i godišnja evidencija proizvoda kojima su otočani morali sudjelovati u izgradnji javnih dobara i održavanju javnih površina u Zadru i na održavanju solane na otoku Pagu. Povijesni izvori svjedoče o korištenju šumskog bogatstva za potrebe funkcioniranja i održavanja javnih zgrada u Zadru. Tako su tijekom 18. stoljeća stanovnici većine zadarskih otoka bili dužni pribaviti zadane količine drva i ugljena za ogrjev, kamenih ploča, vapna, kamena, pijeska i zemlje crvenice za potrebe zadarske bolnice i ostalih javnih zgrada. Kako neki stanovnici otočnih naselja nisu mogli pribavljati sve navedeno, sastavljale su se liste prema mogućnostima pojedinih naselja. Takve liste upućuju na postojanje, ali i manjak različitih prirodnih resursa na zadarskim otocima u prošlim stoljećima. Zadarski veleposjednik Giuseppe Lantana vodio je iscrpne dnevnike koji uključuju popis obveza koje su otočani bili dužni ispunjavati za vrijeme javnih radova u 18. stoljeću. U naseljima otoka Pašmana proizvodilo se više vapna nego što je otočanima bilo potrebno pa su Pašmanci jedini bili dužni dopremati vapno u Zadar.[3] Vapno se proizvodilo i na drugim zadarskim otocima, ali gotovo isključivo za vlastite potrebe. Veća i bogatija otočna naselja često su bila dužna dopremati različite vrste sirovina.[4] Stanovnici dugootočkih naselja Savar, Božava i Veli Rat bili su dužni dopremati ogrjevno drvo za javnu bolnicu. Stanovnici dugootočkih naselja Sali, Žman, Luka, Brbinj i Dragove dopremali su kamene ploče. Godine 1751. sedam otočnih naselja, od čega šest na

[2] HR-DAZD-348, Obitelj Borelli-Galbiani, sv. 6, Ž, br. 10.

[3] HR-DAZD-359, *Fond obitelji Lantana*, kut. 2, sign. 45, oznaka 8, anagrafska tablica iz 1759., Državni arhiv u Zadru.

[4] HR-DAZD-359, *Fond obitelji Lantana*, kut. 1, sign. 43, anagrafska tablica iz 1759., Državni arhiv u Zadru.

Dugom otoku i jedno na otoku Ravi, moralo je u Zadar dopremati ogrjevno drvo za potrebe javne bolnice.[5]

Arhivski podatci svjedoče da su zadarski otoci opskrbljivali i grad Pag, a ne samo Zadar. Dokumenti iz 1744. i 1745. navode koliko su drvenih trupaca otočani bili dužni dopremiti za obnovu paške solane. Godine 1744. trebalo ih je čak 20 000 te se navodi da je ukupno 11 otočnih naselja moralo sudjelovati u njihovu dopremanju. Godine 1745. bilo je potrebno čak 31 167 trupaca od čega 8007 većih i 23 160 manjih te su naselja, sukladno prirodnim resursima kojima su raspolagala, podijeljena u dvije skupine. Naselja otoka Molata i naselje Ist na istoimenom otoku morala su pripremiti obje vrste trupaca, dok su primjerice Rava i mjesto Božava na Dugom otoku sudjelovali s najmanjim brojem manjih trupaca.[6]

Početkom 19. stoljeća austrijska uprava pokrenula je prvu metodološki ujednačenu i detaljnu katastarsku izmjeru na području Dalmacije (franciskanska katastarska izmjera). Obuhvatila je zadarske otoke i susjedno kopno. Osim detaljnog katastra izmjera je rezultirala i iscrpnim ekonomskim opisima pojedinih katastarskih općina koji svjedoče o uskoj povezanosti otočnih naselja i Zadra. Ti dokumenti najčešće navode da su otočani viškove svojih proizvoda, a uglavnom se spominje vino i maslinovo ulje, plasirali na zadarsko tržište (Čuka, 2008; Faričić *et al*., 2010a; Čuka, 2013). Zadar je usto privlačio i određeni dio radne snage sa susjednih otoka. Otočanke su radile u gradu kao sluškinje u kućanstvima, kao pralje, njegovateljice i sl. Posebno je zanimljiva povezanost s otocima u rješavanju napuštene djece. U Zadru je postojalo nekoliko mjesta gdje su žene ostavljale svoju izvanbračnu, neželjenu djecu. Nahočad bi se davala na posvajanje, često otočnim obiteljima, koje su za to dobivale određenu novčanu naknadu.

Veze između grada i susjednih otoka bile su, dakle, mnogostruke, te je oblikovan specifičan prostorno-ekonomski sustav – urboarhipelag na reverzibilnoj relaciji kopno – otok. Otočna naselja temeljila su svoj razvoj dijelom na korištenju otočnih i pripadajućih morskih resursa, pretežito u okviru poljoprivrede, pomorstva i ribarstva, a osnovne potrebe otočana za uslužnim djelatnostima i upravnim funkcijama alimentirali su gradovi, ponajprije Zadar. Istodobno, viškovi otočnih proizvoda i drugih dobara iznošeni su na urbano kopneno tržište, na otocima su gradski zemljoposjednici stjecali materijalnu dobit, a gradovi su se otocima služili i kao svojevrsnim demografskim spremnicima u kojima su nalazili dragocjenu radnu snagu, ali i biološki vitalno stanovništvo koje je pridonosilo natalitetu. Otoci su bili i prostor odmora i rekreacije o čemu svjedoče ostatci ladanjske arhitekture koji i danas imaju istaknuto mjesto u krajoliku mnogih zadarskih otočnih naselja.

---

[5] HR-DAZD-359, *Fond obitelji Lantana*, kut. 2, sign. 45, oznaka 20, anagrafska tablica iz 1759., Državni arhiv u Zadru.

[6] HR-DAZD-359, *Fond obitelji Lantana*, kut. 2, sign. 45, oznaka 20, anagrafska tablica iz 1759., Državni arhiv u Zadru.

Integraciji grada s otocima uz zemljoposjednike te gradske ustanove umnogome je pridonosila Zadarska nadbiskupija. Svi su otoci njezin sastavni dio, u svakom otočnom naselju ustrojena je posebna župa, osim na Rivnju koji je dio župe sa sjedištem na susjednom Sestrunju. Redovita pastoralna i druga vjerska skrb stoljećima podrazumijeva blisku komunikaciju nadbiskupa i nadbiskupijskih ustanova sa župnicima i vjernicima. Štoviše, u prošlosti, a na nekim otocima i danas, nadbiskup češće dolazi na otoke nego predstavnici gradske i županijske vlasti. Prigode su obvezni pastoralni posjet, podjela sakramenta krizme i različiti kulturni programi.

RADNO-REZIDENCIJALNI PROSTOR ILI PROSTOR ODMORA I REKREACIJE?

Tijekom 20. stoljeća zadarski otoci doživjeli su značajne društveno-gospodarske promjene. Zbog nazadovanja poljoprivrede i ribarstva, jačanja industrije na susjednom kopnu i promjena u planiranju obitelji otočana je sve manje i sve su stariji, što se itekako odrazilo na funkcionalne veze otok-kopno. Otoci, ali i susjedno kopneno ruralno zaleđe, pokazali su se kao iscrpna demografska baza iz koje se stanovništvo, mahom mlađe i srednje životne dobi, premještalo prema urbanim središtima na kopnu. Grad Zadar, koji je 60-ih godina 20. stoljeća doživio industrijski procvat, privukao je značajan broj otočana koji se više nisu vratili na svoje otoke. Od kraja 19. stoljeća otočani odlaze i u prekomorske, a u drugoj polovini 20. stoljeća i u europske zemlje. Osim depopulacije, ključnog demografskog procesa općeprisutnog i na ostalim hrvatskim otocima, taj je prostor zahvaćen i razvojem uslužnih djelatnosti. Poljoprivredna djelatnost opada, a plodne se površine zapuštaju pa se otočni poljoprivredni krajolik ubrzano mijenja. Time se gubi i tradicionalni kulturni krajolik koji nestaje pod autohtonom sredozemnom vegetacijom, a ostarjeli i desetkovani otočani više ne mogu proizvoditi dovoljno hrane za svoje potrebe, a kamoli za zadarsko ili neko drugo tržište. Opskrba otoka hranom i ostalim potrepštinama stoga umnogome počinje ovisiti o susjednom kopnu. Dok se u prošlosti govorilo o reverzibilnim vezama, sada su te veze kod većine otoka jednostrane i svode se na ovisnost otoka o kopnu. Iznimka su oni najveći, Ugljan, donekle i Pašman te Dugi otok, jer reverzibilnost odnosa tih otoka sa Zadrom održavaju veća poduzeća i javne ustanove (otočne škole, remontno brodogradilište u Veloj Lamjani na Ugljanu, Psihijatrijska bolnica Ugljan) te, posebno, dnevna cirkulacija radnika, učenika i studenata.

Od svih gospodarskih aktivnosti, na otocima je jedino donekle razvijen turizam. No često se radi o djelatnosti kojom se na otocima sezonski bave i osobe podrijetlom s otoka, a koje žive na kopnu. O tome svjedoči nerazmjerno povećanje broja stanova za odmor i rekreaciju i turističkih apartmana u odnosu na broj stanovnika, poglavito na malim otocima (Faričić *et al*., 2010).

Tablica 1. Kretanje broja stanovnika na zadarskim otocima od 1948. do 2011.

Otok	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.		2001.	2011.	2021.	Indeks promjene 2011. - 1948 1948. = 100
						ukupno	u zemlji				
Babac*	23	35	34	34	–	10	–	–	–	4	–
Dugi otok	4.670	4.579	4.093	3.919	2.250	2.873	1.794	1.772	1.655	1.691	36,21
Ist	466	458	435	386	295	233	188	202	182	146	31,33
Iž	2.182	2.034	1.638	1.301	768	657	542	557	615	516	23,65
Molat	977	930	771	547	301	222	170	207	197	190	19,45
Olib	914	805	585	569	226	714	168	147	140	117	12,80
Ošljak	139	125	93	64	27	65	16	18	29	35	25,18
Pag	9.188	9.160	8.568	7.896	7.504	7.969	7.299	8.398	9.059	8.339	90,76
Pašman	4.310	4.223	3.761	3.730	3.324	3.349	2.622	2.711	2.845	2.884	66,91
Premuda	320	273	213	152	98	73	72	58	64	65	20,31
Rava	411	371	305	234	147	120	83	98	117	67	16,30
Rivanj	99	103	79	55	30	20	20	22	31	23	23,23
Sestrunj	382	373	322	354	96	123	59	48	48	45	11,78
Silba	514	444	397	339	198	221	206	265	292	344	66,93
Škarda	86	86	60	26	4	4	–	0	0	0	0,00
Ugljan	10.413	10.346	10.159	9.817	6.774	7.518	5.690	6.164	6.049	5.666	54,41
Vir	1.072	1.120	1.069	959	866	860	777	1.608	3.000	3.045	284,05
Vrgada	538	513	449	408	311	236	223	242	249	209	38,85
Zverinac	158	161	153	146	96	59	53	48	43	55	34,81
Ukupno	**36.862**	**36.139**	**33.184**	**30.936**	**23.315**	**25.326**	**19.982**	**22.565**	**24.615**	**23.441**	**63,59**

* U dva popisa, 2001. i 2011., stanovništvo otočića Bapca nije posebno evidentirano, nego je agregirano stanovništvu naselja Turanj u Općini Sv. Filip i Jakov.

Izvori: Korenčić, 1974. Popis stanovništva kućanstava i stanova 1991., Stanovništvo u zemlji i inozemstvu po naseljima, DZS, Zagreb; *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2001.*, DZS, Zagreb; *Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske – Retrospekt 1857. – 2001.*, DZS, Zagreb, 2005.; *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011.*, DZS, Zagreb, 2011.; Stanovništvo prema starosti i spolu po naseljima, *Popis 2021*, DZS (www.dzs.hr, 15. 1. 2023.)

Prometna komunikacija otoka i susjednog kopna te otoka međusobno također je izmijenjena. Dok su otoci u prošlosti međusobno bili prometno dobro povezani, u suvremeno doba promet je organiziran tako da gotovo i nema veza između otoka, već isključivo s glavnim urbanim središtem, Zadrom. Otočani s Pašmana i Vrgade usto su povezani s Biogradom na Moru i s Pakoštanima na kopnu. Razlog tome promjena je strukture otočnog gospodarstva i činjenica da otočna naselja ne proizvode dobra koja bi bila nužna za opskrbu ostalih otoka ili ostalih otočnih naselja. U prošlosti se, primjerice, na otoku Ižu proizvodilo glineno posuđe koje su kupovali i ostali otočani (posebno *čripnje* – peke i *lopiži* – zemljane posude za kuhanje), pojedina naselja imala su brodograditelje (*kalafate*) koji su popravljali brodove bez kojih se na otocima nije moglo živjeti (*kalafat*, posljednji brodograditelj u drvu, radi u Brbinju na Dugom otoku, dok u Ugrinićima na Pašmanu djeluje manje moderno brodogradilište za izradu plastičnih brodica). Svoje vapno Pašmanci su prodavali po svim otocima, Olib je bio poznat po bogatoj drvnoj građi potrebnoj za proizvodnju brodova, oruđa, namještaja i sl. Danas se ti proizvodi nabavljaju isključivo u Zadru.

Zbog tih promjena manja otočna naselja demografski slabe i na rubu su izumiranja. To se podjednako odnosi na naselja na malim i većim otocima, primjerice Dragova, Savra, Solina i dr. na Dugom otoku (Graovac, 2004; Čuka, 2006; Faričić, 2012). Prevladava staro stanovništvo koje biološki nije vitalno, a gospodarski uglavnom nije aktivno. Statistički, prevladava stanovništvo koje ekonomski nije aktivno. To je dovelo do transformacije dijela otočnog prostora iz prostora s tisućljetnom tradicijom trajne naseljenosti u prostor za odmor i rekreaciju. Ipak, razmjeri gospodarske krize i s njom povezane preobrazbe krajolika ne korespondiraju u svemu sa statističkim kategorijama. Premda stari i formalno gospodarski neaktivni, mnogi otočani obrađuju svoje okućnice i barem najbliže i prometno dostupnije maslinike i vinograde. K tome, svoje posjede obrađuju i tzv. vikendaši, stanovnici Zadra i susjednih kopnenih naselja koji su podrijetlom s otoka i na njima imaju nekretnine.

Tablica 2. Aktivno i neaktivno stanovništvo na nepremoštenim zadarskim otocima 1971. i 2011.

Otoci	Ukupno stan.		Aktivno stan. (u %)*		Neaktivno stan. (u %)		Osobe s osobnim prihodom/ umirovljenici**	
	1971.	2011.	1971.	2011.	1971.	2011.	1971.	2011.
Dugi otok	3.919	1.655	39,3	34,0	60,7	66,0	9,6	42,1
Ist	412	182	29,9	21,5	70,1	78,5	14,8	53,6
Iž	1.301	615	24,6	26,2	75,4	73,8	27,8	53,4
Molat	547	197	29,8	14,8	70,2	83,7	22,3	64,3
Olib	569	140	42,2	20,3	57,8	77,5	11,1	44,9

Otoci	Ukupno stan.		Aktivno stan. (u %)*		Neaktivno stan. (u %)		Osobe s osobnim prihodom/ umirovljenici**	
	1971.	2011.	1971.	2011.	1971.	2011.	1971.	2011.
Ošljak	0	29	0,0	22,2	0,0	70,4	0,0	55,6
Pašman	3.730	2.845	41,8	36,6	58,2	63,4	6,2	32,6
Premuda	152	64	23,0	23,0	77,0	77,0	27,6	63,9
Rava	234	117	28,2	16,7	71,8	80,7	22,2	57,9
Rivanj	55	23	23,6	12,9	76,4	83,9	30,9	64,5
Sestrunj	354	48	27,7	23,9	72,3	73,9	10,2	69,6
Silba	339	292	22,7	34,1	77,3	65,6	35,1	47,6
Ugljan	9.881	6.049	32,0	38,2	68,0	54,2	17,0	33,8
Vrgada	408	249	31,6	20,0	68,4	80,0	16,9	43,1
Zverinac	146	43	47,3	14,0	52,7	86,0	12,3	62,8
UKUPNO	**22.047**	**12.556**	**34,4**	**34,7**	**65,6**	**61,5**	**14,7**	**38,0**

* Zbroj udjela aktivnog i neaktivnog stanovništva u 2011. godini na nekim je otocima manji od 100 jer postoji i kategorija „nepoznato".

** Popisne godine 1971. Umirovljenici su bili sadržani unutar kategorije „osobe s osobnim prihodom", dok su 2011. izdvojeni zasebno.

Izvori: Popis stanovništva i stanova 1971., Pol i starost – I deo: rezultati po naseljima i opštinama, knjiga VIII, SZS, Beograd, 1973.; Popis stanovništva 1991., Stanovništvo po spolu i starosti, Državni zavod za statistiku RH, dokumentacija 882, Zagreb, siječanj 1994.; Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011., Stanovništvo staro 15 i više godina prema trenutačnoj aktivnosti, starosti i spolu, po naseljima, Državni zavod za statistiku RH.

Prevladavajuće staro otočno stanovništvo gotovo je posve ovisno o zdravstvenoj i socijalnoj skrbi u Zadru. Na većim otocima djeluju ordinacije obiteljske medicine, vrlo rijetko stomatološke ordinacije, a samo u Preku na Ugljanu i u Salima na Dugom otoku nalaze se domovi za starije osobe. Na većini otoka nema stručnog medicinskog osoblja, pa otočani i primarnu i specijalističku zdravstvenu uslugu mogu dobiti isključivo u Zadru.

Tablica 3. Dobni sastav stanovnika nepremoštenih zadarskih otoka 1971., 1991., 2011. i 2021. godine

Otoci	Godine	Ukupan broj stanovnika	Dobne skupine (u %)		
			0-14	15-64	65+
Dugi otok	1971.	3.907	18,7	64,5	16,8
	1991.	2.719	13,6	64,7	21,7
	2011.	1.655	12,6	52,3	35,1
	2021.	1.691	8,3	53,3	38,4

Otoci	Godine	Ukupan broj stanovnika	Dobne skupine (u %)		
Ist	1971.	410	16,6	68,3	15,1
	1991.	229	10,5	59,0	30,6
	2011.	182	0,5	46,2	53,3
	2021.	146	4,8	38,4	56,8
Iž	1971.	1.299	12,4	61,7	25,9
	1991.	641	8,3	54,3	37,4
	2011.	615	8,6	50,7	40,7
	2021.	516	3,5	42,2	54,3
Molat	1971.	543	12,7	64,3	23,0
	1991.	204	3,4	40,2	56,4
	2011.	197	1,5	35,5	62,9
	2021.	190	0,5	37,4	62,1
Olib	1971.	567	14,1	68,8	17,1
	1991.	702	5,1	72,4	22,5
	2011.	140	3,6	50,0	46,4
	2021.	117	6,0	40,2	53,8
Ošljak	1971.	0,0	0,0	0,0	0,0
	1991.	38	0,0	52,6	47,4
	2011.	29	6,9	58,6	34,5
	2021.	35	0,0	40,0	60,0
Pašman	1971.	3.701	22,4	61,3	16,3
	1991.	3.121	17,8	63,5	18,7
	2011.	2.845	17,8	57,8	24,5
	2021.	2.884	11,7	56,4	32,0
Premuda	1971.	152	15,8	58,6	25,7
	1991.	68	4,4	51,5	44,1
	2011.	64	6,3	51,6	42,2
	2021.	65	1,5	36,9	61,5
Rava	1971.	234	14,1	65,8	20,1
	1991.	107	0,0	56,1	43,9
	2011.	117	5,1	36,8	58,1
	2021.	67	0,0	25,4	74,6

Otoci	Godine	Ukupan broj stanovnika	Dobne skupine (u %)		
Rivanj	1971.	54	11,1	68,5	20,4
	1991.	20	0,0	35,0	65,0
	2011.	31	0,0	45,2	54,8
	2021.	23	0,0	21,7	78,3
Sestrunj	1971.	353	19,0	67,4	13,6
	1991.	96	5,2	52,1	42,7
	2011.	48	4,2	47,9	47,9
	2021.	45	2,2	31,1	66,7
Silba	1971.	337	15,1	52,8	32,0
	1991.	217	17,5	47,0	35,5
	2011.	292	7,9	59,6	32,5
	2021.	344	6,4	50,3	43,3
Ugljan	1971.	9.775	18,0	68,4	13,6
	1991.	6941	16,5	64,6	18,9
	2011.	6.049	14,9	58,0	27,2
	2021.	5.666	10,9	54,9	34,2
Vrgada	1971.	406	20,2	63,3	16,5
	1991.	228	13,6	58,8	27,6
	2011.	249	12,0	47,8	40,2
	2021.	209	4,8	42,1	53,1
Zverinac	1971.	146	13,7	71,9	14,4
	1991.	57	1,8	45,6	52,6
	2011.	43	0,0	53,5	46,5
	2021.	55	0,0	14,5	85,5
UKUPNO	**1971.**	**21.884**	**18,2**	**65,6**	**16,2**
	1991.	**15.388**	**14,7**	**63,3**	**22,0**
	2011.	**12.556**	**13,9**	**55,7**	**30,4**
	2021.	**12.053**	**9,6**	**52,9**	**37,5**

Izvori: Popis stanovništva i stanova 1971., Pol i starost – I deo: rezultati po naseljima i opštinama, knjiga VIII, SZS, Beograd, 1973.; Popis stanovništva 1991., Stanovništvo po spolu i starosti, Državni zavod za statistiku RH, dokumentacija 882, Zagreb, siječanj 1994.; Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011., Stanovništvo prema starosti i spolu po naseljima, Državni zavod za statistiku RH (http://www.dzs.hr); Stanovništvo prema starosti i spolu po naseljima, *Popis 2021*, DZS (www.dzs.hr).

Upravljanje otočnim prostorom, odnosno moderiranje društveno-gospodarskog razvoja zadarskih otoka otežani su upravno-teritorijalnom fragmentacijom. Prostorni uzorak jedinica lokalne samouprave na području zadarskog urboarhipelaga nalik je leopardovoj koži. Otok Pag podijeljen je između dvije županije, na otoku Ugljanu tri su općine, na otoku Pašmanu dvije, otok Vir zasebna je općina, a Dugi otok s otokom Zverincem čini jednu. U sastavu Općine Preko na otoku Ugljanu nalaze se otoci Sestrunj, Rivanj i Ošljak. Otok Vrgada pripada kopnenoj Općini Pakoštane, dok je otok Babac (na kojem je tek nedavno službeno ustrojeno naselje) dio Općine Sv. Filip i Jakov. Svi ostali otoci zadarskog urboarhipelaga dio su Grada Zadra. Općine Ugljan, Preko i Kukljica koje obuhvaćaju naseljene otoke Ugljan, Rivanj, Ošljak i Sestrunj dio su urbanog područja Zadra te su uključeni i u Strategiju razvoja urbanog područja Zadra. Prostorni se razvoj otoka tako planira i provodi temeljem 10-ak općinskih/gradskih prostornih planova, a društveno-gospodarski život usmjerava se putem 10-ak razvojnih strategija. Prema postojećem zakonodavstvu o prostornom uređenju prostorni planovi gradova i općina moraju se usklađivati sa županijskim prostornim planom, a on s državnim. Prema zakonodavstvu o regionalnom razvoju, društveno-gospodarski planovi i programi gradova i općina nisu morali biti usklađeni sa županijskom razvojnom strategijom i ostalim strateškim dokumentima na županijskoj razini. No najnoviji Nacionalni plan razvoja otoka 2021. – 2027. (NN 143/2021) konačno je usklađen i

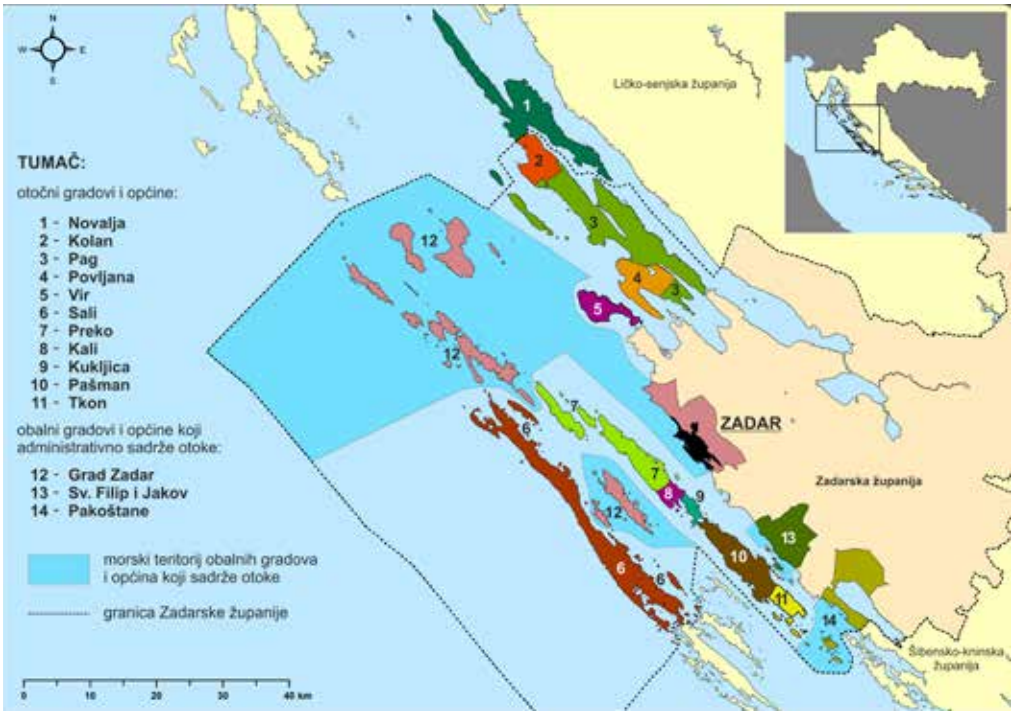

Slika 3. Upravno-teritorijalna organizacija zadarskih otoka (kartu izradio: Tome Marelić, 2023)

s Izmjenama i dopunama Programa prostornog uređenja RH iz 2013. godine (NN 84/2013), prostornim planovima obalno-otočnih županija te s prostornim planovima područja koja imaju posebna obilježja, a nalaze se na otočnom prostoru, što se odnosi na otočne nacionalne parkove i parkove prirode.

Na tako malom i geografski raspršenom prostoru u takvim je administrativnim i planerskim uvjetima teško postići razvojnu komplementarnost pogotovo zato što administrativni ustroj očito odražava nekadašnju, ali ne i današnju funkcionalnu povezanost Zadra i njegovih otoka. Lokalne posebnosti i interesi nisu agregirani ni u što, pa je partikularni pristup nadvladao razborita i na znanstvenim istraživanjima utemeljena promišljanja. Da bi stanovnik otoka Sestrunja ili Rivnja došao do općinskog središta u Preku na otoku Ugljanu gdje mora obaviti neki administrativni posao, treba putovati brodom od svojeg otoka do Zadra, a zatim od Zadra do Preka. Vraćajući se istim putem, a drugačije ne može, potrošit će cijeli dan premda udaljenost između Ugljana i Rivnja iznosi svega nekoliko stotina metara, a između Ugljana i Sestrunja tek dvostruko više. Stanovnici Zverinca mogu izravno doći do Dugog otoka na kojem je njihovo općinsko središte redovitom brodskom prugom, ali ako nemaju osiguran privatni prijevoz do Sali, trebat će izabrati dan u tjednu kada autobus koji povezuje naselja na sjeverozapadnom dijelu Dugog otoka ide po gorivo u Zaglav, na jugoistok otoka blizu Sali.

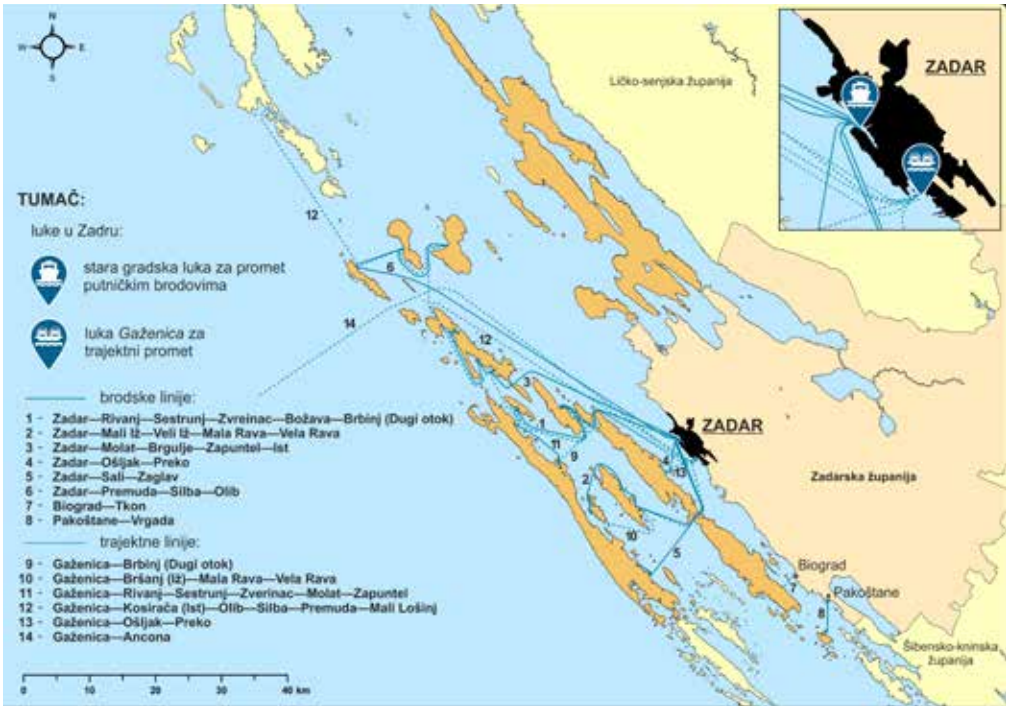

Slika 4. Prometne veze zadarskih otoka s kopnom (kartu izradio: Tome Marelić, 2023)

Spomenute probleme stvara administrativna rascjepkanost zadarskog urboarhipelaga, ali i neusklađenost i neprikladnost pojedinih zakonskih i podzakonskih akata. Primjerice, primjenom Odluke o razvrstavanju jedinica lokalne i područne (regionalne) samouprave prema stupnju razvijenosti (NN 132/2017) koju donosi Ministarstvo nadležno za razvoj otoka otočani na otocima u sastavu Grada Zadra dovedeni su u slabiji formalni položaj u odnosu na druge sredine s nižim stupnjem razvijenosti. Do toga dolazi zato što se računa stupanj razvijenosti ukupnog područja Grada Zadra pa nerazvijenost malih otoka ostaje skrivena iza natprosječne razvijenosti njihova gradskog središta. Uvaženi kao predgrađe, ali ne i kao otoci, ispodprosječno razvijeni Premuda, Silba, Olib, Molat, Ist, Iž i Rava vode se kao natprosječni i ne mogu biti kandidati na natječajima za različite financijske potpore. Isto se događa i kada je jedinica mjere jedinica lokalne samouprave i kada se odgovarajuća mjera ili aktivnost ne planira ili ne provodi na razini naselja jer za tu razinu ne postoje relevantni podatci ili uopće nije predviđena kao prostor implementacije ili planiranja neke društvene ili gospodarske aktivnosti.

* * *

Pogled u povijest otkriva da je većina manjih naseljenih hrvatskih otoka uspostavljala funkcionalne sustave s gradovima na susjednom kopnu ili na većim otocima. Manji su otoci bili ruralna periferija, društveno-ekonomski vezana za gradove kojima je gravitirala. Urbano-ruralne veze otoka i njihova grada i danas su najizraženije na zadarskom otočju. Raspršeni i uglavnom mali, zadarski otoci nisu imali dovoljno resursa za razvoj samostalnih gradskih naselja pa su se postupno umrežili u urbani sustav Zadra. Zadar je bio referentna točka u kojoj su se planirale otočne društveno-gospodarske aktivnosti i donosile relevantne upravljačke odluke. Na otocima su crpljeni demografski i drugi resursi. Otočani, posebno oni koji su obrađivali zemlju u vlasništvu bogatih Zadrana, stoljećima su morali opskrbljivati grad maslinovim uljem, vinom, ribom, vapnom, zemljanim posuđem, kamenim pločama te drvom za ogrjev. Grad je o tome ovisio posebno u vrijeme mletačko-hrvatsko-osmanlijskih sukoba kada je najveći dio zadarskog zaobalja bio unutar Osmanskog Carstva te izvan neposrednog gradskog utjecaja i bez redovite opskrbe iz kopnenog ruralnog prostora. Istodobno, otočani su u Zadru imali jedino tržište za kupnju proizvoda koje nisu mogli sami proizvesti. U suvremeno doba otočno gospodarstvo temelji se pretežno na turizmu, a poljoprivreda je uglavnom napuštena pa otočani danas idu na kopno i po većinu poljoprivrednih proizvoda. Ovisnost otoka o gradu tako postupno raste, prije svega zato što je na otocima stanovnika sve manje, sve su stariji i biološki manje vitalni, a ekonomski manje dinamični. Izgledno je da će mali zadarski otoci uskoro postati povremeno naseljeni prostor što će ozbiljno ugroziti tradicionalnu otočnu kulturu i svesti urbano-ruralne veze na dolaske i odlaske, ponajprije radi odmora i rekreacije. Ta perspektiva izazov je nositeljima otočne prostorno-ekonomske razvojne politike. Do sada mu, unatoč odgovarajućim infrastrukturnim ulaganjima i uvođenju razmjerno kvalitetnih brodskih veza, nisu zadovoljavajuće odgovorili.

LITERATURA

Čuka, A., 2006, „Utjecaj litoralizacije na demogeografski razvoj Dugog otoka", *Geoadria* 11 (1), 63–92.

Čuka, A., 2008, „Geografski uvjeti razvoja poljoprivrede otoka Rave od 18. st.", u Faričić, J., ured., *Otok Rava*, 495–512, Zadar: Sveučilište u Zadru, Razred za prirodne znanosti HAZU, Matica hrvatska – Zadar, Hrvatsko geografsko društvo – Zadar.

Čuka, A., 2013, „Razvoj poljoprivrede i promjene krajolika sjeverozapadnog dijela Dugoga otoka", u Uglešić, A. i Faričić, J., ured., *Veli Rat*, 541–568, Zadar: Sveučilište u Zadru.

Čuka, A., Mirošević, L., Faričić, J. i Graovac Matassi, V., 2017, „Phylloxera revisited: the spread of grapevine disease in Dalmatia and its influence on socio-economic development and agricultural landscape", *Annales, Series Historia et Sociologia* 27(1), 101–118.

Državni arhiv u Zadru, HR-DAZD-359, *Fond obitelji Lantana*, kut. 1, sign. 43, anagrafska tablica iz 1759.

Državni arhiv u Zadru, HR-DAZD-359, *Fond obitelji Lantana*, kut. 2, sign. 45, oznaka 20, anagrafska tablica iz 1759.

Državni arhiv u Zadru, HR-DAZD-359, *Fond obitelji Lantana*, kut. 2, sign. 45, oznaka 8, anagrafska tablica iz 1759.

Faričić, J., 2003, „Otok Pag na starim kartografskim prikazima", *Geoadria* 8(1), 47–126.

Faričić, J., 2012, *Geografija sjevernodalmatinskih otoka*, Zagreb: Školska knjiga.

Faričić, J., Čuka, A. i Colić, V., 2010a, „Poljoprivreda i razvoj ruralnoga krajolika Ista i Škarde", u Faričić, J., ured., *Otoci Ist i Škarda*, 573–598, Zadar: Sveučilište u Zadru, Zavod za prostorno uređenje Zadarske županije, Matica hrvatska – Ogranak u Zadru i Hrvatsko geografsko društvo – Zadar.

Faričić, J., Graovac, V. i Čuka, A., 2010b, „Mali hrvatski otoci – radno-rezidencijalni prostor i/ili prostor odmora i rekreacije", *Geoadria* 15(1), 145–185.

Faričić, J. i Mirošević, L., 2014, „Artificial Peninsulas and Pseudo-Islands of Croatia", *Annales – Series historia et sociologia* 24(1), 113–128.

Graovac, V., 2004, „Islands on the verge of extinction – the example of Zadar islands", Croatia, *Geoadria* 9(2), 183–210.

Korenčić, M., 1979, *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857.–1971.*, Djela JAZU, knjiga 54, Zagreb: JAZU.

Raukar, T., Petricioli, I., Švelec, F. i Peričić, Š., 1987, *Prošlost Zadra III. Zadar pod mletačkom upravom*, Zadar: Narodni list i Filozofski fakultet Zadar.

Skračić, V., 2008, „Mali otoci – prepoznatljivi znak hrvatske posebnosti na Mediteranu", u Faričić, J., ured., *Otok Rava*, 43–50, Zadar: Sveučilište u Zadru, Razred za prirodne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Matica hrvatska – Zadar i Hrvatsko geografsko društvo – Zadar.

Stanovništvo prema starosti i spolu po naseljima, Popis 2021, DZS, www.dzs.hr.v

Blizu, daleko ili onkraj? Migracije s dalmatinskih otoka Oliba i Silbe

TOMISLAV OROZ

DVA OTOKA

Sjevernodalmatinski otoci Olib i Silba pripadaju zadarskom arhipelagu. Neotočanima koji ih promatraju sa sigurnosti kopna ili traže na karti mogu se činiti bliski, gotovo lišeni distance. Međutim, udaljenost za same otočane ne mora nužno korespondirati s kartografskim prikazom. Iz otočne perspektive udaljenost od kopna ne mjeri se kilometrima ili miljama, već vremenom provedenim na trajektima koji plove „morskim prostorom, svojevrsnim žilama kucavicama" (Mendas, 2015: 11). Bilo da je riječ o službeniku koji prodaje karte na šalterima lokalnih brodskih linija, otočaninu koji se sprema put Zadra ili o turistima kojima otočni prostor nakon nekoliko dana postaje preuzak, odgovori na informacije o putu iskazuju se s obzirom na uru polaska i *uru* dolaska te vremenske prilike koje putovanje mogu usporiti ili ubrzati. U slučaju Silbe i Oliba taj paradoks udaljenosti i istodobne blizine još je izraženiji s obzirom na to da su navedeni otoci bliski kopnu iako su od grada Zadra udaljeni više od tri sata plovidbe s povremenim pristajanjima na susjednim otocima. Paradoks blizine i distance nije jedina anomalija koja obilježava život na Silbi i Olibu. Ti su otoci u turističkom oglašavanju nerijetko prikazani kao netaknuti prirodni ambijenti, morem izdvojeni dijelovi grada na kopnu kojem administrativno pripadaju. Upravljanje otočnim prostorom za lokalnu zajednicu često je otežavajuće iskustvo s obzirom na ograničene mogućnosti mjesnih odbora koji za svaku inicijativu moraju dobiti odobrenje birokratskih instanci na kopnu. U kontekstu prostornog i administrativnog paradoksa i demografski neperspektivne situacije u kojoj su se našli, Silbljani i Olibljani pripadnost otočnom prostoru

doživljavaju kroz identitetsku sferu u kojoj izoliranost pokušavaju premostiti specifičnim kulturnim praksama. Svaki pokušaj prevladavanja gotovo kolonijalnog stava grada prema otocima poticaj je stanovnicima Silbe i Oliba da svoja prava ostvare putem nepisanih pravila i kulturnih praksi koje su još uvijek u njihovim rukama. Navedenim praksama spomenuti se paradoks nadilazi transformacijom u identitetska pitanja.

Pitanja pripadnosti, identiteta i nepisanih pravila tko se može smatrati otočaninom, isprepletena su u složenoj mreži povijesnih, društvenih i kulturnih procesa. Nakon nekoliko godina etnografskog terenskog istraživanja na otocima Olibu i Silbi, u ovom radu pokušat će se razmotriti odnos između raznovrsnih praksi pripadnosti otoku i bivanja otočaninom kroz teorijsku refleksiju proizašlu iz migracijskih i otočnih studija. Transnacionalna paradigma u migracijskim studijima naglasak stavlja na iskustva migranata koja se interpretiraju kao višestruka, složena i slojevita. To je omogućilo razumijevanje migracijskih stvarnosti kao transgraničnih i transorganizacijskih društvenih fenomena (Levit i Glick Schiller, 2004). Teorijsko razmatranje nadahnuto transnacionalnom paradigmom omogućilo je i potaknulo raspravu o nekritički doživljenom naturaliziranom odnosu između otočana i otoka. U svjetlu otočnih studija u kojima metafore arhipelaga nadilaze uobičajeno antonimijsko povezivanje s otocima (Depraetere, 2008: 33), pitanja isprepletenih otočnih svjetova čine se ne samo relevantnima već i ključnima u smislu razumijevanja epistemologije istraživanja otoka. Drugim riječima, razumijevanje otočnih identiteta odvodi nas izvan samog fizičkog prisustva na otoku, u područje društvenih i kulturnih procesa koji oblikuju osjećaj pripadnosti otoku.

Na temelju višegodišnjih terenskih etnografskih istraživanja na Olibu i Silbi u ovom radu će se otvoriti prostor promišljanju odnosa otočnog identiteta, prostora i vremena kroz pitanja pripadnosti otoku koja su već ovjereni analitički fokus u migracijskim studijama. Silbi i Olibu pritom se ne pristupa kao „antropološkim otocima" koje su inaugurirali doajeni kulturne antropologije poput Bronislawa Malinowskog na primjeru Trobriandskog otočja ili Margaret Mead na primjeru Samoe, a kod kojih je temporalna statičnost inducirana fizičkom udaljenošću od kopna implicirala paradigmu laboratorija kulture (usp. Gillis, 2004: 116–120).

Pokušaj promišljanja vremenskih i prostornih transformacija Silbe i Oliba kroz optiku migracijskog iskustva otočana izmiče zamkama esencijalizacije otoka i hermetičnosti otočnih kultura. Opažanje Jamesa Cliffordа (1997: 67) da su „predodžbe udaljenosti, a ne međusobne povezanosti i kontakta imale tendenciju naturalizacije terena kao drugog mjesta", navodi na preispitivanje ustaljenih načina promišljanja otoka, vrlo često konstituiranih iz „sigurnosti" kopnene perspektive i neotočnog životnog iskustva. Na pitanja o karakteristikama otočnog prostora, problemima blizine i udaljenosti, izolacije i povezanosti, centralnosti i marginalnosti, lokalnosti i translokalnosti ne može se ponuditi odgovor ako otočno iskustvo ostane lišeno perspektiva otočana. Vizura otoka kao rubnih i izoliranih prostora nasljeđe je islomanije koju Gillis definira kao specifičnu kopnenu perspektivu u promišljanju ideje otoka, refleksiju dugog trajanja zapadnjačke imaginacije koja asocira pojmove izolacije, povezanosti, separacije, prošlosti i budućnosti (usp.

Gillis, 2004). „U zemlji tisuću otoka"[1] misliti o otocima često je pretpostavljalo misliti izvan ili onkraj otoka, stoga su identitetska pitanja kada je riječ o otocima nerijetko bila uvjetovana ograničavajućim stereotipnim predodžbama u kojima su nekritičke i uljepšane impresije iz javnog diskursa pronašle svoj put i do znanstvenih analiza. Otočno iskustvo Oliba i Silba koje se problematizira ovim radom nadilazi binarizme te ulazi u simboličke prostore otočnog iskustva samih otočana. U vremenu deteritorijalizacije, kako to primjećuje Arjun Appadurai (1996: 51), kada su pojmovi kulture, prostora i identiteta istrgnuti iz svoje tradicionalne scenografije, a pozicije fantazije i imaginacije združene kroz masovne medije, metafore „otočnog raja", „Mediterana kao što je nekoć bio", „otočne idile" ili „netaknutih djevičanskih prostora" koje dominiraju javnim prostorom mogu nas zavodljivo navesti na promišljanje suvremenih fenomena kroz optiku iskustava prošlosti.

Stoga u zemlji tisuću otoka, kako si u Hrvatskoj volimo laskati, promišljati otoke često podrazumijeva nekritički prihvaćati kopnene poglede umjesto otočnih perspektiva. Upravo su stoga problemi povezani s identitetom nerijetko uvjetovani ograničavajućim i stereotipnim pretpostavkama kopnene perspektive, što je posljedično pridonijelo romantiziranju otočnih zajednica. Pitanja o svakodnevnim praksama otočana i njihovu identitetu ne mogu naći odgovor ako se iskustvo otočana promatra samo iz epistemološke sigurnosti kopna. Da bismo razumjeli kompleksno iskustvo migracije otoka Silbe i Oliba, potrebno je koristiti se metodologijom etnografskog istraživanja koja će kombinirati prožimanje globalnih procesa i lokalnih problema, zajedno s naracijama koje pobuđuju sjećanja i stvaraju nostalgiju unutar lokalnih kulturnih praksi. Takvim pristupom koji odlikuje „dijalektičko laviranje između najlokalnijeg od lokalnih detalja i najglobalnije od globalnih struktura" (Geertz, 2010: 92) moguće je razumjeti oblikovanje otočnih identiteta i višestrukih pripadnosti (usp. Levitt i Glick Schiller, 2004: 1010).

Iako Olib i Silbu dijeli manje od četiri milje, njihova fizička blizina u suprotnosti je s raznolikošću njihovih povijesnih, društvenih i kulturnih osobitosti. Silba, koja je veći dio svoje povijesti bila poznata kao otok pomoraca i kapetana, vrlo je rano svoju ekonomiju temeljila na kapitalu koji je dolazio iz izvanotočnih prostora. U praksi je to značilo da je radna migracija postala sastavnim načinom otočnog života, svojevrsni otočni brend, pri čemu je osjećaj pripadnosti otoku bio uvjetovan kontinuiranim translokalnim praksama i nije nužno podrazumijevao kontinuiranu rezidencijalnost. Kopnene perspektive koje često naglašavaju autarkičnost otočne kulture, u praktičnom iskustvu Silbljana nužno su uključivale susret s drugim kulturama. Gospodarska slika otoka koja

[1] „Zemlja tisuću otoka" godinama je bila (ne)službeni slogan Hrvatske turističke zajednice koji je u javnom diskursa isticao prirodni i turistički potencijal Republike Hrvatske. U svojim mnogobrojnim inačicama bio je dijelom službenog slogana, a odražavao je i ideološki poželjan kurs mediteranske odrednice nacionalnog identiteta koji je trebao zamagliti „sjene balkanske prošlosti" vezane za razdoblje Jugoslavije (usp. Rihtman-Auguštin 1999: 103–119).

je početkom 20. stoljeća bila uvjetovana stočarstvom i pomorstvom, počinje se mijenjati s pojavom turizma. Silba se iznova „otkriva" tijekom sedamdesetih godina 20. stoljeća kada postaje utočište nudistima, alternativcima, glazbenicima i *hippie* sceni. Posljedice takve promijenjene slike otoka održale su se do danas; Silba i dalje privlači umjetnike koji u njezinoj specifičnoj umjetničkoj atmosferi traže svoju inspiraciju. S druge strane, susjedni otok Olib sve do kraja 19. stoljeća svoju je ekonomiju temeljio na poljoprivredi i stočarstvu. Pošast filoksere i uvođenje vinske klauzule potakli su intenzivno iseljavanje u prekooceanske zemlje što je posljedično redefiniralo iskustvo života na otoku. Iseljavanje preko oceana uspostavlja se kao osobitost otočnog života, pri čemu se migrantsko iskustvo Olibljana očituje na svakom koraku i reflektira u otočnom krajoliku, lokalnom dijalektu prožetom amerikanizmima i samom identitetu Olibljana.

Migracija po svojoj prirodi povezuje otoke s drugim mjestima (King, 2009: 77). Na primjerima Silbe i Oliba migracija je neizostavna referenca za razumijevanje prošlosti i sadašnjosti otokâ, ali i preduvijet razumijevanja identiteta čija dijasporičnost upućuje na izvanotočne perspektive i iskustva. Koncept dijasporičnosti ključan je u razumijevanju oblikovanja identiteta i pripadnosti jer omogućuje reflektiranje procesa stvaranja doma onim migrantima čiji je život obilježen neprestanim kretanjem i nadilaženjem otočnih granica. Takva dijasporičnost ne podrazumijeva hermetičnost i fiksnost otočnih zajednica, već je premrežena raznovrsnim praksama mobilnosti i implicira multilokalnost koja nadilazi nametnuta ograničenja otočnih rubova (Brah, 1996: 194). Na simboličkoj razini, oba otoka svoje međusobne odnose i predodžbe zasnivaju na povijesno naslijeđenim poslovičnim animozitetima u kojima se iščitava predmigracijska prošlost otoka te kroz koje je moguće razumijeti dinamiku nasljeđenih klasnih, ekonomskih i kulturnih osobitosti i identitarnih specifičnosti. Pritom je nužno obratiti pažnju na dinamiku arhipelaškog iskustva Silbe i Oliba u sinkronijskoj i dijakronijskoj perspektivi, ali isto tako imati na umu da je osjećaj pripadnosti u otočnim zajednicama oblikovan u specifičnom povijesnom, društvenom, ekonomskom i kulturnom kontekstu. Odgovore na ta pitanja moguće je pronaći u svjetlu transnacionalne paradigme migracijskih studija koja može osvijetliti ambivalentnu prirodu pripadnosti, pritom ne zanemarujući praktično iskustvo blizine i udaljenosti koje su stekli sami otočani. Kada je riječ o Silbi i Olibu, ta iskustva nesumnjivo su povezana s perspektivom kopna koja i dalje utječe na živote otočana. Stoga bi opasku Godfreya Baldacchina o privlačnosti redukcionizma u istraživanju otoka trebalo shvatiti kao upozorenje koje može preusmjeriti analitički fokus prema iskustvima otočana te odmaknuti od stereotipnih pretpostavki (Baldacchino, 2008: 39). Braudelovo opažanje o dvostrukom životu sredozemnih otoka, njihovu unutarnjem skučenom i intimnom životu, često nesrazmjernom važnoj ulozi na pozornici svjetske povijesti (Braudel, 1972: 150), čini se indikativno za razumijevanje olipskog i silbljanskog iskustva. Uz dominantno, vanjsko lice otokâ kojim dominiraju popularne javne impresije, unutarnji odnosi i procesi otkrivaju bogati život, ujedno i istraživački potencijal, koji nas upozorava da je nadilaženje otočnih granica gotovo pravilo koje obilježava život otočana, a ne izuzetak. Upravo su te prakse umrežavanja različitih prostora i nadilaže-

nja otočnih granica relativizirale poimanje fizičkih udaljenosti (Bjarnson, 2010: 223). S obzirom na to da je povijest i sadašnjost obaju otoka obilježena nadilaženjem prostornih ograničenja, prakse privremenog ili trajnog izbivanja izvan otokâ bitno su odredile osjećaje pripadnosti otoku, kriterije prema kojima se netko može nazvati otočaninom te posljedično i sam odnos prema otoku kao ishodištu identifikacijskih procesa.

Bilo da je riječ o ekonomski uzrokovanim povremenim prelaženjima otočnih granica bilo višegodišnjem izbivanju izvan otoka, na pitanja pripadnosti otoku koja čine okosnicu promišljanja otočnih identiteta pokušat će se odgovoriti temeljem analize građe prikupljene terenskim etnografskim istraživanjima. Što znači pripadati otoku, nazivati se otočaninom ili polagati pravo na otok u trenutku kada migracijska iskustva brišu tradicionalno uspostavljene kriterije rezidencijalnosti? Kako migracijsko, izvanotočno iskustvo redefinira otočni krajolik, odnos prema otočnom prostoru, dijalekte i kako mijenja predodžbe otočana o njima samima? Krije li se u podjeli otoka na priobalne ili udaljene rizik eskapizma (King, 2009: 54) ili nas takva podjela može nagnati na promišljanja onkraj otoka kao fizičke lokacije? Na navedena pitanja pokušat će se odgovoriti uvažavajući kompleksnost i višeslojnost povijesnih, društvenih i kulturnih specifičnosti Silbe i Oliba, ne zanemarujući praktična iskustva blizine i udaljenosti iz perspektive samih otočana. Bilo da je riječ o dijasporičnim identitetima, otočnim zajednicama izvan otoka, redefiniranju granica otočnih svjetova ili suvremenim kulturnim pojavama, insularizirnosti identiteta ne smijemo pristupiti kao pasivnom usvajanju nametnutih perspektiva, već kao dinamičnom procesu koji otkriva iskustvo otočana.

SILBA – OD POMORSKOG OTOKA DO UMJETNIČKE INSPIRACIJE

Silba je najsjeverniji otok zadarskog arhipelaga, udaljen 29 nautičkih milja od grada Zadra. S površinom od 15 km^2 i s današnjih tristotinjak stalnih stanovnika, pripada grupi malih jadranskih otoka (Magaš i Brkić-Vejmelka, 2013: 20–21). Silbljana je sve manje još od prvog popisa 1857. godine kada je Silba imala 1559 stanovnika, pa sve do 1900. godine kada službeni popis navodi 1100 otočana (Korenčić, 1979). Dvije asocijacije dominiraju javnim diskursom kada je riječ o otoku Silbi. Za neotočane i turiste, otok Silba s istoimenim naseljem jedan je od rijetkih hrvatskih otoka na kojem je zabranjen promet motornim vozilima. Upravo je stoga Silba često percipirana kao prirodni raj, lišen gužve i prometnih zastoja, okružena kristalno čistim morem pa je nerijetko doživljena i kao utočište umjetnika i alternativne scene. Takva javna impresija svoje uporište ima u sedamdesetim godinama 20. stoljeća kada otok Silbu „otkrivaju" turisti smješteni u tada aktivnom nudističkom kampu, kao i pripadnici alternativne glazbene scene koji u otočnom ambijentu prepoznaju potencijal za umjetničko stvaralaštvo. Rajske vizure otoka nisu samo rezultat „otkrića" ludih sedamdesetih ili suvremene turističke perspektive, već u današnje vrijeme i samih otočana koji konotaciju raja vezuju za ekonomski prosperitet otoka u

Slika 1. Spomenik *Jedra* Šime Vulasa u središtu Silbe.
Autor fotografije: Tomislav Oroz

minulim stoljećima. Poslovično prisjećanje na zlatna vremena Silbe, u kojoj „se raj uživa" (Jurić, [1910] 2005: 13), posljedica je izrazite orijentacije otoka prema moru, „onom polju, odakle su Silbljani crpjeli svoje blagostanje", kako to bilježe pisci početkom 20. stoljeća (Jurić, [1910] 2005: 13). U kontekstu dominantne pomorske orijentacije otočne ekonomije, suvremena asocijacija Silbe kao kapetanskog otoka ne ukazuje samo na ekonomske nijanse otočne prošlosti već i na simboličko pozicioniranje vlastitog identiteta u kojem dominira isticanje kapetanskog zanimanja kao svojevrsne obiteljske časti, ali i refleksije slojevite interne socijalne i klasne stratifikacije. Iako se otočna i neotočna perspektiva Silbe čine dijametralno suprotne, u kulturološkoj analizi takve se perspektive nadopunjuju jer omogućuju razumijevanje slojevitosti i dinamičnosti življenja na otoku. Otočne granice za koje Peter Hay smatra da „pozivaju na transgresiju, inspiriraju nemirnost i zahtjevu nadilaženje" (Hay, 2006: 23), u slučaju Silbe ujedno su i dominantna odrednica otočne prošlosti i sadašnjosti te kontrast čvrsto ukorijenjenim popularnim shvaćanjima otočnog ambijenta kao sedentarnog, statičnog i prostorno ograničenog. Šarolikost migracijskih praksi u širokom rasponu od povijesno potvrđenih privremenih ekonomskih migracija u vidu pomorskog zanimanja, preko migracija u prekooceanske zemlje i višegodišnjih izbivanja, do suvremenih pojava migracija životnog stila pokazuje se kao obilježje otočnog života u prošlosti i sadašnjosti.

Posjetitelji Silbe ne mogu ne zamijetiti spomenik koji dominira otočnim krajolikom. Totemski oblik spomenika „Jedra" kipara Šime Vulasa (Srhoj, 2014: 1), smještenog u brodskom pristaništu, ne reflektira toliko ekonomsku realnost današnjice, ali evocira sjećanja na prošlost kapetanskog otoka na kojem je pomorstvo određivalo dinamiku života pretvarajuci Silbu u „maritimno gnijezdo" (Bošnjak, 1961: 35). Spomenik koji je postao svojevrsnim „vizualnim simbolom Silbe" (Domljan, 2013: 236) samo je jedan u nizu brojnih prostornih markera koji navode na iščitavanje pomorske tradicije otoka. Arhitektonska vizura Silbe sa specifičnim kapetanskim kućama nastalim većinom u drugoj polovini 18. stoljeća (usp. Starešina, 1971: 59) čini prvotnu impresiju gotovo dominantnim motivom otočnog prostora. Tijekom terenskih etnografskih istraživanja brojni su sugovornici ponosno ukazivali na tragove pomorske tradicije Silbe i u vlastitim životnim prostorima. Gotovo svaki razgovor s potencijalnim sugovornikom započinjao je prezentacijom kućnih predmeta poput obiteljskih fotografija, slikarskih portreta predaka kapetana, pribora za jelo, dijelova brodske opreme poput busole ili pokazivanjem godine uklesane u kamenu iznad dvorišnih vrata, upućujući na pomorsku orijentaciju otoka i njegov urbani karakter. Tome svjedoče i radovi o Silbi iz šezdesetih godina 20. stoljeća koji spominju „kamene palače, salone i kuhinje opremljene skupim unikatnim namještajem, uvezenim često iz veoma dalekih i egzotičnih zemalja" (Domljan, 2013: 235). Izvorišta konstatacija o neobično bogatoj pomorskoj tradicije Silbe (usp. Domljan, 2013: 234) može se povijesno potvrditi već od 16. stoljeća (Bošnjak, 1961: 25) i traju sve do kraja 19. stoljeća (usp. Nikočević 1983: 7). Riječ je o razdoblju u kojem je Mletačka Republika svoje posredništvo između sjeverne Europe i Levanta učvršćivala izgrađujući sustav pomorskih ruta uzduž istočnojadranske obale. Venecija je otoke doživljavala kao važna geostrateška uporišta, svojevrsnu „mletačku stacioniranu flotu" (Braudel, 1972: 149) o čemu svjedoči i riječ *costeggiare* koja je značila slijediti obalu, ploviti danju i koristiti prirodnu zaštitu otočnih luka noću (Braudel, 1972: 103). U tom razdoblju Silba je otok kraj kojeg prolaze „manji brodovi na putu iz Mletaka u Zadar" (Fortis, [1774] 2006: 6). U navedenom kontekstu intenzivne komunikacije kao najizrazitije osobine Mediterana ranog novog vijeka (Braudel, 1972: 276) naizgled prostorno marginalna Silba bila je uključena u trgovačke mreže koje su figurirale kao svojevrsni „životvorni krvotok Mediterana" (Braudel, 1972: 276). Ekonomski prosperitet koji je izgradio Silbu vezan je većim dijelom za 18. stoljeće kada su pomorci i kapetani sa Silbe plovili Mediteranom i europskim obalama Atlantika (Vigato, 2013: 171) i kada je Silba postala „jedno od najvažnijih hrvatskih otočnih pomorskih središta" (Mirošević i Faričić, 2013: 149). Ustrajnost maritimne orijentacije Silbe (Bošnjak, 1961: 19) bila je očigledna u stvaranju trgovačke flote u vlasništvu određenih obitelji, a koja je trgovala duž Mediterana (Bošnjak, 1961: 25–27). Bilješku o pomorskoj orijentaciji Silbe u 18. stoljeću donosi i Alberto Fortis kada navodi da „Silba obiluje pukom koji se bavi pomorstvom i puna je stadâ" (Fortis [1774] 2006: 7). Napoleonski ratovi, nestanak Mletačke Republike i poče-

tak modernizacije brodskog prometa tijekom 19. stoljeća uzrokovali su ekonomsku stagnaciju koja se posljedično odrazila i na demografska kretanja na Silbi. Pokušaji revitalizacije pomorske orijentacije otoka dvadesetih godina 19. stoljeća, kada na širem jadranskom prostoru dolazi do obnove brodarstva (usp. Starešina 1963: 417), bili su kratkog vijeka. Nešto kasnije, pojavom parobrodarskih društava jedrenjaci su nestali sa svjetskih mora (usp. Mirošević i Faričić 2013: 253).

Vanjsko, javno lice Silbe s pomorskom baštinom i kapetanskom tradicijom kao najistaknutijim dijelom otočne povijesti vrlo je često u kazivanjima Silbljana isticano kao reprezentativno i predstavljano kao temelj identiteta otočne zajednice. Žanrovske osobitosti usmenopredajnih reprezentacija prošlosti svjedoče o simboličkom odnosu zajednice prema vlastitoj prošlosti, upućujući na isprepletenost povijesnih referenci, društvenih promjena i simbolizma naracije (usp. Agoston Nikolova, 1989: 21). U takvom simboličkom imaginariju povezivanje otočne tradicije s obiteljskim pretcima koji su obnašali kapetanske dužnosti pridonosi održavanju vrlo monolitne gospodarske i društvene slike otoka. Ponosno isticanje obiteljske časti i njezino vezivanje za kapetansko zanimanje navodi na preispitivanje onih ekonomskih praksi i zanimanja koje diskursi prešućuju, a koja su iz današnje perspektive označena kao nereprezentativna. Njihovo simboličko pozicioniranje i vrijednosno stratificiranje otkriva unutarnje mehanizme društvene zajednice i pomaže u razumijevanju kompleksnijeg mozaika društvenih odnosa i klasnih slojevitosti. Radovi s početka 20. stoljeća u opisima silbljanskih znamenitosti posebno naglašavaju pomorsku prošlost (Jurić, [1910] 2005). Čak i četveropoljni grb Silbe u svom zadnjem polju prikazuje jedrenjak kao simbol pomorske orijentacije otoka. Za pomorsku orijentaciju otoka vezuje se i ribarstvo koje se često u radovima spominje kao preteča brodarstva (Cvitanović, 1962: 447), dok etnografske bilješke zabilježene tijekom istraživanja provedenih osamdesetih godina spominju ribarstvo kao važnu gospodarsku djelatnost na Silbi, ali „u drugom planu, iza vrlo razvijenog pomorstva" (Tomljenović, 1983: 45). Poljodjelstvo i stočarstvo kao oblici otočne ekonomije nerijetko se spominju kao sekundarne ekonomske prakse silbljanskog gospodarstva. Analiza intervjua provedenih 2018. godine na Silbi pokazuje da otočani u samopercepciji vlastitog urbanog identiteta često isključuju zemljoradništvo smatrajući ga karakterističnim za susjedni otok Olib. Pripisivanje zemljoradničke tradicije Olibu, naznačene u otočnom grbu prikazom vinove loze, vrlo je često koreliralo s poslovičnim međuotočnim animozitetima unutar kojih se klasne i kulturne percepcije stanovništva na susjednom otoku rangiraju niže u vrijednosnom smislu. S obzirom na to da su tijekom povijesti Olibljani često boravili na Silbi kao nadničari, njihov niži društveni status (u očima Silbljana) nerijetko je u kazivanjima okarakteriziran kao nezavidan i povezan s teškim fizičkim radom. Etnografske bilješke iz osamdesetih godina navode da se „sami Silbljani ne osjećaju 'seljacima' već stoljećima" (Nikočević, 1983: 7). Zemljoradništvo se ne vezuje samo za otočni krajolik Silbe već i za širi prostor arhipelaga, točnije otoke poput Pašmana i Paga na kojima su posjedi Silbljana bili povjereni „tamošnjim seljacima

uz određenu kolonatsku (zakupničku) rentu" (Starešina, 1971: 53). Činjenica da su sugovornici sa Silbe isticali plovidbu i potisnuli poljoprivredu u svojim naracijama o prošlosti, pokazuje kako su doživljavali svoj otočni identitet koji je snažno utemeljen u maritimnoj baštini kao uvjetu ekonomskog prosperiteta. Vinogradarstvo i negativne asocijacije sa zemljoradništvom općenito vezani su za događaje u drugoj polovini 19. stoljeća, točnije iseljavanje sa otoka i nemogućnost da se obnovi nekoć slavno zlatno doba Silbe.

Urbano lice i zemljoradničko naličje koje se razotkriva analizom diskursa o Silbi ukazuje na slojevitost interne društvene stratifikacije, ali i na vrijednosne percepcije pojedinih slojeva otočne zajednice. Neki su autori povezanost Silbljana sa zemljom tumačili kao enigmatičnu privrženost prema zemlji argumentirajući je eksplicitnom atavističkom samorazumljivošću (Starešina, 1971). Takva tumačenja treba uzeti s oprezom jer počivaju na naknadnoj esencijalizaciji raznolikih društvenih praksi, bez uzimanja u obzir kulturološke reaproprijacije unutarnjih klasnih hijerarhizacija. Neki autori, poput Starešine, pomorsko lice i zemljoradničko naličje otoka objašnjavaju sintagmom dvojne kulture na Silbi. Takva dvojnost ogleda se u njegovu zapažanju da je još od 17. stoljeća „Silbljanin (…) bio tip čovjeka koji, s jedne strane, oličava u sebi kolona motičara vezana za zemlju, a s druge strane brodovlasnika kapetana i uopće pomorca vezana za široko more" (Starešina, 1963: 417). Prepoznajući takvu dvojnost kao rezultat patrijarhalnosti i konzervativizma izniklog iz rudimentarnog gospodarstva kolonatskog tipa te naprednih shvaćanja koja su na otok došla s razvojem brodarstva, autor tezi o dvojnosti kulture pripisuje rodna obilježja i esencijalističke perspektive. Dvojstvo evidentno „u licu pojedinog Silbljanina" (Starešina, 1963: 417) vezano je za snažnu dihotomiju proizašlu iz patrijarhalnog društvenog uređenja u kojem je žena označena kao utjelovljenje kontinuirane rezidencijalnosti, dok su muškarci percipirani kao nositelji naprednih shvaćanja što je objašnjeno kozmopolitizmom koji proizlazi iz vezanosti za izvanotočne prostore. Iako je takva podjela diskutabilna, pa čak i kod samog autora dvosmislena na više mjesta,[2] indikativna je detekcija urbanih i građanskih te ruralnih zemljoradničkih identitetskih odrednica upisanih u identifikacijske procese na Silbi. Identifikacija Silbljana pritom nije proizišla iz otočnog krajolika obilježenog zemljoradnjom i pomorstvom, već iz diskurzivno stvorenog socijalnog prostora čija dramatizacija obilježena dvojnošću kulture artikulira (ne)poželjne kriterije pripadnosti otoku. Starešina objašnjava takvu ambivalentnost otočnog života kriterijima rezidencijalnosti/odsutnosti, upućujući time na podjelu koja više govori o unutarnjim, nenapisanim pravilima (samo)poimanja u odnosu na društvene vrijednosti nego o procesualnosti koja je bitna za razumijevanje kompleksnosti otočne zajednice. Takva diskurzivna esencijalizacija i

[2] Autor navodi da su se žene s drugih otoka udavale za Silbljane, stoga je i teza o ženama kao „vjernim čuvaricama kućnog praga", sedentarnim i statičnim nositeljicama partijarhalnosti, upitna na više razina.

njezine vrijednosne posljedice prisutne su u učestalom naturaliziranju veze između ljudi i zemlje, ali i u opisu stočarstva koje je okarakterizirano kao primitivno (Vigato, 2013: 171). Postavlja se stoga pitanje zašto se u internim vrijednosnim rangiranjima favorizira pomorstvo i kako je otpor u identificiranju otoka sa zemljoradničkim aspektom gospodarstva utjecao na formiranje silbljanskog identiteta. Čini li temelj otočnog identiteta Silbe ukorijenjenost u fizički prostor otoka ili umreženost u simboličke socijalne mreže koje se oblikuju onkraj granica otoka? Slijedom toga, jesu li translokalnost i prekoračenja otočnih granica preduvjet silbljanskog identiteta?'

Odgovor na ta pitanja mora uzeti u obzir povijesni kontekst, koji se često ističe kao glavni argument za trenutačno stanje na Silbi kako ga opisuju otočani. Tijekom etnografskog istraživanja, pitanja o životu na otoku danas ili pitanja o problemima vezanima za veze s kopnom vrlo su često inicirala odgovore koji su bili vezani za prošlost, koja je prema mišljenju sugovornika odredila današnju situaciju. Jedna od ključnih referenci u takvim naracijama koje odlikuje historizirana sadašnjost vezana je za sredinu 19. stoljeća, odnosno 1852. godinu kada Silbljani otkupljuju otok od Lošinjanina Raguzina.[3] Za otok koji je unazad nekoliko stoljeća bio u vlasništvu različitih mletačkih obitelji,[4] Silbljani su isprva plaćali godišnju rentu u naturi (Vigato, 2013: 170), a od 1770. godine u novcu što je direktna posljedica uspona novčane ekonomije zbog razvoja brodarstva (Starešina, 1971: 4). Otkupom otoka dokinut je kolonatski sustav što je imalo direktne posljedice po društveni status otočana. No naizgled pozitivna pojava osujećena je pojavom peronospore koja se u zadarskom arhipelagu pojavljuje prvi put upravo na Silbi (Mirošević i Faričić, 2013: 255). Pojava filoksere na Silbi, ubrzo nakon što je poharala francuske i talijanske vinograde, uzrokovala je daljnje gospodarsko slabljenje otoka. Mirošević i Faričić analizom demografskih kretanja na Silbi u razdoblju od 1857. do 2011. godine ukazuju na korelaciju demografskog i gospodarskog pada u drugoj polovini 19. stoljeća, što za posljedicu ima „prve snažnije iseljeničke valove s otoka" (Mirošević i Faričić, 2013: 251). Dok su ostali otoci u neposrednoj blizini Silbe u razdoblju od 1857. do 1910. bilježili demografski rast, Silba gubi 40,4 % stanovništva (Mirošević i Faričić, 2013: 255). Demografski pad nastavlja se i nakon Prvog svjetskog rata (Mirošević i Faričić, 2013) te gotovo tijekom čitavog 20. stoljeća. Administrativna

[3] Otkup Silbe 19. ožujka 1852. od Lošinjanina Raguzina M. koji je kupio Silbu od Morosinija za 28 500 dukata.

[4] U 15. stoljeću spominje se zakupnik Silbe, plemić Šimun Detrešić, dok je zadnji zakupnik bio Benedikt Soppe. Za vrijeme Mletačke Republike odlučeno je da će se prodati sva državna dobra pa je Ivan Krstitelj Soppe sa svojim sinom Franom kupio Silbu 20. srpnja 1639. godine za iznos od 12 350 dukata. Iduće godine otok je pripao Jerolimu Boru, potom se 1695. godine spominje kao vlasnik Mlečanin Antun Marija Surian koji je bio potomak Dominika Contarinija i nasljedstvom dobio Silbu. Još 1778. godine Contarinijevi su bili vlasnici otoka, a od 1808. godine Silba je u vlasništvu mletačkih patricija Morosinija (Starešina, 1973: 2) – stekli su otok kupnjom ili nasljedstvom između 1778. i 1808. godine.

reorganizacija i promjena političke konstelacije nakon Drugog svjetskog rata dodatno su unazadile društveno-gospodarsku situaciju na otoku, pa se „Silba kao i svi zadarski otoci spontano razvijala u uvjetima dvostruke periferije – u odnosu na državno i u odnosu na regionalno političko-ekonomsko središte" (Mirošević i Faričić, 2013: 255). Migracijsko obilježje otočnog života koje je nastalo kao odgovor na izazove življenja na otoku, različitim se ritmovima manifestiralo u različitim oblicima ovisno o društvenim, političkim i gospodarskim prilikama u širem okruženju. Na prijelomu stoljeća odlazi se u obližnji Zadar ili Trst te u u prekooceanske zemlje poput SAD-a i Argentine (Rudan *et al*., 1987: 241), stoga Ljubomir Jurić 1910. godine bilježi da je na Silbi velik broj kuća koje se mogu povoljno iznajmiti „budući su im vlasnici po svijetu ili drugđe u službi nastanjeni" (Jurić, [1910] 2005: 18). Takvo opažanje ne samo da upućuje na demografska kretanja već i na začetke turističkog interesa u otočnom prostoru kada se grade prvi smještajni i ugostiteljski objekti za turiste (Brkić-Vejmelka, 2013: 287). Silba se na turističkoj karti može detektirati još u prvoj polovini 19. stoljeća. Jadranka Brkić-Vejmelka bilježi da je prvo turističko putovanje s ciljem upoznavanja prirodnih i kulturnih ljepota istočne jadranske obale organizirano 1837. godine kada je uspostavljena brodska veza od Trsta do Kotora. U itinerar je bila uključena i Silba (2013: 286). Začetci turizma na Silbi sežu tako u 19. stoljeće, ali turizam postaje više od kurioziteta tek tridesetih godina 20. stoljeća. Tako se 1930. godine osniva Društvo za poljepšanje mjesta i promet stranaca, koje već 1932. godine mijenja naziv u Udruženje za unapređenje turizma (Brkić-Vejmelka, 2013: 287). Silba, Pag i Zlarin 1938. godine proglašeni su jedinim sjevernodalmatinskim otočnim naseljima u Primorskoj banovini koja imaju status turističkog mjesta. Iste godine Silbu posjećuje 581 turist (Mirošević i Faričić, 2013: 256). Od 1955. godine na Silbi se otvara nekoliko turističkih radničkih odmarališta (Brkić-Vejmelka, 2013: 293).

Sadašnja impresija Silbe kao otoka umjetnika i utočišta alternativne scene nastaje u sedamdesetim godinama 20. stoljeća u tadašnjem nudističkom kampu kada alternativni umjetnici, glazbenici i performeri osnivaju koloniju koja stječe kultni status „u kulturnim miljeima i umjetničkim krugovima" (Nikačević, 2018: [s.p.]). Istovremeno industrijski uzlet Zadra privlači okolno stanovništvo pa Silbljani počinju ubrzano napuštati otok (Mirošević i Faričić, 2013: 257). Antologijska ostvarenja jugoslavenskog glazbenog novog vala, s kultnim bendom Azrom, prema nekim autorima i svjedocima vremena nastala su upravo na Silbi na kojoj inspiraciju pronalazi frontman Azre Branimir Johnny Štulić. Za pripadnike glazbene scene posebno je bila inspirativna plaža Dobra voda „u kojoj su mladi stvaraoci oslobođeni bilo kakvog pritiska u kreativnoj dokolici stvarali mrežu poznastava" (Nikačević, 2018). Već prije pozicioniranja Silbe kao utočišta alternativne umjetničke i glazbene scene, otok su svojim prisutstvom promovirali poznati intelektualci, umjetnici i znanstvenici koji su tamo boravili (Brkić-Vejmelka, 2013: 290). Među njima su posebno značajni skladatelji Igor Kuljerić i Bruno Bjelinski koji je na Silbi i

umro. I danas otočnim krajolikom dominiraju skulpture, u samom mjestu nalazi se i umjetnička galerija na otvorenom kiparice Marije Ujević-Galetović. Kipovi žena mačaka u otočnom prostoru, skulpture na pročeljima kuća, ali i umjetnički performansi poput onog basista grupe Let 3 Damira Martinovića Mrle čine uobičajenu vizuru suvremene Silbe.

> *Silba je tih četiri, pet godina bila kult mjesto, naš prostor slobode. Tamo se skupljala posthippie škvadra: ljudi duge kose, koji vjeruju u ideale mira i ljubavi, puno se sviralo (…) Uglavnom, dođeš tamo, budeš mjesec dana i podivljaš. U šumi smo spavali, po hranu i vodu odlazili u selo. Idealno mjesto za duhovni razvoj omladine! Plaža je tamo karipskog tipa, s prekrasnim bijelim pijeskom u moru tirkizne boje, na obali lete komarci i trče komadi. Kamp je bio naturistički, jednostavno smo se uklopili u taj svjetski trend. U grmovima se non-stop sviralo, bilo je dosta opušteno što se društvenih i političkih nazora tiče. Seksualnih pogotovo, možda čak i razvratno u nekim elementima.* (Petrinović, 2006: 51–52).

Tijekom intervjua Silbljani su isticali da je prodaja otočne zemlje neotočanima primjer izgubljenog doticaja s otokom kao simboličkim ishodištem silbljanskog identiteta. Pritom je pozitivnom doživljena praksa susjednog otoka Oliba na kojem se zemlja ne prodaje neotočanima, što se često pripisivalo društvenoj koheziji Olibljana koji su opstali kao zajednica unatoč znatno dramatičnijim posljedicama emigracije po sam otok (Oroz i Urem, 2015). No analiza raznovrsnih diskursa o Silbi pokazuje da je neidentificiranje sa zemljom i njezinim simboličkim potencijalom odraz maritimnog nasljeđa otoka u kojem je pomorstvo preuzelo značenje najvažnijeg zanimanja. Povijesni i društveni aspekti pomorstva s kojim je izlazak izvan granica otoka bio preduvjet i temelj silbljanskog identiteta, pokazuju kako zemlja kao takva nije bila ključan referent identiteta. Marginalna pozicija poljodjelstva te s njom povezane negativne društvene i klasne konotacije otkrivaju da su procesi formiranja identiteta na Silbi počivali upravo u izvanotočnim prostorima u kojima je dolazilo do međukulturnih dodira koji su definirali identitet silbljanske zajednice. Današnja je situacija također indikativna za razumijevanje translokalnog karaktera silbljanskog identiteta jer su mnogi Silbljani nastanjeni u gradu Zadru, ali zadržavaju otočnu adresu u osobnim dokumentima. Osim pogodnosti koje se u javnom diskursu često ističu kao jedini razlog takve situacije, intervjui su pokazali da brojni otočani to ne gledaju samo kroz prizmu osobne koristi već i kroz formalno priznanje simboličke privrženosti otoku. Stoga je i pojava umjetničke scene tijekom sedamdesetih godina bila moguća jer nije zadirala ni propitivala silbljansku zajednicu, njezinu opstojnost i temelje na kojima oblikuje svoj identitet. Štoviše, u krajnjem je slučaju pridonosila slici Silbe kao otoka otvorenog novim kulturnim strujanjima, odnosno fenomenima koji su dolazili izvan samog otoka i oplemenjivali simboličku reprezentaciju Silbe.

Na tragu „pozivitvne" i „kreativne" slike Silbe nastale tijekom sedamdesetih godina, suvremeni doseljenici na otok pronalaze svoje mjesto na otoku inspirirani nasljeđem umjetničkih strujanja i alternativnim tendencijama otvorenog otočnog prostora. Intervjui provedeni s nekima od njih pokazuju da Silba za njih figurira kao prostor u kojem se sljubljuju popularne predodžbe otoka općenito, ali i specifične osobitosti silbljanske zajednice. Uz dominantne diskurse „otkrića" koji metafore „rajskog otoka" i „djevičanske prirode" čine osobito intrigantnim, interpolacija drugačijih životnih stilova u otočni ambijent te pozitivne reakcije zajednice pokazuju se osobito privlačnima. Nerijetko se argumentiraju „atmosferom Silbe", „pozitivnom energijom", „nečim drugačijim", „slobodnim otokom". Individualizam i kreativnost koje su doseljenici isticali kao svoj pristup životu, u slučaju Silbe nisu uvjetovale (auto)getoizaciju doseljenih. Doseljenici kontakte sa zajednicom otočana smatraju poticajnim faktorom. Štoviše, i mjesni odbor Silbe u trenutku su istraživanja činili pojedinci koji nisu podrijetlom s otoka, ali koji svojim radom pridonose boljitku mjesta. U kontekstu lokalnih i političkih odnosa na drugim hrvatskim otocima, tradicionalnih pravila zajednice i otvorenosti za promjene koje dolaze izvan otoka, primjer Silbe na kojoj su u okviru mjesnog odbora upravljale žene (neke od njih nisu podrijetlom sa Silbe), pokazuje kako se otočni identitet izgrađuje u kompleksnim društvenim mrežama koje nadilaze barijere zadane rubnim dijelovima obale. Bilo da je riječ o sudjelovanju u umjetničkom životu zajednice kroz organizaciju izložbi, performanse otvorene svim otočanima, zajedničke večere i druženja bilo da je pak riječ o jutarnjem ispijanju kave s domaćima u mjesnim kafićima, identitet Silbe obilježen je kontinuiranim nadilaženjem otočnih barijera i u otoku fiksirane rezidencijalnosti te umreženošću u šire maritimne prostore onkraj fizičkih granica otoka.

OLIPSKA ODISEJA – IZMEĐU OTOČNOG ZAVIČAJA I TRANSNACIONALNIH SOCIJALNIH MREŽA

Svatko tko posjeti Olib vrlo brzo po dolasku stječe dojam da se tamo ništa ne događa. Na udaljenom *škoju* od 26 km^2, marginalnom u turističkom smislu, život se odvija nekim drugačijim ritmom. Za razliku od turistima zakrčenih gradskih središta na kopnu u kojima je ritam svakodnevice određen brzom izmjenom gostiju, na Olibu je slika bitno drugačija. Jedan *pub* iz kojeg dopiru klasici *bluesa*, jedan restoran zatvoren veći dio godine te nekoliko klupica u luci na kojima lokalno stanovništvo željno iščekuje pristanak broda čine uobičajenu vizuru Oliba. No unatoč zamkama prvog dojma iza naizgledne bezdogađajnosti kriju se dinamični kulturni procesi koji otkrivaju pravo lice otoka lišeno kopnenih stereotipa. Dolazak među domaće stanovništvo i osluškivanje razgovora vrlo brzo raskrinkava tobožnju bezdogađajnost, ali i naličje naizgled usporenog otočnog ritma koji se kroz turističke naočale pričinjava kao dio otočne idile. Naracije o emigraciji u prekooceanske

zemlje, priče o rodbini, djeci i unucima s druge strane Atlantika, prisjećanja na vrlo često dramatične scene odlaska s otoka figuriraju kao konstantna referenca u svakodnevnim razgovorima Olibljana. Odlazak s otoka nije bio samo traumatična točka u životima pojedinaca već i kompleksan društveni fenomen koji je imao značajne posljedice za otočnu zajednicu. Statistika pokazuje da se samo u drugoj polovini 20. stoljeća, točnije između 1948. i 2001. godine, broj stanovnika na otoku smanjio s 914 na 147, dakle za 83,9 % (Faričić i Magaš, 2002: 42). Ispod površine statističkih pokazatelja, naracije Olibljana o emigraciji, o razdvojenim obiteljima i višedesetljetnim priželjkivanjima povratka na rodni otok razotkrivaju dramatičnost društvenog iskustva malene otočne zajednice koja je otočni prostor zamijenila užurbanim ulicama New Yorka. Klasne, ekonomske, društvene i kulturne promjene kroz koje su prošli pojedinci dolaskom u novi svijet uvelike su redefinirale živote migranata, ali i osjećaj pripadnosti otoku, poimanje zajednice, tradicije, kulturnog nasljeđa otoka i uopće identiteta Olibljana. Sadašnjost otoka, određena migracijskom prošlošću i upitnom budućnošću, Olibljani dijagnosticiraju kratkim i britkim odgovorom – *otok tone*. Referirajući se na dominantnu stariju populaciju, nizak prirodni priraštaj te višedesetljetni demografski pad koji su mjestimično usporili povratnici iz SAD-a, otok za Olibljane nije geografska realnost, već socijalni fenomen i kulturni konstrukt. *Otok koji tone*, na koji se referiraju Olibljani, i dalje je kontinuirana referenca u koncipiranju otočnog identiteta smještenog između slika prošlosti otoka te migracijskog lajtmotiva suvremenih društvenih prilika. Ambivalentnost otočnog iskustva koji ekvilibrira između prošlosti i migracijom oblikovane sadašnjosti i budućnosti, opominje da i otočni prostor i pripadnost njemu treba promišljati u kontekstu neprestanih kulturnih transformacija, a ne impostirane mu sedentarnosti i kulturne petrificiranosti. Kao što hrvatska etnologinja Ines Prica zaključuje, „otočnost primarno podrazumijeva neki odnos, neku prostornu, temporalnu ili iskustvenu dvojnost, ili pak višestrukost perspektiva, doživljaja i iskustava" (Prica, 2009: 6). Nadalje, zaključuje Prica, „imati otočnost u središtu osjećaja pripadnosti znači preuzeti dugotrajno naslijeđe složenog samopromišljanja rascijepljenosti, privremenosti, dijasporične pripadnosti" (Prica, 2009: 6). Na Olibu, višestrukost perspektiva i doživljaja pretpostavlja odvajanje od usidrenosti u fizički prostor otoka i provincijalnu lokalnost te ulazak u transnacionalne migrantske prostore koji nadilaze prostorna, politička ili kulturna ograničenja (Glick Schiller *et al*., 1992; Basch *et al*., 1994). U tim prostorima identitet se konstituira u širokom luku od diskurzivnih konstrukcija Oliba kao mjesta čežnje, preko narativnih uprizorenja olipske prošlosti, praktičnih iskustava olipske zajednice na američkom tlu, sve do povratnih migracija i kulturnih transfera u otočni prostor.

Identiteti Olibljana koji su u većem dijelu svoje povijesti osobna iskustva vezivali za izvanotočne prostore i društvene zajednice, dijelom su zasnovani na diskurzivnom oblikovanju graničnosti i centralnosti, lokalnosti i translokalnosti, koje treba propitati iz otočne perspektive i kroz optiku otočana. James Clifford zapaža da

„kretanje predstavlja konstitutivno djelovanje koje oblikuje centre, regije i teritorije koje prije početka kretanja nisu imale unutarnje značenje" (Clifford, 1997: 3). Otočni predznak migracijskog iskustva Olibljana stoga nalaže da se koncepti lokalnosti i pripadnosti ne promatraju ekskluzivistički i hermetično kroz prizmu sedentarnosti, već kao iskustvom konstituirane višestruke pripadnosti onkraj fiksnih granica koje konstituiraju značenja udaljenosti i blizine.

Migracije s Oliba bile su dio širih društveno-ekonomskih promjena na istočnom Jadranu. Prema demografu Ivanu Lajiću, glavni razlozi emigracije s dalmatinskih otoka bili su agrarna prenaseljenost, kriza u vinogradarstvu, vinska klauzula,[5] zaduženost seljaka te faktori poput propasti brodogradnje i gospodarstva s jedrima (Lajić, 1992: 118). Krajem 19. i početkom 20. stoljeća veliki broj otočana s Oliba emigrirao je u prekooceanske zemlje, posebno u SAD. Neki autori, poput Ivina, tvrde da su postojala četiri razdoblja intenzivne migracije s Oliba. Prvi val bio je između 1910. i 1914. godine, uglavnom prema Argentini, Australiji i Sjedinjenim Američkim Državama. Većina emigranata bili su mladići, što je značajno utjecalo na demografske trendove na otoku. Drugi val počeo je nakon Prvog svjetskog rata, između 1920. i 1925. godine, a najčešće odredište bio je SAD. Treći val započeo je 1935. godine i trajao do 1940., dok je četvrti val počeo nakon Drugog svjetskog rata (Ivin, 2009: 90–92). Treći val izazvala je filoksera koja je uništila vinograde i oštetila gospodarstvo otoka. Prirodne katastrofe i nepovoljne okolnosti poput vinske klauzule prisilile su na emigraciju u potrazi za zaradom, bez obzira na visoku ili nisku plaću (Dragić, 2002: 339). Od tada, migracija je nit koja prolazi kroz život na otoku toliko da nijedna obitelj na Olibu nije ostala netaknuta. Posljedice transoceanske emigracije jasno se vide u statistici. U samo nekoliko desetljeća populacija se gotovo prepolovila. Prema popisu stanovništva iz 1953. godine na Olibu je od nekadašnjih 1495 s početka 19. stoljeća ostalo samo 805 stanovnika (Faričić i Magaš, 2002: 42), dok ih je tijekom ovog istraživanja bilo nešto više od stotinu. Nakon Drugog svjetskog rata započeo je još jedan intenzivan val emigracije, uzrokovan ekonomskim poteškoćama i političkim okolnostima.

No osim statističkih analiza, povijesnih i demografskih pristupa, postoje i kulturni i društveni pristupi migracijama. Kulturnoantropološki pristup usredotočuje se na to kako migracija utječe na stvarnost ljudi uključenih u migracijske procese. Stoga kulturna analiza ispituje kulturne razmjene, pregovaranje, prilagodbu i ponovno stvaranje novih životnih stilova u dinamičnim prostorima između zemlje podrijetla i zemlje doseljenja. Ako se migracija shvati kao višestupanjski, trajni proces (Čapo Žmegač, 2010: 235), odnosno kao „kultura u pokretu", tada fokus kulturne antropologije propituje načine funkcioniranja migrantske zajednice, njihova pravila i sti-

[5] Klauzula trgovinskog ugovora između Italije i Austro-Ugarske iz 1891. godine koja je omogućila uvoz jeftinog talijanskog vina na tržište Monarhije.

love života. U slučaju Oliba, kultura na koju se istraživači referiraju kao na tradiciju ili nasljeđe Oliba ne zaustavlja se na fizičkim granicama otoka. Naprotiv, kulturnoantropološka perspektiva kada je riječ o migracijama omogućuje razumijevanje kulture izvan fiksnih granica. Uz migraciju, koja dominira pripovijedanjem o povijesti otoka i zbog koje, kako kažu Olibljani, otok „tone", transnacionalna iskustva nezaobilazan su okvir za razumijevanje suvremenog identiteta Olibljana.

Migracijsko iskustvo Olibljana nije samo potka društvenog sjećanja svih otočana već i vidljiva manifestacija u otočnom prostoru. Spomen-ploča koja se nalazi u dijelu sela koji nosi naziv *Igrišće* podsjeća na idealizirane dane predmigracijske prošlosti kada je većina Olibljana još uvijek boravila na otoku. Taj prostorni simbolički marker u blizini napuštenih i srušenih kuća najdramatičnije svjedoči o posljedicama migracije za život lokalne zajednice s obzirom na to da tekstualna evokacija otoka koji je odjekivao pjesmom sada nijemo svjedoči o izmještenom otočnom svijetu. Identitet iseljenih Olibljana uvelike je određen slikama otoka kakav je nekoć bio, ali i internim pravilima postajanja Olibljaninom neovisno o neposrednom iskustvu života na otoku. Vizualna reprezentacija transnacionalnog otočnog identiteta vidljiva je i u grbu Oliba koji simbolizira iseljenu zajednicu Olibljana u New Yorku, okupljenu oko Dobrotvornog društva Olib (Oroz i Urem, 2015: 122–138). Grbom dominira jabuka, svojevrsna refleksija na Veliku Jabuku unutar koje se nalazi slika kaštela iz 17. stoljeća, izgrađenog za obranu od pirata. Kula s olipskog grba i danas postoji na Olibu te reflektira prošlost otoka i početak njegova naseljavanja izbjeglicama iz Vrlike u Cetinskoj krajini (Magaš i Faričić, 2002: 41).

Kada je riječ o slikama Oliba kakvog više nema, nostalgija migranata i danas ima važnu ulogu u artikuliranju olipskog identiteta. Iseljenici s Oliba i njihovi potomci svoju privrženost Olibu manifestiraju na različite načine – od pripremanja otočnih specijaliteta u obiteljskom domu i tijekom zajedničkih okupljanja unutar Dobrotvornog društva Olib, preko nabave otočnog maslinovog ulja, domaćeg pršuta i sira ili specijaliteta koje mogu pribaviti jedino u zemlji podrijetla, pa sve do godišnjih okupljanja 14. svibnja. Taj je datum točka koja spaja i povezuje zajednice na obje strane svijeta. Tog dana otočani se prisjećaju događaja iz 1900. godine kada je Olib otkupljen od talijanskog plemstva (Cukar, 1970: 34). Proslava s obje strane Atlantika često se prati videopozivom, tako da je prostorno raspršena olipska zajednica na navedeni datum objedinjena zahvaljujući komunikacijskim tehnologijama. U trenutcima „kada zrakoplovi i telefoni komprimiraju prostor" (Clifford, 1997: 68), oni koji žive na Olibu i oni na drugoj strani Atlantika stvaraju društvene prostore u kojima komunikacija putem društvenih mreža i suvremenih tehnologija nadilazi fizičku udaljenost. Suvremene komunikacijske tehnologije, koje su prema Bjarnsonu „predznaci promjena u medijima i svakodnevnom diskursu" (Bjarnson, 2010: 222), okupljaju raspršenu olipsku zajednicu. To je vidljivo u djelovanju udruge *Friends of Olib Charity* koja na svojim Facebook-stranicama objavljuje fotografije otoka, ali i infrastrukturnih promjena koje se događaju zahvaljujući financijskoj podršci iselje-

nih otočana. Nostalgija za domovinom i zavičajem onih koji žive u SAD-u služi kao poticaj okupljanjima na kojima se oblikuje osjećaj pripadnosti, prakticiran i narativno oblikovan kroz sintagmu „biti doma". Najbolji primjer takve nostalgije primjetan je u glazbenom stvaralaštvu Cine Pulišića, lokalnog glazbenika olipskih korijena, ali s „trajnom adresom u New Yorku", kako sam često ističe. Cine Pulišić snimio je glazbeni album nazvan *Jednom ću se vratiti*. Kako je navedeno na stražnjoj strani njegova CD-a, ali i u novinskim intervjuima, motivi za snimanje glazbenih zapisa proizašli su iz nostalgije i želje za izražavanjem ljubavi prema rodnom otoku:

> *Moja želja bila je stvoriti pjesme koje će ispričati priču onima koji u srcu nose svoj dom i obitelj, onima koji se sjećaju i poštuju svoje podrijetlo te koji znaju tko su, čak i ako su kilometrima udaljeni od svojeg rodnog mjesta. Bio bih zadovoljan ako oni koji slušaju moje snimke mogu shvatiti barem mali dio moje ljubavi i naklonosti prema mjestu svog porijekla. Neka nikada ne zaborave svoje korijene i neka se vrate!*

U popularnim pjesmama poput „Jednom ću se vratiti", „American dream", „Zapivaj otoče", „Žao mi je", „Srce mi vene", „Olibe vratit ću se", „Svoj na svome", „Olibe, rodni dome" Pulišić evocira nostalgiju za svojim rodnom otokom. Nekoliko je pjesama na engleskom, neke su na hrvatskom, većinom na lokalnom čakavskom dijalektu u prepoznatljivom olipskom ruhu. Slike djetinjstva, motivi majke koja čeka povratak svog sina, putovanje života i posjedovanje domova na dva kontinenta motivi su albuma. Osim želje za povratkom, useljenici koji su se vratili u posljednjih nekoliko godina ostavili su kulturni trag na otoku, transformirajući mjesto koje su nekoć napustili.

Tijekom višekratnih etnografskih istraživanja na Olibu jedan od najčešćih motiva kojim bi započinjali intervjui s povratnicima bila je refleksija na posljedice migracije. Većinu stanovništva na Olibu danas čine povratnici iz SAD-a koji su šezdesetih godina 20. stoljeća napustili otok u potrazi za poslom. Ekonomska migracija, vrlo često smatrana privremenom, znala je trajati i po nekoliko desetljeća, pri čemu je mogućnost povratka uključivala cjelokupni proces promišljanja o povratku i pripreme za povratak. Među povratnicima s kojima su provođeni intervjui, velik je broj onih koji se nisu odlučili na konačan, trajni povratak. Povratak je za njih pretpostavljao povremene povratke na otok pri čemu se nerijetko dio godine provodio u SAD-u. S obzirom na vremensku udaljenost od obližnjeg kopna, ali i glavnog grada Hrvatske, mnogi su povratnici povremene odlaske u SAD okarakterizirali kao jednostavnije, često vremenski manje zahtjevne negoli put u Zagreb. Povratak koncipiran kao „samo jedan (potencijalno reverzibilan) korak u migranstkom kruženju, ali ne i kraj" (Čapo Žmegač, 2010: 235), reflektirao se i u koncepciji olipske kulture, tradicije, baštine te u redefiniranju otočnog prostora.

Povratnici su pokušali obogatiti novu stvarnost povratka na otok uvođenjem dobara na koja su se navikli tijekom svoje „privremene odsutnosti". Kako drugačije objasniti kombinaciju pragmatizma stečenog u Sjedinjenim Državama, mediteranske

Slika 2. Golf-automobili na Olibu kao nezamjenjiv dio otočne svakodnevice.
Autor fotografije: Tomislav Oroz

sijeste, američkih kuća u ruralnoj Dalmaciji, uvezenih namirnica u zemlji koja je opčinjena domaćom hranom ili svakodnevne Skype-komunikacije s potomcima diljem svijeta, uparene s lošom komunikacijom s obližnjim kopnom? Možda su jedni od najupečatljivih simbola Oliba danas golf-automobili i *quadovi* koje se odmah susretne pri iskrcaju s trajekta. Iako na Olibu nema golfskih terena, navedena su se prijevozna sredstva pokazala vrlo praktičnima za povratnike jer pomažu starijim osobama

doći do onih dijelova otoka do kojih se prije moglo stići samo uz pomoć magaraca. Naljepnice koje dizajnom podsjećaju na poznate suvenire iz New Yorka, sa znakom srca u sredini, na Olibu su prilagođene dizajnom tako da je naziv New Yorka zamjenjen nazivom otoka. Kao takve, ponosno krase golf-automobile i *quad* vozila odražavajući dugo priželjkivani san o povratku. Iskustvo boravka u SAD-u reflektira se i u vizualnom smislu, pa su tako solarni paneli uvezeni iz SAD-a postavljeni na mnoštvu krovova, što čini Olib znatno drugačijim od većine drugih hrvatskih otoka. Oštar kontrast između romantičnog prikaza otoka koji su promovirali povratnici i otoka koji su preoblikovali samim povratkom, pokazuje da je osjećaj pripadnosti otoku oblikovan transformacijama načina života i koloriranim iseljeničkim iskustvom. Da bismo izbjegli (za)otočenje (Baldacchino, 2007: 2) i potencijalno pogrešnu reprezentaciju otočana iz kopnene perspektive, etnografsko istraživanje mora uvažiti kompleksnost olipskog društvenog prostora oblikovanog transnacionalnim praksama. Tumačenje olipskog identiteta kroz prizmu sedentarnosti i kontinuirane rezidencijalnosti stoga treba osvježiti onim što Avtar Brah naziva „željom za povratkom", a koja nadilazi fizičku udaljenost između doma i mjesta podrijetla (Brah, 1996: 194).

Odgovor na pitanje što znači pripadati Olibu uvelike ovisi o odnosu prema zemlji kao simboličkom ishodištu olipskog identiteta. Spomenik podignut 1934. u centru mjesta svjedoči o otkupu zemlje 1900. godine. Njegov dizajn i natpis povezuju dva ključna događaja: naseljavanje otoka u 15. stoljeću, koje se u kolektivnoj percepciji veže za obrambenu tvrđavu kao simbol tog naseljavanja, te datum kada je zemlja otkupljena od zadarskog feudalca Dunata Filipova. Iako je tvrđava koja dominira središnjim dijelom otoka izgrađena u 17. stoljeću da bi pružila zaklon od gusara, stanovnici Oliba smatraju je simbolom početka naseljavanja otoka. Temelj otočnog gospodarstva danas, kao i u prošlosti, vezan je za poljoprivredu i stočarstvo, a u manjoj je mjeri asociran za pomorstvo i ribolov (Magaš i Faričić, 2002: 36). Stočarstvo je odigralo važnu ulogu u otočnoj ekonomiji, a Zadruga ovčara Olib, osnovana na otoku 1933. godine, svjedoči o tome. Veza ljudi sa zemljom upravo je oblikovana kroz gospodarske aktivnosti koje su održavale otočnu zajednicu na okupu, poput uzgoja ovaca i koza, maslina i grožđa te hrastovih šuma koje su se sjekle za prodaju i ogrjev. U takvoj je imaginaciji zemlja predstavljena kao važan simbolički resurs koji se u perspektivi intenzivnih iseljavanja usložio za dodatna značenja koja često u isticanoj metafori korijenja impliciraju pripadnost zavičaju. S obzirom na takvu povijest otoka, otkup zemlje iz 1900. godine figurira kao čin konačnog oslobođenja od ovisnosti o kopnu te je omogućio ekonomsku neovisnost koja je doživljena kao sloboda. Zemlja koju su nekad iznajmljivali činom otkupa postaje vlasništvo otočana i time simbolizira važan početak u imaginaciji zajednice. Kako su mnogi povratnici više puta istaknuli, čin otkupa zemlje značio je da su „svoji na svom", da su „na domaćem terenu". Iako je otkupom zemlje u imaginaciji otočana stečena sloboda, ona je u praksi bila uvjetnog karaktera jer je otočna ekonomija svojom ovisnošću o poljoprivredi kao dominantnoj gospodarskoj grani uvjetovala iseljavanje.

Povezanost sa zemljom koja je za Olibljane predstavljala ukorijenjenost u zavičaj i vezu sa socijalnim prostorom otoka nije prestajala iseljavanjem u prekooceanske zemlje. Transnacionalne prakse otočana uvelike su se temeljile na snazi i simbolici zemlje, tako da je pitanje pripadnosti Olibu samim činom posjedovanja zemlje na otoku figuriralo kao važan aspekt razumijevanja pripadnosti. Da je zemlja više od običnog vlasništva, pokazuju i prakse potomaka preminulih Olibljana koji se unatoč činjenici što nemaju isti odnos prema otoku kao i njihovi predci većinom ne odriču vlasništva i ne prodaju zemlju.[6] Manje parcela zbog većeg broja nasljednika katkad se dijele i na šezdesetak vlasnika, a činjenica da se ne prodaju neotočanima direktno je vezana za pripadnost olipskoj zajednici i njezinim simboličkim ishodištima. Osim što je manja financijska dobit jedan od razloga, ne treba zanemariti interna, nepisana pravila prema kojima se oni koji prodaju zemlju odriču veze sa zemljom podrijetla te u Olibljana i njihovih potomaka postaju stranci. To znači da gube svaku vezu s Olibom kao zavičajem svojih predaka i ishodištem obiteljskih korijena. U takvoj naturaliziranoj vezi između ljudi i zemlje (Gupta i Ferguson, 1992) korijeni simboliziraju kontinuiranu pripadnost otoku, nostalgiju i nadu za povratkom. U diskursima o lokalnosti, zemlja kao simbol postaje točka u kojoj „osjećaji ukorijenjenosti proizlaze iz svakodnevnih i neočekivanih praksi" (Brah, 2005: 4). Važnost metafore korijena u konceptualizaciji vlastitog identiteta primjetna je čak i u trendu otočana koji umiru u SAD-u, ali se pokapaju na otoku. Budući da većina otočana zemlju smatra važnom, ta praksa ima dublje značenje jer prikazuje snažan i emotivan odnos prema otoku s kojeg su krenuli u udaljene zemlje.

* * *

Odmaknemo li se na trenutak od Silbe i Oliba i promislimo li o njima na razini arhipelaškog iskustva, vidjet ćemo da su iskustva kretanja izvan otoka, bilo privremena bilo trajna, uvjetovana brojnim kulturnim transformacijama i simboličnom pripadnošću otočnim svjetovima. Ti svjetovi obuhvaćaju otoke i kao fizičke prostore i kao društveno-kulturne cjeline, gdje pripadnost proizlazi iz procesa što nadilaze sama prostorna ograničenja. Poimanja granica, iskustvo „blizine" ili „distance" iz perspektive otočana sa Silbe i Oliba nisu samo apstraktni ili unaprijed određeni koncepti već življena iskustva uvjetovana specifičnim aspektima otočne kulture, povijesti i internih društvenih normi. Svaki pokušaj ponovnog razmatranja otočnog prostora, njegovih granica i potencijalnih ograničenja mora krenuti od iskustava samih otočana i njihovih poimanja identiteta, lokalnosti i pripadnosti. Pripadnost je pritom kom-

[6] Većina zemljišnih parcela u vlasništvu je velikog broja nasljednika. Tradicionalno, zemlja se dijelila među muškim potomcima. Žene nisu dobivale ništa.

pleksna i ukazuje na prepletenost različitih aspekata koji oblikuju identitet otočana. Bilo da se radi o translokalnim iskustvima otočana s Oliba, koja u transnacionalnom kontekstu učvršćuju njihove veze s rodnim otokom, bilo da se radi o iskustvima otočana sa Silbe, gdje je maritimna tradicija omogućila kontakte s različitim kulturama, razumijevanje otočnih identiteta mora uzeti u obzir visoke uloge društvenih, kulturnih, ekonomskih i političkih promjena koje nanovo iscrtavaju i redefiniraju što znači biti blizu, daleko ili pripadati onkraj navedenih kategorija.

LITERATURA

[s. n.], 1953, „Uspješno poslovanje ovčarsko-mljekarske zadruge Olib", *Mljekarstvo* 3(9), 214–215.

Agoston-Nikolova, E., 1989, „The Notion of Time in South Slavic Oral Poetry", *Narodna umjetnost* 26, 21–24.

Appadurai, A., 1996, *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*, Minneapolis: University of Minnesota Press.

Baldacchino, G., 2007, „Introducing a World of Islands", u Baldacchino, G., ured., U *A World of Islands: An Island Studies Reader*, 1–29, Charlottetown, Canada and Luqa, Malta: University of Prince Edward Island, Institute of Island Studies and Agenda Academic.

Baldacchino, G., 2008, „Studying Islands: On Whose Terms? Some Epistemological and Methodological Challenges to the Pursuit of Island Studies", *Island Studies Journal* 3(1), 37–56.

Basch, L., Glick Schiller, N. i Szanton Blanc, C., 1994, *Nations unbound: transnational projects, postcolonial predicaments, and the deterritorialized nation-state*, New York: Routledge.

Bjarnson, D., 2010, „Island Connections: Icelandic Spatiality in the Wake of Worldly Linkages", *Island Studies Journal* 5(2), 217–236.

Bošnjak, R., 1961, „Silba – društveno-geografsko značenje", *Hrvatski geografski glasnik* 23(1), 19–35.

Brah, A., 1996, *Cartographies of Diaspora: Contesting Identities (Gender, Race, Ethnicity)*, New York: Routledge.

Braudel, F., 1972, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, New York: Harper & Row.

Brkić-Vejmelka, J., 2013, „Turistička obilježja otoka Silba", u Mužinić, J. i Purger, J. J., ured., *Otok Silba, prirodno i kulturno blago*, 285–298. Zadar: Sveučilište u Zadru.

Čapo Žmegač, J., 2010, „Return migration: The Changing Faces and Challenging Facets of a Field of Study", *Ethnologia Balkanica: Journal for Southeast European Anthropology* 14, 227–247.

Clifford, J., 1997, *Routes. Travel and Translation in the Late Twentieth Century*. Cambridge & London: Harvard University Press.

Cukar, K., 1970, *Prošlost Oliba*, Olib: Olib.

Cvitanović, V., 1962, „Prilog proučavanju pomorstva otoka Silbe i Premude", *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru* 9, 447–474.

Depraetere, C., 2008, „The Challenge of Nissology: A Global Outlook on the World Archipelago – Part II: The Global and Scientific Vocation of Nissology", *Island Studies Journal* 3(1), 17–36.

Domljan, Ž., 2013, „Dva recentna umjetnička ostvarenja", u Mužinić, J. i Purger, J. J., ured., *Otok Silba, prirodno i kulturno blago*, 234–237, Zadar: Sveučilište u Zadru.

Dragić, A., 2002, *Stanovništvo na zadarskim otocima*, Zadar: Otočni sabor.

Faričić, J. i Magaš, D., 2002, „Problemi suvremene socio-geografske preobrazbe otoka Oliba", *Geoadria* 7(2), 35–62.

Fortis, A., [1774] 2004, *Put po Dalmaciji*, Split: Marjan tisak.

Geertz, C., 2010, *Lokalno znanje: eseji iz interpretativne antropologije*, Zagreb: AGM.

Gillis, J. R., 2004, *Islands of the Mind: How the Human Imagination Created the Atlantic World*, New York: Palgrave Macmillan.

Glick Schiller, N., Basch, L. i Blanc-Szanton, C., 1992, „Transnationalism. A New Analytical Framework for Understanding Migration", u Glick Schiller, N., Basch, L. i Blanc-Szanton ured., *Towards a Transnational Perspective on Migration. Race, Class, Ethnicity, and Nationalism Reconsidered*, 1–24. New York: New York Academy of Sciences.

Gupta, A., Ferguson, J., 1992, „Beyond 'Culture': Space, Identity, and the Politics of Difference", *Cultural Anthropology*, vol(1), 6–23.

Hay, Peter, 2006, „A Phenomenology of Islands". *Island Studies Journal* 7, no. 1: 19–42.

Ivin, L., 2009, *Olib – Otok, selo i ljudi*, Zagreb – Olib: Družba „Braća hrvatskoga zmaja", Mjesni odbor Oliba.

Jurić, LJ., 1910 [2005], *Silba*. Zadar: Brz. katol. hrvat. tiskare.

King, R., 2009, „Geography, Islands and Migration in an Era of Global Mobility", *Island Studies Journal*, 4(1), 53–84.

Korenčić, M., 1979, Naselja i stanovništvo Socijalističke republike Hrvatske 1857-1971, Djela Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Knjiga 54, Zagreb.

Lajić, I., 1992, *Stanovništvo dalmatinskih otoka: povijesne i suvremene značajke depopulacije*, Zagreb: Consilium.

Levitt, P. i Glick Schiller, N., 2004, „Conceptualizing simultaneity: A transnational social field perspective on society", *International Migration Review* 38(3), 1002–1039.

Magaš, D. i Brkić-Vejmelka, J., 2013, „Prirodno-geografska obilježja Silbe", u Mužinić, J. i Purger, J. J., ured., *Otok Silba, prirodno i kulturno blago*, 19–38. Zadar: Sveučilište u Zadru.

Mendas, Z., 2015, „Tracing socio-economic impact of ferry provision in Zadar island archipelago", *Journal of Marine and Island Cultures* 4, 10–26.

Mirošević, L. i Faričić, J., 2013, „Demografska obilježja otoka Silbe", u Mužinić, J. i Purger, J. J., ured., *Otok Silba, prirodno i kulturno blago*, 251–267. Zadar: Sveučilište u Zadru.

Nikačević, G., 2018, „Sućuraj na Hvaru: mesto gde letuje alternativna muzička scena bivše Jugoslavije", www.vice.com.

Nikočević, L., 1983, „The Young Researchers' Field-Work on Silba", Etnološka tribina, 11-12 (4-5), 7–9.

Petrinović, K., 2006, *Kad Miki kaže da se boji: prilozi za biografiju Johnnyja B. Štulića*, Zagreb: Umjetnička organizacija Uradi nešto.

Prica, I., 2009, „Hrvatski otočni proizvod", u Prica, I. i Jelavić, Ž., ured., *Destinacije čežnje, lokacije samoće: uvidi u kulturu i razvojne mogućnosti hrvatskih otoka*, 5–24, Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.

Oroz, T. i Urem, S., 2015, „Od 'otoka koji tone' do 'američkog arhipelaga'. Fragmentarna etnografija povratnih migracija na Olib", *Etnološka tribina*, 45 (38), 122–138. https://doi.org/10.15378/1848-9540.2015.38.07

Rihtman-Auguštin, D., 1999, „A Croatian Controversy: Mediterranean – Danube – Balkans", 36 (1), 103–119.

Rudan, P., Sulojdžić, A., Chaventré, A., Borot, N., 1987, „Présentation de l'étude anthropobiologique de l'île de Silba: Aperçu géographicue, historique, ethnologique et démographique", *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Razred za prirodne znanosti* 22, 237–253.

Srhoj, V., 2014, *Šime Vulas: jedreni totemi*, Zadar: Narodni muzej Zadar.

Starešina, P., 1963, „Kapetan Bartul Supičić Silbljanin". *Acta Instituti Academiae*

jugoslavicae et artium in Zadar 10: 417–426.

Starešina, P., 1971, *Pomorstvo Silbe*, Zadar: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti u Zadru.

Starešina, P., 1973, „Kolonat na Silbi (u povodu 120. obljetnice otkupa otoka)", *Radovi instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru* 20.

Tomljenović, M., 1983, „Ribolov na Silbi", *Etnološka tribina* 11–12(4–5), 45–48.

Vigato, I., 2013, „Povijest Silbe: bilješke iz ostavštine Petra Starešine", u Mužinić, J. i Purger, J. J., ured., *Otok Silba, prirodno i kulturno blago*, 165–174, Zadar: Sveučilište u Zadru.

Foto: Boris Kačan

Susak, na obodu arhipelaga

NENAD STARC I JULIJANO SOKOLIĆ

U arhipelagu kao što je hrvatski, nije teško uočiti otoke koji odstupaju od opće slike krša, raslinja i stjenovitih obala. Poredati ih i pogoditi koji odstupa najviše, već je teže. Odvažimo li se na to, u redu će se naći, svaki sa svojim posebnostima, i veliki i mali, i oni tik uz obalu i oni koje preuzetno zovemo pučinskim. Najviše je, naravno, malih: vulkanski Brusnik i Jabuka, Palagruža s koje ćemo brže stići do Italije nego do hrvatskog kopna, Unije sa svojim poljem, Silba – otok pomoraca i još poneki. Razmotrimo li ih sa svih strana, od geologije i flore do gospodarstva i povijesti, najviše će odstupiti mali pješčani otok u sjevernom Jadranu, na obodu arhipelaga. Riječ je o Susku, zvanom i *Sansego* i *Sansig*, nekad davno i *Sansagus*.

Proteže se na svega 3,75 km^2; od Istre, najbližeg kopna, udaljen je 25, a od najbližeg otoka, Lošinja, 6 nm. Na obodu arhipelaga doima se pučinskim otokom i često ga i smatraju takvim. Šira slika Jadrana i još šira Sredozemlja pokazuju da je ipak riječ o priobalnom otoku. Oko nastanka Suska i danas se polomi po koje znanstveno koplje. Brdo pijeska usred mora lako je opisati, ali teško objasniti. Po jednima, u ledeno doba, dok je more dopiralo tek do pola današnjeg Jadrana, rijeke su nanosile pijesak na neravno tlo na kojem je bilo krških zaravni. Na nekima je bilo gline pa je pijesak imao podlogu na kojoj se gomilao i tako su nastajali humci. Po drugima, naneseni je pijesak prihvaćao vjetar, prosijavao ga i donosio na zaravni. Po trećima, zaslužni su i rijeke i vjetrovi, podjednako. Po četvrtima, sve je počelo vulkanskom erupcijom.[1] Bilo kako bilo, led se topio i bilo je sve više mora, Jadran se udvostručio i protegao do arhipelaga na kojem će mnogo kasnije izgraditi Mletke. Jedan od humaka bio je dovoljno visok da ga more okruži, ali ne i prekrije. Uz tolike krševite, po svemu sredozemne otoke, prije desetak tisuća godina na Jadranu je tako nastao i jedan pješčani, geološka zagonetka, otok koji odstupa. Otočna je ruka na ostalim otocima proizvela antropogeni krajolik, pa treba buknuti požar da se ispod makije pojave nekadašnji vinogradi i maslinici. Antropogen je i Susak, ali u tolikoj mjeri da se može samo nagađati kako je izgledao prije dvije i pol tisuće godina kad su se iskrcali prvi otočani. U jednom trenutku, mnogo

[1] Više o tome u Gračanin (1957). Ni jedan drugi otok na Jadranu nema toliko objašnjenja svog nastanka.

kasnije, Suščani su ga pretvorili u vinograd. Tada ih je bilo 1760, gotovo 470 na km^2, više nego i na jednom jadranskom otoku, više nego na malim otocima Sredozemlja. Kako je do toga došlo, priča je koja je kao i otok, posebna.

NA OBODU

Naseljen je u vrijeme Ilira. O malim otocima malo se zna, to manje što sežemo dalje u prošlost pa se može dokučiti tek da su Ilire potisnuli Rimljani, a Rimljane Ostrogoti koji su se zatim povukli pred Bizantom. Godine 884., kad se prvi put spominje kao *Sansagus*, Susak je još pod plaštom Bizanta, načas i pod Francima. U to vrijeme raste i jača Venecija koja od 9. stoljeća nadalje pokušava i na kraju uspijeva ovladati istočnom obalom Jadrana i njezinim otocima. Ne bez otpora i ratova, jer od 910. Jadran svojataju i hrvatski vladari koji u prvo vrijeme uspijevaju naplaćivati Mlečanima plovidbu prema Otrantu, izlazu iz Jadrana. Bore se pritom za prijestolje i slabe, što Mlečani krajem 10. stoljeća koriste, prestaju plaćati danak i započinju drugi milenij ratom. S dopuštenjem Bizanta koji je u to vrijeme na Jadranu za sve trebalo pitati, godine 1000. osvajaju obalne gradove i uporišta i gotovo sve otoke, među njima i Susak. Time je počelo višestoljetno nadmetanje u kojem su otoci mijenjali vladare ovisno o ratnoj sreći i odnosima velikih. Hrvatski kralj Krešimir III., koji je na neko vrijeme povratio obalu i otoke, 1025. godine poklanja Susak benediktinskom redu pa otok dobiva i stalne vlasnike i stalne stanovnike. Kralj je imao sredstava i za gradnju samostana pa su redovnici mogli moliti i raditi (Turčić, 1998) a da ih preko mora nitko ne ometa;[2] do Suska se ni danas ne može kad ojača bura ili se digne jugo.

Pješčani otok tako je postao crkvenim feudom i ostao takav do kraja 19. stoljeća. U početku samostanski, kasnije kao župa Osorske biskupije. Male je u arhivima teže naći nego velike, pa je poznato tek da su redovnici pozvali na otok i laike i da su se oni odazvali. Ne zna se odakle su došli i koliko ih je bilo, zapisano je tek da ih je otok jedva prehranjivao. Alberto Fortis kojem dugujemo uvid u život naših otočana u 18. stoljeću posjetio je Susak 1771. i zatekao tristotinjak siromašnih ugnjetenih otočana u njihovim kolibama na vrhu otoka (Fortis, 2014).[3] Na Susku je tako uspostavljen kolonat koji je prevladavao i na ostalim otocima; novodošli otočani mogli su otići, ali se na horizontu nisu pojavljivale bolje prilike. Stoljećima su tako uvijek nanovo odabirali ostati na zemlji koja nije bila njihova, ali se od nje moglo živjeti, pa i proizvoditi viškove za vlasnike. Udomaćili su se, pootočili, pa i odgovorili na pitanje kako je otok nastao. Od davnina je iz mora stršila kamena ploča koja je počivala na četiri stupa, ispričao nam je jedne davne večeri Anton Picinić-Toninov, predsjednik Mjesne zajednice Suska.

---

[2] Osim, naravno, gusara koji su u to vrijeme krstarili Jadranom. Samostan stoga nije izgrađen na obali, nego na uzvisini u unutrašnjosti otoka.

[3] Vidi o tome u poglavlju „Otočni drugi i otočne drugosti".

S vremenom vjetar je donio puno pijeska pa je nastao otok, a oluje su malo-pomalo rasklimale stupove. Rasklimao se i slomio jedan, pa još jedan i otok je ostao na dva. Oluje su načele i njih, stoga, kad tuče jugo ili bjesni bura, iz utrobe otoka čuje se stenjanje, pijesak se ugiba, propada. Oluje se očekuju sa strahom jer slomi li se još jedan stup, otok će se zaljuljati i potonuti u morske dubine.[4] Suščani stoga ne vole buru i jugo, ne vole ni grubo more. Današnji neotočani koji se otisnu prema Susku i ne pristanu zbog oluje, svaki se put mogu pitati nisu li se i prvi stanovnici, tada još neotočani, pitali kako tako malo, sipko brdo pijeska odolijeva moru.

Ostalo je nepoznato zašto su benediktinci počeli napuštati Susak, ali kad je 1770. otišao i posljednji, na otoku je ostalo dovoljno stanovnika koji su se smatrali starosjediocima (Sokolić, 1993). Takvim se smatrala i Crkva, pa nije ispustila iz ruku davno prihvaćeni dar; otok je dobio svećenika, ubrzo zatim i župnu crkvu, a koloni su ostali koloni. Moleći, radeći i ubirući benediktinci su svojom prisutnošću čuvali otok. Mijenjati vladare ne znači mijenjati i crkvu, a kako su veliki koji su se smjenjivali na Jadranu redom bili katolici, susački redovnici, kasnije i župnik, dočekivali su vlastodršce bez straha i ispraćali ih bez većih potresa. Traga nije ostavio čak ni crkveni raskol 1054. godine. Granica s čije je istočne strane uspostavljena pravoslavna Crkva, presjekla je jadranski arhipelag dovoljno daleko od Suska. Ostao je na zapadnoj, katoličkoj strani, davanja su ostala ista, ništa se nije promijenilo u težačkoj i ribarskoj svakodnevnici otočana. *Ora et labora* vrijedilo je za sve: benediktinci su slijedili osnovno pravilo svog reda, a Suščani pravilo koje im je bilo nametnuto: od prihoda i prinosa otkidali su trećinu i davali je samostanu, kasnije biskupiji.[5] Vještine koje su razvili svjedoče da su se možda molili manje od redovnika, ali i da su svakako radili više. Iako su do kopna mogli doveslati i to su često i činili, Suščani su mogli samo gledati trgovačke galije koje u prolazu nisu pristajale i ratne koje ih nisu napadale. Otočna zajednica bila je premalena da se u značajnijoj mjeri uključi u išta što se zbivalo preko mora. Ekonomistima u vječnoj potrazi za generatorima rasta i lokomotivama razvoja ne može promaknuti da je vlasnik otoka uzimao trećinu ne mareći za to kako ojačati proizvodnju od koje ju je uzimao. Ne može promaknuti ni da u takvim uvjetima malena otočna zajednica nije mogla razviti kompetitivne prednosti i da onih komparativnih nije bilo. Blizu geografskog središta Europe i dan plovidbe od Mletaka, Susak je ostao na margini, a Suščani su razvili gotovo samostojno otočno gospodarstvo. Rijetki posjetitelji i još rjeđi kroničari izvještavali su o malom selu navrh otoka, siromaštvu, ali i o vještinama kojima su otočani ovladali i trudu koji su ulagali. Na otoku na kojem se nije moglo držati radnu stoku i sve

[4] S Toninovim smo se družili krajem 80-ih godina 20. stoljeća. Volio je priču o rasklimanom otoku, ispričao ju je po susacku.

[5] Ostalo je zabilježeno da je 1229. godine Veliko vijeće Serenissime zahtijevalo da Susak plaća duždu novčani danak. Suščane je s vremena na vrijeme opterećivala i sekularna vlast što nije išlo na štetu crkvene vlasti, ali jest na štetu Suščana.

se nosilo na glavi i ramenima, od malena se učilo uzgajati lozu, ravnati terase na pjeskovitim padinama i učvršćivati ih, izrađivati poljske alate, praviti vino, plesti mreže i održavati brodice, jedriti i ribariti, soliti ribu, predviđati vrijeme, plesti odjeću, izrađivati obuću, tesati drvo, stolariti i kuhati, sve uz pomnu štednju hrane i ogrjeva. Otočne su obale stjenovite, ali tlo je pjeskovito, do 100 metara duboka pjeskulja, a ima i crnice i još nekih tala, sve plodno, gotovo sve obradivo. Parcele su slične jedna drugoj, podjednako plodne, pa su i uvjeti korištenja i obrade, u konačnici i način života, bili jednaki diljem otoka. Otočani su stoga bili jednako osposobljeni za opstanak, istih vještina i iste svakodnevice, okrenuti svojim parcelama i podrumima, brodicama i mrežama. Stanovništvo se povećavalo mnogo brže nego na okolnim otocima i Susak je ubrzo postao najgušće naseljeni otok arhipelaga. To ne treba čuditi. Otok, jadranski izuzetak koji se gotovo čitav može pretvoriti u plantažu bilo čega što uspijeva u sredozemnoj klimi, prehranit će više usta nego drugi.

Susak i Suščani živjeli su tako stotinama godina. Pod okriljem Crkve i radeći za nju, mogli su promatrati kako odlazi Hrvatsko i dolazi Hrvatsko-Ugarsko Kraljevstvo, kako Bizant dobrohotno prepušta Jadran Mlečanima i kako to samo rasplamsava borbe za prevlast. Nakon što su i Bizant i Mletci sišli s pozornice, svjedočili su širenju Austrije, osjetili su nakratko i dašak građanskog društva koji je donio Napoleon, a odnijeli Habsburgovci nakon što su ga protjerali na jedan drugi, mnogo udaljeniji otok.[6] Nakon odlaska Francuza sve se vratilo na staro. Suščani su nastavili raditi za sebe i za druge, davanja su ostala ista, a i oni koji su ih ubirali. Do promjene je došlo tek krajem 19. stoljeća, točnije 1874. kad je za već dobro ustoličene austrijske vlasti donesen i primijenjen poseban zakon o otkupu zemlje (Mirković, 1957). Nazvan je *pokrajinskim* jer je vrijedio samo za markgrofoviju Istru i obližnje otoke, a omogućio je kolonima da otkupe parcele koje su obrađivali. Nakon dugih stoljeća rada na tuđem, Suščani su mogli u dvadeset godišnjih obroka kupiti zemlju i ostati svoji na svome.

Otkupom su okončana crkvena davanja i uveden mnogo manji porez, a Suščani su nastavili obrađivati zemlju kao vlasnici koji mogu odlučivati što će na njoj saditi. U to vrijeme malo mjesto Pula na vrhu istarskog poluotoka, 34 nm zapadno od Suska, izrastalo je u veliku mornaričku bazu. Jedva 8 nm milja istočno bujali su brodogradnja i pomorstvo Malog Lošinja. Suščani ih nisu mogli pratiti, ali bili su dovoljno blizu da se, na vesla, pojavljuju na pulskoj i lošinjskoj tržnici s usoljenom ribom, stolnim grožđem i, prije svega, vinom. Potražnja je sporo ali sigurno rasla, a Suščani su joj odgovarali što su bolje mogli. Otplatili su obroke, spustili se iz davno izgrađenog sela na vrhu otoka u najveću uvalu[7] i počeli graditi još jedno selo (od onda ga zovu *Donjim*, a ono na brdu

[6] Otoci su od davnina bili bogomdana mjesta za skloništa, naročito za kaznionice. Napoleon je pokazao da usto moraju biti i dovoljno daleko od kopna. S Elbe je lako preplovio 20 km, okupio armiju i odveo ju na Waterloo. Europa je odahnula tek kad je protjeran na Sv. Helenu usred Atlantika, kojih 12 000 km od Europe (https://en.wikipedia.org/wiki/Battle_of_Waterloo).

[7] Susak nema mnogo uvala. Koeficijent razvedenosti za jadranske prilike nije velik, tek 1,9.

Gornjim). Živjeli su sve bolje i bili sve brojniji. Godine 1843. bilo ih je 988, a 1857., prema prvom službenom državnom popisu stanovništva, 1095. Bliska, dostupna tržišta izmijenila su strukturu gospodarstva otoka. Autarkična poljoprivreda, koja je uz grožđe proizvodila i žito i voće i povrće, nestajala je pod vinogradima, a kad je u Pulu stiglo dovoljno mornara, a na Lošinj brodograditelja i brodara, počelo se zapuštati i ribarstvo. Otok koji je mogao opstati štogod da se događalo na kopnu, našao se u mreži kopnenih gospodarskih tokova i počeo specijalizirati samo u jednoj djelatnosti.

Biti specijaliziran znači biti stalno prisutan na tržnicama drugih otoka i kopna i kao prodavač i kao kupac. Na tržnice Lošinja, Cresa i Pule dolazili su i otočani s obližnjih Ilovika i Unija, ali nitko tako redovito kao Suščani. Tako su i više nego drugi došli na glas koji ih i danas bije i na otocima i na kopnu. Nošnja Suščana koju su onako izdvojeni razvijali i dopunjavali kako su znali i umjeli, nije se razlikovala od nošnje na ostalim otocima i u Istri. Suščana se na tržnici moglo uočiti po govoru i dobrom vinu, ali ne po izgledu. Suščanke se, međutim, razlikovalo na prvi pogled. Njihove kratke suknje koje ne prekrivaju koljena učinile su ih posebnima u cijelom hrvatskom arhipelagu, pa i u Sredozemlju. Na glas su došli po još nečemu. Toliko otočana na tako malom otoku nije moglo izbjeći srođivanje. Brakovi između bratića i sestrični u trećem, ponekad i u drugom koljenu (Dolinar-Osole, 1957) s vremenom su postali uobičajeni pa je otok spao na osam prezimena[8] (Rudan *et al*., 2004) i našao se na meti arhipelaškog ogovaranja, ali i pod lupom medicinara i antropologa. Pedesetih godina prošlog stoljeća, dok je Suščana na otoku bilo još oko 1400, skupina istraživača Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti provela je na otoku oko dvije godine i istražila gotovo sve vidove života na rubu arhipelaga. Ustanovljeno je da se susačka djeca ne razlikuju od djece na Lošinju po rastu kostura (Brožek i Buzina, 1957), da menarha i menopauza nastupaju normalno i da nema patoloških zdjelica (Kralj-Čerček, 1957; Mikić, 1957; Vižintin-Dekaris, 1957) te da su Suščani stasiti, čvrste građe i zdravi (Škerlj *et al*., 1957). Istraživači su proveli dvije godine na otoku i izvijestili da usred Jadrana, 35 milja od kopna, žive veseljaci, realni i jednostavni ljudi tradicionalnog morala, uvijek spremni pomoći drugom.

Istraživanja duševnih poremećaja u insulariziranim sredinama obično pobuđuju svakojaka očekivanja o učincima srođivanja. Na Susku se nisu ispunila. Ispostavilo se da je 9,2 % Suščana psihijatarski upadljivo, a da su među dijagnozama najčešće oligofrenije, staračka demencija i shizofrenija (Lopašić i Mikić, 1957). Pregledana rodoslovlja susačkih porodica nisu uputila na incest kao glavni faktor tih oboljenja, a pokazalo se i da psihijatarski upadljivih nema više nego u usporedivim sredinama kao što su alpska sela i norveški fjordovi. Struktura oboljenja, međutim, bila je drugačija (relativno više

[8] Nadimaka je, s druge strane, bilo koliko i stanovnika. Dobivali su ih i posjetitelji otoka, pogotovo oni znameniti. Maršal Tito u svojoj je bijeloj uniformi bio „Galebina", njegova Jovanka „Cicerica" (prema bijelom bobu na koji su sličili njezini zdravi zubi – rijetkost na otoku na kojem se pije kišnica), predsjednik Tuđman bio je „Hinić" (uobraženi), a Stipe Mesić „Barbučić" (bradica).

oligofrenija i shizofrenije) pa se Susak pokazao posebnim i po određenim bolestima i njihovoj učestalosti (Lopašić i Mikić, 1957). To je pobudilo i širi interes pa su zaredala daljnja antropološka istraživanja s daleko boljim metodama i instrumentarijem. Uočeno je da je Susak najudaljeniji genetski izolat ne samo među otocima nego i u cijeloj Hrvatskoj i da to ima značajne genetske posljedice. Suščana je, međutim, bilo sve manje. Uzorci koje su istraživači uzimali bili su sve manje reprezentativni, da bi početkom ovog tisućljeća, kad je na otoku živjelo tek dvjestotinjak ljudi, bili jedva dovoljni za zaključivanje i o čemu. Srećom, uvijek poseban, Susak je i ovdje ponudio mogućnost koju drugi otoci ne mogu: američki Suščani homogeniji su od skupina iseljenika s drugih otoka što je, barem donekle, omogućilo usporedbe iseljenika s onima koji su ostali na otoku, a i usporedbe obiju skupina s prosjekom Hrvatske. Antropološka analiza pokazala je tako da su američki Suščani deblji od prosječnog Hrvata, a da domaći Suščani nisu, da i jedni i drugi imaju viši krvni tlak i višak kolesteola i triglicerida od hrvatskog prosjeka, ali i da im se, općenito uzevši, ukupni zdravstveni status u malo čemu razlikuje od hrvatskog. Uočeno je tek da njihovi emocionalni problemi utječu na sposobnost funkcioniranja u zajednici više no što je to slučaj na hrvatskom kopnu (Rudan *et al*., 2004). Potraženi su i slični otočni izolati po svijetu i najsličniji je nađen usred Atlantika. Stanovnici otoka Suska i otoka Tristan de Cunha pokazuju iznenađujuću genetsku sličnost (Bohaček, 1964; Šarac, 2017). Pitanje koje se nameće samo po sebi tiče se, naravno, blizine kopna. S Tristana da Cunhe nije, naime, lako ići u prosidbu izvan otoka niti itko po tom poslu dolazi na otok. Sa Suska se do kopna može doveslati, pa ostaje pitanje zašto se žene i muževe nije tražilo i izvan otoka. Odgovor na takva pitanja obično se traži u vlasničkim odnosima, malim parcelama, problemima nasljeđivanja i sl. U slučaju Suska, čini se da je naprosto riječ o još jednoj posebnosti.

FILOKSERA I KAKO BEZ NJE

Sredinom 19. stoljeća u Europi, 2000 km daleko, počinju promjene koje će se na Jadranu osjetiti desetljećima kasnije, uglavnom po zlu. U Englesku su, u najboljoj namjeri, donesene američke sadnice vinove loze koju je trebalo križati s europskima i tako unaprijediti vinogradarstvo i vinarstvo. U zao čas jer je na korijenju sadnica stigao i slijepi putnik, malena uš koja je dobila mnogo imena,[9] u nas se odmah udomaćilo ono filoksera. S korijena američke loze kojem nije škodila napala je korijen europskih loza i dugo ostala neprimijećena. Posljedice su, međutim, bile katastrofalne. S korijena na korijen, doprla je do Europe i širila se uništavajući vinograd za vinogradom.

[9] *Phylloxera vastatrix*; *Daktulosphaera vitifoliae*, *Phylloxera vitifoliae*, u nas još trsna uš, žiložder, žilogriz ili samo filoksera (http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=19617). Njezino haranje otocima podrobnije je opisano u poglavlju „Na rubu razvojne politike".

Na prijelazu stoljeća pošast je bila na vrhuncu i u Europi su se mogla na prste nabrojiti mjesta gdje su vinogradi i dalje uspijevali. Jedno od njih bio je i otok Susak. Filoksera ga nije zaobišla, uočena je kasnije nego drugdje, 1905. godine, ali se nije uspjela udomaćiti. Pjeskulja na kojoj je loza izvrsno uspijevala stoljećima, pokazala se prekiselom za uš i čak stekla naziv antifilokseričnog tla. Vinogradi su ostali zeleni, u jesen i u bojama grožđa endemskih susačkih vrsta. Vijesti o tisućama hektara uništenih vinograda i stotinama samoubojstava francuskih vinogradara možda su i stizale do otoka, ali pošast filoksere nije ostala u kolektivnoj memoriji kao na dalmatinskim otocima. Ono što je i prije 1905. stizalo dnevno i bilo itekako zapaženo, bile su vijesti o cijenama vina. Bile su vrlo dobre.

Nakon stoljeća samostojnosti koju je načela tek potražnja za ribom, stolnim grožđem i vinom na tržnicama Pule i Lošinja, Suščanima se gotovo prekonoć otvorila komparativna prednost. Pjeskulja se odjednom učinila beskrajno iskoristivom i ni jedan Suščanin nije dvojio treba li parcelu s pšenicom, bobom ili smokvom pretvarati u vinograd. Već 1903. 87 % otoka bilo je pod vinovom lozom i gotovo u svemu izniman otok postao je izniman i u vinogradarstvu arhipelaga, pa i cijele obale. Izniman, ali i malen, prošao je, međutim, nezapaženo. U izvješćima o štetama diljem vinogradarske Europe nabrajaju se lokaliteti na kojima filoksera nije uništila lozu što zbog otpornosti vrste, što zbog tla u kojem nametnik nije opstao. Nabrajaju se grčki otok Santorini, Fermoselle i Duero Arribes u Španjolskoj, Saintes Maries de la Mer i okolica Tarascona u Francuskoj, neke vrste grožđa u pokrajini Mosel u Njemačkoj, pa čak i daleki Čile i dijelovi Australije. Susak se ne spominje. Otok je ostao na obodu mnogo čega, pa i vinogradarskih kronika.[10]

Prenamjenjivalo se i dalje, smanjivan je razmak između čokota, smanjivan je i broj sorti, na padinama su građene terase, melioriralo se motikom, preskakala sadnja predusjeva i čokoti su oko 1908. stigli do prvih kuća u selu. Na kraju ih je izbrojeno 1 800 000, a pod vinogradima je bilo 96 % otoka. Susak je pretvoren u vinograd, monokulturni otok s kojeg se išlo prodati grožđe i vino i kupiti sve ostalo. Saditi i njegovati vinovu lozu znali su svi, pa otočnu svakodnevnicu nije trebalo mnogo mijenjati: vinogradarstvo je intenzivirano do krajnosti, ostali poslovi svedeni su na najmanju moguću mjeru, a u ribe se išlo kad nije bilo posla u vinogradu. Stoljećima važan samo Suščanima, otok je zahvaljujući tome što je imao što ponuditi kopnu do kojeg se moglo doveslati postao važan i drugima. Ne značajno, doduše, jer je ipak bio premalen. Vinogradari i trgovci s kopna nisu bacili oko na Susak tako da je vlastitim snagama postao važan čvorić u lokalnoj, pa i regionalnoj mreži proizvodnje i prodaje vina. Premalen, ali i dovoljno velik i jak da sve, od proizvodnje do prodaje, provodi sam. Pružena prilika iskorištena je u najvećoj mogućoj mjeri.

„Vinograd uzme čovjeka", kažu na otocima. Zahtijeva vrijeme i trud, pa se i dalje radilo mnogo i teško, ali se i zarađivalo. Ne i surađivalo, jer je kolonat, koji je na otoku prevladan

[10] https://en.wikipedia.org/wiki/Vitis_labrusca.

otkupom zemljišta, ostavio za sobom male, raštrkane parcele i mnogo vlasnika. Ni jedan otočanin ni tada ni kasnije nije imao dovoljno prihoda da pribavi komad zemlje veći od 10 ha. Nije bilo ni kupaca s kopna ni s većih otoka i Susak je ostao gusto ispresijecan međama malih parcela, a Suščani ograničeni na trgovinu na malo. Pola stoljeća kasnije, 1953. godine, na otoku je još uvijek bilo 358 seoskih gospodarstava od kojih 216 nije bilo veće od 1 ha, a samo je jedno imalo nešto više od 8 ha zemlje. Gotovo 90 % grožđa i vina proizvodilo se za prodaju, a prodavao je svaki svoje (Medarić, 1957). Na gusto naseljenom otoku okopavalo se i orezivalo rame uz rame, ali vino se pravilo u podrumima koje je imalo svako veće obiteljsko gospodarstvo. Bačve su se nosile do vlastite ili iznajmljene brodice koja bi, ako treba i sama, isplovljavala put Pule ili Lošinja. Suščani su, kao i svi otočani onog vremena, bili vrsni vinogradari, virtuozi motike kojom su okopavali, ali i dubili vinograde u pješčanim padinama. Kao i svi otočani u podrumu su, međutim, bili osrednji. Nedostajalo je vinarskog znanja i alata, pa se vino lako kvarilo. Nevješti su bili i na tržnici, ali je prodaja grožđa i vina svejedno išla dobro. Potražnja je sve vrijeme nadmašivala ponudu, Suščani nisu dolazili na tržnice s velikim količinama, pa nisu konkurirali jedan drugome i nitko nije vidio potrebe za udruživanjem koje bi smanjilo troškove, olakšalo odvoz do tržišta i sl. Prvi podrum u kojem se otkupljivalo vino izgrađen je desetljećima nakon uspostave monokulture na otoku. Jedina vinarska zadruga osnovana je nakon II. svjetskog rata. Suščana je, s druge strane, bilo sve više. Popisivači stanovništva 1880. godine nabrojili su 1111 otočana. Godine 1890. bilo ih je 1333. Trebalo je i više krovova nad glavom pa su u Donjem Selu gradili nove kuće. U tu svrhu nasipavan je plitki zaljev u glavnoj uvali otoka, da se ne oduzme od vinograda.

U početku misteriozna i naizgled nesavladiva, filoksera je ipak stjerana u kut. Kalemljenje europske loze na otporni američki korijen počelo je davati rezultate i kriza je i u Europi i na Jadranu pomalo jenjavala. Nakon vrhunca koji je, kako gdje, pogađao vinograde od 1895. do 1905., proizvodnja je počela rasti. Do početka I. svjetskog rata poharano europsko vinogradarstvo uglavnom je stalo na noge. Susački vinogradari i vinari nastavili su, međutim, po svom. Odluke o tome što će proizvoditi i koliko, donosili su vlasnici vinograda i konoba svaki za sebe u krugu svojih obitelji, cijene vina i dalje su bile dovoljno visoke i 96 % otoka ostalo je pod vinogradima. Na malom otoku prenaseljenom sitnim posjednicima vičnim lozi i vinu, ali ne i procjenjivanju kopnenih tržišta, nije bilo nikoga tko bi znao i mogao sagledati što se sve događa preko mora i što to može značiti za otok. Vještine koje su mnogo kasnije razvijene pod imenom strateškog planiranja, otoku su ostale strane, a na kopnu, čini se, nitko nije mario za vinograd usred mora.

Nesreća, kažu, nikad ne dolazi sama i otočani su se tih godina s time mogli samo složiti. U Europi, čija povijest obiluje dvojnim i trojnim savezima, u drugoj polovini 19. stoljeća na snazi je Trojni savez Austro-Ugarske, Njemačke i Italije. Sklopljen 1848., činio se krhkim i trebalo ga je stalno potvrđivati i obnavljati dodatnim, najčešće trgovinskim sporazumima. Krajem 1891. godine Austro-Ugarska i Italija sklapaju tako desetogodišnji trgovinski sporazum kojim su uklonjene mnoge prepreke uvozu i izvozu. Vijesti o tome možda nisu odmah stigle do svih otoka, ali posljedice su ubrzo

osjetili svi. Sporazum je, naime, sadržavao klauzulu po kojoj su talijanski vinari mogli izvoziti vino u područje Austro-Ugarske gotovo bez carine. Za samo godinu-dvije *vinska klauzula*, kako je ubrzo nazvana, pokazala se itekako učinkovitom, pogotovo kad joj je sljedeće godine dodano i službeno tumačenje po kojem je kontrola kvalitete vina izvezenog u Monarhiju prepuštena talijanskim vlastima. Jeftina talijanska vina začas su preplavila tržište i cijene su pale za oko 30 %. Otočna vina koja su se pila i na bečkom dvoru i svagdje u Monarhiji imala dobru prođu, ubrzano su gubila kupce i vinogradarstvo i vinarstvo su iskusili krizu od koje se nikad više nisu oporavili. Pad je bio posebno težak jer je vinogradarstvo i vinarstvo bilo upravo procvjetalo. Filoksera se, naime, ipak nije širila toliko brzo pa su otočani, u vrijeme kad je već harala francuskim i talijanskim vinogradima, još uvijek uzgajali zdravu lozu. S filokserom na horizontu, ubrzano se sadilo i širilo, a vina su, do *klauzule*, prodavana u Mađarskoj, Italiji, sve do Francuske. Filokseri se, međutim, nije doskočilo na hrvatskim otocima, nego u Francuskoj pa su i tamošnji vinogradi prvi oživjeli. Kolo sreće okrenulo se u punom zamahu. Vina sa svih strana bilo je sve više, a u otočnim je vinogradima bilo sve više filoksere. Dva zla, ono prirodno na korijenu loze i ono političko koje je poremetilo tržište, izazvala su ne samo krizu otočnog gospodarstva nego i iseljavanje. Otočani su se mogli vratiti vinogradarstvu i vinarstvu samo u Americi ili Australiji. Mali, kao što je već rečeno, baš i ne izazivaju pažnju kroničara, pa se o iseljavanju s Brača, Hvara i Visa zna dosta, a o iseljavanju sa Suska, obližnjih Unija i Ilovika malo. Potez velikih koji su učvršćivali svoje saveze ne mareći za otoke svakako je pogodio i Susak, ali nije zabilježeno u kojoj mjeri. Za razliku od drugih otoka filoksera nije razorila susačko vinogradarstvo pa se vino proizvodilo i u vrijeme kad to drugi više nisu mogli. Vinska je klauzula oborila cijene, ali na otoku, čini se, nije bilo većeg potresa. Nakon deset godina trgovinski je sporazum obnovljen bez vinske klauzule. Bilo je, međutim, kasno; na zgarištu je ostao tek pokoji vinograd na većim otocima. Susak, izniman otok, nastavio je živjeti od vina.

Povjesničari Austro-Ugarske lako će pokazati da se u Beču brinulo i o otocima, ali će morati dodati da im je pažnja posvećivana samo kad je to bilo u interesu Monarhije. Sklapajući savez utroje, Austro-Ugarska se obavezala pomagati saveznicima i vojno, pa je počela povećavati i bolje opremati vojsku i mijenjati opću, a posebno pomorsku strategiju. Britanska mornarica i njezin utjecaj na Sredozemlju jačali su pa je zaključeno da treba ojačati vlastitu mornaricu i osigurati joj sigurnu plovidbu Jadranom. Obalu i otoke na istočnoj strani Jadrana pod vlašću Monarhije trebalo je za to dobro pripremiti i opremiti pa su od Pule do Boke kotorske podizane utvrde i luke, gradila se flota, brinulo se o plovidbenim putovima (Stulli, 1959). Obod arhipelaga tako je postao važan pa je prst uperen na vanjske, mahom male otoke, svakako i na Susak. Ne mareći za Suščane i njihovo vino i možda i ne znajući da tamo nema filoksere, pomorski stratezi počeli su se brinuti o otoku i njegovoj ulozi u velikim mornaričkim planovima. U glavnoj otočnoj uvali 1874. sagrađena je lučica, a 1881. na najvišem vrhu otoka upaljeno je signalno svjetlo. Zgrada svjetionika sa svjetlom pučinskog dometa 19 nm, telegrafom i svjetioničarskom posadom, dovršena je 1886. godine. Biti na obodu arhipelaga značilo

je dobiti jak svjetionik. Otok se odonda vidi s kopna i umrežen je, a vijesti stižu brzo i iz velikih daljina. Tridesetak godina kasnije iz Petrograda su tako razaslani telegrami s vijestima o Oktobarskoj revoluciji. Stigli su svima od Pule do Boke, a mornari u Boki pobunili su se i 1. veljače 1918. pozvali ostale da im se pridruže (Stulli, 1959). Na susačkom svjetioniku tog se dana zavijorila crvena zastava. Skinuta je već sutradan, ali otok više nije bio posve na margini svjetskih zbivanja.

Iako sve bolje umrežavani i obavještavani, Suščani kao da nisu vidjeli da više ne spadaju u rijetke koji mogu proizvoditi vino. Nastavili su gajiti lozu i čak počeli iscrpljivati svoje nasade. Posljednje agronomske analize rađene početkom 50-ih godina prošlog stoljeća pronašle su domaću lozu kalemljenu na američku podlogu u više od polovice vinograda (Medarić, 1957; Jelaska, 1957). Razlog nije bila filoksera, nego rodnost; Suščani su lako uočili da kalemljena loza daje veći prinos i da prvi rod u mladom vinogradu pristiže brže. Što se tiče gnojidbe, prirodnog gnojiva na otoku nikad nije bilo dovoljno, pa je kupovano na kopnu i dovoženo brodicama kojima je odvoženo vino. Kad su do otoka stigla umjetna gnojiva, Suščani su ih objeručke prihvatili i, kako se ubrzo pokazalo, počeli koristiti više nego što treba. Loza je tako brže izrastala što je bilo lako uočiti, ali grožđe nije dovoljno sazrijevalo, pa su vina bila relativno slaba. I to je bilo lako uočljivo, ali zarada je bila dobra, a u Puli i na Lošinju, gdje su prodavali vino, bilo je sve više privlačnih roba. Suščani i Suščanke sve su ih više kupovali pa je trebalo povećavati prihode. Stoga se i dalje nastojalo proizvoditi što više i što brže, bez odmaranja vinograda i zelene gnojidbe, bez predusjeva koji bi obogatili tlo. Vinogradarska specijalizacija ugrozila je održivo vinogradarstvo. Pokazalo se da imperativ održivog gospodarenja otočnim resursima nestaje kad se otok uključi u šire, kopnene gospodarske tokove.

Posljednja agronomska analiza potvrdila je da su Suščani nakon brzog odgovora na porast cijena grožđa i vina nevoljko odgovarali na njihov pad. Godine 1953., pola stoljeća nakon uspostave monokulture, 82 % otoka još uvijek je pod vinogradima, a proizvodnja je i dalje intenzivna (Medarić, 1957). Filoksera je u to vrijeme već davno pobijeđena i potisnuta u kolektivnu memoriju, vino više nije samo europski proizvod i stiže iz obiju Amerika, Afrike i Australije, cijene nisu visoke kao nekad, a turizam koji počinje bujati na jadranskoj obali i otocima stvara potražnju i za drugim proizvodima koji dobro uspijevaju na susačkoj pjeskulji. Suščani su, međutim, pokazali tek da mogu i znaju iskoristiti komparativnu prednost ma kako se iznenada pojavila, ali da se ne znaju snaći kad prednost prođe.

U pola stoljeća monokulture Susak je preživio četiri države. Prohujala su i dva svjetska rata. Nakon sloma Austro-Ugarske, krajem I. svjetskog rata, 1918. godine na otok se iskrcala Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca. Već 1920. prepustila ga je Italiji. Nakon kapitulacije 1943. Talijani su se povukli, nakratko ih je odmijenio Wehrmacht, a po završetku rata iskrcala se novoosnovana Demokratska Federativna Jugoslavija. Nakon uklanjanja svih stranaka osim komunističke, preimenovana je u Federativnu Narodnu, a kasnije u Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju. Susak je ostao po strani velikih iskrcavanja i razaranja, a geopolitiku velikih mogao je procjenjivati tek po zastavama koje su svako malo donošene i vješane po otoku. Preživljavajući države,

mijenjao je i tabore: od 1918. do 1920. čak tri puta. Nakon što je kao austrijski posjed bio na strani sila Osovine, 1918. obaviješten je da je prešao na stranu Antante, a 1920. se kao novostečeni posjed Italije našao u taboru koji je 1941. zaratio protiv onih koji su ga oslobodili 1918. Suščani su na Lošinju poznati kao veseo svijet. Možda su, kojih stotinu i pedeset kilometara od krvavog fronta na Soči, s gorkim osmijehom promatrali kako se ratna tragedija na malom otoku odražava kao farsa. Ratne ih nedaće, međutim, nisu zaobišle. Ometani u trgovini, na rubu gladi, vraćali su se žitaricama i povrću, a gladnih je usta u ratu uvijek bilo više nego u miru. Susak po tome nije bio izuzetak; svi su hrvatski otoci tijekom povijesti bili skloništa ratnih izbjeglica i prebjega.

Je li to bilo zbog dobrih prošlih vremena koja treba vratiti ili naprosto jer nisu znali drugačije, teško je reći, Suščani su se svaki put vraćali svojim vinogradima i vinu. Nakon što bi se tržnice opet otvorile, a izbjeglice otišle, žitarice i povrće morali su se povući pred lozom i sve je kretalo po starom. Vinogradarska monokultura koja je izdržala ratove počela je propadati tek u socijalističkom gospodarstvu pod naletom razvojnih mjera koje su otocima, pogotovo malima, donijele više štete nego koristi. Krajem 50-ih godina 20. stoljeća time je otvoreno novo poglavlje susačke povijesti.

NAKRATKO, KONZERVE

Ribari Sredozemlja od davnina love plavu, pelagijsku i bijelu, pridnenu ribu. Od davnina je poznato da se pridnena ne može čuvati od kvarenja, ali da se plavu može usoliti i tako dugo održati jestivom. Na višednevna ribarenja nosile su se zato bačve sa solju. Po povratku u luku, pridnenu je ribu trebalo odmah pojesti ili prodati onima koji su je istog dana htjeli imati na stolu. Riba usoljena u bačvama mogla je čekati i mjesecima. Jadranski ribari, i obalni i oni s otoka, tako su lovili i solili stoljećima, a riba se sve više i više tražila i na obali i u unutrašnjosti. Usoljena, redovito preslana riba nije međutim mogla imati prođu kod sviju, a nije se mogla prečesto ni jesti. Dandanas jede se tek kao predjelo. Tržište je stoga bilo široko, ali je raslo sporo.

Promjene koje će kao i filoksera do Jadrana i njegovih otoka stići sa zakašnjenjem, počele su u Engleskoj i Francuskoj u prvoj polovini 19. stoljeća. Godine 1810. u Engleskoj je konstruirana i odmah patentirana limena posuda koja se mogla hermetički zatvoriti, kasnije nazvana konzervom. Godinu dana ranije francuski slastičar Nicolas Appert je, slijedeći potrebe Napoleonove vojske, pokušavao čuvati hranu grijanjem i hermetičkim zatvaranjem u staklenke. Tako je i bez poznavanja mikrobiologije uspio toplo sterilizirati razna jestiva uključujući i ribe, a ubrzo i staklenke zamijeniti novim izumom, limenom kutijom. Tako su se, daleko od otoka, pojavile prve riblje konzerve. Prva francuska tvornica puštena je u pogon 1822., a prva na istočnoj strani Jadrana, u Trstu, tek 1867. Godine 1911., na još uvijek austrijskoj obali Jadrana, moglo ih se nabrojiti 38. Time je uspostavljen razmještaj koji se kasnije dopunjavao tako da je na vrhuncu indu-

strije konzervi prije II. svjetskog rata na hrvatskoj strani Jadrana bilo 59 tvornica raznih veličina i kapaciteta. Na obali ih je bilo 27, na otocima 32 (Basioli, 1984).

U drugoj polovini 19. stoljeća pa sve do II. svjetskog rata jedva da je trebalo postavljati pitanje gdje prodati riblju konzervu. Konzervirana riba bila je ukusnija od usoljene, a mogla se zatvarati u konzervu s različitim začinima i umacima. U vremenima prije velikih pokretnih hladnjača to je bio i jedini način da potrošači daleko od mora uživaju u ukusnoj ribi. Tržište Europe, pogotovo regija u unutrašnjosti kontinenta, time je bilo osigurano i prodaja je išla dobro bez obzira na, u današnjim mjerilima, visoke cijene. Pitanje koje se postavljalo bilo je gdje smjestiti tvornicu. Smještajnih je faktora bilo mnogo. Ribu je trebalo uloviti i prikupiti u dovoljnoj količini u kratkom vremenu, a zatim je što brže sterilizirati i zatvoriti u konzerve. Za to su trebali dobri ribari, koliko-toliko stabilan ulov i radna snaga koja je pristajala raditi samo u dane kad se lovilo pa bi u tvornicu stigla svježa riba. Kapacitet tvornice trebalo je stoga dobro odmjeriti, procijeniti ulov i koliko će radnika uvijek biti na raspolaganju. Glavni smještajni faktor bio je kratki dohvat ribarica na vesla. Ribarilo se lokalno jer se na vesla i nije moglo daleko, a potrebno znanje o lokalnom moru, takozvanim *poštama*, imali su samo lokalni ribari. Lovilo se uz obalu kopna ili oko svog otoka. Ako se družina odvažila izveslati izvan svog područja i okušati sreću u tuđem, mogli su samo nagađati gdje tamo ima ribe. Alati su, usto, bili tradicionalni, mreže končane, na provi se palila vatra, a na vesla se moglo koliko su mišići ribara dopuštali. Ulov stoga nikad nije bio velik i nije se mogao isporučiti daleko od mjesta gdje se ribarilo. Riba, dakle, nije mogla prići tvornici pa je tvornica morala prići ribi, a investitor je mogao samo žaliti što je ne može konzervirati bliže tržištu.

Smještajni faktor bila je i radna snaga. Tvornica je morala biti na obali pa je u mjestu gdje bi se smjestila moralo biti dovoljno radne snage koja ne radi svaki dan, ali mora hitno na posao kad ribari uplove u luku s ulovom. Srećom po investitore, taj je uvjet redovito bio zadovoljen jer je u to vrijeme na jadranskoj obali i na otocima poljoprivreda bila prenapučena. U malim poljoprivrednim gospodarstvima iz generacije u generaciju bilo je sve više članova, a posjed se nije povećavao pa je nekolicina članova uvijek mogla raditi izvan poljoprivrede a da to ne ugrozi proizvodnju kod kuće. Takve se prilike nisu propuštale jer je i u najrodnijim godinama hrane po članu bilo sve manje. Radnika za rad u tvornici tako je bilo i u malim mjestima, pa i na malim otocima.

Kad je riba jednom konzervirana, više se ne treba žuriti, ali tvornica na otoku treba podnijeti troškove mnogo veće od onih koje su imale tvornice na kopnu. Konzerve treba ukrcati na brod, a onda prekrcati na vlak pa su prijevozni troškovi viši, iz istih razloga viši su i troškovi izgradnje tvornice, plaće nekvalificiranih otočnih radnika ne moraju biti visoke, ali one stručnog osoblja koje treba privući na otok moraju i tako dalje. Uspješnost tvornica konzervi nije, međutim, počivala na racionalizaciji troškova, nego na velikoj potražnji na europskom tržištu i, naravno, vojnim narudžbama. Zadatak koji je Napoleon postavio Nicolasu Appertu, stoljeće kasnije postavljale su sve europske vojske. Proizvođačima u svojoj zemlji, naravno. U Europi smo na prijelazu

stoljeća, zvecka se oružjem i strateški nije uputno ovisiti o uvozu vojničke hrane iz zemalja s kojima ćemo možda zaratiti. Industrija konzervi radila je tako po stalnim i velikim narudžbama. Cijene su desetljećima bile dovoljno visoke da pokriju troškove i najudaljenijih i najmanjih tvornica, pa i onih na malim priobalnim otocima.

Prva tvornica konzervi na otocima otvorena je 1875. godine u Komiži na otoku Visu, usred glavnog ribolovnog područja na Jadranu. Pred II. svjetski rat na otoku ih je bilo deset. Prva na sjevernojadranskim otocima proradila je u Cresu 1896. godine, a ostale nakon 1920. kad su Istra i otoci već bili pod Italijom. Talijanskom kapitalu otvorena su sva vrata pa se ulagalo u razne djelatnosti (na Cresu se čak počeo kopati boksit), a najprivlačnije je bilo konzerviranje ribe. Na Lošinju blizu Suska tvornica je izgrađena 1921., a na još bližim Unijama 1922. godine (Basioli, 1984). Konzerve su i dalje imale dobru, čak odličnu prođu i prst je konačno uprt u Susak. Tvornica konzervi uz more u Donjem Selu proradila je 1939. godine. Izgrađena je na za to pripremljenom platou tik uz školu u kojoj su još od 20-ih godina 20. stoljeća mali Suščani učili sve na talijanskom. S druge strane platoa 1936. izgrađen je vinski podrum za otkup, preradu i izvoz susačkog vina (zatvoren je 1959. godine). Iste godine do otoka je doveden podmorski kabel i uspostavljena je telefonska veza s kopnom. Korak po korak Susak je počeo prevladavati svoju insulariziranost.

Oko pitanja kad je i kako kapitalizam odmijenio feudalizam i danas se lome koplja. Suščani su ga iskusili kad su se u vrijeme filoksere upustili u specijalizaciju koja ne bi opstala da nije bilo razvijenog kopnenog tržišta, ali to se događalo izvan otoka, na kopnu na kojem su ponuda i potražnja u to vrijeme u punoj mjeri djelovali u korist otočana. Kapitalizam je stigao na otok na dan kad je zaposlenik društva Mazzola SA prvi put krenuo po selu s bubnjem oglašavajući da je stigla svježa riba i da u tek otvorenoj tvornici ima posla za dvije do tri nadnice, *žurnade*, kako se to onda zvalo. Na agrarno prenapučenom Susku pozivu su se odazvale uglavnom Suščanke koje su se lakše odvojile od poljoprivrednih poslova nego Suščani i prvi put očistile ribu koja je zatim stavljena u konzerve. Sljedećih nekoliko godina Suščanke bi, u dane kad bi stigla riba, prelazile prag tvornice i iz sitnoposjedničke insularizirane poljoprivrede stupale u industriju u kojoj je netko drugi određivao što će se raditi i kako. Soliti su znale, ali ne i konzervirati, i imale su prihvatiti što im je bilo rečeno. Čistile su ribu i predavale je strojevima koje su pokretali i nadgledali stručnjaci čijim su se vještinama mogle samo čuditi. Teško da su išta znale o kapitalu i investicijama, ali im je bilo jasno da otočani takvo što ne mogu pokrenuti sami i da pod tim krovom mogu samo raditi za stranca koji je stigao preko mora, govorio talijanski i poučio ih da se pogon u koji su dolazile zove *kanerija*. Odradile bi žurnadu, primile novac i odlazile iz kapitalizma natrag u selo. Istog dana, kasno popodne vratile bi se poslovima koje su poznavale i mogle kontrolirati.

Četiri godine kasnije u okruženju otoka uslijedila je još jedna promjena koju su Suščani mogli samo promatrati. Italija je kapitulirala usred rata, a tvornica je zatvorena. Ne zadugo, jer je 1945., po završetku rata, došlo do još jedne promjene. Susak se našao u sastavu Jugoslavije, zemlje koju su Suščani prije rata promatrali iz Italije, a

sad se iskrcala na otok s vijestima o novom socijalističkom uređenju. Novom i posve drugačijom ubrzo se pokazala i socijalistička razvojna politika. Kao i prilikom iskrcavanja kapitalizma, Suščani su i ovog puta mogli zapamtiti datum. Ovog puta iskrcali su se planeri koji su sazvali javni skup i otočanima prenijeli ideju o nužnoj intenzivnoj industrijalizaciji nacionalne ekonomije.

Još iste godine demontirali su tvornicu konzervi, ukrcali dijelove na brod i otplovili naočigled Suščana koji su opet mogli samo gledati i možda se pitati kako se to industrijalizacija postiže oduzimanjem industrije. Rečeno im je tek da tvornica ide na veći otok, Lošinj, i da se isto sprema i tvornici na Unijama gdje se konzerviralo još od 1922. Ono što su planeri imali na umu, ali otočanima nisu rekli, bila je ekonomija razmjera koju su željeli postići demontažom i odvozom tvornica konzervi s malih otoka i montažom jedne, mnogo veće na većem otoku. Planeri, međutim, nisu mogli okupiti i ulov. Ribolov je još uvijek bio tradicionalan i ostao je raspršen po arhipelagu pa je ubrzo oprema tvornice vraćena na Susak. Ponovno je konzerva morala ići za ribom, a ne obrnuto. Zlatni dani konzerviranja su, međutim, prošli. Konzerve su se mogle prodavati samo na domaćem tržištu, a potražnja je smanjena. S druge strane, svi inputi osim ribe morali su se uvoziti ili kupovati kod kuće po visokim cijenama, a troškovi transporta su se povećali.

Riba se na otoku konzervirala do 1964. godine kada je tvornica zatvorena zbog nagomilanih gubitaka. Već 1954. u njoj je radio samo 21 Suščan. Dimnjak i glavna zgrada ubrzo su srušeni. Danas nema znakova da je otok Susak ikada bio čvorić industrijske mreže jedinstvene u povijesti hrvatskih otoka.[11]

HOBOKEN, NEW JERSEY, USA

Bliži geografskom središtu Europe od Rima i Beča, pa i od Zagreba i Beograda, Susak je tako još jednom ostao na margini iako je i po treći put uhvaćen u gospodarsku mrežu bačenu s kopna. Nakon mreže vinogradarstva i vinarstva europskih razmjera u kojoj je opstao zahvaljujući svojoj pjeskulji i vještinama, a onda i mreže industrije konzervi u kojoj se prilagodio došljacima s kopna, ali i preživio, otok je zahvatila mreža socijalističke industrijalizacije u kojoj, kao što se ubrzo pokazalo, nije mogao opstati. Mali otok našao se u vrevi planske ekonomije u kojoj se poticao odlazak sa sela u grad, upućivalo seljake da postanu radnici i činilo sve da se što prije zahukta razvoj takozvane teške industrije. Seljaci su morali prihvatiti cijene znatno niže od tržišnih i prodavati svoje proizvode državnom lancu dućana u kojima su po ne mnogo višim cijenama preprodavani

[11] Ekonomska povijest naših malih otoka proučavana je daleko manje od povijesti onih većih. Podatci o susačkoj kaneriji tako su nedostupni, ako uopće više i postoje. U spomen na otočnu industriju u Donjem je Selu još početkom 60-ih godina 20. stoljeća stršio odavna hladni tvornički dimnjak i to je sve. Priču o konzerviranju ispričao nam je Anton Picinić-Toninov koji je radio u tvornici.

radništvu. Troškovi rada tako su bili niski, pa je u kalkulacijama državnih tvornica ostajalo više za investicije. Investiralo se u industriju, a nove tvornice trebale su sve više radne snage koju nije trebalo skupo plaćati, pa bi ostajalo za daljnje investicije. Sudeći po ponekad i dvoznamenkastim stopama rasta, sve je išlo po planu. U zamahu poratne obnove, pažnja socijalističkih planera i svjetla socijalističke propagande bili su upereni na tvorničke dimnjake, radne pobjede i rastuća industrijska središta. Sela koja više nisu bila agrarno prenapučena, često više ni napučena, ostajala su u sjeni. U sjeni su ostali i mali otoci.

Ekonomska politika koja sili poljoprivrednike na cijene niže od tržišnih nije mogla donijeti ništa dobroga otoku koji se desetljećima specijalizirao u vinogradarstvu i vinarstvu i još davno uhvatio u mrežu tržišne razmjene. Plaće u tvornici konzervi bile su niske, a među proizvodima koje je trebalo prodavati državnoj trgovačkoj mreži ispod cijene, bilo je i vino. Najvažniji, mnogima i jedini izvor prihoda počeo je presušivati. Usred planske ekonomije Suščani su počeli planirati odlazak. Preko mora, uglavnom, jer na domaćem kopnu, po vlastitoj procjeni, nisu imali što tražiti. Okolnosti im ovog puta nisu išle na ruku. S jedne strane, Susak je za rata bio sklonište na kojem je 1945. godine bilo 1760 žitelja, najviše u povijesti otoka. S druge, unatoč dobrim godinama od grožđa i vina nije se moglo živjeti, a riba kojom bi se pomogli, morala je u tvornicu. Već za popisa 1948. godine na Susku je nabrojeno 1629 stalnih stanovnika. Pet godina kasnije bilo ih je 1434 (Korenčić, 1979). Odlazilo se većinom u SAD, uglavnom nelegalno. Momci bi se ukrcali na trgovački brod kao mornari i pobjegli u prvoj američkoj luci, veslalo se do Italije, odlazilo se na kopno i ilegalno prepješačila granica, tražio azil u Italiji i Austriji. S otoka s kojeg se desetljećima odlazilo prodavati vino, odjednom nije bilo lako otići. Tijekom 50-ih i početkom 60-ih godina 20. stoljeća otišli su samo najpoduzetniji, njih četiristotinjak.

Socijalistička stega ipak je počela popuštati. Sredinom 60-ih jugoslavenske su vlasti odlučile odškrinuti, a onda i otvoriti izlazna vrata. Putovnica se mogla dobiti redovitim putem, konačno se moglo putovati u inozemstvo i više puta, najlakše i najviše u europske zemlje kojima je trebalo radne snage. Mnogi su postali „gastarbajterima", a mjesta na kopnu, ona manja u slabo razvijenim krajevima, počela su gubiti i stanovništvo. Ona još manja, na malim otocima, suočila su se s egzodusom. Već 1971. na Susku su službeno popisana 323 stanovnika.

S hrvatskih se otoka odlazi put kopna ili preko oceana još od kraja 19. stoljeća. Ovisno o navodnim mogućnostima boljeg života, o inerciji po kojoj se ide kamo idu i drugi, ponekad i tek zbog nečije priče da je preko mora bolje, ali uvijek nevoljko. S tugom i nadom, odlazilo se u obje Amerike i Australiju, u Novi Zeland, Južnu Afriku itd. *Push factors*, kako to zovu ekonomisti, uvijek su bili jači od *pull factors*. Otočani bi kretali u grupama, ponekad i velikim, prelazili ocean, ponekad i dva, i redovito stizali u mjesta u kojima ih nitko nije čekao. Obično bi se rasuli i potražili zemljake tek nakon što bi se kako-tako snašli. Osnivali su udruge, klubove, počeli se okupljali na dan svetca zaštitnika svog otoka. Odlazilo se i sa Suska. Otok je oduvijek bio prenapučen i Suščani su odlazili i prije i nakon filoksere i između dva rata. Toninov nam je pričao kako su pred

II. svjetski rat odlazili u Ameriku, pa i preko nje do zapadne obale i nalazili posla na razmeđu SAD-a i Kanade, između gradova Seatllea, Tacome i Vancouvera. Krčili su šume, radili u pilanama, prevozili drva, a mnogi su iskoristili vještine koje su donijeli sa sobom i ribarili. Nakon II. svjetskog rata pomorski je promet između Amerike i Europe procvjetao i bilo je mnogo posla u lukama na istočnoj obali. Sad već navikli na potragu za poslom, vratili su se na istok i, tko zna zašto, izabrali gradić Hoboken na rijeci Hudson u državi New Jersey. Kad su 60-ih godina 20. stoljeća počeli pristizati u većem broju, Suščani su po tko zna koji put pokazali da je njihov otok poseban. Za razliku od mnogih raspršenih otočana išli su tamo i samo tamo gdje je već bilo Suščana i ubrzo razvili malu enklavu u kojoj se govorilo *po susacku*, a u mnogočemu i živjelo kao na otoku. U Hobokenu se brinulo za pridošle s otoka, pomagalo im se u pronalasku posla, samo tamo kupovane su kuće, bilo je i trgovina u kojima nije trebalo znati engleski. Osnovan je *Sansego Soccer Club* koji je imao svoje prostorije za priče o nogometu i još koječemu. Godinama se tamo svake subote održavao ples samo za Suščane. Mladi su tancali, a none i tete sjedile uza zid i razmatrale tko će poći za koga. Predani Suščanin Andrija Matešić godinama je sve strpljivo bilježio, pa se priča o otoku koji je otišao u Ameriku može potkrijepiti brojkama. Tako znamo da je krajem 80-ih godina 20. stoljeća u Hobokenu, u New Jerseyju, i obližnjem Fairviewu živjelo ne manje od 2500 Suščana. Više nego što ih je ikad bilo na otoku; kroničar Matešić pričao nam je kako se tome i nije čudio jer su se Suščanke i dalje udavale samo za Suščane, a Suščani prosili samo Suščanke. Doći na svijet kao Suščanin moglo se i u Americi. Tema je našla mjesta i u beletristici. U Zagrebu je još 1997. izišao roman o ljubavi američke Suščanke i jednog od rijetkih mladih Suščana na otoku. Naslov govori da mali otoci nisu lišeni romantike: *Rapsodija na otoku Susku* (Basarić, 1997).

Mjesto okupljanja u Hobokenu i danas je crkva sv. Ane, a u Fairviewu crkva sv. Ivana Krstitelja. Djeluje i *St. Nicholas Society of Sansego*, pjeva se u klapi *Susak*, a Suščanke se uza sve to okupljaju i u *Društvu Sv. Krunice*. Susak po tome nije poseban, hrvatski otočani dio su identiteta oduvijek zasnivali u vjeri, ali upada u oči koliko Suščane vjera povezuje i koliko im je pomogla i još uvijek pomaže da u američkom loncu ne otope svoju otočnost. Održavaju se veze s Maticom hrvatskih iseljenika, a Pino Morin Skulcinov, fetivi Suščanin, krajem 80-ih godina 20. stoljeća kandidirao se za gradonačelnika Hobokena. Ne uspješno, doduše, ali su se u *Sansego Soccer Club* složili da mu je to pomoglo u poslu.

TREĆI MILENIJ, LADANJSKI OTOK

Seleći se u Ameriku, Suščani su selili i svoj otok. Ne sav, ali u Hobokenu ima ulica u kojoj se govori *po susacku*, održavaju se običaji, imena djece su i susačka i američka, ali prezimena opstaju, a nogomet koji hrvatski iseljenici nose sa sobom ma gdje išli, igra se i dalje. Ubrzo su, međutim, vidjeli da se otok ipak ne može sav preseliti i da će Susak,

New Jersey i Susak, Croatia još generacijama biti u raskoraku. Jedna od važnih djelatnosti *Sansego Soccer Cluba* i njegova predsjednika Brune Morina Skulcinova postalo je tako organiziranje grupnih putovanja na rodni otok. Već 1967., prvi put nakon II. svjetskog rata, 160 američkih Suščana dolazi u dirljiv posjet koji su svi željeli ponoviti i odonda ga i ponavljaju svake godine. Skulcinov nam je pričao kako se ubrzo uobičajilo provoditi godišnji odmor na starom otoku. Već 1968. Suščani iz Hobokena mogli su tako promatrati kako još jedna mreža s kopna zamalo zahvaća otok. Te godine naftaši INA-e dovezli su opremu za bušenje na otok i počeli bušiti nasred nogometnog igrališta u Donjem Selu. Naftna dizalica bila je visoka 46 metara, viša od svega što je ikad izgrađeno na otoku, a bušila je 5000 metara duboko. Nisu našli ništa, pa su se spakirali i otišli, ne pitajući se smije li se tek tako banuti na otok i bušiti 50-ak metara od prvih kuća. Naviklima na iznenadne pojave komparativnih prednosti, a i na nepozvana iskrcavanja, Suščanima je ovog puta ostala samo tema za večernja okupljanja u *Sansego Soccer Clubu*.

Amerikanci, kako na hrvatskim otocima, pa i na Susku zovu odseljene otočane, mogli su tijekom sve češćih posjeta promatrati kako infrastrukturni sustavi s kopna dopiru do otoka. Sporo ali sigurno; pune 43 godine nakon telefona, u listopadu 1979., položen je podvodni kabel kojim je Susak uključen u kopnenu, sada već otočno-kopnenu elektroenergetsku mrežu. Podosta kasnije, 1993., pošta na Susku dobila je UKV vezu s automatskom telefonskom centralom na otoku Krku i četiri javne govornice, a kapacitet telefonske centrale na otoku podignut je na 256 telefonskih priključaka. Mobilnih mreža još nije bilo pa je uspostavljena veza doživljena kao veliko postignuće. U zimu 1979., niti tri mjeseca nakon dolaska struje, orkansko jugo razorilo je lukobran i rivu, potopilo više čamaca i poplavilo Donje Selo. Šteta je bila velika i uklanjala se godinama, a vijest je promptno stigla do Hobokena. U *Sansego Soccer Clubu* se, kažu, vrlo ozbiljno razgovaralo o susačkim stupovima i sumnji da će jednog dana popustiti.

Promet nekretnina pokrenut u to vrijeme pokazao je, međutim, da kupci brojnih praznih kuća otok smatraju itekako stabilnim i privlačnim. Nakon gotovo dvadesetogodišnjeg oklijevanja, duljeg nego na drugim malim otocima, Suščani su počeli prodavati kuće takozvanim vikendašima, kupcima s kopna koji su ih uređivali i počeli se njima koristiti kao vikendicama. Uglavnom ljeti, jer je otok predaleko da bi se s kopna dolazilo tijekom vikenda. Dvjestotinjak preostalih Suščana odonda svakog ljeta dočekuje oko 800 vikendaša i domaćih, sve više i stranih turista. U jesen se vraćaju u osamljeničku svakodnevicu otoka koji je jednom imao 470 duša na svakom km^2. Susak je 1988. godine imao 684 kućna broja. Stalno nastanjenih kuća bilo je oko 100, vikendica je bilo 250, a još toliko kuća čekalo je obnovu i prodaju. Te godine počeli su radovi na obnovi župne crkve, koji će trajati dvije godine. Suščani u Hobokenu za to su prikupili 128 tisuća američkih dolara (Sokolić, 1993).

Početkom 90-ih godina 20. stoljeća živnulo je na oba otoka. I na Susku i u Hobokenu budno se pratilo osamostaljenje Hrvatske i mnogi su se učlanili u Hrvatsku demokratsku zajednicu, stranku koja je dobila prve demokratske izbore. Uslijedio je rat koji je bjesnio od 1991. do 1995., daleko od otoka kao i svi prethodni. Suščani su dugovječni, oni rođeni pred I. svjetski rat mogli su se pohvaliti da su promijenili pet dr-

žava, a da ni jednom nisu kročili nogom na kopno. HDZ nije zaboravio mali otok koji mu je pružio veliku podršku; do sada su ga obišla tri predsjednika Republike Hrvatske i štošta obećali. Mnogobrojne fotografije snimljene tih dana, naročito predsjednički *selfieji*, zauzimaju danas najveći zid u prostorijama Malonogometnog kluba Susak (Futsal Club Susak) u Donjem Selu.

Odmah po uspostavi nove države 1991. na platou od groblja prema jugoistoku izravnat je teren za novi, moderni vinograd. Ulagač je i ovog puta bio Talijan, i to lošinjskih korijena, Francesco Cosulich. Već 1991. zasađeno je 32 000 sadnica raznih sorti. Projekt je započet još u Jugoslaviji koja je polako otvarala vrata stranim ulagačima i uz dobrodošlicu nastavljen u osamostaljenoj Hrvatskoj. Potrebne dozvole dobivene su brzo, ali državna administracija nije mogla prokrčiti zarasle, nekad brižljivo održavane putove do platoa. To su učinili Suščani iz Hobokena. Četvorica Picinića, Ivan/John, Vito, Stefano i Nikola, odvojili su 40 000 dolara i još 1989. kupili bager i dopremili ga na otok. Te su godine kao i obično došli na godišnji odmor i usput naučili jednog Suščana kako će bagerom prokrčiti putove, zatrpavati smeće i biti na usluzi otočanima. Odonda svećenik ne mora zvati Lošinjane da dođu na Susak kad netko umre u Donjem Selu, a na otoku nema šestero ljudi koji bi jedva prohodnom stazom ponijeli lijes do groblja (Turčić, 1998). Dvije godine kasnije prokrčenim putom na plato su dovezene i Cosulicheve sadnice. Te godine na otoku je popisano 188 žitelja. Novi ulagač teško je nalazio radnu snagu za svoju investiciju, a kad je 2001. još jednom popisano samo 188 stalnih stanovnika, bilo je jasno da će vinogradi u kojima bi nekad radilo koliko god treba vinogradara, ostati neobrađeni. Proizvodnja vina nije posve propala, a vino *sansigot* od endemske loze *sušćan crni* ne prodaje se loše. Ozbiljni pokušaji obnove, međutim, ne uspijevaju. Popis proveden 2011. godine nije unio optimizma; popisan je 151 stanovnik. Deset godina kasnije, 2021., popisano ih je 139. Prema tvrdnjama samih otočana, na otoku stalno ne živi više od 120 stanovnika.

S druge strane, Suščani moraju priznati da je otok infrastrukturno sve bolje opremljen. Godine 2001. započela je gradnja vodovoda i kanalizacije s vodospremom od 750 m^3, a 2012. učenici Osnovne škole na Susku uključeni su u e-nastavu matične škole u Malom Lošinju. Glavna ulica popločena je 2016. godine, a 2017. proradio je desalinator morske vode, dovoljno izdašan da u vodospremi bude dovoljno vode i ljeti kad turisti i vikendaši udeseterostruče stanovništvo otoka. Novo pristanište, lukobran s trajektnom rampom dugačak posve dovoljnih 147 metara, dovršeno je 2018. godine. Brine se i o nematerijalnom. Tradicijska procesija u čast Velog križa obnovljena je 2017. godine, a arhaični čakavski govor Suska, koji uzmiče pred govorima došljaka s kopna, zaštićen je kao nematerijalno kulturno dobro Republike Hrvatske.

Mjera koju je 1998. proveo Grad Mali Lošinj bila je posebno obećavajuća. Suščani su uz pljesak iz Hobokena osnovali Dom za starije i nemoćne osobe, a Grad mu je dodijelio zgradu u svom vlasništvu. Očekivalo se da će se Amerikanci vraćati na otok kad ostare i da će dom uvijek biti pun. Prve dvije godine u domu se okupilo nešto starih Suščana koji su starost dočekali na otoku, a iz Hobokena je stiglo nekoliko predbilježb-

bi. Ne i dovoljno, i dom je na iznenađenje mnogih već 2012. zatvorio vrata zbog premalog broja korisnika. Infrastrukturni projekti koji su se u to vrijeme naveliko razmatrali, kasnije i ostvarili, predviđani su i za mlade i stare. Sljedećih godina ostvarili su se samo za vikendaše i goste te za otočane koji su još daleko od starosti i nemoći. Sudeći po dva posljednja popisa, većina njih su došljaci, novi otočani sa svojim viđenjem otoka i što treba na njemu činiti. Stari Suščani mogli su samo promatrati kako se okreće ključ u bravi doma i zaključiti da se otok konačno preselio u Hoboken.

Nakon 2000 godina naseljenosti, ratova i vladara, korištenih i nekorištenih komparativnih prednosti, težaštva i konačnog preseljenja na drugi kontinent, Susak je kročio u treći milenij. Suščani za koje se u Novom svijetu nije našao novi otok, nego tek lučki gradić uz megapolis, snašli su se, razvili i udvostručili zahvaljujući brizi jednih za druge i solidarnosti. Otok su preslikali i čuvali što su bolje znali i umjeli da bi ga u trećoj generaciji, nakon pedesetak godina premjestili u sjećanja i nastavili živjeti kao Amerikanci, sada već pravi. Susak koji je ostao u Jadranu zadržao je premalo otočana da se o njemu brinu kao nekad, a država im dograđuje luku i uvodi brodske linije da se s otoka može lakše otići. Čini se da odlazak 90 % stanovništva u tridesetak godina nije uznemirio nikog osim samih otočana. Po mnogo čemu poseban, Susak se po tome ne razlikuje od drugih malih hrvatskih otoka.

Danas, jednako kao i u povijesti, opterećuje ga proturječnost malog priobalnog otoka: insulariziran, a opet svaki čas uhvaćen u neku mrežu bačenu s kopna iz koje se teško izvući. Ova posljednja koja se plete izgradnjom infrastrukture za otočane kojih više nema i proglašava dobrodošlim učinkom otočne razvojne politike, namijenjena je prvenstveno povremenim, ljetnim korisnicima. Preostali fetivi Suščani mogu se samo pitati nije li za razvoj potrebno još nešto i čemu služe cijevi i kabeli, brodske linije i brzi internet ako se istovremeno ne potiču djelatnosti kojima će se održivo iskorištavati otočni resursi. Opremljen infrastrukturom bolje nego ikad, Susak ima manje stanovnika nego što je ikad imao i polako se pretvara u ladanjski otok. Ostatci zajednice koja je nekad mnogo proizvodila i živjela teško, danas smještaju i hrane turiste, ne proizvode gotovo ništa i žive mnogo lakše. Možda zato odlučnost za opstankom nije oslabila čak ni kod starih. Anton je Picinić-Toninov *molol cimu* pred rat 1990. godine.[12] Optimizam ga nije napuštao do zadnjeg trenutka. Te večeri na Susku priču o rasklimanom otoku završio je pogledom u zvjezdano nebo. Nema straha od utapanja, ustvrdio je on koji je toliko puta vezao barku za susačke i druge molove. Pukne li pretposljednji, a onda i posljednji stup, otok će se samo zaljuljati i zaploviti, već nekamo. Na to se nije imalo što reći, ali on je svejedno pokazao rukom da nije završio. „Potrajat ćemo," rekao je, „potrajat."

[12] Suščani smatraju da umrijeti prije svega znači otploviti. Odveže se konop (*mola se cima*) i krene.

LITERATURA

Basarić, Z., 1997, *Rapsodija na otoku Susku*, Zagreb: Trgo-Rast.

Basioli, J., 1984, *Ribarstvo na Jadranu*, Zagreb: Nakladni zavod Znanje.

Bohaček, N., 1964, „Tristan da Cunha and Susak", *Liječnički vjesnik*, 86(11), 1412-6.

Brožek, J., i Buzina, R., 1957, „Rast djece i krvno srodstvo", u Mirković, M., ured., *Otok Susak*, 389–397, Zagreb: JAZU.

Dolinar-Osole, Z., 1957, „Prilog poznavanju genealogije", u Mirković, M., ured., *Otok Susak*, 459–475, Zagreb: JAZU.

Fortis, A., 2014, Ogled zapažanja o otocima Cresu i Lošinju, priredio J. Bratulić, s talijanskog preveo D. Balenović, Split: Književni krug.

Gračanin, Z., 1957, „Pedološke prilike", u Mirković, M., ured., *Otok Susak*, 73–113, Zagreb: JAZU.

Jelaska, M., 1957, „Lozne sorte i njihova obrada", u Mirković, M., ured., 237–261, *Otok Susak*, Zagreb: JAZU.

Korenčić, M., 1979, *Naselja i stanovništvo Socijalističke republike Hrvatske 1857-1971*, Djela JAZU knjiga 54, Zagreb: JAZU.

Kralj-Čerček, L., 1957, „Utjecaj prehrane, tjelesne građe i socijalnog porijekla na vrijeme pojave menarhe", u Mirković, M., ured., 435–440, *Otok Susak*, Zagreb: JAZU.

Lopašić, R. i Mikić, F., 1957, „Duševne poremetnje", u Mirković, M., ured., *Otok Susak*, 535–551, Zagreb: JAZU.

Medarić, J., 1957, „Vinogradarska monokultura", u Mirković, M., ured., *Otok Susak*, 201–236, Zagreb: JAZU.

Mikić, F., 1957, „Menarha i menopauza kod Suščanki", u Mirković, M., ured., *Otok Susak*, 441–443, Zagreb: JAZU.

Mirković, M., 1957, „Otočna zajednica Suska", u Mirković, M., ured., *Otok Susak*, 3–44, Zagreb: JAZU.

Rudan, I., Stevanović, R., Vitart, V., Vuletić, G., Sibbett, L., Vuletić, S., ... Cvjetanović, B., 2004, „Lost in Transition – The Island of Susak (1951 – 2001)", *Collegium Anthropologicum* 28(1), 403–421.

Sokolić, J., 1993, „Otok Susak – mogućnosti revitalizacije", *Društvena istraživanja*, 3(4-5), (12-13), 503–515.

Stulli, B., 1959, *Ustanak mornara u Boki Kotorskoj 1. – 3. februara 1918*, Split: Izdanje mornaričkog glasnika.

Šarac, J., 2017, „The remote isolate of the Croatian littoral – 50 years of research on the island of Susak with new insights into its genetic diversity", *Collegium Antropologicum*, 41(1), 11–18.

Škerlj, B., Mikić, F. i Dolinar, Z., 1957, „Prosječni odrasli Suščanin", u Mirković, M., ured., *Otok Susak*, 413–434, Zagreb: JAZU.

Turčić, A., 1998, *Susak, otok pijeska, trstike i vinograda*, Susak: Župni ured Susak.

Vižintin-Dekaris, N., 1957, „Ginekološki nalazi", u Mirković, M., ured., *Otok Susak*, 559–560, Zagreb: JAZU.

Olujni arhipelag

Prilog halijeutičkoj antropologiji Viškog otočja

JOŠKO BOŽANIĆ

GEOGRAFSKO ODREĐENJE

Viški arhipelag smješten je usred Jadrana. Najveći otok je Vis, a od njega dalje na pučini puno manji Ravnik, Budihovac, Jabuka, Brusnik, Sveti Andrija, Biševo i Palagruža. Ovo je jedini prostor Jadrana unutar kojeg je prije 220 milijuna godina došlo do velikih geoloških promjena prodorom dijapira – mase užarene dubinske soli koja je provalila prema površini uzdižući sedimentne ploče formirane petrifikacijom pijeska i ljuštura morskih organizama. Središte te tektonske provale iz dubina Zemlje bilo je u prostranoj uvali Komiže. Njezini vrhovi strše nad morem kao otoci Jabuka i Brusnik ili pak nisu doprli do površine mora te su ostali kao poznati ribarski brakovi (podmorski otoci) Kavalina (kod Brusnika), a vjerojatno i Gatula, Sika od Trešjovca i Tara kod otoka Biševa. Poseban geološki kuriozitet jest najudaljeniji otok Viškog arhipelaga, Palagruža, geološki najstariji jadranski otok.

Jadranski otoci nekadašnji su vrhovi planina koje su se uzdigle nad nepreglednom ravnicom po kojoj su tekle rijeke Krka, Cetina i Neretva, na istočnoj strani i rijeka Pad. Porast razine mora na kraju mlađeg glacijala prije dvanaest tisuća godina pretvorit će ih u jadranske otoke. Na sjeveroistočnim predjelima Visa golemi su eolski nanosi, čitava plodna polja pijeska koja su donosili siloviti sjeverni vjetrovi pušući s dinarskih planina preko ravničarskih pjeskovitih polja. Na južnoj obali Visa, koja je na udaru žestokih južnih vjetrova, nastale su tako i brojne geomorfološke formacije – špilje i uvale, pravokutni oblici naslaganih blokova ili špiljskih otvora.[1]

[1] Upotrijebljeni su podatci i navodi iz Plana upravljanja Geoparkom Viški arhipleag: https://cdn.prod.website-files.com/61c35ff739775903fc2bc8f9/67853accfcee9726a25a28c6_Plan%20upravljanja_%20GPVA_HR.pdf.

Rute

Najstariji i najfrekventniji transjadranski put između istočne i zapadne obale Jadrana bila je ruta koja vodi s poluotoka Gargana u talijanskoj pokrajini Puglia preko otočja Palagruže, Biševa i Komiže u jugozapadnoj uvali otoka Visa i rta Punta Planka poznatog u antici kao Diomedov rt blizu Trogira. Naziv Diomedov put nastao je prema imenu ahejskog junaka u Trojanskom ratu iz Homerove *Ilijade* koji kao i Odisej plovi Sredozemljem poslije pada Troje u potrazi za novim zemljama. Jednu je našao na poluotoku Garganu gdje je osnovao nekoliko gradova. Istraživao je i zemlje na istočnom Jadranu te je na ovom najstarijem transjadranskom putu vjerojatno posjetio i komišku uvalu, zanimljivu pomorcima zbog izvora svježe vode na njezinim plažama.

Na Jadranu su rasla i padala carstva i kraljevstva, a Hrvati koji su se ondje doseljavali u 7. stoljeću iskusili su vladavinu Rimljana, hrvatskih kraljeva, Mlečana i Austrijanaca. Britanci su Vis nazvali *The Gibraltar of the Adriatic* početkom 19. stoljeća, kada je Vis bio britanski *porto franco* za trgovinu s Europom u vrijeme Napoleonove kontinentalne blokade. Vis je poznat i po čuvenoj pomorskoj bitci Boj pod Visom koja se 1866. pretežno vodila duž njegove sjeverne obale. Austrougarska mornarica porazila je tada nadmoćnu talijansku armadu. Zastavni brod *Re d'Italia* potopljen je uz sjevernu obalu Visa, kod sela Okjucina.

GAJETA FALKUŠA — BARKA IZ DUBINA VREMENA

Morem oko Visa i njegova otočja plovilo se oduvijek. U dugom nizu koji počinje brodicama iz prethistorijskih vremena, nastavlja brodovima na Diomedovu putu i, barem za sada, završava modernim brodovima koji nadiru iz svih pravaca, ističe se ribarski brod zvan *falkuša*. Priča o njoj više je nego priča o jednom tipu ribarskog broda spašenog u posljednji trenutak od zaborava. To je priča o jednom insularnom svijetu najudaljenijeg nastanjenog hrvatskog otoka Visa. Priča o kolektivnoj memoriji sačuvanoj usmenom predajom otoka koji čuva svoju kulturnu posebnost i istovremeno pripada univerzumu sredozemne maritimne kulture.

Falkuša je ribarski brod koji vjerojatno dolazi iz antičke grčke tradicije o čemu svjedoči i njezin naziv *falkuša* od grč. *falkes* 'ograda', a u grčkom iz arapskog *halka* 'prsten', što govori o montabilnoj ogradi (falke) koja se može postaviti na bokove broda radi zaštite od valova i skinuti da bi brod bio niži tijekom ribolova. Riječ *gajeta* nastala je prema talijanskom gradu Gaeta na obali Tirenskog mora, a ime grada prema imenu dadilje trojanskog junaka Eneje, utemeljitelja Rima, koji je svoju dojilju *Kaietu* poveo na put Sredozemljem poslije pada Troje. *Kaieta*, kako pjeva Vergilije u epu

Eneida[2], umire na žalu gdje će joj biti grob, a grad koji tu nastaje nosi njezino ime Gaeta. Ti podatci govore o velikoj starini tog tipa broda poznatog u Sredozemlju od grčkih otoka (Kreta), talijanskih (Sicilija) do Španjolske (Palamòs) i Portugala (jedna se nalazi u Pomorskom muzeju u Lisabonu). Na Jadranu su gajete falkuše gradili korčulanski brodograditelji isključivo za komiške ribare, a falci za te brodove izrađivali su se u Komiži.

Kao pomorski narod, grčki kolonisti donijeli su iz svoje domovine Sirakuze na otok Vis ne samo visoko razvijeno umijeće brodogradnje i pomorstva već i svoje ribolovno umijeće. O tome svjedoče arheološki nalazi na Visu kao što su keramički utezi za mreže i brončane kovane udice, lik dupina na reversu isejskog novca i u mozaiku poda rimskih termi u Visu te likovi riba na isejskim vazama.

Za falkušu je vezana jedinstvena ribarska regata od Komiže do Palagruže, najduži veslački maraton na svijetu, ujedno i najstarija jedriličarska regata na Jadranu prema dokumentu iz godine 1593. koji se čuva u Županskom uredu u Visu. U vrijeme bonace veslači su bez prekida morali veslati od izlaska do zalaska sunca, i do petnaest sati bez prekida, da bi prevalili put teško natovarenim falkušama od Komiže do 42 milje daleke Palagruže. S malo vjetra iz pravaca sjeveroistoka do sjeverozapada stizali su na Palagružu za manje od sedam sati.

POSLJEDNJI BRODOLOM

Bilo je jutro 30. kolovoza 1986. godine, četvrti dan poslije strašne nevere koja je došla sa zapada i u uvali Porat na Biševu potopila tri barke. Među njima bila je i posljednja komiška gajeta falkuša – *Cicibela*, čiji je suvlasnik bio pokojni kapetan Aleksa Torre. Toga dana plakao je stari kapetan u svojoj konobi dok je plivaričar *Edi* podizao olupinu falkuše na svoju palubu. Taj prizor stari kapetan *Cicibele* nije mogao gledati. Bio je to prizor ravan iznošenju umrlog člana obitelji iz kuće.

Doista, komiška gajeta falkuša, jedinstven tip ribarske barke na ovom moru, doplovila nam je iz velikih dubina vremena da bi svoju plovidbu okončala razbivši se te olujne kolovoške noći krajem prošlog milenija o hridine otoka Biševa. Da se nije dogodio taj

---

[2] Publije Vergilije Maron: *Eneida* (početak VII. pjevanja)
Ed ancor tu, d'Enea fida nutrice
***Caieta**, ai nostri liti eternal fama*
Desti morendo; ed essi anco a te diêtro
Sede on orata se d'onore a' morti
È d' aver l'ossa con secrate e 'l nome
*Ne la famosa Esperia. Ebbe **Caieta***
Dal suo pietoso alunno esequie e lutto

brodolom, možda bi *Cicibela* kao i sve druge falkuše doživjela sudbinu starih drvenih brodova koji su obišli svoj životni krug. Bila bi spaljena u žrtvenom ognju u čast zaštitnika pomoraca svetog Nikole.[3]

Unutar komiške tvrđave Komune, kalafati su vratili *Cicibeli* prvobitni izgled, a komiški ribar Ivan Vitaljić Gusla opremio ju je jedriljem i ribolovnim alatima. Postala je muzejski eksponat i jedina materijalna veza s nestalim svijetom komiške ribarske povijesti.

Ars halieutica

Kulturna ustanova za istraživanje iskustva življenja s morem *Ars halieutica* osnovana je u Komiži povodom brodoloma posljednje komiške falkuše *Cicibele* 1986. godine. Institucionalizirana je povodom izgradnje nove falkuše *Comeza-Lisboa* za EXPO 98 u Lisabonu 1997. godine. Naslovni atribut *halijeutički* uzeli smo prema epu *Halieutica* koji je grčki pjesnik Opijan iz Kilikije (3. st.) napisao u progonstvu na otoku Mljetu te prema istoimenom epu rimskog pjesnika Ovidija koji je na temu ribolova ispjevao ep *Halieutica*. Ta riječ izvorno znači *ribarenje*, imenuje, dakle, primarnu ljudsku djelatnost, najstarije ljudsko umijeće na moru. U njezinu korijenu grčka je riječ *hals* što je jedan od pet naziva koje poznaje starogrčki jezik za more (*thalasa*, *kolpos*, *pelagos*, *pontos* i *hals*). Riječ *hals* još znači 'sol' – esenciju mora.

Ars halieutica jedina je institucija koja se sustavno bavi transdisciplinarnim znanstvenim istraživanjem hrvatske maritimne baštine. Fokus njezina istraživanja upravo je gajeta falkuša koju je ribarska tradicija Komiže na otoku Visu čuvala do sredine 20. stoljeća. To je jedinstven europski primjer sustavnog znanstvenog istraživanja jednog tipa broda koje je uključilo brodogradnju, navigaciju, ribarstvo, usmenu predaju, jezik, leksikografiju, halijeutičku etnologiju, tradicionalnu meteorologiju, toponimiju i antroponimiju, povijest i kulturnu antropologiju. Poslije dva desetljeća istraživanja *Ars halieutica* je pod pokroviteljstvom UNESCO-a i HAZU-a sagradila repliku gajete falkuše. Istraživački tim *Ars halieutica* rekonstruirao je povijesni brod i cjelokupni kulturni i društveni kontekst kojem je pripadao.

Preporod, misija

Novu falkušu izgradio je u svom malom škveru u Trogiru brodograditelj Tonči Bakica. Gradio je prema projektnoj dokumentaciji i pod nadzorom konstruktora falkuše profesora Velimira Salamona. Porinuću u Komiži 6. prosinca 1997. nazočili su najviši predstavnici EXPO 98 iz Lisabona i tako simbolično označili početak 100. svjetske izložbe na kojoj je Hrvatska prvi put sudjelovala. João Filipe Galvão de Carvãlho, direktor Festivala brodova na EXPO 98, dobio je čast da prinese baklju žrtvenoj barci i da ju zapali u čast svetog Nikole. Dok je prema drevnom običaju gorjela žrtvena barka

[3] Betinska gajeta istog imena, *Cicibela*, našla se na popisu kulturnih dobara Republike Hrvatske. Plovi i danas.

u čast zaštitnika pomoraca, na jednom komiškom žalu pred masom od dvije tisuće ljudi i pred kamerama brojnih novinara, portugalskih i hrvatskih, porinuta je u more nova falkuša koju će njezina kuma Simonetta Luz Afonso, direktorica portugalske izložbe na EXPO 98 u Lisabonu, krstiti imenom *Comeza-Lisboa*, povezujući tim imenom drevno ime Komiže i prijestolnicu Portugala, Lisabon.

Rođena iz vatre i dima žrtvene barke zaplovit će tog dana *Comeza-Lisboa* na svoje putovanje, koje traje od tada već dvadeset i pet godina, da bi predstavljala svojom plovidbom, ali i besjedom i slikom, jedinstvenu priču o svijetu komiških ribara s olujnog arhipelaga. U toj misiji prešla je ta povijesna hrvatska barka četrdeset i tri tisuće kilometara sudjelujući na najvažnijim europskim festivalima mora: Lisabon – EXPO 1998, Palamós – *Promediterranea, Jornades sobre: La Vela Latina* 1998; Brest – *Fête internationale de la mer et la narines* 2000, 2004, 2008; Venecija – *Regata storica* 2005, 2006; Brest – *Les tonners de Brest* 2012; Oslo – *Forbundet Kysten landsstevne – Bicentenari of the Norwegian Constitution* 2014; Cabo da Cruz (Galicija) – *XII Encontro de embarcacacións tradicionais de Galicia* 2015; Prag – *The boat Festival on the Vltava river NAVALIS* 2017; Strasbourg EU Parlament – *Terra Marique / Maritime Land – Floating Heritage in Support of European Recovery* 2022. Žrtvena vatra još je daleko.

KOMIŽA NA OTOKU VISU

> *Mi se nalazimo, gospodo, u sredini Jadranskoga mora, na ubavom i proslavljenom otoku Visu, koji je u to naše more dalje prodro, kao da ga se ne boji (...). Od davnih davnina ovi su otočani na glasu pomorci, na glasu ribari, a sila je faktičnih prilika od njih zahtijevala da se dadu na more, pametnije i razboritije, negoli drugi naši otočani, koji su bliže primorja, dakle bliže zaklona, bliže tihe luke, gdje da se za burnog vremena spase. A ovi su se otočani na vrijeme tako umno u svojoj struci razvili, te im nema para u našoj Dalmaciji. Oni su doveli svoje ribanje do priličnog usavršenja, a podigli su ga do pravog obrta, kako ćete se skoro osvjedočiti kad stanemo da ga s bližega promatramo. U Komiži je mnogobrojnih ribarskih lagja i svakovrsnih ribarskih sprava, pak je tu lijepe za vas prilike da gledate i proučite ta ribarska sredstva, koja bi u tolikom broju i u tolikoj raznolikosti vi uzalud tražili u drugom kojem mjestu obale naše. Ovdje se ribarskim zanatom ne bavi samo niža ruka, kako to obično biva po drugim mjestima, nego i izobraženija pa komiškim ribanjem vlada neki napredni duh koga u drugim mjestima još na žalost nema. Ovdje vam je, gospodo, aristokracija i inteligencija našeg obalnog ribarstva.*
>
> (Iz govora Petra Lorinija, carskog inspektora za ribarstvo, povodom otvaranja prvog tečaja o ribarstvu u Austro-Ugarskoj u Komiži 23. kolovoza 1897.).

Jadranski ribarski centar

Komiška riblja industrija nije imala premca na Jadranu. Stoljeća ribarenja odredila su i urbanu jezgru Komiže, jedinstven primjer ribarske arhitekture. Sve kuće uz more u prizemnim prostorijama bile su obiteljske manufakture za proizvodnju slane ribe. Iz njih se izvozilo na tisuće barila slane ribe u Veneciju, Grčku i zemlje Levanta. Ribari iz Komiže bili su do sredine 19. stoljeća jedini pučinski ribari Sredozemlja. U Komiži je podignuta i najstarija tvornica za preradu ribe u Sredozemlju (1870.). Prva u Europi bila je u Nantesu (Francuska), druga u Komiži – tvornica „Mardešić". Doprla je do obala Atlantika, daleko od svog otočnog ruba. Krajem 19. stoljeća Komižanin Mardešić podiže barake za soljenje plave ribe na Costa da Morte Finisterre u Galiciji (Španjolska). Bio je to početak španjolske riblje industrije. Dalmatinci su zadužili svjetsko ribarstvo dvadesetog stoljeća i preko oceana, u Amerikama. Među njima je bilo izumitelja čiji su izumi mijenjali svjetsku ribarsku povijest (Božanić, 2009).

Brodski motor – početak nestanka milenijske tradicije

Svijet o kojem ovdje govorimo živi još jedino u sjećanju. Počeo je nestajati s pojavom brodskog motora. Pojavio se na ribarskom brodu tridesetih godina i unio dramatične promjene. Tradicionalno iskustvo, koje je stoljećima izgrađivalo svoju superiornost u najsurovijim uvjetima borbe za opstanak, više nije bilo potrebno. Svekoliko znanje koje je ta tradicija održavala usmenom predajom i kontinuiranom ribolovnom, nautičkom i brodograditeljskom praksom, postaje suvišno. Preko noći dogodila se dramatična promjena te je postalo izvjesno da će čitav jedan osebujan, egzotičan svijet pučinskog fronta hrvatskog arhipelaga definitivno nestati i da o njemu već sljedeća generacija neće znati gotovo ništa.

Za razliku od Morlaka Dalmatinske zagore, koji još od vremena Alberta Fortisa svojom etničkom egzotičnošću privlače pažnju povjesničara i književnika, kasnije i sociologa i antropologa, svijet jadranskih pučinskih ribara, iako jedinstven u Sredozemlju, nije istražen i opisan. A riječ je o antropološki iznimno zanimljivoj insularnoj kulturi, o svijetu pučinskih ribara koji je i svojim jezikom i svojim običajima i načinom života bio drugačiji od drugih, a istovremeno povezan s univerzumom sredozemnog svijeta u tolikoj mjeri da je u njegovoj kulturi moguće pronaći utjecaje ne samo moćne, na Jadranu dominantne Venecije već i utjecaj kultura i jezika s dalekih sredozemnih obala. Bili su jedini u Sredozemlju koji su u prošlim stoljećima, kada je gusarstvo bilo najunosnije pomorsko zanimanje (na Jadranu sve do 30-ih godina devetnaestog stoljeća), lovili na otvorenom moru, u likvidnom elementu koji ne poznaje granice, koji povezuje obale, jezike i udaljene kulture. Prilog antropologiji hrvatskog ribarstva koji slijedi nastoji osvijetliti taj svijet iz njega samoga, iz njegova vlastita motrišta, pa i iz njegova vlastita jezika. Dakako, ovo je tek nacrt za jednu moguću halijeutičku antropologiju hrvatskog pučinskog arhipelaga kojem je Alberto Fortis u svom *Putu po Dalmaciji* posvetio tek nekoliko usputnih i površnih bilješki.

PALAGRUŽA – OTOK PUČINE

Palagruža je geološki najstariji jadranski otok. Prije dramatičnog porasta razine mora prije 12 000 godina bio je mnogo veći – protezao se u smjeru istok-zapad više od 20 milja. Na Maloj Palagruži, na predjelu Papina njiva, arheolozi su otkrili nalazište kremena koji se vadio prije osam tisuća godina, kada se pretpostavlja da su ga naselili prvi stanovnici. Koristio se za izradu raznih vrsta sječiva i vrhove strelica. Kada se gradio svjetionik na Palagruži 1874., otvoren je kamenolom sa sjeverne strane platoa Salamandrija. Ubrzo se pokazalo da će biti nemoguće sagraditi lanternu od palagruškog dolomitnog kamena jer je previše tvrd i zidari su na njemu oštećivali klesarsku opremu. Vidljivo je da su u zgradu svjetionika ugrađena samo dva reda kamenih blokova od tvrdog palagruškog kamena. Kada su uvidjeli da tako neće moći dalje, klesari su odlučili nastaviti gradnju kamenom koji je valjalo prenijeti s Korčule, što je poskupilo gradnju. Pri iskopu kave za kamen[4] otkriven je sloj vulkanskog pepela. Na Palagruži su geolozi identificirali i jedinstvenu vrstu crnog kamena biomineralnog podrijetla, nazvanog *pelagozit* po imenu Pelagosa (Palagruža), od grč. *pelagos* 'more, pučina' (Crnjaković *et al.*, 2005). Nalazi se u obalnom pojasu Palagruže, najviše do 13 m nadmorske visine i indikator je uzdizanja otoka za dva milimetra godišnje nad morem pod pritiskom izazvanim trvenjem planinskih sustava Dinarida i Apenina. Zbog toga se na Palagruži i na Brusniku koji se također uzdiže pod pritiskom tektonike jadranskih ploča mogu uočiti konglomerati oblutaka ili tzv. paleožala visoko nad obalnom crtom.

Liber Comisiae

Priča o Palagruži ne staje na otočnom rubu. Dopire do Komiže i okolnog mora, dočarava znamenite ribarske regate. Važna je za povijest hrvatskog ribarstva. Komiški ribari stoljećima su svojim falkušama dolazili u ribolov na ovaj otok. Hodočasnici na putu u svetu zemlju ostavljaju pisana svjedočanstva o prizorima masovnog pohoda komiških ribara koji u njezinim vodama love goleme količine plave ribe, sole ju i izvoze u Veneciju i zemlje Levanta. Na ribarske pohode na Palagružu kretalo se iz Komiške luke u regatama od stotinjak falkuša da bi se mogli oduprijeti gusarima koji su ih napadali ne samo zbog pljačke barila slane ribe već i zbog zarobljavanja ribara koje su prodavali na tržištu robova, odakle su odvođeni na galije.

Na Visu je sačuvana jedna neobična povijesna knjiga koja svojim najvećim dijelom dokumentira ribarsku povijest Komiže. To je *Liber Comisiae* – rukopisna zbirka dokumenata koju je prikupio kroničar Komiže don Nikola Borčić Jerolimov u drugoj polovini osamnaestog stoljeća, a danas se čuva u Županskom uredu u Visu.[5] *Liber Comisiae*

[4] Gotovo svaki otok na Jadranu ima ili je imao kamenolom. Zovu ih po talijanski, kave.

[5] Manuscript *Liber Comisae conscriptus anno Reparate salutis 1784.*

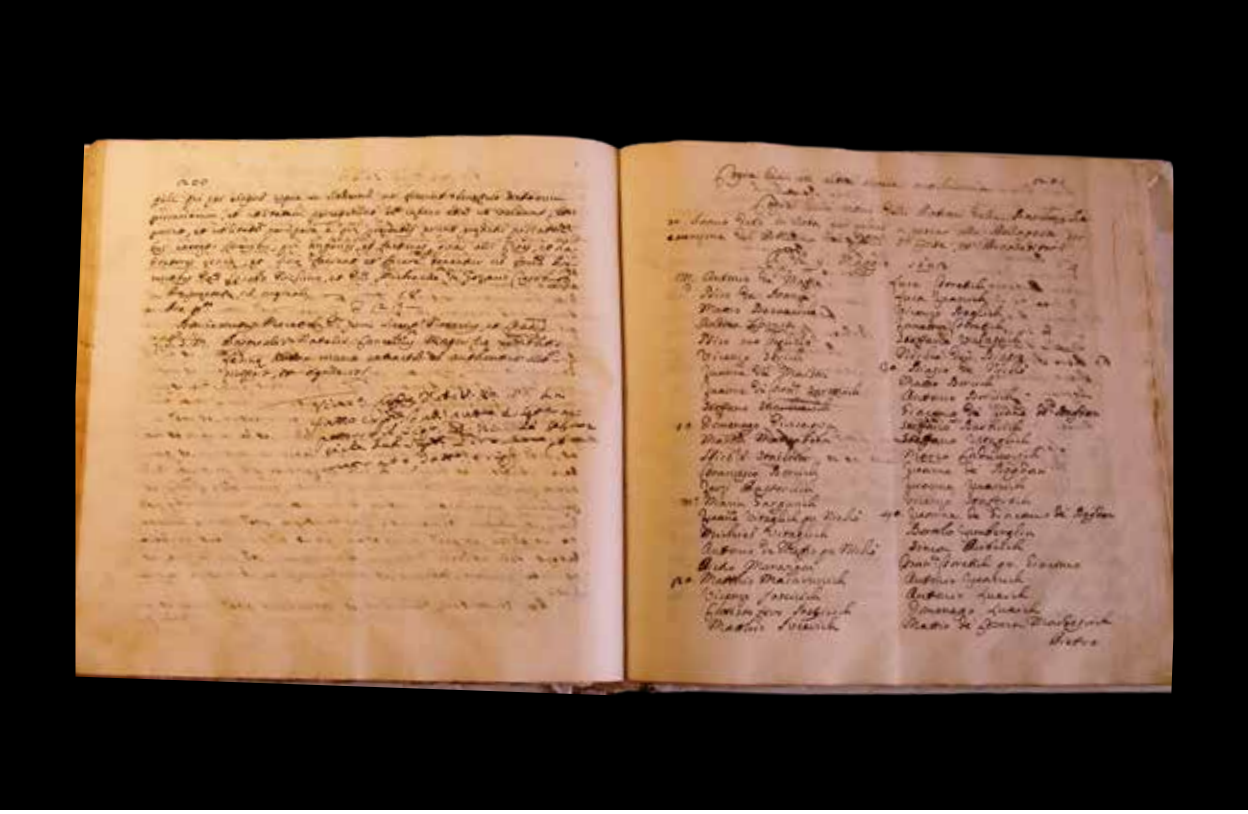

Slika 1. Manuskript *Liber Comisiae anno Reparate salutis 1784.* Autor: *Nicolaus Borcich Hieronymi Filius*. Stranica 201. *Liber* popisuje 74 komiška svićara prijavljena za regatu falkušama od Komiže do Palagruže 12. lipnja 1593.

sadrži najstariji dokument o regati falkuša od Komiže do Palagruže. Godine 1593., 9. svibnja, u središtu komune kojoj tada pripada otok Vis – u gradu Hvaru, sastavljen je popis sedamdeset i četiri vlasnika gajeta falkuša koje će početkom ribolovnog mraka sudjelovati u regati od Komiže do Palagruže (Novak, 1952: 44). U nizu dokumenata koji se odnose na prvu poznatu regatu određuje se da se svi prijavljeni ribari moraju javiti dvadesetog svibnja u Komiži glavarima ribolova Franji Borčiću i Jakovu Bogdanu. Zabranjuje se samostalan odlazak na Palagružu pod prijetnjom kazne od osamnaest mjeseci veslanja na galiji u okovima. Spominje se da će ratna galija pratiti regatu radi zaštite od gusara. Hvarski knez naređuje ribarima da se naoružaju puškama arkebuzama te zabranjuje sudjelovanje djeci ispod osamnaest godina. Svi ribari moraju slušati zapovijedi palagruških glavara ribolova, a ako bi im se suprotstavili, glavari ih mogu vezane poslati u hvarski zatvor (Novak, 1952: 54).

Na znak topovskog hitca u rano jutro dvanaestog lipnja 1593. krenula je tako iz Komiže armada od sedamdeset i četiri falkuše, predvođena ratnom galijom, prema četrdeset i dvije milje udaljenoj Palagruži. Na svakoj gajeti bilo je pet veslača i, ako tog jutra nije bilo vjetra, tristo i sedamdeset vesala zapjenilo je more kada je odjeknuo top na bedemu renesansne tvrđave u komiškoj luci. Do žala Palagruže trebalo je veslati bez prekida u maratonu koji je trajao oko petnaest sati. Regata je bilo i prije prve zabilježe-

ne, a plovilo se nebrojeno puta i kasnije. U ribe se išlo stoljećima usprkos zabranama, kaznama i progonima. Veneciji i njezinim ratnim galijama nije se moglo suprotstavljati; ostajalo je slati peticije i molbe, tražiti stara prava i biti uporan.

Peticije Veneciji i kazne

O upornosti svjedoči peticija venecijanskim vlastima od 16. svibnja 1637. Uime svih Komižana potpisali su ju komiški prokuratori Antun Delić i Vinko Karuza te glavari ribolova na Palagruži Antun Maffio i Vid Bogdan. Ističu da su ribari koji love mrežama vojgama jednom uživali ista prava. Kada su ih izgubili, izgubili su i pravo ribolova na Palagruži gdje nije moguće loviti mrežama tratama zbog neprikladnog podmorja. Naglašavaju da falkuše plove zajedno na Palagružu u velikom broju – i do stotinu brodova da bi se mogli suprotstaviti gusarima. Naglašavaju da oni čuvaju more i obavještavaju venecijanske vlasti o neprijateljskim brodovima s obzirom na to da je Palagruža bliže Apuliji nego Visu. Ističu i svoju zaslugu za tjeranje puljiških ribara s Palagruže (Novak, 1952: 79).

Nije pomoglo, ali ribari olujnog arhipelaga lovili su i dalje. Falkuše su isplovljavale svakog mraka, a upornost i otpor izrasli su u epopeju. Godine 1655.,25. srpnja, izrečena je u odsutnosti optuženih presuda desetorici ribara iz Komiže zbog odlaska na Palagružu gdje su lovili sardele vojgama. U presudi se uz ostalo kaže: „Svjesni svoga teškog prestupka nisu znali kako da se pojave pred lice pravde, te da bi se tako golema krivnja i tako sablažnjiva nepokornost kaznile zaslužnom kaznom, proglašavamo da Bartul Zamberlin, Petar Petričević, Andrija Harvat, Petar Covo, Mihovil Pavšić, Pavao Bracan – mlađi, Franjo Fruzin, Jakov Galiot i Ivan Perina, odsutni podanici, imaju se smatrati izgnanim iz ovog grada i njegove oblasti i iz provincije Dalmacije za vrijeme od neprekidnih deset godina, s tim da im granica bude tvrđava Klis. Ako se u tom vremenu zateknu da su prekršili odluku o izgonu i prevedu u uze pravde, neka se postave da služe na galiji Prejasne Republike kroz neprekidnih pet godina kao veslači s okovima na nogama, a u slučaju da bi koji od njih za tu službu bio nesposoban, treba da bude držan u zatvoru tri godine, a zatim vraćen u izgnanstvo (...). Onima koji ih uhvate ili ubiju, kada ispostave vjerodostojnu potvrdu o ubojstvu, isplatit će se četiristo lira po pojedincu od njegova imanja ako ga je imao, a ako nije od dobara ove općine dio točne polovine (…)" (D'Erco, 1973: 192–193).

Ribare koji love vojgama mletačke vlasti tretiraju kao razbojnike. Nižu se drastične kazne: progone ih iz njihova zavičaja, osuđuju na višegodišnje kazne veslanja na galijama u okovima, plijene im imovinu, spaljuju mreže. Proglas generalnog providura Alvisa Moceniga godine 1697. prekršiteljima zabrane lova sardela vojgama propisuje neoprostivu kaznu „spaljivanjem brodova i mreža, globom od pedeset dukata za svaku mrežu, izgonom, zatvorom, robijom (…)" (D'Erco, 1973: 194).

Godinu dana kasnije, 1698., komiški vojgari šalju mletačkom duždu molbu da im dopusti lov sardela mrežama vojgama. U poniznoj molbi moćnom vladaru kažu: „Područje Komiže je dio otoka Visa, ali najneplodnije i najjalovije u čitavoj Dalmaciji. Smje-

šteno je na krševitom tlu, okruženo golim kamenim brdima. Na njemu ne može uspijevati nikakva žitarica jer leži u raljama mora. Plodnost tog zemljišta jedva da se razlikuje od jalovosti nesretne Arabije. A takvom bi se mogla nazvati i Komiža da nema mora koje je pomaže, jer iz njega se samim ribarenjem prehranjuje oko 1800 duša... Ovom jadnom i siromašnom narodu glavno je sredstvo za uzdržavanje lov na sardele za koji oni upotrebljavaju male mreže zvane sardelare jer im siromaštvo ne dopušta skupi ribolov sa tratama." U toj molbi komiški vojgari ističu svoje zasluge za Veneciju u borbama protiv Turaka i spominju teške kazne koje trpe zbog nepravednih zabrana lova sardelarama. Kažu da moraju loviti da bi preživjeli oko dalekih otoka Sušca i Palagruže gdje se izlažu opasnosti od napada gusara koji su, kako navode u molbi, „posljednjih godina u nekoliko navrata odvukli njih 176 u ropstvo" (D'Erco, 1973: 196). To pismo za dužda mletačkog uputili su komiški ribari Vijeću mudrih u Veneciju u mjesecu srpnju 1696. Umjesto odgovora pohodile su ih venecijanske ratne galije koje su 1700. u Komiži spaljivale mreže sardelare.

U svojoj rukopisnoj knjizi *Povijest zakonodavstva o morskom ribolovu u vodama Austrijskog primorja* Ricardo d'Erco zapisao je sredinom devetnaestog stoljeća o progonu vojgara ove riječi: „Protiv njih je, izuzev u rijetke časove primirja, bjesnio Krilati Lav svom žestinom svog uvriježenog autoriteta. Bez predaha ih je progonio konfiskacijom i paležom prijeteći prekršiteljima svojih zabrana najstrožim kaznama: zatvorom, izgonom, robijom pa čak i smrću. Zbog vojga je on nekoj djeci oduzimao očeve, ženama muževe, čitavim porodicama njihove jedine hranitelje šaljući ih u progonstvo ili na robiju. Ali tolika okrutnost nije ničem vodila. Kao što hidri kad joj odrubimo jednu glavu, izraste druga, tako su konfiscirane i spaljene vojge bile nadomještane drugima. Ribari su znali prkositi svim ispadima ludoga bijesa te su na koncu ostali neukroćeni i nepobijeđeni u bjesomučnoj borbi koju su kroz dvjesta godina vodili s Mletačkom republikom" (D'Erco, 1973: 183).

Francesco Grimani, generalni providur Dalmacije i Albanije, donosi u to vrijeme proglas kojem je cilj potpuno iskorijeniti sardelare. U tom proglasu izdanom 14. kolovoza 1756. godine komiškim ribarima daje se rezolutan ultimatum: „Svatko tko ima, drži ili posjeduje sardelare mora ih u roku od petnaest dana od ove obavijesti donijeti i predati nama na raspolaganje. Mi ćemo se u pogledu njihove sudbine, a potaknuti samilošću, pobrinuti da postupimo u smislu onih odredaba koje će biti što je moguće blaže za same vlasnike istih, a da pri tom nećemo skrenuti ni za dlaku od izvršavanja gore spomenutih propisa. Nakon isteka spomenutog razdoblja pristupit ćemo čvrstom rukom, pa i upotrebom ratnih brodova, iskorjenjivanju i uništavanju tih mreža na bilo kojem mjestu i u bilo čijim rukama se nalazile" (D'Erco, 1973: 203).

Iako na zalazu, mletački imperij odlučio je tih godina konačno uništiti najstariji način lova sardela. Poslije proglasa iz komiških ribarskih baraka plijenjene su i spaljivane mreže sardelare, a komišku luku pohodile su više puta mletačke ratne galije da bi pomogle kaznenu akciju vlasti. „Ratne lađe i kaznene ekspedicije krstare ribolovnim vodama," piše Mijo Mirković, „plijene mreže i čamce, zarobljavaju ljude. Ono što se javlja

kao neposredni povod za kaznene ekspedicije uvijek je nepodatnost, samostalnost, slobodarstvo ribara, 'scandaloso libertinagio' i 'iniquo talento' Komižana." Unatoč takvim prilikama komiški vojgari lovili su i dalje svojim zabranjenim mrežama. Nedostatak plodne zemlje, ali i duga tradicija vojgarstva, razlog je tomu da Komižani usprkos rigoroznim kaznama ne napuštaju ribolov vojgama. „Te nesretne prilike", kako kaže D'Erco, „velikog dijela pučanstva Komiže, bile su razlogom da ono nije htjelo niti moglo napustiti ribolov vojgama niti u daljini, a ni u blizini vlastitog otoka. One su ga učinile neustrašivim u dugoj borbi koju je izdržao s mletačkom vladom" (D'Erco, 1973: 207).

OTOK SVETI ANDRIJA (SVETAC)

> *Dospjeli smo na posljednji rub Jadrana gdje se već kaže: Dovle i ne dalje* (*nec plus ultra*) (...)
> Tin Ujević: *Teutin dvor* (putopis o otoku Sveti Andrija, 1930.).

Nec plus ultra! – Ničega dalje!, natpis je na Herkulovim stupovima u Gibraltaru koji je, prema legendi, upozoravao moreplovce u antici da su stigli na kraj poznatog svijeta. Završavao je na atlantskim vratima Sredozemlja gdje počinje Atlantik ili Mračno more – *Mare tenebrosum*. Tu asocijaciju o kraju svijeta izazvao je susret velikog hrvatskog pjesnika Tina Ujevića s otokom Sveti Andrija 1930., na kojem je u to vrijeme živjelo nekoliko obitelji Zanki.

Hridine otoka Sveca donedavno su bile krajnja nastanjena zemlja hrvatskog arhipelaga. Tu, na njegovim vratima iza kojih se smjestilo više od tisuću i dvije stotine otoka, diže se tristo i jedanaest metara nad morem na zapadnom horizontu, promatranom iz komiške uvale, pučinski otok Sveti Andrija, nazvan po imenu zaštitnika ribara, po imenu Kristova apostola Andrije.

Do tog usamljenog i teško pristupačnog otoka (još) ne vode turističke rute, ne iskrcavaju se na njegovoj surovoj obali bez pristaništa i zaklona dokoni turisti sa svojim kamerama i priborom za sunčanje. Osim obitelji Zanki koja je nekoliko stoljeća nastanjivala otok, stizali su ovamo samo komiški ribari i poneki pjesnik ili slikar koji je u osami nepristupačnog otoka, daleko od buke svijeta, želio doživjeti elementarni svijet pučinskih ribara.

U svom čuvenom putopisu *Viaggio in Dalmazia*, objavljenom u Veneciji 1774. godine, opat Alberto Fortis smatra da se ime ***Pitieia*** iz slavnog djela *Zgode Argonauta* Apolonija Rođanina, grčkog epičara iz 3. st. pr. Kr., odnosi na otok Sveti Andrija, otok što ga grčki pjesnik pridružuje „bučnoj i šumnoj" Issi (otok Vis), nastanjenoj grčkim kolonistima iz Sirakuze.

Smješten u središtu, između dviju jadranskih obala, Svetac je bio nastanjen još u prethistorijsko doba što dokazuju arheološki nalazi iz njegovih špilja: kamene sjekire, bodeži, češljevi od riblje kosti, a olovna sidra i amfore iz njegova podmorja potvrđuju

važnost ove točke Jadrana na pomorskom putu između dviju jadranskih obala. Svjedoče ti podmorski nalazi o davnim antičkim plovidbama koje su završavale na hridinama surovog i nepristupačnog otoka (Kirigin i Milošević, 1981).

Olujni arhipelag

Nestor hrvatskog istraživačkog novinarstva, Zagrepčanin Franjo Fuis, popularni reporter poznat pod pseudonimom Fra-Ma-Fu, 30-ih je godina dvadesetog stoljeća redovito dolazio na otok Vis u Komižu i mjesecima boravio na malom pučinskom otoku Svecu da bi upoznao jedan nepoznat, njemu impresivan svijet pučinskih ribara. O njima je svjedočio fotografijama i novinskim reportažama. Taj nepoznat insularni svijet, čija je sudbina bila određena zakonima pučine, Fuis je nazvao *olujnim arhipelagom*.

Fuisovi su tekstovi privukli znatiželjne umjetnike na taj „jadranski Galapagos": dolaze na Svetac slikari i pjesnici te na tom malom otoku, trinaest milja od Komiže, nastaje jedinstvena umjetnička kolonija. Pučinski svijet ribara prikazuju svojim uljima, grafikama, i litografijama slikari Ignjat Job, Đuro Tiljak, Mirko Kujačić, Vinko Foretić, a pjesnik Tin Ujević piše u putopisnim esejima o svojoj fascinaciji svijetom pučinskih otoka: „Nalazim se na jadranskim Filipinima. Američani ne mogu naći ljepšu vedrinu na Havajima nego ja ovdje. Nalazim se u dubokom srcu dubokoga mora." (Ujević, 1930).

Teutin otok

Sjeveroistočni vrh Sveca nad puntom Sijabod poznat je u usmenoj predaji ovdašnjeg puka po imenu Krajicino. Arheolozi utvrdiše da je tamo bila kasnoantička utvrda iz 6. stoljeća, podignuta radi kontrole plovnog puta između dviju jadranskih obala (Kirigin i Milošević, 1981). Po legendi koja se do danas čuva u usmenoj predaji Komiže, tu tvrđavu na nepristupačnom brijegu pučinskog otoka podigla je ilirska kraljica Teuta kako bi od tamo nadzirala kretanje brodova, presretala ih svojim hitrim lađama i pljačkala, a sa zarobljenim mornarima provodila noći i potom ih bacala sa zidina svoje kule niz strme litice. Ta moćna ilirska vladarica, čija je mornarica u 3. stoljeću prije Krista godinama opsjedala moćnu i debelim bedemima utvrđenu Issu u Viškoj luci, ostala je do danas upamćena u usmenoj predaji, u ovoj i drugim legendama koje žive na ovim obalama i otocima u puku. To je ona mistična Kraljica Otoka, *Krajica ol Otuk*, kako ju naziva arhaičan govor Komiže kojoj je pripadao otok Svetog Andrije.

Za tu legendu vezane su i fantastične priče o zakopanom blagu koje su stoljećima tražile sve generacije stanovnika tog otoka. „Ne da kraljica svoga blaga!" kazao mi je pokojni barba Frane, najstariji član porodice Zanki s tog otoka, kad sam posljednji put s njim razgovarao u kolovozu 1995. na Svetom Andriji. I nastavio je priču barba Frane, priču o davnom događaju kada je neki Felanda, prije kobnog brodoloma u kojem je izgubio život, odao bratu u Komiži svoju tajnu o otkriću zakopanog blaga, ali ne i mjesto gdje ga je sakrio. Kada se taj Felanda sa svojim ocem vraćao na otok Sveti Andrija falkušom punom crijepa za pokrivanje novosagrađene kuće, dogodila se nesreća. Potopila se barka

u nevremenu, utopili se ljudi, a s njima je potonula i tajna zakopanog blaga. Kuću se više nije pokrilo – blago se nije nikad otkrilo. „Oteto – prokleto!" kaže sažeto ovdašnja poslovica. A prokletstvo otetog blaga *Kraljice Otokâ* kao da je stiglo i to mrtvo, bezimeno selo na Svecu. Tek pokoji komad crijepa znali su primijetiti komiški ribari u svojim mrežama ili na parangalima kojima ribaju u blizini otočića Brusnik gdje je potonula Felandina gajeta. Taj brodolom označio je kraj života te obitelji na otoku Svecu.

Smolari s Gargana

Godine 1760. obitelj Foretić s otoka Biševa organizirala je na Svecu proizvodnju katrana i smole. Bio je to pravi industrijski pogon (*la fabbrica della Pegola Spagna*) koji je ta imućna i poduzetna obitelj s Biševa organizirala na tom šumovitom pučinskom otočiću (Novak, 1952: 181). Katran, koji se dobivao suhom destilacijom borove luči, te sirova borova smola bili su dragocjeni proizvodi za venecijanska brodogradilišta u kojima su se koristili za premazivanje oplate brodova. Za taj pothvat doveli su Foretići na Svetac dvadeset *pegajuola* – skupljača smole iz sela Peschici na poluotoku Gargano. Kako svjedoči dokument iz 1784.,[6] ti su proizvodi bili veoma traženi jer su bili kvalitetniji od katrana i smole u Napuljskom Kraljevstvu. Međutim, zbog neracionalne eksploatacije šume pogon je propao. Šuma Sveca u nekoliko je godina bila devastirana i proizvodnja je stala. Ostao je tek toponim koji svjedoči o eksploataciji borove smole, lokalitet *Corno zemja* koji je dobio naziv po crnim naslagama čađe i pepela iz peći za dobivanje katrana.

Bilo je to vrijeme kada se na otoku, koji je čitav bio crkveno vlasništvo, nastanjuje obitelj Zanchi. Je li predak te buduće brojne obitelji bio među *pegajuolima* iz Peschicija, navedeni dokument ne potvrđuje. Međutim, izvjesno je da prekinuti kontinuitet života, koji obilježava potonuće gajete falkuše pune crijepa, nanovo uspostavlja obitelj Zanchi koja je donedavno jedina nastanjivala taj nepristupačni i surovi pučinski otok.

Sveti otok

Komiški ribar Ivan Vitaljić Gusla (1917. – 1992.) čitav svoj ribarski vijek bio je vezan za otok Svetac. Poznavao je njegovu ćud, podmorje, svaku hrid i opako more od kojeg surova obala Sveca pruža vrlo slabu zaštitu. Otvara pred nama svoju knjigu sjećanja, a sjećanje njegovo oživljuje davne događaje tog malog insularnog svijeta čija je sudbina vazda bila morem određena. Priča barba Ivan o oluji koju je doživio na putu od Jabuke do Svetog Andrije.

> *A sad ću vam pripovijedati o događaju u koji je teško povjerovati, a ja sam bio svjedok. Bilo je to kad smo zimi lovili jastoge oko otoka Jabuke. Nismo još imali motora, nego na jedra i vesla. Bilo je to zimi 1937. Bila su dva broda, brod moga oca i barba Andrije Paceta. Mi smo lovili jastoge vršama, a Pace*

[6] Novak (1952) poziva se na dokument iz manuskripta *Liber Comisiae conscriptus anno Reparatae 1784.*

je lovio mrežama. Toga smo dana tri puta počimali čistiti krumpire, a nismo ih očistili ni pojeli. Ja govorim družini: „Ostavite krumpire, osjećam, sumnjivo mi je vrijeme. Umjesto da sada ručamo, ajmo provo dignuti vrše." Poslušali su me i digli smo vrše. Došli smo do obale i da ćemo nastaviti čistiti krumpire i ručati, ali ja sam osjećao neku silu u sebi, neki nemir, a bonaca je, nema ni jednog oblaka. „Naši, ostavite se jela, valja krenuti prema Svetom Andriji." Javili smo se drugom brodu da mi idemo, a oni da će još ostati dok ne dignu mreže. I mi smo krenuli. Sve mali vjetrići koji mijenjaju smjer, a galebovi se visoko digli iznad Jabuke i kriče. Galebovi kad osjete slabo vrijeme, onda se dignu visoko iznad škoja i kriče. Može bit more mirno kao ulje, nebo čisto bez ijednog oblačića, a za sat vremena nevera koja sve lomi.

Samo veslajte, naši, samo naprijed prema Svecu. – I voga, voga naprijed. I tako smo se veslajući udaljili od Jabuke oko četiri milje prema jugu. Tada je počeo lagani južin. Tada smo digli jedra, ali nastavljamo veslati, nema počinka. I veslamo tako prema Svecu. Uhvatila nas je noć kada smo bili četiri-pet milja od Sveca. Odjednom se nebo pokrilo oblacima. Feralom smo davali znak drugom brodu koji je bio iza nas da zna našu poziciju, a on nam je odgovorio feralom. Ali on nije mogao držati smjer put Svetoga Andrije, već je morao ići prema puno daljem Visu. Poslije smo mu se također javljali feralom, ali više nam nije odgovarao. Jednu milju kad smo bili udaljeni od Svetoga Andrije, mi smo spustili jedro i na vesla. A grmi, sijeva. I došli smo tako do Sveca u uvalu Zaruška. Odmah smo brod izvukli na obalu. U tom trenutku grunuo je vjetar svom silinom. Počela kiša. Nećete mi vjerovati da je kamenje nosio vjetar. Nevera sa sjeveroistoka. Kamenje je nosio vjetar. Mi smo se sklonili u ribarsku kućicu. Donijeli odjeću i hranu i napokon očistili krumpire i skuhali, ali ih nismo mogli jesti od žalosti. Šutjeli smo. Netko je drijemao, netko molio boga za Pacetovu družinu. Bili smo sigurni da su se utopili. Bila je to nevera koja je rušila stabla. Od žalosti nismo mogli jesti. Lopiža s pripremljenom večerom je ostala na timunu koji nam je bio stolu, ali nitko je nije okusio.

Probdjeli smo tu noć i pred zoru se dogodilo čudo. Bit će bilo još dva sata do dneva – Pace je stigao! Ma kako je stigao, to se ne može razumjeti. To je jedan slučaj od milijuna. Gajeta Andrije Paceta jedrila je put Splitskih vrata jugom i onda kad je došla ona velika nevera, kad je vjetar promijenio smjer, on je flok stavio između sartija, to se zove „jedro svetoga Antuna", i okrenuo put Svetoga Andrije. On je možda osjećao da vozi put Svetoga Andrije, ali on to nije mogao znati. Oni su jedrili po osjećaju i u ruke Božje. Već su bili jedan drugoga oprostili od grijeha. Oni su slučajno došli do Sveca, ali ga nisu mogli vidjeti. Oni su došli do pedeset metara od kraja i poznali su da je to otok Svetac. Htjeli su krenuti u zavjetrinu u uvalu Zaruška, ali nisu se mogli na vesla probiti. Probali su dva-tri puta, ali nije se moglo. Onda su se usidrili u uvali Dulnje Voje. Iskrcali su Eugena Paceta i on je po kraju došao do nas

u Zarušku i obavijestio nas da su stigli. Bilo je to čudo. Mi smo mislili da je on došao s drugoga svijeta. Odmah smo porinuli u more jedan guc i otišli im u susret s tim gucom i tako zajedno s njima na vesla nekako smo se uspjeli probiti natrag do Zaruške.

Kad smo došli u Komižu, doznali smo da je te noći potopljeno u oluji četrnaest talijanskih koćarica i da je Italija proglasila dan nacionalne žalosti. To se ne može vjerovati kakav je to vjetar bio. Kamenje od četiri-pet kila je nosilo. Mi smo bili sigurni da se Pace potopio i da su svi poginuli. Da smo imali svijeću, bili bismo je užegli za duše njihove, ali dogodio se veliki mirakul – gajeta Paceta dojedrila je iz drugoga svijeta na sveti otok – Svetac.

Dva zaveslaja od smrti

Slušam te priče zabilježene na magnetofonu davno, priče posljednjih veslača s olujnog arhipelaga. Kako kaže naš pripovjedač, ta je vrsta ljudi nestala. Poput Indijanaca plemena Jamana koji su živjeli na Ognjenoj zemlji u subpolarnom prostoru na ekstremno niskim temperaturama i preživljavali ne poznajući kulturu odjeće. Tako i ovi ribari, daleko od sigurnih luka, zaljeva, kanala, na otvorenom moru, u uvjetima zimskog ribolova preživljavali su zahvaljujući golemom, tijekom stoljeća akumuliranom iskustvu i znanju, umijeću čitanja znakova vremenskih mijena, umijeću poznavanja prirode koje se prenosilo usmenom predajom generacijama i čuvalo u kolektivnoj memoriji kao najdragocjenije blago bez kojeg se nije moglo opstati. Među poslovicama ovog ribarskog, otočnog svijeta najbrojnije su one o prognozi vremena (Božanić, 2018), a u leksiku komiškog govora sačuvano je više od stotinu naziva za vjetrove (Božanić, 2011).

Odmotava se s magnetofonske vrpce sljedeća priča pokojnog barba Dinka Božanića Pepeta (1912. – 1997.):

Gorka je bila kora kruha nas pučinskih ribara. Bio si mlad i došao si na brod i slušao priče starijih koji su prošli nevere i kosa ti se ježila od straha, a ti u gajeti kao u kori od oraha. Mokar si, ruke otečene od konopa koje cijeli dan potežeš, grize te sol, a nemaš gdje pobjeći ako te uhvati nevera. Ti ljudi koji su u to vrijeme bez motora ribali Svetac, Brusnik, Jabuku, Palagružu bili su ljudska vrsta kakve više nema. Nestali su ti ljudi i nikad ih više biti neće.

Bilo je to tisuću devetsto trideset i šeste. Krenuli smo gajetom na Svetac pak da ćemo odatle ići na Jabuku loviti jastoge. Bilo je to poslije Nove godine. I došli smo na Svetac, a za nama je stigla gajeta Andrije Paceta. Na Svecu smo lovili ribu za ješku koja nam treba za lov jastoga vršama. Mrežama smo lovili ribu i solili je u barile. Udružili smo se da ćemo zajedno, dvije družine, loviti jastoge. Bilo je popodne i išli mi baciti mreže. A mene je svićar poslao na obalu da posiječem breme drva da imamo čime skuhati jelo jer na Jabuci nema drva. I išli oni pod sjevernu obalu Sveca, a stijene su visoke, strme. Okomite su te litice i visoke. Pao je jedan kamenčić. Kotrljao se, kotrljao se pa još nekoli-

ko kamenčića. A zapovijeda svićar barba Andrija: „Odmah natrag, dalje od obale!" I družina hitro dva zaveslaja natrag, dalje od obale. „Ovi kamenčići su znak opasnosti!" kaže svićar. Tog momenta odozgor se srušila na to mjesto masa stijena i polilo ih u barci more kako je to kamenje pljusnulo baš na mjesto odakle su se oni izmakli koji tren prije. Neki počeli skakati u more da bi se spasili. Dva zaveslaja spasila su ih od sigurne smrti.

Spilja Mancinovica

Barke ribarske na otoku su Svecu redovito noćile na obali. Jedini porat na ovom otoku nalazi se na suhom – iza masivnog betonskog parapeta, ali kada su fortunali juga, ni tu barke nisu sigurne, pa ih treba vući daleko od obale da ih more ne odnese.

Ovaj otok bio je zimi postaja na putu prema dalekoj i opasnoj Jabuci te otok spasa za one koji su u nevremenu bježali s Jabuke – usamljene vulkanske piramide nasred mora. Otok bez prave uvale i sigurna zaklona nudio je ribarima spas, mogućnost dohvata čvrsta kopna, a špilja Mancinovica, u njegovoj uvalici Zaruški, bila je stoljećima jedina kuća ribarima na ovom surovom i teško pristupačnom otoku.

Barba Ivan Vitaljić Gusla dobar dio života proveo je loveći zimi jastoge i kantere[7], a ljeti sardele oko otoka Sveca i Brusnika. Mnoge je dane i noći proveo u špilji Mancinovici. Slušam s magnetofonske trake glas barba Ivanov, snimljen jednog ljetnog dana 1983. godine pred njegovom kućom u Komiži na žalu Kalafotovo:

Puno sam godina proveo na Svecu zimi loveći jastoge vršama. Prije su Komižani lovili jastoge mrežama psarama, a vrše su prihvatili od jednoga Talijana koji je godinama na Svecu lovio jastoge. Bio to neki Nicolo iz Puglie i živio je u špilji Mancinovica u uvali Zaruška na Svecu. Po njemu su Komižani naučili loviti jastoge vršama.

Jedini stanovnici Sveca bili su Lestićovi, nekoliko obitelji Zanchi. Bili su jako dobri ljudi. Bili bi za ribare ispekli kruh, dali im vina, a njima su ribari davali ribu i donosili im iz Komiže što je njima bilo potrebno ili što bi im tko poslao. Na Svecu je tada živjelo petnaest obitelji Zanchi. Ti su ljudi živjeli od vina i ribolova a prodavali su u Komiži i drvo za ogrjev i za gradnju brodova. Zimi su lovili jastoge i oko Sveca i na Jabuci.

Živjeli smo kao spiljski ljudi u špilji Mancinovica u uvalici Zaruška. Tu je jedan plićak i opasno je za razbiti brod kad si prilazio uvali pa si čekao vala da s valom preskočiš plićak i dođeš na žalo. Onda bi se brod isteglo na žalo. Jastoge koje si ulovio stavio bi u jastožeru. Bio je tu jedan bazen za držanje živih jastoga. Pa bi onda očistio ribu i onda u špilju Mancinovicu. U toj špilji se živjelo, tu smo spavali i jeli i grijali se uz oganj. Oganj je gorio dan i noć.

[7] Vrsta bijele oborite ribe. Dobra je za jelo, ali i za ješku (mamac) koju se stavlja u vrše za jastoge.

Spavali smo na slamaricama ispod kojih bismo stavili smilje da je manje vlage. Kad bi čovjek došao iz mora mokar, bio bi se uz vatru osušio i ugrijao. I svi smo mi od te špilje lijepe uspomene imali jer nam je u toj pustoši ona bila kuća i postelja i stol i ognjište. U njoj se je pripovijedalo i pjevalo i na karte smo igrali, brujete u lopiži kuhali i dobru ribu pekli.

Toliko se snažno urezalo sjećanje na taj ribarski dom u pustoši Sveca za vrijeme zimskih fortunala da je njezinim imenom nazvana i jedna kavana u San Pedru u Kaliforniji u kojoj se okupljaju, da bi se družili i zaigrali karte, brojni komiški ribari koji su emigrirali u taj ribarski grad na obali Pacifika. U Dvanaestoj ulici u San Pedru Komižani se susreću u Mancinovici, a ona prava Mancinovica u uvali Zaruški na Svecu više ne postoji. More je potkopalo stijene i golema gromada srušila se i pokrila špilju koja je stoljećima bila dom ribarima olujnog arhipelaga.

Plovidba potopljenim brodom

Tridesetih godina 20. stoljeća novinar Franjo Fuis dolazio je i na otok Svetac. Perom i fotografskim aparatom svjedočio je o životu ribara. Dolazio je i slikar Mirko Kujačić i na Svecu napravio svoju grafičku mapu *Ribari*, a pjesnik Tin Ujević u svojoj zbirci putopisa zapisao je svoj doživljaj Sveca. Ti umjetnici, koje je privukao nepoznat otok i iznimna egzistencija njegovih stanovnika, ostali su u živom sjećanju najstarijih Zanchija. Osobito se dobro sjećaju Fuisa, koji je o ribarima objavio u zagrebačkim novinama *Novosti* 30-ih godina niz reportaža s „olujnog arhipelaga". Fuis bi, sjećaju se stari Lesti-ćovi, dolazio biciklom iz Zagreba u Split, a onda parobrodom u Komižu, da bi potom prvim ribarskim brodom koji je išao na Svetac stigao na otok gdje bi živio s obitelji Zanchi i po nekoliko mjeseci svjedočio svojom kamerom i perom o ljudima pučine.

Tako su zagrebačke novine *Novosti*, br. 301., objavile nevjerojatnu priču komiškog ribara Stipana Marinkovića koju je u komiškoj čitaonici zabilježio Franjo Fuis:

Na Jadranu, krajem oktobra. Ima nešto u pojavi svićara Stipana Marinkovića što nije od ovoga svijeta. Kad je ušao u čitaonicu, gdje ribari za dugih zimskih večeri skraćuju časove, dok „široko" tutnji na kamenitom zidu obale, činio mi se neobično čudnim. Oči su mu se nekako mrtvački caklile; bile su napadno sjajne, ali njihov pogled bio je ukočen kao kod ljudi koji su vidjeli nešto što običnim smrtnicima nije moguće… Ušao je laganim koracima čovjeka, koji kao da lebdi duhom negdje daleko odavde i koji za sve stvari ima naročito gledanje.

Ni jedne novine nisu zabilježile njegov jezoviti doživljaj. Jer taj se odigrao ovdje napolju, gdje nema radija ni telefona i gdje samo gola bešćutna pučina kroji zakone života. Skitao sam se po otocima tražeći ga, ne vjerujući da bih ga mogao naći živa. Ali on je sada stajao tu preda mnom, sav nekako uvučen u sebe, a kad je progovorio nastao je u prostoriji grobni muk. Desetak stolica se primaklo u krug oko nas. Svićar se nekako neugodno okrenuo i sjeo na jedno od praznih mjesta.

I dalje teče priča svićara Stipana o tome kako je s dječakom Petrom krenuo u gajeti na jedra s Biševa u Komižu, kako je dao malome da drži škotu da bi on privezao barile slanih sardela i kako mali nije popustio škotu pa se gajeta izvrnula. Slijedi drama koja je trajala trideset i šest sati: svićar Stipan i momak Petar goli u potopljenoj gajeti plutaju olujnim Jadranom nošeni orkanskim jugom i neverama najprije do Visa pa do Jabuke… A do Jabuke, kojoj ih je slučajno more približilo, ne htjedoše doplivati i napustiti potopljenu barku jer bi ih tamo čekala sigurna smrt. Potopljena barka pružala je veću nadu utopljenicima nego pusti otok – crna vulkanska piramida nasred mora. Slijedila je potom nova oluja koja je stigla sa zapada. Doplovili su potopljenim brodom pod orkanskim vjetrom do poluotoka Pelegrina na Hvaru. Fuis završava svoju priču sljedećim riječima:

> *Finale je bio strašan. On je poznat iz pričanja drugih jer su ova dvojica zapala u agoniju. Bila su to sada zapravo dva živa leša, čije ukočene ruke su se ukovale u trupinu čamca ne puštajući je ni onda, kad su ljudi izgubili svijest. More se poigravalo njihovim umirućim tjelesima sve dok ih nije otkrila jedna škuna, što je zbog prevelikog mora plovila iz Nerežine na jedno jedro. Mornari su imali strahovite muke da brodolomcima otkinu ruke od čamca. Mogli su ih izvući na palubu samo pomoću užeta kojim su ih vezali…*
> *Odvezli su nas u bolnicu gdje smo istom nakon četrdeset sati došli k svijesti…*
> *Ja sam prvi izašao napolje…*
> *Ovdje svićar završi svoju jezovitu pripovijest… More što je napolju tutnjilo o obalu, udaralo je kao sablasna pratnja njegovom suhom glasu. On se vratio… Vratio se s onoga svijeta… Tri puta u 36 sati neprekidnih jezovitih patnji na pučini svladao je smrt. Sada je opet jedan od živih sa olujnih otoka.*

Posljednja falkuša

Stanovnici otoka Sveca bili su vazda upućeni na more. Ribolov je oko otoka bio obilan, temelj života tim ljudima pučine. I oni su kao i Komižani gradili gajete falkuše kojima su lovili ribu i plovili do trinaest milja udaljene Komiže. Tim barkama dovozili su svoje proizvode: vino, ribu, janjad, drvo. Gomile ogrjevnog drva, borovine i česmine, stizale su svake jeseni s otoka Sveca na komišku rivu. Borovina sa Sveca posebno je bila cijenjena za gradnju brodova – njezine krivine oblikuju snažni vjetrovi pučinskog mora, ima gustu venu te je mnogo čvršća od borovine s otoka Visa. Mnoge komiške gajete falkuše sagrađene su od te borovine s *poželjne Piteije*, kako bi rekao Fortis.

Od nje je bila sagrađena i posljednja gajeta falkuša s otoka Sveca, *Jelisava*. Kada su s komiških žala nestale i posljednje stare falkuše, koje su prema drevnom običaju spaljene u žrtvenom ognju u čast zaštitniku pomoraca i patronu ribarske Komiže svetom Nikoli putniku, na Svecu je ostala posljednja, *Jelisava*. Doživjela je brodolom olujne noći 25. kolovoza 1986. u uvali Porat na Biševu. Potom je spašena, obnovljena i pohranjena u komiški ribarski muzej. *Kulturna ustanova za istraživanje iskustva življenja*

s morem Ars halieutica iz Komiže temeljito će kasnije istražiti taj drevni tip broda i upustiti se u izgradnju njezine vjerne replike kojom će brodograditeljsku i ribarsku tradiciju olujnog arhipelaga prikazati na svjetskoj izložbi *EXPO 98 – Oceani: naslijeđe za budućnost* u lipnju 1998. godine u Lisabonu.

Posljednja „kraljica otoka"

Do godine 1993. živjela je na Svecu tada već osamdesetogodišnja Jurka Zanki. Kad joj je umro muž 1973., ostala je sama na pustom otoku. Živjela je tako godinama obinzonskim životom, sa svojim kokošima, mačkama i jednim ostarjelim magarcem, bez želje da jednog dana dočeka brod i otplovi njime do trinaestak milja daleke Komiže gdje je imala kuću i rodbinu. A onda je izgubila vid i morala je napustiti Svetac. Ugasio se u mraku pustog otoka jedan prozor. Oslijepio jedan otok. Vid mu je nakratko vratila Jurkina pastorka Antonija Zanki. Došla je na Svetac i, kao nekad Jurka, prihvatila osamu. Predala se sudbini posljednjeg stanovnika otoka koji su davno naselili smjeli ljudi kadri živjeti autonoman život, pomireni s vremenom i prirodom čiji su bili dio.

Biti sam sred modrog kruga mora, biti sam pod zvijezdama, sa svojim uspomenama, sa svojim neispričanim pričama, sa svojim sjećanjima na one koji su tu bili i više ih nije, suočiti se sa samim sobom negdje mimo, negdje iza svijeta, a pritom sačuvati mir i spokojstvo duha, obnavljati iz dana u dan pomno i strpljivo svoj životni ritam usklađen s ritmom prirode i svetošću običaja – filozofija je te iznimne ljudske egzistencije koja je jedina na ovom pučinskom frontu Jadrana, na opustjelom olujnom arhipelagu, održavala kontinuitet ljudske prisutnosti od vremena prvih prekojadranskih plovidbi i prvih nastamba u spiljama ovog otoka sve do veljače 2000. godine kada je zvonilo zvono na kampanelu Svetog Nikole u Komiži posljednjoj stanovnici otoka Sveca – Antoniji Zanki.

Trunu u konobama drvene vinske bačve, trunu konopi i mreže i vesla, rasušile se i raspale ribarske barke, venu loze bez njege ljudske ruke, šuma se širi i kupine osvajaju terasasta polja vinograda koja su donedavno davala vagone vina. Samo borovi bujaju i primiču se selu i kupine i drače prilaze sve bliže kamenim kućama. U vremenima kada je ovdje živjelo petnaest obitelji, kada je bilo i dječjeg plača i smijeha, kada je bilo i priče i pjesme, tada, u tim vremenima, živjeti na ovom pučinskom otoku bez pristaništa, bez luke, nije značilo stanovati. Živjeti ovdje značilo je ploviti, imati uvijek, i u najdubljem snu, budno uho i za najmanju promjenu vremena, za najmanji ćuh vjetra koji već sljedećeg sata može nagnati silne valove od kojih podrhtava cijeli otok uz prijeteći tutanj i huku.

Ovdje barke nisu sigurne ni kad su izvučene na obalu jer more svoje moćne ruke zna pružiti i do stotinu metara duboko na istezalištu brodova. Otočka priča čuva uspomenu na strašan događaj koji se zbio u noći 2. prosinca 1862.

Zapuhalo u noći olujno jugo i ljudi istrčali iz kreveta da povuku brodove, već izvučene na obalu, što dalje od mora. Ali provalio veliki val za njihovim leđima prodrijevši kroz bočni usjek Popir i odnio ljude i brodove. Spasila se samo jedna žena čija je duga

suknja zapela za prezu – kamenu izbočinu za vezivanje brodova na istezalištu. Popio je Popir i ljude i brodove i nikakva traga more o njima nije ostavilo, osim priče kao opomene onima koji ne vjeruju u moć mora.

Imena žrtava ove tragedije iz obitelji Zanki zapisao je Buchberger (2008: 151): „Usred tog napornog posla veliki je val prodro u uvalu i u mrklu olujnu noć sa sobom povukao Vinka (r. 1831.) i njegovu suprugu Elenu, njegova brata Andriju (r. 1827.) te dvije kćeri iz drugoga braka Petra (r. 1804.) – Antoniju (r. 1848.) i Jerolimu (r. 1851.)". Predaja kazuje da se jedna djevojka spasila tako da joj je haljina zapela o bitu pa je val nije uspio povući sa sobom (…). Nakon tragedije za Vinkom i Elenom ostalo je četvero malodobne djece. Danas je u uvalici Povlov buk postavljena kamena spomen-ploča na taj događaj s imenima žrtava.

OTOK JABUKA

Poput crne piramide diže se iz mora otok Jabuka, udaljen 30 milja od Komiže u pravcu zapada. Godine 1958. proglašen je geološkim spomenikom prirode. Visok je 97 m, a opseg mu je oko 700 m. Građa mu je dubinski eruptiv diorit. Magnetit u njegovim stijenama remeti moreplovcima kompase te je za slabe vidljivosti u njegovoj blizini otežana navigacija. Biolog Visiani otkrio je sredinom 19. stoljeća endemski karanfil na vrhu Jabuke (*Dianthus multinervis*). Od endemske faune valja spomenuti jabučku crnu guštericu (*Podarcis melisellensis pomoensis*) te u njezinoj flori endemske vrste jabučke zečine (*Centaurea jabukensis* i *Centaurea crithmifolia*).

Podmorje Jabuke bogato je ribom i rakovima. Komiški su ih ribari lovili u zimskim mjesecima i izlagali se riziku gubitka života u ekstremnim uvjetima otvorenog mora na otoku bez pristaništa. O tome postoji usmena predaja sačuvana u fonozapisima.[8] U vremenima vesla i jedra samo najhrabriji ribari, kojima je narav podarila strast kušanja granice ljudskih mogućnosti, osjetili su zimski okus crnog vulkanskog otoka. A jedini koji su u to vrijeme stalno dolazili, izlažući se svjesno velikom riziku stradanja, bili su komiški ribari u svojim falkušama.

Jabuka je nepristupačan otok. Nema uvale, ne prima ni brodolomce, ne zaklanja barku ni od kojeg vjetra. Jabuka svojim dubokim podmorjem otežava sidrenje. Ne dopušta ni da se za njezine glatke stijene, koje more ne grize, nego brusi, veže brodska cima. Ipak, na tom crnom kamenu nasred mora zabilježili smo dvadesetak toponima. Ta imena jedini su znaci ljudskog boravka na tom krajnjem otočkom rubu istočnog Jadrana. Bilježimo: *Veli buk*, *Moli buk*, *Bocić*, *Puntin ol levonta*, *Puntin ol pulenta*, *Spila*, *Savurnol*, *Betlem* itd. I Betlehem, dakle, na maloj Jabuci! Sve što može pružiti to udubljenje polukružnog svoda u samom podnožju Jabuke što ga za-

[8] Ribarske usmene priče počeo sam snimati 1970. Tada su još bili živi ribari koji su se i predobro sjećali ribolova brodovima bez motora, u falkušama na jedra i vesla.

pljuskuje more, jest zaklon od kamenja koje često pada niz strme litice. Duž sedam stotina metara duge obale svagdje su vidljivi znaci rušenja odvaljenog kamenja kao opomena radoznalom penjaču. Jabuka je za ribara bila teža od svih drugih pučinskih otoka. To je opasan škoj. Tamo su išli samo oni koji se nisu strašili, sposobni mornari i dobri ribari.

Kako do nje

Naš pripovjedač Ivan Vitaljić Gusla umro je 1992. Stigao je ispričati priču o Jabuci, crnoj piramidi nasred pučine. Vrti se magnetofonska traka na kojoj smo zapisali njegovu priču. Barba Ivana više nema, živ je samo glas:

Tada je Jabuka obično bila u magli i nisi je mogao vidjeti. Pa i kad si išao na vesla po bonaci, isto ju je teško bilo vidjeti. Jedrio si uz maestral. Teško ju je bilo vidjeti i kad si bio sasvim blizu nje. Po vremenu jedrenja trebao si već stići do nje, a nje nema. Ne vidiš je. Bila je u magli. Onda bi trebalo stati. Po suncu si znao koliko je sati i koliko vremena jedriš. Poslije tri do četiri sata jedrenja trebalo bi je moći vidjeti. Sat nisi imao. Mjerio si visinu sunca na prste da bi znao koliko je sati. A i prema sjeni jarbola mogao si sredinom dana pogoditi koliko je sati. Jarbol ti je bio sat u sredini dana, a zapad ti je bio drugi sat popodne, kad sunce počne padati prema horizontu. Mjerio si prema zapadnom horizontu na prste koliko je sunce visoko. Sjećam se da smo znali biti od Jabuke na pola milje, a ne vidjeti je. Ali kada bi te bili galebovi s Jabuke osjetili, onda bi oni kričali tako da bi po njihovu kričanju došao do Jabuke i tek je onda vidjeti. Ili ako je bilo mrtvoga mora, bio bi se zaustavio i svi bi osluškivali hoće li čuti udarce valova koji zapljuskuju obalu. U primaljeće, kad galebovi imaju mlade, bili bi galebovi doletjeli ususret ribarima i onda bi im bili bacili koju ribu, a oni bi s ribom u kljunu letjeli ravno prema Jabuci da dadu mladima u gnijezdu ribu. Po njihovoj roti znao si gdje je Jabuka u magli. Kompas ti nije mogao pomoći jer iglu u kompasu otklanja magnetizam stijena punih željeza.

Križevi

Sad zamisli kakav je to bio život na ovom otvorenom moru gdje ne vidiš kraja, mali škoj bez porta, piramida nasred pučine. Samo se na dva mjesta možeš iskrcati, i to valja biti mlad i jak da bi se iskrcao iz broda.

Sjećam se kad sam prvi put došao na Jabuku. Usidrili smo se i jedva smo uspjeli vezati barbite za obalu jer su stijene glatke i konop klizi. Samo se na jednom mjestu može postaviti velika omča. Valja zabosti kolce u pukotine stijena da bi se moglo privezati brod. Ali te kolce zimi olujno more uništi pa ih stalno iznova valja zabadati. Nigdje vezišta. Sve glatko kamenje, more ga ne grize, već brusi, čini ga glatkim.

Kada sam prvi put stigao na Jabuku, pod njene litice, gledam ja gore i čini mi se da će se te stijene srušiti na nas. Nemaš se gdje rukom uhvatiti, sve se kliže. Mislim se gdje sam ja to došao. Kad sam na jednom ravnom kamenu vidio četiri katranom nacrtana križa, naježio sam se od straha. Tada su mi stariji rekli da su tu poginula četiri ribara sa otoka Žirja.

Lov jastoga

Tu smo doručkovali i odmah smo počeli napinjati vrše za lov jastoga. Ali prije smo stavili vrše za kantere kako bismo imali mamce za jastoge. Prvi dan bi stavili pedesetak vrša. Onda bi digao vrše od kantera. Tada je more bilo bogato. Ulovili bi dovoljno kantera za ješku. Onda bi se usidrili pod Jabuku. Četiri broda su se mogla tu u Velom boku armižati kad je lijepo vrijeme. Svi brodovi vezani jedan za drugoga. Jedan bi odmah stavio kuhati brujet na fogun, a ostali bi prepakirali jastoge u drvene kutije sa suhom travom. Morao si svake večeri iz kutija izvaditi pakirane jastoge i pustiti ih malo po pajolima da iz sebe izbace izmet jer dok je upakiran to ne može. Onda ih se opet vrati u kutije i poklopi poklopcem i kutije veže za jedan konop i baci u more da bi mogli živjeti. Onda večeraš i ideš leći. Legneš na pajole i pokriješ se jedrom. Od pet članova družine jedan mora bit na straži da te vrijeme ne iznenadi.

Ribarska večera

Došao si pod škoj u suton i vezao si brod za kraj. Cijeli dan si dizao vrše. Umoran. Iscrpljen. Ruke te peku od onih konopa kojima si cijeli dan potezao vrše s dna mora. Peku te ruke kao da si brao koprivu. Ruke su ti ranjene od hrapavih jastoga. I sad valja prvo prepakirati sve jastoge, a svaki dan ih je sve više. Najprije valja prepakirati one koje si tog dana ulovio, pa izvaditi one iz mora od prošlih dana i njih prepakirati i staviti u čistu travu. Dok si ti prepakirao jastoge, drugi je kuhao brujet za večeru na fogun. Bila je jedna limena kutija sa žalom za loženje vatre i tronožac na koji bi stavili lopižu za skuhati jelo. Za to vrijeme jedan je sjekao kantere i solio ih u barilu za mamce za sutrašnji lov. Kad si posao završio, upalio bi feral i onda biste večerali. Nadrobio bi u tanjuru dvopeka i polio juhom od brujeta i najeo se ribe. Dok jedeš, očni kapci padaju od sna, padaju zavjese, kako mi kažemo. I tu gdje si sjedio dok si večerao, tu bi i zaspao. Pružio bi se po pajolima. Netko bi se uspio umotati u kaput ili biljac, a kogod i ne jer bi ga san uhvatio prije nago bi se namjestio za spavanje. Malo je uz večeru bilo priče jer bi te umor svladao i čim bi pojeo, već si spavao.

Ugor na udici umjesto budilice

Najčešće je svićar[9] *bio na straži. Svićar se bojao staviti na stražu nekog od družine da ne bi umoran zaspao. Najviše je povjerenja imao u sebe jer on je bio odgovoran, a i najstariji u družini. Svićar bi sjeo na krmu i bdio da ih ne iznenadi vrijeme. Kad je bilo vrijeme sigurno, kad je ujutro bila lagana tramontana, a popodne maestral, onda se isto činila straža, ali s manje brige. Ali kad je bila bonaca, vrijeme pred promjenom, onda je bilo napeto da te promjena ne bi uhvatila na spavanju. Preko noći može oluja ili jaka bura može zapuhati. I tako bi družina trudna zaspala, a svićar bi bacio tunju pod brod i bio bi lovio na ugore da ne bi zaspao. Tunja mu je bila vezana za ruku da mu se ne dogodi da zaspi jer često bi ga trznula ulovljena riba, najčešće ugor, i to ga drži budnim. Umjesto budilice budili su ga ugori.*

Spavanje s otvorenim šlicom

Ujutro bi svićar skuhao čaj i javio se družini: „Ala, naši, idemo!" Ali ujutro je vrag! One ruke su preko noći otekle. Prsti nabubrili. Kad si se išao popišati u more preko boka broda, teško je bilo otkopčati dugmad od šlica. Vjerujte mi, događalo se da čovjek nije mogao otkopčati ujutro šlic za se popišati. Većinom bi ljudi uvečer, dok su im prsti bili pokretni, otkopčali šlic da se ujutro lakše mogu popišati. I kad bi se ujutro pišao u more preko boka broda, bio bi smočio ruke u toplu pišotu da ti ruke omekšaju, da ti se prsti puste, da možeš početi raditi. Najteže je bilo dignuti dva prva sinjala dok ti se prsti ne puste.

Bili bi ti jastozi izranili ruke. Jastoga valja rukom, uhvatiti u vrši dok trepeće. Onda ga valja pakirati u kutiju u travu i tako svakoga valja više puta prepakirati da izbaci iz sebe izmet. Ako si tri dana na škoju, tri put prepakiraš iste jastoge. Isti jastog ti prođe tri-četiri puta kroz ruke. A jastog je hrapav. Pajoli su uvijek mokri, a na njima spavaš. Ali druge ti nema. Valja uloviti. Valja donijeti doma. A dnevno smo lovili i po sto do dvjesto kila, a koji put i do tristo.

Karanfili na vulkanu

Stari su ljudi govorili: „Lud je tko dade kćer za zimskoga ribara." Pak te zimske kiše, ta jedrenja, te oluje, te muke, brige da sačuvaš glavu. Mogao si zimi na Jabuku poći u mjesec dana i do tri puta, a mogao si i cijeli mjesec ne poći ako je vrijeme loše. Čekao si na Svetom Andriji i gledao iza sike kad će okrenuti vjetar, kad će zapuhati sjeverni i zapadni vjetrovi, kad je manje straha od oluje. Pazio si na vrijeme, gledao da li poteže oblake na istok ili na jug. Svićar

[9] Kapetan, vođa ribarske družine.

je stalno motrio oblake da bi mogao znati kakvo će sutra biti vrijeme, da može ocijeniti je li moguće krenuti na Jabuku.

A u proljeće Jabuka je puna viole. Na njoj živi na tisuće galebova i oni gnoje škoj. A i divlje djeteline ima na njoj. Sva je bujna u proljeće. Taj crni škoj je kao jedan veliki buket cvijeća usred mora.

Bila je legenda o Jabuci. Stari su prije puno vjerovali u vile. Stari svićari običavali bi reći mladima kad su ribali na Jabuci: „Pođite, dico, na kraj. Popnite se gore na Jabuku i uberite smarske da imamo za zapaliti vatru, ali ne berite garifule (karanfile). Te garifule goje na vrhu Jabuke vile. Sade i gnoje i zalijevaju. U proljeće dohode vile sa Velebita na Jabuku da bi se kupale i te garifule one uzgajaju. Nemojte ih dirati, ne berite ih. Oni koji su ih brali, doživjeli su na Jabuci oluje." Ali mladi su isto utajno, kako stari ne vide, brali garifule kako bi ih poklonili svojim djevojkama. Jer to su garifuli s Jabuke! Kada bi ih uhvatilo na Jabuci slabo vrijeme, onda su stari znali reći: „Ovo se dogodilo zbog garifula, ovo je sigurno netko od mladih brao na Jabuci garifule!" Nisu se oni bojali samo nevremena, već i nestanka ribljeg bogatstva Jabuke od kojega su oni živjeli i prehranjivali svoje obitelji. Bila je opomena koju bi stari ribar rekao mladima: „Dico, ne berite garifule na Jabuci! Dokle bude garifulih, bit će i ribašćine! Ako nestane garifilih, propast će i ribašćina na Jabuci."

Gromovi

A kad grmi, kada su oluje, to je za ne vjerovati. Jedanput sam sa sinom doživio oluju na Jabuci. Bio je drugi dan da smo na Jabuci. Lovili smo jastoge. Kažem sinu da krenemo prema Svetom Andriji. Tada smo imali motor. Ali sin me nekako uvjerio da je bolje da ostanemo. On je legao i zaspao, a ja sam cijelu noć bio na straži. Pred zoru počelo je grmjeti, sijevati, počela kiša. Probudio sam sina da se odmah udaljimo od škoja da nas ne poklope stijene koje bi mogle odozgora padati. Udario je grom u Jabuku. Jabuka je puna željeza u njezinim vulkaskim stijenama pa privlači gromove. I hitro pusti sve konope i bjež što dalje. Nije bilo vremena izvući sanduke s jastozima iz mora. Udaljili smo se od Jabuke da nas stijene ne ubiju. Bila je još bonaca. Kad je svanulo, udario je u Jabuku grom tako da su se svi galebovi digli visoko nad škoj i počeli kričati. Krikovi tisuća galebova. Sin se bacio na palubu. Učinilo mu se kao da Jabuka pada nan nas. Bili smo udaljeni šezdesetak metara od obale. Otišli smo onda po kiši dizati vrše i, kad smo završili, išli smo po sanduke s jastozima vezanim za konop uz obalu. Digli smo dva sanduka i, da ćemo svrgnuti cimu od obale, kad odjednom na mjestu gdje su bili jastozi, ni par metara od prove našeg broda, pala je odozgo velika stijena. Da se nismo minutu prije makli s tog mjesta, ne bi nitko mogao ispričati što nam se dogodilo. Pustili smo cimu i krenuli put Svetoga Andrije.

U oluji

Andre Pace Kuljuš doživio je na Jabuci što nije nitko još doživio na tom pustom škoju. S njim su bila još dvojica: Frone Luškin i Ive Cura. To su bila dva najjača čovjeka u Komiži. Imao je Pace najjaču posadu u Komiži. Uhvatila ih na Jabuci orkanska bura. I kako će, šta će – ne mogu se pustiti od Jabuke. More dimi, valovi se penju uz crne litice. Jabuka sva u dimu od sitnih kapljica mora.

I pala je odluka: „Djeco, ne možemo se spasiti brodom. Ne ostaje drugo nego sve iz broda iskrcati – vodu, dvopek, jarbol, vesla, pajole. Sve što je pokretno na brodu valja prebaciti na obalu i brod dobro usidriti. Treba spojiti sve debele konope i privezati brod." Tu je velika dubina, odmah na desetak metara od kraja dubina je sedamdeset metara. Teško je usidrit brod.

I tako su napravili. Vezali na obali visoko konop i po tom su konopu ova dva mlađa iskrcali barba Andriju i pomogli mu da se gore popne u špilju. Kad su ga digli, odmah je pao u nesvijest. Pomazali su ga vinom i tako ga vratili u život. Stari svićar bio je dugo vremena u šoku. Svaki čas je konop kojim je bio vezan brod mogao puknuti, a to je značilo ne samo izgubiti brod nego i izgubiti život. A njemu je, barba Andriji, brod bio i više od života. On je više mislio o brodu nego o životu.

Ova dvojica mladih usidrili su brod koliko god su mogli dalje od obale i onda skočili u more i po konopu kojim je brod bio vezan za obalu jedva su se uspjeli popeti uz glatke stijene obale na koju se obrušavaju golemi valovi. To su bili jaki mladi ljudi, ljudi od vesla, spretni i jaki. A bio je kraj veljače. Zima. I tako su se njih trojica našli u špilji na Jabuci.

Odmah su napravili plan za više vremena. Imali su nekoliko litara vode. I rasporedili su koliko se vode smije potrošiti dnevno. Nešto su ribe imali i to su kuhali i jeli. Rasporedili su kruh koliko se smije dnevno pojesti. A bura puše. Noć u špilji na Jabuci. A svaki čas može puknuti konop od surgadine ili barbita kojom je brod vezan za kraj i onda brod može more odnijeti ili ga razbiti o hridine.

Cijelu je noć barba Andrija provjeravao konop kojim je brod bio vezan za kraj je li konop drži, da ne bi pukao. I noć je prošla. Konop drži. Bura sve žešća. Konop drži. Prolazi dan. Jabuka u dimu morskog slapa. Svatko od njih napeto prati hoće li puknut sidreno uže, hoće li puknuti barbita. Stalno gledaju brod u iščekivanju momenta kad će more odnijeti brod. Njima je život u brodu, a ne u špilji. I drugi dan oluja i treću noć oluja. Treća je noć bila najteža. Nitko ne spava već treću noć. A buči more, valovi dopiru do špilje.

U svanuće poslije treće noći bura je počela popuštati. Vjetar je skrenuo u maestral. Valovi se smanjili. Spustili su se prema brodu. Jedan je skočio u more i doplivao do broda. Digao je sidro i doteglili brod do kraja. Ukrcali sve u brod

pak podigli jarbol, digli jedra i partili put Komiže. A njihove obitelji bile su u strahu da ih ne bi ta uraganska bura potopila. U Komiži je ta bura lomila stabla i oni su računali da ovakav vjetar na olujnom moru njihovi neće preživjeti. A stari svićar barba Andrija bio se zavjetovao svetome Nikoli i, kad su došli u Komižu, izuo je cipele i bos išao napraviti zavjet u crkvu.

OTOK BRUSNIK

Na 11 milja udaljenosti od Komiže, a na 3 milje od Svetog Andrije, nalazi se otočić Brusnik. Godine 1951. zaštićen je kao geološki spomenik prirode. To je otok koji se uzdiže nad morem o čemu svjedoče konglomerati oblutaka paleožala na liticama visoko iznad morske razine. U sredini otoka nalazi se klanac s depresijom koju popunjava more što su komiški ribari iskoristili i napravili od priručnih većih oblutaka bazene s morskom vodom za čuvanje ulovljenih jastoga. Na njegovu velikom žalu od crnih oblutaka vide se ostatci ribarskih kućica građenih od velikih oblutaka. Te minijaturne kućice, pokrivene granjem bora s obližnjeg otoka Sveca, služile su kao mjesta za soljenje plave ribe u barile i da bi se ribari zaklonili od sunca i vjetrova. To je jedinstven spomenik ribarske arhitekture na pustim pučinskim otocima. Nije kulturno valoriziran, do danas nitko nije obratio pažnju na njega. U sklopu geološke priče neizostavna je priča o ribarima koji su zimi lovili jastoge za europske metropole mnogo prije pojave turizma. Na otoku ima nekoliko endemskih vrsta. Najpoznatija je brusnička crna gušterica.

Živjeti na pustom otoku

Slušam s magnetofona priču pokojnog barba Ivana, zapisanu u njegovoj ribarskoj konobi u Komiži 1983. godine:

Kada su zimske oluje, veliko more presječe otok Brusnik – pretvori ga u dva škoja. More prodre kroz središnji klanac koji se zove Dolac i ispuni taj prostor tako da bi gajeta mogla ploviti sredinom otoka.

Na tom malom pustom škoju nasred mora proživio sam mnogo zimskih mjeseci. Sve je bilo dobro dokle je bilo lijepo vrijeme, dokle se je lovilo jastoge. Ali kad su bile oluje, kada su puhala juga ili orkanske bure po pet-šest pa i do deset dana bez stati, onda si se osjećao kao utopljenik. Okolo tebe bio je samo slap mora. Cijeli je škoj bio u tom dimu od sitnih kapljica i samo si čuo jedan tutanj, onu huku mora. Nisi se osjećao kao da si na kraju, na sigurnom, nego kao da si u brodu. I ta samoća, život u špilji, taj huk mora… Osjećao si pod nogama kako škoj podrhtava kad se na njega obrušavaju silni udari valova, oni kulpi kada masa slane vode nošena silovitim vjetrom udara o obalu malog škoja koji jedva viri iz uzavrela mora, a ti si na njemu kao utopljenik, kao mali mrav koji se uhvatio slamke da se spasi. I s tim strahom si živio, na tom pustom otoku

nasred mora u noćima kada otok podrhtava kao da će ga silno more odnijeti, kad se otok trese, a more urla kao sve hudobe ovoga i onoga svijeta.
Brusnik je kao jedan veći brod usidren nasred pučine. I zamisli ti kakva je to bila mladost. Svićari su bili stariji, a družine su se sastojale sve od mladih ljudi, dvadeset do dvadeset i pet, najviše trideset godina. Kad bi ribar prošao četrdesetu, više nije bio za veslo. Trebalo je imati snage.
Na Palagruži i na Svecu bilo je bolje za ribare. Tamo ima vode i drva. Tamo si se mogao umiti, a na Brusniku se čuvalo vodu kao relikviju. Voda je bila svetinja. Kad bi te svićar vidio da si oprao ujutro oči vodom, onda bi ti bio rekao: „Sinko, ako nas uhvati slabo vrijeme na ovome školju, i čaša vode može spasiti život."
I galebovi bi zimi napustili Brusnik. Ostale bi samo crne gušterice i ribari. Ako je bilo lijepo vrijeme, onda smo lovili jastoge. Svićar je bio na krmi i zapovijedao veslačima kako će veslati, kako se okrenuti nasuprot kurenta kako vrša ne bi zakačila za dno. Nije se smjelo izgubiti vršu.
U Komiži je bila jastožera obitelji Marinković Mestrazane koja je mogla primiti do vagon jastoga. Odatle su oni izvozili jastoge po Evropi. To se prodavalo samo za Božić i za Uskrs. Išli su živi jastozi upakirani u drvene kutije sa suhom travom za Trst, Pariz, Rim, Prag, Milano, Beč. A tko je prije u Jugoslaviji znao za jastoge? Marinkovići su izvozili odjednom i po dvije tone živih jastoga u evropske metropole. A Komiža je zimi jela iglice i gire. To je bila hrana puka.
Imali smo u to vrijeme direktnu vezu parobrodom za Trst. Dolazio je parobrod Brioni koji je išao za Trst i komiški ribari su svu dobru ribu slali njime u Trst. U Trstu su naši trgovci prodavali dobru ribu i vino i važnija je bila veza otoka Visa s Trstom nego sa Splitom.
Najbolji svićari nazivali su se u Komiži iz poštovanja kaparjunima. Kaparjun je morao puno znati. Trebao je znati napraviti sve vrste mreža, krpati i konzervirati mreže, morao je poznavati kurente, znakove vremena na moru i na nebu, trebao je poznavati navigaciju, upravljati jedrima, poznavati astronomiju. Oni, kad bi bili došli u trideset pet – četrdeset godina, bila bi im kosa pobijelila od velikih briga i strahova, od napetosti u kojoj su stalno živjeli. Mi smo na otvorenom moru. Nigdje nisi mogao poć pred olujom gdje ćeš biti siguran. Bio si u portu, a nisi bio siguran. Jedino si bio siguran ako si izvukao brod na kraj. Tada si mogao tek zaspati mirno kao čovjek. Naši stari svićari su stavljali kamen pod glavu umjesto jastuka da ne bi od velikog truda tvrdo zaspali, da se ne opuste, da budu na pola budni, da ih vrijeme ne iznenadi na spavanju. To nisu bili obični ljudi, to su bili ljudi izabrani. Ako nije bio jak, nije mogao biti na školju u zimskom ribolovu. A konkurencija je među njima bila velika. Ako nisi bio natprosječno jak i potpuno zdrav, nisi mogao postati član ribarske družine.

U spiljama Brusnika

I sad kad si se vratio iz ribolova na Brusnik, kad si došao na kraj, najprije je valjalo izvući brod na žalo. Čim bi se izvuklo brod, jedan bi otišao u špilju da stavi kuhati ručak. Fažol bi se već bio skuhao dok su oni lovili jastoge, a on bi brzo od ulovljene ribe skuhao brujet.

Usred otoka su mala jezerca s morskom vodom u kojima su ribari čuvali ulovljene jastoge. Ribari su ih zvali Jezero. Obično je bilo po pet-šest brodova koji su lovili jastoge i svaki je brod imao svoju jastožeru. Tu cirkulira more koje dolazi kroz žalo tako da jastozi mogu živjeti. Kad bi se skupilo više jastoga, onda bi jedan brod za sve njih odnio jastoge u Komižu i predao ih u veliku jastožeru. Bile su korpe od pruća u koje bi se u suhoj travi pakirali živi jastozi za transport do Komiže.

Pričao mi je barba Andrija Zone kako se dogodilo da su ostali bez vode na Brusniku. Zapuhala žestoka tramontana, a oni bez vode. Po noći su prostirali tende da bi ujutro s tende lizali rosu koja bi se po noći uhvatila. Ali i rosa je bila slana, malo manje od mora jer su padale kapljice od morskog slapa koji je nosio vjetar. A lizali su i lišće sa smokve. Bila je jedna smokva koja se raširila po tlu jer nije mogla uvis rasti zbog vjetrova. I ljudi bi u tim strašnim momentima bili prisiljeni lizati rosu s lišća smokve. Pak su sisali i jastoge, ali žeđa se nije mogla zagasiti ničim. Nevrijeme je bilo takvo da se danima nije moglo porinuti brod i otići do tri milje udaljenog otoka Sveca i donijeti s njega vode. Devet dana bili su bez vode. I srećom devete noći došla je strašna oluja i palo je nešto kiše tako da su na tende skupili dva barila vode i to ih je spasilo.

Ipak, unatoč takvom iskustvu nikada na Brusniku nisu ribari htjeli napraviti cisternu za kišnicu kako bi spriječili konkurenciju. Jer kad bi bilo vode, onda bi došli svi drugi, a Brusnik bez cisterne bio je samo za one koji su bili spremni riskirati život da bi zimi na njemu lovili jastoge za evropske bogataške trpeze.

I sad taj veliki rad, te otečene ruke, spavanje s otvorenim šlicom kako bi se ujutro mogao popišati. To danas više nikome ne možeš pričati jer će ti reći da si lud, da to nije moguće, a to je bilo tako, jer ovo ne priča netko tko je to čuo od drugih, nego onaj koji je to doživio, koji je plakao od boli kada bi ujutro uhvatio uže i počeo njime dizati vrše. Morao si se popišati na ruke da se počnu micati prsti. A onda bi otresao ruke i kao pop blagoslovio tim rukama pišotom more. Eto, takav je to bio život. Od tih konopa bile bi ti ruke otvrdle kao tovaru kopita.

Ma zamisli vrh Brusnika, najviša točka brijega s južne strane otoka Brusnika, koja se zove Cuf, samo je Cuf bio iznad kulpa mora. A on je visoko oko petnaest metara. I sad zamisli živo more, kulap mora koji se penje do samog vrha Brusnika. Val bi bio zaokružio sav brijeg, samo mu je vrh malo virio iznad kulpa mora. Brusnik je bio kao jedan brod kad su bili pravi fortunali. Sav je bio u slapu mora tako da nisi mogao disati. Valjalo se u brodu, daleko izvučenom na obalu, sakriti ispod tende da bi mogao disati, a tendu je trebalo dobro potpa-

sati konopima da je vjetar ne odnese. Galebovi nisu to mogli preživjeti pa su bježali zimi na otok Svetac.
I tako je taj život tekao iz godine u godinu. Ostale su samo uspomene koje više mi stari i nemamo kome ispričati. Ali koliko god bilo teško, ti su naši životi bili veseli. Više je bilo prijateljstva, više je bilo uzajamnog poštovanja, povjerenja među ljudima. Ljudi nisu bili indiferentni prema drugome. Bilo je, kako ću ti reći, nekog drugačijeg načina.

OTOK BIŠEVO

Otok Biševo površine je samo 5,91 km^2, a njegova je obala duga 18,1 km. Najviše je brdo Stražbenica čija se najviša točka diže nad velikom južnom uvalom Trešjavac do visine od 239 m. Toponim Stražbenica otkriva ulogu koju je taj istaknuti vrh Biševa imao u povijesti. Tu je bilo motrilište odakle je stražar promatrao pučinu i pratio kretanje brodova i dimnim ili ognjenim signalom obavještavao Komižu o približavanju gusarskih brodova, a isto tako primao dimne znakove po danu, a vatrom po noći s Palagruže, što su bili znakovi o primicanju gusarske opasnosti.

Biševo ima osam zaseoka: Mezuporat, Poje, Potok, Velo Gora, Nevaja, Porat, Sarbunora, Gurnjo Sarbunora. U tim seocima živjelo je pred Prvi svjetski rat do 320 Bišovjora, kako sebe zovu stanovnici otoka. Svi su oni bili vinogradari i ribari, a svaka je obitelj imala i kuću u Komiži. Biševo je bio vinorodni otok na kojem su velike površine obradivog pješčanog zemljišta bile zasađene čuvenim biševskim plavcem. Proizvodilo se svjetski poznato vino koje se pilo i na bečkom dvoru.

Na ribolovnim poštama otoka Biševa lovile su se velike količine plave ribe koju su ribari solili i izvozili u Veneciju, južnu Italiju i Grčku. Od poreza na ulov na najbogatijoj ribolovnoj poziciji Trešjavac, na južnoj obali Biševa, sagrađena je komiška tvrđava Komuna i dovršena katedrala sv. Stjepana u gradu Hvaru.

Ni svjetski čuveno vino, ni goleme količine plave ribe koje su ribari lovili u bogatom akvatoriju Biševa nisu omogućili tom otoku egzistenciju njegovih stanovnika. Razišli su se po svijetu, najviše ih je bilo u Kaliforniji gdje su postali pioniri riblje industrije SAD-a. Danas na Biševu ima samo desetak stalnih stanovnika.

Modra špilja

Godine 1884. Eugen von Ransonnet, bečki slikar, otkrio je na tom otoku čudesnu morsku špilju (Božanić, 2015) i vijest o tom otkriću objavio u bečkim novinama *Newe Freie Presse*. Usporedio ju je s tada već svjetski poznatom morskom špiljom Grotta Azzurra na otoku Capriju blizu Napulja. To je bila jedna od vijesti koje su označile početak turizma u Dalmaciji.

Petar Kuničić piše u svom *Vodiču po viškom arhipelagu*: „Ne prođe mnogo vremena, eto turista iz mnogih kulturnih središta gdje hrle na jata, da se dive toj vanrednoj ljepo-

ti matere naravi. Mnogi strukovnjaci, a i isti Ransonnet, tvrde da je najljepša na svijetu. Godine 1891. učeni nadvojvoda Albrecht posjetio je Modru špilju pa će komiškom načelniku Petriću: 'Posjetio sam vašu spilu i radujem vam se što imate onakovu krasotu, koja nadmašuje modru spilu na Capri.' Dok sam učiteljevao na Visu čuo sam isto iz ustiju raznih posjetioca kao godine 1895. od slikara Bukovca, Medovića, dr. Kršnjavoga, Kišpatića, M. Šenoe, Mažuranića i raznih pjesnika i umjetnika, koji su istoga ljeta obašli Capri i Biševo" (Kuničić, 1932: 57).

Dr. Josip Poljak 1928. piše: „Kad pogledamo more, staje nam dah od onog divnog modrila, što se odbija iz njegove dubljine. Sve fine razlike modrih boja, što ih možemo sebi zamisliti, združene su u tom prilično malenom morskom bazenu. Kao da u moru počiva ogroman komad dragoga opala, koji na površini morskoj irizira najljepšim bojama. Prelijeva se more od posve jasne modre boje do najtamnijega ultramarina pa dalje prelazi u čisto safirno modrilo, koje prema otvoru u moru postaje sve svjetlije, pa je tik uz stijenu nježne i jasne modre boje. Uz samu stijenu dvorane nalazimo opet fine nijanse crvene, ružičaste, žute, zelene i modre boje koje se prelijevaju jedna u drugu (…). Cijela okolina dvorane djeluje na gledaoca tajanstveno, pa se može s pravom reći, da se nalazimo u podzemnim vilinskim dvorovima."

Bišovjori, kraljevi Pacifika

Na Biševu se 1882. rodio Martin Bogdanović, ribar iz sela Porat na zapadnoj obali otoka. Postat će jedan od utemeljitelja riblje industrije SAD-a. Godine 1908. emigrirao je i u San Pedru, u Kaliforniji, novcem zarađenim u ribolovu godine 1917. podigao jednu od prvih tvornica za preradu ribe na zapadnoj obali Amerike – *French Sardine Company* – koja će pod imenom *Star Kist Foods* u drugoj polovini 20. stoljeća izrasti u jednu od najvećih tvornica u ribljoj industriji na svijetu. Bogdanović je prvi u svijetu upotrijebio kašasti led za čuvanje ribe na brodu i tako omogućio ribarima da se odmaknu od obale i upute u prostranstva Pacifika.

Povjesničar Šime Županović piše o Martinu Bogdanoviću: „I tako, malo po malo, on preuzima tako reći čitavu riblju industriju SAD u svoje ruke. Podiže na području Terminal Islanda – San Pedro – Kalifornija, najveće poduzeće za konzerviranje ribe u SAD i u svijetu. U toj tvornici radilo je više komiških i viških ribara, nego što danas Vis ima stanovnika." (Županović, 1955). Snaga njegove tvornice bila je izuzetna radna sposobnost i iskustvo ljudi iz njegova zavičaja za koje su vrata *Star Kista* uvijek bila otvorena. „Fabrika Bogdanovićeva je za nas Komižane bila mama", govorili su komiški ribari iz San Pedra prisjećajući se početka svog emigrantskog života. Gotovo da nije bilo Komižanina koji nije svoj život u Americi počinjao zapošljavanjem u Bogdanovićevoj tvornici. To je i glavni razlog što danas u San Pedru ima nekoliko puta više Komižana negoli u Komiži na otoku Visu.

Martin Bogdanović ponio je iz svog zavičaja u svijet izuzetno ribarsko umijeće stečeno u pučinskom ribolovu Viškog arhipelaga, ali isto tako nevjerojatnu upornost, izdr-

žljivost i hrabrost pučinskih ribara iz vremena kada su ribarski brodovi bili pokretani vjetrom i snagom ljudskih mišića. Došao je iz siromašne zemlje u svijet koji je nudio šansu sposobnima, izdržljivima i hrabrima i od siromašnog ribara s Biševa postao najveće ime američke ribarske povijesti. Umro je 1944., a njegov sin Joe Bogdanović preuzeo je upravljanje tvornicom. Njegova flota lovila je po cijelom Pacifiku, od San Pedra do Čilea i Aljaske i do najudaljenijih otoka zapadnog Pacifika.

Valja spomenuti i Paula Martinisa, rođenog u selu Sarbunora na Biševu, i njegove ribolovne podvige u vodama Aljaske i Aleutskih otoka u lovu na lososе. U Everettu u državi Washington, gdje je živio i odlazio loviti ribe prvo na tuđim brodovima, a onda na svom, nazvali su ga „kralj lososa". Povodom jednog ribarskog okupljanja u Everettu 1956. godine stiglo je pismo predsjednika SAD-a Dwighta Eisehowera u kojem je spomenuo život Paula Martinisa kao „tipičnu američku priču" (Benbow, 2006). Ne zaboravljamo ni Toneta Mihovilovića Bejotu, iz Potoka na Biševu, ribarskog izumitelja. Osmislio je posebnu vrstu plivarice u vodama Galapagosa – tzv. plivaricu „na patent" koja se može skraćivati po visini zbog velikih razlika u dubinama morskog dna na Galapagosu.

Stanovnici Biševa rasuli su se svijetom, od Amerike do Australije. Danas je Biševo napušten otok, sa samo desetak stalnih stanovnika u osam sela, bez perspektive da povrati svoju nekadašnju vitalnost, unatoč svojoj svjetski poznatoj Modroj špilji.

Što se dogodilo?

Što se to dogodilo čovjeku na tom insularnom prostoru Hrvatske, njezinu najmaritimnijem području čiji jezik čuva sedimente nataloženih vjekova intenzivnog života na raskrižju morskih putova? Što se dogodilo čovjeku koji je živio na otočnom raskrižju najintenzivnijeg prometa gdje su se susretali narodi i kulture, jezici i iskustva s raznih mediteranskih obala? Što se dogodilo tom radišnom, otpornom, izdržljivom čovjeku koji je tijekom cijele svoje povijesti živio s morem i od mora, koji je poznavao njegove tajne i poštovao njegove zakone, koji je iznad svega cijenio ravnotežu i imao istančan osjećaj mjere u svom odnosu s prirodom kojoj je pripadao?

Njegove kamene kuće zidane su u skladu s prirodnim ambijentom, njihovi oblici slijede ritam krajolika, a i sasvim malena naselja na tom insularnom prostoru imaju mnoge elemente urbaniteta. Njegove barke savršenstvom svojih oblika oslikavaju sklad i osjećaj mjere njihovih graditelja. Njegove mreže grabile su iz dubina mora riblje blago koje je more svojim ritmom života moglo obnavljati. Stoljećima taj sklad nije bio ugrožen, stoljećima je ritam čovjekova života na ovom prostoru bio usklađen s ritmom prirodnih mijena.

Taj insularni svijet, koji je tijekom stoljećâ razvio nevjerojatnu sposobnost autonomnog življenja i politehničko iskustvo pojedinca kako bi mogao preživjeti izoliran od kopna, u vremenu velikih civilizacijskih promjena koje su započele sredinom 20. stoljeća više nije mogao opstati. Dogodile su se promjene kojima taj čovjek nije mogao odolijevati, promjene koje su definitivno poremetile ravnotežu života održavanu stoljećima.

Morski čovjek

Homo insularis u novom vremenu nije našao odgovor na izazov egzistencije. Njegova djeca razišla su se po svijetu. Zadesila ga je, ne možemo se oteti dojmu, ista sudbina kao i *morskega covika*, kako je on nazivao svog susjeda, sredozemnu medvjedicu – *medvida* s kojim je živio stoljećima.

Za nestanak sredozemne medvjedice iz Jadrana optužen je upravo on – *homo insularis*, otočanin, ribar koji je živio u suparništvu s medvjedicom i koji ju je progonio po valama i spiljama dalekih pučinskih otoka zbog gubitka lovine od koje je živio. Taj strašni krimen za nestanak sredozemne medvjedice neki ekolozi pripisuju čovjeku koji na ovim rubnim otocima Jadrana danas doživljava sudbinu svoje žrtve.

Na otoku Biševu, u spilji Medvidina, vođena je posljednja bitka između čovjeka i morskog čovjeka. Čovjek je tada ubio morskog čovjeka, a potom je nestao i on. Pust je otok Biševo, pust je jadranski pučinski arhipelag, opustošeno je njegovo podmorje i nadmorje. Ali otvoreno je pitanje kome pripisati krimen za tu strašnu činjenicu.

Sredozemna medvjedica amfibija je koja se dobro snalazi i u moru i na kopnu gdje se zadržava radi odmora i čuvanja mladih. Biolozi su utvrdili da joj je kemijski sastav krvi vrlo sličan čovjekovu. Naraste do tri metra dužine i četiri stotine kilograma težine. Engleski zoolog Fleming dao je rodu morskih medvjedica ime *monah* – *Monachus, monachus* – zbog njihova usamljeničkog načina života. Atribut *Hermann* u svom latinskom imenu (*Monachus monachus Hermann*) dobila je sredozemna medvjedica prema imenu zoologa Hermanna koji ju je 1777. identificirao kao vrstu u Strasbourgu daleko od mora. Kako piše naš prvi oceanograf Spiridon Brusina, pred sobom je imao primjerak sredozemne medvjedice uhvaćene 1777. na otoku Cresu.

Čovjek je odavno zapazio antropomorfne osobine sredozemne medvjedice. Ona je ribar kao i on. Prednjim perajama kao rukama vadi iz mreže ili vrše ribu, a često je svoju gozbu demonstrirala pred ribarom kojem bi ukrala lovinu. Znala je natjerati ribare u očaj kada bi najbolje komade ribe pred njima bacala po nekoliko metara uvis, a potom hvatala zubima i proždirala. Doživljavali su to ponašanje kao ruganje njihovoj muci. Ruganje je ljudska osobina, a tu osobinu čovjek je prepoznao u morskom čovjeku, svom suparniku u ribolovu.

Dvoboji u špilji Medvidini

Zvali su ga *matadur*. I, zaista, bio je matador u špilji Medvidini na Biševu – komiški ribar Bepo Martinis (1905. – 1990.). U mrak te špilje ulazio je svojom barkom s kopljem u ruci i borio se s morskim medvjedicama. Prije dvadeset i pet godina zabilježio sam magnetofonom njegovu priču:

> *Bila je to najgora zvir u moru za ribara. To vi, koji niste dozivili, ne morete virovat. Medvid nan je razbival vrse, kidal mrize, kral ribu iz parangala. Najveće je bil guloz na kantere. Kad smo zimi ribali na kantere, razbival nan je vrse, kral ribu, rugal se s nama. Ali, nojgore ol svega, tiral nan je sardele ispol ferala. Dvadeset svić svitli na Bisevu na sardele. I sardele igraju, judi se*

vesele da će ujat. Ali, ako je pasal medvid, riba biži u dno i zaludu ti je svitlit. Ako pasa jedan medvid, sve sviće na Bisovo izgubit će ribu. Neće niko ujat ni za brujet. Mores ujat somo ako je medvid sit, ako spi u spilu. Ti si ribar, ti lovis, ali on je gospodor mora, on odlucije hoćes ti ujat oli nećes.
Hodil san u lov na medvida po noći. Bil bi dosal levuton u spilu na vesla da me ne cuje. Levut bi vezal za kraj i onda bi isal u sandulu. Sandula je mala i ima ravno dno pa se more ić njome do kraja spile, do zala di spi medvid. Na provu sandule bil je feral, ali nisi ga smil uzeć, vajalo je u skurini doć do zala. Imal san dupinoru – kopje za dupine i medvide. I onda bi ja slusal je medvid hrope. Kad medvid spi, hrope kako i covik. To se cuje u spili ako je on unutra, cuje se kako hrope.

Možemo li zamisliti prizor: komiški Tezej kreće u labirint Medvidine malom barkom s isukanim kopljem kojim se odguruje o bokove tunela u potpunom mraku. Na dnu špilje strašni Minotaur – pola čovjek, a pola medvjed – spava, a njegovo hrkanje minotaursko, kiklopsko, kako bi rekao Ranko Marinković, odjekuje špiljom. Tezej se primiče dnu špilje, a nije sa sobom ponio klupko pređe koje mu je dala Arijadna da ne bi zalutao u labirintu, kako bi se po niti pređe mogao vratiti. Hrkanje postaje sve jače, barka tuče o bokove uskog tunela. I onda, odlučujući trenutak: valja upaliti feral i probuditi medvjedicu. Valja se sresti s morskim čovjekom oči u oči.

I onda bi ja uzegal feral. Pusku nisan nosil jer je opasno – mores ubit sebe. Kako iz plafona spile stalno cidi voda, unutra su stine lise kako da su ol porculana. Ma to je sve fino, liso kako caklo. I kal bis ti potegal iz puske, ako falis medvida, mogal bi metak rebatit, mogal bi se metak vratit i ubil bis sam sebe. Zato nisan nosil pusku.
I, kal si ti uzegal feral, onda bi se medvid probudil. Zaslipi ga ono svitlo ol ferala i ne zna di će. Nima di uteć. Ako ide uteć, mora pasat ispol sandule, a duboko je digod metar, digod pol metra. I ja ga cekan. Ali ni njega lako probit dupinoron. Moras ga pogodit u bok ili ispod vrata, jer ako si ga pogodil u skina (leđa) *ili u glavu, vrh kopja se iskrivi i on će uteć. A to su bile bestije i do cetiri kvintala, duge tri metra. Ca uhvati zubima, to lomi. Ne smis falit.*
I medvid di će, kud će, eto ga ispod sandule, a ja udri dupinoron. E, sad je borba. Medvid zeli uteć. Provukal se je ispol sandule, sandulu poteze, sandula tuce obo sike, poteze me prema izlazu. To je sila, to se ne more virovat koja je to sila, koja je to zvir.

Tako govori posljednji svjedok bitke između čovjeka i morskog čovjeka, komiški matador Bepo Martinis, čijom pričom završava povijest *morskega covika* na Jadranu.

Tko je kriv

Tko je kriv za nestanak morskog čovjeka iz Jadrana? Tko je kriv što je *Monachus monachus Hermann* danas jedna od ugroženih vrsta? Je li tome kriv ribar koji je harpunom gađao svog prirodnog neprijatelja, suparnika u ribolovu – morsku medvjedicu?

Taj strašni gubitak ima globalne dimenzije i posljedica je globalnih civilizacijskih promjena. Ali krimen gubitka besmisleno je pripisivati ribarima koji su ubijali medvjedice. Ubijali su ih stoljećima, ali ih nisu poubijali, njih je uvijek bilo. Bilo ih je jer su postojali uvjeti za njihovo postojanje. Sardele su se lovile uz obalu gdje je živjela morska medvjedica. Na ribolovne pošte dolazili su samo ribari i nitko više. A do dalekih pučinskih otoka, gdje su bila najgušća staništa medvjedica, dolazilo se na jedra i na vesla. Takvih ribara, koji su se upuštali u avanturu plovidbe do dalekih pučinskih otoka, bilo je malo. Sve do masovnije pojave motora na ribarskim brodovima sredinom 20. stoljeća, ti su otoci bili oaze mira, a klasičan lov plave ribe tratama i vojgama nije remetio ravnotežu ekosustava. U to vrijeme lovile su se male količine pridnene ribe jer za nju nije bilo kupaca. Turizma zapravo nije bilo, a ulovljena riba trošila se na području gdje je i ulovljena jer nije bilo hladnjaka. Jedini komercijalan način konzerviranja ulovljene ribe bio je soljenje, a solilo se samo plavu ribu: sardele i inćune. Puk je jeo jeftinu plavu ribu, a oboritu samo iznimno. Turističke mase koje u ljetnim mjesecima preplave Sredozemlje pokrenule su se tek u drugoj polovini 20. stoljeća. Na sredozemnim obalama živjelo je samo autohtono stanovništvo čiji je tradicionalan život bio usklađen s prirodom. Bilo je to vrijeme kada je ribolov bio avantura.

U tom vremenu bilo je u moru obilje hrane za medvjedicu. Na najbogatijoj ribolovnoj pošti Viškog arhipelaga, na Trešjavcu kod Biševa, bilo je takvo obilje sardela, kako svjedoče stari dokumenti, da ih je bilo moguće i po danu loviti. Trešjavac je i najpoznatije stanište morske medvjedice na Jadranu. I dok je tako bilo, vazda je bilo i medvjedica unatoč ribarima koji su ih tjerali iz špilja, progonili i ubijali.

Requiem

Otok je zemlja nad morem uzdignuta, zemlja u slanu vodu uronjena, kako kaže latinski jezik – *insula* (*in salo*). Otok je kamen što se iz dubina mora prema suncu nad more uspeo. Otok je planet u svemiru mora. Ali otok je i čovjek koji na njemu živi. Taj čovjek njegovo je sjećanje, njegova mudrost, njegovo znanje, bol i njegova radost, pjesma i jezik njegov. Bez čovjeka otok ne pripada povijesti, ne pripada ljudskom vremenu. Kad umre njegov posljednji stanovnik, umire i on. Plamičak života potiču tek posjetitelji koji dođu na otok nekim poslom. Kad je u kolovozu 1995. posada projekta *Ars halieutica* na Svecu sjekla drvo za gradnju replike komiške falkuše, gledali smo titravo svjetlo petrolejke na prozoru Antonije Zanki, jedini znak prisutnosti čovjeka u otočnoj pustoši Svetog Andrije. Dana 21. siječnja 2000. viška limena glazba odsvirala je u Komiži posmrtni marš i njoj, posljednjoj stanovnici s krajnjeg otočnog fronta Jadrana.

Arijadna

Smrt Antonije Zanki metafora je umiranja hrvatskog arhipelaga na kojem danas žive najstariji stanovnici Hrvatske. Pitanje je dana kad će se ugasiti posljednji prozor sljedećeg od pedesetak preostalih nastanjenih hrvatskih otoka. Pitanje je tko će pokopati

posljednje. Hoće li doživjeti sudbinu o kojoj pjeva do danas na otoku Visu sačuvana pjesma o Arijadni?

Nevjerojatno je do koje dubine u vremenu sežu neke priče, legende i pjesme na tim otocima koincidirajući svojim smislom s aktualnim ljudskim sudbinama. Viška klapska pjesma pjeva tako o nesretnoj sudbini Arijadne koja je svojom niti omogućila Tezeju da izađe iz labirinta, nakon što je ubio Minotaura, da bi ju on potom na putu od Krete do Atene ostavio na pustom otoku Naksu. Po kakvoj su to čudesnoj Arijadninoj niti usmene predaje doprli s uha na uho iz labirinta vremena do naših dana stihovi koji svojom mračnom arhaičnošću povezuju jednu mitsku sudbinu sa sudbinom posljednje stanovnice otoka Sveca?

Arijadna

Arijadna privarena
Na otoku ostavjena
Na otoku pustošnomu
Di ni sela, di ni groda
Di ni juskeg razgovora.

Sujeno jon je umriti
Varhu judih pribivati.
Corni zviri skupit će se
Na kosti jon neukopone.

Antonija je Zanki, sluteći smrt, došla u Komižu da bi umrla. Pokopana je na groblju podno crkve svetog Nikole putnika, zaštitnika pomoraca. A da je njezin dolazak u Komižu spriječilo jugo, vjetar koji danima, pa i tjednima zna posve izolirati taj otok, pjesma o Arijadni na pustom otoku Naksu bila bi pjesma koja pjeva i o sudbini posljednje stanovnice Sveca. S jednom ženom, barem po legendi, započinje povijest otoka. Bila je to ilirska kraljica Teuta, *Krajica ol Otuk*. Okončava se smrću Antonije Zanki, posljednje kraljice na prijestolju pustog otoka.

Epilog

Posebnost i vrijednost Viškog arhipelaga prva je prepoznala Svjetska ekološka organizacija *World Wildlife Fund* (WWF).[10] Godine 2003. uvrstila ga je u *Adriatic Blue Corridor* pozivajući se na provedenu znanstvenu analizu koja je potvrdila izuzetni diverzitet njegove zemne i podmorske flore i faune. Koridor uključuje otoke Svetac, Brusnik i Biševo, sjeverozapadni i jugoistočni dio otoka Visa, jugoistočni dio otoka

[10] http://worldwildlife.org.

Lastova s pripadajućim subarhipelagom, zapadni i istočni dio otoka Mljeta i važna ribolovna područja otoka Sušca, Jabučke kotline i palagruškog subarhipelaga. Geografska i povijesna izolacija razlogom su iznimno raznovrsne i očuvane otočne flore i faune i na kopnu i pod morem.[11] U koridoru se ističe Biševo i njegova flora. Na otoku je pobrojeno čak 480 biljnih vrsta, među njima i nekoliko endemskih. WWF je uvrstio Viški arhipelag i u popis deset posljednjih „rajskih oaza Sredozemlja" uzimajući pritom u obzir brojne spomenike prirode, biodiverzitet, kulturno materijalno i nematerijalno nasljeđe, povijesne reference otoka i raskrižje morskih putova koje mu je omogućilo da bude poprište velikih povijesnih događaja od antike do novijeg doba.[12] Potvrdilo se da je Viški arhipelag područje najveće koncentracije spomenika prirode u Europi: Modra špilja, Medvidina (otok Biševo), Zelena špilja (otok Ravnik), uvala Stiniva (južna obala Visa) i vulkanski otočići Brusnik i Jabuka.

Model masovnog turizma, koji je osvojio zapadnu obalu Jadrana, postupno se i, čini se, nezaustavljivo nameće i njegovoj istočnoj obali, pa tako i otoku Visu koji nema ni demografsku ni ekonomsku snagu da se tome suprotstavi i nametne model održivog razvoja. Kaotičan razvoj sve je izvjesnija perspektiva, a ona znači podjelu na nekoliko ljetnih mjeseci kada je otok preplavljen turistima koji optrčavaju globus i koje u pravilu zanima samo slikovitost otočne baštine (koja se sve češće poima samo kao kulisa nove „*selfie*-kulture") te na ostatak godine kada je otok pust, ne samo bez turista već i bez velikog broja domicilnih otočana. Vis je tada mrtav otok na kojem mladi ne mogu planirati svoju budućnost.

Vis i njegovi pučinski otoci bili su gotovo pola stoljeća, od 1945. do lipnja 1989., zabranjena zona za strance, vojna zona unutar koje je stanovnicima bilo ograničeno elementarno ljudsko pravo komunikacije sa svijetom. Uz negativne posljedice takva stanja, od kojih je najgora bila drastična depopulacija do te mjere da je otok izgubio svoju reproduktivnu sposobnost, javila se i poneka prednost. Na prvom je mjestu svakako očuvanost njegova prostora od razornih posljedica masovnog turizma koji je zahvatio hrvatsku obalu i otoke. Tako se javila ideja o potrebi svjetske valorizacije tog prostora.

Godine 2016. Grad Komiža, Grad Vis i Nautički centar Komiža pokreću na otoku Biševu projekt *UNESCO Aspiring Geopark Vis Archipelago* koji obuhvaća otok Vis i niz pučinskih otočića unutar akvatorija većeg od 6600 km^2. UNESCO je prihvatio projektnu ideju i pozvao da ju se sljedeće godine predstavi na 24. konferenciji UNESCO-ove mreže European Geopark Network u Ponta Delgadi na Azorima.

Projekt je predstavljen 9. rujna 2017. Ni dvije godine kasnije, 17. travnja 2019., UNESCO je usvojio našu kandidaturu i proglasio prvi geopark na Jadranu, UNESCO Geopark Vis Archipelago. Našli smo se u Global Geopark Networku – obitelji 147 geoparkova svijeta.

---

[11] www.sunce-st.org.

[12] http://www.croatia.org/crown/articles/8437/1/E-Lost-Mediterranean-island-deemed-wild-paradise.html.

Vizija

Odumiranju Visa i njegovih otočića suprotstavili smo viziju geoparka Viški arhipelag (Božanić, 2020). Temeljimo ju na uvjerenju da je sve izvjesniju perspektivu neodrživog masovnog turizma moguće, a i nužno izbjeći ako želimo živjeti na otoku obnovljene vitalnosti koji nudi mladima perspektivu i motiv da na njemu planiraju budućnost kao baštinici njegove jedinstvene prirode i milenijskog kulturnog nasljeđa, da budu pokretači njegovih zanemarenih i zaboravljenih razvojnih mogućnosti.

Viški arhipelag u središtu Jadrana jedinstven je geološki i kulturno-povijesni prostor. Cjelovit pristup i popularno-geološka obrada odabranih lokaliteta temelj su uspješnog iskorištavanja tih prirodnih znamenitosti s ciljem stvaranja uvjeta za prosperitet otočnog stanovništva. Posebno valja naglasiti prirodne resurse pitke vode na otoku, koji su dostupni upravo zbog specifične geološke građe. Ti su resursi ograničeni što potencira nužnost razvoja održivog turizma čiji je vid – geoturizam – logičan izbor. Sve ostalo, što je nužno za jedan uspješan geopark, nalazi se u biološkim, speleološkim i drugim prirodnim značajkama ovog područja, ali i u povijesnoj, kulturnoj, maritimnoj, ribarskoj i poljoprivrednoj baštini stanovnika Viškog arhipelaga. Sve te spoznaje potrebno je ugraditi u dobro osmišljen i usklađen plan upravljanja i razvoja geoparka Viški arhipelag.

Umrežen u UNESCO Global Geopark Network, geopark Viški arhipelag mogao bi, a i trebao postati nezaobilazna atrakcija Jadrana, otočni prostor koji nudi nov model turizma, vrhunsku interpretaciju svekolike otočne baštine. Proglašenjem geoparka otvaraju se mogućnosti zapošljavanja mladih stručnjaka, interpretatora baštine. Nude se i brojne nove atrakcije: nove geostaze koje uključuju geološke, geomorfološke, biološke i kulturno-antropološke vidove interpretacije: Brusnik, Svetac, Jabuka, Palagruža, špilje otoka Visa, eolska polja na njegovoj jugoistočnoj obali, arheološko blago antičke Isse, ruralni prostor unutrašnjosti otoka i prije svega geološke prizore najstarijih stijena na Jadranu, nastalih lomljenjem prakontinenta Pangee prije 220 milijuna godina. Te jedinstvene stijene na Jadranu mogu se vidjeti samo u uvali Komiže i na pučinskim otocima Brusniku i Jabuci, otocima koji se uzdižu pod pritiskom tektonskih sila u Zemljinoj utrobi.

Središnji jadranski položaj Viškog arhipelaga omogućuje da velik broj turističkih brodova koji plove Jadranom uđe u prostrani akvatorij geoparka i posjeti otok čiji je antički grad Issa bio jedno od ishodišta urbane civilizacije na istočnoj obali Jadrana, ishodište pismenosti, književnosti, teatra i upotrebe novca i katastra. Englezima je bio „Gibraltar Jadrana", a u II. svjetskom ratu jedina na Jadranu nepokorena točka okupirane Europe.

Vizije se obično predstavljaju u sadašnjem vremenu da bi se što bolje predočili budući rezultati. Učinimo to i ovdje: Interpretacijski centar *Terra Marique* u komiškoj tvrđavi postaje najveća muzeološka atrakcija Komiže u kojoj gosti upoznaju komišku ribarsku povijest. Njegov pandan Interpretacijski centar na otoku Biševu,

smješten u obnovljenoj zgradi napuštene škole, izrasta u suradnji sa Sveučilištem u Splitu u interuniverzitetski međunarodni centar za otočke studije. Centar organizira međunarodne znanstvene konferencije, geološke radionice i međunarodne škole. Uspostavljena je suradnja sa znanstvenim institucijama koje se bave otocima, hrvatskim i svjetskim. Usto, Muzej grada Visa u staroj tvrđavi, „Gospinoj bateriji", nudi integralnu interpretaciju povijesti i života otoka, njegove iznimne prirodne i povijesne baštine, nematerijalne i materijalne. Geopark Viški arhipelag nadrasta tako svoj početni *raison d'etre* i postaje *brand* hrvatskog turizma, atraktivan prostor za život mladih – dostojan odgovor na izazov opstanka.

Da bi tako ambiciozan projekt svjetske valorizacije baštine jedne male otočke sredine koja ima samo 3000 stanovnika s prosječnom dobi oko šezdeset godina bio ostvariv, nužno je da entuzijasti koji su ga pokrenuli okupe dovoljno stručnjaka iz Hrvatske i inozemstva i tako izrastu u organiziranu kompetentnu skupinu s konkretnim zadatcima i rokovima njihova izvršenja. Jezgra već postoji i treba ju proširiti i ojačati da bi se stvorile pretpostavke za interdisciplinarnu interpretaciju i obuhvat svih zanimljivih područja baštine u ovom najmanjem, najmlađem i populacijski najmalobrojnijem geoparku u UNESCO-ovoj globalnoj mreži. Jezgru, nadamo se, sve jaču, trebaju i dalje činiti oni koji vjeruju u budućnost otoka Visa.

LITERATURA

Benbow, M., 2006, „Commercial Fishing in Everett Goes to Oblivion", Herald Net, Everett, Washington, https://www.heraldnet.com/news/commercial-fishing-in-everett-sails-to-oblivion/.

Borčić Jerolimov, N., 1784, *Liber Comisiae conscriptus anno Reparatae salutis 1784.*

Božanić, J., 2009, „Terra nauta – Doprinos hrvatskih ribara svjetskom ribarstvu", *Sušačka revija* 65, http://www.klub-susacana.hr/revija/clanak.asp?Num=65&C=5.

Božanić, J., 2011, *Lingua halieutica – Ribarski jezik Komiže*, Split: Književni krug Split.

Božanić, J., 2015, *The Azure Sun. The Blue Grotto on the island of Biševo*, Komiža: Ars halieutica.

Božanić, J., 2018, „Poslovice otoka Visa. Paremiološke i stilističke interpretacije, korpus ileksik", *Čakavska rič* (1-2), 5–156.

Božanić, J., 2020, „Vizija: Geopark Viški arhipelag u UNESCO-ovoj svjetskoj mreži geoparkova", *Hrvatska zora* br. 82, Glasilo Ogranka Matice hrvatske u Visu, 27–29.

Buchberger, M., 2008, *Jabuka, Sveti Andrija i Brusnik*, Zagreb: Vlastita naklada.

Crnjaković, M.; Šoufek, M.; Mikulčić Pavlaković, S.; Bukovec, D.; Lacković, D., 2005, *O pelagozitu iz petrografske zbirke Hrvatskog prirodoslovnog muzeja // Knjiga sažetaka*. Zagreb: Hrvatski geološki institut, str. 23–24

D'Erco, R., 1973, *O ribolovu na istočnom Jadranu. Historijsko-pravna, ribarstveno-politička i ekonomska građa*, Prinosi proučavanju ekonomike ribarstva i ribarskog prava, knj. 7, Split: Jadranski institut JAZU.

Fortis, A., [1774], 1974, *Put po Dalmaciji*, Split: Marjan tisak.

Fuis, F., 1932, „Strašan doživljaj dvojice ribara iz Komiže", *Novosti* 301.

Kirigin, B. i Milošević, A., 1981, „Otkritje – Svetac", *Arheo*, Glasilo slovenskega arheološkega društva, 2, 47–51.

Kuničić, P., 1932, *Modra Spila: vodič po viškom arhipelagu*, Dubrovnik: Naklada knjižare Jadran.

Mirković, M., 1952, „Predgovor" u knjizi *Dokumenti za povijest ribarstva na istočnoj obali Jadranskoga mora* G. Novaka, sv. I, otoci Vis i Hvar. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Novak, G., 1952, *Dokumenti za povijest ribarstva na istočnoj obali Jadranskoga mora*, sv. I, otoci Vis i Hvar, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Poljak, J., 1928, „Modra pećina na otoku Biševu", *Novo doba*, XI/1928, 65.

Ujević, T., 1930, „Nit u srcu mora i Teutin dvor – Komiža na Visu i otok Sveti Andrija", *Jadranska pošta*, VI, 197 i 198. Preuzeto iz T. Ujević, *Izabrana djela*, knjiga 3. Proza, str. 167–170 i 171–176, 1964, Beograd, Zagreb, Sarajevo: Prosveta, Naprijed i Svjetlost.

Županović, Š., 1995, *Hrvati i more*, knjiga 2, Split: Književni krug.

Foto: Boris Kačan

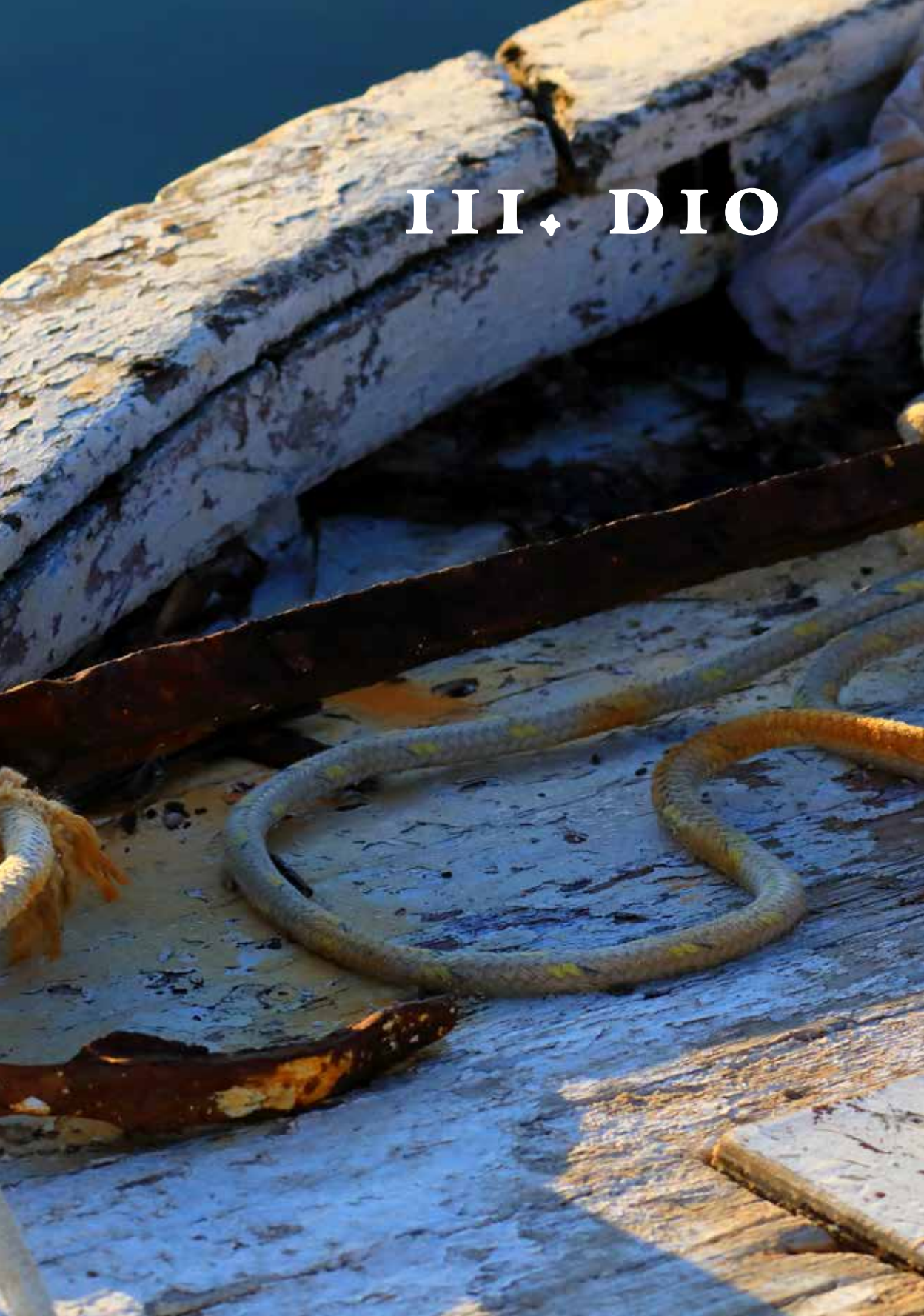

III. DIO

Otočnost i upravljanje otočnim razvojem u Europskoj uniji

SEAN TURNER

UVOD

U bogatom mozaiku razvojnog upravljanja u Europskoj uniji (EU) otoci se ističu svojim posebnostima i različitim administrativnim ustrojem. Otocima se, kao i kopnenim područjima EU-a, upravlja na određenim administrativno-teritorijalnim razinama s različitom propisanom strukturom i mehanizmima upravljanja koji oblikuju i usmjeravaju društvene, okolišne, ekonomske i kulturne aspekte njihova razvoja. Te mehanizme i strukture nalazimo u otočnim državama, poput Malte i Cipra, ili u otočnim regijama, poput Sardinije u Italiji i Krete u Grčkoj. U obalno-otočnim državama EU-a nalazimo i otočne županije ili okruge, poput Gotlanda u Švedskoj ili otoka Saaremaa u Estoniji, te otočne općine poput Kustavija u Finskoj ili Lastova u Hrvatskoj. Literatura koja se bavi upravljanjem europskim otocima, bilo da se radi o studijama slučaja bilo o usporednim analizama, ograničena je i pretežno usredotočena na više upravne razine, posebno na podnacionalne otočne jurisdikcije (POJ), otoke s naglašenom autonomijom koje nalazimo diljem svijeta (Stuart, 2009; Baldacchino, 2010). Takav je fokus razumljiv s obzirom na to da su otočne države i djelomično autonomne otočne regije redovito naglašeno geopolitički, a često i ekonomski važne za kontinent. To ih čini prikladnim predmetom istraživanja uz uvijek istu ključnu pretpostavku da ima dovoljno podataka iz različitih javnih i privatnih izvora.

Nasuprot tome, upravljanje i administrativni ustroj priobalnih otoka na lokalnoj razini općenito su zanemarena akademska tema. To je donekle razumljivo jer su naseljeni europski priobalni otoci brojni, a prikupljanje pouzdanih podataka na lokalnoj razini redovito izazovno bez obzira na geografski položaj lokalne jedinice. S obzirom na to da samo Finska ima više od 549 nepremoštenih naseljenih otoka, u EU-u ih je izvjesno više od tisuću. Priobalne otoke nalazimo u svim morima i jezerima europskog kontinenta, u različitim klimatima i okolišima. Često udomljuju bogati, endemski biodiverzitet. Dugo su naseljeni zajednicama koje čuvaju i nastoje održati ekonomske,

društvene, kulturne, nerijetko i političke posebnosti u okruženju imperija, kraljevstava, gradova država, jednostranačkih i demokratski izabranih vlada koje su dolazile i odlazile. Postoji velika raznolikost među arhipelazima priobalnih otoka unutar pojedinih država, čak i prije nego što se usporede s arhipelazima drugih država. Karakteristike i izazovi upravljanja priobalnim otocima nisu manje značajni od upravljanja na višim razinama. Radi se o tome da ih je zbog njihovih međusobnih razlika teško generalizirati i uspoređivati.

Bez obzira na to gdje se nalazili na upravnoj ljestvici države kojoj pripadaju, otoci dijele zajedničku karakteristiku poznatu kao otočnost – koncept koji se s vremenom kristalizirao u literaturi, pri čemu se odvojenost, mala veličina, ograničenost i prisutnost obale često navode kao komponente. One doprinose identitetu otoka i oblikuju život na njemu – i na otočnom kopnu i u okolnom moru. Time se otvara put nijansiranim odgovorima koji otkrivaju ranjivost otoka, njegovu adaptivnu sposobnost i otpornost – složenu interakciju na koju utječe kombinacija endogenih faktora inherentnih samom otoku i onih egzogenih, nametnutih vanjskim utjecajima. Ta karakterizacija uvijek je vrijedila na svim otocima i unatoč tome, ponekad i zbog toga, otočani su stoljećima razvijali i održavali svoju zajednicu, običaje i način života. Otočnost je stoga temeljni element koji povezuje istraživanja razvojnog upravljanja otocima.

Priobalni otoci integralni su dijelovi šireg teritorijalnog okvira države kojoj pripadaju. Uvid u upravljanje otočnim razvojem otkriva stalnu tendenciju prema asimetriji upravljačkih ovlasti na otocima, do koje dolazi zbog same insularnosti i napora otočana da očuvaju svoju otočnost. To je prije svega primjetno na otocima na kojima je uspostavljen POJ što na razini države kojoj otoci pripadaju govori o asimetričnom federalizmu koji se često usvaja kao upravljačko načelo (Baldacchino, 2015). Takvi otoci imaju veću autonomiju, ali ne i puni suverenitet. Autonomija uglavnom ovisi o opsegu ovlasti koje se dodjeljuju svim, dakle i otočnim i kopnenim lokalnim entitetima u skladu s postojećim zakonodavstvom o lokalnoj i regionalnoj samoupravi. To, nadalje, otvara pitanje radi li se o otoku koji je lokalna (samoupravna) jedinica, dio lokalne jedinice ili skupina lokalnih jedinica koje uz otoke mogu obuhvaćati i dio kopna. U svakom slučaju, asimetrični federalizam manifestira se kao poseban upravni status u kojem priobalni otoci potvrđuju asimetriju kroz decentralizirane inicijative na lokalnoj razini i slijedom brige o svojoj otočnosti osiguravaju karakteristične pozicije unutar državne uprave.

PRIOBALNI OTOCI EUROPSKE UNIJE

Pojam priobalnog otoka, iako naoko samorazumljiv, još uvijek nije posve oblikovan. U kontekstu EU-a riječ je o naseljenim ili povremeno naseljenim otocima unutar morskih granica države (uglavnom u unutarnjim vodama), kojima se upravlja na lokalnoj administrativno-teritorijalnoj razini (Starc, 2020). Priobalni otoci obično su mali,

iako se definicija malog otoka mijenja od države do države. Grčki otoci, na primjer, mogu biti mali kao otok Megisti (11,71 km^2) ili veliki kao Lezbos (1639,11 km^2). Priobalni otoci nalaze se u svakom većem europskom zaljevu, uvali ili moru, obično unutar 100 km od kopna. Na sjeveru, u Baltičkom moru i Finskom zaljevu, uz švedsku i finsku obalu te uz zapadnu i sjevernu obalu Estonije, nalazimo jako fragmentirane arhipelage. Priobalni otoci juga Europe protežu se od hrvatske obale Jadrana sve do grčkih i turskih obala u Egejskom moru. Budući da teritorijalne vode otoka doprinose vanjskim granicama teritorijalnog mora države, vanjski otoci mogu značajno utjecati na granice države. Rubove arhipelaga stoga često zaposjeda vojska. Na sjeveru Europe priobalni su otoci često premošteni i tako povezani s kopnom i međusobno, ali u svim baltičkim državama postoje i stotine nepremoštenih otoka različitih veličina. Premošteni priobalni otoci na jugu su rjeđi. Treba uočiti i da percepcija priobalnog otoka varira od mora do mora. U većem moru kao što je Baltičko, fragmentirani arhipelazi pružaju se uz samu obalu i svi njihovi otoci smatraju se priobalnima. U malom Jadranskom moru do unutarnjih se otoka može doveslati, a nekolicina je i premoštena. Oni na vanjskom rubu arhipelaga na pola su puta do susjedne Italije. Otoci uz samu obalu Hrvatske percipiraju se tako kao priobalni, a oni vanjski kao pučinski iako su bliže kopnu od mnogih sredozemnih otoka koje u njihovim državama smatraju priobalnim. Razlike o percepcijama, barem u EU-u, ne utječu, međutim, na opći predmet otočne razvojne politike. Uvijek je riječ o priobalnim otocima.

Mnogi priobalni otoci EU-a nalaze se na globalnim žarišnim točkama biološke raznolikosti planeta. Ima ih diljem Sredozemlja, ali i na Baltiku, u vodama Finske i Estonije (Aps *et al*., 2018). Obično imaju i otporne i ranjive dijelove svojih ekosustava, s visokim endemizmom i rijetkim vrstama flore i faune, ali i jedinstvenom osjetljivošću na učinke klimatskih promjena i antropogenog razvoja (Ratter, 2018; Baldacchino, 2018).

Europski priobalni otoci imaju bogatu i dugačku povijest posjećivanja i naseljavanja. I u sjevernim i u južnim morima, ostatci prošlosti mogu se pronaći u njihovoj bogatoj materijalnoj i nematerijalnoj baštini. Otočana je obično malo, ali točan broj nije lako odrediti zbog sezonskih i povremenih stanovnika. Ipak, populacije priobalnih otoka pokazuju posebne karakteristike: male su, starije, slabije tehnološki osposobljene, s opadajućim radno sposobnim stanovništvom, pri čemu je zapošljavanje usmjereno na javne institucije, opadajuće tradicionalne industrije, obrtništvo i sezonski rad, prije svega u turizmu (Starc, 2020).

Europski priobalni otoci suočeni su s razvojnim poteškoćama koje uzrokuju vanjski čimbenici. To uključuje niske prihode, raširen i rastući sektor sezonskog turizma, visoke troškove otočnog života, ograničenu veličinu tržišta, slabu konkurentnost, sektorsku homogenost i lošu povezanost (Moncada *et al*., 2010). Te izazove uzrokuju mreže nametnute otocima s kopna, kojima se otočani ne uspijevaju oduprijeti pa im preostaje samo prihvatiti vanjske čimbenike na račun otočnog identiteta. Integracija zaštite okoliša i kulturne baštine u razvoj ključna je za priobalne otoke jer se obično nalaze u zaštićenim područjima ili u njihovoj blizini. S obzirom na to da se razvojna

politika zaštićenih područja obično određuje na državnoj razini, potrebna je kontinuirana koordinacija s višim razinama vlasti. Zaštita okoliša u različitim arhipelazima EU-a stoga je posebno važna. Dok su, povijesno gledano, gospodarstva otoka bila karakterizirana velikim brojem djelatnosti i svestranošću otočana, u posljednje vrijeme primjetan je trend monokulture. Ta promjena, zajedno s ograničenom populacijom, dodatni je izazov nosivom kapacitetu otoka. Upravljanje otpadom, nesigurnost vodoopskrbe i snabdijevanja energijom te starenje infrastrukture dodatno usložuju i otežavaju svakodnevni život na otoku, bez obzira na njegovu veličinu. Uspješan odgovor na te izazove zahtijeva posebne upravne i političke okvire u kojima će biti prepoznat imperativ zaštite zajednica, kultura i okoliša europskih priobalnih otoka.

ŠTO KAŽU NESOLOZI?

Znanost o otocima, nesologija, istražuje različite aspekte otoka i upravljanja njihovim razvojem ističući nekoliko ključnih elemenata koji su temelj razumijevanja jedinstvenih otočnih obrazaca i izazova. Otoci su često uhvaćeni u zamku binarnosti kojima se pokušava objasniti njihov karakter: otok/kopno, mi/oni, tradicija/modernost, ovisnost/autonomija, korijeni/putovi, globalizacija/partikularnost, ranjivost/otpornost, odvojenost/povezanost (Baldacchino, 2018). Oni najbliži svojem matičnom kopnu često se smatraju ekstenzijom kopna što je s vremenom dovelo do narušavanja njihova okoliša, demografske slike, ekonomskih djelatnosti i, posebno, zajednice (Starc, 2020). Otoci se često nazivaju i „prirodnim laboratorijima" jer ih odvojenost od kopna čini biološki posebnima, često se navodi i uloga otoka u našem ranom razumijevanju evolucije. U europskom kontekstu otoci su redovito dijelovi kontinentalnih država, osim onih koji su još uvijek povezani s britanskim Commonwealthom (zajednicom država), poput Malte i Cipra. Kao takvi, postali su mjesta kreativnog upravljanja da bi se posebnosti otoka uravnotežile s potrebama države, često s većom autonomijom od one koju imaju usporediva administrativno-teritorijalna područja na kopnu (Baldacchino i Milne, 2006; Hay, 2006; Warrington i Milne, 2018). Rane studije o otocima izolirale su ih kao posebne subjekte, s naglaskom na stabilne koncepte ovisnosti i izolacije (McCall, 1994). Te su koncepcije razrađivane da bi se otoci razumjeli kroz unutarnje i vanjske odnose s morem, drugim otocima, kopnom i, posebno, s većim sustavima antropocena koji su povezani i dinamični (Pugh, 2018; Baldacchino, 2020).

Otoci, kao zatvoreni entiteti, utjelovljuju dubok osjećaj identiteta oblikovan odvojenošću i ograničenjima koje postavljaju otočni rub i oskudni resursi. Riječ je o živoj, dinamičnoj mreži koja povezuje otočane međusobno i s njihovim omeđenim prostorom te gradi zajedničku povijest koja je dugo čuvana i može se i danas otkriti u antropogenom krajoliku, dijalektima, prehrani, pjesmi, plesu, predanjima i drugim oblicima baštine. Otoci se često opisuju kao zatvoreni parohijalni sustavi u

kojima otočani nastoje odoljeti promjenama, a prikrivene strukture opstaju uz one koje određuju i propisuju vanjski čimbenici. Odvojenost i izolacija svakako čine otoke enigmatskima, a njihov neveliki teritorij ne obeshrabruje iskrcavanja neotočana. Iako odvojenost i veličina otoka svakako doprinose jedinstvenom, čvrstom identitetu koji se razvija u izolaciji u kojoj su otočani doista održavali svoj način života, otoci i njihovi sustavi, posebno oni u Europi, zapravo su prilično otvoreni, prilagodljivi i integrirani. Identitet otoka stoga nadilazi svojstva koja su određena geografski i uključuje i kulturne, povijesne i političke utjecaje s kopna ili s većih otoka. Od Atlantika do Pacifika, od Sredozemlja do mora i jezera na sjeveru, svi veliki i mali, udaljeni i priobalni otoci, koji se smatraju europskima, već su odavno otkriveni, poželjni, prisvojeni, povezani i preobraženi (Baldacchino, 2007).

Imajući to na umu, treba pojasniti nekoliko stalnih nesoloških tema prije nego što se upustimo u nijanse upravljanja. Tako ćemo razumjeti ključne faktore prisutne na svim otocima – odvojenost, mali teritorij, ograničenost i litoralnost. Razmotrit ćemo ih relativno izolirano, ne gubeći iz vida njihovu složenu interakciju ključnu za oblikovanje koncepta otočnosti, neuhvatljive, ali vitalne komponente svake priče o otoku (Fernandes i Pinho, 2017; Kelman, 2018; Grydehøj, 2000).

KOMPONENTE OTOČNOSTI

Otočnost se kao fenomen razvijala postupno, objedinjujući složene identitete i kulture svih otoka (Foley *et al*., 2023). Rane studije naglašavale su složenost otočnosti prelazeći preko pojednostavljenih pojmova o izolaciji i usredotočujući se na sveobuhvatnost pojma i njegovo definiranje. Četiri ranije navedene teme otkrivaju se u mnogim studijama. Odvojenost se uokviruje kao kompleksni izraz identiteta vezan za manje prostore okružene vodom i senzacije koje proizlaze iz fizičke izolacije (Stratford, 2008; Conkling, 2007). Poimanje veličine otoka proširuje se izvan geografskih okvira kako bi obuhvatilo performativne izraze i vrijednosti oblikovane tijekom vremena u ograničenom prostoru (Vannini, 2011). Ograničenost se prepoznaje kao skup različitih vrsta prostora na otoku koje postaju međusobno povezane i na koje utječu jedinstvene teksture otočnog prostora (Baldacchino, 2012; Vannini i Taggart, 2013). Litoralnost, suptilno utkana u sve studije zbog uvijek prisutnog kopna i susjeda na moru, istaknuta je u emocionalnim i fizičkim vezama otočana sa zajednicom i plavim prostorom otoka – zrakom i morem (Pearson, 2006; Coleman i Kearns, 2015). Tijekom razvoja nesologije razmatrane su i druge otočne karakteristike (specifična orografija, perifernost, marginalnost, stabilnost otočnog sustava), ali navedene četiri teme ostaju najčešće identificirane i bitne za daljnju raspravu o ulozi otočnosti u oblikovanju ranjivosti i otpornosti na otocima. Razmatra se i tenzija između otoka i „onoga preko mora". Naglašava se da je to u srži otočnosti jer objašnjava ravnotežu između starog i novog i odluke

o prilagodbi ili odbijanju novina (Baldacchino, 2018). Odvojenost, pa i osamljenost, najjednostavnije se može predstaviti kao točka na karti postavljena na određenoj udaljenosti od druge točke ili više točaka. Odvojenost je višesmjerna jer se odnosi na više elemenata većeg sustava, pri čemu sustav može biti geografski, politički, teritorijalni ili ekološki. Odvojenost je i višedimenzionalna jer može obuhvaćati izmjerenu udaljenost između mjesta, nijansirano razumijevanje doslovnog, fizičkog povezivanja i subjektivni osjećaj povezanosti ili nepovezanosti s većim cjelinama (Bocco, 2016). To je složen, relativan koncept koji uključuje rangirane, nejednake i asimetrične odnose između lokacija i povezan je s perifernošću (Ronstrom, 2021). Ta se apstrakcija proteže na društveno-ekonomski aspekt otoka gdje ograničeni pristup resursima proizvodi različite odnose s manje udaljenim, kopnenim ekvivalentima. Nastala nejednakost, zajedno s percepcijom nesigurnih udaljenih mjesta, oblikuje društvene i ekonomske strukture na otocima. Ograničenja u trgovini, prijevozu i komunikaciji dovode do većih troškova, ograničenih mogućnosti zapošljavanja i loše povezanosti (Briguglio, 1995). Ti izazovi doprinose promjeni otočnih ekonomija koje su povijesno bile raznolike, a sada naginju monokulturi. Ograničenja nametnuta trgovinom i otežanom komunikacijom često potiču otočne ekonomije da se oslanjaju na određene sektore, smanjujući ukupnu prethodnu raznolikost. Odvojenost utječe i na okoliš, stvarajući uvjete razvoja jedinstvenih i rijetkih ekosustava i osiguravajući naglašenu bioraznolikost koja doprinosi otpornosti otoka, ali ih i izlaže okolišnim prijetnjama, poput opterećivanja nosivog kapaciteta s dolaskom invazivnih vrsta, utjecaja klimatskih promjena, porasta i pada razine mora, da navedemo samo neke (Moser *et al*., 2018). Nadalje, odvojenost olakšava razvoj otočnih tradicija i jezika, uz izazove očuvanja tih identiteta od vanjskih pritisaka i globalizacije (Baldacchino, 2018; Foley *et al*., 2023).

Što je otok manji, veća su ograničenja zbog oskudnih resursa, poput tla, vode i, prije svega, malobrojnih otočana, pa otoci moraju kontinuirano tražiti inovativna rješenja za upravljanje resursima i održivost u svom malom, odvojenom, često i dalekom prostoru (Winters i Martin, 2004; Kerr, 2005). Treba, međutim, napomenuti da na otocima obitava mali broj sve starijih otočana s vještinama specifičnim za otok koje je teško uskladiti sa širim, kopnenim standardima. Kao i odvojenost, mala površina otoka ograničava pristup osnovnim uslugama potrebnim u otočnoj svakodnevici. Ovisnost o robama i investicijama s kopna rizik je za samodostatnost otoka koji se pokušava razvijati i održavati svoje gospodarstvo u ravnoteži s ograničenom veličinom i prirodnim okolišem (Baldacchino, 2018). Niski mali otoci usto su ranjiviji na vanjske utjecaje, što zahtijeva strategije otporne na promjene klime, mjere protiv prirodnih katastrofa i planiranje kojim će se presresti ekonomske fluktuacije (Briguglio, 1995; Fernandes i Pinho, 2017; Walshe i Stancioff, 2018).

Pojam malog otoka ne bi trebao biti ograničen na geografske dimenzije (odvojenost), ekonomske procese ili osjetljivost okoliša. Mali otok konceptualno obuhvaća percepcije, iskustva i svojstva koja oblikuju socijalnu dinamiku unutar zadanog ograničenog prostora (Nimführ i Otto, 2021).

Okruženost morem postavlja granice autohtonosti svega što se događa na otoku. To je karakteristika koja objašnjava što se može dogoditi i što se događa „unutar i oko", to jest koliki može biti ekološki i društveni otisak otoka. Ograničenost postavlja granice i razvojnom potencijalu potrebnom za preživljavanje i korištenje resursa otvorenog prostora otoka da bi se održao biljni i životinjski svijet i život ljudi. Ona nameće i održivo korištenje tih resursa i kulturne i društvene elemente koji proizlaze iz te interakcije. Baldacchino (2005: 248) primjećuje:

> *Ograničenost štiti i čuva svoje građane u režimu obveza koji oblikuju osobe, a reciprocitet, obitelji, poznanstva, tračevi, tradicija, društveni kapital, mreže, ali i anti-mreže.. Taj režim je često artikuliran putem vlastitog jezika ili dijalekta, kao i vlastitog osjećaja za vrijeme, prostor i prikladno ophođenje.*

Ograničenost ima izdvojene pravne i teritorijalne značajke jer se navedeni procesi odvijaju kroz pokušaje i pogreške onako kako udaljenost, površina i prirodno okruženje to omogućuju. Poznavanjem i prihvaćanjem otočnih granica ususatvljuju se i uvjetuju autohtone društvene, političke i pravne norme koje otočani koriste ne bi li uspostavili delikatnu ravnotežu između očuvanja i razvoja. Međutim, ograničenost, zajedno s odvojenošću i veličinom, izvor je i „jednostavnog razumijevanja" kojem pribjegava udaljena kopnena vlast kako bi svela otoke na reprezentaciju nečeg jedinstvenog i konačnog – raja, zatvora, nosača aviona i tako dalje (Baldacchino, 2005).

Završna karakteristika u ovoj raspravi otočna je litoralnost, to jest otočni rub. Otočani nikad nisu smatrali rub svog otoka preprekom koja im ne da s otoka, a svim ostalima brani da se iskrcaju (Foley *et al.*, 2023). Umjesto toga, kraj otoka često se smatra početkom kontinuuma koji seže mnogo dalje (Steinberg, 2001; Gillis, 2014; Ratter, 2018). Otočani shvaćaju da imaju susjede (u arhipelazima je to očito) i da je more povijesna zajednička veza koja im je omogućila povezanost (Pugh, 2013). Prve tri karakteristike imaju inherentan naglasak na kopnenoj površini otoka (gdje se nalazi, koliko je velik, visok i dr.). Litoralnost je, međutim, karakteristika evidentno povezana s morem. Otoci ne plutaju negdje daleko u vakuumu. To su dijelovi kopna koji se uzdižu iznad mora označavajući rub do kojeg dosiže more. Ono ne samo da oblikuje fizičke granice otoka već služi i kao dinamički medij koji olakšava kretanje mreža i procesa u većem sustavu. Kombinirani utjecaj odvojenosti, veličine i ograničenosti otoka određuje koliko brzo i uspješno kopnene mreže i procesi prodiru u otok i koliko se i kako otočne mreže i procesi šire preko otočnog ruba. Razvoj tehnologija transporta omogućuje nam razmatranje litoralnosti i odvojenosti u suvremenom kontekstu gdje se litoral povezan s otokom može protegnuti izvan njegova teritorijalnog mora na temelju odnosa između obalno-otočnih država. Tako prošireni koncept litoralnog povezivanja objašnjava kako nadvladavanje odvojenosti postaje izvedivije ako otoci uspostavljaju odnose sa susjednim državama (Amoamo, 2013). Veze i odnosi mogu se stabilizirati u vidu fizičkih objekata, poput luka, mostova, ili virtualno, povezujući otok sa sustavima koji se protežu koliko Wi-Fi može učinkovito povezati dva

subjekta ili više njih. Odvojenost i litoralnost stoga su ukorijenjeni u mjestu, prostoru i odvojenosti, ali su karakteristično obilježeni medijem i propulzivnošću kojom se ti odnosi šire preko otočnog ruba.

U složenom tkanju otočnosti, ranjivost i otpornost otoka iskaču kao povezane niti. Dvojnost ranjivosti i otpornosti često se koristi da bi se objasnio sukob u funkcioniranju otoka suočenog s izvanjskim prijetnjama. Pojam više sile koji ovdje treba uvesti obuhvaća pritom i pravne i političke dimenzije upravljanja, a ne samo ono što se obično smatra višom silom (klimatske promjene, učinci globalizacije, pandemije). Iako otoci imaju svojstva koja ih čine ranjivima, nisu bespomoćni (ostaje i pitanje jesu li uopće inherentno ranjivi), već se opiru pritiscima kontinentalnih standarda odozgo prema dolje, koji previđaju otocima svojstvenu otpornost učvršćenu dugo čuvanim društvenim, ekološkim i kulturnim vrijednostima (Kelman i Kahn 2013; Kelman, 2018; Ratter, 2018). U kontekstu EU-a kontinentalne standarde nameću države kojima otoci pripadaju i pritom se tek djelomično prilagođavaju otočnim specifičnostima. Nadograđujući teorijske temelje postavljene konceptom otočnosti, pažnju treba posvetiti praktičnim manifestacijama tih otočnih karakteristika u upravnim strukturama europskih otoka.

UPRAVLJANJE PRIOBALNIM OTOCIMA EUROPSKE UNIJE

Upravljanje priobalnim otocima široko je i neistraženo područje. Većina onoga što se o tome zna proizlazi iz istraživanja otoka na višim administrativnim teritorijalnim razinama – državnim i regionalnim. Na regionalnoj razini pučinski otoci i otočja obično su veći i kulturno različitiji od priobalnih otoka. Strateški interesi države tamo su izraženi više nego na priobalnim otocima. Ako država pri određivanju regionalnog ustroja i lokalnih ingerencija zanemari odvojenost, veličine i kulturne različitosti pojedinih otoka, javlja se potencijalni rizik da se veći otoci, pa i cijeli arhipelazi, potpuno ili samo u nekim aspektima vladanja i upravljanja odvoje kao posebni upravni entitet i dovedu u pitanje teritorijalnu koheziju države kojoj pripadaju. Ålandski otoci nastali su kao rezultat povijesnog teritorijalnog sukoba između Švedske i Finske. Od 1921. pripadaju Finskoj kao autonomno demilitarizirano područje i određuju njezinu jugozapadnu pomorsku granicu. Švedsko je stanovništvo Ålanda u većini, a kulturna su obilježja švedska i, tek u manjoj mjeri, finska. Da bi se prilagodili tim čimbenicima i zadržali otočje kao svoj teritorij, Finska im je dodijelila veću autonomiju nego regijama na finskom kopnu. Zahtjevi za otočnom autonomijom nisu, međutim, česti jer se priobalni otoci uglavnom nalaze u unutarnjim vodama svojih država, što znači da je njihova teritorijalna uključenost općenito nesporna. I ovdje, međutim, ima iznimaka što pokazuje napetost između Grčke i Turske oko otoka duž njihovih pomorskih granica u Egejskom moru. Ostaje i pitanje koliko otoci i otočja koji su upravno određeni na lokalnoj razini mogu usmjeravati raspravu o upravljanju otočnim razvojem.

Uvidi koje omogućuju otoci regije ukazuju na razlike između udaljenih i priobalnih otoka. Udaljeni otoci smješteni su izvan unutarnjih voda svojih država i, iako su znatno manji od usporednih kopnenih regija, uživaju više autonomije. Unatoč tim razlikama otočnost ostaje konstantna značajka svih otoka, složeno utkana u njihovo društveno tkivo i neodvojivo povezana s razvojnim upravljanjem (Foley *et al*., 2023). Stoga postoje određene sličnosti, ali i razlike u upravnim strukturama priobalnih i udaljenih otoka. Prevelike, nepotrebno dodijeljene teritorijalne autonomije imaju, naime, jasne političke i administrativne nedostatke. Nadalje, s obzirom na često burnu i opsežnu povijest otoka EU-a, dalekih i priobalnih, zahtjev za kontinuiranim učinkovitim upravljanjem njihovim društvenim, okolišnim, ekonomskim i kulturnim posebnostima rezultirao je jedinstvenim okvirima prilagođenim njihovim karakteristikama i izazovima (Baldacchino, 2010). Upravljanje otocima u Europi provodi se tako na četiri razine: otočne suverene države, podnacionalne jurisdikcije (udaljenih) otoka, lokalne jedinice s posebnim pravnim statusom i lokalne jedinice bez posebnog statusa. Zanimljive su nam posljednje tri razine. Otočne države mogu, naime, biti predmetom rasprave time što je otočnost i njihova značajka, ali nisu relevantne u raspravi o nižim upravnim razinama na kojima se odlučuje o priobalnim otocima i njihovu razvoju.

PODNACIONALNE OTOČNE JURISDIKCIJE

Podnacionalne otočne jurisdikcije (POJ) mogu se naći diljem svijeta na srednjoj upravnoj razini između suverene države i lokalne jedinice. U Danskoj, na primjer, Farski se otoci izdvajaju kao autonomni arhipelag sa širokim ovlastima, a uprava otoka Bornholm ima lokalne, dijelom i županijske ovlasti. Oboje se mogu svrstati u POJ (Grydehøj, 2011), a značajke su im šire zakonodavne i izvršne funkcije i autonomija veća od one koju imaju ekvivalentne kopnene administrativno-teritorijalne jedinice (Bartmann, 2006; Baldacchino, 2006; Stuart, 2009; Baldacchino, 2010; Grydehøj, 2011; Baldacchino i Wivel, 2020). Povlašteni status proizlazi iz niza čimbenika koji variraju od jedne obalno-otočne države do druge: strateški i profitni interesi države (otok Kish u teritorijalnim vodama Irana), priznavanje povijesnog prava na samoupravu (Ålandski otoci) itd. To znači da autonomija jurisdikcije prije svega ovisi o spremnosti države da uvaži potrebe i zahtjeve s nižih upravnih razina (Baldacchino i Milne, 2006). Veća autonomija koja omogućuje odlučivanje bliže razini otoka ili arhipelaga konzistentno se pokazuje kao konačni cilj zagovaratelja podnacionalnih otočnih jurisdikcija (Grydehøj, 2011). U proučavanju otoka, to se smatra uvažavanjem otočnih posebnosti koje zahtijevaju fleksibilne, pravovremene akcije i priznavanje njihovih isto tako posebnih zajednica (Baldacchino, 2004; Baldacchino i Plejiel, 2010; Grydehøj, 2011).

Koncept različitih ovlasti pojedinih regija, ovdje otoka, unutar državne zajednice (asimetrični federalizam) često se povezuje s podnacionalnim otočnim jurisdikcijama

(POJ), posebno s onima u kojima su ovlasti dodijeljene ustavnom deklaracijom pa se po tome razlikuju od regija s jednostavnom devolucijom vlasti ili decentralizacijom zadataka od strane države (Baldacchino i Milne, 2006; Baldacchino, 2015). POJ obično ima neke prethodne presedane ili kulturnu ili etničku različitost unutar matične države kojima opravdava način kojim želi upravljati svojim upravnim i razvojnim poslovima. Asimetrični federalizam nije jednostrana dodjela ovlasti. Naprotiv, to je skup radnji koje kontinuirano poboljšavaju odnose između države i jurisdikcije u pitanju (Baldacchino i Wivel, 2020). Nadalje, asimetrija se može uvažiti u smislu posebne jurisdikcije, fiskalne politike ili zastupljenosti u državnim tijelima. Može biti i simbolična (zastava, himna i sl.) (Hombrado, 2011; Sahadžić, 2023). Ako zahtjevi za autonomijom premaše uobičajene parametare postavljene za podnacionalne jurisdikcije, a država ih svejedno uvaži, nastaje asimetrija u upravljanju unutar državnog sustava, skup okolnosti koje se mogu dogoditi i dogodile su se i u federalnim i u unitarnim državama (Steven, 1997). Dva su osnovna načina na koje se provodi asimetrični federalizam: *de facto*, uvažavanjem geografije, veličine, odvojenosti i socioekonomske ili kulturne posebnosti, i *de jure*, ustavnom autorizacijom (Watts, 2008). Oba načina mogu se uočiti u podnacionalnim otočnim jurisdikcijama Europe.

Odluka o uvođenju asimetričnog federalizma u upravljanju bilo kojom geografskom regijom puna je izazova. Izazov je prije svega sama asimetrija; ako se regijom upravlja asimetrično u njezinu korist, tada regije kojima je to uskraćeno ostaju na upravnoj razini koja donosi manje koristi. To može dovesti do političkih trvenja u državi (Stevens, 1977; Zuber 2011; Hombrado, 2011). Ipak, u kontekstu EU-a, gotovo sve članice s priobalnim otocima uključuju barem jedan POJ u svom obalnom ili prekomorskom akvatoriju. U načelu, može se reći da je upravljanje otocima na način drugačiji od kopnenog uvaženo na državnoj razini i provodi se u većini obalno-otočnih država EU-a.

Tablica 1. Podnacionalne otočne jurisdikcije u EU-u

Obalno-otočne države EU-a koje imaju POJ	Obalno-otočne države EU-a koje nemaju POJ
Estonia, Finska, Švedska, Danska, Francuska, Španjolska, Portugal, Italija, Nizozemska, Grčka, Belgija	Njemačka, Litva, Latvia, Poljska, Hrvatska

Europski POJ s autonomijom na osnovi ustavnih odredbi uglavnom su udaljeniji arhipelazi, poput Farskih otoka koji pripadaju Danskoj i Ålandskih otoka koji pripadaju Finskoj. Neki POJ veći su otoci i arhipelazi s kulturom različitom od kopna i separatističkim pokretima, na primjer Sicilija, Sardinija, Korzika, Baleari i Kreta. POJ koji ima hibridne sustave upravljanja u kojima otok ima političke i administrativne funkcije na regionalnoj i lokalnoj razini, uglavnom se nalazi na sjeveru Europe,

u Estoniji, Danskoj i Švedskoj. Unatoč izazovima povezanim s odobravanjem autonomnih, asimetričnih statusa, države EU-a i dalje ih provode.

Gdje god da se europske podnacionalne otočne jurisdikcije nalaze unutar akvatorija svojih država, zajedničko im je da njihovu otočnost određuju kultura, praksa i običaji razvijani u insularnom okruženju. Nadalje, ako je otočnost određena ranjivošću, prilagodbama i otpornošću, a otočno stanovništvo opstaje i zadržava posebne aspekte života i razvoja na otoku usprkos političkim promjenama koje su se događale i još se uvijek događaju u obalno-otočnim europskim zemljama, lako je pretpostaviti da je težnja europskih podnacionalnih otočnih jurisdikcija za autonomijom utemeljena upravo na održavanju njihove otočnosti. Održavanje otočnosti nije ukorijenjeno samo u identitetu ili simbolici. Ono se nameće i praktičnim zadaćama i poslovima kojima se održava svakodnevica okružena morem. Dodijeli li više autonomije, država će iskoristiti svoje ovlasti i dodati POJ-u i više zadaća i odgovornosti. S druge strane, decentralizacija nije česta na manjim i brojnijim priobalnim otocima. Oni su ustrojeni u okviru države na lokalnoj ili još nižoj razini, a uvažavanje njihovih posebnosti dovodi do promjena njihova statusa unutar države i do posljedične asimetrije u smislu provođenja mjera namijenjenih samo otocima.

UPRAVLJANJE NA LOKALNOJ RAZINI

Prije no što se upustimo u raspravu kako je upravljanje priobalnim otocima podijeljeno između državne i lokalne razine, treba razmotriti ključne koncepte lokalnog upravljanja. Konceptualno, lokalno upravljanje nema specifično ili sveobuhvatno značenje, o čemu svjedoči široki raspon praksi u EU-u i globalno (Wilson, 2000; Ndreu, 2016; Ladner *et al.*, 2019). Važno je prepoznati da su lokalno upravljanje i lokalna vlast dva različita pojma, pri čemu prvi postavlja temelje za suradničke i sudioničke procese, a drugi predstavlja formalnu strukturu putem koje se ti procesi provode (Andrew i Goldsmith, 1998; Ndreu, 2016). Lokalno upravljanje uključuje opseg, inkluzivnost, sudioništvo i fleksibilnost da bi odgovorilo posebnostima konteksta, u ovom slučaju posebnostima otoka. S druge strane, koncept lokalne vlasti obuhvaća formalne upravne strukture, pravne ovlasti, isporuku usluga i političko predstavljanje unutar jedinice lokalne uprave. Opseg i učinkovitost lokalnog upravljanja neraskidivo su povezani s delegiranjem ovlasti središnje države na lokalne entitete. To opterećuje lokalna tijela nizom zakonskih obveza i pruža varijabilnu skalu diskrecijskih ovlasti (Ladner *et al.*, 2019).

Korištenje ovlasti u lokalnim jedinicama često ovisi o mehanizmima nadzora. Takav nadzor može služiti kao provjera korištenja lokalnih ovlasti i kao zaštita od odstupanja od utvrđenih normi upravljanja. U konačnici, suština, a i vještina lokalnog upravljanja leži u snalaženju u dinamičnoj interakciji između dodijelje-

nih ovlasti odozgo i pripadajućih razina odgovornosti unutar lokalne jedinice. Navedena interakcija okvirno je uređena zakonom o lokalnoj samoupravi koji imaju sve obalno-otočne države EU-a. Propisani su status, područje i ovlasti, financije, okvir slobode lokalnog djelovanja, organizacija i centralna kontrola (Watts, 2008). Ravnoteža između onog što su lokalne vlasti ovlaštene činiti i njihove slobode od vanjskog nadzora ocrtava granice lokalne autonomije (Clark, 1984; Lidström, 1998; Wilson, 2000; Ladner *et al*., 2019). Sposobnost lokalne jedinice da djeluje neovisno o višim razinama vlasti i da bude važan sastavni dio lokalne svakodnevice ne dovodi se u pitanje i široko je prihvaćena (Page i Goldsmith, 1987; Wolman i Goldsmith, 1990; Pratchett, 2004; Ladner, Kueffer i Baldersheim, 2016). Učinkovitost lokalnog upravljanja leži u ravnoteži dodijeljenih ovlasti, nadzora i ustavnih okvira koji ocrtavaju granice lokalne uprave i samouprave.

Autonomija se u raspravama o upravljanju otocima kontinuirano nameće kao nijansirani i složeni koncept. Ladner *et al*. (2019) tvrde da se princip lokalne autonomije može pratiti iz povijesne perspektive, od Platonove organizacije države koja naglašava podjelu ovlasti, preko uvjerenja Jamesa Madisona u trodiobu vlasti radi zaštite prava građana, do opažanja Alexa de Tocquevillea o tome kako nacionalna demokracija ovisi o snazi lokalne uprave. Clark (1984) i Brown (1992), u dva vrlo citirana rada, predlažu temeljne principe lokalne autonomije – imunitet od nadzorne vlasti i ovlasti za upravljanje na lokalnoj razini. Ndreu (2016) navodi da su autonomija i decentralizacija inherentne komponente koje potiču lokalno upravljanje i određuju njegovu vrijednost. Neke recentne interpretacije lokalne autonomije raspravljaju koncept putem društvenih učinaka koje donosi. Pratchett (2004) tako razlikuje autonomiju i lokalnu demokraciju, opisujući je kao slobodu od centralnog uplitanja i slobodu oblikovanja ishoda, ali i kao odraz lokalnog identiteta. Istražujući državno i lokalno upravljanje Hong Kongom i Macaom iz Pekinga, Chou (2013) otkriva ključnu ulogu komponente kulture u lokalnom donošenju odluka. Analizirajući stavove građana u zapadnoj Europi, Strebel (2021) ističe ideološke dimenzije, povezujući podršku lokalnoj autonomiji s političkim pripadnostima. Evolucija lokalne autonomije, praćena kroz povijesne primjere, filozofske principe i suvremene perspektive, otkriva njezinu transformaciju od pretpostavljenih ideja do onih kontekstualiziranih kao što je otočnost.

Budući da lokalna autonomija ima ključnu ulogu u učinkovitom lokalnom upravljanju, decentralizacija se pojavljuje kao ključni suputnik na putu k optimalnoj podjeli ovlasti, što znači da obje utječu na delikatnu ravnotežu ovlasti i donošenja odluka na različitim razinama upravljanja (De Vries, 2000). Decentralizacija je ključna u formaliziranju granica lokalnog djelovanja jer određuje gdje i kada lokalna jedinica može sama pokrenuti akcije unutar svog područja i ostati imuna na nadzor viših razina vlasti (Clark, 1984). Ta granica ne bi trebala biti shvaćena kao fiksna za sve što je povezano s nižom razinom vlasti. Ona je svakako dinamična i prilagođava se volji države, utemeljenoj na općoj filozofiji upravljanja, odgovarajućem

pravnom okviru i posebnim političkim prioritetima (Prud'homme, 1995; De Vries, 2000; Fan, Lin, i Treisman, 2012; Faguet, 2014). Decentralizacija se teoretski može primijeniti na sve relevantne jedinice u nacionalnom teritorijalnom ustroju, dok se asimetrični federalizam, kako se doživljava na otočnim teritorijima poput POJ-a, može koristiti prema potrebi.

Tiebout (1956) u svojim raspravama o federalizmu tvrdi da savezne vlade redovito delegiraju ovlasti ako ih ne mogu učinkovito prepustiti nižim razinama i ako ne mogu učinkovito distribuirati usluge i dobra na lokalnoj razini. Scharpf *et al*. (1976) navode da je decentralizacija sustav donošenja politika u kojem se priznaje da ni jedna razina ne može riješiti sve probleme. Page (1991) tvrdi da decentralizacija varira u intenzitetu i uspjehu od države do države. U komparativnoj analizi globalnih decentralizacijskih napora Treisman (2002) naglašava da su usmjereni na vertikalno dijeljenje vlasti, izbore, administraciju i potrebne djelatnike. Stoga na različitim razinama postoje različiti načini decentralizacije, ovisno o motivaciji ili problemu koji se rješava (Schneider, 2003; Mookherjee, 2014). Ta se rasprava uglavnom usredotočuje na političke i administrativne aspekte decentralizacije, delegaciju političke moći nižim upravnim jedinicama i na administrativne funkcije.

Decentralizacija se ne smatra čarobnim štapićem za rješavanje problema u vezi s upravljanjem ili administracijom u podnacionalnim upravnim jedinicama – naprotiv, argumenata ima i za nju i protiv nje, ponekad s istom osnovom u pogledu demokratskog karaktera, legitimnosti i učinkovitosti (De Vreis, 2000). Ipak, prijenos ovlasti i zadaća često se koristi kao palijativno rješenje kad odlučivanje treba približiti mjestima gdje se problemi javljaju. Nekoliko studija ističe veću odgovornost i spremnost za suradnju kao ključne prednosti jer su oboje usmjereni prema biračima koji biraju javne dužnosnike zadužene za davanje usluga (Blair, 2000; Faguet, 2014). Prijenos ovlasti na dolje smatra se rješenjem kada sam broj raznolikih potreba unutar države preopterete institucije centralnog odlučivanja. To, međutim, može dovesti do raspodjele resursa koja se ne podudara s konkretnim profilima pojedinih jedinica na regionalnoj i lokalnoj razini (De Vreis, 2000). Druge studije navode da lokalne i regionalne institucije s prenesenim ovlastima pokazuju veću fleksibilnost, inovativnost i spremnost da lokalnim zajednicama omoguće nadzor nad donošenjem upravljačkih odluka što povećava lokalnu zainteresiranost za razvojno upravljanje (Osborne, 1993).

Nijedna od tih rasprava ne ocrtava decentralizaciju u ružičastom svjetlu. Nekoliko studija o njezinoj globalnoj primjeni pokazalo je različite rezultate, navelo nepredvidljive učinke i upozorilo da je ugrožena samim time što je zatrpana kompetitivnim mjerenjem napretka pojedinih jedinica (Treisman, 2007). Neki kritičari tvrde da decentralizacija može dovesti do nejednakosti među jedinicama jer ne jamči standardizirani tretman bitnih usluga kao što su zaštita okoliša, obrazovanje, socijalna skrb i prikupljanje poreza, a može rezultirati i prevelikim izazovima u rješavanju značajnih problema na lokalnoj razini (De Vreis, 2000). Prud'homme, u često citiranom radu „Opasnosti decentralizacije", zaključuje da je jezik decentralizacije često iskrivljen i da bi potpomaganje nižih upravnih razina trebalo biti različito od jedinice do jedini-

ce, ovisno o različitim čimbenicima uključujući geografski položaj i postojeće gospodarske sektore (Prud'homme, 1995).

Rješavanje pitanja kako država određuje kakvo će lokalno upravljanje prevladati na cijelom teritoriju, koje će ovlasti imati lokalna uprava i kolika će biti njezina autonomija i opseg zadaća, sažeto je u zakonima o lokalnoj samoupravi koje imaju sve europske države, svakako i one obalno-otočne. Zakon o lokalnoj samoupravi treba zaživjeti u jurisdikcijama koje je odredila država nastojeći uravnotežiti čimbenike učinkovitosti i lokalnog i regionalnog identiteta i uskladiti ih sa zakonskim okvirom na državnoj razini. U Europi to poprima jasan sjeverni i južni obrazac[1], pri čemu su sjeverne lokalne jedinice veće s više decentraliziranih zadaća (Sellers i Lidstrom, 2007). Centralne i južne jedinice naginju k napoleonskoj tradiciji usitnjene podjele lokalnog teritorija. Mnoge južnoeuropske zemlje broje lokalne jedinice u tisućama imajući u vidu njihov povijesni put. Zbog velikog broja tih jedinica na jugu, njihov opseg zadaća obično je uži, a autonomija manja. S druge strane, u većini zakona o lokalnoj samoupravi zemalja članica EU-a prevladava opcija, pa i preporuka udruživanja lokalnih jedinica. Bez obzira na to, pokušamo li razumjeti upravljanje europskim priobalnim otocima, a većina ih je ustrojena na razini općinskih jedinica, možemo bez daljnjega zaključiti da su otoci na sjeveru Europe autonomniji od onih na jugu.

Dinamika upravljanja priobalnim otocima očito je pod utjecajem nijansiranog izazova koji otočnost predstavlja za administrativne strukture na višim razinama. Za razliku od regionalne uprave, lokalne jedinice djeluju na nižoj razini i neposredno što ih čini prisutnijima u otočnoj svakodnevici. Time se otvaraju mnoga pitanja jer decentralizaciju zadataka i pružanje autonomije otočnim lokalnim jedinicama, temeljeno na njihovoj otočnosti, treba pažljivo odmjeravati. Za razliku od POJ-a, otočne lokalne upravne jedinice mogu se suočiti s ograničenjima resursa i izazovima nedovoljnog administrativnog kapaciteta koji zahtijevaju promišljen pristup pri preuzimanju prenesene odgovornosti. Višeslojna priroda lokalne samouprave na priobalnim otocima naglašava složeni odnos ovlasti koje im je dodijelila viša vlast i odgovornosti utkanih u samu lokalnu zajednicu. Temeljni zakon o lokalnoj samoupravi ima ključnu ulogu u oblikovanju te interakcije, prenoseći ustavni položaj otoka i određujući lokalne ovlasti, financijske aspekte, organizacijske strukture i centralni

[1] Uvelike korištene studije o europskim lokalnim vlastima, poput onih Pagea i Goldsmitha (1987), Pagea (1999) te Hessea i Sharpea (1991), naglašavaju povijesnu podjelu na sjever-jug. Sjeverne države, poput Švedske i Danske, karakteriziraju se kao prostorno veće, lokalno snažnije i decentraliziranije u socijaldemokratskoj tradiciji države blagostanja, dok one južne, uključujući Francusku, Italiju, Španjolsku, Portugal i Grčku, karakteriziraju manje jedinice, veća centralizacija i ograničene neovisne inicijative unutar jedinice. Zanemarimo li istočnoeuropske države, izlazi da su lokalne vlasti na sjeveru jače, a one na jugu slabije na što ukazuje Bours (1993), dok Swianiewiczova (2014) studija o Estoniji i Hrvatskoj ukazuje na prilagođenost Estonije sjevernoeuropskom, a Hrvatske južnom modelu.

nadzor. Delikatna ravnoteža između slobode koju vlasti priobalnih otoka imaju i vanjske kontrole koja im se nameće definira konture lokalne autonomije koja je ključna za učinkovitu lokalnu samoupravu. Autonomija ovdje postaje osnovna pretpostavka prilagodbe upravljačkih odluka i uspješnog odgovora jedinstvenim izazovima koje postavlja njihov otočni kontekst.

LOKALNE OTOČNE JEDINICE

Rasprava o upravljanju priobalnim otocima u EU-u donosi i nekoliko upozorenja s obzirom na to da je brojne priobalne otoke teško generalizirati unutar jedne, a kamoli na razini nekoliko država ili EU-a. Postoje, međutim, i čimbenici koji mogu pomoći u razumijevanju upravljanja otocima na lokalnoj razini. Kao što je već rečeno, priobalni otoci nalaze se na upravnim razinama nikad višim od lokalne. Treba uzeti u obzir tri osnovna tipa administrativnog ustroja jedinica lokalne uprave na otocima EU-a: 1) skupina općina na otoku (primjerice Brač, Hrvatska), 2) otok – općina (primjerice Kythnos, Grčka) i 3) skupina otoka kao jedna općina (primjerice Kustavi, Finska).

Brač, Hrvatska *Kythnos, Grčka* *Kustavi, Finska*

Slika 1. Administrativni ustroji otočnih jedinica lokalne samouprave

Radi jasnoće, nazvat ćemo ih lokalnim otočnim jedinicama (LOJ). To se ne odnosi na sve priobalne otoke, već na otočne upravne jedinice (općine u većini zemalja) čije su granice u cijelosti morske i ne uključuju kopneni teritorij. Veličinu i tip administrativnog ustroja LOJ-a određuju odluke na državnoj razini o nacionalnim kopnenim i morskim granicama. To može uključivati premoštene otoke, ali ne i povezane otoke inkorporirane u naglašeno urbanizirane regije poput Rotterdama ili Venecije.

Brojne otoke uz obale Finske i Švedske ne možemo ubrojiti u lokalne otočne jedinice s obzirom na to da su mnoge tek dijelovi kopnenih lokalnih jedinica. Posljednjih 15 godina to je određivano reformama kojima je broj jedinica lokalne uprave smanjen, a

teritorijalni obuhvat povećan. Finska i Švedska imaju većinu europskih priobalnih otoka, ali imaju najmanje LOJ-a što znači da se većinom priobalnih otoka Europe upravlja s kopna, rijetko s drugog većeg otoka, tako da su njihove oskudne upravne funkcije određene na razini nižoj od razine lokalne uprave. Nedavno je i Estonija provela reforme koje su rezultirale manjim brojem općina s većim teritorijima. To je, naravno, promijenilo granice drugog i trećeg tipa administrativnog ustroja, tako da su mnogi estonski otoci jedinice lokalne uprave. Dobar dio teritorija Danske objedinjen je premošćivanjem priobalnih otoka. Veći premošteni otoci Fyn, Zealand, Falster i Lolland ne smatraju se tako priobalnim otocima.

Najjužniji europski priobalni otoci i LOJ nalaze se u Grčkoj. Godine 2011. Grčka je provela sveobuhvatnu teritorijalnu reformu kojom je smanjen broj općina i povećano njihovo područje, slično promjenama na sjeveru Europe. To je rezultiralo otocima-općinama uglavnom drugog, a u nekoliko slučajeva i trećeg tipa administrativnog ustroja. LOJ u Italiji i Hrvatskoj često uključuje više malih jedinica lokalne uprave na jednom otoku s time da se na hrvatskim otocima mogu naći sva tri tipa administrativnog ustroja. Francuska ima samo tri LOJ-a, Španjolska jedan, a Portugal ni jedan. Njemačka, Belgija i Nizozemska sklonije su napoleonskoj tradiciji manjih općinskih jedinica i obuhvaćaju sva tri tipa ustroja LOJ-a.

Europskim lokalnim otočnim jedinicama i priobalnim otocima upravlja se prema zakonodavstvu o lokalnoj samoupravi koje je, više ili manje elaborirano, na snazi u svim obalno-otočnim državama EU-a. Nekoliko primjera pokazuje kako na to može utjecati otočnost. Prepoznajući međuovisnost asimetričnog upravljanja, autonomije i decentralizacije te uzimajući otočnost kao karakteristiku upravljanja otocima, nekoliko EU zemalja, uključujući Grčku, Hrvatsku, Finsku, Estoniju i Italiju, ima otočne općine s posebnim statusima ili zadaćama temeljenima na otočnim posebnostima. Ova rasprava ni na koji način ne daje prednost jednom načinu upravljanja priobalnim otocima pred nekim drugim, niti sugerira da su neke obalno-otočne države EU-a u tome uspješnije od drugih. Primjeri tih zemalja pokazuju tek kako se asimetrično upravljanje temeljeno na otočnosti može proširiti na priobalne otoke kroz tretman lokalnih otočnih jedinica (LOJ) u zakonodavstvu o lokalnoj samoupravi i, posebno, u zakonima o otocima od kojih su mnogi pisani kao *lex specialis*.

LOKALNE OTOČNE JEDINICE S POSEBNIM STATUSOM

Krenemo li od juga prema sjeveru, počevši od Grčke, uvažavanje otočnosti može se uočiti diljem pravnog sustava počevši od grčkog ustava, preko administrativne podjele teritorija, do ozakonjenih reformi koje su načela administrativne podjele primijenile na otoke. U članku 101, stavcima 2 i 4, grčki ustav iz 1975. određuje da su administrativne podjele temeljene na „geo-ekonomskim, društvenim i prometnim uvjetima" države

u kojoj prevladavaju otoci i planinska područja te da se uvjeti tih područja moraju uvažiti pri određivanju njihova administrativnog statusa i upravljanja razvojem. Grčka je država prenijela niz zadaća općinama još 80-ih godina 20. stoljeća. Promjene u teritoriju i nadležnosti u punoj su mjeri došle do izražaja tek krajem 90-ih godina 20. stoljeća i nastavile se do danas (Moreno, 2012). Lokalna samouprava u Grčkoj nekad je bila karakterizirana tisućama malih napoleonskih lokalnih jedinica u izrazito centraliziranoj državi. Počevši s Kapodistriasovim planom[2] (1997. – 2001.), broj općinskih jedinica postupno je smanjivan spajanjem manjih jedinica u veće. Slijedio je Kallikratisov plan[3] iz 2011. godine (Darques *et al*., 2024: 275) kojim su restrukturirani upravni poslovi i dužnosti na regionalnoj i općinskoj razini. Pritom je primijenjeno načelo „jedan otok, jedna općina". Usto, članci 204 – 209 Kallikratisova plana omogućili su proširenja upravnih poslova i zadaća otoka općina (drugi tip administrativnog ustroja) u sljedećim područjima: poljoprivreda, stočarstvo i ribarstvo; prirodni resursi, energija i industrija; zapošljavanje, trgovina i turizam; promet i komunikacije; urbanističko i prostorno planiranje i briga o okolišu. Unatoč tim promjenama Kallikratisov plan nije osigurao otocima općinama poseban status. Godine 2018. Kleisthenisov plan[4] uvodi novu podjelu grčkih općina u kojoj su otočne općine svrstane u dvije skupine: općine velikih i srednjih otoka i općine malih otoka. Kriterij je bio broj stanovnika; otoci s 3500 i više stanovnika određeni su kao srednji i veliki, a oni s manje od toga kao mali. Plan sadrži i posebne odredbe o upravljanju otocima najjužnijeg europskog arhipelaga.

Na sjeveru, finski Zakon o promicanju razvoja otočja iz 1981. godine postavlja pred državu i općine zadaću da stvore opće uvjete prema kojima će otočno stanovništvo moći živjeti u ekonomski održivim zajednicama na otocima s uščuvanim okolišem. Budući da većina finskih priobalnih otoka nisu LOJ, nego su obuhvaćeni kopnenim općinama, važno je napomenuti da se odredbe odnose na otočne i obalno-otočne općine. Zakon, štoviše, konceptualizira otočje tako što uključuje sva područja Finske koja se smatraju insulariziranima i tako, uz otoke uz finsku obalu i otoke na jezerima, otocima smatra i udaljena sjeverna područja zemlje koja su razvojno jednako hendikepirana kao i otoci. Poglavlje 5. Zakona posvećeno je prevladavanju problema odvojenosti i određuje obavezu osiguranja prometnih i prijevoznih usluga pri čemu se prijevoz preko mora ili jezera mora uzeti u obzir kao poseban trošak. Država i općine moraju osigurati osnovne usluge, što uključuje zdravstvene i socijalne usluge, komunikacije i povezanost s nacionalnim elektroopskrbnim sustavom. Planiranje korištenja prostora u Poglavlju 8. usklađeno je s Poglavljem 2. Zakona o korištenju zemljišta i građevinarstvu.

---

[2] Nazvan po grčkom državniku Ioannisu Kapodistriasu (1776. – 1831.).

[3] Nazvan po admiralu Manoussosu Kallikratisu, zapovjedniku dobrovoljaca s Krete koji su 1453. sudjelovali u obrani Carigrada.

[4] Nazvan po Kleisthenesu (570. – 508. pr. n. e.), starogrčkom reformatoru, „ocu atenske demokracije", koji je atenski ustav postavio na demokratsku osnovu.

Izdvojeni su arhipelazi općine u kojima arhipelaški uvjeti otežavaju razvoj s time da se odredbe koje će im pomoći u razvoju odnose i na obalno-arhipelaške općine koje se moraju posebno brinuti o razvoju svojih otoka. Arhipelazi općine i obalno-arhipelaške općine moraju imati administratora za otočna/arhipelaška pitanja. Arhipelazi općine i obalno-arhipelaške općine te otočne udruge i zaklade imaju pristup sredstvima namijenjenim očuvanju arhipelaga putem financijskih mehanizama određenim finskim Zakonom o lokalnoj samoupravi. Postoji i vladina agencija te Savjet za arhipelag, koji djeluju pri Ministarstvu poljoprivrede i šumarstva.

Zakon o stalno naseljenim otocima Estonije iz 2003. godine obuhvaća otoke i njihovo stalno stanovništvo, što nije pokriveno drugim estonskim zakonima. Zakon određuje šest pojmova koji se koriste u formuliranju odredbi: i) otočna seoska općina, ii) lokalna vlast koja uključuje male otoke, iii) stalno naseljeni mali otoci, iv) veliki otoci, v) stalna naseljenost i vi) stalni stanovnik. Time je osigurana primjena razvojnih mjera na svim lokalnim otočnim jedinicama i priobalnim otocima. Navedeni ciljevi države i lokalnih vlasti iz kojih su izvedene mjere uvažavaju otočne posebnosti u čuvanju i unaprjeđenju okoliša, krajolika, kulture, baštine i, posebno, odnosa i veza s državom. Ciljevi su očito izvedeni iz analize stanja otoka, stoga je Zakon o stalno naseljenim otocima dobra dopuna i konkretizacija estonskog zakona o organizaciji lokalne samouprave koji se svojim općim odredbama odnosi na sve jedinice lokalne uprave na estonskom kopnu i otocima. Zakon uspostavlja Odbor za otoke koji osigurava i nadzire vezu između državne uprave i otočnih jedinica lokalne uprave predlažući prijenos ovlasti s državne na niže razine i posebne otočne mjere koje konačno odobrava estonski parlament. Zakon određuje i funkciju otočnog čuvara, koji nadzire usklađenost sa zakonima o zaštiti okoliša, čuvanju baštine, zbrinjavanju otpada i drugim zakonima relevantnim za otočno područje. Otočnog čuvara imenuje okrug po svom nahođenju (uprava na razini okruga uspostavljena je na dva najveća otoka, Saaremaa i Hiiumaa) ili na zahtjev lokalne vlasti koja upravlja ostalim otocima, bez obzira na to je li lokalno sjedište na otoku ili kopnu.

Republika Hrvatska dodjeljuje poseban status i jamči zaštitu svojim otocima u članku 52. Ustava iz 1990. godine. Na toj osnovi 1999. donesen je Zakon o otocima koji je nakon niza izmjena i dopuna 2018. godine zamijenjen novim zakonom. Hrvatski zakon o otocima obimniji je od finskog i estonskog jer određuje niz načela, konkretnih mjera, takozvanih otočnih prava kojima se otočanima jamče razne povlastice, utvrđuje Registar otoka te niz podzakonskih akata (pravilnika i uredbi) potrebnih za provedbu zakona. Hrvatski zakon jedini je koji određuje niz pojmova koji mogu poslužiti kao vodič na svim upravnim razinama i donosi Prilog s popisom 602 otoka i otočića koji pripadaju Hrvatskoj. Otoci su usto razvrstani po geografskom kriteriju, teritorijalnoj nadležnosti i udaljenosti od kopna. Određeno je i otočno prioritetno područje i izdvojeni otoci sa specifičnim položajem. Posebno poglavlje Zakona posvećeno je pokazateljima razvoja otoka koji bi se trebali razlikovati od službenih pokazatelja razvijenosti koji se za cijelu Hrvatsku objavljuju u istom mini-

starstvu u kojem je i upravno tijelo koje se brine o otocima.

Zakon nalaže i osnivanje savjetodavnog Otočnog vijeća i uvodi funkciju otočnog koordinatora. Otočni koordinatori djeluju u razvojnim agencijama sedam obalno-otočnih županija i prvenstveno su zaduženi za izradu i provedbu otočnih razvojnih planova. Na taj način većina otočnih razvojnih poslova i zadaća spuštena je na razinu obalno-otočne županije.

Uz ostalo, hrvatski Zakon o otocima izrijekom definira pametni otok slijedeći već uobičajene definicije koje se mogu naći u dokumentima EU-a. Otoci se potiču da se koriste konceptom pametnog otoka pri razvojnom odlučivanju, ali je mehanizam koji bi pritom osigurao nužnu vertikalnu koordinaciju ostao nedovoljno određen. U poglavljima Zakona o planiranju i programiranju određena je obaveza izrade Nacionalnog plana razvoja otoka. Određen je njegov vremenski okvir i tematska područja i osigurano da ostvarenje planskih ciljeva bude povezano s državnim proračunom. Zakon određuje i Planove razvoja otoka koje pripremaju obalno-otočne županije u okviru svojih širih razvojnih planova. Planove mogu pripremati i otočni gradovi i općine s time da na otocima s više gradova/općina treba postići dogovor i izraditi plan za cijeli otok. Motivacija za izradu planova osnažena je i mogućnošću korištenja EU fondovima; sredstva se mogu dobiti samo na osnovi razvojnih dokumenata koji su usklađeni s dokumentima na višim upravnim razinama.

Finski, estonski i hrvatski zakon o otocima izjednačeni su u tome što im je glavni cilj regulirati i promicati otočni razvoj. Posebni su ciljevi slični; u sva tri slučaja riječ je o podršci naseljavanju i očuvanju naseljenosti, osiguranju pristupa uslugama, infrastrukturnoj opremljenosti i zaštiti okoliša. U definiranju svojih otoka tri se zemlje koriste sličnim kriterijima i dolaze do sličnih podjela ovisno o svojim osnovnim pravnim okvirima. Hrvatski zakon posebno definira kriterije stalno naseljenih malih otoka uzimajući u obzir faktore poput veličine stanovništva i površine. Estonija usvaja sličan pristup definirajući male otoke na temelju kriterija površine i stanovništva, dok Finska proširuje koncept arhipelaga da bi uključila kopnene dijelove u kojima vladaju uvjeti usporedivi s otočnim. Hrvatska i Estonija osnivaju Otočno savjetodavno vijeće odnosno Odbor za otoke, koji savjetuju vlade o upravljanju otočnim razvojem. Estonija detaljno opisuje funkcije Odbora, predlaže radna mjesta u ustanovama koje se bave otocima i savjetuje kako koordinirati državne investicije. U Finskoj je uspostavljen Savjetodavni odbor za poslove arhipelaga radi pripreme razvojnih mjera i praćenja njihovih učinaka. Naglašen je suradnički pristup koji uključuje ključne institucije za provedbu na svim upravnim razinama. Sva tri zakona bave se financiranjem otočnog razvoja. Hrvatska i Estonija izdvajaju sredstva iz državnog proračuna i njima pune proračune otočnih gradova i općina i za to utvrđuju potrebne postupke (natječaji, javni pozivi). Finska je uvela subvencije za zaštitu okoliša naglašavajući financijsku potporu države za mjere koje se odnose na zaštitu prirode i očuvanje krajolika. Razvojna zakonodavstva triju zemalja odražavaju načelnu predanost održivom razvoju cijele zemlje, a posebno otoka (u Hrvatskoj i predanost pametnim otocima), pri čemu odredbe o financiranju imaju ključnu ulogu. Hrvatski zakon pritom pruža razvojnu

podršku širu od one koju pružaju finski i estonski zakon. Bez obzira na širinu i oblike podrške utjecaj države jasno je određen u sva tri slučaja. Iako u sva tri zakona postoje poglavlja i članci koji se tiču lokalne samouprave, decentralizacija razvojnog upravljanja s mogućim izuzetkom Grčke nigdje nije do kraja ostvarena.

Podignemo li pogled i razmotrimo li ostale obalno-otočne države članice EU-a, pronaći ćemo raznolike odgovore na pitanje o uvažavanju otočnosti i kako se s time nosi lokalna samouprava. Neke zemlje provode administrativnu reorganizaciju da bi osnažile otočne lokalne jedinice, druge provode specifično zakonodavstvo da bi usmjerile razvoj bez promjena administrativnih granica. Ta divergencija ističe složenost posebnih otočnih izazova na lokalnoj razini i potiče daljnja istraživanja o učinkovitosti različitih strategija. Pritom je ključno pitanje optimalne ravnoteže između decentralizacije, autonomije i upravljačkih kapaciteta lokalnih jedinica. S obzirom na brojnost i raznolikost priobalnih otoka unutar Europske unije na njega je teško jednoznačno odgovoriti.

ZAKLJUČNO

Uvid u upravljanje priobalnim otocima u obalno-otočnim članicama EU-a otkriva bogatstvo pristupa koji odražavaju raznolikost geografskih, povijesnih i političkih uvjeta i faktora. Svrstavanje otočnih lokalnih jedinica prema tri tipa administrativnog ustroja naglašava kompleksnost nacionalnih i lokalnih administrativnih struktura, od pojedinačnih otoka općina do skupina otoka koje tvore jedinstvenu lokalnu jedinicu. Razlike između preklapajućih skupova LOJ-a i priobalnih otoka doprinose nijansiranom razumijevanju upravljanja na lokalnoj razini. U razmatranju specifičnih slučajeva Grčka se ističe administrativnim reformama, decentralizacijom zadaća i dodjelom proširenih ovlasti otočkim općinama. Nasuprot tome, zemlje poput Finske, Estonije i Hrvatske odlučuju se za specijalizirano zakonodavstvo stvarajući okvire za udovoljavanje otočnim potrebama bez promjena administrativnih granica. Ključnu ulogu pritom ima financiranje iz državnog proračuna.

Izazovi i prilike povezani s upravljanjem otocima otkrivaju i naglašavaju potrebu za kontinuiranim istraživanjem učinkovitosti različitih pristupa i strategija. Europska unija odnedavna uvažava složenost upravljanja otocima, a iskustva država članica nude vrijedne informacije tvorcima zajedničke europske otočne razvojne politike. Uvažavanje otočnosti u lokalnom razvojnom upravljanju zahtijeva pažljivo razmatranje, priznavanje inherentne raznolikosti potreba i aspiracija priobalnih otoka. Budući napori u ovom području bit će uspješniji usvoji li se suradnički i prilagodljivi pristup i lako prihvatljiva pretpostavka da nema univerzalnog rješenja. U svakom slučaju, raznolikost upravljanja priobalnim otocima i dalje će svjedočiti o dinamičnoj interakciji između geografskih posebnosti i administrativnih struktura unutar šireg konteksta upravljanja Europskom unijom.

LITERATURA

Act on promoting the development of the archipelago, 1981, Reference number: 494/1981, Administrative branch: Ministry of Agriculture and Forestry, Finland.

Amoamo, M., 2013, „Development on the periphery: A case study of the sub-national island jurisdiction of Pitcairn Island", *Asia Pacific Viewpoint*, 54(1), 91–108, https://doi.org/10.1111/apv.12006.

Andrew, C. i Goldsmith, M., 1998, „From Local Government to Local Governance: And beyond?", *International Political Science Review / Revue internationale de science politique*, 19(2), 101–117, https://www.jstor.org/stable/1601318.

Aps, R., Herkül, K., Kotta, J., Cormier, R., Kostamo, K., Laamanen, L., Lappalainen, J., Lokko, K., Peterson, A. i Varjopuro, R., 2018, „Marine environmental vulnerability and cumulative risk profiles to support ecosystem-based adaptive maritime spatial planning", *ICES Journal of Marine Science*, 75(7), 2488–2500. https://doi.org/10.1093/icesjms/fsy101.

Baldacchino, G., 2004, „The coming of age of island studies", *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, 95(3), 272–283, https://doi.org/10.1111/j.1467-9663.2004.00307.x.

Baldacchino, G., 2005, „Editorial: Islands – Objects of representation", *Geografiska Annaler Series B-Human Geography*, 87B (4) 247–251, https://doi.org/10.1111/j.0435-3684.2005.00196.x.

Baldacchino, G., 2006, „Islands, Island Studies, Island Studies Journal", *Island Studies Journal*, 1(1), https://doi.org/10.24043/isj.185.

Baldacchino, G., 2007, „Islands as novelty sites", *Geographical Review*, 97(2), 165–174, https://doi.org/10.1111/j.1931-0846.2007.tb00396.x.

Baldacchino, G., 2010, *Island Enclaves: Offshoring Strategies, Creative Governance, and Subnational Island Jurisdictions*, Montreal: McGill-Queen's University Press, http://www.jstor.org/stable/j.ctt7zq30.

Baldacchino, G., 2013, „Island landscapes and European culture: An 'island studies' perspective", *Journal of Marine and Island Cultures*, 2(1), 13–19, https://doi.org/10.1016/j.imic.2013.04.001.

Baldacchino, G., 2015, „5 Governance in Small Places: The Unleashing of Asymmetric Federalism". Remote Control: Governance Lessons for and from Small, Insular, and Remote Regions", edited by Godfrey Baldacchino, Rob Greenwood and Lawrence Felt, St. John's: Memorial University Press, 114–134, https://doi.org/10.1515/9781894725217-007.

Baldacchino, G., 2018, *The Routledge International Handbook of Island Studies*, https://doi.org/10.4324/9781315556642.

Baldacchino, G., 2020, „How far can one go? How distance matters in island development", *Island Studies Journal*, 15(1), 25–42. https://doi.org/10.24043/isj.70.

Baldacchino, G. i Milne, D., 2006, Exploring Sub-National Island Jurisdictions: An Editorial Introduction. The Round Table, 95(386), 487–502, https://doi.org/10.1080/00358530600929735.

Baldacchino, G. i Pleijel, C., 2010, „European islands, development and the cohesion policy: A case study of Kokar, Åland Islands", *Island Studies Journal*, 5(1), 89–110.

Baldacchino, G. i Wivel, A., 2020, „Small states: concepts and theories", u Baldacchino, G., ured., *Handbook on the Politics of Small States*, 2–19, Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing, https://doi.org/10.4337/9781788112932.

Bartmann, B., 2006, In or out: Sub-national island jurisdictions and the antechamber of para-diplomacy. The Round Table, 95(386), 541–559, https://doi.org/10.1080/00358530600929974.

Bocco, G., 2016, „Remoteness and remote places. A geographic perspective", *Geoforum*, 77, 178–181, https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2016.11.003.

Bours, A., 1993, „Management, Tiers, Size and Amalgamations of Local Government", u Bennett, R. J., ured., *Local Government in the New Europe*, 109–129, London i New York: Belhaven Press.

Briguglio, L., 1995, „Small Island Developing States and Their Economic Vulnerabilities", *World Development*, 23(9), 1615–1632, https://doi.org/10.1016/0305-750X(95)00065-K.

Brown, M. P., 1992, „The Possibility of Local Autonomy", *Urban Geography*, 13(3), 257–279,

https://doi.org/10.2747/0272-3638.13.3.257.

Chandler, D. i Pugh, J., 2020, „Islands of relationality and resilience: The shifting stakes of the Anthropocene", *Area*, 52(1), 65–72, https://doi.org/10.1111/area.12459.

Chou, B., 2013, „Local Autonomy in Action: Beijing's Hong Kong and Macau Policies", *Journal of Current Chinese Affairs*, 42(3), 29–54, https://doi.org/10.1177/186810261304200303.

Clark, G. L., 1984, „A Theory of Local Autonomy", *Annals of the Association of American Geographers*, 74(2), 195–208. http://www.jstor.org/stable/2569279.

Coleman, T. i Kearns, R., 2015, „The role of bluespaces in experiencing place, aging and wellbeing: Insights from Waiheke Island, New Zealand", *Health & Place*, 35, 206–217, https://doi.org/10.1016/j.healthplace.2014.09.016.

Conkling, P., 2007, „On islanders and islandness", Geographical Revies, 97(2) 191–201, https://doi.org/10.1111/j.1931-0846.2007.tb00398.x.

Darques, R., Sidiropoulos, G., i Kalabokidis, K., ured., 2024, *The Geography of Greece: Managing Crises and Building Resilience*, Cham: Springer.

De Vries, M. S., 2000, „The rise and fall of decentralization: A comparative analysis of arguments and practices in European countries, *European Journal of Political Research* 38, 193–224, https://doi.org/10.1023/A:1007149327245.

Faguet, J.-P., 2014, „Decentralization and Governance", *World Development*, 53, 2–13.

Fan, C. S., Lin, C. i Treisman, D., 2009, „Political decentralization and corruption: Evidence from around the world", *Journal of Public Economics*, 93(1-2), 14–34, https://doi.org/10.1016/j.jpubeco.2008.09.001.

Fernandes, R. i Pinho, P., 2017, „The distinctive nature of spatial development on small islands", *Progress in Planning*, 112, 1–18, https://doi.org/10.1016/j.progress.2015.08.001

Foley, A., Brinklow, L., Corbett, J., Kelman, I., Klöck, C., Moncada, S., Mycoo, M., Nunn, P., Pugh, J., Robinson, S.-A., Tandrayen-Ragoobur, V. i Walshe, R., 2023, „Understanding 'Islandness'", *Annals of the American Association of Geographers*, https://doi.org/10.1080/24694452.2023.2193249.

Gillis, J. R., 2014, „Not continents in miniature: Islands as ecotones", *Island Studies Journal*, 9(1), 155–166, https://doi.org/10.24043/isj.299.

Greek Constitution, 1975, Article 101, paragraphs 2 and 4.

Grydehøj, A., 2011, „Making the Most of Smallness: Economic Policy in Microstates and Sub-national Island Jurisdictions", *Space and Polity*, 15(3), 183–196, https://doi.org/10.1080/13562576.2011.692578.

Grydehøj, A., 2020, „Critical approaches to island geography", *Area* 52(1), 2–5, https://doi.org/10.1111/area.12546.

Grydehøj, A. i Hayward, P., 2014, „Social and economic effects of spatial distribution in island communities: comparing the Isles of Scilly and Isle of Wight, UK", *Journal of Marine and Island Cultures*, 3(1), 9–19. https://doi.org/10.1016/j.imic.2014.03.002.

Grydehøj, A., Nadarajah, Y. i Markussen, U., 2020, „Islands of indigeneity: Cultural distinction, indigenous territory, and island spatiality", *Area*, 52(1), 14–22. doi: 10.1111/area.12520.

Hay, P., 2006, „A Phenomenology of Islands", *Island Studies Journal*, 1(1), 19–42, https://doi.org/10.24043/isj.186.

Hesse, J. J. i Sharpe, L. J., 1991, „Local government in international perspective: Some comparative observations", u Hesse, J. J., ured., *Local government and urban affairs in international perspective*, 603–621, Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft.

Hombrado, A. 2011, „Learning to Catch the Wave? Regional Demands for Constitutional Change in Contexts of Asymmetrical Arrangements", *Regional & Federal Studies*, 21(4), 479–501, https://doi.org/10.1080/13597566.2011.578943.

Kelman, I., 2018, „Islands of vulnerability and resilience: Manufactured stereotypes?", *Area*, 52(1), 6–13, https://doi.org/10.1111/area.12457.

Kelman, I. i Khan, S., 2013, „Progressive climate change and disasters: Island perspectives", Natural Hazards, 69(1), 1131–1136), https://doi.org/10.1007/s11069-013-0721-z.

Kerr, S. A., 2005, „What Is Small Island Sustainable Development about?", *Ocean & Coastal Management*, 48, 503–524. https://doi.org/10.1016/j.ocecoaman.2005.03.010.

Ladner, A., Kueffer, N. i Baldersheim, H., 2016, „Measuring Local Autonomy in 39 Countries (1990–2014)", *Regional and Federal Studies*, 26(3), 321–357. https://doi.org/10.1080/13597566.2016.1214911.

Ladner, A., Keuffer, N., Baldersheim, H., Hlepas, N., Swianiewicz, P., Steyvers, K. i Navarro, C., 2019, *Patterns of Local Autonomy in Europe*, Cham: Palgrave Macmillan.

Lidström, A., 1998, „The comparative study of local government systems – a research agenda 1", *Journal of Comparative Policy Analysis: Research and Practice*, 1, 97–115.

McCall, G., 1994, „Nissology: The study of islands", *Journal of the Pacific Society*, 17, 1–4, https://www.unsworks.unsw.edu.au/permalink/f/a5fmj0/unsworks_2810.

Ministry of Interior, Decentralisation & E-Governance, 2010, Law 3852/2010: New Architecture of Local Government and Decentralized Administration – Kallikratis Programme, https://migrant-integration.ec.europa.eu/sites/default/files/2011-07/docl_21974_39996144.pdf.

Moncada, S., Camilleri, M., Formosa, S. i Galea, R., 2010, „From Incremental to Comprehensive: Towards Island-Friendly European Union Policymaking", *Island Studies Journal* 5(1), 61–88.

Mookherjee, D., 2014, „Political decentralization. Annual Review of Economics", 7, 231–249, https://doi.org/10.1146/annurev-economics-080614-115527.

Moser, D., Lenzner, B., Weigelt, P., Dawson, W., Kreft, H., Pergl, J., Pysek, P., van Kleunen, M., Winter, M., Capinha, C., Cassey, P., Dullinger, S., Economo, E. P., Garcia-Diaz, P., Guenard, B., Hofhansl, F., Mang, T., Seebens, H. i Essl, F., 2018, „Remoteness promotes biological invasions on islands worldwide", Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America, 115(37), 9270–9275, https://doi.org/10.1073/pnas.1804179115.

Ndreu, A., 2016, „The definition and importance of local governance", *Social and Natural Sciences Journal*, 10(1), https://doi.org/10.12955/snsj.v10i1.730.

Nimführ, S. i Otto, L., 2021, „(Un)Making smallness: Islands, spatial ascription processes and (im)mobility", *Island Studies Journal*, 16(2), 39–58, https://doi.org/10.24043/isj.173.

Official Gazette of the Hellenic Republic, 2010, June 7, Issue 1, No. 87. Law No. 3852: New Architecture of Local Government and Decentralized Administration – Kallikratis Program, https://migrant-integration.ec.europa.eu/sites/default/files/2011-07/docl_21974_39996144.pdf.

Official Gazette of the Hellenic Republic, 2018, July 19, Issue 1, No. 133. Law No. 4555: Reform of the institutional framework of Local Government – Kleisthenis Program, https://egritosgroup.gr/wp-content/uploads/2020/04/n-4555-2018-kleisthenis.pdf.

Osborne, D., 1993, „Reinventing Government", *Public Productivity & Management Review*, 16(4), 349–356, https://doi.org/10.2307/3381012.

Page, E., 1991, *Localism and centralism in Europe*, Oxford: Oxford University Press.

Page, E. i Goldsmith, M., ured., 1987, *Central and Local Government Relations: A Comparative Analysis of West European Unitary States*, London: SAGE Publications.

Pearson, M. N., 2006, „Littoral society: The concept and the problems", *Journal of World History* 17(4), 353–373, https://doi.org/10.1353/jwh.2006.0059.

Permanently Inhabited Small Islands Act, 2003, Official Gazette of Estonia, I 2003, 23, 141, https://www.riigiteataja.ee/en/eli/529122017004/consolide.

Pratchett, L., 2004, „Local Autonomy, Local Democracy and the 'New Localism'", *Political Studies*, 52, 358–375, 10.1111/j.1467-9248.2004.00484.x.

Prinsen, G., 2020, „Small, subnational jurisdictions", u Baldacchino, G., ured., *Handbook on the Politics of Small States*, 362–378, Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing, https://doi.org/10.4337/9781788112932.00033.

Prud'homme, R., 1995, „The Dangers of Decentralization", *The World Bank Research Observer*, 10(2), 01–220, http://www.jstor.org/stable/3986582.

Pugh, J., 2013, „Island Movements: Thinking with the Archipelago", *Island Studies Journal*, 8(1), 9–24.

Pugh, J., 2018, „Relationality and island studies in the Anthropocene", *Island Studies Journal* 13(2), 93–110, https://doi.org/10.24043/isj.48.

Ratter, B., 2018, *Geography of Small Islands: Outposts of Globalisation*, Cham: Springer, https://doi.org/10.1007/978-3-319-63869-0.

Ronstrom, O., 2021, „Remoteness, islands and islandness", *Island Studies Journal* 16(2), 270–297, https://doi.org/10.24043/isj.162.

Sahadžić, M., 2023, „Asymmetric vs. symmetric federalism: equity vs. equality", u Kincaid, J. i Leckrone, J., ured., *Teaching Federalism*, 165–175, Elgar Online, https://doi.org/10.4337/9781800885325.00023.

Scharpf, F., Reissert, B. i Schnabel, F., 1976, *Politikverflechtung: Theorie und Empirie des kooperativen Föderalismus in der Bundesrepublik*, Kronberg: Scriptor Verlag.

Schneider, A., 2003, „Decentralization: Conceptualization and Measurement", *Studies in Comparative International Development*, 38, 32–56. 10.1007/BF02686198.

Sellers, J. M. i Lidström, A., 2007, „Decentralization, Local Government, and the Welfare State", *Governance*, 20(4), 609–632, https://doi.org/10.1111/j.1468-0491.2007.00374.x.

Starc, N., ured., 2020, *The Notion of Near Islands*, Lanham MD: Rowan & Littlefield.

Stevens, R. M., 1977, „Asymmetrical Federalism: The Federal Principle and the Survival of the Small Republic", *Publius*, 7(4), 177–203, http://www.jstor.org/stable/3329504.

Stratford, E., 2008, „Islandness and struggles over development: A Tasmanian case study", *Political Geography*, 27(2), 160–175, https://doi.org/10.1016/j.polgeo.2007.07.007.

Strebel, M. A. i Kübler, D., 2021, „Citizens' attitudes towards local autonomy and inter-local cooperation: evidence from Western Europe", *Comparative European Politics*, 19(2), 188–207.

Steinberg, P. E., 2001, *The social construction of the ocean*, Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Stuart, K., 2009, „A listing of the World's populated sub-national island jurisdictions", u Baldacchino, G. i Milne, D., ured., *The case for non-sovereignty: Lessons from sub-national island jurisdictions*, 11–20, London: Routledge.

Swianiewicz, P., 2014, „An Empirical Typology of Local Government Systems in Eastern Europe", *Local Government Studies*, 40(2), https://doi.org/10.1080/03003930.2013.807807.

Tiebout, C. M., 1956, „A Pure Theory of Local Expenditures", *Journal of Political Economy*, 64(5), 416–424, http://www.jstor.org/stable/1826343.

Treisman, D., 2012, *The Architecture of Government: Rethinking Political Decentralization*, Cambridge: Cambridge University Press.

Treisman D., 2002, „Decentralization and the Quality of Government", *Working Paper*, Department of Political Science, UCLA.

Vannini, P., 2011, „Constellations of ferry (im)mobility: Islandness as the performance and politics of insulation and isolation", *Cultural Geographies*, 18(2), 249–271, https://doi.org/10.1177/1474474010397597.

Vannini, P. i Taggart, J., 2013, „Doing islandness: A non-representational approach to an island's sense of place", *Cultural Geographies*, 20(2), SI, 225–242, https://doi.org/10.1177/1474474011428098.

Walshe, R. A. i Stancioff, C. E., 2018, „Small island perspectives on climate change", *Island Studies Journal*, 13(1), 13–24, https://doi.org/10.24043/isj.56.

Warrington, E. i Milne, D., 2018, „Island governance", u Baldacchino, G., ured., *Routledge international handbook of island studies*, 173–201, London: Routledge.

Watts, R., 2008, *Comparing Federal Systems* (3. izdanje), Montreal: McGill-Queen's University Press.

Wilson, R. H., 2000, „Understanding local governance: An international perspective", *Revista de Administração de Empresas*, 40(2), 51–63, https://doi.org/10.1590/S0034-75902000000200006.

Winters, L. A. i Martins, P. M. G., 2004, „When comparative advantage is not enough: business costs in small remote economies", *World Trade Review*, 3(3), 347–383, https://doi.org/10.1017/S1474745604001922.

Wolman, H. i Goldsmith, M., 1990, „Local Autonomy as a Meaningful Analytic Concept: Comparing Local Government in the United States and the United Kingdom", *Urban Affairs Review*, 26, 3–27, https://doi.org/10.1177/004208169002600101.

Zakon o otocima, NN 116/2018, http://faolex.fao.org/docs/pdf/cro190536.pdf.

Zuber, C. I., 2011, „Understanding the Multinational Game: Toward a Theory of Asymmetrical Federalism", *Comparative Political Studies*, 44(5), 546–571, https://doi.org/10.1177/0010414010364350.

Foto: Boris Kačan

Na rubu razvojne politike – stoljeća kolonata i carstava

NENAD STARC I ŽELJKA KORDEJ-DE VILLA

UVOD

…"svaka kuća onih koji imaju zemlje na otoku Lastovu može držati 60 glava sitnih životinja i više od toga ne smije držati… Isto tako, svaka kuća može držati volove, krave ili pak tegleće životinje i to 8 glava, a ne više… onome tko bi držao više od toga neka se sve oduzme u korist komune." Ta stroga odredba uvrštena je davne 1390. godine u Statut otoka Lastova, tada u sastavu Dubrovačke Republike (Lastovski statut, 1994: 234). Otok nije velik, svega 38,60 km^2, ali ima 46 plodnih kraških polja koja su već onda bila u cijelosti obrađivana. Kad god bi stoka počela ugrožavati poljoprivredu, glavnim otočkim zakonodavnim dokumentom, statutom, odredilo bi se da je ne smije biti previše. Nosivi kapacitet ekosustava i danas je teško određivati i ne znamo kako su Lastovci i Dubrovčani odredili baš 60, odnosno osam glava po kući, ali je jasno da su na najudaljenijem otoku Republike znali upravljati resursima i da su to prije šest stoljeća uspijevali i institucionalizirati. Ostali otočni statuti, njih osam (Krk, Cres, Pag, Rab, Brač, Hvar, Korčula i Mljet)[1] pokazuju da se o održivosti brinulo diljem arhipelaga. Uredbe i nalozi koje je obalni grad Zadar zadavao otocima svog subarhipelaga pokazuje, štoviše, da su se o tome morali brinuti i otočani, redovito u položaju *kolona*.[2] Na otocima koji nisu bili njihovi obrađivali su zemlju, uzgajali sve što je moglo uspijevati, ribarili, bavili se obrtima i redovito odvajali dio proizvoda vlasteli, vlasnicima otoka. Zapisi o tome sežu u doba sumraka starog Rima, a za njim i feudalizma na Jadranu i nisu jedini. Otočna povijest diljem Sredozemlja, pa i

[1] Vidi poglavlje „Otočni drugi i otočne drugosti".

[2] I na kopnu i na otocima kolonatski odnosi razvijali su se u različitim varijantama jer su tijekom dugih stoljeća vlasnici zemlje s kolonima sklapali pojedinačne ugovore i dogovore s različitim uvjetima i klauzulama.

mnogo šire, otkriva otočane koji proizvode za sebe i za vlasteline koji itekako paze da ne uzmu previše pa da iduće godine više nemaju što uzeti. Održivost korištenja otočnim resursima uvijek je išla pod ruku s održivošću iskorištavanja onih koji su resurs obrađivali. Gdje god i kad god je bilo moguće, to je bilo i institucionalizirano. Ako je vlastela pritom i živjela na otoku, odlučivala se samo za one veće. Otočani na malim otocima i otocima posve uz obalu poznavali su tek *sagumaše*, vlastelinove ubirače koji su se iskrcavali da bi što više ukrcali i vratili se na kopno. Na otocima je tako stoljećima vođena gospodarska politika koja se svodila na kontrolu i odmjereno oduzimanje. Po današnjim mjerilima teško bismo ju mogli nazvati razvojnom jer su vlasnici, a i država kojoj su pripadali otoci, čuvali *status quo* i tek se tu i tamo brinuli o većoj produktivnosti, novim tehnologijama, boljoj organizaciji i sl. S druge strane, vodilo se računa o onome što današnje razvojne politike redovito propuštaju: resursi su se imali koristiti održivo.

VLASTELA, KOLONI

Razliku između gospodarske politike provođene na kopnu i one na otoku lako je uočiti: osnova ekonomije otoka, njezin nužni uvjet, svakako je održivo korištenje dostupnim resursima što je za razliku od kopna od davnina određivalo što će se u insularnim uvjetima proizvoditi. Prostorna odvojenost, jedva premostiva u feudalnim vremenima i ograničeno premostiva kasnije, silila je otočne proizvođače da se usredotoče na korištenje resursa na otoku te u okolnom moru i uvaže da je otočni rub njihova geografska, a okolno more gospodarska granica. Eksploatatori su pritom morali suspregnuti apetite; oduzeti se mogao samo dio onoga što je bilo proizvedeno isključivo iz otočnih resursa, a to je bilo i apsolutno i relativno manje od onog što se grabilo na kopnu.

Gospodarske politike provođene i na kopnu i na jadranskim otocima smišljane su u starom Rimu, na dvorovima hrvatskih vladara, kasnije u nešto bližim Mletcima, zatim na dvorovima hrvatsko-ugarskih vladara, pa opet u Mletcima, a na jugu u Dubrovniku, nešto kasnije i nakratko čak u Parizu, još kasnije u Beču, pa opet u Rimu. Ostavimo li robovlasništvo u dalekoj prošlosti i segnemo li do doba feudalizma čiji su se tragovi osjećali na obali i otocima sve do polovine 20. stoljeća, vidimo da je otočna gospodarska politika, ma kako daleko od otoka bila osmišljavana i ozakonjivana, počivala na eksploatatorskom odnosu vlastele i kolona.

Sustav kolonata postupno je, i ne svagdje isto, uspostavljan i na kopnu i na otocima. Pritom, naravno, ne treba zaboraviti da su se uredbe, zakoni i propisi koji su uređivali kolonat redovito odnosili na cijelu jurisdikciju trenutačnih vladara, dakle i na obalu i unutrašnjost i na otoke. Posebnih otočnih zakona i propisa nije bilo, barem ne eksplicitno, jer su propisi o ribarstvu jednako pogađali obalne i otočne ribare, propisi o vinu obalne i otočne vinogradare itd. Od Kvarnera na sjeveru do dubrovačkih otoka na jugu,

koloni su se negdje jedva razlikovali od kmetova, a negdje su smjeli upravljati i prodajom, a ne samo proizvodnjom. Osnova vlasništva, posjeda i eksploatacije je, međutim, svagdje bila ista i potrajala je stoljećima: vlastelin bi dodjeljivao otočanima svoju zemlju, a oni bi ju obrađivali uz obvezu odvajanja dijela proizvoda za vlastelina (Čuka *et al*., 2017).

Takav društveno-ekonomski sustav nametnut je hrvatskom stanovništvu koje je još u 7. stoljeću došlo na obalu i otoke da tamo i ostane i puno toga izdrži. Sve vrijeme bili su u podređenom položaju, čak i onda kad su bili podanici svojih, hrvatskih vladara. Od kraja 9. do kraja 14. stoljeća otočni resursi uočavani su i procjenjivani na kopnu gdje su stolovali hrvatski knezovi i kraljevi, a za njima hrvatsko-ugarski kraljevi. Od početka 15. stoljeća sve do svog pada početkom 19. tim poslom bavili su se Mlečani. Južnodalmatinski otoci Lastovo, Mljet, subarhipelag Elafiti i poluotok Pelješac stotinama su pak godina bili dijelom Dubrovačke Republike pa se njihovim resursima i oduzimanjem dijela proizvoda od otočana upravljalo iz Dubrovnika. Odnosi vlastele i kolona bili su raznovrsniji nego u Dalmaciji i na Kvarneru. Kontadini, polovnici, pa i kmetovi, kojih je za razliku od feudalnih država na kopnu bilo relativno malo, opsluživali su vlastelu sve do francuske okupacije 1806. i konačnog pada Republike dvije godine kasnije.

Sustav je kolonata što krutim eksploatatorskim odredbama, što manje krutim popuštanjima i dopuštenjima uredio i učvrstio gospodarstvo otoka kojim upravljaju i jedni i drugi; koloni kojima je bilo stalo da se održivo i što izdašnije koriste resursima i izaslanici vlastele koji su nadgledali otočne posjede s ciljem što izdašnije, ali i održive eksploatacije kolona. Godišnji poljoprivredni ciklus otočnog gospodarstva ponavljao se tako stoljećima bez značajnijih izmjena. Počinjao bi sagledavanjem resursa i njegova potencijala i nastavljao procjenom moguće proizvodnje koju bi vlastelinovi ubirači redovito precjenjivali, a koloni nastojali podcijeniti. Slijedili bi dugi mjeseci povremenih nadzora, a zatim kritični trenutci kad su sagumaši, omraženi posjetitelji s kopna, od kojih su omraženiji bili samo gusari s mora, dolazili na otok ubrati dio ljetine i odvesti ju na kopno ili u vlastelinske ljetnikovce na otoku. Posebna ljetina koja se ubirala stalno, bez ciklusa, bila je sol, bijelo zlato onog vremena. Mnoga mjesta na obali i otocima gradila su male solane za lokalne potrebe, manjim dijelom i za prodaju. Presudna je bila konfiguracija obale, a danas nezamislivo visoka cijena soli mogla je pokriti svako ulaganje. Prihodi su bili toliki da veliki nisu birali sredstva da se dokopaju solana. Uobličavali su i politiku eksploatacije i provodili ju svojatanjem i nepovoljnim ugovorima. Načelo *pacta sunt servanda*, na koje se u sporovima pozivamo još od rimskih vremena, moglo se održavati samo neposrednom prisilom.[3] Što se tiče samog resursa, imperativa održivog korištenja nije bilo. Sunce, more i sol u njemu bili su i ostali neiscrpni, a vještina branja soli lako savladiva. Gornju granicu moguće proizvodnje određivala

[3] Na Pagu bi, na primjer, ¾ ubrane soli pripalo gospodarima Mlečanima, a ¼ zakupcima Pažanima. Uvijek prisutna vojna postrojba brinula se o tome da se taj odnos ne poremeti (Koludrović i Franić, 1954; Peričić, 2001).

je jedino konfiguracija obale. Branje soli u početcima je stoga bilo ograničeno tek raspoloživom radnom snagom, a kasnije, u 19. stoljeću, ni time jer se na otocima počeo gomilati višak agrarnog stanovništva.

Nakon što su 1409. kupili Dalmaciju, Mlečani su postupno uspostavljali kotrolu nad solanama da bi sredinom 18. stoljeća, u sutonu višestoljetne vlasti, zabranili proizvodnju gotovo svagdje na Jadranu i gotovo posve ju koncentrirali u Piranu u Istri i na Pagu (Usmiani, 1983). Ionako zapostavljane, solane u Ninu, na Rabu, Dinjiški na Pagu i ostalim mjestima prestale su brati sol. Otočani na malim otocima nepogodnim za gradnju solana tek su u manjoj mjeri osjetili ta kretanja. Sve vrijeme sol su vadili iz škrapa u koje su valovi nanijeli mora, a sunce ostavilo samo slani talog koji je trebalo sušiti da bi se mogao koristiti uglavnom za soljenje ribe.

Sustav kolonata zadržao se u Dalmaciji sve do 30-ih godina 20. stoljeća.[4] U Istri, Zadru i na Cresu, Lošinju, lošinjskim otocima i Lastovu, koji su od 1920. bili pod Italijom, kolonat je potrajao i duže, sve do prve agrarne reforme u socijalističkoj Jugoslaviji.[5] U takvim uvjetima proizvodnja, uglavnom ona poljoprivredna, povećavala se, a proizvodnost unapređivala sporadično, ovisno ponajprije o brizi i naporu samih otočana kolona. Stručnjaci u ubiranju proizvedenog, ali ne i u samoj proizvodnji, ubirači su mogli zahtijevati od otočana da rade više, ali su ih rijetko znali i htjeli poučiti kako da budu vještiji i produktivniji. Inovacije u poljoprivredi bile su rijetke i na kopnu, a njihova difuzija redovito bi zastajala na obali i tek povremeno dopirala do otoka. Inovacije u ribarstvu bile su češće. Učestale su s općim tehnološkim razvojem u 19. stoljeću i unapređivale ribarstvo brže i više nego poljoprivredu. Vješti u ribarenju tradicionalnim priborom, otočni ribari ostali su nevješti u smišljanju tehnoloških poboljšica, ali su rado prihvaćali prijedloge koji su dolazili s kopna.[6]

Odredimo li gospodarsku politiku, kako to uobičajeno čine ekonomisti, i zapitamo se tko je bio nositelj, koje je instrumente imao na raspolaganju, koje je mjere poduzimao i s kojim ciljem, lako ćemo vidjeti da je ovdje riječ tek o rudimentima politika kakve danas poznajemo. Instrument sile korišten je obilato i to bi svi osjetili kad bi se nešto zabranilo ili došlo oduzeti. S druge strane, poticaji kao što su smanjenje davanja ili prepuštanje više zemlje kolonima bili su rijetki. Koloni su sklapali ugovore s vlasteli-

[4] Kada su 1848. kmetovi oslobođeni, a zemlja rasterećena od feudalnih obveza, kolonat je i dalje ostao na snazi s fiškalskim obrazloženjem da se temelji na privatnopravnom ugovoru, pa se ne radi o feudalnom odnosu između vlasnika zemlje i kolona (*Hrvatska enciklopedija*, https://www.enciklopedija.hr/clanak/32469).

[5] Na margini navodno korporativne države Benita Mussolinija kolonat se na našim otocima u talijanskom posjedu osuo tek po kapitulaciji Italije 1943. kad je većina vlastelina pobjegla. Formalno i konačno, ukinut je agrarnom reformom odmah nakon rata, 1945. godine.

[6] Svićala u kojima je izgaralo drvo od polovine 19. stoljeća naovamo postupno su zamjenjivana svjetiljkama na petrolej, acetilenski plin, komprimirani petrolejski plin i konačno na struju. Invencije u izradi i korištenju mreža također su na otoke dolazile preko mora (Basioli, 1984).

nima koje je trebalo obnavljati i mogli su otići s otoka da su htjeli, ali se u takve pothvate malo tko upuštao. Vijesti o krajevima u kojima je možda bolje, pristizale su rijetko. Mletci na drugoj strani Jadrana nisu pružali bolje uvjete od onih na otocima, u obalne se gradove išlo nadničariti, ali se tamo malokad moglo naseliti, a dobar dio kopnenog zaleđa bio je pod kontrolom Osmanskog Carstva o kojem se moglo čuti samo najgore. Gospodarstvom otoka upravljalo se tako i s kopna i na otoku. Davanja su odmjeravana na kopnu i samo na kopnu, a o proizvodnji su odlučivali i koloni koji su znali što se na otoku može proizvoditi i koliko te vlastela koja je bolje od otočana znala što se od otočnih proizvoda može prodati i po kojoj cijeni. Organizacijom proizvodnje, produktivnošću i kakvoćom proizvoda bavili su se gotovo isključivo otočani. Ubirači koji su dolazili po vlastelinovo s vremenom su stekli dovoljno iskustva da procijene koliko bi te godine u konobama moglo biti vina i maslinovog ulja, koliko se drvne građe moglo nasjeći, ima li viška vapna i koliko se moglo usoliti ribe, ali su tek ovlaš znali kako su otočani do toga došli i jesu li mogli proizvesti više i bolje. Većina vlastelina, koji su na otok išli u lov ili u svoj ljetnikovac, nije se mnogo miješala u poslove koje je smatrala prljavima i nedostojnima.

Gospodarstvo priobalnih otoka obilježavao je tako nešto viši stupanj slobode od onog koji su imali koloni na obali i u unutrašnjosti. Insulariziranost nije ugrozila funkcioniranje feudalnog sustava, ali je primorala vlastelu da kolonima na otocima prepusti više autonomije. Ciljevi gospodarske politike koju je na jadranskim otocima u to vrijeme provodila vlastela postizani su tako pukim posezanjem za proizvedenim. Učinkovitost korištenja resursima zbog njihove se ograničenosti vrlo brzo približila mogućem maksimumu, a imperativ njihova održivog korištenja određivao je i optimalnu strukturu i najveću moguću količinu proizvodnje. Ciljevi politike kao što su brži rast, tehnološki napredak, veća produktivnost i sl. došli su na dnevni red kasnije, u suton feudalizma, kad se za takvo što počinje ostvarivati osnovni uvjet: promjena društvenog i političkog sustava.

SMJENE VLASTI

Kolonat na jadranskoj obali i otocima trajao je koliko i društveno-politički sustavi država koje su ih eksploatirale. Budući da su se krajem 18. i početkom 19. stoljeća često izmjenjivale, kolonat je relaksiran i ponovno uspostavljan da bi na nekim otocima i dijelu obale bio ukinut tek nakon Drugog svjetskog rata. U ono vrijeme, do otočana su sa zakašnjenjem dopirale vijesti da su Napoleonove trupe 1797. godine zauzele Mletke i ukinule Serenissimu. Uz kraći prekid držale su ju do pada Napoleonova carstva 1814. godine kad ju je opet zauzela Austrija. Tek 1866. godine Mletci, sad već samo pokrajina, postaju dijelom Kraljevine Italije čije granice dosežu do Istre, ali ne i dalje na jug. Time je konačno dokinuta mletačka dominacija nad istočnom jadranskom obalom i većinom otoka koja je s prekidima i uz brojne sukobe, preuzimanja i

preprodaje trajala dugih osam stoljeća. Vijesti su stizale i do južnodalmatinskih otoka pod Dubrovačkom Republikom. Francuzi su 1806. zauzeli grad, a dvije godine kasnije ukinuli Republiku i pripojili njezin teritorij svojoj Kraljevini Italiji, a zatim Ilirskim provincijama u kojima su ostali do 1813. Već 1815., nakon Waterlooa i Bečkog kongresa, istočna obala Jadrana do crnogorskog Bara i svi otoci pripojeni su Austriji koja ih je držala do 1918. godine.[7]

Te prevrate koji su izazvali tolike potrese u Europi treba pobrojiti zato što su jadranski otoci, do kojih se s kopna može doveslati, promatrali krvavu pozornicu iz prvog reda a da sami nisu bili posebno pogođeni. Bliži bojnim poljima presudnih bitaka i mjestima prevrata nego mnoge europske prijestolnice, većina ih je bila i ostala strateški nevažna i ratove su preživjeli u pozadini. Gladnih usta izbjeglica s kopna znalo je biti i više nego otočnih jer su otoci često poslužili kao skloništa, ali je zbog otočne relativne samodostatnosti bilo i više hrane nego na kopnu. Poraće redovito donosi obnovu i gospodarski rast, ali ne nužno i promjene društvenog i gospodarskog sustava. Preživjevši stoljeća uz europske ratove koji su se vodili radi promjene vlasti i mnogih granica, otočani su ostali kolonima sve dok se kapitalizam nije do kraja otresao feudalnih ostataka. Francuski sedmogodišnji *intermezzo* bio je, naime, kratak i proturječan. S jedne strane *Cod civil*, Napoleonov građanski zakonik, donio je građanski ustroj i, uz ostalo, otvorio mogućnost ukidanja kolonata. S druge, zahtjevi francuske vojske toliko su opterećivali gospodarstvo otoka i obale da vrijeme poljuljanog kolonata nije zapamćeno po dobru. Usporedo s itekako potrebnim društvenim promjenama, francuska ratna gospodarska politika sedam godina nije štedila one kojima je navijestila građanske slobode: otočani su morali proizvoditi što više, pod svaku cijenu, bez pogleda u budućnost i jedva održivo.

Već 1814. Austrija je uklonila napoleonovske proturječnosti i obnovila one feudalne. U kolonijalnoj maniri sve je vraćeno na staro, a Napoleon je prognan na otok Elbu, 6 nm daleko od francuskog kopna. Članice koalicije koja ga je porazila naučile su pritom da otok može poslužiti kao zatvor samo ako je dovoljno daleko od kopna. Godinu dana kasnije, nakon stodnevnog povratka i Waterlooa, Napoleon je prognan na Sv. Helenu usred Atlantika.

Krajem 19. stoljeća na obali i otocima malo-pomalo koloni su počeli otkupljivati vlastelinsku zemlju. Ponekad ponukani posebnim zakonima, a ponekad sve manjim prihodima, vlastelini su počeli prodavati zemlju otočanima koji su ju za njih i za sebe obrađivali stoljećima. Plaćalo se u obrocima pa se redovno trebalo zadužiti, a u pravilu je prva na prodaju davana lošija zemlja, ona na padinama koje je trebalo poduprijeti kamenim suhozidom i godinama na leđima donositi zemlju da bi se išta moglo posaditi.

[7] Austrijsko Carstvo preuređeno je 1867. godine u dvojnu Austro-Ugarsku Monarhiju pa su se na otocima zavijorile nešto drugačije zastave, a službeni dokumenti dobili obimnija zaglavlja. U gospodarskoj politici počeo se osjećati utjecaj Mađarske koji nije dopirao do otoka iako je ostao dominantan sve do propasti Monarhije.

Suhozidi su poslužili i kao međe. Otočani su ih gradili od kamenja koje su prikupljali na novostečenom posjedu i tako ga omeđivali, ali i čistili i pripremali za maslinike, vinograde, pašnjake. Antropogeni krajolik uobličen na taj način vidljiv je i danas na svim naseljenim otocima, pa i na pokojem nenaseljenom, do kojeg se veslalo s mašklinom i srpom u barci.[8] Unatoč teškoćama otkupljivalo se sve više; postati vlasnikom zemlje bio je glavni cilj otočnih obiteljskih gospodarstava. Pobuđena je i nada za zaradom na kopnu jer su migracijski valovi, koji su se već nekoliko stoljeća iz Europe širili svijetom, zahvatili i otoke. Otići preko mora i zaraditi da bi se kod kuće otkupila i bolja zemlja ili kuća, postalo je gotovo uobičajeno.[9] S druge strane, otoci su se našli pod udarom makroekonomske politike države pod koju su dospjeli. Austrougarska gospodarska i ukupna politika vladanja mnogonacionalnom monarhijom smišljana je u Beču, kasnije i u Budimpešti, s vremenom sve više i u Zagrebu, i ticala se ukupnog hrvatskog dijela Monarhije, tako i otoka. Promjene do kojih nije došlo za vrijeme ratova i prevrata postupno su nastupale nakon rata i promjene vlasti. Otočne posebnosti koje je radi što uspješnije eksploatacije uvažavala mletačka, prije i poslije nje hrvatska, a sve vrijeme i dubrovačka vlastela, nestale su iz vidokruga tvoraca gospodarske politike velike monarhije; otoci su prvi put u punoj mjeri postali predmetom politike koja se za njih smišlja na kopnu. U punoj se mjeri pokazalo i da takva politika ne vodi računa o otočnim posebnostima pa je na otocima provođena kao da su kopno. Udaljenost, težak pristup, visoki jedinični troškovi održavanja infrastrukture i sl. počeli su se smatrati tehnološko-tehničkim problemom, štoviše otočnim hendikepom koji supsumira sve ostale: nije hitno, ali kad ih jednom riješimo, kad se s kopna bude moglo do otoka lako kao i s jednog mjesta na kopnu do drugog, kad ih, dakle, dosegnu sve na kopnu razvijene infrastrukturne mreže, otoci će moći riješiti sve svoje gospodarske, pa i društvene probleme. Tako konceptualizirana, kopnena otočna politika ostala je manje-više ista u ratovima i poraćima koja su uslijedila u 20. stoljeću i ovisila je o tome koliko je i kako kopneni vlastodržac uopće mario za otoke.

Nije se značajno promijenila ni u socijalizmu koji je na otocima dokrajčio kolonat, ali ne i kopneni pristup razvojnoj politici. Nešto značajnije promjene nastupile su tek tijekom tranzicije u novom tisućljeću. Obrazac koji se na hrvatskim otocima može opaziti bez obzira na društvene i gospodarske sustave koji su se smjenjivali na njima čini se jednostavnim: kopnena otočna politika učinkovitija je što je otok veći i što je bliže kopnu. Učinci su pritom dvojaki. S jedne strane, otoci su sve bolje povezani i umreženi u kopnene infrastrukturne sustave i širu prostornu podjelu rada. S druge, sve ono po čemu se otočna egzistencija za dobro ili za zlo razlikuje od kopnene, postupno se gu-

[8] Vidi o tome u poglavlju „Hrvatski otoci – prostor stalnih mijena".

[9] Toliko da je ušlo u toponimiju. Dio mjesta Ugljana na otoku Ugljanu koji je otkupljen novcem slanim iz Amerike danas se zove Merikana.

bi.[10] Lako je uočiti i obrazac po kojem priobalni otoci, i veći i manji, prolaze to gore što je međunarodni značaj geopolitičkih odluka donesenih na kopnu veći. Te obrasce nije teško razumijeti uoči li se, nadalje, da se priobalni otoci, oni veći, smatraju ekstenzijama, ponekad i anomalijama kopna. Oni manji, ma kako bili blizu obale, redovito ostaju na rubu vidokruga donositelja geopolitičkih odluka. Oni udaljeniji zanimljivi su kad treba graditi svjetionike, postavljati relejne stanice, zatočiti nekog važnog.

VINSKA KLAUZULA, PA FILOKSERA

Gospodarske učinke međunarodne politike koju vode veliki ne mareći mnogo za male, hrvatski su otoci u punoj mjeri iskusili u vrijeme uspostavljanja, učvršćivanja i labavljenja raznih saveza kojih je u Europi u drugoj polovini 19. stoljeća bilo podosta. Među njima je na otocima ostao zapamćen trojni savez Austrije, Njemačke i Italije, sklopljen 1848. godine. Bio je krhak, pa je svako malo mijenjan i dopunjavan sporazumima, uglavnom o trgovini. Krajem 1891. Austro-Ugarska i Italija sklopile su sporazum kojim su uklonile mnoge prepreke uvozu i izvozu. Vijesti o tome možda nisu odmah doprle do svih otoka, ali posljedice su osjetili svi već nakon prve berbe. Sporazum je sadržavao klauzulu koja je omogućila talijanskim vinarima izvoz u Austro-Ugarsku gotovo bez ikakvih carinskih pristojbi. Vinska klauzula, kako je ubrzo nazvana, pokazala se itekako učinkovitom pogotovo kad joj je sljedeće godine dodano službeno tumačenje prema kojem je nadzor nad kvalitetom vina izvezenog u Austro-Ugarsku prepušten talijanskim vlastima. I dobra i loša i u svakom slučaju jeftina talijanska vina začas su preplavila tržišta Monarhije, a cijene su pale za oko 30 %.[11] Vina s hrvatskih otoka koja su se svagdje dobro prodavala, pa i servirala na bečkom dvoru, počela su ubrzano gubiti kupce. Otočno vinogradarstvo i vinarstvo zapali su u krizu od koje se nikad nisu oporavili. Slom je bio posebno težak jer je taj dio otočnog gospodarstva upravo počeo rasti. Ubrzo je naišao na još jednu prepreku, ozbiljniju od bilo kakve klauzule. Vinograde je zadesila mikroskopski malena uš, malena, ali itekako brojna i dugo nesavladiva.

Počelo je u najboljoj namjeri. Krajem 50-ih godina 19. stoljeća engleski botaničari dopremili su iz Amerike sadnice vinove loze i posadili ih u svojim vinogradima. Uspijevale su i razmišljalo se o križanjima i novim vinima a da nitko nije ni slutio da je na korijenju stigla i štetočina koja je zbog nepoznavanja i zatečenosti sviju dobila mnogo latinskih imena. Nazvana je *Phylloxera vastatrix*, *Dactylosphaera vitifolii*, *Peritymbia vitifolii*, u nas još trsna uš, žiloždera, žilogriz ili samo filoksera, pošast koja se

[10] Te razlike supsumirane su pojmom *otočnosti* (vidi Uvod).

[11] *Hrvatska enciklopedija* (https://www.enciklopedija.hr/clanak/64741).

na hrvatskim otocima i danas spominje češće nego ratovi. Domovina filoksere dolina je Mississippija gdje je stoljećima rasla američka vinova loza. Opirala se i prilagođavala, korijen joj je odebljao, otvrdnuo i postao otporan, pa su loza i njezin štetočina uspjeli uspostaviti suživot. Europska je loza, međutim, zatečena posve nespremna i vrlo, vrlo ranjiva. Uš je poharala malobrojne engleske vinograde i 1865. uspjela prijeći Kanal. Zauzela je dolinu Rhone, nastavila prodor i do 1895. uništila oko 70 % francuskih vinograda. Harala je i Španjolskom i Italijom (Čuka *et al.*, 2017).

U povijesno ironičnom okretu kotača sreće filoksera je napredovala dovoljno sporo da u trenutku kad u Francuskoj gotovo i nema zdravog vinograda, hrvatski vinogradari proizvode grožđe i vino kao da se ništa ne događa. Krajem 80-ih godina 19. stoljeća, s katastrofom na obzoru, otočani brižno njeguju stare i sade nove vinograde gdje god mogu. Tijekom 90-ih godina 19. stoljeća vinogradarstvo i vinarstvo bili su u punom procvatu. Poslovično izvrsni u vinogradu i osrednji u konobi, nisu proizvodili osobito kvalitetna vina, ali su ih u oskudici ponude svejedno prodavali sve do Francuske. Pokazalo se pritom dokle može dovesti proizvodna autonomija vinogradara i vinara kolona koji ne mare za inovacije niti ih itko na njih upućuje. Komparativnu prednost proizišlu iz tuđe nevolje objeručke su iskoristili, a vlasnici vinograda sve to pozdravili ne mareći, možda i ne videći, da se otočno gospodarstvo počinje specijalizirati i da time postaje ranjivo.

Kotač se, međutim, nije prestao vrtjeti. Filoksera je 1880. stigla do vinograda oko Zagreba. Godine 1886. pojavila se u Istri (gotovo tri desetljeća nakon Francuske, ali istodobno s vinskom klauzulom), 1888. na kvarnerskim otocima, a 1894. i na Silbi, Olibu i Pagu i u sjevernom dijelu Dalmacije. Na srednje i južne dalmatinske otoke pristigla je oko 1912. Napredovala je i dalje na jug i do 1925. opustošila sve otoke (Čuka *et al.*, 2017). Kad je poharala što se poharati moglo, u Francuskoj su naučili kako joj stati na put. Europsku lozu počeli su kalemiti na korijen američke i proizvodnja je obnovljena. Žedna tržišta Monarhije rado su se otvorila, a komparativna prednost hrvatskog obalnog i otočnog vinogradarstva ubrzo nestala. Dva zla, jedno prirodno na korijenu vinove loze, a drugo političko, u vinskoj klauzuli, pogodila su hrvatsku obalu i otoke toliko snažno da je o obnovi jedva moglo biti govora. Sposobni uočiti i iskoristiti priliku kad se ukazala, otočani su se pokazali nesposobni nositi s krizom nastalom nakon što je prilika prošla. Francuska, Italija, Španjolska i Portugal obnovili su svoje vinograde i proizvodnju vina koja su bila i bolja od dalmatinskih i primorskih i izvoz u te zemlje značajno je opao. Politika gospodarstva obale i otoka još jednom se našla u proturječju. S jedne strane, austrougarska administracija počela je provoditi agrotehničke mjere protiv filoksere. Vinogradare se savjetovalo, obavještavalo o uspjesima u Francuskoj, nabavljane su sadnice američke loze koju je trebalo saditi i kalemiti domaćim sortama. S druge strane, agrarna se reforma nije ni spominjala, pogotovo ne među vlastelinima koji su već naveliko prodavali zemlju kolonima. Malo tko od njih bio je spreman ulagati prihode od prodaje u obnovu svojih preostalih vinograda i unapređenje zastarjele vinarske tehnologije.

Potencijalni kapital tako se slijevao u džepove nepoduzetne vlastele i odlazio u potrošnju, a suvremene, inače uspješne agrotehničke mjere nisu mogle postizati učinke u više od tisuću godina starom i svakako zastarjelom sustavu vlasništva i društvenih odnosa. Istovremeno, tradicionalno vješti, ali i konzervativni vinogradari i vinari čiju proizvodnu autonomiju vlastela nije ometala sve dok je odbacivala višak, teško su prihvaćali predložene antifilokserične metode. Uslijedile su ne samo tegobne godine jedva učinkovitog kalemljenja vinove loze i oporavka vinogradarstva[12] nego i neviđeni egzodus otočnog stanovništva koji je dopro do obje Amerike i Australije.

Krajem 1901., deset godina po donošenju, ukinuta je „vinska klauzula". Prekasno; na otočnom tlu punom sparušenih ostataka nekadašnjih vinograda ostalo je premalo trsja i vinogradara. Daleko od starog kraja, odijeljeni oceanom, otočani su s gorčinom slušali vijesti o monarhijama koje su bez premišljanja žrtvovale otoke radi čvršćeg saveza da bi nakon dvadesetak godina zaratile među sobom i, uz ostalo, novačile preostale otočane da za njih ginu.

Povjesničari Austro-Ugarske to ne mogu poreći. Mogu tek slegnuti ramenima i ustvrditi da je otočno gospodarstvo bilo kolateralna žrtva o kojoj politika velike monarhije ne treba, pa i ne smije voditi računa želi li održati svoje granice i moć. Možda bi dodali i da su Beč i Budimpešta unapređivali vinogradarstvo i da su se itekako brinuli o otocima jer su od kraja 19. stoljeća sve do kraha 1918. na Jadranu obimno gradili maritimnu infrastrukturu. Pritom bi, međutim, morali priznati da to nisu radili radi otočnih boljitaka, nego da su otoci instrumentalizirani radi monarhijskih pomorskih ambicija i da su se otočani pritom mogli koristiti samo onim što ekonomisti nazivaju pozitivnim eksternalijama.

Pristupajući pred Prvi svjetski rat Trojnom paktu,[13] Austro-Ugarska se obvezala pomagati svojim saveznicima i vojno, pa je počela povećavati i opremati vojsku i mijenjati opću, a pogotovo pomorsku strategiju. Utjecaj je britanske mornarice na Sredozemlju rastao pa je odlučeno da ratnu flotu treba jačati, a plovidbu Jadranom učiniti sigurnom. U razdoblju od 60-ih godina 19. stoljeća do pred sam Prvi svjetski rat obala i otoci od Pule do Bara, uključujući strateški važnu Boku kotorsku, opremali su se za rat. Izrađene su pouzdane nautičke karte, vanjski otoci dobili su svjetionike i sigurne luke, a mnoga nezaštićena uvala dobila je mol iza kojeg se mogao zakloniti i veći brod (Stulli, 1959). Plovidba ćudljivim Jadranom odonda je sigurnija. I dalje sliježući ramenima u istoj *von oben* maniri, povjesničari Austro-Ugarske Monarhije, kasnije i Kraljevine Jugoslavije, mogli bi dodati da su mnogi otočani, krenuvši na put preko oceana s kojeg se nikad nisu vratili, vrlo sigurno isplovili iz Jadrana.

---

[12] Postotak uspješnih kalemljenja bio je jednoznamenkast (Čuka *et al.*, 2017).

[13] Riječ je o vojnom savezu (paktu) kojem su u to vrijeme pristupile Njemačka, Austro-Ugarska i Italija. Obnovljen je pred II. svjetski rat kad su Njemačkoj i Italiji pristupili Japan, a za njim i Slovačka, Rumunjska, Bugarska, Mađarska i Hrvatska.

KAPITAL, KOLONAT I KONZERVE

Fin de siècle obilovao je događajima na obali i otocima. Uz filokseru iz Francuske je stigla industrija koja je obilježila ribarstvo i čuvanje ribljeg ulova: konzerviranje ribe. Počelo je krajem 18. stoljeća kad je slastičar Nicolas Appert odgovarajući zahtjevima Napoleonove vojske smislio ambalažu u kojoj se riba neće kvariti. Prokuhanu i zauljenu ribu u početku su stavljali u staklenke, kasnije u limene kutije koje bi hermetički zatvorili i zagrijali. Kutiju su ubrzo počeli zvati konzervom, a riba iz nje mogla se jesti ma koliko rat trajao. To je potaklo potražnju u krajevima daleko od mora, do kojih lako kvarljiva riba nije mogla stizati dovoljno brzo. Usred Europe riba iz konzerve smatrana je delikatesom i bila je skupa, a kad su se počele javljati i druge vojske, odškrinuta vrata razvoja industrije konzervi otvorila su se širom. Prve tvornice konzervi počinju raditi na francuskoj atlantskoj obali 10-ih godina 19. stoljeća. Ubrzo niču u Španjolskoj, Portugalu i Italiji, a početkom 70-ih godina 19. stoljeća i na našoj obali, sve više i na otocima. Počelo je 1875. na Visu gdje je na vrhuncu rasta industrije konzervi bilo 10 tvornica. Sljedećih desetljeća otvarane su na Cresu, Korčuli, Dugom otoku, Braču, Lošinju, Unijama. Posljednja je proradila 1939. na Susku, stoga je pred Drugi svjetski rat na hrvatskoj strani Jadrana bilo 59 tvornica konzervi raznih veličina i kapaciteta (Basioli, 1984). Zvali su ih *kanerije* (utjecaj talijanskog bio je i ostao snažan), a bilo ih je 27 na obali i 32 na otocima. Konzervirana riba prodavana je diljem Europe. Nova industrija do tada je već stasala u široko razmješten i međunarodno dobro umrežen sektor koji je na mikrorazini dosegao zavidnu produktivnost, a na razini širih regija dobro organiziranu nabavu lima za konzerve, goriva za sterilizaciju i rezervnih dijelova za sve efikasnije strojeve. Uhodala se i distribucija konzervi koja se zahvaljujući visokim cijenama protezala do tržišta daleko u unutrašnjosti kontinenta (Basioli, 1984). Do Prvog svjetskog rata sve se to događalo uz znanje, pa i pod paskom moćnog austrougarskog državnog aparata. Tako se znalo što je red i poredak, ali gospodarske politike koja bi na otocima štogod poticala, nije bilo. Nije je bilo ni za Kraljevine Jugoslavije; oslonjen na rast potražnje, visoke prodajne cijene i obilni osnovni resurs, sektor se razvijao bez poticaja i institucionalnih usmjeravanja.

Otočani koji su ribu stoljećima konzervirali solju, nisu mogli inicirati takav razvoj. U kolonatskom okruženju u kojem se u svemu čuvao *status quo*, takvo što nije se moglo očekivati ni od u pravilu nepoduzetne vlastele. Oni poduzetniji svakako su uočili da su mogućnosti eksploatacije u otočnoj poljoprivredi iscrpljene, da je produktivnost niska kao i cijene i da su troškovi dopreme s otoka na kopnena tržišta previsoki. S druge strane, riba se očito mogla i unosnije prerađivati, ali takav je pothvat bio mnogo složeniji od prepuštanja proizvodnje kolonima i navraćanja na otok da bi se nešto oduzelo. Trebalo je i nešto što vlastela u pravilu nije imala: početni kapital. Do otoka je u to vrijeme već stizao, ali je bio ulagan mahom u sve manje uspješnu

brodogradnju. U pretežito malim brodogradilištima Cresa, Krka, Raba, Ugljana, Pašmana, Murtera, Čiova, Brača i Korčule gradili su se drveni jedrenjaci do 500 tona nosivosti, najviše što se u otočnim uvjetima moglo.[14] Željezni parobrodi koji se u to vrijeme već grade u Europi zahtijevali su višu, otocima jedva dohvatljivu razinu organizacije i logistike.[15] Palicu je tako preuzeo kapital ulagan u konzerviranje ribe, a visoke prodajne cijene konzervi i povoljne procjene ribljeg fonda učinili su početne kalkulacije ohrabrujućima. Razmještaj kanerija koje su se ubrzano gradile bio je pak određen smještajnim faktorima koji su omogućili da konzerviranje ribe u to vrijeme bude jedina industrija koja se mogla uspostaviti i razvijati i na malim hrvatskim otocima. Vrijedi ih pobrojiti:

1. lokalni dohvat ribarica na vesla – spore ribarice na vesla mogu loviti samo u moru oko otoka da bi na vrijeme isporučile svježu ribu
2. pokvarljivost osnovne sirovine – postupak konzerviranja mora početi odmah po iskrcaju svježeg, ali brzo pokvarljivog ulova s ribarice
3. višak poljoprivrednog stanovništva na otoku koji se može uposliti u tvornici konzervi a da se time ne ugrožava otočna poljoprivreda.

Tome treba dodati i opće prostorno-ekonomske uvjete koji nisu neposredno utjecali na smještaj prerade ribe, ali su trebali biti zadovoljeni da bi se konzerviranje ribe moglo uspostaviti kao industrijska djelatnost:

1. razvijena prometna mreža na tržištima potrebnih poluproizvoda – lim, konzerve, gorivo, ulje i začini moraju stizati do otočne tvornice na vrijeme i u dovoljnim količinama
2. razvijena prometna mreža na tržištima konzervirane ribe – konzerve trebaju redovito stizati i do najudaljenijih potrošača.

Ti faktori i ispunjeni osnovni uvjeti obuhvaćaju karakteristike resursa, način njegove ekstrakcije i tehnologiju prerade te distribuciju gotovog proizvoda i govore o složenosti prerade ribe, a i složenosti industrijske prerade poljoprivrednih sirovina uopće. Djelovali su svaki na svoju stranu, a najveći ponder imala su prva dva; zahtjevu za promptnom preradom moglo se udovoljiti samo u okvirima postojeće tehnologije ribarenja i dopreme svježe ribe. S druge strane, na otocima je bilo dovoljno otočanki (otočana nešto manje) koje su mogle povremeno napuštati domaćinstva i poljoprivredne poslove i raditi u tvornici za nadnicu. Usto, u to vrijeme već razvijene prometne mreže dosizale su i do najudaljenijih jadranskih otoka. Tehnologije

[14] Bilo je i vrijednih iznimaka. U Malom je Lošinju 1875., pet godina po zasnivanju brodogradilišta, izgrađena fregata *Imperatrice Elisabetta*, kapaciteta 2500 t, najveći drveni brod izgrađen ne samo u Austro-Ugarskoj već i na cijelom Mediteranu (Sokolić, 1993, 2012).

[15] Mali Lošinj i ovdje je bio izuzetak. Prvi čelični jedrenjak u nas izgrađen je u lošinjskom brodgradilištu (Sokolić, 2012). U izuzetke treba ubrojiti i proizvodnju brodske opreme Radež u Blatu na Korčuli. Preživjela je tranziciju i uspješno posluje.

zamrzavanja ulovljene ribe koje bi to omogućile bile su, međutim, još daleko; na prijelazu 19. u 20. stoljeće pa sve do pred Drugi svjetski rat lokalno ulovljena riba morala se lokalno i konzervirati. Tvornice su morale prići ribi i rasporediti se po obali i otocima, svagdje gdje je bilo ribara i potrebne radne snage. U potrazi za što povoljnijim mjestima ulagači su se iskrcavali i na male otoke i uviđali da se i tamo može udovoljiti organizacijskim zahtjevima i resursnim uvjetima. Uviđali su, naravno, da su troškovi to veći što je otok manji i udaljeniji, ali i da se riblje konzerve vrlo dobro prodaju i da će sve biti pokriveno. Kapital, a s njim i kapitalizam stigli su na otoke i otškrinuli vrata njihovu uključivanju u širu prostornu podjelu rada. Mahom strani ulagači zatekli su kolonat što im nije smetalo, ali je dovelo do koegzistencije dvaju društvenih i gospodarskih sustava koja je potrajala sve dok stoljećima stari, već okamenjeni vlasnički sustav nije ukinut. Priče o tome razlikuju se od otoka do otoka i treba ih se prisjetiti. Jedna od najslikovitijih i svakako poučnih ispričana je na Unijama, malom otoku lošinjskog subarhipelaga.[16]

Riječ je o malom vanjskom jadranskom otoku od jedva 17 km^2 koji su nastavali još stari Rimljani. Oko 1900., u vrijeme kad se na većim otocima već uvelike grade tvornice konzervi, Unijani osnivaju ribarsku zadrugu koja se uz ostalo bavila soljenjem ribe. Lovili su uglavnom sardine koje su slagali u stolitrene bačve i pokrivali solju. Članovi zadruge išli su u ribe, ali solili nisu sami zbog svima znanog imperativa: brzo se kvari, usolimo što prije. Čim bi ribarske barke pristale u luci s ulovom, selom bi krenuo bubnjar pozivajući Unijane da se okupe, povade sardine iz mreža i što brže ih poslažu u bačve. Za jedan dan posla dobivala bi se *žurnada*, nadnica u novcu ili u usoljenoj ribi. Što bi preteklo zadrugarima, prodavalo bi se po selu (Angelich, 2021). Unijani bi u te dane usložili svoju otočnu ekonomiju: koloni u kolonatskom sustavu slobodno udruženi u zadrugu unajmljivali su druge kolone kao radnu snagu i, kao poduzetnici, prodavali svoj proizvod za novac ili u naturi odvajajući koliko je trebalo vlastelinu.

Mali otok s mnogo ribara i bogatim ulovom nije promakao ulagačima. Prvi pogon za proizvodnju ribljih konzervi počeo je s radom 1906. godine. Austrougarsko poduzeće koje se time bavilo u Izoli u Sloveniji podiglo je i opremilo zgradu u luci i organiziralo dopremu praznih konzervi, začina i ostalih ingredijenata kojih nije bilo na otoku (Angelich, 2021). Ulje su kupovali od Unijana. Dostajalo je u početku, ali kako se proizvodnja povećavala, trebalo ga je nabavljati i na kopnu. Odlučili su se samo za sardine i u potpunosti se oslonili na lokalni ulov. Posla je tako bilo i za zadrugu koja je isporučivala svježu ribu, a i za bubnjara koji je od tada pozivao na rad u kaneriji. U to vrijeme na Unijama živi oko 700 stanovnika (Korenčić, 1979; Magaš *et al.*, 2006) i uvijek je dovoljno Unijki, pa i Unijana koji će ostaviti svoje re-

[16] Riba se konzervirala i na 9 nm udaljenom Susku. Iako kraća, susačka priča slična je unijskoj. Ispričana je u poglavlju „Susak, na obodu arhipelaga".

dovite poslove nekom drugom u domaćinstvu, odraditi žurnadu i vratiti se kući na večeru. Prvi put u povijesti otoka počeo se proizvoditi unificirani gotovi proizvod koji je odvožen na kopno i prodavan stotinama kilometara daleko. Kalkulacija koja je upućivala na to da će se konzerviranje na malom udaljenom otoku isplatiti, pokazala se točnom: tvornica ili, bolje rečeno, pogon (prema sjećanjima Unijana konzerviralo se u zgradi 20 x 20 metara) poslovao je sve do Prvog svjetskog rata (Angelich, 2021). Njegov učinak na sad već protokapitalističku ekonomiju malog otoka bio je itekako snažan. U enklavi kapitala velikoj 400 m^2, usred kolonatski uređenog malog otoka od 17 km^2 do kojeg se zimi po buri ne može ni doći, poduzetnik je kupovao osnovnu sirovinu, dovodio predradnike i mehaničare s kopna, unajmljivao nekvalificiranu radnu snagu, organizirao radni proces i sav dovoz i odvoz i uspijevao poslovati s kakvom-takvom zaradom.

Nakon ratnog prekida pogon je prerastao u tvornicu. Godine 1921. na otok se iskrcala skupina talijanskih poduzetnika, odabrala uvalu u kojoj će oživiti konzerviranje sardina i uz pomoć Unijana podigla zgradu i mali lukobran iza kojeg su se mogle vezati ribarice. Prve konzerve isporučene su 1922. godine. U to vrijeme stanovništvo je Unija na povijesnom maksimumu: na otoku je popisano 780 stanovnika[17] (Korenčić, 1979). Na maksimumu je i višak poljoprivrednog stanovništva, pa je u dane kad su u tvorničku lučicu pristizale ribarice, za bubnjarom kretalo dovoljno Unijki. Zapamćeno je da je na tri proizvodne linije radilo oko 100 žena, a na težim poslovima i desetak muškaraca i da je žurnada bila prihvatljiva (Angelich, 2021). Tvornica je usto otkupljivala svježu ribu po cijenama većim od onih na maloj otočnoj *peškariji* pa su na maksimumu bili i ribolovni napor i ulov. U tvorničku su lučicu znale pristati i ribarice s obližnjeg Suska, ali oslonac proizvodnje bio je ulov unijskih ribara. Na malom otoku dogodio se tako mali kapitalizam. Odvojen morem, jednosektorski, uklapao se u onaj kopneni kudikamo razvijeniji višesektorski kapitalizam; proizvod se prodavao na razgranatom kopnenom tržištu na kojem je nabavljana i oprema za tvornicu. Insulariziran kapitalizam nije, međutim, bio puki fraktal onog kopnenog. Razlikovao se po tom što je bilo radništva, ali ne i tržišta radne snage koje bi utjecalo na nadnice. Prihvatljivo poduzetniku, prihvatljivo neukim radnicima – kolonima – do kojih nisu dopirale vijesti o štrajkovima i borbi za povećanje nadnica i skraćenje radnog vremena. Podataka o nadnicama u ondašnjoj industriji ribljih konzervi nema, pa ne možemo znati je li nadnica na Unijama bila manja od nadnice u kopnenim kanerijama. Znamo tek da je ponuđeno bilo prihvaćano i da su otočani u tome vidjeli jedinu priliku na otoku da se nešto zaradi, a da se ne ugrozi rad u poljoprivredi. Insulariziranost je tako opterećivala poslovanje zbog troškova prijevoza, ali mu je i pogodovala jer su nadnice mogle biti niske. Ta je stavka, čini se, bila ključna jer su 1937. na otok dopremljeni novi, bolji stro-

[17] Unijana je od tada sve manje. Prema popisu 2011. na otoku je živjelo 88, a 2021. 66 stanovnika. Danas tvrde da ih zimi nema više od 40.

jevi za konzerviranje i poslovanje je prošireno (Angelich, 2021). Riba se konzervirala do Drugog svjetskog rata, pa i u vrijeme rata, sve do kapitulacije Italije u rujnu 1943. godine kad su talijanska uprava tvornice i mala vojna postrojba navrat-nanos otplovili u Italiju. Krajem rata partizani su na otoku zatekli tvornicu bez tvorničara te Unijke i Unijane bez posla.

Unijani, Suščani, Saljani, Komižani i ostali teško su mogli osvijestiti da žive i rade u dva usporedna društveno-ekonomska sustava. Teške poljoprivredne poslove, poslove oko stoke i samo ribarenje obavljali su muški i ostajali u kolonatu. Na bubnjarev poziv u kapitalizam odazivale su se uglavnom žene. Ostavljale su poslove koje su znale raditi i u njima bile samostalne i odlazile u tvoricu u kojoj im je netko potpuno stran određivao što će i kako raditi, određujući štoviše i nešto nepoznato u kolonatu: tempo posla, norme i nadnicu. Stranac je određivao i radne uvjete: vonj koji se uvlačio pod kožu, vlagu i pothlađenost, ozljede od lima od kojih se ograđivao, pa su se otočanke liječile kako su znale i umjele. Unijke, Suščanke, Komiške, Saljke, Cresanke dolazile su ujutro na posao i ulaskom u kaneriju kročile u kapitalizam kao proleterke[18] da bi se popodne s nadnicom u njedrima vraćale u kolonat. Eksploatacija oduzimanjem proizvoda smjenjivala se tako s neposrednom eksploatacijom rada. Pritom su, čitajući pisma svojih muževa, braće i sinova koji su morali otići preko oceana da bi iskusili kapitalizam, možda uviđale da su ga one dočekale na otoku.

Ekonomski povjesničari koji nastoje utvrditi kad je zastao feudalizam i počeo kapitalizam i pritom barataju s deseljećima, pa i stoljećima, na malim otocima ne bi imali mnogo posla. Kapitalizam je na Unijama počeo u zimu 1906., a zastao 3. rujna 1943. godine činom koji Talijani i danas nazivaju primirjem između Saveznika i Italije, a ostali kapitulacijom (Angelich, 2021). Morali bi primijetiti i da su otočani sve vrijeme bili u kolonatskom odnosu i da je koegzistencija dvaju sustava bila moguća samo u insularnim uvjetima. Unije, i ne samo Unije, podsjećaju da bi biolozi, antropolozi i sociolozi koji otoke smatraju laboratorijima, mogli u društvo primiti i ekonomiste.

RATOVI

Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca (SHS), kasnije Kraljevina Jugoslavija, naslijedila je od Austro-Ugarske Monarhije infrastrukturno opremljene i za rat spremne otoke (Freivogel, 2019), ali ne i otočnu razvojnu politiku. Otoci su iskusili samo imperijalnu politiku velikih: već 1922. godine Istra, kvarnerski otoci Cres, Lošinj i lošinjsko otočje na sjeveru te otoci Lastovo i Palagruža na jugu Jadrana prepušteni

[18] Ovakav se rad danas naziva prekarnim. Pritom se treba prisjetiti da se položaj radnika koje su u 19. i 20. stoljeću nazivali proleterima gotovo ni po čemu nije razlikovao od položaja današnjih prekarnih radnika.

su Italiji slijedom po nevolji poznatog ugovora u Rapallu.[19] Između dva rata na otocima su tako vođene dvije na kopnu smišljane pomorske, time i otočne politike: talijanska, po svemu iredentistička, i ona Kraljevine Jugoslavije koja se nije mnogo brinula o razvoju jadranske obale, a kamoli otoka. Otoci koji su pripali Italiji pamte to razdoblje po intenzivnom crpljenju resursa, ulaganju talijanskog kapitala i općoj kulturnoj i društvenoj talijanizaciji koja je jednako provođena u Istri i na otocima. Otoci koji su potpali pod Jugoslaviju pamte veze s kopnom koje su održavane na nužnom minimumu, pomorsku infrastrukturu iz austrijskih vremena koja je održavana ispod minimuma,[20] politički pritisak Beograda i uopće kopnu usmjerenu regionalnu politiku. U otočnom kolektivnom sjećanju ostali su i opustošeni vinogradi i masovni odlasci u tuđinu koje nitko nije pokušao zaustaviti. Prvi turisti počeli su dolaziti i bez turističke politike, a brodogradnju i pomorstvo nije nitko branio, ali ni poticao. U povijesti kopnene gospodarske politike obiju kraljevina, i jugoslavenske i one preko mora, nisu zabilježene državne mjere koje su se posebno odnosile na otoke. To se moglo očekivati od Banovine Hrvatske koja je 1939. ustanovljena kao jugoslavenska regija s dovoljno autonomije da vodi vlastitu gospodarsku politiku, ali za to više nije bilo vremena. Ni dvije godine kasnije Drugi svjetski rat dohvatio je i Jugoslaviju.

Drugi svjetski rat pogodio je hrvatske krajeve daleko više nego onaj prethodni, ali otoci nisu bili značajnije devastirani (Freivogel, 2014). Nakon komadanja Kraljevine Jugoslavije 1941. većina otoka pripala je Italiji, koja ih je zauzela bez borbe, a Brač, Hvar i dio Paga našli su se u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH). Svi su tpjeli okupacijski teror i podnosili opterećenja ratnog gospodarstva, a na Rabu i Molatu zasnovani su i koncentracijski logori. Na većim otocima mjestimično je organiziran otpor, ali se ubrzo pokazalo da su otoci Jadrana, kao uostalom i svi otoci te veličine, premaleni da bi se na njima gerilski ratovalo.[21] Otočani su odlazili u rat na kopno i tamo doznavali da je talijanska vojska nakon kapitulacije 1943. godine mirno napustila otoke koje je zatim nakratko zauzela Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije. Uslijedila je ofenziva njemačke vojske i vojske NDH, pa se NOV povukao sa svih otoka osim s Visa. U proljeće 1945. NOV je povratio sve otoke. Na većima je bilo borbi koje su završavale protjerivanjem ili zarobljavanjem njemačkih postrojbi i postrojbi NDH. Pokazalo se tako da i priobalni otok može biti uvučen u rat. Prvi put u povijesti hrvatski otoci nisu bili samo skloništa nego i dio bojnog polja. Pokazalo se i da oni vanjski nisu izgubili geopolitički značaj. Nakon što je NOV zauzeo Vis

[19] *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Natuknica Rapalski ugovor, http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=51831.

[20] „Svetionici? Ma nek' lađe obese fenjer na pramcu da vide kud idu." Ta navodna izjava dugogodišnjeg predsjednika Vlade Kraljevine SHS Nikole Pašića prepričava se na otocima već desetljećima.

[21] U Drugom svjetskom ratu u Europi se tako ratovalo samo na Kreti.

nakon kapitulacije Italije, na otok su se ubrzo iskrcale i savezničke, britanske trupe. Inženjerci su odmah izgradili poletno-slijetnu stazu i uspostavili stalnu komunikaciju sa savezničkim snagama u Italiji. Njemačka je vojska zauzela uglavnom nebranjene veće otoke, ali je odustala od napada na Vis potvrdivši da je na okupiranom otoku gerilski otpor jedva moguć, ali i da ga je, ako je utvrđen i spreman za obranu, mnogo teže zauzeti nego neko mjesto na kopnu.[22] Smješten na ulazu u Jadran, Vis je do kraja rata bio saveznička vojna baza, okupljalište za odlazak civila u oslobođene krajeve Italije i u Egipat. Izbjeglički logor El Shatt na Sinaju ostao je u otočnom kolektivnom sjećanju kao oaza, jedno od mjesta koje je još Herodot nazivao otocima u moru pijeska.[23] U dokumentima mnogih otočana ostao je naveden kao mjesto rođenja. Pravi otočni život, onaj okružen morem, započeli su tek 1946. kad je logor raspušten, a izbjeglice se vratile kući.

Nakon rata Vis i obližnje, jednako strateški važno Lastovo upoznali su i drugu stranu ratne medalje. Narodnooslobodilačka vojska, koja je izrasla u Jugoslavensku narodnu armiju, smatrala je da trebaju ostati vojnim bazama, izgradila mrežu obrambenih objekata i slijedom vojne logike zabranila pristup strancima. Pristup je ponovno omogućen 1989., a JNA se posve povukla 1992. godine, mjesecima nakon što je otišla s ostalih otoka. Jadran je malen i Mlečani ga nisu zvali morem, nego zaljevom, ali su njegovi otoci stoljećima potvrđivali da i priobalni otok može biti strateški važan. Fernand Braudel zapisao je da ih je Serenissima smatrala svojom flotom (Braudel, 1997, 1998). Britanska je mornarica s mnogo pažnje držala Vis u vrijeme Napoleonovih ratova, pa i u Drugom svjetskom ratu, a JNA je voljela naglašavati da su otoci naši nosači aviona i neprelazna prepreka svakome tko bi se drznuo iskrcati na našu obalu.

SOCIJALIZAM

Od 1945. sve do početka 80-ih godina 20. stoljeća razvoj otoka bio je jedna od manjih briga koje su mučile socijalističke planere. U sveobuhvatnoj državnoj razvojnoj politici bilo je mjesta za sve, ali ne i vremena za otkrivanje i uvažavanje regionalnih i subregionalnih, a pogotovo ne suptilnih otočnih posebnosti. Poraće je obilježila obnova i gospodarski uzlet na socijalistički način. Gospodarska politika provođena u Sovjetskom Savezu nakon Prvog svjetskog rata nametnuta je novim socijalističkim zemljama nakon Drugog, a one su ju bespogovorno slijedile. Poznata

[22] U isto vrijeme u Tihom oceanu mornarica SAD-a je napredujući prema Japanu, nakon mjesec dana borbi, osvojila Iwo Jimu, otok od jedva dvadeset km^2. Poginulo je ili ranjeno 24.000 marinaca i 21.000 japanskih branitelja.

[23] Vidi Uvod.

kao politika „socijalističke prvobitne akumulacije kapitala",[24] provođena je u cijeloj zemlji bez uvažavanja regionalnih posebnosti, a glavni je cilj bio što brži razvoj teške industrije (Stipetić, 1969). Bila je i naglašeno centralizirana i „čvrstorukaška", a tržište je slijedom općeprihvaćene kritike kapitalizma svedeno na najmanju moguću mjeru i zamijenjeno centralnim planiranjem. Zemlja je izišla iz rata s oko 70 % agrarnog stanovništva, što je smatrano rezervoarom radne snage, i s oštećenom industrijom koju je trebalo osoviti na noge. Za to je trebalo mnogo više radnika nego što ih je bilo u gradovima, pa je stanovništvo poticano da napušta sela i odlazi u gradove gdje su seljaci prekonoć trebali postati radnicima, štoviše i građanima. Pod svaku cijenu trebalo je potaknuti izgradnju osnovne infrastrukture, prije svega željezničke pruge da bi se ubrzao razvoj gotovo idealizirane teške industrije. U sustavu u kojem se gotovo sve moglo narediti, a nije bilo uputno suprotstavljati se, seljaci su bili prisiljeni prodavati svoje proizvode državnim lancima distribucije po cijenama daleko nižim od tržišnih. Tako prikupljeni, poljoprivredni proizvodi prodavani su u gradovima po jednako niskim cijenama, pa su tek pristigli industrijski radnici imali niske troškove života. Plaće su tako mogle biti niske pa je dio prihoda u industriji mogao biti „prvobitno akumuliran" i usmjeren na daljnja ulaganja koja su zahtijevala još radne snage (Stipetić, 1969). Sudeći po godišnjim stopama rasta koje su početkom 50-ih godina 20. stoljeća znale biti i dvoznamenkaste, sve se odvijalo po planu. U jeku poratne obnove socijalistički su planeri imali pune ruke posla, a državna agitacija i propaganda, sveprisutni AGITPROP[25], bila je okrenuta tvorničkim dimnjacima, radnim pobjedama i gradovima čiji se rast smatrao vrlinom novog sustava. Stanovnici nekad prenaseljenih sela slijevali su se u prenaseljene gradove, privatna poljoprivreda na strogo ograničenom broju hektara ustupala je mjesto državnim poljoprivrednim kombinatima koji su osiguravali većinu inputa za industrijsku preradu poljoprivrednih sirovina. Sve pustija sela ostala su po strani socijalističke industrijalizacije i urbanizacije.

Nije teško vidjeti da ofenziva tih razmjera nije mogla doprijeti do malih otoka. Ostali su po strani, uočavani tek kao omanji rezervoari radne snage, zasigurno ne i mjesta na kojima treba pokretati razvoj socijalističkog gospodarstva. Oni veći dobivali su nešto više pažnje socijalističkih planera, pa su uz postojeća brodogradilišta i tvornice konzervi na nekima građene ispostave tvornica na kopnu, prilagođene broju radnika koji se mogao angažirati na otoku. Riječ je o priobalnim, ali u to

[24] Naveliko korištena u ono vrijeme, sintagma je izvedena iz Marxova tumačenja da je kapitalizam počeo akumuliranjem i aktiviranjem početnog, uglavnom prigrabljenog i opljačkanog novca i zemlje i proletarizacijom radništva. Akumulirati je trebalo i u početnoj fazi socijalizma s time da je kapital (korišten je termin „sredstva") prikupljan oduzimanjem od kapitalista i inozemnim kreditima te privlačenjem viška seoskog stanovništva u industrijske centre.

[25] Državni odjel za **Agit**aciju i **prop**agandu.

vrijeme loše povezanim otocima kao što su, na primjer, bili Šolta i Brač koji su bili predaleko da bi otočani dnevno išli raditi na kopno, ali dovoljno blizu da se tvornicama na obali naloži da na njima izgrade ispostave, pokrenu proizvodnju i da, ako treba, pokrivaju gubitke.[26] Nakon poratnog prenaseljavanja gradova socijalistička se politika, naime, počela brinuti i o razmještaju radničke klase. Na načine koji se danas čine naivnim, svakako i neracionalnim, nastojalo se da je bude svagdje, po mogućnosti i na većim otocima. Oni manji u tom su inženjeringu ostali po strani. Pod lupu je došao samo otok Krk koji je inkorporiran u industrijski razvoj ne zbog otočne politike koje ionako nije bilo, već zato što na kopnu za to nije bilo dovoljno mjesta. Krčani su 60-ih godina 20. stoljeća mogli pratiti kako se obalni grad Rijeka, smješten na uskom pojasu obale s morem pred sobom i strmim brdima za leđima, širi obalom i dolazi do tjesnaca koji dijeli njihov otok od kopna. Nastaviti se moglo samo na Krku pa su 70-ih godina 20. stoljeća izrađeni odgovarajući razvojni i prostorni panovi koji su prije svega predviđali most. Izgradnja je počela krajem 70-ih godina 20. stoljeća, a vrpca je svečano prerezana u ljeto 1980. godine.[27] Nakon toga na sjevernom dijelu otoka, blizu mosta u današnjoj Općini Omišalj, izgrađeno je i nekoliko većih industrijskih postrojenja.[28] Krk je tako pokazao da je otok blizu onoliko koliko to kopnu treba, a stariji Krčani mogli su se prisjetiti da su prvi projekti mosta predloženi još 30-ih godina 20. stoljeća. Krk je pokazao i da je, barem dijelom, po svemu postao kopnom. Tridesetak godina nakon početka prometa mostom izrađena je klasterska analiza 36 općina i gradova Primorsko-goranske županije koja obuhvaća dio jadranske obale, grad Rijeku, planinsko zaleđe i kvarnerske otoke (Rašić Bakarić, 2006). Pokazala je da krčka Općina Omišalj, na čijoj je obali most dotakao otok, ima sve osobine obalne općine.

Unatoč blizini kopna otoci se nisu pokazali pogodnim mjestima za razvoj industrije koja bi na kopnenom tržištu imala iole značajniju ulogu. Izuzetak nisu bile čak ni solane, odakle se u poraću namirivalo 35-40 posto hrvatske potrošnje soli (Starc *et al*., 1997). Unatoč neiscrpnom resursu sol je i dalje bijela, ali više nije zlato; na otocima radi samo jedna solana, ona na Pagu, druga je u Ninu koji je okružen morem, ali se ne vodi kao otok, a treća na Pelješcu u Stonu. Sol se tamo bere od rimskih vremena, a ubrano se prodaje i usput pokazuje turistima kao baština. Izuzetak nije ni spomenuta, nekad uspješna industrija ribljih konzervi. Prve probleme nije izazvalo ni tržište ni manjak resursa, već sama razvojna politika koja,

---

[26] Više o tome u poglavlju „Otočni rub – prostor kontakta i mjesto reprodukcije otočnosti".

[27] *Novi list*, 19. srpnja 1980. Dostupno na https://www.novilist.hr/novosti/hrvatska/40-godina-krckog-mosta-kako-su-vjesti-pregovaraci-s-kvarnera-progurali-most/.

[28] Ono najveće, DINA Petrokemija (zajedničko ulaganje Dow Chemical i domaće Industrije nafte INA-e), nije zaživjelo. Nakon stečaja i brisanja iz sudskog registra 2016. godine aktivan je ostao samo naftni i LNG terminal JANAF koji radi još od 1979. (http://otok-krk.org i pristupljeno 18. listopada 2024.).

smišljana na kopnu, nije ni spominjala otoke, ali ih je itekako pogađala. Prvi su ju iskusili mali otoci koji su još jednom pokazali da mogu biti laboratoriji, ovog puta za patetično testiranje ranih socijalističkih razvojnih mjera. Primjer Unija i ovdje je ilustrativan. Krajem 40-ih godina 20. stoljeća unijski je pogon rastavljen, prevezen u 10 nm udaljeni Mali Lošinj i tamo sastavljen i upogonjen uz postojeću tvornicu konzervi (Angelich, 2021). U jeku obnove nije se trošilo vrijeme na podrobnije ocjene ulaganja pa ostaje pretpostaviti da su se socijalistički planeri oslonili na osnove mikroekonomije i uočili da će veća tvornica imati manje jedinične troškove od dviju manjih. Pritom su smetnuli s uma da se osnovni resurs, ulov ribe, ne može koncentrirati i da je to i bio razlog izgradnje tolikog broja manjih tvornica na Jadranu. Lošinjska je tvornica tako povećala kapacitet i odrekla se dijela ulova jer unijski i susački ribari nisu mogli nakon svakog ribolova veslati tako daleko. Nastali problem riješen je tako što je unijski pogon 1953. godine vraćen na Unije. Prekasno; Unijani su odlazili, uglavnom u Ameriku, i na bubnjarev poziv malo se tko odazivao. Konzerviranje ribe na malom otoku konačno je obustavljeno 1963. godine (Angelich, 2021).

Nazadovanje industrije konzervi, koje ni suvislija razvojna politika od ove ne bi mogla spriječiti, počelo je 60-ih godina 20. stoljeća kad su nove tehnologije zamrzavanja ribe s jedne, a pad potražnje s druge strane počeli presudno ugrožavati stotinu godina star način konzerviranja. Na istočnoj obali Jadrana i na otocima tada su radile još 22 tvornice, a radnica je na otocima bilo sve manje pa su nove doseljavane s kopna (Basioli, 1984; Kosmos *et al*., 2020). Unatoč tome krajem prošlog stoljeća na otocima su radile samo tri, a danas dvije: Sardina d. o. o. u Postirama na Braču i Mardešić d. o. o. u Salima na Dugom otoku (Starc *et al*., 1997: 28). Treću iz završnog terceta, tvornicu Neptun u Komiži, Komižani su 2003. godine odbacili referendumom kao nepoželjnu.[29] Iduće godine prodana je u Niš gdje je 2005. puštena u pogon s očekivanjima da će se isplatiti konzervirati ribu uvezenu iz Hrvatske (*sic*!), Maroka i Tunisa (Kosmos *et al*., 2020: 9). U zlatna vremena otočne industrije ribljih konzervi takva su se očekivanja ostvarivala unatoč izuzetno visokim prijevoznim troškovima. Ostaje vidjeti mogu li se ostvariti i danas, u Nišu. Čini se da je nekadašnjih 10 kanerija ostalo u komiškom kolektivnom sjećanju kao djelatnost pothlađenih žena iz unutrašnjosti koje vonjaju na ribu i ne uklapaju se u otočnu sredinu[30] i da Komižani taj dio svoje ribarske tradicije nisu htjeli obnavljati. U svakom slučaju, posljednja tvornica na otoku plebiscitarno je odgurnuta na kopno.

---

[29] Fabrika Neptun – vrijedna industrijska arhitektura u propadanju, 28. ožujka 2018. Dostupno na https://spasimobisevo.org/fabrika-neptun-vrijedna-industrijska-arhitektura/.

[30] Tome je bilo tako i na Cresu. Pjevana je i pjesma: *Le mule dalla fabrica / ler se pretende belle / ma la spuzza de sardelle / che vizin no se pol star*/ (*Cure iz tvornice / prave se ljepotice / ali od smrada sardina / blizu im ne možeš stat*) (Kosmos *et al*., 2020: 175).

Otočni industrijski resursi na koje su socijalistički planeri načas bacili oko svodili su se, a i danas se svode, na nemetalne minerale.[31] Gotovo svi otoci oduvijek su imali kamenolome dovoljne za lokalne potrebe, ali malogdje i za proizvodnju većih razmjera. Arhitektonsko-građevinski kamen vadi se preko lokalnih potreba na Braču, u manjoj mjeri i na Hvaru i Korčuli. Kvalitetan je i poznat do Amerike te potvrđuje da samo izuzetna cijena izuzetno kvalitetnog otočnog proizvoda može pokriti otoku imanentne visoke proizvodne i još više prijevozne troškove. Ispostave tvornica s kopna koje su se koristile dopremljenim kopnenim resursima na otocima, nisu mogle biti uspješne. Pokazale su tek da je rana socijalistička politika rasprostiranja radničke klase po otocima naprosto preskupa. S druge strane, s otoka najbližih većim obalnim gradovima na posao se uskoro moglo i dnevno. Krčani tako još od 1980. godine dnevno prelaze most idući na posao u susjednu Kraljevicu i u Rijeku, mimoilazeći se pritom sa sve više Kraljevičana i Riječana koji rade na Krku, Ugljanci i premošteni Pažani sve više idu u Zadar, Murterini u Biograd, Korčulani na Pelješac, a Pelješani na Korčulu. Šoltani i Bračani na posao idu u Split, a sve više Splićana na Brač i Šoltu. Na većim otocima, pogotovo onima uz obalu, počela je deinsularizacija otočnog gospodarstva, sve više i deinsularizacija otočne svakodnevnice i postupno, čini se nezaustavljivo, odumiranje otočnosti. Sporadična upozorenja i lamenti da se otočne posebnosti gube, nisu imali odjeka ma kako dobro bili argumentirani; sve do ranih 80-ih godina 20. stoljeća nositelji razvojne politike, (pre)zauzeti već posustalom izgradnjom socijalizma, odgovarali bi da su to manje važni, usputni učinci. Otočni se kotač sreće, međutim, zavrtio još jednom; socijalistički nemar i uglavnom neuspješne mjere odvijali su se usporedo s rastom do tada neviđene otočne djelatnosti – turizma. Već 60-ih godina 20. stoljeća otočani su i bez planera još jednom u povijesti uočili komparativnu prednost koja je omogućila prihode daleko veće od onih koje su donosili ribarenje, maslinarstvo, vinogradarstvo i vinarstvo. U nekoliko desetljeća turizam je potisnuo insularno gospodarstvo, uputio otočane na monokulturu koja ih čini sve ovisnijima o kopnu, opteretio otočne ekosustave, načeo integritet otočnih zajednica i ubrzo stekao epitet blagoslova i nevolje. Ovdje zaslužuje posebno poglavlje.

[31] Izuzetak je boksit kojeg ima na sjeveru otoka Cresa. Eksploatirao se tijekom Prvog svjetskog rata, kasnije za vrijeme talijanske uprave i još kasnije u vrijeme poratne obnove nakon Drugog svjetskog rata. Kopovi su iscrpljeni i napušteni osamdesetih godina prošlog stoljeća. Dostupno na https://belivisitorcentre.eu/2019/02/boksit-na-tramuntani/.

LITERATURA

Angelich, Anton P. R., 2021, *The Farming, Fishing, Food and Cooking Traditions of the Island of Unije, Croatia – A Heritage and History to Preserve*, Huntington, New York: The Country Printer.

Basioli, J., 1984, *Ribarstvo na Jadranu*, Zagreb: Nakladni zavod Znanje.

Braudel, F., 1997, *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II*, svezak I, Zagreb, Antibarbarus.

Braudel, F., 1998, *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II*, svezak II, Zagreb, Antibarbarus.

Čuka, A., Mirošević, L., Faričić, J. i Graovac Matassi, V., 2017, „Phylloxera revisited: the spread of grapevine disease in Dalmatia and its influence on socio-economic development and agricultural landscape", *Annales-Anali za Istrske in Mediteranske Študije - Series Historia et Sociologia* 27(1), 101–118.

Freivogel, Z. i Rastelli, A., 2014, *Pomorski rat na Jadranu 1941. – 1945.*, Zagreb: Despot infinitus d. o. o.

Freivogel, Z., 2019, *Veliki rat na Jadranu 1914. – 1918.*, Zagreb: Despot infinitus d. o. o.

Koludrović, A. i Franić, M., 1954, *Sol i morske solane*, Zagreb: Udruženje rudnika i industrije nemetala.

Korenčić, M., 1979, *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857. – 1971.*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Kosmos, I., Petrović, T. i Pogačar, M., ured., 2020, *Priče iz konzerve – povijest prerade i konzerviranja riba na sjeveroistočnom Jadranu*, Zagreb: Srednja Europa.

Lastovski statut, 1994, Split: Književni krug Split.

Magaš, D., Faričić, J. i Lončarić, R., 2006, „Geografske osnove društveno-gospodarske revitalizacije Unija", *Geoadria* 11/2, 173–239.

Peričić, Š., 2001, „Proizvodnja i prodaja paške soli u prošlosti", *Radovi Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, 43, 45–83.

Sokolić, J., 1993, „Brodarstvo otoka Lošinja od zalaza jedrenjaka do osnutka Lošinjske plovidbe", *Naše more* 40.

Sokolić, J., 2012, *Povijest brodogradnje na otoku Lošinju u 19. i 20. stoljeću*, Rijeka i Mali Lošinj: Glosa d. o. o, https://morehrvatskoblago.files.wordpress.com/2016/03/40-j-sokolic-cc81.pdf.

Stipetić, V., 1969, *Poljoprivreda i privredni razvoj*, Zagreb: Informator.

Stulli, B., 1959, *Ustanak mornara u Boki Kotorskoj 1. – 3. februara 1918*, Split: Izdanje Mornaričkog glasnika.

Usmiani, A., 1983, „Paška solana i sol – proizvodnja i trgovina od 1797. do 1813. godine", *Radovi Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru* 29–30, 179–206.

Insularno gospodarstvo i turizam

NENAD STARC I ŽELJKA KORDEJ-DE VILLA

GOSPODARSTVO OKRUŽENO MOREM

Povijest hrvatskih otoka jasno ocrtava obilježja *insularnog gospodarstva*, skupa proizvodnih i potrošačkih djelatnosti izdvojenih iz šireg gospodarskog prostora koji ih okružuje (Gray, 1991; Deidda, 2015). Do izdvojenosti može doći iz raznih razloga, najčešće zbog prirodnih fizičkih prepreka koje su na danom stupnju razvoja prometa jedva savladive i prevladavaju se postupno. Komunikaciju nekog područja s okolinom mogu zapriječiti i promjene državnih granica, preslagivanje zona utjecaja geopolitički važnih aktera, višegodišnji ratovi, u novije vrijeme i klimatske promjene itd. Najviše primjera insularnih gospodarstava nalazi se, naravno, na otocima kojima more koje ih okružuje donosi geografsku, a u većoj ili manjoj mjeri i ekonomsku i društvenu izdvojenost.

Glavno obilježje *otočnog insularnog gospodarstva* o kojem je ovdje riječ, otočni je sustav u kojem se pokreću i razvijaju gospodarske djelatnosti. Otočni sustav prostire se otočnim kopnom i okolnim morem, a čine ga prirodni ekosustav otoka i djelatnosti otočana u njemu. Resursi su zadani, oni neobnovljivi nisu dugog vijeka, a oni obnovljivi moraju se koristiti održivo. Imperativ održivosti koji priječi da djelatnosti otočana premaše nosivi kapacitet prirodnog ekosustava sveprisutan je i nameće se i na otočnom kopnu i u okolnom moru. Izuzetaka je malo i razlikuju se od otočja do otočja. U Sredozemlju i u Jadranu morska se sol može brati u neograničenim količinama, a kamena ima više no što otočani mogu iskoristiti. U gotovo svemu ostalom otočani su upućeni na održivost; čak i naizgled neiscrpni riblji fond obnavljat će se samo ako se ribari s mjerom. Daljnje je obilježje ograničeno djelovanje ekonomija razmjera; smanjenje pojedinačnih troškova povećanjem obujma proizvodnje zapriječeno je oskudnim resursom i izdvojenošću otoka. To je ograničenje tim značajnije što je otok manji. Tu je i mala, ali bogato strukturirana proizvodnja koja se uspostavlja iz potrebe da se sve ili gotovo

sve što je otočanima potrebno proizvede na otoku. Iz toga proizlazi i specifični profil otočnog proizvođača *bricoleura, homo politechnicus,* vještog svaštara koji se opire specijalizaciji unutar podjele rada u gospodarstvu otoka. „On je svestrani meštar: poljodjelac i ribar, brodograditelj i zidar, tesar i klesar, meteorolog i nautičar, travar i ljekar pa i babica ako ga slučaj u otočkoj osami prisili na to" (Božanić, 2024). Njegova je potrošnja pritom oštro ograničena; otočno insularno gospodarstvo ne sudjeluje u razmjeni koja se odvija na kopnu pa otočani mogu trošiti samo ono što su proizveli na otoku. Nespecijalizirani otočani i nespecijalizirano gospodarstvo njihova otoka razvijaju se tako kao samodostatna enklava u širem (otočno-kopnenom) gospodarskom prostoru. Takav je razvoj endogen, zbog zadanih ograničenja i stabilan, ali, očito, i ograničen; otočani ne mogu razvijati djelatnosti koje trebaju resurse kojih na otoku nema.

Riječ je, dakako, o modelskom prikazu iznesenom da bi se što jasnije naznačile otočne razvojne posebnosti. Otoci, pogotovo oni priobalni kao što su naši, nisu niti su ikad bili odvojeni od gospodarskih i društvenih zbivanja na kopnu. Njihov endogeni razvoj je, što za dobro što za zlo, uvijek bio remećen utjecajima s kopna. Novija prostorno-gospodarska, a i društvena povijest priobalnih otoka ukazuje, štoviše, na to da se otoci postupno sjedinju sa širim kopnenim gospodarskim prostorom i da se gospodarstva pojedinih otoka razlikuju, pa i mjere najviše time koliko su prometne veze s kopnom protočne i priuštive (Bartman, 2000; Srebrnik, 2000). Dobra povezanost otoka s kopnom u značajnoj mjeri dokida insularne i stvara otočno-kopnene razvojne uvjete u kojima se mogu pokretati djelatnosti koje se ne bi mogle razvijati u insularnom gospodarstvu. Otočanima se time otvaraju mogućnosti bavljenja nečim čime mogu konkurirati međusobno, na otoku, ali i na kopnu na kojem će sresti mnogo oštriju konkurenciju.

Gospodarstvenici na otoku na kojem počinju prevladavati otočno-kopneni razvojni uvjeti počinju se specijalizirati i graditi otočno-kopneno gospodarstvo u kojem će uvijek prevladavati kopnena komponenta. Oni ustrajniji razvijat će poslovne vještine, time i vlastite kompetitivne prednosti. Izvješte li se dovoljno, mogu se okrenuti i tradicionalnim otočnim proizvodima koji imaju prođu u insularnim, ali ne i u otočno-kopnenim uvjetima, poboljšati ih, učiniti unikatnima i pojaviti se na tržištu na kojem barem u prvo vrijeme neće imati konkurenata. Ne bude li razvojnih uvjeta, specijalizacija će, međutim, izostati, a bogato strukturirano, ali sve siromašnije otočno gospodarstvo ubrzo će se naći na margini kopnenog gospodarskog razvoja. Uslijedit će i odlazak otočana na kopno.

Nedostatak uvjeta u kojima bi se otočno gospodarstvo razvijalo kao ono na kopnu na našim se otocima mogao uočiti već 50-ih godina 20. stoljeća. Postojeća brodogradilišta,[1] tvornice konzervi i veće vinarije nisu napredovale, a pokušaji pokretanja raznih industrijskih pogona nisu uspijevali. Potvrdilo se da je otočno gospodarstvo osjetljivo na ekonomije razmjera i prijevozne troškove i da otočni proizvođači pod istim tržišnim

[1] Socijalizam i tranziciju preživjelo ih je sedam: jedno od nekadašnja tri na Korčuli, po jedno na Murteru, Ugljanu, Lošinju i Cresu i dva na Krku.

uvjetima teško mogu konkurirati proizvođačima na kopnu. Time je potvrđeno i da svojevremeni tržišni uspjeh ribljih konzervi i vina nije bio zasnovan na kompetitivnim, već na izuzetnim komparativnim prednostima koje su bile kratkog daha i nisu mogle jamčiti ni održivi rast, a kamoli razvoj.[2]

Socijalistički razvojni planeri nisu zanemarivali otoke, ali je malo tko uočavao koliko su posebni. Smatrani su ekstenzijama kopna koje treba što prije i što bolje prometno povezati da bi se mogle razvijati kao što se razvija kopno. Razvoj je tako potican uglavnom neprimjerenim mjerama. Jedan od učinaka bila je i tendencija otočana da se koliko god mogu uključe u potrošnju kakva prevladava na kopnu. Kako se povezanost s kopnom poboljšavala, to im je uglavnom i polazilo za rukom. Uklopiti se u kopnenu proizvodnu strukturu bilo je mnogo teže i uglavnom nije uspijevalo. Već krajem 50-ih godina 20. stoljeća ispostavilo se da se otoci ne razvijaju kao što se možda očekivalo i da socijalistički planeri unatoč obilju ovlasti ne mogu ni osmisliti, a kamoli provesti primjerenu otočnu razvojnu politiku. Otoci su počeli zaostajati, a otočana je bilo sve manje. Gostiju s kopna koji su tih ljeta počeli dolaziti na otoke bilo je sve više, ali je malo tko u tome vidio razvojnu priliku. Status nerazvijene regije bio je sve izgledniji.

TURIZAM

Mjesta otočnih općina i gradova u redoslijedu službenog indeksa razvijenosti koji s vremena na vrijeme objavljuje nadležno ministarstvo[3] pokazuju da pesimizmu iz vremena rane socijalističke razvojne politike nije bilo mjesta. Krajem 50-ih godina 20. stoljeća, usporedo s neuspješnim razvojnim mjerama, počela se oblikovati još jedna komparativna prednost. Za razliku od nekad nezaraženih vinograda i dobre prođe ribljih konzervi, to su bila i ostala topla ljeta, mir, kupanje u moru i čista priroda, prikladno okruženje za tjedan-dva odmora, nešto što Europljani (Japanci i Amerikanci pristigli su kasnije) mogu naći na Sredozemlju, pogotovo na Jadranu, moru najbližem Europi. Za razliku od prethodnih, novonastala prednost pokazala se stalnom, a mogla se iskoristiti na svim naseljenim otocima. Uočena je kao prilika

[2] Uspon i pad konzerviranja ribe i vinarstva opisani su u poglavljima „Susak, na obodu arhipelaga" i „Na rubu razvojne politike – stoljeća kolonata i carstava".

[3] Slijedom Zakona o regionalnom razvoju (NN147/2014) i dviju Uredbi o indeksu razvijenosti (NN 63/2010 i 133/2017) Ministarstvo regionalnog razvoja i fondova EU svakih nekoliko godina objavljuje redoslijed 556 općina i gradova prema razvijenosti i razvrstava ih u osam skupina: četiri ispodprosječne i četiri iznadprosječne. Prema Odluci od 4. siječnja 2024. (NN 3/2024), od 58 otočnih i poluotočnih općina i gradova ispodprosječno je razvijeno tek šest JLS: dvije u 1. najmanje razvijenoj skupini i četiri u 4. skupini. U skupinama najrazvijenijih (7. i 8. skupina) našlo ih se 32 (55 %).

koju je kao i one prethodne valjalo objeručke iskoristiti i otočani su počeli ugošćivati posjetitelje s kopna na godišnjem odmoru. Početci iz 50-ih godina 20. stoljeća bili su obećavajući: nevelika ulaganja i rad kudikamo lakši od ribarenja i okopavanja vinograda počeli su donositi dobit, a činilo se i da navodno prirodno gostoljubivi otočani[4] za to ne trebaju biti posebno školovani. Turizam, sektor koji uslužuje ljude koji troše novac na mjestu gdje ga nisu zaradili i spremni su zbog toga putovati stotinama, pa i tisućama kilometara, razvijao se stoga brže od ijednog drugog.[5] Doduše, sporije nego u turistički atraktivnim mjestima na kopnu, ali ne zadugo. Krajem 70-ih godina 20. stoljeća, kad su veze s kopnom učestale, otočni turizam počeo je pristizati onaj kopneni. Još uvijek se gradilo i održavalo teže i skuplje, ali se ipak uspijevalo sve bolje udovoljavati stalno rastućoj potražnji za suncem i morem. Na većim otocima na koje su se prvi turisti iskrcavali još početkom 20. stoljeća zaostalo je starih hotela i svratišta, a postojeća povezanost s kopnom u početku je bila dovoljna. Ne treba, naime, zaboraviti da infrastrukturni zahtjevi nisu bili visoki: i obalni i otočni turizam u početku su u dobroj mjeri izjednačavani s odmorom radnih ljudi u zdravom jadranskom okruženju radničkih odmarališta koja danas ne bi mogla dobiti više od dvije zvjezdice. Manji otoci i ovog su puta ostali po strani primajući goste kojima nisu smetali amaterizam domaćina, improvizirani smještaj i stalna upozorenja da štede vodu. Premaleni da bi razvijali vlastite kompetitivne prednosti, mali su se mogli otisnuti u turistički razvoj samo koristići one komparativne.

Domaćini prvih gostiju koji su se iskrcavali na otoke mogli su tek naslućivati da preuzimaju ulogu nositelja razvoja budućeg glavnog otočnog gospodarskog sektora. Pritom su se možda i prisjećali da se turizam na Jadranu počeo razvijati na otocima na najvišoj mogućoj razini: carskoj. Riječ je, dakako, o Brijunskom otočju koje je na prijelazu 19. u 20. stoljeće isušeno da bi se otjerali malarični komarci i izgrađeno i opremljeno svime što je trebalo austrougarskom dvoru.[6] U to vrijeme ljetovalo se na kopnu, a zimovalo na moru i Brijuni su bili destinacija po mjeri. Sve do Prvog svjetskog rata navraćali su elitni gosti iz Beča, ali i Berlina, Pariza, Venecije, pa i iz Sankt Petersburga. Između dva rata, u vremenima bez carske aureole, posjet je bio sve manji i otočno ljetovalište jedva je opstajalo. Nakon Drugog svjetskog rata zaposjeli su ga partijski rukovoditelji. Pretvorili su ga u ladanjsko otočje maršala Tita potvrđujući da otoci i u socijalizmu mogu biti lje-

[4] Takvi smo navodno i na kopnu. U gotovo svim turističkim strategijama tvrdi se da smo otvoren, gostoljubiv i srdačan narod. Vidi na primjer Strategiju razvoja održivog turizma do 2030. godine (NN 2/2023), može i Strateški marketinški i operativni plan hrvatskog turizma za razdoblje 2023. – 2027.

[5] Budući da u međuvremenu stasala i turizmologija, u upotrebi su i sofisticiranije definicije. Gotovo sve izričito isključuju mogućnost da se turistu išta plaća: „(...) sve aktivnosti proizašle iz putovanja i boravaka osoba izvan njihove sredine radi odmora za što u mjestu koje posjećuju ne primaju nikakvu naknadu" (United Nations World Tourism Organization – UNWTO). Ponuđena je i sistematizacija u četiri grupe: nominalističke, gospodarstvene, statističke i univerzalne definicije turizma (Gržinić, 2019).

[6] Vidi https://www.parkovihrvatske.hr/en/nacionalni-park-brijuni-v2.

tovališta na carskoj razini. Na Brijune, otočje s u to vrijeme najrazvijenijom turističkom infrastrukturom, nisu smjeli dolaziti ni domaći, a kamoli stranci. Nešto manje ekskluzivna sudbina zadesila je Vis i Lastovo. Proglašeni strateški važnima, smjeli su ugošćivati samo domaće, pogotovo one u uniformama Jugoslavenske narodne armije.

Ostali otoci, i veliki i mali, ostali su otvoreni gostima odakle god dolazili bez obzira na ne tako davne ratne uspomene i oficijelne ideološke kritike upućivane iz real-socijalisitičkih sustava zemalja koje smo ubrzo počeli zvati emitivnima. I domaćih i stranih, istočnih i zapadnih bilo je sve više, a početne sumnje da se možda radi o kratkoročnom ushitu za nečim novim i egzotičnim, brzo su nestale. U uvjetima poratnog zamaha europskog gospodarstva i sve većeg dohotka stanovništva koji se mogao trošiti i na putovanja i ljetovanja, oblikovala se sporastuća turistička potražnja koja uz manja, ponekad i veća, ali nikad presudna kolebanja ne posustaje već više od pola stoljeća.

Već početkom 60-ih godina 20. stoljeća mogla se uočiti važna razlika između domaćih i stranih gostiju. Stranci su lako mogli posegnuti u džep, ali nisu smjeli kupovati nekretnine, dok su domaći to smjeli, a ispostavilo se, i mogli. Po obali i otocima kupuju se kuće i konobe za iznose koji bi danas dostajali tek za nekoliko m^2 i prenamjenjuju u takozvane vikendice. Na otocima na kojima u to vrijeme još nema dovoljno potražnje za nekretninama (vrijeme imućnih stranaca koji mogu kupiti što im se svidi još je daleko), vlasnici su se mogli prisjećati tek mukotrpnog otkupa zemlje od vlastele. Prodaji nisu bili vični, a ako su već bili negdje u Amerikama ili u Australiji, zastupao ih je netko jednako nevičan. Iole bolje stojeća obitelj s kopna mogla je tako kupiti staru, trošnu kuću ili konobu. Do onih na udaljenijim otocima nije se moglo za vikend, ali se ljetovalo na svom i usput uređivalo i dograđivalo. Danas u vikendicama ljetuje već treća, negdje i četvrta generacija obitelji koje su kupile kuću povećavajući time broj turista na otoku. Otočani, prije sviju oni na malim otocima, prvi put u povijesti nisu iskoristili nadošlu komparativnu prednost. Nije teško vidjeti koliko se razlikovala od onih koje su pola stoljeća ranije donijeli filoksera i konzerviranje ribe. Tada je trebalo samo više ribariti i prionuti vinogradarstvu, a o tome su otočani znali i više nego dovoljno. Otočani danas mogu žaliti za (pre)jeftino prodanom djedovinom i pitati se je li se moglo pričekati, bolje se obavijestiti, možda i organizirati, iznajmljivati na dulji rok, a ne prodavati… Današnji vlasnici, potomci ondašnjih kupaca, mogu pak s manje ili više empatije uočavati da je otočana oko njihovih vikendica sve manje, a vikendaša sve više. Mogu se prisjetiti i svojih baka i djedova koji su otočnu komparativnu prednost znali iskoristiti bolje od otočana.

Ni jedna djelatnost u povijesti hrvatskih otoka nije se pokazala tako rezilijentnom kao turizam. Krenuo je malim, pa sve većim koracima, zastao za Domovinskog rata, usporilo ga je nekoliko globalnih gospodarskih zastoja, a nakratko i pandemija bolesti COVID-19, ali ni jednom nije stao. Plaže i pansioni mogli su pričekati, ekosustav je dobio priliku predahnuti, a turisti su svaki put začudno brzo zaboravljali zašto neko vrijeme nisu dolazili. Upada u oči i da je zastoj početkom 90-ih godina 20. stoljeća izazvao rat, a ne tranzicija; promjena gospodarskog, društvenog i političkog sustava nagri-

zla je, pa i dokrajčila mnoge djelatnosti, ali ne i turizam. Početna očekivanja kakvog-takvog smještaja, žala i pokojeg restorana i kafića razvila su se u bogato strukturiranu potražnju kojoj se u novom polupečenom kapitalizmu nastavilo udovoljavati spremnije nego u socijalizmu. Na otocima je danas teško pobrojiti što se sve traži i sve više i nudi: hoteli s manjim ili većim brojem zvjezdica, vrlo raznolik privatni smještaj, prostor za skupove, kafići, restorani, suveniri, na većim otocima i izleti, otočna krstarenja, diskoteke i noćni klubovi, festivali, plaže za partijanje, *rent-a-car*, *rent-a-boat*, *wellness*, *fitness*, *wellbeing*, zabavni parkovi, lječilišni i medicinski turizam (pogotovo onaj zubarski), nautički turizam, za njim i ruralni pa sportski, zatim ekoturizam, gastroturizam, a negdje na repu i onaj kulturni.

Raste i potreba za infrastrukturom, proširuju se stari putovi, niču nove trajektne luke i marine, uvode se sezonske brodske linije, na većim se otocima proširuju zdravstveni kapaciteti, osnažuju vatrogasne postrojbe, otvaraju autoservisi i ostali servisi i tako dalje. Usto, nijedna djelatnost ne proizvodi toliko multiplikativnih učinaka u gospodarskoj strukturi. Otvaraju se turističke agencije, obrazuju turistički vodiči, otvaraju ugostiteljske škole, posla imaju urbanisti i projektanti, dizajneri, razni serviseri, izdavači, posrednici u prometu nekretninama itd. Sektor koji je turizam razmahao najviše jest, dakako, građevinarstvo. Na bagerima i miješalicama koje se izvan sezone valjaju otocima mogu se čitati imena velikih poduzeća, domaćih i stranih, ali i malih poduzetnika koji jedini dopiru i do malih otoka. Grade se mali i veliki hoteli, hotelski kompleksi, ekskluzivne vile za elitne goste, apartmani za one manje elitne, vikendice, takozvani plažni objekti i sl. Niču u stoljećima netaknutim uvalama, grade se legalno i nelegalno dovodeći u kušnju sustav prostornog uređenja, često i obezvređujući postupke građevinskog nadzora.

Sudeći po zemljama i kontinentima odakle turisti dolaze, 50-ak otoka uz istočnu obalu Jadrana, jedva uočljivih na kartama svijeta iole većeg mjerila, našli su se pod lupom gurajući u prošlost sva obilježja autarkičnog otočnog gospodarstva i njegova endogenog razvoja. Obećanje prijatnog odmora privuklo je turiste i vikendaše, a oni poduzetnike svih vrsta koji su nastojali ponuditi sve što se uklapa u djelatnost koja je ubrzo nazvana turističkom industrijom. U vrijeme procvata industrije konzervi i insulariziranog vinogradarstva i vinarstva otočani su mogli uspostaviti proizvodnju i održavati je manje-više vlastitim snagama. Potrebni industrijski kapital i poduzetnici koji su ga donosili stizali su s kopna, ali to se svodilo na zauzimanje nekoliko parcela, dovoz strojeva, izgradnju pogona i dolazak manjeg broja stručnjaka. U vinogradarstvu nije trebalo ni to jer se najčešće radilo o prenamjeni maslinika, voćnjaka, pašnjaka. Dodatni se pritisak u otočnom sustavu jedva osjetio, a tvorničari u odlasku nisu ostavljali mnogo smeća. Tek prazne tvorničke zgrade tik uz obalu i pravne zavrzlame oko vlasništva, trn u oku današnjih turističkih poduzetnika. Promatrajući ih s rive za jutarnje kave i prisjećajući se starih vremena, otočani su često podijeljeni. Krajnje je vrijeme da se imovinskopravni problemi riješe pa da se tamo izgradi štogod za turizam, reći će jedni. Neka se rješavaju što sporije, reći će drugi, turizam će nas zagušiti, to nam je posljednja brana.

Pomak nakon kojeg ništa više nije bilo isto nastao je, dakle, kad resurs koji donosi komparativnu prednost više nisu bile ribe ili vinogradi, nego sam prostor otoka. U početku, 50-ih i 60-ih godina 20. stoljeća, vrednovao se na osnovi postojećih objekata i infrastrukture koja je do njih dopirala. Već su tada vrednije bile parcele bliže moru ili pak one s ljepšim pogledom, ali se omjer izgrađenog i neizgrađenog, time i omjer otočne nature i kulture, nije značajnije mijenjao. Promijenila ga je spomenuta kronična, sporo rastuća turistička potražnja i tendencija da joj se što prije i bolje udovolji. Kako turizam raste, vrednovanje prostora sve se rjeđe zasniva na čuvanju tradicionalne namjene zemljišta, brizi o okolišu ili pak opstanku starih ruralnih i urbanih struktura. Usto, legalizacije nelegalnih građevina šalju jasnu poruku da mjesto na kojem će se graditi i ne mora biti predviđeno prostornim planom. Jednom usvojen, prostorni je plan dokument sa zakonskom snagom, ali novogradnje svejedno ničiu i gdje ih je plan predvidio i gdje nije. Štoviše, i jedni i drugi se bez zapreka priključuju na elektroopskrbnu mrežu, a Hrvatska elektroprivreda u tome, čini se, ne vidi ništa loše. Dioničko društvo u vlasništvu Republike Hrvatske, od kojeg se očekuje da će se pridržavati svih zakona, a ne samo Zakona o elektroprivredi (NN 31/1990, NN 47/1990, NN 78/1994, NN 105/1999, NN 51/2001), ponudit će priključak svima i ilegalne legalno opskrbiti strujom.

Povremeni, svakako hvalevrijedni pojedinačni pokušaji rušenja nelegalnih građevina donedavno su bili toliko rijetki da su dospijevali u najgledanije informativne emisije Hrvatske televizije. U posljednje vrijeme bageri su češće na terenu, ali pritom treba podsjetiti da su graditelji nelegalnih zgrada podignutih do 21. lipnja 2011. mogli preduhitriti rušenje. Slijedom Zakona o postupanju s nezakonito izgrađenim zgradama (NN 86/2012) mogli su biti amnestirani odlukom o legalizaciji koju donosi isto tijelo koje je odgovorno za provedbu prostornog plana. Postupak je počinjao predajom dokumentacije o nelegalnoj gradnji gradskom/općinskom odjelu za urbanizam i graditeljstvo koji je donosio Rješenje o izvedenom stanju, punopravni nadomjestak uporabne dozvole. Objekt je tako prekonoć postajao legalan.[7] Otad je prošlo petnaestak godina pa ostaje vidjeti hoće li zakon biti izmijenjen s nekim novim rokom u kojem će se nova bespravna gradnja moći skloniti pod njegovo krilo. Treba podsjetiti i da se takvi objekti ne mogu premjestiti na planirano građevinsko zemljište, pa zemljište treba prenamijeniti tako da se objekt nađe tamo gdje po zakonu smije biti. Po mjeri ilegalno, pa odjednom legalno izgrađenog prostora donose se izmjene i dopune postojećeg, a ako treba i novi prostorni plan čime se sustav prostornog planiranja okreće naglavačke: planovi koji utopijski određuju buduću namjenu prostora donose se kad se distopijska budućnost već ostvarila. Usuprot staroj poslovici, brdo prilazi Muhamedu, a šteta u otočnom sustavu zapravo je ireverzibilna.

[7] Jedva da treba upozoriti na internu proturječnost takve rabote. Da bi nešto nelegalno postalo legalno, trebalo je donijeti zakon koji će to osigurati. Još davno legaliziran sustav prostornog uređenja koji se već desetljećima dopunjava i unaprjeđuje dočekao je tako i zakon koji ga je dijelom delegalizirao.

Nije teško vidjeti da se takav rast (turizmolozi ga i prečesto izjednačavaju s razvojem) ne može ni pokrenuti, a kamoli održavati u okvirima insularnog gospodarstva. Omjeri otočana i gostiju koji prema vrhu sezone dosižu 1 : 10 i više (Čuka, Kordej-De Villa, Starc, 2024), zorni su pokazatelj koliko otočno gospodarstvo ovisi o kopnu u dobavi hrane i svega ostalog što može zatrebati turistima. Proizvodi i usluge koje otočani mogu ponuditi na osnovi otočnih resursa nisu brojni: poljoprivrednici mogu ponuditi lokalne delikatese, ribari svježu ribu, ugostitelji mogu otvarati vinoteke s domaćim vinima, turistički vodiči mogu vlastitim barkama organizirati izlete. Našlo bi se još štogod, ali sve to ni izdaleka nije dovoljno da namiri turističku potražnju. Barove i kafiće mogu voditi otočani, ali pića moraju doći s kopna, mogu voditi i pansione, pa i male obiteljske hotele, ali gotovo sve što je potrebno da bi se smještaj sagradio i uredio također mora doći s kopna itd. Otočnu komparativnu prednost koriste tako kopneni dobavljači i ulagači koji su već na početku turističkog rasta pokazali da raspolažu s daleko više kapitala i da su u njegovoj realizaciji daleko vještiji od otočana. Vještine privlačenja kapitala, vođenja većih ulaganja, kasnije i vođenja posla i marketinga strane su insularnom gospodarstvu, redovito i nepotrebne. U turističkoj industriji nužne su i otočani im se moraju dovinuti. Posljednja desetljeća otočnog turizma potvrđuju da im to, barem na većim otocima, nerijetko i uspijeva. Hvataju korak, upuštaju se u ulaganja, nalaze financijsku podršku koja im se pruža s kopna i ubrzano razvijaju vlastite kompetitivne prednosti. Treba, međutim, uočiti da time ne doprinose insularnom gospodarstvu, već umrežavanju otoka u šire regionalne, a sudeći po zemljama iz kojih turisti dolaze, i globalne prostorno-ekonomske sustave. Potisci koji guraju insularno gospodarstvo u povijest dolaze tako i s kopna i s otoka. Pritom treba imati na umu i društvene učinke sporo, ali uporno rastuće turističke potražnje. Neki su svakako destimulirajući: već druga, ponegdje i treća generacija otočana koja je u turizmu rođena i u njemu odrasla turiste smatra gotovo prirodnom cikličkom pojavom.[8]

Bez obzira na to tko je sve iskoristio otočne komparativne prednosti i pokazao se u tome kompetitivan, hrvatski otoci izrasli su u atraktivnu turističku regiju. Mnogi autori, i turizmolozi i oni koji se posebno bave otocima smatraju da je to bio najvažniji otočni gospodarski sektor već 70-ih godina 20. stoljeća (Weber *et al*., 2001; Kordej-De Villa i Starc, 2020; Starc, 2024). Domovinski rat nije zahvatio otoke, ali je svejedno obeshrabrio turiste i posjet je drastično pao. Sve se, međutim, brzo vratilo na staro i otoci su krajem tisućljeća opet bili omiljena destinacija. Novo tisućljeće samo je potvrdilo koliko je turizam rezilijentan. U razdoblju od 2009. do 2017. turistički dolasci na otoke porasli su za 22, a noćenja za 27 %. U 2017. godini otoke je posjetilo 3,2 milijuna turista i ostvarilo 20,7 milijuna noćenja. Otoci sudjeluju s 18,4 % u svim turističkim

[8] Oko 18 % otočana bavi se turizmom ili djelatnostima usko vezanim za turizam. Udio je svakako značajan; u turističkom sektoru nacionalnog gospodarstva radi oko 6 % stanovništva Hrvatske (Nacionalni plan razvoja otoka 2021. – 2027., str. 31).

dolascima u Hrvatskoj, a njihov udio u ukupnim noćenjima iznosi 24 % (Faričić, Čuka, 2020). Trend je nastavljen do epidemije bolesti COVID-19 2020. godine kad je broj dolazaka i noćenja naglo opao. Ne zadugo; 2021. turisti su se počeli vraćati, a već 2022. bilo je jasno da će se sve opet pokrenuti i da će biti po starom.

Tablica 1.

Dolasci i noćenja turista na otocima u razdoblju 2019. – 2021.[9]

		2019		2020		2021		Dolazak turista u 2021. po stanovniku otoka*
Županija	**Otok**	Dolasci turista	Noćenja turista	Dolasci turista	Noćenja turista	Dolasci turista	Noćenja turista	
Primorsko-goranska	Cres	126.811	906.960	63.467	480.156	106.817	786.744	39,3
	Krk	883.013	4.963,234	432.824	2.609.840	713.405	4.165,240	35,8
	Rab	278.608	1.985,952	144.563	1.164.142	223.474	1.677,147	27,0
	Mali Lošinj Unije Susak Ilovik	294.898	1.969,220	128.618	968.775	230.402	1.668,920	30,6
Ličko-senjska	Pag	427.843	2.805,834	219.182	1.595,344	366.250	2.502,055	43,9
Zadarska	Dugi otok	30.787	205.741	19.765	141.482	29.839	213.324	17,1
	Ist	543	4.876	453	4.302	556	5.619	3,8
	Iž	3.922	31.471			1.927	14.024	3,7
	Molat	478	3.914	z	z	310	2.988	1,5
	Olib	236	2.412	388	3.818	346	3.179	3,1
	Ošljak	360	2.739	z	z	334	2.852	9,0
	Pašman	31.192	273.542	26.102	235.504	31.578	284.895	10,9
	Premuda	423	3.498	328	2.912	414	3.448	6,8
	Rava	z	z	z	z	192	1.976	2,7
	Sestrunj	z	z	z	z	z	z	
	Silba	3.372	28.851	2.355	20.431	3.070	26.812	8,8
	Ugljan	26.726	221.074	24.889	210.750	33.315	275.452	5,8
	Vir	95.413	718.423	56.313	435.234	77.788	594.417	25,5
	Vrgada	171	1.599	124	1.175	z	z	
	Zverinac	z	z	z	z	z	z	

[9] Tablica je prenesena iz rada Čuka, A., Kordej-De Villa, Ž. i Starc, N. (2024) COVID and Post Covid Times in the Croatian Archipelago, u Baldacchino, G. (ur.). (2024). Archipelago Tourism revisited: Core-Periphery Dynamics after the Pandemic, London: Routledge.

Šibensko-kninska	Kaprije	1.137	8.181	642	5.323	888	6.618	4,6
	Krapanj	24.032	169.177	11.379	86.450	14.572	109.931	88,9
	Murter-Kornati; uključeno Tisno	123.154	889.608	68.077	529.288	113.806	836.036	23,5
	Prvić	3.401	26.111	1.928	15.670	2.856	22.462	7,1
	Zlarin	7.841	31.063	2.772	17.552	4.611	21.855	15,6
Splitsko-dalmatinska	Biševo	46	566					0,0
	Brač	269.195	1.707,421	104.590	740.369	195.868	1.297,887	14,2
	Drvenik Mali							0,0
	Drvenik Veliki	972	8.545	z	z	742	6.502	4,3
	Hvar	331.184	1.568,307	105.185	728.206	216.477	1.243,008	20,3
	Palagruža	z	z	z	z	z	z	
	Sveti Andrija	n.p.	n.p.	n.p.	n.p.	n.p.	n.p.	
	Vis	51.541	282.651	26.729	167.905	40.075	243.058	12,1
	Čiovo	92.793	665.260	44.873	349.077	73.214	531.970	24,4
	Šolta	18.549	150.133	9.889	89.233	13.976	122.715	7,1
Dubrovačko-neretvanska	Glavat	n. p.	n. p.	n. p.	n. p.	n. p.	n. p.	
	Koločep	z	z	z	z	823	5.224	
	Korčula	174.775	927.398	66.420	484.587	117.236	766.747	8,0
	Lastovo	9.365	60.104	5.756	38.993	8.984	60.629	12,0
	Lopud	13.378	73.376	986	7.756	4.742	28.842	17,6
	Mljet	34.048	150.442	15.583	81.580	26.442	126.010	24,9
	Pelješac	163.474	1.111,026	75.940	613.427	130.401	967.150	17,6
	Sušac	z	z	z	z	z	z	
	Šipan	3.651	21.060	204	2.254	505	3.441	
Istarska	Brijuni	141.072	1.003,648	64.217	477.475	108.976	825.926	31,3

Izvor: Gradovi u statistici (DZS) i Dolasci i noćenja turista u naseljima primorskih gradova i općina (DZS).

Napomena: z – podatak zbog povjerljivosti nije objavljen; n. p. – nema podatka;

* Popis stanovništva 2021. (DZS)

Turisti, i domaći i strani, brzo su zaboravili COVID-19, ali su, kao i prije, nastavili dolaziti samo ljeti. Poslovična sezonalnost hrvatskog turizma, na koju se turistički radnici već desetljećima bespomoćno žale, nastavljena je u 2021. i u 2022. Čini se da je rezilijentna koliko i sam turizam pri čemu treba upozoriti da je na otocima naglašenija od kopnene. Već desetljećima velika većina turista stiže ljeti početkom srpnja i odlazi krajem kolovoza značajno opterećujući otočnu infrastrukturu. Usto, gotovo 50 posto svih dolazaka i noćenja otpada na pet premoštenih otoka: Krk, Pag, Vir, Murter i Čiovo.[10] Izrazitu sezonalnost trpe i ostali europski arhipelazi, a s obzirom na to da se ne radi samo o gospodarskim nego i o sve ozbiljnijim društvenim učincima, život na malom turističkom otoku sve se češće opisuje kao *schizotopia*[11] (Nilsson *et al*., 2023), bipolarni godišnji ciklus u kojem otočani provode proljeće jedva čekajući ljeto i turističku sezonu, ushićeno i aktivno proživljavaju ljetnu vrevu i najesen obeshrabreno čekaju zimu i povratak u otočnu čamotinju.

Istražuje se i otočna percepcija turističkih dolazaka koji se nakon pola stoljeća turizma čine samorazumljivima. Rezultati nekih istraživanja (Kordej-De Villa i Slijepčević, 2022) pokazuju da naši otočani prepoznaju važnost turizma za lokalni gospodarski razvoj. To ne iznenađuje i svakako je u skladu s nalazima iznenađujuće velikog broja istraživača koji diljem svijeta propituju važnost različitih oblika otočnog turizma i ulogu turizma u razvoju otoka (Koderman i Opačić, 2020; Müller, 2019; Kivela i Klarić, 2017; Jakl *et al*., 2013; Krajnović *et al*., 2021; Šulc, 2017; Devine *et al*., 2009; Alrwajfaha *et al*., 2019). Arhipelazi slični našem, razbacani po svjetskim morima, imaju sličnu povijest turizma i, kao i naš, trpe značajne gospodarske i društvene promjene. Ioannides i Savil (2001) ističu da turizam u Grčkoj ima veći utjecaj na otoke nego na kopno. Usto, jednostavna i osjetljiva otočna gospodarstva obično postaju previše ovisna o turizmu, što ih čini naglašeno ranjivima (Briguglio, 1995; McElroy i Albuquerque, 1998). Mnogi autori nalaze da bi sudjelovanje otočana u postupku donošenja odluka moglo biti ključno za prikladnije upravljanje destinacijama (Sharpley, 2014; Braun *et al*., 2013; Monterrubio Cordero, 2008; Andereck *et al*., 2005; Andereck i Vogt, 2000). Upozoravaju i na važnost planiranja jer turizam osim gospodarskih učinaka redovito izaziva promjene u okolišu, gubitak lokalne kulture i identiteta te promjenu sociokulturnih karakteristika otočnog stanovništva (Andereck *et al*., 2005).

Istražuje se i ranjivost otočnog sustava, a rezultati, zaključci i preporuke, kao što se moglo i očekivati, upućuju nositelje razvojne politike da se usredotoče na održivije oblike turizma (Gössling *et al*., 2021; Niewiadomski, 2020; Sigala, 2020; Prideaux

[10] Izračunato iz podataka u Tablici 1.

[11] Prikladni derivativ Faucaultova koncepta heterotopije (Johnston, 2006). Budući da je riječ o dijelovima prostora koje karakterizira „drugost", heterotopiju (zasad ne i schizotopiju) sve više spominju i naši prostorni planeri (Jukić, 2024).

et al., 2020). Autori zapažaju i da su postojeći izazovi[12] složeni i da otočnim turističkim sektorom treba upravljati cjelovito i uključivo. Raspravljajući o uključivosti, zapažaju da je potrebna i horizontalna i vertikalna koordinacija. Otočnu turističku politiku treba, dakle, koordinirati s ukupnom nacionalnom turističkom politikom, a nositelje otočne politike na nacionalnoj razini sa svim razvojnim dionicima na otocima. Osnova je tih prijedloga jasna: otočno gospodarstvo više nije insularno, pa o njegovu razvoju treba voditi računa na svim razinama društveno-gospodarskog sustava u koji je umreženo.

Ovaj gotovo unisoni zaključak do kojeg dolaze istraživači navodi na pitanje je li gotovo samorazumljiva potreba za upravljanjem otočnim turizmom prepoznata na svim upravnim razinama na kojima se vodi, ili bi se trebala voditi, turistička politika. U javnom diskursu o turizmu na to se pitanje obično odgovara tvrdnjom „turizam nam se događa" čime se naglašava da sporastuća potražnja, kojoj se ovdje stalno vraćamo, upravlja ponudom koja je reaktivna i stoga „kaska". Tvrdnja svakako implicira i zahtjev za upravljanjem potražnjom što se postiže strateški usmjerenim i svakako proaktivnim oblikovanjem ponude. S obzirom na to da kao i sve zemlje Sredozemlja već tridesetak godina imamo ministarstvo koje se bavi turizmom, u potrazi za odgovorom na to pitanje uputno je zadržati se na državnoj razini. Pritom je opravdano očekivati da će otoci uvijek biti izdvojeni ili barem naznačeni kao posebno osjetljiv predmet upravljanja.[13] Vrijedi pogledati:

PET STRATEGIJA, SEDAM NACIONALNIH PROGRAMA, DEVET PLANOVA I JEDAN INDEKS

Upravljanje razvojem turizma složen je posao. Državna razina na koju ćemo se ovdje usredotočiti predstavljena je nadležnim ministarstvom koje je zakonom ovlašteno provoditi razvojne mjere i stoga raspolaže primjerenom stavkom u državnom proračunu, potrebnim alatima[14] i odgovarajućom upravnom infrastrukturom. Jedan od najvažnijih alata svakako su razvojni dokumenti: strategije, razvojni planovi i programi. Njima se utvrđuje turistička razvojna politika, određuju razvojni ciljevi, mjere, potrebna ovlašte-

[12] Nakon dugih desetljeća upotrebe, omiljena riječ *problem* uklonjena je iz razvojnih dokumenata i političke retorike, pa i iz znanstvenih radova. Slijedom desanta američke terminologije kojem se, čini se, malo tko pokušava oduprijeti, posljednjih godina u upotrebi je poletniji *izazov* na koji treba odgovoriti, dok je probleme trebalo rješavati. Ostaje vidjeti što je na otocima lakše.

[13] Tako barem kaže Ustav Republike Hrvatske. U članku 52. već 35 godina stoji: „More, morska obala i **otoci**, zračni prostor… za koje je zakonom određeno da su od interesa za Republiku Hrvatsku, imaju njenu osobitu zaštitu."

[14] Još jedan jezični artefakt iz američke terminološke ponude koji smo objeručke prihvatili. Ako smo, naime, pristali turizam zvati industrijom, svakako nam trebaju i alati.

nja za provedbu i načini praćenja i vrednovanja postignutog. Vrednovanje učinkovitosti mjera ključ je provedbe jer upućuje nositelja turističke politike na to koje mjere. treba ublažiti ili čak ukinuti, a koje intenzivirati ili dopuniti, trebaju li neke nove mjere itd. Strategije i nacionalni programi razvoja turizma proizvedeni od osamostaljenja do danas svjedoče o tome da je ministarstvo koje se bavi turizmom uvijek imalo punu alatnicu. Vrijedi vidjeti što je u njoj bilo upotrebljivo i kako se koristilo.

Počelo je već 1992. godine s Prijedlogom strategije razvitka turističkog sektora Hrvatske koji je Ministarstvo turizma naručilo, ali nije usvojilo (Ministarstvo turizma, Agencija za restrukturiranje i Institut za turizam, 1992; Kobašić, 1997). Znatno izmijenjeni tekst naslovljen Razvojna strategija hrvatskog turizma prihvaćen je 1993. (NN 113/1993).[15] Slijedilo je 20 (dvadeset) strategija, nacionalnih programa i planova koje je usvajala nekad Vlada, a nekad ministarstvo koje je često mijenjalo ime, ali se uvijek bavilo i turizmom. Uvid u te razvojne dokumente i njihove manjkavosti pokazuje da nije bilo zgorega naći kompetentnu osobu koja bi napisala početno poglavlje sa školskim uvodom u strateško planiranje i zadužiti izrađivače strategije da ga pažljivo pročitaju. To je očito već u strategiji iz 1993. (NN 113/1993), prvoj nakon osamostaljenja. Navedena su dva cilja (obnova, valorizacija i zaštita turističkih potencijala i novi identitet i tržišno repozicioniranje), pravci rekonstrukcije i modernizacije, prioritetne aktivnosti, načela i razvojna ograničenja. Ostalih uobičajenih i svakako nužnih sastavnica strateškog dokumenta nema: izostala je analiza stanja, analiza dionika, nisu navedeni nositelji aktivnosti, mjere se i ne spominju, poslovi i zadaće nisu adresirani, a nema ni rokova ni troškova provedbe strategije. Otoci, međutim, nisu zaboravljeni: „U prostornim planovima potrebno je što prije kvalificirano odrediti granice turističkih aktivnosti (*tourism carrying capacity*), posebno na našim otocima. Otoci su dugoročni strateški resurs našeg turizma koji će sve više potencirati pregovaračku snagu Hrvatske u odnosima s inozemnim kapitalom" (Ministarstvo turizma i Institut za turizam, 1993: 11). Usto su predloženi i „šok projekti koji bi pozitivno doprinosili ukupnom image-u Hrvatske kao turističke destinacije" (Ministarstvo turizma i Institut za turizam, 1993: 15). U jednoj rečenici navedeno ih je pet; tri šok-projekta na kopnu, šok-projekt Brijuni i šok-projekt Goli otok. Praćenje i vrednovanje ostvarenja onih dvaju ciljeva se, međutim, ne spominju čime su pometeni pod tepih i pokazatelji provedbe. Kako mjeriti učinke prioritetnih aktivnosti kao što su „restrukturacija te modernizacija cjelokupne turističke ponude" ili „pretvorba i privatizacija", kome uputiti i kako vrednovati šokantni projekt o kojem znamo samo da se zove Goli otok[16] i, napose, tko će i kako određivati granice turističkih aktivnosti na otocima, pitanja su na koja naša prva turistička strategija nije ni pokušala odgovoriti.

---

[15] Strategiju je izradilo Ministarstvo turizma i Institut za turizam iz Zagreba.

[16] Jedino što je na Golom otoku bilo i ostalo šokantno tragovi su života robijaša. Posjetiteljima koji posljednjih godina navraćaju na jednodnevni izlet ne nudi se ništa drugo.

Druga po redu, Strategija razvoja hrvatskog turizma do 2010. godine čekala je na red deset godina da bi odredila što u turizmu treba razvijati sljedećih sedam. Ministarstvo ju je, mnogo bolje opremljenu od prethodne, objavilo u rujnu 2003. Nakon početnog upozorenja da je „turizam bez sumnje najjača industrija svijeta" (Ministarstvo turizma, 2003a: 6) slijede svjetski trendovi i hrvatski turistički potencijal koji je elaboriran na dvije stranice. Analize stanja koja bi pokazala da je turizam stvarno jači od, recimo, industrije nafte i/ili vojno-industrijskog kompleksa nema, ali je izvedena SWOT analiza[17] i naznačeno glavno načelo: održivi razvoj turizma. Dva općenita cilja iz 1993. odmijenjeni su s deset jednako općenitih. Pritom, čini se, nije razmatrano kakve bi to učinke moglo imati u postojećem zakonodavstvu. Cilj „donošenje prostornog plana turističkog razvoja u najkraćem mogućem roku", na primjer, u suprotnosti je s odavna ozakonjenim sustavom prostornog uređenja koji ne predviđa sektorske prostorne planove (Ministarstvo turizma, 2003a: 18). U svemu tome otoci su, kao i u prethodnoj strategiji, tek spomenuti kao turistički potencijal. S druge strane, nalaže se da neke ciljeve treba postići što prije. Vlasničke odnose trebalo je urediti do 2004., a Hrvatska je imala postati konkurentna na međunarodnom tržištu kapitala do 2006.[18] Strategija navodi i 30 mjera i zadužuje razna ministarstva i državna poduzeća kao provoditelje, ali ne navodi tko će to koordinirati. Nižim razinama posvećena je jedna rečenica: mjere će provoditi županije.

Upada u oči da se strategija iz 2003. ni na koji način ne osvrće na strategiju iz 1993. S obzirom na to da nema analize stanja i s obzirom na to da s druge strane strategija iz 1993. nije odredila praćenje i pokazatelje pa se strategija iz 2003. nije imala na što osloniti, izostala je ocjena provedbe turističke politike proteklih deset godina. Tako su izostale i najvažnije informacije potrebne strateškom planeru: koliko se razvojni pomak u proteklih desetak godina može pripisati mjerama i razvojnom okviru koji uspostavlja nositelj razvojne politike, a koliko akterima u turističkom sektoru koji su se u tom okviru razvijali kako su znali i umjeli. Time je izostala i ocjena je li strateški okvir bio optimalno podešen ili je ostao nedovoljno određen pa su se ničim usmjeravani akteri u njemu mogli ponašati bez ograničenja. Ostaje zaključiti da se razvojem turizma kao „industrije" počelo upravljati tek 2003. godine, a razvojem otočnog turizma ni tada. Podveden je pod ukupni turistički razvoj čime su u širokom luku zaobiđene ne samo posebnosti otočnog turizma nego i Zakon o otocima iz 1999. godine (NN 34/1999). U članku 27., naime, jasno piše da Vla-

[17] Raščlanjivanje karakteristika područja, sektora ili poduzeća na sposobnosti, iskustvo, održani čisti okoliš i sl., što se smatra snagama (***S**trengths*), smanjenu sposobnost, razne nedostatke, proizvedena zagađenja i sl., što se smatra slabostima (***W**eaknesses*), povoljno okruženje, vanjske poticaje i sl., što se smatra prilikama (***O**pportunities*) i nepovolje promjene u ekonomskoj i društvenoj okolini, što se smatra prijetnjama (***T**hreats*). Karakteristike se raščlanjuju da bi se mogle osmisliti mjere za pojačavanje snaga, prevladavanje slabosti, iskorištavanje prilika i odupiranje prijetnjama. U ovoj strategiji to nije učinjeno.

[18] *Sancta simplicitas*.

da Republike Hrvatske osigurava sredstva i donosi 19 državnih programa razvitka otoka i da će jedan od njih biti *Državni program turističkog razvitka otoka*. Članak 18., štoviše, određuje da „Pružatelji turističkih usluga na otocima … mogu promicati svoje usluge s oznakom 'hrvatski otočni turizam'. Ministar turizma određuje osobitosti koje moraju imati turističke usluge na otocima… te propisuje postupak davanja odobrenja za korištenje te oznake." Usto, članak 51. nalaže Vladi RH da donese sve državne programe u roku od šest mjeseci od dana stupanja Zakona na snagu. Neriješenim metodološim pitanjima pridodano je tako još jedno: čitaju li izrađivači turističkih strategija *Narodne novine*.

Samo mjesec dana kasnije otočani su dočekali i treću turističku strategiju. Objavljena je u listopadu 2003., a ticala se samo kulturnog turizma (Ministarstvo turizma, 2003b). Otoci se u njoj ne spominju (barem ne riječima; pokazana je, naime, slika komiške falkuše u izgradnji). Za razliku od strategije cjelokupnog turizma koja je naložila nižim upravnim razinama da operativno planiraju, ovdje nema naputaka kako to treba raditi na obali i u unutrašnjosti, a kako na otocima. To je pitanje apsolvirano prijedlogom osnivanja Ureda za razvoj kulturnog turizma koji treba poticati i koordinirati odgovarajuće regionalne programe i prijedloge identifikacije lokaliteta s potencijalom regionalne kulturno-turističke atrakcije.

Nakon još jedne stanke koja je trajala dvanaestak godina, Ministarstvo je u razdoblju od 2013. do 2015. proizvelo sedam nacionalnih programa koji su se bavili pojedinim sastavnicama sektora turizma: i) malim i srednjim poduzetništvom, ii) konkurentnošću ljudskih potencijala u turizmu, iii) socijalnim turizmom („turizam za sve"), iv) zdravstvenim turizmom, v) unapređenjem malih obiteljskih hotela, vi) unapređenjem obiteljskog smještaja i vii) uređenjem i upravljanjem morskim plažama (Ministarstvo turizma, 2015). Iako im se mogu uputiti iste metodološke primjedbe kao i prethodnim dokumentima, ovdje je dovoljno ustanoviti da otoci nisu spomenuti ni u jednom.

Uz strategije i nacionalne programe Ministarstvo je turizma u razdoblju od 2014. do 2017. donijelo i osam akcijskih planova razvoja različitih vidova turizma.[19] U Akcijskom planu Nacionalnog programa upravljanja i uređenja morskih plaža (2014) otoci nisu spomenuti. Nisu spomenuti ni u Akcijskom planu Nacionalnog programa razvoja zdravstvenog turizma (2014), što ne čudi jer nisu spomenuti ni u samom Nacionalnom programu. Otoka, nadalje, nema ni u Akcijskom planu Nacionalnog programa razvoja kongresnog turizma (2016), a ni u Akcijskom planu razvoja kul-

[19] Ovoliki broj turističkih strategija, programa i akcijskih planova može iznenaditi samo na prvi pogled. Prema evidenciji autora u Republici je Hrvatskoj od osamostaljenja do sredine 2025. godine izrađeno i usvojeno oko 380 (tri stotine osamdeset) razvojnih dokumenata naslovljenih „nacionalna razvojna strategija", „nacionalni plan" ili „nacionalni program". Preliminarna analiza pokazuje da se akcijski planovi, izvori financiranja i praćenje učinaka mjera uvode u strategije tek od 2013., nakon prijema u EU (podatci autora).

turnog turizma (2015). Ni to ne čudi jer se ne spominju ni u Strategiji kulturnog turizma iz 2003. godine. U Akcijskom planu razvoja nautičkog turizma (2015) otoci su u SWOT analizi navedeni kao snaga,[20] a pronicavo se uočava i da kruzeri ne nalaze odredišta samo na jadranskoj obali i otocima. Dvojstvo „obala i otoci", kojim se u strategijama apsolvira otočni turizam, može se naći i u Akcijskom planu razvoja golfske ponude od 2017. Obala i otoci smatraju se prikladnim za izgradnju golfskih terena, ali se eventualne otočne posebnosti ne spominju. Čak ni ono da otoci nisu bogati vodom i da baš i nisu prikladna mjesta za izgradnju vječno žednih golfskih terena. Otočnim posebnostima ne bavi se ni Akcijski plan razvoja zelenog turizma (2016) iako jedini navodi (ali ne elaborira) konkretne otoke (Ugljan, Pašman). Posebnostima se, makar i marginalno, bavi jedino Akcijski plan razvoja cikloturizma (2015). Pri razmatranju problema koje biciklisti imaju na inače atraktivnim otočkim rutama, otoci Lošinj, Rab i Pag izdvojeni su zbog gustog automobilskog prometa. Uočava se i „otežani razvoj cikloturizma na otocima zbog nemogućnosti korištenja katamarana i nekih brodova za prijevoz bicikala te visokih cijena trajektnog prijevoza." Tome se moglo nešto i dodati jer se problem može riješiti samo na državnoj razini. Gotovo sve trajektne i većinu brodskih i katamaranskih linija drži državni brodar Jadrolinija,[21] a propise o tome što brodovi i trajekti trebaju, a što ne smiju prevoziti, donosi ministarstvo nadležno za pomorstvo.

Po isteku provedbe strategije iz 2003. pričekalo se tri godine, a onda je Hrvatski sabor usvojio i četvrtu Strategiju razvoja turizma Republike Hrvatske do 2020. (NN 55/2013). Iako daleko opsežnija od prethodnih, ni ona se ne bavi otocima. Otočne turističke posebnosti ostale su tek naznačene; spominju se u nabrajanjima: „ruralno okruženje i otoci", „nacionalni parkovi, parkovi prirode i otoci", „otoci, rivijere, regije"…

Kontinuitet upravljanja turizmom nije osvaren ni sljedećom strategijom. Po isteku one iz 2013. pričekalo se dvije godine, a onda se krajem 2022. Hrvatski sabor prvi put pozabavio ekonomskim i društvenim, a posebice okolišnim problemima turizma i donio Strategiju razvoja održivog turizma do 2030. godine (NN 2/2023). Kontinuitet zaobilaženja otoka je, međutim, održan. Strategija o održivom razvoju spominje ih (ne i elaborira) tek četiri puta. Ostali su skriveni i u istaknutoj Viziji: „Poštujući prirodno i kulturno nasljeđe i jedinstveni identitet svih regija, stvorit ćemo održiv cjelogodišnji turizam…" Otocima se tako implicitno priznaje jedinstveni regionalni

[20] U nas česta pogreška u SWOT analizi. Jedinstvenost pojedinih regija nije postignuta našim naporima i djelatnošću da bismo ju mogli smatrati učinkom vlastite SNAGE, to jest sposobnosti, znanja, pameti, organiziranosti itd. Riječ je o PRILICI koja nam je bogomdana pa je u daljnjoj analizi trebalo postaviti pitanje hoćemo li biti dovoljno snažni (sposobni, pametni…) da ju iskoristimo kako treba, to jest održivo. Pogrešno razvrstavanje u SWOT tablici; riječ je o prilici.

[21] Izuzetci su Rapska plovidba koja povezuje Rab s kopnom na liniji Stinica – Mišnjak, Nautički centar Komiža koji povezuje Vis i Biševo na liniji Komiža – Mezuporat i brodar Bura Line koji na plovidbi od Gradske luke Split do Trogira tiče Slatinu na Čiovu.

identitet (u SWOT analizi jedinstvenost regija, štoviše, navedena je kao snaga), ali se u tom smislu strateški ništa ne određuje eksplicitno. S druge strane, otoci se spominju kad to jedva ima veze s turizmom. U Indikativnom financijskom planu strategije koji indicira ulaganja, ali ne iznosi ni jednu brojku, spominje se Nacrt Integriranog teritorijalnog programa 2021. – 2027. (ITP) koji je „fokusiran na teritorijalni razvoj koji posebno adresira potrebe regionalne i lokalne razine, osobito: … razvoj održivih i zelenih otoka…" Nije teško vidjeti da se ovdje ne radi o turizmu, već o ukupnoj politici razvoja otoka u skladu s dokumentima Europskog parlamenta i Europske komisije[22] te Međuskupine za mora, rijeke, otoke i priobalna područja Europskog parlamenta. S druge strane, Strategija iz 2022. za 2030. prva je koja se osvrće na prethodnu, i to stručno i iscrpno. Ustanovljeno je da je u prethodnom razdoblju „učinjen vidljivi iskorak, ali je realizacija strategije najvećim dijelom izostala" (Ministarstvo turizma i sporta, 2022: 10). Sve je potkrijepljeno uobičajenim ekonomskim pokazateljima. Tako se može vidjeti da s jedne strane rastu vrijednosti svih fizičkih pokazatelja (broj turista, noćenja…) i da su nove investicije podigle kvalitetu smještaja. S druge strane, izostao je predviđeni rast udjela hotelskog smještaja u ukupnom, nije otvoreno dovoljno novih radnih mjesta u turizmu i u djelatnostima induciranim turizmom, nije bilo pomaka u strukturi stranih gostiju, izrazita sezonalnost nije ublažena, a podbacila je i turistička potrošnja što se tek dijelom može objasniti pandemijom bolesti COVID-19. Upozoreno je, nadalje, da izravni i neizravni udio turizma u bruto domaćem proizvodu Hrvatske iz godine u godinu raste i da je 2019. narastao do 25 %.[23] Sve ostale europske zemlje, njih 27, imaju manji udio turizma u BDP-u. Upozoreno je i da tolika ovisnost o turističkim kretanjima ukazuje na slabosti ukupnog gospodarskog sustava.

Strategija iz 2022. navodi da takva kretanja bez daljnjega zahtijevaju strateški okret prema održivom turizmu, ali ne određuje što sve treba pokrenuti u pojedinim turističkim regijama, posebno na otocima. To se ne može iščitati iz inače iscrpne analize ostvarenja prethodne strategije jer su korišteni podatci za cijeli sektor na nacionalnoj razini. Upada u oči da su na kraju strategije, pri razradi mogućih povoljnih i nepovoljnih razvojnih scenarija, otoci spomenuti u negativnom kontekstu. Nepovoljni scenarij koji se ostvaruje padom intenziteta turizma predviđa da će, opadne li turistička djelatnost, „zbog smanjenja broja poslovnih prilika nastati veća opasnost od iseljavanja, osobito na otocima." U povoljnim scenarijima otoka nema.

---

[22] Vidi na primjer Rezoluciju Europskog parlamenta od 4. veljače 2016. o posebnoj situaciji otoka (2015/3014(RSP)).

[23] Autori strategije navode da su se koristili metodologijom World Travel & Tourism Council (WTTC). Prema Državnom zavodu za statistiku RH u 2019. godini udio izravnog BDP turizma u ukupnom BDP-u iznosio je, međutim, tek 11,8 % (Satelitski račun turizma za Republiku Hrvatsku u 2019. godini (Priopćenje DZS, broj 12.1.7.).

Otoka ni u kakvom kontekstu nema ni u prvom Izvješću o provedbi strategije iz 2022. Zaključuje se da su tijekom 2023. godine završeni reformski procesi kojima je osiguran „sveobuhvatan i učinkovit organizacijski i pravni okvir za upravljanje razvojem održivog turizma" (Izvješće, str. 2). Izvještava se o Turističkom barometru UN Turizma i ustvrđuje da je Republika Hrvatska postavila čvrste temelje za dugoročni održivi razvoj turizma i da je u tome globalno prepoznata kao predvodnik. S druge strane, Izvješće obiluje podatcima o svjetskim tendovima, ali osim jednog pokazatelja koji izdvaja kontinentalnu Hrvatsku, nema podataka o regionalnom razmještaju turističke djelatnosti. Tako je uz ostalo izostalo i izvješće o otočnom turizmu. S obzirom na to da se strategija o kojoj se izvještava ne bavi otocima, nije ga trebalo ni očekivati.

Turistički su stratezi, inače, tijekom 2023. bili vrlo aktivni. U kolovozu je na osnovi Strategije izrađen i usvojen Nacionalni plan razvoja održivog turizma do 2027. godine u kojem je otocima dodijeljeno manje mjesta nego u Strategiji. Momentum zanemarivanja razvoja otočnog turizma u dokumentima koje objavljuju *Narodne novine* time je održan.

Nešto ranije, u lipnju, objavljen je Strateški marketinški i operativni plan hrvatskog turizma (SMOPHT) za razdoblje 2023. – 2027. Naručio ga je i objavio HTZ pa se ne spominje u Izvješću, a nema ga ni u *Narodnim novinama*. Skup strateških turističkih dokumenta dopunjen je tako i jednim prilogom proizvedenim mimo državne uprave. Ugledni izrađivači[24] ogradili su se od paralelizma i na više mjesta naglasili da je plan izveden iz važeće Strategije i da je s njome usklađen. HTZ je pak obznanio plan na velika zvona, ustvrdio da je postavio nove zadatke i ciljeve i naglasio da započeti proces reorganizacije njegovih radnih mjesta nije potaknut novim zakonom, već planom.[25]

Strateški marketinški i operativni plan do 2027. ispao je stroži od važeće Strategije razvoja održivog turizma do 2030. Izrađivači su ocijenili profil turista i uočili da su asocijacije vezane za Hrvatsku jeftinoća, niska kvaliteta, masovnost i slaba povezanost. Opredijelivši se za repozicioniranje i rebranding[26] nabrojili su izazove i naglasili da je postojeći poslovni model dugoročno neodrživ. Nabrojili su 19 marketinških smjernica koje se tiču ukupnog hrvatskog turizma i tek na nekoliko mjesta spomenuli obalu, otoke i unutrašnjost. Hrvatska nudi najljepšu turističku destinaciju na Mediteranu, kaže se u planu, „vrhunski odmor u Europi, osobito u proljeće i jesen, gdje goste očekuje više od 1000 jedinstvenih otoka." Izrađivačima je, čini se, nedostajala informacija da je naseljeno tek 50-ak otoka i da ostali ne očekuju nikog.

Predložen je i program „Doživite hrvatske otoke" koji će otkriti iskustva koja nude hrvatski otoci i usput otvoriti mogućnost rasterećenja obale korištenjem solidne po-

[24] THR Tourism Industry Advisors, Horwath HTL.

[25] Intervju direktora HTZ-a *Večernjem listu* 2. kolovoza 2024.

[26] Još jedan izraz iz desanta američke terminologije.

vezanosti trajektima (str. 33). Dodijelivši otocima funkciju odteretnog kanala izrađivači su, čini se, smetnuli s uma da su otoci napučeni turistima koliko i obala i da često spominjani omjer otočana i njihovih gostiju od 1 : 10 na otocima ima drugačiju težinu, to veću što je otok manji. S druge strane, otoci su uvršteni među 40 nacionalnih simbola i ikona (str. 51). Navedeni su Dubrovnik, Plitvice i Bašćanska ploča, a zatim pas dalmatinac, štrukli, licitarsko srce, picigin i fjaka (*dolce far niente*). U tom društvu našli su se i hrvatski otoci s napomenom da ih ima 1244.

INDEKS TURISTIČKE RAZVIJENOSTI

Strategijama, programima i planovima treba dodati još jedan alat. Osmišljen je u Institutu za turizam u Zagrebu i nazvan indeksom turističke razvijenosti. Izračunavaju ga jednom godišnje za svih 556 hrvatskih, pa tako i za 47 otočnih, osam obalno-otočnih i četiri poluotočne jedinice lokalne samouprave.[27] Vrijednost indeksa za svaki JLS u danoj godini dobiva se zbrajanjem normaliziranih vrijednosti i) broja postelja koliko je te godine ponuđeno, ii) broja postelja u hotelima i sličnim smještajnim objektima, iii) broja turista koji su te godine prošli gradom/općinom, iv) broja njihovih noćenja i v) broja zaposlenih u djelatnosti pružanja smještaja, pripreme i usluživanja hrane koji su tokom godine radili u gradu/općini. Na vrhu redoslijeda koji se s takvim „što više to bolje" kriterijima može nanizati jesu, naravno, jedinice lokalne samouprave koje su od nabrojenog u promatranoj godini imale najviše. Lista tako omogućava pojedinim jedinicama lokalne samouprave da vide koja je od preostalih 555, koje eventualno smatraju konkurencijom (možda i uzorom), turistički razvijena (točnije: narasla) više, a koja manje. Indeks se računa od 2017. godine tako da se može naslagati i vremenski niz koji će nadležnom ministarstvu pokazati tko zaostaje pa ga u skladu sa strateškim ciljevima o ravnomjernom razvoju turizma treba potaknuti. Matrica vrijednosti indeksa koja ima 556 redaka i šest stupaca i pokazuje tako shvaćeni turistički razvoj svih JLS-a od 2017. do 2022., a popraćena je indeksom koji navedene komponente stavlja u odnos sa stanovništvom JLS-a. Izračunava se takozvana stopa turističkog intenziteta kojom se u omjer stavlja broj postelja na svakih 100 stanovnika i omjer turista, noćenja i zaposlenih prema ukupnom stanovništvu JLS-a. Tako izračunate, vrijednosti indeksa mogu pokazati da se po stanovniku zarađuje više, što se unisono smatra povoljnim, ali i da je JLS sve opterećeniji. Potreban je i elementarni metodološki oprez jer se može raditi o JLS-u koji gubi stanovništvo pa će omjer turisti/stanovništvo iz godine u godinu biti sve veći i upućivati na rast kojeg nema. Nadalje, granica kapaciteta prihvata turista dosiže se to brže što je otok manji, tako da treba očekivati da će mali otoci prestati turi-

[27] Vidi https://www.iztzg.hr/hr/itr/.

stički rasti prije velikih koliki god bio interes gostiju. To se može prevladavati stalnom izgradnjom dodatnih smještajnih i uslužnih kapaciteta što će gurati otok prema vrhu takvog redoslijeda i usput prikrivati primicanje granici nosivog kapaciteta malog otočnog sustava. Indeks će, dakle, honorirati sve veći omjer turist : otočanin koji upućuje na dobar promet i verojatno veću zaradu, ali neće upozoriti na onečišćenja i ugrožavanje bioraznolikosti koja se inače reklamira kao atrakcija. Omjer koji je to veći što je otok manji, može prikriti i spomenutu schizotopiju. Taj aspekt mjerenja rasta i samo rasta od 2022. se zanemaruje i oficijelno: godinu dana prije no što će biti usvojena turistička strategija koja se zalaže za održivi turizam, Ministarstvo turizma i sporta donijelo je Pravilnik o kriterijima za dodjelu sredstava iz Fonda za turistički nedovoljno razvijena područja i kontinent (NN 4/2022). Iz naziva fonda nije lako iščitati čime se bavi na kontinentu, ali je jasno da se sredstva dodjeljuju regionalnim i lokalnim turističkim zajednicama, a kriteriji su indeks turističke razvijenosti i usklađenost sa strateškim dokumentima. Strateški su dokumenti navedeni, ali se kasnije ne spominju, tako da je jedini uvjet za dobivanje novca vrijednost indeksa manja od 25. Sredstva su namjenska; turističke zajednice nominalno nerazvijenih jedinica lokalne samouprave mogu se natjecati samo za financiranje aktivnosti s podugačkog popisa (članak 6. Pravilnika) u kojem nema spomena o održivom razvoju, uklanjanju onečišćenja ili čuvanju bioraznolikosti. Pitanje rasta i razvoja tako se zaoštrava: nakon tri desetljeća nacionalnog strateškog promišljanja i konačnog oficijelnog opredjeljenja za održivi turizam, Fond neobičnog naziva ostaje oslonjen na mjerenje razvoja rastom.

Pet strategija, sedam nacionalnih programa, devet planova i jedan indeks jasno pokazuju da je upravljanje otočnim turizmom prepušteno obalno-otočnim županijama i otočnim i obalno-otočnim gradovima i općinama, otočnim turističkim zajednicama, mjesnim odborima na malim otocima, interesnim skupinama iznajmljivača apartmana, građevinskim poduzećima, hotelskim lancima i tako dalje. Nabrojeni razvojni dokumenti i njihovi fizički pokazatelji jedva spominju otoke i mogu poslužiti tek kao skup općenitih naputaka kako treba oblikovati glavne planove i ostale turističke dokumente koji se za otoke izrađuju na nižim razinama.[28] Spomenuti članak 52. Ustava RH nitko, čini se, nije čitao.

Mjeriti i prikazivati turizam fizičkim pokazateljima rasta kao što je indeks turističke razvijenosti posve je uobičajeno u hrvatskom javnom diskursu. Usto se redovito postavlja pitanje jesu li česta obaranja rekorda posjećenosti praćena i rekordnim prihodima i odmah odgovara da se samo po sebi razumije da više turista donosi veću zaradu.

[28] Slijedi, naravno, pitanje služe li se otočni planeri nacionalnim strategijama koje se ne bave otocima. Odgovor zahtijeva prethodnu analizu otočnih strategija, planova i programa koje se već godinama pišu u obalno-otočnim županijama i otočnim i obalno-otočnim gradovima i općinama. S obzirom na to da smo ovdje usredotočeni na upravljanje razvojem otoka s državne razine, pitanje mogu li otoci sami upravljati svojim turizmom ostavljamo za drugu priliku.

Iako pisci strategija uviđaju da to i ne mora biti tako[29] i da je uostalom jasno da je bez financijskih pokazatelja uvid u turistička kretanja nepotpun, najčešće se navode tek udjeli (dubioznog) BDP-a turizma u BDP-u ukupnog gospodarstva.[30]

Udio od 20 ili više posto u BDP-u treba, dakle, uzeti s rezervom. Redovito i sa zebnjom jer toliko značajan prihod s kojim se ozbiljno računa prilikom pri planiranju državnog proračuna ovisi o predvidivom, ali ipak varijabilnom turističkom posjetu. Usto, treba podsjetiti da turizam multiplicira mnoge djelatnosti, ali da neke i potiskuje. Dobar je primjer otočna poljoprivreda čiji proizvodi tijekom sezone ne mogu konkurirati proizvodima s kopna, u posljednje vrijeme sve više iz uvoza. Otočna poljoprivreda strada i neposredno jer se poljoprivredne površine prenamjenjuju za gradnju hotela, apartmana i ugostiteljskih objekata. U svakom slučaju, otočnim i obalno-otočnim jedinicama lokalne samouprave ostavljeno je da same ocjenjuju koliko se zaradilo, koliko je to doprinijelo proračunu, koliko se zaradilo u djelatnostima koje turizam potiče, koliko su u okviru svoje nadležnosti spremne izdvajati za upravljanje turizmom i tako dalje. Ostavljeno im je i da same procjenjuju nemonetarne učinke turističkog rasta koji su sve očitiji. Kako mjeriti učinke vršnih opterećenja na okoliš, a kako nagrđivanje otočnog krajolika, koliko ljetni turistički desanti narušavaju integritet otočne zajednice, jesu li turistički specijalizirani otočani zaboravili nekad nužnu vještinu svaštarenja, što je s otočnošću itd. – pitanja su na koja ne može odgovoriti stanje i kretanje proračuna. Analizu treba proširiti na društvene dobiti i troškove što nije učinjeno ni u jednom od do sada izrađenih nacionalnih razvojnih dokumenata. Otoci su i ovdje prepušteni sami sebi.

ZAKON O TURIZMU

Nakon trideset godina strategija, programa i planova, na kraju i pandemije, činilo se da je krajnje vrijeme da se upravljanje turizmom digne na najvišu moguću razinu obvezatnosti. U trorazinskom sustavu turističkih zajednica i na svim upravnim razinama zaključeno je da skup propisa o turizmu koji raste od 90-ih godina 20. stoljeća naovamo[31] treba podvesti pod krovni zakon, čvrsti okvir u kojem će se upravljati daljnjim

[29] Prihodi po noćenju izraženi u realnim cijenama opadali su u razdoblju 2009. – 2019. prosječnom godišnjom stopom od -0,82 %. Izraženi u nominalnim cijenama, rasli su po stopi od 0,2 % godišnje. (Strategija razvoja održivog turizma do 2030. godine (NN 2/2023)).

[30] U tu svrhu izrađuju se Satelitski računi koji se izvode na nacionalnoj i regionalnoj razini i ne dopiru do otoka. Vidi pobliže na https://mint.gov.hr/UserDocsImages//2023_dokumenti//231220_usp_metsatelit.pdf.

[31] Zakon o turističkim zajednicama (NN 27/1991, 30/1994, 152/2008, 52/2019, 42/2020), lako promjenjivi Zakon o članarinama u turističkim zajednicama (NN 61/1991, 73/1991,30/1994, 152/2008, 88/2010, 110/2015, 52/2019, 144/2020), razni pravilnici, pravilnici o izmjenama pravilnika itd.

turističkim razvojem. Nacrt Zakona o turizmu našao se na saborskim klupama krajem 2023. i pokrenuo raspravu, ali ne i prijepore; zastupnici su se lako složili da je takvo što potrebno. Stupio je na snagu 1. siječnja 2024. (NN 156/2023).

Turizam nije lako omeđiti statistički, a unatoč mnogobrojnim definicijama, ni pojmovno. U Zakonu o turizmu to je apsolvirano tako što nije rečeno što je to turizam,[32] ali je opisan viši pojam, sustav turizma, a zatim iscrpno i što je turistička destinacija. Slijedi jednako iscrpan popis turističkih dionika koji, što neposredno što posredno, sudjeluju u kreiranju destinacijskog lanca vrijednosti u turizmu. Koje i kakve karike čine lanac i o čemu se uopće radi, naznačeno je, ali ne i definirano, iako se radi o složenom pojmu koji se kasnije spominje u člancima o planovima, marketingu i sl. Definicija koje sadrže *definiendum* i opis koji bi trebao poslužiti kao *definiens*, ali u tome ne uspijevaju, ima još. Jedan od primjera nejasna je regionalna koordinacija predsjednika turističkih zajednica koja ima predsjednika koji saziva sjednice. Pravnicima je možda jasno, ali čitateljima nije radi li se o upravnom tijelu, savjetodavnoj skupini ili naprosto o povremenom okupljanju direktora tristotinjak turističkih zajednica. To je svakako trebalo odrediti jer koordinacija zasjeda radi „osiguravanja usklađenosti planskih dokumenata i provedbe strateških ciljeva" (članak 23.), za što treba imati i određene ingerencije, a usput i stručnu analitičku podršku. U tekstu se, nadalje, šest puta bez određenja navodi jedan od ključnih pojmova, turistička politika.[33] Tu je i dobro poznat pojam ekosustava koji, složit ćemo se, nije trebalo definirati, ali ga je baš zato trebalo konzistentno koristiti. U poduljem članku 35. govori se o brizi o ekosustavu turizma i o „djelatnostima u turizmu i ekosustava u turizmu", pa ni otočanima ni ikome na kopnu neće biti jasno tko u čemu djeluje, turizam u ekosustavu ili ekosustav u turizmu.[34] S druge strane, Integrirani informacijski sustav turizma, koji uz sve ostalo što ima veze s turizmom treba prikupljati informacije o ekosustavu, određen je jasno. Jasno je i koji će se alati koristiti i kako će se sustav umrežiti u šire informacijske sustave. IT odredbe Zakona očito su pisali stručnjaci.

U Zakonu se mogu naći i polovična određenja. Složeni pojam turističke destinacije (odredišta), na primjer, definiran je kao „…tržišno i turistički valorizirana prostorna cjelina koja predstavlja cilj turističkih putovanja i obuhvaća područje jedne ili više jedinica lokalne ili područne (regionalne) samouprave" (članak 4.), što će reći da se ionako neodređeni pojam turizma pojavljuje i u definiensu i u definiendumu. Definiens

[32] Zakoni koji ne definiraju ono čime se bave, u nas nisu rijetki. Zakon o otocima iz 1999. godine, na primjer, ne definira što je to otok.

[33] Možda i nije trebalo. U nas se u to svi razumiju.

[34] Definicije osnovnih pojmova nužne za jednoznačno razumijevanje teksta zakona obično se navode u podužim početnim člancima (vidi na primjer Zakon o otocima (NN 116/2018), Zakon o regionalnom razvoju (NN 147/2014), svakako i Zakon o okolišu (NN 82/1994). Osnovne pojmove određuje i Zakon o turističkim zajednicama (NN 52/2019). Ovdje su izostale, a dobro bi došle.

je k tome i upitan jer se JLS s homogenim (najčešće i slabije razvijenim) turističkim prostorom koji ima smisla podvesti pod jednu destinaciju može naći samo u kontinentalnom dijelu Hrvatske. Prostor obalnih i otočnih jedinica lokalne samouprave sa svojim manjim i većim različito atraktivnim gradovima, gradićima, selima, plažama, vodoopskrbom, mikroklimatskim obilježjima itd. itekako je heterogen, stoga nije lako naći jedinice lokalne samouprave koje se smisleno mogu podvesti pod jednu ciljnu destinaciju. To se, naravno, posebno tiče otoka, pogotovo onih manjih. Grad Mali Lošinj, na primjer, čini po Zakonu o turizmu jednu destinaciju iako se na otoku izdvajaju vrlo različita mjesta koja već pola stoljeća privlače različite turiste: Mali Lošinj, Veli Lošinj, Nerezine, Osor i Punta Križa, a napose Unije, Susak i Ilovik, mali otoci koji pripadaju Gradu Malom Lošinju. Mir, tišina i oskudna ponuda koju pružaju svojim gostima, značajno odudaraju od lošinjske dupkom pune luke, pretrpanih plaža, butika, restorana brze hrane i *rave-partyja*. Primjera ima još: zadarski mali otoci, Zverinac, Kornati, Drvenici, Vrgada, šibenski mali otoci, Šćedro, Biševo… Svagdje gdje mali otoci i njihovi mjesni odbori (ako ih uopće imaju) potpadaju pod općine ili gradove na kopnu i većim otocima, turističke destinacije određene na razini JLS-a bit će sve samo ne „tržišno i turistički valorizirane prostorne cjeline koje predstavljaju cilj turističkih putovanja".

Srećom, ta formulacija može imati i dodatna tumačenja koja se mogu naći u odavna donesenom i povremeno dotjerivanom zakonodavstvu o turističkim zajednicama. Turističke zajednice postojale su i u bivšoj državi, a u Republici Hrvatskoj ozakonjene su već 1991. godine. Izmjene i dopune, pa i promjene koncepta turističkog zajedništva slijedile su u zakonima 1994., 2008. i 2019. godine. Prema zakonu iz 1991. (NN 27/1991) turističke su zajednice organizacije pravnih i fizičkih osoba u djelatnosti turizma. I same su pravne osobe, a osnivaju se kao TZ mjesta, TZ općine, ako treba i TZ regije. Krovna je organizacija Hrvatska turistička zajednica. Određeno je i da su turističke zajednice turističkih mjesta osnovica sustava turističkih zajednica. Takva određenja omogućavala su otočnim mjestima, pa i cijelim otocima da nakon što ih ministar turizma proglasi turistički značajnima, osnivaju turističke zajednice. Turizam se u to vrijeme razvijao na svim otocima tako da su i oni mali imali priliku osnovati ne samo mjesni odbor nego i (sub)lokalnu organizaciju koja će usmjeravati malootočni turizam, a uz malo dobre volje i ukupni razvoj otoka. Turističke su zajednice, naime, trebale djelovati bez neposredne dobiti, ali su kao pravne osobe mogle osnivati poduzeća. Institucionalni okvir u kojem su otočani mogli upravljati svojim razvojem bio je dovoljno širok.

U Zakonu iz 1994. (NN 30/1994) otišlo se i korak dalje, barem što se tiče većih otoka. Eksplicitno je navedeno nešto što se ne može naći u kasnijim turističkim strategijama, pa ni u Zakonu o turizmu: turističke zajednice mogu se osnovati na otoku ako su na njemu najmanje dvije općine ili jedna općina i grad (članak 3.). Mali otoci i ovdje su ostali na margini jer su se turističke zajednice mjesta mogle osnivati tek iznimno (članak 4.). Mjesni odbor malog otoka trebao je pokrenuti postupak, općinsko/gradsko poglavarstvo i poglavarstvo županije trebali su ga podržati, a ministar turizma izjaviti suglasnost. Te odredbe mogu i zbuniti jer se prema članku 5. turistička mjesta i

dalje smatraju osnovicom sustava turističkih zajednica. Takvima ih proglašava ministar nakon što je analizirao podatke Državnog zavoda za statistiku (članak 5.) i procijenio turistički značaj predloženog mjesta (članak 40.). Problem je, naravno, u tome što DZS prikuplja podatke o malim otocima samo prilikom popisa stanovništva pa ministar nema osnovu iz koje bi procijenio koliko na Susku, Zverincu, Koločepu i tako dalje ima turizma. Institucionalni okvir u kojem su otočani mogli upravljati svojim razvojem ostao je tako širok, ali ne za sve.

Prema Zakonu iz 1994. sustav turističkih zajednica i dalje čine TZ mjesta, TZ JLS-a i tako dalje sve do Hrvatske turističke zajednice. Postupak osnivanja turističke zajednice mjesta ostao je jednako složen, a novost su *turistička društva*. Turistička zajednica općine/grada može na svom području uočiti naselje u kojem ima turizma i osnovati turističko društvo kao svoju podružnicu koja će u naselju obavljati poslove koje joj odredi TZ. Odredba nije donijela malim otocima ništa dobra jer turističko društvo nije pravna osoba i svedeno je na produženu ruku svoje turističke zajednice.

Novosti, barem što se tiče otoka, nema ni u Zakonu iz 2008. Zakon iz 2019. osuvremenjen je time što se turističkim zajednicama nalaže da djeluju po načelu destinacijskog menadžmenta (članak 4.). Iz toga je izvedena i promjena sustava turističkih zajednica koji sada čine lokalne i regionalne turističke zajednice, TZ grada Zagreba i Hrvatska turistička zajednica. Turističkih zajednica mjesta više nema, ali lokalna turistička zajednica više nije nužno određena granicama JLS-a, već se osniva kao „lokalna destinacijska menadžment organizacija za područje jedne ili više jedinica lokalne samouprave, *otoka*, rivijere ili slične prostorne cjeline" (članak 5.). Otočani na većim otocima mogu okupiti postojeće turističke zajednice svojih općina/gradova[35] i osnovati jednu lokalnu. Zakon ne sprečava male otoke da učine isto, ali je tijekom pisanja nacrta zakona moralo biti jasno da mali gube stanovništvo, da nemaju dovoljno poduzetnih otočana koji bi se upustili u takvo što i da ih takve nemarno sročene odredbe ostavljaju izvan sustava. Ostavši bez barem načelne mogućnosti da posredstvom TZ mjesta upravljaju vlastitim razvojem, sve što mogu očekivati dobra je volja lokalne turističke zajednice da im osnuje turističko društvo koje ništa ne može samo.

Vratimo li se Zakonu o turizmu, naići ćemo i na određenja koja su dovoljno jasna, ali i prijeporna. Prihvatni kapacitet destinacije, ma kako heterogena bila, definiran je „brojem turista koji mogu posjetiti turističku destinaciju u isto vrijeme, ne uzrokujući pritom neprihvatljive poremećaje fizičke, gospodarske i sociokulturne okoline te smanjenje u zadovoljstvu posjetitelja" (članak 18.). Ekolozi bi mogli primijetiti da je definicija posredna jer do graničnog broja turista možemo doći samo *post festum*, mjereći poremećaje ekosustava koje su izazvali u destinaciji. Nakon što se utvrdi nastala šteta, moguće je, barem načelno, ograničiti broj turista, ali takvo što je, s obzirom na sve veći gospodarski značaj turizma i očekivanja Ministarstva financija koje slaže državni pro-

[35] Jedan JLS imaju samo četiri otoka: Vir, Šolta, Lastovo i Mljet.

račun, malo vjerojatno. Stoga, reći će ekolozi, treba primijeniti načelo predostrožnosti[36] i zaustaviti rast turizma prije nego što postane nezaustavljiv. Oni stroži primijetit će i da su štetočine sami turisti i da smo im širom otvorili vrata s nadom da će ih ove godine biti više nego prošle, a sljedeće više nego ove. Dvolično je, reći će, ako ne i apsurdno, obarati rekorde u ugošćivanju onečišćivača i brinuti se o njihovu zadovoljstvu okolišem. Nesolozi će pak primijetiti da se legalizacijom brige o zadovoljstvu turista zabija još jedan čavao u lijes insularnog gospodarstva jer na otocima ni izdaleka nije moguće proizvesti sve što treba da turisti ne bi bili nezadovoljni. Stari otočani koji se još sjećaju nekadašnjeg privređivanja i gospodarenja slegnut će ramenima, možda i primijetiti da ih turisti guše, ali da na otocima nikad nije bilo više novca.

Što se pak tiče turizmologa i turističkih konzultanata, pogotovo onih koji su sudjelovali u izradi nacrta Zakona, može se očekivati da će ustvrditi kako, bez obzira na ekologijske lamente, navedena definicija omogućuje jednoznačno razumijevanje odredbi o ugošćivanju i čuvanju. Dodat će i da su turistički pojmovi već toliko uvriježeni da ne treba cjepidlačiti s formalnom logikom. Takvo što je, međutim, teško prihvatiti, pogotovo ako smo usredotočeni na ekološko ranjive otoke; riječ je o zakonu koji zadire u mnoge djelatnosti koje se samo dijelom mogu smatrati turističkima, ali pritom ne uređuje što smiju, a što ne smiju mnogi potencijalni i stvarni onečišćivači koji već pola stoljeća opterećuju obalni, morski i napose otočni okoliš.

Ostavivši definicije turizmolozima, a tumačenje pojmova ostalim čitateljima, Zakon se okreće praćenju učinaka mjera turističke politike. Uvodi se indeks turističke razvijenosti prema kojem će se gradovi, općine i županije svrstavati u kategorije I, II, III, IV. Najrazvijeniji će se naći u kategoriji I, a manje razvijeni u ostalima. Uvodi se i kategorija 0 u kojoj će se naći jedinice lokalne samouprave u kojima nema turističkih aktivnosti. Riječ je, nema sumnje, o ozakonjenju ovdje već opisanog indeksa turističke razvijenosti koji, unatoč nazivu, mjeri samo rast. Kako Zakon promiče održivi razvoj turizma, indeks je trebalo dopuniti pokazateljima održivosti destinacije (članak 14.), a zatim i odredbama o praćenju održivosti, satelitskim računom (obuhvaća i okolišne učinke turizma) i pokazateljima prihvatnog kapaciteta destinacije. Zahtjevima za održivošću donekle se izlazi u susret u članku 14. koji uz obvezne određuje i *specifične* pokazatelje čije će vrijednosti pokazivati koliko turizam utječe na gospodarske, društvene, okolišne i prostorne aspekte održivosti destinacije. Pobrojeno je 15 aspekata za koje će trebati osmisliti dovoljan broj pokazatelja koji će biti primjereni svakoj hrvatskoj turističkoj destinaciji. Matricu koja iz toga proizlazi nije lako predočiti (**556** destinacija × **15** aspekata × **n** pokazatelja). Neće ju biti lako ni popuniti podatcima i koristiti kao podlo-

[36] Načelo predostrožnosti (engl. *the precautionary principle*, njem. *Vorsorge*) primjenjuje se u slučajevima kad se potencijalno onečišćujuće djelatnosti zaprečavaju unatoč tome što nema sigurnih znanstvenih dokaza da će doći do onečišćenja (vidi Princip 15 Deklaracije Konferencije OUN-a o okolišu i razvoju, usvojene na samitu u Rio de Janeiru 1992. godine).

gu za donošenje mjera, čak i ako odredba o obveznim i specifičnim pokazateljima bude poštovana na svim destinacijama. Čini se, naime, da su predlagačima Zakona izmakli ostali zakoni te vrste i odredbe o praćenju učinaka mjera koje propisuju. Prostorni pokazatelji izrađuju se i objavljuju prema Pravilniku o sadržaju i obveznim prostornim pokazateljima izvješća o stanju u prostoru (NN 14/2010) donesenom još 2010. godine, Zakon o zaštiti okoliša (NN 110/2007) uveo je Nacionalnu listu pokazatelja stanja okoliša s graničnim vrijednostima emisija koje ne smiju biti prekoračene, svoje pokazatelje odredili su spomenuti Zakon o regionalnom razvoju i Zakon o sustavu strateškog planiranja. Tu je i sve više korištena Biblioteka pokazatelja s više od stotinu pokazatelja koji su nam pristigli iz Europe, a otočne razvojne pokazatelje najavila je i Uprava za otoke Ministarstva regionalnog razvoja i fondova Europske unije. U Zakonu o turizmu nema najava suradnje s drugim javnopravnim tijelima u pogledu razvojnih pokazatelja pa će, čini se, predložena matrica samo povećati skup pokazatelja koji nitko ne usklađuje. Ostaje vidjeti kako će se lokalne turističke zajednice nositi s tom zadaćom i kako će integrirani informacijski sustav turizma obuhvatiti toliku količinu informacija. Bez obzira na to, ne smije ostati nezamijećeno da je u vertikalnoj koordinaciji turističke politike učinjen važan korak. Nakon pet turističkih strategija, sedam nacionalnih programa i devet planova koji su se jedva osvrnuli na regionalne osobitosti hrvatskog turizma i tako zanemarili Gorski kotar, Slavoniju, svakako i otoke, nositelji turističke politike na sve su tri upravne razine zakonom obvezani brinuti se o posebnostima svojih turističkih destinacija.

Standardizacija turističke politike normirana je i odredbom o upravljanju turističkim tokovima (članak 30.) i brojnim odredbama o četverogodišnjim *planovima upravljanja turističkom destinacijom* (članci 25. – 31.). Prijedloge planova izrađivat će turističke zajednice županija i lokalne turističke zajednice uz sudjelovanje javnih ustanova i trgovačkih društava u vlasništvu JL(R)S-a i Republike Hrvatske, udruga koje izravno djeluju u destinacijskom lancu, nadležnih tijela za prostorno planiranje, zdravstvo i kulturu i, naravno, JL(R)S-a na čijem je području destinacija pa njezino predstavničko tijelo treba donijeti plan. Predviđena je i javna rasprava, tako da odredba jamči participaciju dionika. Zakonodavac je ovdje obratio nešto pažnje i na integraciju plana upravljanja destinacijom u postojeći sustav planiranja i programiranja teritorijalnog razvoja. Lokalni planovi moraju biti usklađeni s postojećim aktima strateškog planiranja, prostornim planovima, planom upravljanja kulturnim dobrima i drugim važećim planovima i propisima te s planom upravljanja destinacijom na regionalnoj razini. Članak 29. određuje, štoviše, da u tako objedinjenom planiranju i upravljanju destinacijom turistička zajednica okuplja i koordinira dionike i organizira marketinšku potporu turističkom proizvodu.

Ne treba zaboraviti da turističke zajednice time ne bi trebale biti iznenađene. Ne bi trebale biti ni nespremne jer Zakon o turističkim zajednicama i promicanju hrvatskog turizma od 1991. naovamo ne spominje otoke, ali postavlja ciljeve i nalaže zadaće koje se itekako tiču i otočnog i kopnenog razvojnog planiranja. U Zakonu iz 1991. to su istraživanje turističkog tržišta i valoriziranje i objedinjavanje ukupne turističke ponude

(članak 28.). Zakon iz 1994. nalaže i više. Turističke zajednice dogovaraju, utvrđuju i provode politike razvoja turizma, izrađuju programe i planove promocije turističkog proizvoda i dnevno prikupljaju, a mjesečno i obrađuju podatke o turističkom prometu (članci 26. i 39.). Zakon iz 2008. obvezuje i na izradu strateških i razvojnih planova turizma na nivou općine/grada (članak 32.) i na nivou županije (članak 46.). Hrvatska turistička zajednica usto je zadužena za donošenje strateškog marketinškog plana hrvatskog turizma i sudjelovanje u izradi strategije razvoja hrvatskog turizma i drugih razvojnih planova i programa iz tog područja (članak 54.). Zakon iz 2019. ide još dalje. Nalaže sudjelovanje u planiranju i provedbi ključnih investicijskih projekata i definiranje smjernica i standarda za oblikovanje turističkih promotivnih materijala. Tu je i podulji članak 38., naslovljen Strateško planiranje, koji i otočne i kopnene planere upućuje što im je činiti.

Nositelje turističke politike trebalo bi zabrinuti što se ti poslovi gomilaju već tridesetak godina, a strategije, programi i planovi ne ocjenjuju učinjeno. Nema ni analize i procjene kompetencija lokalnih TZ-a pa ostaje upitno hoće li moći izrađivati i provoditi naložene planove upravljanja. Neće biti lako jer slični hijerarhijski planerski sustavi u nas već postoje. Novoozakonjeni sustav državno-regionalno-lokalno-destinacijskog planiranja turizma u praksi će naići na odavno uhodan trorazinski sustav prostornog uređenja, nešto mlađi, također uhodan, sustav zaštite okoliša i na novi, još neuhodani, trorazinski sustav strateškog razvojnog planiranja.[37]

Ovaj problem dotaknut je u članku 25. kojim je turističkoj zajednici naloženo da u izradu plana upravljanja destinacijom uključi i nadležna tijela za prostorno planiranje. Pritom se, čini se, nije obratila pažnja na Zakon o prostornom uređenju (NN 153/2013), ali ni na Zakon o poslovima i djelatnostima prostornog uređenja i gradnje (NN 78/2015, 118/2018, 110/2019). Tamo stoji da je „zadaća arhitektonske struke obavljanje stručnih poslova prostornog uređenja u svojstvu odgovornog *voditelja* izrade nacrta prijedloga prostornih planova" (članak 47.). U sljedećem članku stoji i da je „Zadaća građevinske, elektrotehničke i strojarske struke obavljanje tih poslova u svojstvu *suradnika* za prometnu i drugu infrastrukturu u okviru znanja stečenog obrazovanjem i radom" (članak 48.). Ostaje vidjeti hoće li turističke zajednice (pogotovo one lokalne) nakon tridesetak godina postojanja u RH imati znanja stečenog obrazovanjem i radom da uspostave suradnju s prostornim i ostalim planerima i uključe se u izradu razvojnih dokumenata koji će se provoditi u istom prostoru, a neće smjeti biti međusobno isključivi. Bude li je, suradnja će itekako koristiti jer spomenuti zakoni već desetljećima određuju kako upravljati prostorom u kojem rastu, opadaju, šire se i mijenjaju i druge djelatnosti, a ne samo turizam, a stanovnici se ne bave samo ugošćivanjem i smještanjem *furešta*.

[37] Zakonodavstvo o strateškom planiranju doneseno je nakon pristupanja EU-u. Slijedila je i odgovarajuća planerska praksa.

INTEGRALNO UPRAVLJANJE OBALNIM PODRUČJEM

Upada u oči, iako ne svima, da novoozakonjeni sustav planiranja destinacije i sustavi koje je zatekao uza sve razlike dijele jedan zajednički propust; ni u Zakonu o turizmu ni igdje drugdje ne spominje se zakon koji je još 2012. godine naložio integralno upravljanje razvojem u obalnom području. Riječ je o Zakonu o potvrđivanju Protokola o integralnom upravljanju obalnim područjem Sredozemlja (NN 8/2012 – međunarodni ugovori), možda najvažnijeg međunarodnog dokumenta u danas već dugoj povijesti pokušaja zaštite i čuvanja Sredozemnog mora i obale. Zakon dugog naziva ima i dugu povijest. Počinje još 1972. godine kad je u okviru Organizacije Ujedinjenih naroda zasnovan Program Ujedinjenih naroda za okoliš (UNEP). Četiri godine kasnije, 1976., u Barceloni se okupilo 16 sredozemnih zemalja (među njima i SFRJ), raspravilo sve veća onečišćenja mora i obale te usvojilo Konvenciju o zaštiti Sredozemnog mora. Na snagu je stupila 1978. Najvažniji dokumenti Barcelonske konvencije svakako su *protokoli* koji se bave pojedinim vidovima zaštite i čuvanja Sredozemlja. U razdoblju od 1976. do 2008. proizvedeno ih je i usvojeno, pa onda mijenjano, šest. Stupali su na snagu godinu-dvije nakon usvajanja i u najvećoj mogućoj mjeri obvezivali zemlje stranke Konvencije.

Hrvatska se u tu birokratsku konstrukciju, koja se dodatno birokratizira kako utjecaj OUN-a u svijetu opada, spremno uključila 1992. godine, odmah nakon osamostaljenja. Kao sljednica bivše države prihvatila je sve obveze iz Konvencije i počela slati predstavnike na mnogobrojne sastanke i konferencije. Produžila je i domaćinstvo Regionalnom centru aktivnosti (*Regional Activity Center* – RAC) u Splitu koji još od 1976. promiče takozvani Prioritetni plan aktivnosti (*Priority Action Plan* – PAP) prema kojem se ravnaju stranke Konvencije. Godine 1995. neke su postavke u tekstu Konvencije revidirane i osuvremenjene, ali su sve veća onečišćenja Sredozemlja i dalje navodila na zaključak da unaprijeđena Konvencija nije unaprijedila stanje okoliša i da se njezini protokoli uglavnom bave posljedicama i upozorenjima, a ne uklanjanjem uzroka degradacije mora i priobalja (Kordej-De Villa i Rašić, 2021; Kordej-De Villa *et al.*, 2014). Trebalo je nešto učiniti pa je 2008. godine najavljen još jedan, ovog puta drugačiji dokument. Tri godine kasnije u Madridu je usvojen Protokol o integralnom upravljanju obalnim područjem Sredozemlja – Protokol o IUOP-u (*Protocol on Integrated Coastal Zone Management in the Mediterranean* – ICZM *Protocol*). Na snagu je stupio 2011. godine, a Republika Hrvatska ratificirala ga je 2012. Protokol je značajno drugačiji od prethodnih šest. Nalaže aktivnu ulogu stranaka Konvencije u zaštiti i čuvanju sredozemnog okoliša i upućuje na to što im je činiti. U preambuli stoji da „planiranje i upravljanje obalnim područjima…u cilju njihova očuvanja i održivog razvoja zahtijeva poseban *integralni pristup* na razini sredozemnog bazena kao cjeline i njegovih obalnih država, uzimajući u obzir njihovu raznolikost, a posebno *specifične potrebe otoka* vezane za njihova geomorfološka obilježja." Takav pristup neumitno vodi

k integralnom upravljanju, „(…) dinamičkom procesu održivog upravljanja i korištenja obalnih područja, uzimajući istodobno u obzir krhkost obalnih ekosustava i krajobraza, raznolikost aktivnosti i korištenja, njihovo međusobno djelovanje, pomorsku usmjerenost određenih aktivnosti i njihov utjecaj na morske i kopnene dijelove" (članak 2.).

Odredbe Protokola prvenstveno se odnose na integriranje, to jest objedinjavanje djelovanja u okolišu unutar jurisdikcije stranaka Konvencije i u njihovu prekograničnom djelovanju. Tako se nalaže izrada sredozemne strategije IUOP-a i s njom usklađeni nacionalni obalni planovi, programi i strategije. Protokol obvezuje stranke i na suradnju u obuci i obrazovanju dionika u upravljanju obalnim područjem i potiče odgovarajuća interdisciplinarna znanstvena istraživanja. Budući da stranke mogu same određivati kopnenu granicu obalnog područja, ali *moraju obuhvatiti sve otoke*, Protokol ih obvezuje da će za otoke, velike i male, „…odrediti posebnu zaštitu te da će u nacionalnim obalnim strategijama, planovima i programima te instrumentima upravljanja, posebno u područjima prometa, *turizma*, ribarenja, otpada i voda, uzimati u obzir specifična obilježja otočnog okoliša i nužnost osiguravanja međusobne otočne suradnje." (članak 12.). Sabor Republike Hrvatske ratificirao je Zakon o potvrđivanju Protokola o integralnom upravljanju obalnim područjem Sredozemlja u listopadu 2012., godinu prije posljednjih verzija Zakona o prostornom uređenju i Zakona o zaštiti okoliša, dvije godine prije Zakona o regionalnom razvoju, šest godina prije novog Zakona otocima i 12 godina prije Zakona o turizmu. Ratificirati potpisani međunarodni sporazum znači uvesti njegove odredbe u nacionalni pravni sustav gdje će biti nadređene domaćim propisima i time obvezati zakonodavca da ih uzme u obzir prilikom izmjena i dopuna postojećih zakona i donošenja novih. Ne bi se smjelo zanemariti ni da smo zemlja članica Europske unije. Barcelonska konvencija i njezini protokoli prihvaćeni su, naime, kao europska pravna stečevina iz kojih su proizašle i razne uredbe i direktive Europskog parlamenta, Vijeća i Komisije.[38] Hrvatski zakoni doneseni nakon 2012. ne potvrđuju da je takvo što učinjeno, iako se radi o obali i otocima, ekološki i ekonomski najosjetljivijem dijelu Hrvatske. Uvid u prijedlog Zakona o potvrđivanju Protokola upućen Saboru HR pokazuje inače da predlagač dobro poznaje zakonodavstvo koje se tiče obale, mora i otoka i da mu je pitanje integracije promaklo zato što se prethodno nije zapitao surađuju li svi koji se o tome moraju brinuti i je li jasno tko ih treba koordinirati. U ocjeni stanja i cilja zakona u preambuli se kaže da je niz obveza koje proizlaze iz odredbi Protokola već ugrađen u postojeći pravni sustav RH i da je o tome doneseno već 16 zakona. Ratificirani će Protokol, kaže se dalje, „doprinijeti daljnjem razvoju sustava integralnog upravljanja obalnim područjem RH u dijelu koji nije

[38] Uredba o uspostavi okvira za djelovanje Republike Hrvatske u zaštiti morskog okoliša (NN 136/2011), Direktiva 2008/56EZ Europskog parlamenta i Vijeća kojom se uspostavlja okvir za djelovanje Zajednice u području politike morskog okoliša (Sl L 164, 25. lipnja 2008.); Odluka Komisije 2010/477/EU o kriterijima i metodološkim standardima o dobrom stanju morskog okoliša (SL L 232 2. rujna 2010.).

pokriven odredbama navedenih propisa" (Prijedlog Zakona…). Budući da pobrojeni zakoni (pogotovo ako im se pribroji još pet donesenih od 2012. do danas) pokrivaju zapravo sve što se tiče raznih segmenata brige o obali, moru i otocima, „dio koji nije pokriven odredbama navedenih propisa" vrlo je teško uočiti. Nije, dakle, jasno kako će Protokol doprinijeti daljnjem razvoju sustava integralnog upravljanja kad se nema gdje primijeniti. Ono „doprinijet će *daljnjem* razvoju sustava" usput može i zbuniti jer integralno upravljanje ili barem nešto slično u nas ne postoji.

Zakon o potvrđivanju Protokola donesen je u Saboru RH uz afirmativne komentare i gotovo bez rasprave. Nitko nije upozorio na to da nije riječ o pokrivanju segmenata (neki od pobrojenih zakona već se godinama preklapaju, što je lako pokazati), već o nužnosti suradnje i koordinacije onih koji segmente pokrivaju. Nije, naime, teško uočiti da je integralno planiranje tim potrebnije što je više neusklađenih zakona i propisa koji ne mogu jamčiti koordinirano djelovanje brojnih dionika u obalnom području. Protokol je tu eksplicitan i jasan. Uza svu opreznost u formuliranju međunarodnog dokumenta koji moraju usvojiti države različitih političkih i upravnih sustava, integralno je upravljanje dobro definirano i argumentirano, a poslovi i zadaće zemalja jasno su određeni. Povezavši brigu o otocima i turizmu na njima, Protokol je naložio integraciju planiranja koja u Hrvatskoj još nije ni začeta, a kamoli ostvarena. Zakon o otocima ne bavi se turizmom na malim otocima, Zakon o turizmu ne bavi se ni velikim ni malim itd., a pitanje zašto Republika Hrvatska ne uvažava ozakonjene međunarodne obveze, ne postavlja se.

Spomenuti unisoni zaključak turizmologa o samorazumljivoj potrebi za upravljanjem otočnim turizmom usporediv je sa zaključkom nesologa da upravljati treba i cjelokupnim razvojem otoka. S obzirom na to da je turizam tek jedan sektor insularnog gospodarstva, toliko jak da ga je deinsularizirao, ostaje odgovoriti na važno pitanje: je li politika ukupnog razvoja hrvatskih otoka na državnoj razini po (ne) učinkovitosti ravna onoj koja na toj razini određuje kako treba razvijati turizam. Treba imati na umu da se o pojedinim otocima brinulo još od antičkih vremena, a o arhipelagu kao posebnoj regiji tek od 80-ih godina 20. stoljeća. U poglavlju o kopnenim početcima otočne razvojne politike stoga se treba makar i na čas vratiti u posustali socijalizam kad je država, tada Socijalistička Republika Hrvatska, prvi put pokazala interes za otočni razvoj. Proslijedit ćemo, naravno, u novo tisućljeće kad je kopneni interes za otoke pokazala i Republika Hrvatska i, onako s kopna, počela graditi otočnu razvojnu politiku.

LITERATURA

Alrwajfah, M. M., Almeida-Garcia, F. i Cortés-Macías, R., 2019, „Residents' Perceptions and Satisfaction toward Tourism Development: A Case Study of Petra Region, Jordan", *Sustainability* 11(7), httpas://www.mdpi.com/2071-1050/11/7/1907/pdf.

Andereck, K. L., Valentine, K., Knopf, R., i Vogt, C. A., 2005, „Residents' perception of community tourism impacts" *Annals of Tourism Research*, 32, 1056–1076.

Andereck, K. L. i Vogt, C. A., 2000, „The relationship between residents' attitudes toward tourism and tourism development options", *Journal of Travel Research*, 39, 27–36.

Bartman, B., 2000, „Patterns of Localism in a Changing Global system", u Baldachino, G. i Milne, D., ured., *Lessons from the Political Economy of Small Islands*, 38–50, London: Macmillan Press Ltd.

Božanić, J., 2024, „Paradoksalnost fenomena insularnosti – iskustvo UNESCO-ova Geoparka Viški arhipelag", u Vukić, J. i Jurković, M., ured., *Otočnost u suvremenom društvenom kontekstu – pogled u budućnost*, u tisku, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.

Braun, E., Kavaratzis, M. i Zenker, S., 2013, „My city-my brand: The different roles of residents in place branding", *Journal of Place Management and Development* 6, 18–28.

Briguglio, L., 1995, „Small island developing states and their economic vulnerabilities", *World Development* 23(9), 1615–1632, https://doi.org/10.1016/0305-750X(95)00065-K.

Čuka, A., Kordej-De Villa, Ž., Starc, N., 2024, „COVID and Post Covid Times in the Croatian Archipelago", u Baldacchino, G., ured., *Archipelago Tourism revisited: Core-Periphery Dynamics after the Pandemic*, u tisku, London: Routledge.

Deidda, M., 2015, „Insularity and economic development: a survey", *International Review of Economics* 63(2), 107–128, DOI: 10.1007/s12232-015-0238-8.

Devine, J., Gabe, T. i Bell, K. P., 2009, „Community-scale and resident attitudes towards tourism", *The Journal of Regional Analysis and Policy* 39(1), 11–22.

Faričić, J. i Čuka, A., 2020, „The Croatian Islands: An introduction", u Starc, N., ured., *The notion of near islands: The Croatian archipelago*, 55–88, Lanham MD: Rowman & Littlefield International.

Gössling S., Scott, D. i Hall, C. M., 2021, „Pandemics, tourism, and global change: A rapid assessment of COVID-19", *Journal of Sustainable Tourism* 29(1), 1–20, doi: 10.1080/09669582.2020.1758708.

Gray, H. P., 1991, „Insular or open economies?", *Open Economics Review* 2, 83–89.

Gržinić, J., 2019, *Uvod u turizam – povijest, razvoj i perspektive*, https://repozitorij.unipu.hr/islandora/object/unipu%3A3111/datastream/FILE0/view.

Ioannides, D., Apostolopoulos Y. i Sevil, S., ured., 2001, *Mediterranean islands and sustainable tourism development. Practices, management and policies*. London, New York: Continuum.

Izvješće o provedbi Strategije razvoja održivog turizma do 2030. godine, za 2023. godinu (2024). Ministarstvo turizma i sporta RH, Zagreb, srpanj.

Johnston, P., 2006, „Unravelling Foucault's 'different spaces'", *History of the Human Sciences* 19(4), 75–90.

Jakl, Z., Bitunjac, I., Medunić-Orlić, G. i Logar, I., 2013, „Nautical tourism development in the Lastovo islands nature park", u Healy, H., Martinez-Alier, J., Temper, L., Walter, M. i Gerber, J-F., ured., *Ecological economics from the ground up*, 335–336, London: Routledge.

Jukić, T., 2024, „Od otoka „slučaja" do otoka održivog razvoja", u Vukić, J. i Jurković, M., ured., *Otočnost u suvremenom društvenom kontekstu – pogled u budućnost*, u tisku, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.

Kivela, J. i Klarić, Z., 2017, „Longitudinal assessment of the carrying capacity of a typical tourist island: Twenty years on", u Dwyer, L., Tomljenović, R. i Čorak, S., ured., *Evolution of Destination Planning and Strategy. The Rise of Tourism in Croatia*, 265–278, New York, London: Palgrave Macmillan.

Kobašić, A., 1997, „Ima li Hrvatska jasnu strategiju i politiku razvoja turizma?", *Tourism and hospitality management* 3(2), 257–264.

Koderman, M., Opačić, V. T. i Marković Vukadin, I., 2020, „Tourism development and green horizons in protected areas of Croatia and Slovenia: synthesis and perspectives", u Koderman, M. i Opačić, V. T., ured., *Challenges of tourism development in protected areas of Croatia and Slovenia*, 241–252, Koper : Zagreb: Založba Univerze na Primorskem; Hrvatsko geografsko društvo, doi:10.26493/978-961-7055-08-5.241-252.

Kordej-De Villa, Ž., Slijepčević, S., 2022, „Impact of COVID-19 on Croatian island tourism: a study of residents' perceptions", *Economic Research – Ekonomska istraživanja* 1, 1–21, doi-:10.1080/1331677X.2022.2142631.

Kordej-De Villa, Ž. i Starc, N., 2020, „On the Rim of Croatia and Croatian Development Policies", u Starc, N., ured., *The notion of near islands: The Croatian archipelago*, 215–248, Lanham MD: Rowman & Littlefield International.

Kordej-De Villa, Ž., Rašić Bakarić, I. i Starc, N., 2014, „Upravljanje razvojem u obalnom području Hrvatske", *Društvena istraživanja* 23(3), 449–468, doi:10.5559/di.23.3.04.

Krajnović, A., Zdrilić, I. i Miletić, N., 2021, „Sustainable Development of an Island Tourist Destination: Example of the Island of Pag", *Academica Turistica Tourism & Innovation Journal* 14(1), 23–27.

McElroy, J. L. i de Albuquerque, K., 1998, „Tourism penetration index in small Caribbean islands", *Annals of Tourism Research* 25(1), 145–168, https://doi.org/10.1016/S0160-7383(97)00068-6.

Ministarstvo turizma, 2014, Nacionalni program – akcijski plan razvoja zdravstvenog turizma, dostupno na https://zdravlje.gov.hr/UserDocsImages//dokumenti/Tekstovi%20razni//Akcijski%20Plan_%20Zdravstveni%20turizam_cjelokupni%20sadr%C5%BEaj.pdf.

Ministarstvo turizma, 2003a, *Strategija razvoja hrvatskog turizma do 2010. godine*, https://mints.gov.hr/UserDocsImages/arhiva/Strategija%20hrvatskog%20turizma%20-%20finalna%20verzija.pdf.

Ministarstvo turizma, 2003b, Strategija razvoja kulturnog turizma „Od turizma i kulture do kulturnog turizma", http://arhiva.rera.hr/Portals/0/docs/eu-turizam/Strategij-Razvoja-Kulturnog-Turizma.pdf.

Ministarstvo turizma, Agencija za restrukturiranje i Institut za turizam, 1992, *Strategija razvitka turističkog sektora Hrvatske, prijedlog*.

Monterrubio Cordero, J. C., 2008, „Residents perception of tourism: A critical theoretical and methodological review", *Ciencia Ergo Sum* 15, 35–44.

Müller, M., 2019, „The Impact of Technology on the Development of Tourism and the Prevention of Emigration of the Young Generation – Example of Okrug Gornji on the Island of Čiovo", u Jurčević, K., Lipovčan, K., Ramljak, O. i Medić, R., ured., *Reflections on the Mediterranean* – book 2, 397–407, Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

Nacionalni plan razvoja otoka 2021. – 2027. https://razvoj.gov.hr/o-ministarstvu/djelokrug-1939/otoci/nacionalni-plan-razvoja-otoka-2021-2027/4473.

Niewiadomski, P., 2020, „COVID-19: from temporary de-globalization to a re-discovery of tourism?", *Tourism Geographies* 22(3): 651–656.

Nilsson, D., Pleijel, C., Schulte Herbrüggen, H. i Palmblad Wennergren, U., 2023, „Welcome to Schizotopia: understanding coproduction for sustainability in Swedish island communities", dostupno na https://kth.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2%3A1831195&dswid=6767.

Prideaux, B., Thompson, M. i Pabel, A., 2020, „Lessons from COVID-19 can prepare global tourism for the economic transformation needed to combat climate change"., *Tourism Geographies* 22(3): 667–678.

Razvojna strategija hrvatskog turizma, NN 113/1993.

Rezolucija Europskog parlamenta od 4. veljače 2016. o posebnoj situaciji otoka (2015/3014(RSP)), Službeni list Europske unije C 35/71. Dostupno na https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:52016IP0049&from=HR.

Sharpley, R., 2014, „Host perceptions of tourism: A review of the research", *Tourism Management* 42, 37–49.

Sigala, M., 2020, „Tourism and COVID-19: impacts and implications for advancing and resetting industry and research", *Journal of Business Research* 117: 312–321.

Srebrnik, H., 2000, „Identity, Culture and Confidence in the Global Economy", u Baldachino, G. i Milne, D., ured., *Lessons from the Political Economy of Small Islands*, 56–71, London: Macmillan Press Ltd.

Starc, N., 2024, „Kontekst nisologije", u Vukić, J. i Jurković, M., ured., *Otočnost u suvremenom društvenom kontekstu – pogled u budućnost*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.

Strategija razvoja održivog turizma do 2030. godine, NN 2/2023.

Strategija razvoja turizma Republike Hrvatske do 2020., NN 55/2013.

Šulc, I., 2017, Modificirani razvojni ciklus post-socijalističkih jadranskih otoka: Primjer otoka Mljeta. *Acta turistica*, 29(1), 33–73.

THR Tourism Industry Advisors, Horwath HTL (2023): *Strateški marketinški i operativni plan hrvatskog turizma za razdoblje 2023. – 2027.*

Weber, S., Horak, S. i Mikačić, V., 2001, „Tourism development in the Croatian Adriatic islands", u Ioannides, D., Apostolopoulos, Y. i Sevil, S., ured., *Mediterranean islands and sustainable tourism development. Practices, management and policies*, 171–192, London, New York: Continuum.

Foto: Boris Kačan

Otočna razvojna politika – kopneni početci i stranputice

NENAD STARC I ŽELJKA KORDEJ-DE VILLA

SOCIJALIZAM

Usporedo s razvojem turizma, koji se dokazao kao blagoslov i nevolja, otoci su postupno osvještavani kao predmet razvojne politike. Na blagoslov se pričekalo jer trebalo je nekoliko desetljeća da nositelji socijalističke razvojne politike prestanu slijegati ramenima na spomen otočnih posebnosti. Ne baš spremno, a u ondašnjoj administraciji ni brzo. Sustav se počeo decentralizirati sredinom 70-ih godina 20. stoljeća, a centralno je planiranje olabavljeno, a onda i napušteno još 60-ih tako da je razvojna politika federalnih jedinica postupno nestajala s agende federalnih planerskih institucija. Briga o otocima osim, naravno, one vojne, prepuštena je federalnoj jedinici kojoj su i pripadali, Socijalističkoj Republici Hrvatskoj (SRH). Budući da su se postupno decentralizirale i federalne jedinice, upravljanje razvojem sve je više prepuštano zajednicama općina,[1] a u sve većoj mjeri i samim općinama. Takozvani *društveni planovi* kojima je projiciran gospodarski razvoj i *prostorni planovi* koji su određivali što će se gdje graditi izrađivani su u razvojnim odjelima općinskih uprava, a usvajala su ih općinska vijeća. Na kopnu, gdje su općine bile jedinstvene prostorne cijeline, takav ustroj bio je učinkovit. Učinkovit je bio i u ondašnjih devet otočnih općina s granicama određenim otočnim rubom i okolnim morem.[2] Obalno-otočne općine oblikovane su, međutim, prema kopnenim središtima iz kojih se stoljećima upravljalo otocima[3] tako da je decentralizacija koja je hrvatskim općinama donijela mnoge ingerencije zastala na obali i omogućila centralizaciju upravljanja otocima iz njihovih središta na kopnu. Otoci obalno-otočnih općina mogli su osnivati

[1] Prema Ustavu SRH iz 1974. godine osnovano ih je 11. Otoci su dopali Zajednici općina Rijeka sa sjedištem u Rijeci i Zajednici općina Split (kasnije Zajednica općina Dalmacije) sa sjedištem u Splitu.

[2] Krk, Cres-Lošinj, Pag, Rab, Brač, Korčula, Hvar, Vis i Lastovo.

[3] Zadar, Biograd, Šibenik, Trogir, Split i Dubrovnik.

mjesne zajednice bez ingerencija za upravljanje svojim razvojem. Kao i mnogo puta do tada zanemareno je da je otok sustav koji čine ekosustav otoka, čovjekovo gospodarstvo na njemu i društvena zajednica koja na njemu obitava. Zanemareno je i da iz toga slijedi da otočna zajednica treba imati odlučujuću riječ u tome kako razvojem otoka treba upravljati. Jedino pitanje koje se nije moglo zanemariti bilo je kako održati integritet teritorija i akvatorija SRH, to jest kako povezati otoke s kopnom i, što je uvijek smatrano manje važnim, kako ih povezati međusobno. Za razliku od kopnenih prometnih politika ostalih jugoslavenskih republika prometna politika SRH oduvijek je imala kopnenu i morsku komponentu. Ona morska vođena je s ciljem da se sa svakog naseljenog otoka barem jednom dnevno može stići do kopna i istog dana vratiti kući. Pritom se pokazalo da promjene društveno-gospodarskih sustava, pa i ideologija ne dovode nužno do promjene stava o otocima. I u SRH gotovo je eksplicitno, i svakako nekritički, isticano da je more otočni hendikep koji treba prevladati da bi se riješili ostali razvojni problemi. Stav da su otoci razvojni potencijal, a ne problem, počeo se probijati tek sredinom 80-ih godina 20. stoljeća.

Sredinom 60-ih godina 20. stoljeća jednostavni, grubi sustav kojim se upravljalo centralno, s jasnim ciljevima, prerastao je u takozvani samoupravni socijalizam s mnogo razvojnih aktera koji su na svim razinama vlasti trebali upravljati razvojem i biti dobro vertikalno i horizontalno koordinirani. Sve to je, gotovo paradoksalno, trebalo funkcionirati u još uvijek jednopartijskom političkom sustavu u kojem je Savez komunista uvijek imao zadnju riječ. Partijski funkcioneri, „rukovodioci" u političkom žargonu, nazivali su ga socijalizmom „s ljudskim licem". Tragični obrat tog atributa dogodio se s raspadom Jugoslavije i ratovima koji su uslijedili pogađajući kopno daleko više i teže nego otoke. Ovog puta otoci nisu bili dio bojnog polja i nisu razarani, ali su morali odgoditi svoju punu afirmaciju na polju razvojne politike. Niti pet godina prije no što će još jednom postati skloništa, odložiti bavljenje turizmom i otvoriti hotele izbjeglicama, otoci su, naime, dočekali prve poteze kopnene, još uvijek socijalističke otočne politike koja je, barem deklarativno, uvažila otočne posebnosti. Na republičkoj razini osnovane su i odgovarajuće institucije.

Počelo je 1985. godine kad je na inicijativu Zajednice općina Dalmacije potpisan *Društveni dogovor o politici razvoja jadranskih otoka* koji je imao svoj Odbor za praćenje. Potpisali su ga otočne i obalno-otočne općine, obalno-otočne zajednice općina, sva relevantna javna infrastrukturna poduzeća i Sabor SRH. Iste godine osnovana je i Međuotočna koordinacijska komisija koju su činili 15 predsjednika izvršnih vijeća otočnih i obalno-otočnih općina, dva predsjednika obalno-otočnih Zajednica općina Rijeke i Dalmacije i, što je bilo indikativno, predsjednik Izvršnog vijeća Sabora SRH.[4] Razvojna je strategija upravljanja ukupnim otočnim razvojem koju je trebalo pripremiti i usvojiti na razini SRH, međutim, izostala. Nije teško vidjeti da nositeljima otočne

[4] Izvršno vijeće Sabora SRH po funkciji je odgovaralo današnjoj Vladi RH. Podrobniji opis ustanova socijalističkog samoupravljanja, njihovih funkcija, specifične terminologije, pa i žargona zauzeo bi barem jedno poglavlje knjige.

politike u povojima nije ni trebala. Proračunska sredstva bila su izdvajana, a Međuotočna koordinacijska komisija odlučivala je kako će biti raspoređena po otocima. U posustalom socijalističkom samoupravnom, ali još uvijek jednopartijskom sustavu više se i nije moglo očekivati. Institut društvenog dogovora ukinut je 1990. godine, odmah po osamostaljenju Hrvatske. Otočni društveni dogovor tako je prestao važiti, a njegov Odbor za praćenje i Međuotočna koordinacijska komisija su ugašeni.

Socijalistička se kopnena otočna politika od 1985. do osamostaljenja Hrvatske 1990. uglavnom svodila na odluke o infrastrukturnim ulaganjima. Sredstva su dodjeljivana iz Fonda za nerazvijene (samo za infrastrukturne projekte) i iz povrata dijela poreza na promet koji je obračunavan na osnovi razlike između (većih) troškova prijevoza koje su snosila poduzeća na otoku i (manjih) troškova koje su snosila oduzeća na kopnu.[5] Sredstva iz tih dvaju izvora raspoređivana su na osnovi otočnih kvota koje je s s kriterijima koje bismo danas zvali netransparentnim vagala spomenuta koordinacijska komisija. U vrevi osamostaljenja, promjene vlasti i uspostavljanja novih institucija društveni planovi i planovi socijalističkih javnih poduzeća i izvještaji o njihovu izvršavanju završili su u starom papiru. Preostali su stari svesci *Narodnih novina* s izvještajima o ostvarenju proračuna SRH koji upućuju na to da je u razdoblju od 1985. do 1990. godine na 50-ak naseljenih otoka moglo biti potrošeno do 30 milijuna DM.[6] Tome bi trebalo dodati i danas neuhvatljiva ulaganja javnih infrastrukturnih poduzeća koja su zasebno ulagala u vodoopskrbu otoka, odvodnju, elektrifikaciju, dodatne brodske veze itd.

Usporedo s izgradnjom temelja državne otočne politike koja se vodi s kopna, potreba za usmjeravanjem razvoja otoka na razini lokalne samouprave sagledana je i na nekim otocima. Najdalje se otišlo u Općini Cres-Lošinj koja je u lipnju 1987. godine osnovala razvojnu ustanovu ambicioznog naziva – Centar za razvoj jadranskih otoka. Trebala se baviti posebnostima otočnog razvoja, savjetovati općinare, educirati otočane, prije svega one na malim otocima lošinjskog arhipelaga, okupljati stručnjake i na otoku i na kopnu, naručivati studije. Imao je dvoje zaposlenih koji su se uz pomoć konzultanta iz Ekonomskog instituta u Zagrebu prihvatili posla. Rezultata je bilo na Lošinju i Unijama, ali projekt nije ni izdaleka dopro do svih otoka koje je obuhvatio svojim nazivom. Sredinom 1991. sveo se na jednog zaposlenog i jednog stalnog konzultanta čije je savjete nova vlast u novoosnovanom Gradu Malom Lošinju sve manje uvažavala. Nakon višegodišnjeg vegetiranja Centar je konačno zatvoren početkom rujna 2001.[7] Obrazloženje je bilo slično onom koje je pruženo prilikom zatvaranja brojnih institucija na državnoj razini: institucije starog sustava treba zanemariti, a ako treba, odmijeniti novim, podobnijim.

Kopnena otočna politika nastavljena je i nakon osamostaljenja Hrvatske, ali koordinativno tijelo koje bi odlučivalo o raspodjeli proračunskih sredstava, upravni odjeli, centri i

---

[5] Naziv poduzeće izbačen je iz upotrebe još sredinom 70-ih godina 20. stoljeća. Ustav SFRJ iz 1973. uveo je radne organizacije – RO – koje su se mogle dijeliti na osnovne organizacije udruženog rada – OOUR.

[6] Godine 2002., pred prelazak na EUR, 1 EUR razmjenjivao se za 1,95583 DM.

[7] Datumi osnivanja i gašenja preuzeti su iz radne knjižice prve i posljednje zaposlenice Centra.

slične institucije koje su se bavile otocima nisu obnavljane. Time je u dobroj mjeri otklonjena lokalna i subregionalna komponenta zatečene socijalističke politike čije su dokumente novi službenici zatekli u rasturenim uredima raspuštenih socijalističkih institucija. O financiranju i pokretanju otočnih, i dalje uglavnom infrastrukturnih projekata počelo se brinuti samo jedno ministarstvo.

TRANZICIJA

Vlasti osamostaljene Republike Hrvatske na vodeća su mjesta dovele nove ljude, ali nisu otjerale njima podređene djelatnike raspuštenih socijalističkih institucija. U prosincu 1990. dobili su rok od šest mjeseci da odluče kamo će. Većina je odlučila ostati u državnoj upravi što im je omogućeno. Jedan od djelatnika Zajednice općina Dalmacije iz koje su 1980. dolazile inicijative za zasnivanje otočne politike tako je početkom svibnja 1991. zasnovao radni odnos s Ministastvom pomorstva.[8] Posao je zadržalo i ono malo djelatnika koji su radili na otočnim poslovima, a na okupu je samoinicijativno ostalo i nešto vanjskih konzultanata. Ni jednih ni drugih nije bilo mnogo, na kraju samo dvojica, ali iskustva je bilo dovoljno, a promjena vlasti i rat očito nisu umanjili intrinzični motiv za bavljenje otocima.[9] U vrevi hodnika novih ministarstava i vlade, uoči Domovinskog rata koji samo što nije buknuo, upustili su se u posao koji u nekim drugim, sređenijim vremenima ne bi imao izgleda: obilaziti, lobirati, uvjeravati da su otoci posebni i da trebamo i posebnu otočnu razvojnu politiku. U to vrijeme ubrzano se radilo i na novom ustavu i bilo je dovoljno poznanstvo s jednim od savjetnika predsjednika Republike da se upriliči sastanak na temu otoka i ustava. Ostao je u pamćenju:

> *Našli smo se u rezidenciji, gore u Visokoj ulici, u hodniku, saslušao je prijedlog, onako s nogu, i počeo iz džepova vaditi papire, sve iskrižane, puno plavih i crvenih strelica, jedni inicijali ovdje, drugi ondje. Poslagao ih je na jednoj komodi i preletio pogledom. To ćemo ovdje, rekao je, upisao par riječi u jedan od članaka, ispričao se što žuri i odjurio niz hodnik. Usput je rekao kako se traži ime za hrvatski novac i kako je predložio da se zove Jadran koji bi se sitnio u 100 otoka. Tek tada sam osvijestio da otoci ulaze u Ustav. Novac nije nazvan po moru i otocima ali postigli smo što smo htjeli. Imali smo čime mahati pred nosom svima koji su odmahivali rukom na pomen otočne politike.*
> (konzultant tadašnjeg Ministarstva pomorstva (2024)).

[8] Datum je preuzet iz radne knjižice djelatnika.

[9] Intrinzični motiv bavljenja i brige o otocima očito je jedna od mnogih komponenti otočnosti i zaslužuje više pažnje no što ovdje ima mjesta. U izgradnji hrvatske otočne politike pokazalo se da taj motiv imaju i otočani i mnogi ljudi s kopna. Pokazalo se i da ima nemalo otočana koji ga nemaju.

Na nacrtu ustava radili su mnogi i mijenjan je i nadopunjavan iz dana u dan, ali otoke nitko ni jednom nije doveo u pitanje. Ustav Republike Hrvatske, poznat kao božićni, donesen je 22. prosinca 1990. godine. U članku 52. odonda stoji:

> *More, morska obala, otoci… i druga prirodna bogatstva … za koje je zakonom određeno da su od interesa za Republiku Hrvatsku imaju njezinu osobitu zaštitu.* ***Zakonom*** *se određuje način na koji dobra od interesa za Republiku Hrvatsku mogu upotrebljavati i iskorištavati ovlaštenici prava na njima i njihovi vlasnici, te naknada za ograničenja kojima su podvrgnuti.*

Sljedeći potez koji je trebalo povući činio se težim, a ispostavio se gotovo jednako lakim. Lako ga se prisjetiti:

> *U to vrijeme bio sam djelatnik Ministarstva pomorstva. Živio sam više u Zagrebu nego u Splitu, nastanio se kod prijatelja. Iz dana u dan smo smišljali kako dalje, koji je sljedeći korak. Ne sjećam se točno datuma, jesen je bila 1991, jutro, našli smo se u kavani Dubrovnik i odlučili da treba obavijestiti ministra da u Malom Lošinju postoji Centar za razvoj otoka i da tako nešto treba zasnovati u ministarstvu, po mogućnosti onom koje se bavi morem. Uspio sam doći do ministra već sutradan, to se onda moglo, i pristao je. Pokušajte tako nešto danas, stići ćete do portira, možda sekretarice, ne dalje. A lijepo je izgledalo u onoj križaljci podjele poslova u ministarstvu: uprava ova, uprava ona, a uz njih Centar za razvoj otoka. Od svibnja 1993. do kraja studenog 1994. bio sam mu i v. d. voditelja. Štošta smo napravili.*
>
> (djelatnik Ministarstva pomorstva od sredine 1991. do kraja 1994. (2024)).

Centar za razvitak otoka počeo je s radom početkom 1992. godine, u mandatu treće Vlade Republike Hrvatske, a pred jedinim djelatnikom, onim koji je nagovarao ministra, bilo je mnogo posla. Ministarstvo je učinilo i korak više i u ožujku 1994. osnovalo Otočno vijeće tako da se činilo da je uspostava nove, bolje otočne razvojne politike samo pitanje vremena. Euforija je, međutim, brzo splasnula. Vijeće je odradilo osnivački sastanak i više se nije okupljalo,[10] pa su na pitanje kako upravljati razvojem otoka pokušali odgovoriti jedan djelatnik i nekolicina vanjskih konzultanata, pogonjenih spomenutim intrinzičnim motivom.

Možda je neprilično reći „ostalo je povijest", ali osnova je otočne razvojne politike unatoč vijeću kratkog vijeka ovime bila uspostavljena. Daljnji su koraci bili teži što se tiče truda koji je trebalo uložiti, ali su bili mnogo lakši što se tiče komunikacije s ostalim ministarstvima i javnim poduzećima. Da je briga o otocima konačno institucionalizirana, potvrdilo se 1994., pred kraj Domovinskog rata, kad je Centar za razvitak otoka premješten u novoosnovano Ministarstvo razvitka i obnove i ubrzo promoviran u Upravu za otoke s pomoćnikom ministra na čelu. Novo ministarstvo imalo je znatno veći proračun, a u

[10] Na inicijalnom i jedinom sastanku čulo se da su otoci naši dragulji. Tepanja se odonda množe. Osim dragulja u upotrebi su *1.000 ljepotica na Jadranu*, *smaragdi u plavom* i *niska najljepših otoka na svijetu*.

sastavu je imalo i Upravu za znanstveno-stručna istraživanja i programe koja je, uz ostalo, pripremala nacionalne razvojne dokumente. Tako se ukazala prilika za izradu nacionalnog razvojnog dokumenta za otoke koja je iskorištena i bez lobiranja i nagovaranja. U ministarstvu koje se brinulo o razvoju našao se, naime, netko tko se ozbiljno prihvatio posla:

> *Na PMF-u Zagrebu organizirali su raspravu o otocima i pozvali me da održim nešto kao uvodno izlaganje. Odazvao sam se, naravno; mala dvorana, učionica zapravo, dupke puna, burna rasprava, treba ovo, trebalo bi ono. Na kraju, kad su se svi razišli prišla mi je elegantna gospođa, zapamtio sam svijetle vesele oči. Predstavila se kao pomoćnica ministra razvitka i obnove i pitala bi li se prihvatio izrade nacionalnog programa razvitka otoka. Onako, bez puno uvoda, u ono vrijeme to nije trebalo, sve je bilo lakše razumjeti nego danas. Koliko se sjećam, pristao sam prije no što je dovršila rečenicu.*
> (konzultant tadašnjeg Ministarstva razvitka i obnove (2024)).

Izrada programa počela je 1995. godine. U proljeće 1995. Ministarstvo razvitka i obnove osnovalo je Vijeće za razvitak otoka od 25 članova od kojih se desetak prihvatilo posla (dvojica-trojica još su bili članovi zamrlog Otočnog vijeća iz 1994.). Prvi problem na koji su naišli bili su „skriveni" podatci jer otočnih i obalno-otočnih općina više nije bilo 14, nego četrdesetak, ubrzo i pedesetak. Neke nove općine već su se bile ustrojile, a neke su još uvijek rješavale hrpu administrativnih problema uglavnom zato što su veći otoci bili prošarani s više općina i gradova, a manji su i dalje pripadali općinama na obali ili na nekom većem otoku i tako u novi sustav donijeli stare probleme. Službena je statistika kao i prije prikupljala podatke do razine općine ne mareći o daljnjem raščlanjivanju pa su podatci o manjim otocima ostajali skriveni. Vijeće je uvidjelo da se radi o kroničnom problemu (Državni zavod za statistiku nije ga riješio do danas) i da će analiza silom prilika biti nepotpuna. Posao je ipak obavljen: krajem 1996., nakon mnogobrojnih obilazaka otoka i institucija koje bi se na ovaj ili onaj način trebale brinuti o njima, ona su desetorica pod paskom pomoćnice ministra pripremila nacrt Nacionalnog programa razvitka otoka (NPRO). Hrvatski državni sabor donio ga je u veljači 1997.

NACIONALNI PROGRAM RAZVITKA OTOKA

Nacionalni program razvitka otoka (NPRO) bio je sveobuhvatni, pa i inspirativni razvojni dokument koji je nakon prikaza stanja na otocima popisao otočne komparativne prednosti, procijenio ograničavajuće faktore i ocijenio da su „otoci na razvojnom raskrižju. Mogu poći putem održivog razvitka i konačno postati posebnim i privlačnim mjestom ulaganja i života. Mogu poći i stranputicom brza i nerazumna iskorištavanja što će ih nepovratno odvesti u siromaštvo i dugoročno ostaviti na margini hrvatskih i sredozemnih gospodarskih tokova (…)" (Starc *et al.*, 1997: 71).

Prvi put na Jadranu, u jednom otočnom razvojnom dokumentu navedena su načela prema kojima treba upravljati otočnim razvojem. Iz toga su izvedeni i razvojni ciljevi.

Navedeno je šest načela (Starc *et al.*, 1997: 78–80):

1. *Otoci su razvojno jednakopravni dijelovi Hrvatske.* Sva mjesta i područja Hrvatske, pa tako i otoci, zaslužuju jednaku početnu razvojnu pažnju i brigu.
2. *Otok je sustav* koji čine ekosustav otoka, čovjekovo gospodarstvo na njemu te društvena zajednica koja na njemu obitava. Otok se tako nadaje kao sustav kojim se uspješno upravlja samo u cijelosti.
3. *Održivo i potpuno korištenje otočnog bogatstva.* Otoci se, zahvaljujući svojim komparativnim razvojnim prednostima, mogu čuvati i očuvati samo ako se koriste u cijelosti i održivo. Svako djelomično i u nekom od svojih oblika neodrživo korištenje otočnog potencijala prijeti poremećajima otočnog sustava i vodi suboptimalnom korištenju, a u konačnici i njegovu fatalnom potpunom iskorištenju.
4. *Otok je razvojna zajednica* čiji je razvoj prvotna briga otočana. Na državnoj i županijskoj razini osiguravaju se tek potrebni institucionalni uvjeti i uključivanje u nacionalne infrastrukturne i suprastrukturne sustave.
5. *Aktivna uloga državne i županijske uprave te lokalne samouprave u otočnom razvitku.* Na otocima koji zahtijevaju revitalizaciju država mora nastupati kao posebni poduzetnik koji sa stajališta razvoja cijelog otoka ulaže u infrastrukturu i suprastrukturu, poziva i usmjerava ostale poduzetnike na održivi razvoj i zaprečava ulaganja u neodrživi.
6. *Kontinuitet upravljanja razvitkom otoka.* Nositelji otočne razvojne politike trebaju odabirati, koristiti i mijenjati razvojne instrumente kojima će korisnike otočnih resursa dugoročno i kratkoročno usmjeravati prema potpunom i održivom korištenju.

Iz tih načela izvedeni su ciljevi upravljanja otočnim razvojem, a zatim i konkretni poslovi i zadaće kojih se trebaju prihvatiti odgovarajuće državne i županijske institucije. Navedeno je osam osnovnih ciljeva (Starc *et al.*, 1997: 78–80):

1. *Održivi razvitak* osnovni je cilj i svrha upravljanja otočnim sustavom. Određen je kao stalno i potpuno, gospodarski, ekološki, tehnološki i društveno održivo korištenje otočnog potencijala.
2. *Društveno zadovoljavajuća naseljenost* koja je postignuta kad otočani brojem, dobnom, spolnom i kvalifikacijskom strukturom te načinom i standardom života tvore zajednicu koja je dovoljno privlačna da trajno zadržava svoje članove i privlači nove i koja se tako može reproducirati bez izravnih mjera državne razvojne politike.
3. *Ostanak sadašnjeg stanovništva, poticaji obiteljima da imaju više djece i povratak prvenstveno mlađeg, radno aktivnog stanovništva* demografski su ciljevi otočnog razvoja, u svemu usuglašeni s ciljem društveno zadovoljavajuće naseljenosti otoka.
4. *Izjednačavanje uvjeta otočnih ulaganja s uvjetima u kojima se ulaže na hrvatskom kopnu,* srednjoročni je cilj upravljanja otočnim razvojem. Odnosi se na gospodarstvo, ali i na javni standard i uopće na otočnu svakodnevicu koja ulaganja na otoku danas čini neprivlačnima. Cilj će biti postignut kad vodoopskrba, odvodnja i odlaganje otpada dosegnu razinu postignutu u urbaniziranim područjima Hrvatske, kad budu tehnološki opremljeni prema europskim standardima zaštite okoliša i

kad se ulagači i novi otočani budu mogli koristiti zdravstvenim, školskim i drugim uslugama približno dobro kao na kopnu.

5. *Što raznovrsnija struktura otočnog gospodarstva*. Što u svojoj strukturi bude imalo više djelatnosti, a unutar djelatnosti više proizvodnih jedinica, otočno će gospodarstvo lakše prebrođivati padove i uspone potražnje za otočnim proizvodima.
6. *Polivalentnost otočnog domaćinstva*, osnovne jedinice otočnoga gospodarstva. Što je više djelatnosti kojima se njegovi članovi bave, domaćinstvo je gospodarski i mikrosocijalno stabilnije. Isto vrijedi i za otočna poduzeća i zadruge i ostale moguće oblike gospodarskog organiziranja na otoku.
7. *Potpuna fizička dostupnost otočnih potencijala*. Dostupnost je cilj, ali i uvjet upravljanja jer se razvojne mjere mogu suvislo formulirati i uspješno provoditi tek onda kad otočno poljoprivredno zemljište i ostali prostor koji se rabi u druge proizvodne ili potrošne svrhe budu pokriveni mrežom putova kojima će se moći prevoziti ljudi i potrebna oprema.
8. *Dostupnost otočnih vrijednosti u pravnom prometu*. Bit će ostvarena kad nekretnine budu pravilno uknjižene, međe obilježene, a vlasništvo ili barem pravo korištenja nesporno, dakle kad promet nekretninama na cijelom otočnom prostoru bude pravno moguć.

Načela i ciljevi NPRO-a činili su osnovu poslova i zadaća koje je trebalo pokrenuti i tako konačno otvoriti vrata otočnoj razvojnoj politici. Početni posao bio je donošenje zakona o otocima koji je trebalo predložiti i kasnije provoditi Ministarstvo razvitka i obnove. Ministarstvo razvitka i obnove nakon toga trebalo je pripremiti 26 programa održivog razvoja otoka (PORO) i 19 državnih programa razvitka otoka (DPRO). PORO je trebao odrediti društveno-ekonomski razvoj 26 otoka i otočnih skupina, od istarskih otoka do Elafita. DPRO je određen sektorski; nije se trebao baviti pojedinim otocima, nego pojedinim javnim uslugama koje je trebalo osigurati na razini arhipelaga.

Izrađivači NPRO-a već su na samom početku vidjeli da je načela i ciljeve lakše odrediti nego sam predmet programa. U pitanju, naime, nije bio otok, nego *otočni prostor*, to jest otok i njegovo veće ili manje okolno more. Otočna je povijest ovdje ukazivala na priobalne otoke kao što su Pag ili Krk čije obalno more nije veliko, ali i na Lastovo i Vis čiji akvatorij seže do granice hrvatskog teritorijalnog mora i površinom daleko nadmašuje same otoke. Trebalo je, dakle, odrediti i koliko se Program treba pružiti u more, a možda i u kopno. Priobalni otoci Jadrana su, usto, umnogome slični poluotocima i granicu nije lako povući. Program se tako proširio i na kopno: „U otoke treba ubrojiti i 62 km dugi poluotok Pelješac koji se s površinom od 348 km^2 pruža u more u istom smjeru kao i okolni južnodalmatinski otoci. Pelješac je iste građe kao i otoci, smješten je u istom klimatu, a biljni i životinjski svijet je sličniji otočnom nego onom u kopnenom zaleđu." (Starc *et al*., 1997: 8). Na pitanje otočnog mora odgovoreno je načelno: „Otočno upravljanje i njegovi ciljevi ne iscrpljuju se na otočnom kopnu. Šire se na more i podmorje oko otoka, dakle na pomorsko dobro, tradicionalni prostor otočnoga života i privređivanja u kojem otočani ne smiju moći manje, nego što su oduvijek, običajno

mogli i smjeli." (Starc *et al.*, 1997: 80). Iako se takvom određenju otočnog prostora mogu naći mnoge zamjerke, bilo je dovoljno za izvođenje načela, ciljeva, a zatim i poslova i zadaća državnoj i županijskoj upravi i lokalnoj samoupravi.

ZAKON O OTOCIMA

Česti sastanci po ministarstvima i javnim poduzećima smještenim uglavnom u Zagrebu uvjerili su izrađivače Programa da su jasna načela i ciljevi i iz njih izvedeni poslovi i zadaće dovoljni za formuliranje, ali ne i za pokretanje otočne razvojne politike. Stoga se na prvom mjestu našla zadaća iz NPRO-a koja se činila najpotrebnijom, pa i najhitnijom: donijeti zakon koji će brigu o otočnom razvoju podići na najvišu moguću razinu obvezatnosti. Budući da su odgovorni u Ministarstvu smatrali da takvo što može pričekati, nije bilo druge nego obratiti se oporbi:

> *Bili smo, kako se to kaže, u niskom startu, bogme i u visokom raspoloženju, mislili smo da ćemo odmah po donesenom Programu početi pisati nacrt zakona. U Ministarstvu su nam rekli da će nas zvati kad bude potrebno. Prošao je prvi tjedan, pa drugi, pa mjesec dana, vidjeli smo da ćemo se načekati. I rodila se ideja: predložimo oporbi da predloži Zakon o otocima. Nazvali smo jednog oporbenog saborskog zastupnika, do oporbe je uvijek lakše doći nego do onih na vlasti, i zakazali sastanak. Našli smo se, odmah je pristao i usput rekao da će se tako prikupiti pokoji politički poen. Imali su pripremljen nacrt Zakona o brdsko-planinskim područjima pa su ga malo prepravili, znate ono, find: brdo – replace: otoci.* (konzultant tadašnjeg Ministarstva razvitka i obnove (2024)).

Ni mjesec dana nakon sastanka tri su oporbena zastupnika Hrvatskom državnom saboru predložila nacrt Zakona o otocima. Vijest je začas stigla do onih do kojih je i trebala i u Ministarstvu u kojem je izrađivan NPRO procijenili su da nije uputno i dalje čekati. Zazvonili su telefoni i preostalih dvoje-troje aktivnih iz Vijeća za razvitak otoka je, čineći se nevještima, prihvatilo novu zadaću. S NPRO-om u ruci trebalo je izraditi još jedan nacrt otočnog zakona. U jesen 1998. godine u Saboru se tako dogodilo nešto neuobičajeno: na klupama su se našla dva prijedloga nacrta istog zakona. Oporba nije imala dovoljno ruku pa je prevladao onaj Ministarstva razvitka i obnove. Uz posebnu napomenu da smo u tome treći u svijetu, odmah iza Japana i Finske, Hrvatski državni sabor donio je Zakon o otocima 26. ožujka 1999. godine. Stupio je na snagu 1. travnja (NN 34/1999).

Ministarstvo razvitka i obnove bilo je određeno kao provoditelj zakona pa je prema očekivanju za sve bila nadležna tek osnovana Uprava za otoke, a sve što je ona trebala raditi bilo je već nabrojeno u NPRO-u. Pritom se trebalo voditi i podjelom otoka navedenom u Zakonu o otocima. Uobičajene geografske podjele koje ne vode računa o razvijenosti nisu se pokazale svrsishodnim pa je Zakon podijelio otoke u samo dvije skupine:

- 44 nedovoljno razvijena nastanjena ili povremeno nastanjena otoka
- svi nastanjeni otoci koji nisu razvrstani u prvu skupinu i poluotok Pelješac.

U prvoj skupini našli su se redom svi mali otoci, ali i Vis i Lastovo koji su zbog svoje strateške izoliranosti zaostajali za drugim većim otocima. Rasprava o tome koliko velik smije biti otok da bi ga se smatralo malim, vodila se još tijekom izrade NPRO-a i, kao ni mnoge druge, nije privedena kraju. Dogovoreno je tek da, u Jadranu, otoke veličine do 25 km^2 i s ne više od 250 stanovnika treba smatrati malima.[11]

Programi održivog razvoja otoka i otočnih skupina, koje je slijedom NPRO-a naložio Zakon o otocima, trebali su odrediti ukupni razvoj svakog naseljenog otoka. Trebali su pokriti sve djelatnosti koje se na otoku / skupini otoka odvijaju i predlagati aktivnosti i projekte u koje se treba upustiti. Izradu je imala pokrenuti i financirati tek osnovana Uprava za otoke s pomoćnikom ministra na čelu. Tri godine po donošenju Zakona donesena je i Uredba o sadržaju i metodologiji izrade PORO-a (NN 94/2002) koja je nalagala participaciju svih otočnih razvojnih dionika i donošenje konkretnih mjera s prijedlogom izvora financiranja.

Državni programi razvoja otoka koji su se slijedom NPRO-a također našli u Zakonu trebali su se pozabaviti pojedinim infrastrukturnim sektorima i društvenim djelatnostima na svim otocima. Zakon je uza sve to odredio i Otočni godišnji program (OGP) koji je Sabor trebao donositi jednom godišnje prilikom usvajanja proračuna za sljedeću godinu. U OGP-u su se trebali naći svi projekti iz programa održivog razvoja otoka i državnih programa koje je sljedeće godine trebalo financirati iz državnog proračuna. OGP je trebao ukloniti eventualna preklapanja i uskladiti državna izdvajanja za otoke. Sabor bi tako dobio instrument za vođenje otočne razvojne politike koja je imala u to vrijeme već udomaćene obje zahtijevane komponente, onu odozdo (*bottom up*) i onu odozgo (*top down*). OGP je trebala pripremati Uprava za otoke uz napomenu da im je Sabor prištedio dio posla. Tri otočna nacionalna parka, Brijuni, Kornati i Mljet, ostala su, naime, izvan Zakona jer njihove uprave određuje Ministarstvo okoliša, a Plan upravljanja i Prostorni plan parka donosi Sabor bez sudjelovanja otočnih općina i gradova unutar parka.

NOVO TISUĆLJEĆE

Donošenjem NPRO-a i Zakona o otocima, uspostavom Uprave za otoke u novoosnovanom Ministarstvu razvitka i obnove i ustanovljavanjem otočne stavke u državnom proračunu završilo je razdoblje romantizma u politici razvoja hrvatskih otoka. U novom tisućljeću više nije bilo mjesta za otočne zaljubljenike ma kako bili intrinzično motivirani; vrijeme kad se na komodama predsjedničke rezidencije moglo mijenjati nacrt Ustava, bilo je za nama.

[11] Rasprava o tome nije privedena kraju ni u nesološkoj literaturi. Procjene gornje granice preko koje otok više nije malen kreću se od 100 do 10.000 km^2. Procjene gornje granice broja otočana na malom otoku kreću se od 100 do 500.000. Više o tome u Uvodu.

Razdoblje realizma koje je uslijedilo i traje do danas moglo se naslutiti još u vrijeme izrade nacrta Zakona o otocima. Izrađivan je u ondašnjoj Upravi za znanstveno-stručna istraživanja i programe uz pomoć preostalih romantičara, ali ne i u Upravi za otoke. Djelatnici obiju uprava radili su pod istim krovom i sretali se na kavi, ali suradnje nije bilo. Uprava za otoke nije marila za zakon, ali se itekako brinula o proračunskoj stavci za otoke i okrenula se djelatnosti u kojoj se osjećala najbolje: raspoređivanju proračunskih sredstava po otocima, ugovaranju izvođača radova i paženju da do kraja godine sve bude potrošeno. Upravi s takvim razumijevanjem svog posla trebala je pokoja, uglavnom usmena smjernica s viših upravnih i političkih razina, ali ne i konzultanti koji su nekoliko godina ranije osmislili otočnu razvojnu politiku. Od početka je bilo jasno da se motivi ravnatelja Uprave za otoke znatno razlikuju od onih intrinzičnih koje su konzultanti donijeli u Upravu u kojoj je pripremljen Zakon o otocima.

Prisvajajući diskrecijsko pravo raspodjele proračunskih sredstava, Uprava za otoke nije ni izdaleka riješila sve probleme provedbe Zakona o otocima. Složenost vođenja otočne razvojne politike pokazala se kad je trebalo početi ispunjavati odredbu iz članka 39.: „Ministarstvo razvitka i obnove nadzire provedbu Nacionalnoga programa i ovoga Zakona." Da je to glavni posao Uprave za otoke, bilo je jasno već tijekom pripreme nacrta Zakona. Bilo je jasno i da zbog velikog broja razvojnih aktera koji djeluju na otocima ili djeluju na otoke s kopna, Uprava ne može, a i ne treba biti jedini nositelj otočne razvojne politike na državnoj razini. Do nje je bilo povezati i koordinirati ostale aktere, pratiti ih i vrednovati što rade.

Zakon je, s druge strane, odredio poslove koje je Uprava trebala odraditi samostalno. Najvažniji je bio izrada 26 programa održivog razvitka otoka. Ugovarani su i izrađivani od 2003. do 2005., neki brže, neki sporije. Zakon je slijedom NPRO-a odredio da ih trebaju usvojiti otočni gradovi i općine i Vlada RH da bi se postigla vertikalna koordinacija i ostvarile pretpostavke uspješne izrade Otočnog godišnjeg programa. Osma je Vlada RH, međutim, na svojoj posljednjoj sjednici 21. studenoga 2003. usvojila samo PORO otoka Šolte za razdoblje od 2004. do 2007. godine. U zapisniku je navedeno da program sadržava projekte i mjere koji se odnose na gospodarstvo, zaštitu okoliša, društvene djelatnosti, općinsku samoupravu, državnu upravu i javna poduzeća.[12] Vlada koja ju je naslijedila nije se bavila PORO-om, a nisu se odazvali ni otočni gradovi i općine. To se pokazalo presudnim jer je PORO izrađivan za otoke, a ne za pojedinačne otočne jedinice lokalne samouprave pa je mogao biti lako usvojen samo na otocima s jednom općinom.[13] Na Krku, na primjer, koji ima šest JLS-a ili na Braču koji ih ima osam, pa i na otocima koji imaju samo dva JLS-a, to se pokazalo neizvedivim. Što se tiče 19 državnih programa, zapelo je već u izradi. Budući da je riječ o sektorskim programima, na poslu se trebalo naći 16

[12] Priopćenje sa zatvorene sjednice Vlade. Dostupno na https://vlada.gov.hr/75-zatvorena-sjednica-vlade-republike-hrvatske/353?lang=lv.

[13] Mali Lošinj, Cres, Vir, Dugi otok, Šolta, Lastovo i Mljet.

ministarstva i javnih poduzeća koje je Uprava za otoke mogla tek poticati i upozoravati na provedbu Zakona. Donošeni su sporo, a neki su i odbačeni. Toj obvezi iz Zakona nije nikad udovoljeno u cijelosti.

Primjedbe, tu i tamo i kritike upućivane pojedinim ministarstvima i javnim poduzećima često su nailazile na odgovor koji je samo potvrđivao nebrigu o otočnim posebnostima. Izrađujemo svoje programe i planove za cijelu Hrvatsku koje usvaja Vlada RH, ako treba i Sabor, i uvijek obuhvaćamo i otoke, odgovarali bi prozvani. Da se otočne posebnosti ipak mogu uvažiti i izdvojiti u planskim dokumentima, pokazala je, čini se, samo Državna geodetska uprava. Njezin je ravnatelj jednog jutra u travnju 1999. godine, desetak dana po donošenju Zakona o otocima, došao na posao, pregledao *Narodne novine* broj 34/1999 koje su ga čekale na stolu i vidio da ima posla. Sazvao je suradnike, raspodijelio zadaće i Državni program uređenja posjedovne i vlasničkopravne evidencije (katastar, zemljišne knjige) na otocima iz članaka 27., 28. i 29. Zakona o otocima pojavio se 20. siječnja 2000. u *Narodnim novinama* 7/2000. Sadržavao je sve što treba: pregled i ocjenu postojećeg stanja po obalno-otočnim županijama, faze i rokove uređenja katastra i zemljišnih knjiga, nositelje provedbe programa i odredbe o financiranju s konkretnim iznosima. Ostali državni programi nisu bili te sreće. Nešto što su ministarstva, razne uprave i javna poduzeća koja provode zakone države kojoj pripadaju trebala učiniti 19 puta u roku zadanom jednim od tih zakona, na vrijeme je učinjeno samo u jednom slučaju. Državna geodetska uprava vjerojatno nije očekivala da će proizvesti presedan.

Prvih godina provedbe Zakona Uprava je u svojim izvješćima odgađala Otočni godišnji program i najavljivala ga u sljedećoj godini. Ubrzo je prestala i s time jer je bilo jasno da unatoč zahtjevima i upozorenjima neće moći prikupiti ulazne podatke i da od OGP-a treba odustati. Članak 30. Zakona o otocima ostao je tako neproveden. Hvaljen kao prvi zakon koji se brine o otocima i usto jedan od rijetkih zasnovanih na prethodno izrađenom programu, imao je još teško provedivih, pa i neprovedivih članaka. Pokazao se prezahtjevnim za postojeći institucionalni kapacitet državne uprave iako je izrada PORO-a pokazala da je moguće okupiti dovoljno stručnjaka koji poznaju suvremenu razvojnu metodologiju i znaju pripremati razvojne dokumente. Takvih stručnjaka bilo je i u javnim poduzećima, stoga se izostanak državnih programa ne može pripisati neznanju, već nedovoljnoj spremnosti za horizontalnom suradnjom ministarstava i javnih poduzeća. S druge strane, Uprava za otoke imala je zakonske ovlasti da koordinira, pa i ocjenjuje ostale dionike, ali ih nije mogla ni na što prisiliti. Objedinjavanje 26 programa održivog razvoja otoka i 19 državnih programa u koherentnu kopnenu otočnu razvojnu politiku tako je izostalo.

Život je, međutim, išao dalje. Mnoga ministarstva i javna poduzeća nastavila su trošiti svoje stavke u državnom proračunu i raditi što su radila i prije donošenje Zakona: održavala su infrastrukturu i gradila novu, prevozila otočane do kopna i natrag, brinula se o otočnom zdravstvu, školstvu itd., svatko prema svom razumijevanju otočnih potreba i u skladu sa svojim planovima. Zakon koji je sve to trebao uskladiti provodio se tek ma-

njim dijelom, a oporbi koja je u međuvremenu došla na vlast više nije bilo do skupljanja političkih poena; rezultata je bilo, gradile su se ceste, nova pristaništa itd. i to im nitko nije mogao zamjeriti. Malo tko se, međutim, pitao koje i kakve razvojne *ishode i učinke* proizvodi trošenje otočne proračunske stavke.

Prisvojivši diskrecijsko pravo raspodjeljivanja proračunskih sredstava, Uprava za otoke imala je slobodne ruke u odlučivanju gdje će se i na što trošiti otočna proračunska stavka. Navodna legitimnost takvog baratanja državnim novcem osiguravana je na način mnogo jednostavniji od onog predviđenog NPRO-om i Zakonom. Otočne bi se načelnike i gradonačelnike s vremena na vrijeme, najmanje jednom godišnje, službeno pitalo što otoku treba i što su im prioriteti. Svi su spremno odgovarali, neki su čak vadili iz ormara nikad usvojeni PORO i tražili što da predlože. U Upravu su tako pristizali projekti i procjene troškova koji su, zbrojeni, redovito premašivali raspoloživu proračunsku stavku. Kad bi se nakupili, u Ministarstvu bi se u užem krugu odmjeravalo koliko se kome može dati, uglavnom prema kriterijima koji u političkom žargonu imaju atribut „netransparentni", a načelnici i gradonačelnici koji te godine nisu ništa dobili, namještali su projektne zahtjeve i procjene očekujući sljedeći krug pitanja i odgovora. Otoci su tako po drugi put doživjeli da onima koji na kopnu odlučuju o financiranju njihova razvoja ne trebaju programi. Proračunska se sredstva izdvajaju, a postoji i tijelo koje odlučuje kako će biti raspoređena. Nakon prokazanog socijalizma pokazalo se da su i u tranzicijskom demokratskom višepartijskom sustavu takav pristup i praksa dovoljni. Red je donekle uveden 2002. godine, nakon donošenja Zakona o javnoj nabavi 24. prosinca 2001. (NN 117/2001). Od tada se raspisuju natječaji i javni pozivi.

Ne treba čuditi zašto su prvih godina nakon uvođenja otočne stavke u državni proračun otočani uglavnom šutke prihvaćali razvojnu politiku s toliko nejasnoća. Na hrvatskom je otočju, naime, malo što jednostavno. Nekadašnjih devet otočnih i šest obalno-otočnih općina ukinuto je još 1992. novim zakonima o lokalnoj i regionalnoj samoupravi (NN 90/1992), a glomazne socijalističke općine tada su i kasnijim izmjenama i dopunama konačno podijeljene na 51 otočnu i osam obalno-otočnih jedinica lokalne samouprave (JLS). Otoke je tako dobilo sedam županija, a Ličko-senjskoj i Zadarskoj pripalo je po pola Paga. Jedan JLS imaju četiri otoka (otoci Općine Vir, Šolta, Lastovo i Mljet), 42 JLS-a obuhvaća samo dio otoka (2 – 8 JLS-a na istom otoku), a pet višeotočnih JLS-a obuhvaća jedan veći i okolne male otoke na kojima službena statistika vodi barem jedno naselje (gradovi Mali Lošinj i Komiža i općine Preko, Sali i Murter-Kornati). Osam obalno-otočnih JLS-a imaju sjedište na kopnu, a obuhvaćaju i male otoke na kojima postoje statistički evidentirana naselja. Državni zavod za statistiku (DZS) pritom kasni, ponekad i dva desetljeća. Ljetopisi DZS-a izvještavaju o pokojem naseljenom malom otoku na kojem već već odavna nema nikog, a otoke na kojima su izgrađene vikendice i ima stalnih stanovnika, vode kao nenaseljene. Tako upravno posloženi JLS-i u dobroj mjeri odražavaju povijesnu orijentaciju priobalnih otoka prema kopnu i slabe međusobne veze. Među njima ističe se dalmatinski otok

Čiovo. Od grada Trogira na kopnu dijeli ga tjesnac od petstotinjak metara preko kojeg su izgrađena dva mosta. Otok ima 29 km^2 i oko 6000 stanovnika, a upravno je ustrojen tako da trećina pripada Gradu Trogiru, trećina Gradu Splitu, a preostala trećina Općini Okrug na samom otoku. Na otoku koji se, kako čitamo u NPRO-a iz 1997., „nadaje kao sustav kojim se uspješno upravlja samo u cijelosti", provode se tri prostorna plana, dva gradska i jedan općinski razvojni program i otočne odredbe razvojne strategije Splitsko-dalmatinske županije. Prema Zakonu o turizmu, od 2024. svaka općina i grad morat će izraditi Plan turističke destinacije pa će ih gradovi Zadar, Split, Dubrovnik itd. imati po jedan, a Čiovo tri. Kako, nadalje, Split i Trogir spadaju i u urbanu aglomeraciju Splita, na dvije trećine otoka provodi se i Strategija razvoja Urbane aglomeracije Split. Ta strategija bolje od ostalih pokazuje na kakve probleme nailaze strateški planeri kad s kopna treba prijeći na otok. Jedan od kriterija za uvrštavanje nekog mjesta u urbanu aglomeraciju broj je njegovih stanovnika koji radnim danom ujutro putuju u središte aglomeracije na posao i popodne se vraćaju kući. Statistički se vode kao dnevni migranti i ako ih u ukupno zaposlenima u mjestu u koje se vraćaju svako popodne ima barem 30 %, mjesto će ući u aglomeraciju. Ako ih putuje manje od 30 %, a mjesto ima između 10.000 i 35.000 stanovnika, Zakon o regionalnom razvoju RH (NN 147/2014, 123/2017 i 118/2018) određuje ga kao manje urbano područje koje, ako je smješteno uz aglomeraciju, u nju i spada. Tako je Grad Trogir iz kojeg u Split putuje tek 11,4 % dnevnih migranata, ali ima oko 12.000 stanovnika ušao u aglomeraciju Splita, a Općina Okrug na Čiovu, iz koje također putuje premalo dnevnih migranata, ali ima tek 3300 stanovnika, nije. Uz Čiovo se, međutim, nalaze i otoci Drvenik veliki i mali. Imaju po 150-ak stanovnika od kojih gotovo nitko ne ide na posao na kopno, ali pripadaju Gradu Trogiru pa su se tako aglomerirali u Split.[14] Svemu tome treba dodati Strategiju razvoja Grada Splita do 2030. godine, usvojenu u jesen 2023., koja bi se trebala brinuti o svojoj trećini otoka.[15] Tu je i davno zaboravljeni PORO Čiova koji se nikad nije provodio. Uz malo strpljenja može se izačunati da je Čiovo 2025. godine imalo 0,4 plana po km^2, rekord koji će ostali otoci teško oboriti (bio bi i bolji da su pribrojeni planovi HEP-a, Hrvatskih voda, šuma itd.). Takva upravna podjela hrvatskih otoka zahtijeva vještu plovidbu JLS-a kroz birokratske tjesnace i pravovremeno uočavanje hridi i grebena. Iskustvo pokazuje da se u tome bolje snalaze jedinice lokalne samouprave na razvijenijim sjevernim otocima. Međutim, jedinica lokalne samouprave koje mogu same financirati svoje djelovanje je malo, pa u većoj ili manjoj mjeri ovise o financiranju iz državnog proračuna. Kritizirati sustav koji im može, a i ne mora financirati razvojne projekte, očito nije uputno.

---

[14] Strategija razvoja urbane aglomeracije Split za razdoblje do kraja 2020. godine. Dostupno na https://split.hr/DesktopModules/Bring2mind/DMX/API/Entries/Download?language=hr-HR&Command=Core_Download&EntryId=4130&PortalId=0.

[15] Ali se ne brine; na 295 stranica Strategije, Slatina, istočni dio Čiova koji pripada Gradu Splitu, spominje se samo kao luka koju tiče brod na liniji Split – Trogir.

Nije teško vidjeti da je Zakon o otocima iz 1999. provođen onoliko koliko su to djelatnici Uprave znali i mogli, a političari htjeli.[16] Predlagačima se zakona danas, nakon četvrt stoljeća, može zamjeriti što nisu analizirali institucionalni kapacitet provoditelja i što su im natrpali previše posla. Bila bi pomogla i procjena učinaka predloženog propisa koja bi pokazala na koga će sve i kako utjecati novi zakon, ali u ono se vrijeme time još nitko nije bavio. Procjena učinaka postala je obvezatnom tek donošenjem odgovarajućeg zakona 2011. godine (NN 90/2011, NN 44/2017).

Provedba Zakona izostala je tako u dijelu koji je zahtijevao vertikalnu i horizontalnu komunikaciju i suradnju velikog broja institucija na sve tri upravne razine Republike Hrvatske. U dijelu koji je zahtijevao uobičajene administrativne poslove i postupke, Zakon je provođen i brzo se udomaćio kao propis koji olakšava otočnu svakodnevnicu. Koordinacija je aktera međutim bila loša, često je izostajala i komunikacija. Odredbe o prometnoj povezanosti provođene su, ali se time bavilo Ministarstvo pomorstva i o tome ponekad obavještavalo Upravu za otoke kojoj je ostajalo pratiti izmjene plovidbenog reda Jadrolinije i ostalih brodara. Odredbe o zabrani unosa alohtonih vrsta na otoke i malom ribolovu bez naknade provodilo je Ministarstvo poljoprivrede, ali o tome nije obavještavalo Upravu, HBOR je povoljno kreditirao poduzetnike koji na otocima započinju ili proširuju djelatnosti koji otočni razvoj čine održivim (Zakon određuje o kakvim je djelatnostima riječ) i pritom je surađivao s Upravom, državna tijela koja nekretnine u državnom vlasništvu prepuštaju JLS-u ili ih po Zakonu trebaju povoljno davati u najam otočnim poduzetnicima nisu o tome obavještavala Upravu, poljske putove obnavljalo je Ministarstvo poljoprivrede i otočni JLS u skladu s NPRO-om i Zakonom, ali nekoordinirano i najčešće bez znanja Uprave.

U sedmoj godini provedbe Zakona iznenada je uočeno da bi stranci, a možda i hrvatski državljani mogli početi kupovati male nenaseljene i povremeno naseljene otoke i uživati u njima kao jedini vlasnici. Takvo što smatralo se nedopustivim, pa je rješavanje problema istaknuto kao prioritet koji je, čini se, važniji od mnogih drugih pitanja života na otocima. Mogućnost kupnje malog otoka bez otočana usložena je dopunom Zakona o otocima (NN 33/2006) kojom je podrobno određeno da vlasnik ne može prodati svoje zemljište na malom otoku ako ga nije prvo ponudio Republici Hrvatskoj. Usto je s popisa 19 državnih programa razvoja otoka skinuto sedam, a dodan jedan, pa ih je ostalo 13. Državni program zaštite i korištenja malih, povremeno nastanjenih i nenastanjenih otoka i otočića (MPNNOo), koji je trebao biti dvadeseti, a ispao trinaesti, izrađen je već 2007. godine, a u njemu se našlo 688 nenastanjenih ili povremeno nastanjenih otoka, svi detaljno opisani, kartirani i na kraju podijeljeni u skupine prema vlasništvu. Provjera katastra

[16] Državna uprava Republike Hrvatske predmet je mnogih analiza. Izvješće Svjetske banke o javnim politikama za Hrvatsku iz 2016. navodi, na primjer, da je pogrešno određen model rasta odveo zemlju u jednu od najduljih recesija u novijoj ekonomskoj povijesti Europe. Usto, pokazatelji Svjetske banke o upravljanju ukazuju na opće slabosti hrvatske javne uprave, posebno u smislu korupcije, vladavine prava, kvalitete propisa i učinkovitosti državnog sektora (The World Bank, 2016).

i vlastovnica pokazala je da ih je 360 u potpunom ili djelomičnom privatnom vlasništvu. Dvadeseti (trinaesti) državni program nije sadržavao analizu razvojnih mogućnosti, razvojne ciljeve i mjere. Izrađen je kao katalog otoka na kojima nema nikog, a netko će ih možda htjeti kupiti, pa Republika Hrvatska treba imati pravo *prvokupa*. Uprava za otoke nije za to bila posebno zainteresirana, ali Vlada RH jest. Riječ je o jednom od najvažnijih programa kada je riječ o zaštiti otoka, istaknuto je 30. kolovoza 2007. na sjednici na kojoj je predložen Program.[17]

Uprava za otoke nije se bavila prvokupom, ali je i dalje činila što je mogla. Provodila je odredbe o naknadama otočanima za otočni cestovni prijevoz, plaćala naknade i brinula se o tome da poduzetnici na nerazvijenim otocima dobiju više od onih na razvijenijim, nadoknađivala je troškove vodonoscima koji dovoze vodu na male otoke po subvencioniranim cijenama. Redovito je, koliko god je mogla, prikupljala i podatke o svemu što drugi rade na otocima. Uprava je tako pokazala da je itekako u stanju odrađivati poslove iz Zakona koje treba sama inicirati i u koje joj se nitko ne miješa. Najbolji je primjer provedba članaka 16. i 17. Zakona s odredbama o Hrvatskom otočnom proizvodu (HOP). Početkom 2007. razrađen je postupak dobivanja oznake koju otočni proizvođači mogu stavljati na svoje proizvode i tako postizati određenu prednost na tržištu. Ubrzo je donesen i odgovarajući Pravilnik (NN 47/2007). Nakon pet godina dodjeljivanje oznake preraslo je u program „Hrvatski otočni proizvod". Ostvaruje se dodjelom oznaka i godišnjim okupljanjem otočnih proizvođača na nekom otoku. Zaživio je; od 2007. do 2023. godine oznaku je dobilo 1345 proizvoda koje je prijavilo 358 otočnih proizvođača sa 28 otoka.[18] Na popisu su se našli svi veći otoci i Pelješac, ali i oni mali (Prvić, Žirje, Iž, Olib, Kornat, Rava, Ist, Silba, Zlarin, Krapanj, Žirje i Kaprije) čime je pokazano da je proizvodni potencijal otoka razmješten po cijelom arhipelagu. Tiska se i bogato opremljen popis označenih proizvoda, svojevrsni katalog u kojem Uprava za otoke pokušava pokazati što sve otočani znaju i umiju. Naglasak je na otočnim sirovinama; u otočnom proizvodu nisu poželjni ingredijenti koji stižu s kopna.

Daljni korak u poticanju otočnog gospodarstva označavanjem učinjen je 2021. godine kad je donesen novi Pravilnik (NN 139/2021). Obuhvat je ovog puta bio značajno širi: materijalnim otočnim prizvodima za koje se već izdaje oznaka dodani su nematerijalni određeni kao „događanja (manifestacije, natjecanja, sajmovi i dr.), umijeća, znanja i/ili vještine, očuvanje, organizacija, skrb i druge aktivnosti koje doprinose očuvanju tradicije, kulturne baštine otoka i promiču otočni identitet" (članak 3). Oni materijalni određeni su kao „poljoprivredni i prehrambeni proizvodi, pića, suveniri/uporabni predmeti, kozmetički proizvodi i drugi otočni proizvodi". Ono „i drugi proizvodi" odškrinulo je vrata inovatorima iz STEM područja i svakovrsnim inventivnim proizvođačima

[17] Državni program zaštite i korištenja malih, povremeno nastanjenih i nenastanjenih otoka i otočića (https://vlada.gov.hr/vijesti/vlada-donijela-prijedlog-zastite-i-koristenja-malih-otoka/7760).

[18] https://sabor.hr/hr/sjednice-sabora/izvjesce-o-ucincima-provedbe-zakona-o-otocima-u-2023-godini-podnositeljica-vlada?t=152656&tid=213306.

uopće, ali oni za to, čini se, nisu marili ili nisu obavještavani koliko treba. I letimičan pregled Izvješća o HOP-u koji se publicirao gotovo svake godine otkrivao je, naime, da se više od 95 % oznaka odobrava prehrambenim proizvodima (vina, rakije, likeri, maslinova ulja, sirevi, slastice, marinade, džemovi, med), kozmetičkim i odjevnim proizvodima i suvenirima. Program HOP tako je i hvaljen i kritiziran jer se postavljalo pitanje što treba promovirati. Što bogatiju strukturu otočnog gospodarstva, time i otočnu pamet, ili samo iće, piće i kozmetiku.

Provedba zakona u kojoj Uprava radi koliko može, ali ni izdaleka sve što treba, a mnoge značajne odredbe provode drugi (ključne odredbe ne provodi nitko), donekle se mogla pripisati i restrukturiranju državne uprave koja se događa svake četiri godine, odmah nakon izbora. Centar za otoke osnovan u Ministarstvu pomorstva 1994. godine djeluje od 2017. kao Uprava za otoke u Ministarstvu regionalnog razvoja i fondova EU-a (MRRFEU) gdje, smatraju svi, treba i ostati. U međuvremenu je prebacivan iz jednog ministarstva u drugo i djelovao kao Centar, Uprava ili sektor unutar Uprave, pa i kao Odjel Sektora unutar Uprave. Izbori krajem 2016. zatekli su ga na razini Sektora da bi ga četrnaesta Vlada RH 2017. godine vratila na razinu Uprave na čelu s pomoćnikom ministra.

NOVI ZAKON

Povratak na razinu Uprave otvorio je djelatnicima MRRFEU-a više prostora za djelovanje. Već uhodani u provedbi Zakona koliko je bilo u njihovoj moći, još su kao sektor svako toliko uočavali da mnoge odredbe treba mijenjati, pa su svako toliko predlagali izmjene i dopune. Nakon jedne manje važne uredbe (NN 149/1999) i dva zakona o izmjenama i dopunama (32/2002 i NN 33/2006), Zakon o otocima bio je toliko izmijenjen da je trebalo predložiti novi. Početkom proljeća 2017. posla se prihvatilo nekoliko djelatnica Uprave i uvijek isti vanjski konzultant, a svima koji su imali nešto protiv novog zakona mogli su uz Ustav Republike Hrvatske i poneku strategiju stavljati pod nos i razvojne dokumente EU-a i nekoliko hrvatskih zakona koji su tih godina odredili kako će se u Hrvatskoj strateški planirati i kako će se upravljati regionalnim, time i otočnim razvojem. Posao je tako obavljen brže i lakše nego 1999. i novi Zakon našao se na saborskim klupama krajem 2018. godine. Usvojen je pred Božić (NN 116/2018).

Zakon iz 2018. bio je potpuniji i bolje strukturiran od onog iz 1999. U Upravi su imali na umu da je riječ o razvojnom zakonu koji sadržava mjere i mora imati provoditelja, nositelja otočne razvojne politike oslonjenog na određene dokumente osnove, načela i ciljeve. Stoga je u suradanji s konzultantima naručena i izrađena Analitička podloga za izradu novog Zakona o otocima (2017). U njoj se našla i anketa provedena po otocima 2017. godine na uzorku od 602 ispitanika koja je ukazala na to da su načela i ciljevi postavljeni u NPRO-u prije dvadeset godina još uvijek aktualni i vrijedni provedbe. Pitanja su postavljena za svako načelo i svaki cilj posebno, a odgovori su bili

afirmativni u rasponu od 62 do 77 % (Starc *et al.*, 2017). Većina je afirmativnih odgovora, međutim, popraćena komentarima da od toga nema koristi jer je NPRO već zaboravljen, a Zakon iz 1999. provodi se tek djelomično. Tek oživljenoj Upravi to je trebao biti znak za uzbunu, ali ne i za paniku jer je imala djelatnika s pet, šest, pa i petnaest godina iskustva u provedbi otočnog zakonodavstva. Usto, u to vrijeme već je bilo usvojeno nekoliko važnih razvojnih dokumenata: Strategija regionalnog razvoja RH za razdoblje do kraja 2020., koja je uvela kategoriju područja s razvojnim posebnostima gdje su uključeni i otoci te naložila uvođenje indeksa održivog razvoja otoka (NN 75/2017), i Strategija prostornog razvoja RH (NN 106/2017). Nadalje, Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o regionalnom razvoju RH (NN 123/2017) slijedeći Strategiju o regionalnom razvoju proglasio je otoke područjima s razvojnim posebnostima koja zahtijevaju poseban programsko-planski pristup. Zakonski okvir upotpunio je Zakon o sustavu strateškog planiranja i upravljanja razvojem RH (ZSSPUR) (NN 123/2017) koji je odredio sustav strateških planskih dokumenata i uveo nacionalne planove razvoja čime je implicitno obuhvatio i posebno planiranje otočnog razvoja. Ne manje važan trebao je biti i sve rjeđe spominjani Zakon o usvajanju Protokola o integralnom upravljanju obalnim područjem (IUOP) izvedenog iz Barcelonske konvencije koji u obalno područje *uključuje sve otoke Sredozemlja* (NN međunarodni ugovori 8/12).[19] U izradi su bili i planovi razvoja svih sedam županija koje imaju otoke. Od svega toga nešto je uzeto u obzir, nešto nije, a nešto je, kao na primjer Protokol o IUOP-u, i zaboravljeno.

S druge strane, bilo je jasno da se, barem formalno, neće moći zaobići dokumenti EU-a. Hrvatska je, naime, već tri godine bila članicom i uvažavala sve, a prihvaćala gotovo sve što je stizalo iz Bruxellesa. Između ostalog, trebalo je uvažiti i sve što se događalo po pitanju otoka i ubrzo se pokazalo da to može biti itekako korisno. U EU-u se, naime, u to vrijeme počeo napuštati stav da su otoci toliko raznovrsni da politiku njihova razvoja treba prepustiti zemljama koje ih imaju. Korak po korak počela je izgradnja europske otočne politike. Nakon niza proklamacija i inicijativa u Europskom parlamentu 2015. godine usvojena je Rezolucija o posebnoj situaciji otoka, a za njom Agenda za europske otoke i Strateški okvir koji je predvidio i odgovarajuće financijske instrumente. Dostajalo je deset godina da otoci od zanemarene regije raštrkane diljem EU-a postanu predmetom europske razvojne politike.[20]

Predstavnici Hrvatske u Europskom parlamentu i ostalim tijelima EU-a stigli su u Bruxelles 2013. godine i brzo se uključili u sve što je imalo veze s otocima. Pet godina kandidature i mukotrpnih pregovora pokazali su se dobrom školom; od samog početka

[19] Zakonom o usvajanju Protokol je ratificiran što znači da je nadređen domaćim zakonima. Prema međunarodnom pravu, u slučajevima kolizije, primjenjuje se ratificirani zakon. Više o tome u poglavlju o insularnom gospodarstvu i turizmu.

[20] Potpuna kronologija ovih razvojnih dokumenata podrobno je opisana na http://www.smartislandsinitiative.eu/en/index.php.

aktivno sudjeluju u gotovo svim otočnim inicijativama, a bili su posebno aktivni u uspostavi Međuskupine za more, rijeke, otoke i obalna područja u Europskom parlamentu. Međuskupina je uspostavljena 2015. godine okupivši 81 zastupnika iz 20 zemalja članica Eropske unije.

Usporedno s otočnim EU postignućima kojima treba prilično vremena da iz dalekog Strasbourga stignu do MRRFEU-a, nacrt novog zakona 2018. godine prolazio je javnu raspravu. Primjedbi i prijedloga bilo je neočekivano puno. Malo tko se, međutim, osvrtao na konzistentnost odredbi i oslonac na EU i ostale razvojne dokumente; najčešće se moglo pročitati da novi zakon donosi novine, ali da u osnovi ostaje isti. *Plus ça change, plus c'est la même chose*: ključne odredbe ostat će neprovedene, subvencija i popusta otočanima ima više nego prije i odobravat će se kao i prije, vertikalna koordinacija ovisit će o jedinicama lokalne samouprave koje će uvijek tražiti više sredstava nego što se može odvojiti u državnom proračunu, pa će i dalje opsjedati Upravu za otoke. Opsada će, čulo se, biti i upornija jer se pretjeralo s podjelama: u nacrtu zakona izdvojeni su pučinski, kanalski, priobalni i premošteni otoci, otoci sa specifičnim položajem, otočna urbana područja, nerazvijeni, manje razvijeni i razvijeni otoci i otočno prioritetno područje u koje je iz svake skupine uzet poneki otok. Postavljeno je pitanje kako će se u toj zbrci znati kome treba pomagati i kako, a moglo se čuti i da nema znakova da se horizontalna komunikacija ministarstava i javnih poduzeća igdje poboljšava. Uprava će tako, primijećeno je, i dalje biti pozivana na otvaranja otočnih mostova, ambulanti i vodovoda izgrađenih bez njezina znanja i sudjelovanja.

Usporedba starog i novog zakona pokazuje, međutim, da je 2018. godine prostora za unaprjeđenje otočne razvojne politike bilo više nego 1999. Tijekom izrade nacrta potvrdilo se da je institucionalni kapacitet veći nego prije, a pokazalo se da je, što zbog osvještavanja otoka kao posebnog područja u kojem treba voditi posebnu politiku, što zbog obveza preuzetih članstvom u EU-u, bilo i više političke volje za provedbom. Sa sjevernih, najrazvijenijih otoka pristizali su usto komentari koji se nisu čuli 1999. godine. Na sastancima i skupovima čulo se: „Državna uprava je spora i sputava nas u upravljanju vlastitim razvojem", „Pomozite nam nemiješanjem" i sl. Neoliberalni ekonomisti kojima je tržište lijek za sve, a država ga samo sputava, takvo što dočekuju s neskrivenim zadovoljstvom, ali ne treba smetnuti s uma da se iza guranja države u stranu često kriju razvojne agende velikih investitora, megaprojekti koji štete okolišu i nagrizaju lokalnu zajednicu, neprihvatljivi i na kopnu, a kamoli na otocima. Ne treba smetnuti s uma ni da nemali broj otočana zna stati na stranu takvih ulaganja i istovremeno tvrditi da se brinu o svom otoku i njegovu nosivom kapacitetu. Poruka javne rasprave o novom zakonu koju su trebali čuti i kopneni i otočni nositelji otočne razvojne politike bila je unatoč tome jasna: otočna razvojna politika mora imati dobro ujednačenu kopnenu, *top down* i otočnu, *bottom up* komponentu.

Poruka o dvije komponente je, čini se, dobro odjeknula jer je novi Zakon u tom pogledu bio bolje uravnotežen od starog. Usto je uveo načela, pa i ciljeve kojih nije bilo ni u NPRO-u iz 1997. ni u Zakonu iz 1999. Prvi put u jednom zakonskom aktu pojavio se

pojam *otočnosti* koji je korišten kao obrazloženje nekoliko razvojnih mjera. U uvodnom dijelu otočnost je određena kao skup *geografskih, društvenih, povijesnih, gospodarskih i ekoloških posebnosti proizašlih iz potpune okruženosti morem* (članak 5.). Namjera praćenja politike EU-a bila je očita u još jednoj novini. U istom je članku, prvi put u otočnom zakonodavstvu, određen *pametni*[21] *otok*. To je otok „koji se uz korištenje odgovarajućih alata i inovativnih rješenja razvija ekološki, društveno, tehnološki i gospodarski održivo, gradeći pritom kružno gospodarstvo i povećavajući samodostatnost i otpornost na klimatske promjene; pametni otok je sastavnica ukupne prostorno-gospodarske razvojne politike jer se kao predložak može i treba koristiti za planiranje i promicanje razvoja održivih tehnologija koje se, jednom isprobane i uhodane u otočnim uvjetima, mogu u većem obujmu uvoditi i na kopnu." (članak 5.). Obje definicije korištene su u člancima o razvojnim mjerama kad je trebalo obrazložiti neku subvenciju ili poticaj. Moglo se naići na opaske: „uvažavajući otočnost…", „zbog naglašene otočnosti…", „U skladu s odrednicom Pametnog otoka…", „potiče se i podupire održivi razvoj otoka kroz projekte koji se provode u skladu s jednom ili više odrednica pametnog otoka" i sl.

Kritike u javnoj raspravi odnosile su se i na razvojne dokumente koji su po logici strateškog planiranja trebali prethoditi zakonu. Zakon je, naime, naložio izradu sedmogodišnjeg Nacionalnog plana razvoja otoka (NPRO) koji je trebao biti oslonjen na tada tek najavljenu Nacionalnu razvojnu strategiju (NRS),[22] a uz to i usklađen s dokumentima prostornog uređenja na svim upravnim razinama. Naložena je i izrada planova razvoja otoka koje donosi otočna jedinica lokalne samouprave, odnosno sve jedinice lokalne samouprave na otoku ako ih ima više. Trebali su se izrađivati u skladu s programskim područjima Nacionalnog plana i biti obveznom osnovom za financiranje razvojnih programa i projekata iz sredstava fondova Europske unije i drugih izvora financiranja. Kao i Nacionalni plan, planovi razvoja otoka trebali su se donositi za sedmogodišnje razdoblje. Prema novom Zakonu jednom godišnje trebalo je donijeti i Otočni godišnji program koji je morao biti u skladu s Nacionalnim planom i planovima razvoja otoka. Otočni godišnji program trebao je donositi ministar najkasnije 30. rujna tekuće godine da bi na vrijeme ušao u raspravu o državnom proračunu za sljedeću godinu. Kritičarima novog Zakona nije mogla promaknuti sličnost NPRO-a iz 1997. i Nacionalnog plana razvoja otoka najavljenog novim Zakonom iz 2018. i usvojenog 2021. Nije mogla promaknuti ni sličnost jednako starih programa održivog razvoja otoka (PORO) i planova razvoja otoka koji su se našli u novom Zakonu. Usto,

---

[21] U nas već uobičajeni prijevod kratice i akronima poželjnih otočnih projekata: ***S**ustainable* (održiv), ***M**easurable* (mjerljiv), ***A**chievable* (dostižan, postiziv), ***R**elevant* (relevantan, smislen), ***T**ime based* (odrediv u vremenu), dakle SMART, po naški PAMETAN. Korisnici termina redovito se gube u prijevodu jer pridjev „pametan" nije ni kratica ni akronim pa izaziva zabune. „Dosad smo bili glupi?" znaju odvratiti otočani kad im se tumači kakvim se projektima trebaju baviti.

[22] Donesena je u studenome 2021. i vrijedi kao krovni razvojni dokument prema kojem se izrađuju i ostali nacionalni i regionalni razvojni dokumenti i dokumenti nižih upravnih razina.

Otočni godišnji program iz starog zakona pojavio se i u novom pod istim imenom s tom razlikom što ga nije trebao usvajati Sabor, nego ministar nadležan za otoke. Pritom je, čini se, smetnuto s uma da koordinaciju ministarstava može naložiti samo netko na višoj upravnoj razini, dakle Sabor ili Vlada, i da program koji se tiče sviju ostaje pukim, zapravo neobaveznim prijedlogom ako ga usvaja jedno od ministarstava. S druge strane, kritičarima se donekle uvjerljivo moglo odgovoriti da Zakon nalaže i usklađivanje nabrojenih planova programa i strategija i da je postupak značajno pojednostavljen. Usto, planovi razvoja otoka postali su obveznom osnovom za dobivanje sredstava EU fondova što znači da više nije bilo moguće dobivati sredstva samo na osnovi projekata koje su smišljali otočni načelnici i gradonačelnici i slali na natječaje Uprave za otoke MRRFEU.

Poglavlje Zakona oko kojeg se povela žučljiva rasprava bilo je ono o otočnim pravima. Otočani i razne otočne udruge koje su sudjelovale u javnoj raspravi nabrajali su sve olakšice, poticaje i subvencije utvrđene starim Zakonom i tvrdili da su to njihova *stečena prava*. Štoviše, bilo je zahtjeva da ih steknu ne samo otočani koji žive na otoku nego i svi koji su s otoka otišli na kopno, a na otocima borave povremeno, vikendom i u vrijeme poljoprivrednih kampanja. U raspravi su se tako sukobili individualni interesi bivših otočana prikazani kao opći i interes države koja mora imati odgovarajuće instrumente ako želi učinkovito voditi razvojnu politiku. Malo tko je uvažio argument da nositelj otočne razvojne politike mora moći donositi mjere, ublažavati ih ili pojačavati, ali i ukidati ako ne doprinose ostvarenju razvojnih ciljeva. Nekoliko subvencija i poticaja ne mogu se dovoditi na razinu nedodirljivih *acquis communautaire*, upozoravali su predlagači i trpjeli otvoreno suprotstavljanje. Suprotstavili su se mnogi i na višim upravnim razinama i politika je prevladala razvojnu politiku. U Zakon je uvršteno poglavlje pod nazivom „Otočna prava" koje određuje prava u sustavu pomorskog, zračnog i cestovnog povezivanja otoka s kopnom, pravo na povlašteni javni pomorski i otočni cestovni prijevoz, pravo na povlašteni prijelaz mosta i pravo na subvencioniranu cijenu vode ako se na otok doprema vodonoscem. Usto je trebalo poticati zadrugarstvo, civilno društvo, hrvatski otočni proizvod, gospodarenje otpadom, dijeliti kredite uz povlaštene uvjete. U tu svrhu ustanovljena je *otočna iskaznica* kojom će otočani svakom tko to zatraži pokazivati na što sve imaju pravo.

Unatoč razilaženjima u javnoj raspravi novi je Zakon bolje od starog odredio predmet razvojne politike. Bilo je, naime, krajnje vrijeme da se pobliže odredi položaj malih naseljenih otoka koji pripadaju JLS-u čije je sjedište na kopnu ili na obližnjem većem otoku. Ti otoci imaju samo mjesne odbore i u Eurostatovoj NUTS klasifikaciji[23] mogu eventualno biti određeni samo na najnižoj, LAU razini. Hrvatska se, međutim, vodi kao jedna

[23] Kratica, usput i akronim, francuskog naziva ***N**omenclature des **u**nités **t**erritoriales **s**tatistiques*, zajednička klasifikacija statističkih prostornih jedinica standardizirana u EU-u. Određena je hijerarhijski od NUTS 1 koja se dijeli na više NUTS 2, a ove na više NUTS 3 prostornih jedinica. NUTS 3 prostorne jedinice dijele se na LAU, *local administrative units* – lokalne administrativne jedinice. Hrvatska je prihvatila NUTS klasifikaciju 2013. godine, odmah po primanju u EU.

prostorna jedinica za statistiku NUTS 1, podijeljena na četiri NUTS 2 regije (Grad Zagreb, Panonska, Jadranska i Sjeverna Hrvatska) koje se dalje dijele na 21 NUTS 3 prostornu jedinicu. NUTS 3 prostorne jedinice određene su granicama županija. Iako su se općine i gradovi mogli voditi na LAU razini, Državni zavod za statistiku stao je na razini NUTS 3 što je 2019. godine i ozakonjeno (NN 125/2019). Mali naseljeni otoci tako su ostali statistički nezapaženi. Ima ih 31, preciznije 27 jer četiri uopće nemaju mjesni odbor. Od 2019. otočani s malih otoka biraju svoje predstavnike u tijelima JLS-a, ali ih je redovito premalo da bi utjecali na rezultate glasanja i formuliranje bilo kakve politike svog JLS-a. Iako su pravne osobe, nemaju svoj proračun, nego im se određuje stavka u proračunu JLS-a na koju jedva mogu utjecati. Nemaju ni bankovni račun pa za svaki izdatak moraju tražiti dopuštenje. Mjesni odbor Malih i Velih Srakana, na primjer, nalazi se na obližnjem, nešto većem otoku Susku pa Srakanezi moraju na Susak da bi nešto zatražili od Grada Malog Lošinja, na što Suščani moraju do Lošinja gdje rijetko kad ostvaruju i svoje zahtjeve. Kanarinac se tako obraća drugom kanarincu u istom rudniku i oba redovito završavaju kao što metafora i kaže.[24] Stanovnici Biševa, nadalje, uopće nemaju mjesni odbor pa moraju na Vis u Grad Komižu gdje se obraćaju gradskoj upravi ne kao legalni predstavnici svog otoka, već kao pojedinci koji traže nešto od općeg interesa. Morem odvojeni od sustava kojem formalno pripadaju, malobrojni i sve stariji žitelji malih otoka do tada nisu osjetili nikakve koristi od načela koja je nalagao NPRO iz 1997., a u premaloj mjeri uredio stari Zakon o otocima. Nije ih bilo ni u novom zakonu: pokazalo se da mali otoci nisu *razvojno jednakopravni dijelovi Hrvatske* koji *zaslužuju jednaku početnu razvojnu pažnju i brigu* (NPRO 1997, str. 54) i nije bilo jasno kako će se načelo po kojem je *otok razvojna zajednica čiji razvitak je prvotna briga otočana* (NPRO 1997, str. 54) primijeniti na otocima na kojima je prosječna dob iznad 65 godina. Tome treba dodati da zakonodavstvo o lokalnoj i regionalnoj samouopravi, koje se umnožava od 1992. na ovamo, dozvoljava JLS-u da mjesnim odborima prepusti dio nadležnosti čime bi im se osigurala pravna osobnost i mogućnost raspolaganja vlastitim financijama, javljanje na natječaje i tako dalje. Od donošenja Zakona o lokalnoj samoupravi i upravi (NN 90/1992) nadalje nije zabilježeno da je ijedan JLS na otocima učinio takvu gestu.

Predlagači novog Zakona ipak su se sjetili načela NPRO-a o *aktivnoj ulozi državne i županijske uprave te lokalne samouprave u otočnom razvitku* (NPRO 1997, str. 54). Mali otoci, uključujući one na kojima ima stanovnika iako ih službena statistika vodi kao nenaseljene, pobrojeni su i u posebnom članku Zakona određeni kao *otoci sa specifičnim*

[24] Rudari su nekad silazili u okna noseći, uz ostalo, krletke s kanarincima. Svaki čas bi ih pogledavali jer su bili posebno osjetljivi na pogubni i na nesreću bezmirisni ugljični monoksid. Uginuli kanarinac bio je znak da treba što prije pobjeći. U nesološkoj literaturi otoci se često nazivaju kanarincima u rudniku jer se učinci mjera donesenih za područja koja se sastoje od kopna i otoka prvo (za dobro ili za zlo) osjete na otocima. Ostanemo li u metafori, nositelj je razvojne politike u dilemi: provjetriti rudnik, to jest voditi posebnu otočnu razvojnu politiku ili pobjeći, to jest smatrati otoke ekstenzijama kopna, deinsularizirati ih i riješiti problem razvojne politike uklanjanjem njezina predmeta.

položajem. Za te otoke nadležno Ministarstvo trebalo je donositi *program mjera* unutar Otočnog godišnjeg programa „kako bi se ublažili nedostaci koji proizlaze iz specifičnog položaja ovih otoka u odnosu na sjedište jedinice lokalne samouprave u čijem se sastavu nalaze" (članak 10.). Govoreći o gestama, treba primijetiti da inicijativa za izdvajanje malih otoka kao posebnog problema nije stigla iz otočnih i obalno-otočnih jedinica lokalne samouprave, nego iz Uprave za otoke. Pokazalo se da je *top down – bottom up* razvojna politika uspješna samo ako inicijative dolaze s obje strane i da u slučajevima kad odozdo ne dolazi ništa, oni odozgo moraju preuzeti odgovornost.

Jedan od razloga što se problemu malih otoka nije pristupilo i ranije jest ovdje stalno spominjana manjkavost otočnih podataka. Službena statistika dopire do malih otoka svakih deset godina, u vrijeme popisa stanovništva, a u preostalih devet vodi podatke na razini JLS-a. Zakon iz 2018. stoga je prvi put naložio sustav razvojnih pokazatelja koji će obuhvatiti sve naseljene, a u manjoj mjeri i nenaseljene otoke. U vrlo ambicioznom članku 12. stajalo je da će se, uvažavajući otočnost, razvijenost otoka vrednovati *otočnim razvojnim pokazateljima* i da je svrha tog vrednovanja određivanje stanja i smjera razvoja svakog pojedinog otoka. Tijela državne uprave i javna poduzeća stoga su bila dužna na zahtjev Ministarstva dostavljati podatke potrebne za vrednovanje i praćenje stupnja razvijenosti otoka. Riječ je o sustavu s mnogo pokazatelja i podataka koje je trebalo prikupljati sa svih strana i unositi ih na vrijeme i na pravo mjesto kako bi Uprava mogla imati pravovremeni višedimenzionalni uvid u sve što otocima nedostaje i što treba imati prioritet. Institucionalna analiza, koja ovog puta nije preskočena, pokazala je da državna uprava ima dovoljno djelatnika za takve poslove i da je informatički dovoljno opremljena. Ustvrđeno je i da će rijetko kad trebati prikupljati primarne podatke jer se oni već prikupljaju na mnogim mjestima i da će glavni problem biti okupiti što postoji, razlučiti što je značajno za otoke i što treba uvrstiti u sustav. Kao i davne 1999., pred provoditeljima je krajem 2018. bilo mnogo posla. Nakon donošenja izmjena i dopuna Zakona 2021. godine (70/2021) trebalo ga je biti nešto manje jer se činilo da je zbrka oko svrstavanja otoka u razne skupine ublažena. Obveza izrade Pravilnika o planovima pojedinih skupina zamijenjena je odredbom po kojoj će se te skupine uzeti u obzir pri izradi Nacionalnog plana razvoja otoka. Uklonjena su i otočna urbana područja (članak 11. Zakona iz 2018.), koja su uzalud čekala provedbu dvije godine, i oznaka „hrvatski otočni turizam" (članak 18. Zakona iz 1999.), koja je uzalud čekala 19 (devetnaest) godina. Primjera brisanja odredbi koje nikad nisu bile izvršene unatoč danim rokovima, bilo je još. Primjera da je netko u Upravi za otoke za to na bilo koji način odgovarao, nema.

Zbrke, međutim, nije nedostajalo jer je izmjenama i dopunama iz 2021. određeno da planove razvoja otoka ne treba izrađivati na otocima; dovoljno je obvezati sedam obalno-otočnih županija da ih uključe u svoje planove razvoja. Teško je reći jesu li predlagači zakona znali što se događa u odjelima za planiranje obalno-otočnih županija, ali su svakako trebali znati da su 2018. godine, u vrijeme javne raprave o Zakonu o otocima, obalno-otočne županije bile usred pripreme svojih planova razvoja za razdoblje 2022. – 2027. i da su se se pritom pridržavale „svojih" zakona o planiranju i regionalnom razvo-

ju.[25] Neke su već bile poodmakle s poslom pa je trebalo izraditi svojevrsni aneks, neke su gledale kako ga umetnuti u nacrt, a neke su odustale od umetanja i u akcijskom planu navele zadaću izrade plana razvoja svojih otoka. Nositelj otočne razvojne politike tako je prebacio brigu na drugog, sabio otoke u županijske skupine, promiješao pučinske, kanalske, priobalne, premoštene, nerazvijene, manje razvijene i razvijene otoke i usput rastrojio otočno prioritetno područje i skupinu otoka sa specifičnim položajem na sedam dijelova.[26] Time se, čini se, odustalo i od jednog od najvažnijih načela iz, u tom trenutku još važećeg, NPRO-a iz 1997. U vidokrugu kopnene otočne razvojne politike otok više nije bio *otočni sustav* čijim se razvojem upravlja prema posebnostima pojedinih otoka. Predmet razvojnog planiranja postali su naglašeno heterogeni subarhipelazi kojima sedam županija pristupa kako zna i umije, bez razrađenih metodoloških naputaka. Zbrku su upotpunile i odredbe Zakona o sustavu strateškog planiranja i upravljanja razvojem RH (NN 123/2017). Članci 25. i 26. određuju, naime, da jedinice lokalne samouprave mogu izrađivati svoje srednjoročne i kratkoročne planove razvoja „ako su njihove prirodne ili društveno-gospodarske karakteristike dovoljno specifične te ne mogu usmjeravati razvoj temeljem srednjoročnih akata planiranja izrađenih na razini jedinice područne (regionalne) samouprave." S obzirom na to da je otocima uvažena specifičnost na svim razinama od Ustava nadolje, izlazi da otočne jedinice lokalne samouprave mogu planirati usporedo sa sedam županija čiji planovi moraju obuhvatiti otoke. Zbrka je time zaokružena jer nije naveden kriterij prema kojem će se neki otok smatrati toliko specifičnim da se njegov razvoj ne bi mogao usmjeravati županijskim planom, nego treba izrađivati plan na razini JLS-a. Takvo što zahtijevalo bi i specifičnu metodologiju izrade plana i suradnju otočnih jedinica lokalne samouprave i obalno-otočnih županija. Zakon nije spomenuo ni jedno ni drugo.

NACIONALNI PLAN RAZVOJA OTOKA 2021. – 2027. I KAKO U AKCIJU

Nacionalni plan razvoja otoka 2021. – 2027. najavljen Zakonom o sustavu strateškog planiranja i upravljanja razvojem iz 2017. i naložen Zakonom o otocima iz 2018. izrađen je u MRRFEU početkom 2021. godine. Iste je godine i usvojen (NN 143/2021). Metodološki naputci i ovdje su izostali, ali to nije uočeno kao prepreka jer je upotrebljena kopnu i otocima jednaka i tada već propisana metodologija izrade razvojnih dokumenata.[27] Nacionalni plan po tome se značajno razlikuje od Nacionalnog programa iz 1997.; u ono

[25] Spomenuti Zakon o sustavu strateškog planiranja i upravljanja razvojem RH (NN 123/2017) i Zakon o regionalnom razvoju RH (NN 147/2014, 123/2017, 118/2018).

[26] Istrani su pritom ostali bez posla. U njihovoj županiji nema naseljenih otoka.

[27] Uredba o smjernicama za izradu akata strateškog planiranja od nacionalnog značaja i od značaja za jedinice lokalne, područne (regionalne) samouprave (NN 89/2018).

vrijeme nije bilo propisane, a u Hrvatskoj ni uobičajene metodologije i izrađivači su je većinom smišljali sami. Sedam godina po pristupanju u EU Uprava za otoke i konzultanti, ovog puta stranci, mogli su se rutinski prihvatiti posla. Za početak, najavili su usklađivanje nacrta dokumenta s Agendom za održivi razvoj do 2030. Ujedinjenih naroda, osam europskih i 14 hrvatskih razvojnih dokumenata i zakona, odredili 17 tematskih područja unutar kojih će se planirati buduće aktivnosti nositelja otočne razvojne politike i okupili ih u tri razvojne domene: pet područja u domeni *društvo*, tri u *gospodarstvo* i devet u *okoliš i prostor*. Naveden je i putokaz: 10 odrednica pametnog otoka iz Zakona otocima. Ispostavilo se da je bilo uputno uskladiti nacrt Plana ne samo sa Zakonom o otocima već i s razvojnim dokumentima i inicijativama EU-a: odrednice obuhvaćaju tematiku pametnog otoka, ali i ukupno suvremno poimanje otočnog razvoja izvedeno iz općih zahtjeva za održivim razvojem i prilagodbom klimatskim promjenama. Vrijedi ih nabrojiti:

1. aktivno sudjelovanje u prilagodbi i ublažavanju klimatskih promjena na lokalnoj razini
2. uvođenje i korištenje naprednim tehnologijama radi osiguranja optimalnog upravljanja i korištenja lokalnih resursa i infrastrukture
3. smanjenje upotrebe fosilnih goriva i održivo i učinkovito korištenje obnovljivih izvora energije
4. promicanje održive mobilnosti na otocima
5. smanjenje i konačno uklanjanje nedostatka i oskudice vode primjenom nekonvencionalnih i pametnih načina upravljanja vodnim resursima
6. stvaranje područja bez odlaganja otpada promicanjem kružnog gospodarstva
7. očuvanje karakteristične prirodne i kulturne baštine otoka
8. diversifikacija otočnog gospodarstva iskorištavanjem posebnosti otoka u stvaranju novih i inovativnih lokalnih djelatnosti
9. jačanje i promoviranje socijalne uključenosti, edukacije i participacije građana
10. prelazak na alternativne, dugoročne, održive i odgovorne oblike turizma na otocima.

Slijedi poglavlje na koje se može naići u tek ponekom hrvatskom razvojnom dokumentu: Analiza javnog upravljanja otočnim razvojem. U NPRO-u iz 1997. nije ga bilo jer je javno upravljanje još bilo u povojima. Ovdje je, uz benevolentno navođenje nesumnjivih manjih i većih postignuća u proteklih četvrt stoljeća, nabrojeno i što otežava, ponekad i onemogućuje, politiku otočnog razvoja: disperzirana nadležnost među sektorima važnim za razvoj otoka, disperzirana financijska sredstva i provedbeni mehanizmi izvan nadležnosti Uprave za otoke MRRFEU i pod kontrolom drugih resornih tijela i programi resornih tijela koja se bave ukupnim razvojem Hrvatske. Ta tijela ne izdvajaju otoke što otežava planiranje i provedbu ciljanih otočnih programa, a pogotovo usmjeravanje sredstava u specifično otočne razvojne projekte.

Slijedi opis srednjoročnih razvojnih potreba i razvojnih potencijala otoka razrađenih u svih 17 najavljenih tematskih područja. Naslov dobro najavljuje o čemu je riječ: opisane su i popisane otočne potrebe s mnogo podataka, uz tek pokoji šturi analitič-

ki osvrt na otočni sustav. Nažalost, jer su odgovarajući analitički pristup i potrebni znanstveni alati već odavno razrađeni u regionalnoj znanosti i nesologiji:[28] specifična područja zahtijevaju ciljanu ekonometrijsku i sociometrijsku analizu, to podrobniju što je specifičnost jače izražena. Usto su nužne i ekspertne procjene do kojih se dolazi iskustveno, na licu mjesta. Jedino tako mogu se uočiti razvojne nijanse otočnog sustava koje mogu izmaknuti i najpodrobnijoj kabinetskoj analizi.

Poglavlje Analiza općeg okruženja od značaja za razvoj otoka s pridodanom SWOT i PESTLE[29] tablicom navodi razvojne prepreke koje se uglavnom mogu svrstati u prijetnje: složeni i neriješeni imovinsko-pravni odnosi, visoki troškovi ulaganja koji obeshrabruju ulagače, ranjivost na vanjske utjecaje koja proizlazi iz pretjerane usmjerenosti na turizam i ugrožava raznovrsnost otočnog gospodarstva, sužena i već uobičajena percepcija otoka kao turističke destinacije što dovodi do nesputanog rasta cijena nekretnina te iznimna sezonalnost turizma koja se preslikava na društveni život otočana. S druge strane, tu su i prilike: europski fondovi usmjereni na teritorijalna ulaganja, otocima naklonjena legislativa EU-a, sve više međunarodnih otočnih inicijativa i decentralizacija upravljanja započeta uvođenjem regionalnih koordinatora koji se ustrojavaju u regionalnim razvojnim agencijama. Nacionalni plan potvrđuje i obvezu koja je određena još 2018. novim Zakonom o otocima: regionalni koordinator, županijska javna ustanova koja obavlja poslove od javnog interesa zapošljava otočnog koordinatora, fizičku osobu koja će organizirati, pokretati i koordinirati planove i projekte važne za održivi razvoj otoka. Otočni koordinator tako „predstavlja važnu poveznicu između lokalne, regionalne i nacionalne razine" (MRRFEU, 2021: 3).

Izrađivačima Plana to je bilo dovoljno da se upuste u određivanje prioriteta javne politke, a zatim i razvojne vizije do 2027. godine. Formulirana je ovako:

> *Hrvatski otoci su nacionalna posebnost, poželjni za život, povezani i samodostatni, koriste svoje potencijale i resurse na načelima održivog razvoja. Jadransko more i otoci jesu vrijedan teritorijalni kapital Hrvatske.*
> (MRRFEU, 2021: 49)

Izrađivači Nacionalnog plana koji su se rutinski prihvatili posla, rutinski su odradili i razvojnu viziju. Korištenje potencijala i resursa na načelima održivog razvoja može se naći u gotovo svakom hrvatskom razvojnom dokumentu izrađenom po pristupanju u EU, a nacionalna posebnost i teritorijalni kapital nisu vizija nego postojeće, zatečno stanje. Može se dodati i da potencijale ne koriste otoci, nego otočani. Usto, ostaje i pitanje treba li i može li uopće pametni otok biti samodostatan. Razvojne vizije na kojima se gradi europska otočna politika vide otoke kao specifične mikroregije koje su optimalno umrežene u europsku prostornu podjelu rada, a ne kao gospodarski sa-

[28] Ove dvije znanstvene discipline pobliže su obrađene u Uvodu.

[29] Raščlanjivanje faktora općeg okruženja (ovdje okruženja otoka) na **P**olitičke, **E**konomske, **S**ociokulturološke, **T**ehnološke, **L**egislativne i **E**kološke. Za razliku od SWOT analize ne razmatraju se snage i slabosti. Prilike i prijetnje mogu se, međutim, naći u svakoj grupi faktora.

modostatne entitete što oni u suvremenim nacionalnim gospodarstvima, a kamoli u europskom gospodarskom prostoru ionako ne bi mogli ni postati ni opstati. Ako se otok, naime, „…kao predložak može i treba koristiti za planiranje i promicanje razvoja održivih tehnologija koje se, jednom isprobane i uhodane u otočnim uvjetima, mogu u većem obujmu uvoditi i na kopnu…" (članak 5. Zakona iz 2018.), otocima je očito namijenjena vrlo važna razvojna funkcija koju mogu obavljati samo ako su tijesno, ali i ravnopravno povezani s kopnom.

Rutinsko, šablonsko, usput budi rečeno i nelektorirano i ne baš vizionarsko oslikavanje srednjoročja sve do 2027. poslužilo je za određivanje prioriteta javne politike. Odabrana su četiri:

1. kvaliteta življenja i dostupnost javnih usluga na otocima
2. održivi razvoj otočnog gospodarstva
3. pametno i održivo upravljanje otočnim resursima i okolišem
4. mobilnost i povezivanje otočnog prostora.

Slijedom prioriteta do 2027. odgovarajućim mjerama treba ostvariti 10 posebnih ciljeva. Iz prvog proizlaze dva: 1.1. Unaprjeđenje kvalitete i dostupnosti zdravstvenih i socijalnih usluga stanovnicima otoka i 1.2. Jačanje ljudskih potencijala u funkciji demografske i gospodarske revitalizacije otoka. Mjerama koje proizlaze iz drugog prioriteta treba ostvariti posebne ciljeve 2.1. Poticanje poduzetničkog okruženja i jačanje konkurentnosti otočnog gospodarstva i 2.2. Razvoj otočnih proizvoda i usluga. Mjerama izvedenih iz trećeg prioriteta treba ostvariti posebne ciljeve 3.1. Povećanje dostupnosti komunalne infrastrukture i unaprjeđenje sustava održivog gospodarenja otpadom, 3.2. Razvoj i poticanje izgradnje sustava obnovljivih izvora energije, uporabe čiste energije i energetska učinkovitost, 3.3. Zaštita prirode i okoliša, smanjenje rizika te ublažavanje posljedica i jačanje otpornosti na klimatske promjene i 3.4. Održivo korištenje i revitalizacija ukupnog otočnog prostora, kulturne baštine i otočnog identiteta. Mjerama prema četvrtom prioritetu trebat će ostvariti posebni cilj 4.1. Unaprjeđenje informacijsko-komunikacijske tehnologije na otocima i digitalizacija i vrlo široko određen posebni cilj 4.2. Poboljšanje otočne povezanosti.

Za razliku od strategija izrađivanih mimo propisane metodologije, u Nacionalni je plan uvršteno poglavlje o ključnim pokazateljima ishoda, to jest razvojnih pomaka koje treba postići odgovarajućim mjerama i tako, malo-pomalo, ostvarivati 10 zacrtanih posebnih ciljeva. Izrađivači su pritom zanemarili već uhodani kompozitni indeks razvijenosti županija, gradova i općina koji se od 2010. godine izračunava i objavljuje u istom ministarstvu.[30] S pravom, jer se indeks izračunava za JLS, a ne za otoke, pa oni manji ostaju zapretani u indeksu razvijenosti jedinica lokalne samouprave kojima pripadaju. Usto, njegovih je šest komponenti određeno kao razlomci, od kojih četiri u nazivniku imaju stanovništvo. Pad broja stanovnika vodi tako u veću vrijednost komponente, time i indeksa, pa se općine i gradovi koji gube stanovništvo penju na ljestvici razvijenosti. U trenutcima

[30] Uredbe o indeksu razvijenosti (NN 63/2010, NN 158/2013, NN 131/2017).

kad zahtijevaju posebnu razvojnu brigu i odozdo i odozgo, nositelj regionalne razvojne politike vidi ih tek krajičkom oka. Kad su u pitanju mali otoci, ne vidi ništa.

Zanemarivši indeks razvijenosti, što je bilo lakše nego postaviti pitanje u kojem se razredu osnovne škole uče razlomci, izrađivači Plana okrenuli su se *biblioteci pokazatelja* određenoj kao registar pokazatelja kojim se smiju i trebaju koristiti samo tijela koja izrađuju, provode i prate provedbu akata strateškog planiranja.[31] Riječ je o stotinama pokazatelja ishoda i učinaka razvojnih mjera za koje se podatci prikupljaju na svim NUTS razinama i iz svih raspoloživih izvora počevši s Državnim zavodom za statistiku. Izrađivači su zanemarili pokazatelje rezultata, pa i učinaka otočnih mjera i naložili korištenje 21 pokazatelja ishoda posebnih ciljeva. Nalog je, međutim, ostao nedorečen jer u poglavlju Plana naslovljenom *Popis ključnih pokazatelja ishoda* nema konkretnih pokazatelja. Najavljeno je tek da će se u razdoblju provedbe Plana definirati i prikupiti potrebni podatci (Nacionalni plan... str. 83). Usput je upozoreno da je briga o otocima dio šireg sustava strateškog planiranja i upravljanja razvojem o čemu se na nacionalnoj razini brine *Koordinacijsko tijelo u institucionalnom okviru za korištenje fondova Europske unije u Republici Hrvatskoj u financijskom razdoblju od 2021. do 2027. godine*, novi akter u provedbi regionalne, time i otočne politike. U sustav je uvedeno 2017. godine Zakonom o sustavu strateškog planiranja i upravljanja razvojem (NN 123/2017) koji mu je dodijelio itekako važnu ulogu središnjeg tijela državne uprave koje „koordinira cjelokupni sustav strateškog planiranja i upravljanja razvojem" (članak 33.). Tada je navedeno i 10 poslova koje tijelo treba obavljati. Nakon četvrt stoljeća loše koordinacije ministarstava, javnih poduzeća i ostalih aktera na otocima, koju uočavaju svi razvojni dokumenti, konačno se pojavilo tijelo koje treba uvesti reda.

Nacionalni plan završava Indikativnim financijskim planom i Okvirom za praćenje i vrednovanje. Okvirno, o provedbi će se brinuti MRRFEU kao nositelj i koordinator, a posao će obavljati Uprava za otoke i o svemu obavještavati Koordinacijsko tijelo. Time je zaokruženo sve što treba. Pokazana usklađenost s NRS-om, navedeni prioriteti i posebni ciljevi, izvedena vizija, indikativni financijski plan i najava pokazatelja koje tek treba utvrditi, bili su dovoljni da se izradi Akcijski plan. To je i učinjeno pa su Nacionalni plan za razdoblje 2021. – 2027. i pripadajući Akcijski plan za razdoblje 2021. – 2023. usvojeni zajedno, kao jedan razvojni dokument (NN 143/2021). Akcijski plan obuhvatio je sve posebne ciljeve, 24 mjere, 21 pokazatelja i sredstva za provedbu osam ciljeva.

Provedba Nacionalnog plana trebala je biti olakšana time što je Koordinacijsko tijelo smješteno u MRRFEU-u gdje se izrađuje i biblioteka pokazatelja. Na prvi pogled, barem, jer se radilo o smještaju, ali i razmještaju. Uredbom o unutarnjem ustrojstvu MRRFEU-a iz 2020. godine (NN 97/2020) određeno je, naime, sedam uprava koje se dijele na sektore koji se dalje dijele na službe, a one na odjele, pa na odsjeke i po-

[31] Spomenuta Uredba o smjernicama za izradu akata strateškog planiranja od nacionalnog značaja i od značaja za JLP(R)S (NN 89/2018).

dodsjeke. Među tako razgranatim poslovima i odgovornostima, provoditeljima Nacionalnog plana nije bilo lako razlučiti tko u MRRFEU-u obavlja koji od onih deset poslova Koordinacijskog tijela iz Zakona o sustavu strateškog planiranja i kome se za što trebalo obratiti. U Uredbi je, naime, korištena formulacija „u funkciji Koordinacijskog tijela", koje je razabacano diljem unutarnjeg ustroja Ministarstva. U „funkciji" su se našla dva sektora i dvije službe Glavnog tajništva, tri sektora i četiri službe Uprave za strateško planiranje i koordinaciju EU fondova, jedan odjel Uprave za provedbu operativnih programa i financijskih instrumenata, jedan sektor Uprave za regionalni razvoj i, konačno, jedna služba i jedan odjel Uprave za potpomognuta područja. Tome treba dodati da je izrada biblioteke pokazatelja dodijeljena jednoj službi i jednom odjelu u Upravi za strateško planiranje i koordinaciju EU fondova.

Preostale tri uprave pošteđene su funkcije koordiniranja. Među njima je bila i Uprava za otoke iako se u opisu njezinih poslova moglo uočiti štošta od zakonom određenih poslova samog Koordinacijskog tijela. Njezinih 35 djelatnika raspoređenih u dva sektora, šest službi i dva odjela trebalo je: i) koordinirati provedbu planskih i programskih dokumenata razvoja otoka u suradnji s nadležnim tijelima RH i EU, ii) surađivati s regionalnim i otočnim koordinatorima i tijelima na sve tri upravne razine, iii) surađivati s međunarodnim institucijama oko EU projekata, iv) koordinirati poslove oko unaprjeđenja strateškog, zakonodavnog i programskog okvira politike razvoja otoka, v) koordinirati prikupljanje potrebnih statističkih podataka i vi) koordinirati, analizirati i ocjenjivati planiranje i predlaganje strateških ciljeva, prioriteta, mjera i aktivnosti razvoja otoka na državnoj razini. Zakon o sustavu strateškog planiranja i upravljanja razvojem iz 2017. ostao je tako nedorečen; nije određeno tko koordinira Koordinacijsko tijelo.

Probijanje kroz toliko birokratske proze otežano je i time što je otočna politika određivana na način koji pravnici zovu *de lege ferenda*, to jest oslanjanjem na propise i dokumente koje tek treba donijeti. Zakon o otocima iz 2018. pozivao se na Nacionalnu razvojnu strategiju donesenu 2021. godine, a Nacionalni plan razvoja otoka iz 2021. računao je na Koordinacijsko tijelo za koje se u tom trenutku tek okvirno znalo što koordinira. Usput budi rečeno, Nacionalni plan razvoja otoka za razdoblje 2021. – 2027. donosen je krajem godine u kojoj ga je trebalo početi provoditi.

Što će sve raditi tijelo koje ima važnu korektivnu ulogu u formuliranju i provedbi otočne politike, nešto je podrobnije određeno tek 2021. godine, četiri godine nakon Zakona o sustavu strateškog planiranja i godinu dana nakon Uredbe MRRFEU-a. Te godine, u studenome, donesen je Zakon o institucionalnom okviru za korištenje EU fondova (NN 116/2021) koji je Koordinacijskom tijelu dodijelio 12 osnovnih poslova, ali tu se nije stalo. Poslovi Koordinacijskog tijela konačno su omeđeni tek posebnom uredbom koja navodi impresivni popis:[32] što samo, što u suradnji sa sektorski nadlež-

[32] Uredba o funkcijama, zadaćama i odgovornosti Koordinacijskog tijela u institucionalnom okviru za korištenje fondova Europske unije u Republici Hrvatskoj u financijskom razdoblju od 2021. do 2027. godine (NN 96/2022).

nim tijelima i raznim nacionalnim tijelima, Koordinacijsko tijelo imalo je 57 (pedeset i sedam) raznih poslova i zadaća.

Osnivanja tijela koja jedva mogu pobrojiti što im je sve činiti, obično vode u osnivanja dodatnih tijela i to se dogodilo i ovdje. Pozivajući se na razne uredbe EU-a, Koordinacijsko tijelo osniva jedinstveni Odbor za praćenje, kojim i predsjedava, a usto uspostavlja Međuresorsku evaluacijsku skupinu i Međuresorsku radnu skupinu u koje ulazi podulji niz ostalih tijela državne uprave. Pogled u budućnost otkrivao je da će tijelo imati posla koji zahtijeva kompetencije omanjeg znanstvenog instituta, iskusnog konzultantskog tima i jake ekipe IT znalaca. Zakonima iz 2017. i 2021., a onda i Uredbi iz 2022. trebala je stoga prethoditi dobra kadrovska i organizacijska priprema i doškolovanje. Nema potvrde da se to i dogodilo.

Izrađivačima Nacionalnog plana razvoja otoka nije bilo druge nego osloniti se na jedva uhvatljivo tijelo s mnogo adresa i uputiti provoditelje na biblioteku pokazatelja koju je na četvrtoj razini ustroja MRRFEU-a izrađivao i vodio odjel službe sektora jedne od uprava. S druge strane, Zakon o otocima ostavio je dovoljno prostora za izvođenje posebnih otočnih razvojnih pokazatelja koji se jednostavnim postupkom mogu uključiti u biblioteku. Treba, međutim, reći da je Nacionalni plan time uvelike nadrastao NPRO iz 1997. Izrađen u vrijeme kad još nije bila utvrđena metodologija izrade razvojnih programa, a članstvo u EU-u bilo je još daleko, NPRO i Zakon o otocima s kraja prošlog stoljeća bili su presedan. Zakon iz 2018. i Nacionalni plan uklopili su se u sustav upravljanja regionalnim razvojem koji je svakim novim zakonom i prihvatom ove ili one direktive Europske komisije i/ili Europskog parlamenta sve glomazniji, ali i konzistentniji i u svakom slučaju obuhvaća i otoke. Godine 2022. činilo se, dakle, da su svi alati na broju. Ostalo je vidjeti kako će se njima alatničari koristiti i što će sve uspjeti proizvesti.

ČETVRT STOLJEĆA IZVJEŠĆA UPRAVE ZA OTOKE

Izvješća o provedbi Zakona o otocima obvezni su jesenski posao Uprave za otoke još od 1999. godine. Podnose se Hrvatskom saboru za proteklu godinu, a obuhvaćaju sve što je Uprava obavila prošle godine, a usto i sve što su obavili ostali akteri otočnog razvoja. Takvo što nije lako prikupiti jer aktera ima podosta, a u početku nisu baš svi bili spremni dijeliti informacije. Nakon prvog izvješća koje je obuhvatilo 1999., 2000. i 2001. godinu, uslijedio je trogodišnji zastoj, a kontinuitet izvještavanja uspostavljen je tek izvješćem koje je obuhvatilo 2004. i 2005. godinu.[33] U njemu su sabrana sva ulaga-

[33] Pregled uloženih sredstava prema subjektima financiranja po otocima tijekom 2004. i 2005. godine. Dostupno na https://www.sabor.hr/sites/default/files/uploads/sabor/2019-01-18/075504/PRILOG_sredstva_otoci.pdf.

nja na otocima koja se dijele na bespovratna sredstva državnog proračuna i kreditiranje. U te dvije godine ulagao je podulji niz aktera: 14 ministarstava, šest državnih poduzeća i Fond za regionalni razvoj. Navedeni su i krediti koje je HBOR dodijelio otočnim poduzetnicima pod povoljnim uvjetima. Ulagalo se u luke i lučice, zračne luke, odvodnju, odlagališta otpada, nerazvrstane ceste, škole i školske dvorane, ambulante, mirovne domove, zaštitu kulturnih dobara, obnovu opožarenih šuma, infrastrukturu mornaričkih radara, poduzetničke zone, poštanske urede, telekomunikacijsku infrastrukturu i gospodarenje šumama. Usto su subvencionirane cijene karata u pomorskom prijevozu i vodoopskrba, kamate na turističke kredite, otočanima su izdani desetci tisuća vinjeta, sufinancirane su brodske linije i izrada prostornih planova i poduprta ulaganja u ribarska plovila i opremu, sveukupno 2.907.293.238,68 HRK. Izviješteno je i o dovršenju 11 od 13 predviđenih državnih programa koji će biti osnovom otočnog godišnjeg programa (OGP).[34] Na kraju je zaključeno da se Vlada RH vodi načelom „razvoj otoka mjera je za razvoj Hrvatske."

Popis obavljenih poslova bio je toliko dug, a iznos se doimao tako velikim da nitko nije posumnjao da se otocima ne posvećuje dovoljno brige. Sabor ga je lako prihvatio od prve iako je ostalo nejasno kako izvjestitelji u tančine znaju što je u te dvije godine na otocima *raslo*, a ne znaju jesu li se otoci time *razvili*. Većina navedenih izdvajanja i ulaganja svakako su poboljšala opće razvojne uvjete, većina je bila i nužna da bi se nešto pokrenulo, ali svatko, pa i zastupnici, mogao se zapitati je li to bilo svrsishodno, to jest je li razvoj stvarno pokrenut i usmjeren kamo treba. U vrijeme izrade prvog izvješća pokazatelji ishoda još nisu bili obvezatni (novi Zakon o otocima donesen je 12, a Nacionalni plan razvoja otoka 15 godina kasnije), ali su bili poznati, dostupni i uveliko korišteni u ocjenama javnih ulaganja i planova i programa JL(R)S-a. Analiza društvenih koristi i troškova (*benefit cost analysis*), na primjer, odavno je uhodana metoda procjene ishoda i učinaka javnih projekata. Da je takvo što primijenjeno, izvjestitelji bi lako uočili da izvještavaju samo o *rezultatima* mjera, to jest o izgrađenom objektu, dodijeljenoj potpori itd. Uočili bi i da se treba zapitati jesu li postizanjem rezultata postignuti i odgovarajući *ishodi*, to jest je li došlo do razvojnih pomaka. Nove i popravljene stare otočne ceste kojima se sada može brže i sigurnije prometovati (2004. i 2005. na to je potrošeno 47.205.703 HRK) rezultat su koji se, izražen utrošenim sredstvima, brojem km i sl., svakako trebao naći u izvješću. Da je usto ocijenjeno je li se nakon obavljene cestogradnje promet povećao, ima li manje nesreća, stižu li učenici brže i sigurnije do škole, je li hitna pomoć učinkovitija, mogu li vatrogasci lakše do požara itd., vidjeli bi se i ishodi ulaganja, a vrijednosti pokazatelja uputile bi u kojoj je mjeri cestogradnja bila svrhovita. Dvogodišnja ulaganja od gotovo tri mi-

[34] Računica nije posve jasna jer je po Zakonu o otocima trebalo izraditi 19 DPRO-a. Nakon izrade Državnog programa zaštite i korištenja malih, povremeno nastanjenih i nenastanjenih otoka bilo ih je 20, sedam više no što je navedeno u izvješću. Nije poznato kamo su se djenuli (https://www.sabor.hr/sites/default/files/uploads/sabor/2019-01-18/075504/IZVJESCE_otoci.pdf).

lijarde kuna nisu, međutim, popraćena ni jednim razvojnim pokazateljem. Ostajući na iznosima ulaganja, izvjestitelji su ukupni napor Uprave za otoke i mnogih drugih aktera ostavili nedorečenim. U Saboru se, uz ostalo, moglo postaviti i pitanje kako će neizmjereni razvoj otoka biti „mjerom razvoja Hrvatske".

Izvješće o učincima provedbe Zakona o otocima u 2006. i sva kasnija slijedila su isti obrazac. Redovito se navodi tablica s ulaganjima ministarstava, kasnije i županija i otočnih jedinica lokalne samouprave, državnih poduzeća, fondova, Državne geodetske uprave, otočnih nacionalnih parkova i parkova prirode i kredita koje su odobrili HBOR, kasnije i Europska investicijska banka i Razvojna banka Vijeća Europe. Popisuje i tko je sve dobio oznaku HOP, je li bilo prvokupa kojim je neki nenaseljni otok spašen od prodaje, sastaje li se Otočno vijeće, koliko je bilo kapitalnih donacija, a koliko vinjeta, pomaže li se civilnom društvu na otocima, što rade druge Uprave, a što lučke uprave te koliki je bio povrat poreza na dohodak JLS-a. Izvjestiteljima, usto, ne promiče ni jedan propis donesen da bi se utjecalo na uvjete otočnog poslovanja i života uopće. Na desetcima stranica popisa i opisa svih ulaganja ne može se, međutim, naići ni na jedan jedini razvojni pokazatelj. Taj nedostatak uočen je 2006. godine, ali nije učinjeno mnogo: u izvješću se tvrdi da je očiti pozitivan učinak skrbi o otocima vidljiv „kroz brojne pokazatelje", a kao najilustrativniji naveden je porast broja otočana od 1981. do 2001. godine. Ostalih pokazatelja nema, pa ostaje nejasno kako se razvojne mjere u 2006. mogu vrednovati podatcima od kojih su najsvježiji oni iz 2001. godine. Pokazatelja nema ni u izvješću iz 2007., ali se ipak tvrdi da su provedene aktivnosti i ulaganja „vidljiv, očiti dokaz pozitivnih razvojnih pomaka i postignutih dosega." Izvješće iz 2008. ide i dalje: „Dosadašnja skrb zasigurno je rezultirala značajnim razvojnim pomakom i oplemenjivanjem sveukupnog dojma otoka. Stoga ne iznenađuje vijest da su čitatelji španjolskog časopisa *Condé Nast Treveler* u 2009. godini proglasili hrvatske otoke najljepšima na svijetu." Ljepota kojoj se španjolski čitatelji dive ponovljena je kao pokazatelj razvoja hrvatskih otoka i u nekoliko kasnijih izvješća.

Izvješće iz 2010. donijelo je određeni pomak. Kako se izvještavalo već šest godina, mogli su se sastaviti vremenski nizovi koji svjedoče o sve više ulaganja. U suradnji s poreznom upravom navedeni su standardni računovodstveno-analitički vremenski nizovi podataka o dohotku, prihodima poduzeća i zaposlenosti od 2006. naovamo s uobičajenim popratnim postotcima i indeksima, ne i pokazateljima ishoda. U izvješću za 2011. i dalje nema pokazatelja, ali se tvrdi da je „ustrajavanje na otočnom održivom razvoju kroz financiranje mnogobnih mjera dovelo mnoge otoke na stupanj razvoja iznad prosjeka bruto domaćeg proizvoda (BDP) Republike Hrvatske." Tvrdnja nije izazavala raspravu u Saboru i izvješće je, kao i sva ostala, prihvaćeno bez metodoloških opaski. Nažalost, jer je riječ o oksimoronu koji zaslužuje komentar: prije svega, BDP se izračunava za nacionalno gospodarstvo, a postoje i metode izračuna za županije. Taj, najčešće korišten pokazatelj rasta (ne nužno i razvoja), ne može se, međutim, izračunavati za gradove i općine s iole prihvatljivom točnošću, pa se u to nitko i ne upušta. Izvješće implicira i daljnju analitičku dezagregaciju jer bi podatke obalno-otočnih gra-

dova i općina trebalo razdvajati na otočne i kopnene što bi bilo moguće samo na razini naselja. Tvrdnja da su mnogi otoci dosegli stupanj razvoja iznad prosjeka nacionalnog BDP-a ostala je tako posve neutemeljena i svakako ispod razine na kojoj trebaju biti izvješća koja se podnose najvišem političkom tijelu Republike Hrvatske. Nadalje, kad bi se otočni BDP i mogao izračunati, vodio bi u pogrešne zaključke. Lako je, naime, vidjeti da struktura otočnog gospodarstva u kojoj sve više prevladava turizam, sve više odudara od slike održivog, a kamoli proklamiranog samodostatnog otoka. Odudara i od koncepta pametnog otoka na koji se nositelji otočne razvojne politike sve češće pozivaju. Navodeći održivost, samodostatnost i otočnu pamet kao razvojne ciljeve, izvjestitelji su odabrali pokazatelj koji raste koliko raste i turizam i tako upućuje na neželjene trendove otočnog razvoja. Izvješće iz 2012. išlo je i dalje. Nakon što su izvijestili o potporama od kojih je 38 % otišlo u turistički sektor, izvjestitelji su, sad već paradoksalno, ustvrdili da će se „na taj način podržati samodostatnost otoka što održivi razvitak podrazumijeva." (MRRFEU, 2013: 61).

Izvješće iz 2013. i sva ostala nakon njega donose sada već standarnu tablicu ulaganja po nositeljima, područjima i po otocima i zaključak bez pokazatelja. Ponavlja se i tvrdnja u kojoj se naslućuje sumnja u razvojnu politiku koju Hrvatski sabor tako zdušno odobrava: „Činjenica da su otoci iznad nacionalnog prosjeka po indeksu razvijenosti, ali se i dalje život na otocima percipira teško održivim, ukazuje na potrebu formuliranja novih mjera koje će imati razvojni cilj, a na čemu se središnja država već angažira" (MRRFEU, 2014: 115). Unatoč tome izvješće za 2014. i 2015. donosi standardni zaključak izveden bez pokazatelja: „Ulaganja su imala svrsishodan i pozitivan učinak na razvoj otoka" (MRRFEU, 2015, 2016: 197). U izvješćima od 2016. naovamo uglavnom se odustaje od razvojnih zaključivanja. Posljednje poglavlje naprosto sažima koliko se te godine potrošilo.

Izvješće iz 2018. razlikuje se od prethodnih time što je izrađeno u ponovno uspostavljenoj Upravi za otoke, koja se nakon tavorenja na razini sektora i odjela opet našla gdje joj je i mjesto. Sve drugo ostalo je isto, osim što je zaključak proširen obavješću da su pristigli Nacionalna razvojna strategija i novi Zakon o otocima. Te značajne promjene institucionalnog okvira u kojem treba voditi otočnu razvojnu politiku nisu, međutim, ostavile traga u izvješćima. Iduće godine zaključeno je tek da je „razvidno da se ulaganja povećavaju što jasno pokazuje da su otoci prepoznati kao područje od posebnog državnog interesa i velikih potencijala" (MRRFEU, 2019: 61).

Izvješće 2021. ipak je donijelo novine: MRRFEU je ustrojio i vodi Registar otoka osmišljen kao integrirani informacijski sustav otočnih pokazatelja povezan s mrežnim stranicama više od 30 javnopravnih tijela. Registar zasad, izviješteno je, obuhvaća geografske i demografske podatke, podatke o terirorijalnoj nadležnosti, indeksu razvijenosti (*sic!*), prometnoj povezanosti i otočnom zdravstvu. Jednako je važna novost Integrirani (višefondovski) teritorijalni program (ITP), usmjeren na razvoj pametnih i održivih otoka, usvojen 2022. godine sa zasebnom alokacijom za otoke. Otocima još nikad nije odjednom dodijeljeno više novca: 150.000.000 eura bespovratno iz Europ-

skog fonda za regionalni razvoj (EFRR). Neki od navedenih trendova mogli su se barem donekle pripisati i razvojnoj politici: broj poduzetnika na otocima rastao je brže nego na kopnu, rastao je i broj učenika koji je u Hrvatskoj inače strmoglavo opadao, a stanovništvo je opadalo sporije od ukupnog stanovništva Hrvatske. Sljedeće izvješće, ono iz 2022. ipak je ostalo vjerno zaključivanju bez pokazatelja i navelo da ulaganja državne uprave, javnih tijela i JL(R)S-a omogućuju jednakomjeran razvoj otoka i kopna. Upada u oči i da nema traga o djelovanju tada već pet godina starog Koordinacijskog tijela; u izvješćima 2017. – 2022. nije spomenuto ni jednom. Nije spomenut ni odavno punoljetni Otočni godišnji plan (OGP).

Izvješće iz 2023.,[35] podneseno Hrvatskom saboru 20. prosinca 2024., pokazalo je da je Uprava za otoke okrenula list. Izvješće je iscrpno, prepuno tablica, grafikona i karata otoka, a popisi aktera otočne razvojne politike dulji i točnije određeni od onih u prošlim izvješćima. Posebno je pohvaljeno 11 otočnih koordinatora koji djeluju u sedam obalno-otočnih županija i tada već uhodani program HOP. Prvi put u punoj je mjeri pokazano koliko je složeno upravljati razvojem neke regije u kojoj se uz regionalnu susreću i mnogobrojne sektorske politike. Uz MRRFEU na otocima je te godine ulagalo i provodilo mjere 12 ministarstava, sedam obalno-otočnih županija i dobar dio od 59 otočnih i obalno-otočnih gradova. Navedeni su i Državna geodetska uprava, Fond za zaštitu okoliša i energetsku učinkovitost, Hrvatski zavod za zapošljavanje, Agencija za obalni linijski pomorski promet, nezaobilazna Jadrolinija te Hrvatska elektroprivreda, pošta, ceste, šume, vode te akteri kao što su Odašiljači i veze, Plovput i Adriatic Croatia International Club (ACI). Posebno su, kao i u prethodnim izvješćima, prikazana ulaganja putem kreditiranja.

Posebno poglavlje izvješća odvojeno je za učinke otočne politike. U nedostatku propisanih otočnih razvojnih pokazatelja, naveden je niz financijskih pokazatelja poslovanja otočnog poduzetništva, a uz njih i kretanje zaposlenosti, sve u razdoblju 2016. – 2023. Tome su pridodani podatci o kretanju broja otočnih učenika i predškolaca u školskim godinama od 2013./14. do 2023./24. i kretanje stanovništva između popisa 2011. i 2021. Iako su nazvani učincima, ovdje je riječ o kretanjima koja bi se bila događala i da nije bilo otočne politke pa je kao i u prošlim izvješćima trebalo ocijeniti u kojoj su se mjeri navedeni, uglavnom uzlazni trendovi mogli pripisati ulaganjima i mjerama nositelja politike. Uprava za otoke ovdje je trebala uvesti pokazatelje ishoda i tako okrenuti još jedan list.

Nakon 20 godina izvještavanja o provedbi Zakona o otocima Uprava za otoke MRRFEU mogla je podvući crtu i zbrojiti što je učinjeno. S obzirom na narasli broj aktera i podulji niz raznih aktivnosti, izvješće o izvješćima uzelo bi previše prostora. Dostajat će podatak iz izvješća za 2023.: u otoke je u razdoblju od 2006. do 2023. godine uloženo impresivnih 5,56 milijardi eura, u prosjeku oko 309,14 milijuna eura godišnje.

[35] https://sabor.hr/hr/sjednice-sabora/izvjesce-o-ucincima-provedbe-zakona-o-otocima-u-2023-godini-podnositeljica-vlada?t=152656&tid=213306.

Ulaganja bespovratnih proračunskih/vlastitih sredstava i sredstava iz fondova Europske unije iznosila su oko 85 % ukupnih ulaganja, dok su 15 % činila ulaganja putem kreditiranja. S druge strane, svrsishodnost uloženih milijardi sve vrijeme u drugom je planu; 18 godina rasta ulaganja kojima se u Hrvatskom saboru plješće, učvrstilo je uvjerenje Uprave za otoke, a i saborskih zastupnika da dobro rade svoj posao.

Potreba za specifičnim otočkim razvojnim pokazateljima prepoznata je tek u Zakonu o otocima iz 2018. godine. Posvećena su im dva poglavlja u kojima odmah na početku čitamo da ih tijela državne uprave i druga javnopravna tijela te jedinice lokalne i područne (regionalne) samouprave na otocima moraju „uzimati u obzir" prilikom planiranja, financiranja i provođenja otočnih projekata, mjera i aktivnosti (članak 15.). Iskorak iz navođenja rezultata prema mjerenju ishoda je, međutim, odmah otišao u raskorak jer je u sljedećem članku određeno da se otoci „prema otočnim razvojnim pokazateljima" razvrstavaju u nerazvijene, manje razvijene i razvijene. Otoci su tako podijeljeni u skupine prije nego što su određeni pokazatelji na osnovi kojih skupine treba odrediti. Tko god bude izvodio pokazatelje, naći će se u kalupu i morat će unaprijed odustati od razvrstavanja u dvije ili četiri skupine ili pak od rezultata koji naprosto određuju redoslijed otoka od najrazvijenijeg do najmanje razvijenog. Takav redoslijed mogao je poslužiti nositelju razvojne politike da dijeli otoke na onoliko skupina koliko je u tom trenutku svrsishodno s obzirom na stanje pojedinih otoka, raspoložive financijske izvore i ciljeve iz razvojnih dokumenata.

Bilo kako bilo, Pravilnik o otočnim razvojnim pokazateljima (ORP) trebalo je donijeti do 21. lipnja 2019., šest mjeseci po donošenju Zakona (članak 49.). Toga dana nije donesen i počelo je odbrojavanje koje se u početku mjerilo mjesecima, a ubrzo i godinama. Godinu dana kasnije, 2020., moglo se uočiti da pokazatelji nisu zaboravljeni jer je Uprava za otoke okupila radnu skupinu za izradu ORP-a. Na prvom sastanku početkom veljače 2021. godine za stol su uz djelatnike Uprave za otoke sjeli i konzultanti. Dobro su se poznavali jer su prije tri godine zajedno pisali zakon. Na tome je, međutim, i ostalo:

> *Bilo je izazovno, posla smo se prihvatili istog dana. Štogod smo i pripremili i počeli nazivati Ministarstvo, pitati kad će drugi sastanak. Nitko nam mjesecima nije znao ništa reći, a onda smo, pred Novu godinu čuli da nije jasno o čemu pričamo jer je Pravilnik objavljen. Pročitali smo ga nadušak, nekoliko puta, za svaki slučaj, ali pokazatelje nismo našli. Članak za člankom navodi skupine i podskupine pokazatelja i podjelu na pokazatelje inputa, outputa, ishoda, učinaka, ali ne i same pokazatelje. Ima i odredba da će se podatci o svemu tome obrađivati u Integriranom informacijskom sustavu otočnih pokazatelja u okviru Registra otoka. Dobro zvuči, ali su glavna pitanja ostala, onako, u zraku. Kako će se u tom okviru računati pokazatelji, što treba od podataka, kako do njih? Tek pred kraj teksta se vidi da na to nisu zaboravili: sasvim pri kraju rečeno je da će se izraditi stručna studija, model čak, koja će sve objasniti.*
>
> (član radne skupine, tri godine nakon prvog i jedinog sastanka (2024.))

Pravilnik o otočnim razvojnim pokazateljima i postupku vrednovanja razvijenosti otoka objavljen je 26. studenoga 2021. (NN 127/2021), dvije i pol godine nakon isteka roka. Javni poziv za izradu najavljene stručne studije objavljen je godinu dana kasnije, a izabrani izrađivač dobio je rok od šest mjeseci. Studija je predana krajem lipnja 2023., a s obzirom na to da ju je trebalo inkorporirati u Pravilnik, očekivale su se njegove izmjene i dopune koje su morale proći javno savjetovanje i postupak donošenja u Ministarstvu. Odužilo se i to, pa je Pravilnik o otočnim razvojnim pokazateljima zakoračio u šestu godišnjicu svog nedonošenja. Sredstva su se sve to vrijeme raspodjeljivala po otocima bez pokazatelja pa je bilo teško ne povući neke paralele. Već je spomenuto da su krajem 80-ih godina 20. stoljeća, u zadnjim godinama socijalizma, za otoke izdvajana proračunska sredstva na način dobro uhodan u sustavu: postoji tijelo koje bez jasnih kriterija i bez ijednog pokazatelja odlučuje koliko će tko dobiti. Desetak godina kasnije, u tranzicijskom demokratskom višepartijskom sustavu, proračunska sredstva i dalje su se izdvajala, a tijelo koje je nosilo nesocijalistički naziv i dalje je raspoređivalo sredstva bez jasnih kriterija i razvojnih pokazatelja. Trideset i pet godina kasnije, i šest godina nakon što su ozakonjeni, kriterija i pokazatelja još uvijek nije bilo,[36] a korak naprijed učinjen je time što je pokrenut Program razvoja otoka za dodjelu proračunskih sredstava otočnim i obalno-otočnim jedinicama lokalne samouprave. Budući da službenih razvojnih pokazatelja još nije bilo, jedinice lokalne samouprave nisu mogle argumentirati svoje prijave procjenama koliko će novac koji dobiju iz državnog proračuna i potroše na odobrenom projektu stvarno doprinijeti razvoju njihova otoka. S manjkom pokazatelja predviđenih ishoda suočio se tako i MRRFEU koji odlučuje kome će dodijeliti sredstva. I dalje je bilo nejasno proizvode li ulaganja željene razvojne ishode i jesu li u konkretnim slučajevima bila dovoljna ili, možda (otočani se s time, naravno, nikad neće složiti), neopravdano visoka. Ostalo je nejasno i mogu li se razvojni ishodi (otočani će se složiti da ih je bilo) u cijelosti pripisati ulaganjima iz državnog i županijskih poračuna, kreditima itd.[37]

Početkom ožujka 2023. MRRFEU je objavio izvješće koje je moglo iznenaditi i ponekog u samom ministarstvu. Deset mjeseci prije no što je objavljeno Izvješće o provedbi Zakona o otocima u 2022. godini pojavilo se prvo Izvješće o provedbi Nacionalnog plana razvoja otoka.[38] Kao što je obećano u Nacionalnom planu i naloženo pravilnikom koji određuje rokove izvještavanja,[39] MRRFEU je na vrijeme izvijestio

[36] To je potvrđeno u Izvješću o učincima provedbe Zakona o otocima u 2023. Pokazateljima je dodijeljeno pola stranice teksta.

[37] Priča o otočnim razvojnim pokazateljima prepričana je prema Starc (2024). Sjećanje člana radne skupine preneseno je u cijelosti (Starc, 2024).

[38] https://razvoj.gov.hr/o-ministarstvu/djelokrug-1939/otoci/izvjesca-o-provedbi-nacionalnog-plana-razvoja-otoka-2021-2027/5329.

[39] Pravilnik o rokovima i postupcima praćenja i izvještavanja o provedbi akata strateškog planiranja od nacionalnog značaja i od značaja za jedinice lokalne i područne (regionalne) samouprave (NN 6/2019).

Koordinacijsko tijelo za sustav strateškog planiranja i upravljanja razvojem Republike Hrvatske o svemu što je učinjeno do 31. prosinca 2022.

U izvješću su pobrojeni infrastrukturni projekti i projekti u društvenim djelatnostima te javna tijela na državnoj razini koja su ih poduzimala kao nositelji provedbe posebnih ciljeva NPRO-a. Pobrojeno je što su sve izgradili i poduzeli, a uz to su navedeni i pokazatelji *ishoda*. Obrađeno je svih 10 posebnih ciljeva koji su vrednovani s ukupno 21 pokazateljem, raspoređenim tako da su pojedini ciljevi vrednovani s jednim, dva ili tri pokazatelja, a posljednji na popisu, onaj o što boljoj otočnoj povezanosti, s četiri. Za svaki je navedena početna i ciljana vrijednost, a uz njih i vrijednost ostvarena do kraja 2022. godine. Pritom je nastao uobičajeni problem otočnog izvještavanja; u izračunu vrijednosti 13 pokazatelja korišteni su podatci iz 2022. godine, a u izračunu vrijednosti preostalih osam, podatci iz 2021. U izvješću je stoga naglašeno da će ubuduće trebati posegnuti u biblioteku za još ponekim pokazateljem koji će se moći izračunavati iz podataka prikupljenih u godini izvještavanja.

Budući da su izrađivači izvješća raspolagali iznosima ulaganja po projektima, mogli su ocijeniti je li se tijekom 2022. ulagalo prema planu i indikativnim sredstvima navedenim u Nacionalnom planu. Bilo je lako ustanoviti da je u projekte radi ostvarenja tri posebna cilja ulagano prema indikativnom planu, a u projekte radi ostvarivanja pet posebnih ciljeva više, pa i mnogo više od planiranog. U ostvarenje ciljeva 2.1. Poticanje poduzetničkog okruženja i jačanje konkurentnosti otočnog gospodarstva i 4.1. Unaprjeđenje IKT infrastrukture na otocima i digitalizacija ulagano je značajno manje od planiranog, pa je naglašeno da ulaganja u 2023. godini, kad istječe Akcijski plan, treba ubrzati. S druge strane, izračun pokazatelja ishoda pokazuje da su se vrijednosti 14 od 21 pokazatelja više ili manje primakle ciljnim vrijednostima. Preostalih sedam pokazale su da ulaganja unatoč nesumnjivim rezultatima nisu dovela do razvojnog pomaka. Tome teba dodati da je bilo ciljeva u koje se ulagalo manje od planiranog, a ishodi su svejedno bili povoljni. Takvi nalazi upozorili su na to da je riječ o razvojnom aspektu koji je predugo bio zapostavljan: i mala ulaganja mogu dovesti do relativno velikih poboljšanja i povoljnih ishoda. Bilo je, nadalje, i ciljeva u koje je ulagano više od planiranog (u ovom slučaju broj timova zdravstvene zaštite), a ishodi su bili nepovoljni. U izvješću je zaključeno da nije ulagano tamo gdje je bilo najpotrebnije i da buduća ulaganja treba bolje rasporediti.

Prvim Izvješćem o provedbi Nacionalnog plana razvoja otoka ustanovljen je obrazac prema kojem treba izvještavati o ishodima poduzetih ulaganja i mjera radi ostvarenja 10 posebnih ciljeva. Izvješće o ishodima u 2023.,[40] drugo po redu, imalo je tako istu strukturu, ali je, više nego u prvom, pažnja posvećena problemima vjerodostojnosti podataka i primjerenosti pojedinih pokazatelja. Naglašeno je da utrošak većine financijskih sredstava za razvoj otoka nije u nadležnosti MRRFEU-a, pa je podatke treba-

[40] https://razvoj.gov.hr/o-ministarstvu/djelokrug-1939/otoci/izvjesca-o-provedbi-nacionalnog-plana-razvoja-otoka-2021-2027/5329.

lo zatražiti od 17 tijela na nacionalnoj razini, sedam obalno-otočnih županija i osam obalnih gradova koji u svom sastavu imaju otoke. I ovdje je korišten 21 pokazatelj čije su vrijednosti pokazale da su u 2023. tri posebna cilja premašena, a da su vrijednosti 12 pokazatelja rasla, ali nisu dosegla postavljene ciljeve. Vrijednosti preostalih šest pokazatelja za 2023. godinu nisu rasla. Premda se to moglo ocijeniti i strože, zaključeno je da ishodi ulaganja u 2023. zadovoljavaju. Naglašeno je, međutim, da je kao i u 2022. bilo ulaganja koja nisu postigla željene ishode, a da su, s druge strane, neki povoljni ishodi postignuti manjim ulaganjima.

Izvješća koja govore o uspjesima i neuspjesima rijetko nailaze na ujednačeni prijam jer se uz pohvale redovito postavlja pitanje o odgovornosti za neuspjehe. Ostavimo li dnevnopolitička pitanja po strani i ostanemo li u okvirima razvojne politike, treba reći da su izvješća o provedbi NPRO-a od prve nadmašila uhodana izvješća o učincima provedbe Zakona o otocima. Pokazala su se uspješnijim i u „učenju lekcija" jer su upućivala na to koja ulaganja treba revidirati, a koja povećati. Izvješće o NPRO-u razmatra, naime, rezultate i ishode i tako daje nositelju otočne razvojne politike smjernice za određivanje razvojnih mjera i ulaganja sredstava državnog proračuna. Informacije o izostanku ishoda ili premalim ulaganjima pritom su jednako vrijedne, ako ne i vrjednije od informacija o uspjesima. Budući da su izrađivači izvješća o NPRO-u u zaključku naveli da treba povećati broj pokazatelja[41] i usput se prisjetili svima poznate studije otočnih pokazatelja, sljedećim izvješćima mogli bi biti učinjeni daljnji koraci u unaprjeđenju otočne razvojne politike. Zakoračiti bi se moglo i prema pokazateljima. Nakon šestogodišnjeg otezanja donošenja pravilnika u kojem se očekuju konkretni pokazatelji provedbe Zakona o otocima iz 2018. i promptne izrade prvih izvješća o provedbi NPRO-a, izvještavanje bi se moglo objediniti u jedno izvješće koje bi obuhvatilo sve što je učinjeno prethodne godine. Mogli bi se objediniti i akcijski planovi NPRO-a i otočni godišnji programi i tako bi se mogao dobiti jedan izvršni planski dokument koji bi obuhvatio sve što treba učiniti sljedeće godine. Lakše bi se prikupljali podatci i razmatrali pokazatelji, usklađivale bi se obveze iz Zakona i Plana, ulaganja bi se učinkovitije raspoređivala po otocima, prvi bi OGP nakon 25 godina čekanja ugledao svjetlo dana itd. Usto, djelatnici koji rade na oba izvješća, a ne rade na OGP-u, bili bi učinkovitiji i usput olakšali posao zasad neuhvatljivom Koordinacijskom tijelu za sustav strateškog planiranja i upravljanja razvojem RH o čijem poslu također treba pisati izvješća. Sve se ionako događa pod istim krovom.

[41] NPRO ne ograničava broj pokazatelja ishoda. Navodi tek da ih u konkretnim slučajevima treba biti dovoljno da poprate ishod provedene mjere i/ili usvojenog projekta. Skup korištenih pokazatelja ishoda stoga će se mijenjati i prilagođavati tijekom cijelog razdoblja provedbe Plana.

PITANJA, OČEKIVANJA

Osnovna pitanja lako je postaviti. Pođemo li od kopna na kojem se smišlja otočna politika, prvo je pitanje ono o upješnosti: hoće li kopnena otočna politika, usmjerena hrvatskim zakonima i planovima i potaknuta ne manje kopnenom politikom Europske unije, biti uspješna? Što je otok bliže kopnu, lakše ga je deinsularizirati, a dosadašnji razvoj pojedinih hrvatskih otoka i bliskog im kopna pokazao je da se to negdje većim, negdje manjim dijelom događa i bez kopnenih poticaja. Ako se, usto, nositelji otočne razvojne politike još više okrenu mostovima, cestama i što češćim brzim brodskim i zračnim vezama, hoće li znati provoditi deinsularaziciju i istovremeno čuvati otočnost i tako pokazati svoju uspješnost? Hoće li na vrijeme osvijestiti i razlog za to jer otočnost ne treba čuvati samo kao baštinu već i kao vrijedno javno dobro.

Zakon o otocima iz 2018., a za njim i Nacionalni plan razvoja otoka iz 2021. odredili su *pametan* razvoj otoka i u mnogim člancima i poglavljima naglasili da uz deinsularizaciju od koje, čini se, ionako ne možemo pobjeći, treba čuvati otočnost i koristiti ju kao gospodarski potencijal. Priča o pametnom razvoju mogla je početi još 1997. kad je donesen i brzo zaboravljen Nacionalni program razvitka otoka. Zakonom iz 2018. i Nacionalnim planom umnogome je vraćena na početak. Nadajmo se da neće biti prekinuta kad i zadnji otok bude deinsulariziran i uhvaćen u mreže bačene s kopna, a otočnost pokopana s posljednjim starim otočanima. Otočna bi se politika tako utopila u široj regionalnoj politici koja će deinsularizaciju smatrati obavljenim poslom i prestati se brinuti o otočnim posebnostima. Ostaje nam upozoravati koliko je otočnost dragocjena i da otočna politika, ma kako uporno pripajala otoke kopnu, može i treba očuvati njihove posebnosti. Alata za to ima više nego dovoljno, novca ne nedostaje, a ima i znanja. Ostaje vidjeti ima li političke volje.[42]

[42] Pričekajmo dvije, tri, možda pet godina. Otočani će lako vidjeti ostvaruje li se predviđanje da će alata biti sve više, novca i znanja dovoljno, a političke volje i dalje premalo. Svikli ustajanju u cik zore da bi uhvatili trajekt, lako će uočiti da konvoj plovi brzinom najsporijeg broda.

LITERATURA

Državni program zaštite i korištenja malih, povremeno nastanjenih i nenastanjenih otoka i otočića, https://vlada.gov.hr/vijesti/vlada-donijela-prijedlog-zastite-i-koristenja-malih-otoka/7760.

Izvješća o učincima provedbe Zakona o otocima, različita godišta, dostupno na https://razvoj.gov.hr/o-ministarstvu/djelokrug-1939/otoci/izvjesce-o-ucincima-provedbe-zakona-o-otocima/146

Jukić, T., 2024, „Od otoka"slučaja" do otoka održivog razvoja", u Vukić, J. i Jurković, M. ured., *Otočnost u suvremenom društvenom kontekstu – pogled u budućnost*, u tisku, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.

Ministarstvo regionalnog razvoja i fondova EU, 2021, *Nacionalni plan razvoja otoka*, https://razvoj.gov.hr/UserDocsImages//O%20ministarstvu/Regionalni%20razvoj/Otoci%20i%20priobalje/2021//Nacionalni%20plan%20razvoja%20otoka%202021.-2027._28.12.2021..pdf.

Ministarstvo regionalnog razvoja i fondova Europske unije, 2013, *Izvješće o učincima provedbe Zakona o otocima u 2012. godini*, https://razvoj.gov.hr/.

Ministarstvo regionalnog razvoja i fondova Europske unije, 2014, *Izvješće o učincima provedbe Zakona o otocima u 2013. godini*, https://razvoj.gov.hr/.

Ministarstvo regionalnog razvoja i fondova Europske unije, 2015, *Izvješće o učincima provedbe Zakona o otocima u 2014. godini*, https://razvoj.gov.hr/.

Ministarstvo regionalnog razvoja i fondova Europske unije, 2016, *Izvješće o učincima provedbe Zakona o otocima u 2015. godini*, https://razvoj.gov.hr/.

Ministarstvo regionalnog razvoja i fondova Europske unije, 2018, *Izvješće o učincima provedbe Zakona o otocima u 2017. godini*, https://razvoj.gov.hr/.

Ministarstvo regionalnog razvoja i fondova Europske unije, 2019, *Izvješće o učincima provedbe Zakona o otocima u 2018. godini*, https://razvoj.gov.hr/.

Ministarstvo regionalnog razvoja i fondova Europske unije, 2023, *Izvješće o učincima provedbe Zakona o otocima u 2022. godini*, https://razvoj.gov.hr/.

Nacionalna razvojna strategija do 2030, NN 13/2021.

Rašić Bakarić, I., 2006, „Primjena faktorske i klaster analize u otkrivanju regionalnih nejednakosti", *Privredna kretanja i ekonomska politika* 15(105), 53–76.

Smart Islands Initiative, http://www.smartislandsinitiative.eu/en/index.php.

Starc, N., Kaštelan-Macan, M. i Ćurlin, S., ured., 1997, *Nacionalni program razvitka otoka*, Zagreb: Ministarstvo obnove i razvitka Republike Hrvatske.

Starc, N., 2024, „Kontekst nisologije", u Vukić, J. i Jurković, M. ured., *Otočnost u suvremenom društvenom kontekstu – pogled u budućnost*, u tisku, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.

Starc, N. *et al*., 2017, *Analitička podloga za izradu novog Zakona o otocima – završno izvješće*, Zagreb: Ekonomski institut, Zagreb i Ministarstvo regionalnog razvoja i EU fondova.

Starc, N., 2000, „Managing Sustainable Development on the Croatian Islands-Documents, Problems and Perspectives", *Periodicum Biologorum* 102(1), 199–209.

Strategija razvoja urbane aglomeracije Split za razdoblje do kraja 2020. godine, https://split.hr/DesktopModules/Bring2mind/DMX/API/Entries/Download?language=hr-HR&Command=Core_Download&EntryId=4130&PortalId=0.

The World Bank, 2016, *Croatia Policy Notes 2016*, https://documents1.worldbank.org/curated/en/876601468000628285/pdf/103938-WP-P156959-PUBLIC-Croatia-Policy-Notes-2016-EN.pdf.

Indeks sreće stanovnika hrvatskih otoka u zimu 2022./23. godine

PETAR FILIPIĆ I NENAD STARC

MJERENJE

Od kraja osamdesetih godina prošlog stoljeća u svijetu se sve više istražuje ljudska sreća. Znanstvenih i stručnih radova ima na stotine, a polazište im je gotovo uvijek isto: sreća, nedvojbeno subjektivno iskustvo, može se mjeriti i objektivno. Ako se nalaz o tome koliko je pojedina osoba zadovoljna svojim životom podigne na razinu neke zajednice (ili svih stanovnika nekog područja, npr. otoka), ako se, dakle, odredi dovoljno velik uzorak članova i u njemu propita sreća i zadovoljstvo sviju, raspolagat ćemo važnim informacijama o snazi i slabosti, pa i o potencijalnim prilikama i prijetnjama koje stoje pred tom zajednicom. Osamdesetih su začete i svjetske baze podataka o sreći. Danas iole ozbiljniji istraživač društvenih zbivanja poznaje internetske stranice na kojima se mogu naći višegodišnje serije podataka o sreći na nacionalnoj razini.[1] Ta kreativna znanstvena i stručna rasprava iznjedrila je i osnovni alat, indeks sreće. Mjerenje indeksa i njegovih komponenti ubrzo je postalo deklarativna obveza i pokazatelj civilizacijskog identiteta.[2]

---

[1] *World Database of Happiness* – www.eur.nl/fsw/research/happiness; *World Development Indicators* – www.worlbank.org/data/wdi/home.html; *International Social Survey Program* – www.issp.org; *World Value Survey* – http://wvs.isr.umich.edu; *World Happiness Report* – https://worldhappiness.report/.

[2] Godina 2011. – Rezolucija (A/RES/65/309) u kojoj je UN pozvao zemlje članice da ocjenjuju sreću svojih stanovnika i da se rezultatima tih istraživanja koriste za vođenje svojih javnih politika. Godina 2012. – prvi sastanak UN-a na najvišoj razini (prisustvovali su brojni predsjednici i premijeri zemalja članica) o sreći i dobrobiti, kojim je predsjedao tadašnji premijer Butana Lyonpo Jigme Yoser Thinley. Godina 2012. – objavljeno prvo Svjetsko izvješće o sreći (*World Happines Report* – WHR). Vidjeti Helliwell *et al*. (2012). Godina 2012. – osnovana Mreža rješenja OUN-a za održivi razvoj (*Sustainable Development Solutions Network* – SDSN) s osnovnim zadatkom da „mobilizira globalno znanstveno i tehnološko stručno znanje radi promicanja praktičnih rješenja za održivi razvoj, uključujući provedbu Ciljeva održivog razvoja (Sustainable Development Goals – SDGs) i Pariškog klimatskog sporazuma (Paris Climate Agreement)". Godina 2013. – OECD donosi smjernice kojima se propisuju međunarodni standardi za mjerenje dobrobiti. Vidjeti OECD (2013).

Posljednjih petnaestak godina kao najvažniji izvor podataka i svjedočanstava o sreći izdvojio se *World Happiness Report* (WHR). Autori ga opisuju kao „publikaciju u kojoj se objavljuje istraživanje stanja globalne sreće koje rangira do 156 zemalja, članica OUN, po tome koliko njihovi građani sebe doživljavaju sretnima." WHR je publikacija Mreže rješenja OUN-a za održivi razvoj (*Sustainable Development Solutions Network* – SDSN), a financijski ju podupiru brojne fondacije i pojedinci. WHR izrađuje i potpisuje skupina neovisnih stručnjaka okupljenih u Earth Institute Sveučilišta Columbia i oko njega. Svoja istraživanja u najvećoj mjeri temelje na podatcima iz Gallupove svjetske ankete (Gallup World Poll – GWP). *World Happiness Report* iskazuje rezultate ankete koja se od 2005. provodi jednom godišnje u prosjeku u 146 zemalja koje čine više od 98 % svjetskog stanovništva. Koristi se nacionalni reprezentativni slučajni uzorak zasnovan na višestupanjskoj teritorijalno stratificiranoj selekciji. Tako se dolazi do nacionalnog prosječnog odgovora na pitanje o životnim procjenama.

Osnovno pitanje koje se u anketi postavlja glasi: „Zamislite ljestve, s prečkama od 1 na dnu do 10 na vrhu. Vrh ljestava predstavlja najbolji mogući život za vas, a dno najgori. Na kojoj prečki osobno osjećate da stojite u ovom trenutku?" Ta je mjera poznata pod nazivom Cantrilove životne ljestve, prema autoru Hadleyju Cantrilu, i široko se koristi u društvenim istraživanjima (Cantril, 1965). WHR istraživanje je reprezentativno zbog jednake primijenjene metodologije u svim analiziranim državama i godinama.[3]

Slika svjetske sreće u velikoj mjeri korespondira s razinom razvijenosti. Najveći globalni „igrači" udobno su se smjestili na ljestvici svjetske sreće. Skandinavske su zemlje na vrhu s prosječnim indeksom sreće od sedam naviše (sve je na ljestvici od 1 do 10). Dok SAD pomalo gubi dah, Europska unija (u ovom izboru zemalja na drugom mjestu) iz godine u godinu podiže svoj indeks sreće. Ruski indeks sreće sredinom se razdoblja podigao na gotovo šest, da bi se potom smanjio. Od najvećih zemalja pri dnu je Indija koja je, nakon višegodišnjeg strmoglavog smanjivanja indeksa, na trenutak promijenila trend prema gore. Uglavnom, SAD i EU očekivano su iznad svjetskog prosjeka, Rusija malo gore, malo dolje, Kina se lijepi uz prosjek, a Indija se spustila na najniže razine među najvećim državama svijeta.

Gdje je Hrvatska? Godine 2023. s indeksom sreće od 6,125 bili smo 48. od 137 zemalja koliko ih je te godine obuhvaćeno anketom. Prva je bila Finska (7,804), a posljednji Afganistan (1,859). Nismo, dakle, daleko od prosjeka, ali značajno osciliramo. Slika 1 to zorno pokazuje.

Do 2012. bili smo iznad, do 2016. strmoglavo ispod, nakon toga sporo prema prosjeku i od 2021. iznad njega. Indeks sreće na razini država u pravilu ne oscilira značajno. To, međutim, nije hrvatski slučaj. Iako smo u analiziranom razdoblju imali događaje pozitivnih predznaka, poput ulaska u NATO i prijema u Europsku uniju, kod nas kao da

[3] Sve prezentirano u ovom poglavlju autorska je obrada podataka iz WHR izvještaja i nalazi se za sve godine objedinjeno u tablici Data Panel, objavljenoj u Helliwell *et al*., 2021.

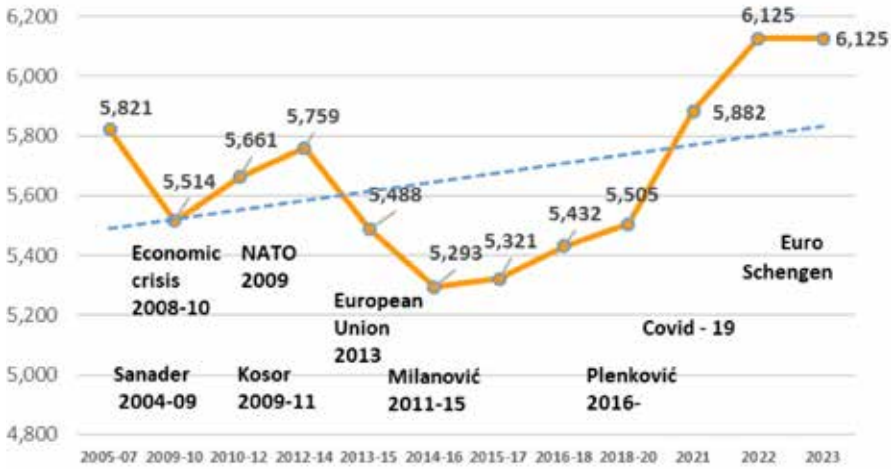

Slika 1. Indeks sreće u Hrvatskoj u razdoblju 2005. – 2023.
Izvor: WHR, različita godišta. Prilagodba autora.

su ti događaji donijeli nesreću. Hrvatska se nije ukrcala u vlak koji je Europsku uniju u cjelini poveo prema višim razinama indeksa sreće. Kod nas je sve nekako suprotno: dođe bolest COVID-19, nama sreća raste, uđemo u Europsku uniju, nama se sreća smanjuje. Ipak, najnoviji događaji poput uvođenja eura i ulaska u šengenski prostor korespondiraju s višim (stabilnim) indeksom sreće.

S tim uvidom usredotočit ćemo se na pitanje jesu li otočani diljem svjetskih mora i oceana sretniji od svojih sunarodnjaka na kopnu. Odgovor će biti tek uvod u ono što nas najviše zanima: jesu li (i ako jesu, koliko su) naši otočani sretni? Počnimo, dakle, od svjetskih otoka.

SVJETSKI OTOCI I SREĆA

Kolika je razina sreće stanovnika otoka diljem svijeta ili, možda još zanimljivije, jesu li otočanke i otočani sretniji od ljudi koji žive na kontinentu? Odgovarajući na pitanje, poslužit ćemo se podatcima o svjetskoj sreći koje donosi WHR. U njima se, ovisno o godini, uz ostalo navode i indeksi sreće od 137 do 156 od ukupno 195 država članica OUN-a. Pritom smo naišli na uobičajeni problem u otočnim istraživanjima: ispitani stanovnici otoka i kopnenih država kojima otoci pripadaju našli su se u istom košu što onemogućuje daljnju analizu. Postoje, međutim, i otočne države. Ima ih 50, a ankete o sreći provode se u njih 20. Posve dobar uzorak da bismo podatke smatrali relevantnima, pogotovo zato što stanovništvo 20 otočnih država uključenih u izračun indeksa sreće čini gotovo 97 % stanovništva otočnih država svijeta. Rezultati su vrlo zanimljivi, pa i iznenađujući i vrijedi ih prikazati prije nego što se otisnemo do naših otoka.

Tablica 1. Prosječni indeks sreće zemalja iz *World Happiness Reporta*

	Broj država članica OUN-a	Broj stanovnika 2022.[4]	Prosječni indeksi sreće 2005. – 2021.
Svijet ukupno (15. 11. 2022.)	195	8.000,000,000	
Otočne države	50	723.294,351	
Gallupov uzorak	152	7.892,566,614	5,40897
Kontinentalne države iz uzorka	132	7.299,689,750	5,32397
Otočne države iz uzorka*	20	700.310,250	5,58137
Otočne države iz uzorka bez Indonezije**	19	424.210,920	5,78260
Gallupov uzorak u svjetskoj populaciji		98,65 %	
Udio stanovništva otočnih država iz uzorka u stanovništvu otočnih država članica UN-a		96,82 %	
Udio stanovništva otočnih država iz uzorka bez Indonezije u stanovništvu otočnih država članica UN-a		58,65 %	
Udio stanovništva otočnih država iz uzorka u stanovništvu kontinentalnih država članica UN-a		9,71 %	

Napomene: Gallupov uzorak 152 države, ponderiran brojem stanovnika

* Bahrein, Kuba, Cipar, Dominikanska Republika, Haiti, Island, Indonezija, Irska, Jamajka, Japan, Madagaskar, Malta, Mauricijus, Novi Zeland, Filipini, Portoriko, Singapur, Tajvan, Trinidad i Tobago, Ujedinjeno Kraljevstvo.

** Otočne države uključene u istraživanje indeksa sreće (njih 19) u ukupnom stanovništvu otočnih država svijeta (njih 50) sudjeluju sa 58,65 %. Razliku do ukupnog stanovništva otočnih država čini tridesetak po broju stanovnika malih država i Indonezija s više od 265 milijuna stanovnika. Indonezija je najveća otočna država na svijetu koja se pruža na 17 508 otoka. Njezin ocijenjeni indeks sreće nije reprezentativan u ovoj analizi jer se ankete vrše samo na dva indonezijska otoka. Stoga se u ovoj analizi otočna sreća iskazuje s Indonezijom i bez nje.

Izvor: Helliwell *et al*. (2023)

Ne trebamo se udubljivati u podatke i nalaze u Tablici 1 da bismo zaključili da otočne države imaju znatno viši indeks sreće od država na kontinentima. To vrijedi za uzorak s Indonezijom i bez nje. Bez Indonezije, stanovnici otočnih država u prosjeku su za 9,71 % sretniji od onih na kopnu što je podatak koji će društveni istraživači prihvatiti kao neupitnu pojavu. Takav zaključak potvrđuju i podatci na Slici 2; razlika između razine sreće otočnog stanovništva i stanovništva kontinenata u razdoblju 2005. – 2022. stalna je u korist otoka.

[4] 2022 World Population by Country, https://worldpopulationreview.com/.

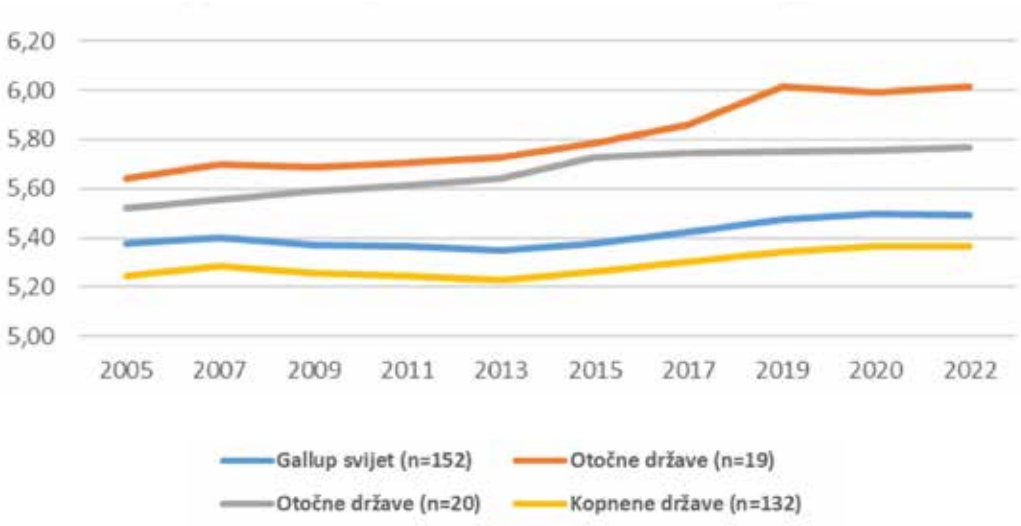

Slika 2. Indeks sreće u razdoblju 2005. – 2022.
Izvor: WHR, različita godišta

OCJENJIVANJE SREĆE NA HRVATSKIM OTOCIMA

Uz istraživanja na svjetskoj razini i onim nacionalnim sve češće se pokušava odrediti i razina sreće brojnih užih društvenih skupina ili stanovnika regija i subregija unutar nekog nacionalnog teritorija. Takvih nastojanja ima i u Hrvatskoj. Ocjenjivana je studentska sreća u desetogodišnjem razdoblju (Filipić, 2011), razina sreće građana Osijeka (Freimann, 2012), sreća knjižničara znanstvenih knjižnica u Hrvatskoj (Filipić, 2021) itd. Istraživački projekti te vrste zasad se ne pokreću u hrvatskom sustavu znanstvenih istraživanja; riječ je o samoiniciranim i samostalnim projektima zainteresiranih pojedinaca koji se bave srećom izoliranih skupina. Na tom tragu začeto je i istraživanje sreće stanovnika hrvatskih otoka.

U veljači 2023. godine provedena je anketa u kojoj su naše otočanke i otočani iznijeli ocjene o svom osjećaju sreće i zadovoljstva životom. Samoocjenjivanje je bilo dobrovoljno, a rezultati zanimljivi, neki i iznenađujući. Otvorilo se pitanje je li naš arhipelag usporediv s ostalim arhipelazima razbacanim po svjetskim morima i oceanima ili se i ovdje potvrđuje nesološko iskustvo da otoci čine vrlo heterogene skupine koje su međusobno jedva usporedive i da je stoga svjetsko otočje, a time i sreću otočana jedva moguće generalizirati. Samo po sebi, otvorilo se i pitanje tko je sretniji, otočani ili njihovi sunarodnjaci na kopnu.

ANKETA

U ocjenjivanju indeksa sreće stanovništva hrvatskih otoka korištene su pogodnosti koje pruža internet, odnosno *online* istraživanje. Korištena je platforma SurveyMonkey,[5] popularni alat koji korisnicima pomaže u izradi anketnog upitnika, prikupljanju podataka i kasnijoj analizi.[6] Istraživalo se uobičajenim koracima:

- Upit za sudjelovanje u anketi i poveznica na SurveyMonkey platformu ispitanicima su slani e-porukom, u pojedinim slučajevima i običnom poštom, a korištene su i društvene mreže, sve u cilju povećanja broja odgovora. Upit je poslan na više od 300 e-adresa u dva navrata. Najviše e-adresa imali smo od pojedinaca i udruga,[7] a brojne su e-poruke poslane općinskim i gradskim otočnim upravama, turističkim zajednicama, školama i raznim društvima.
- Ciljana populacija koju se nastojalo istražiti bilo je stanovništvo otoka oba spola, starije od 15 godina.
- Anketa je u potpunosti bila anonimna.
- Anketa je bila asinkrona, nije zahtijevala „susret" istraživača i ispitanika. Istraživači su postavili anketu na SurveyMonkey platformu, a ispitanici su ju u vremenu od 1. veljače do 28. veljače 2023. godine mogli popuniti kada im je to odgovaralo.
- Anketa je bila individualna. Ispitanik komunicira s platformom putem jednog uređaja (računala). Jednom korišteno računalo više se nije moglo koristiti za ispunjavanje ankete.
- Anketa je realizirana jednosmjerno. Sudionici su odgovarali na pitanja, a u najavi su im obećani konačni rezultati ankete.
- Ispitanici su uz poziv za sudjelovanje dobili informacije o metodi, sadržaju i cilju istraživanja, a da bi ih se dodatno motiviralo, dostavljeno je i nekoliko istraživačkih radova o stanovništvu otoka te o sreći na otocima državama.
- Obrada rezultata ankete izvršena je uz pomoć programa IBM SPSS Statistics 23.

U trenutku zatvaranja platforma SurveyMonkey.com registrirala je 931 ispitanika.

[5] https://www.surveymonkey.com.

[6] Veliku zahvalu za postavljanje ankete na SurveyMonkey platformu autori upućuju dr. sc. Ireni Đokić iz Euro ekspertize j. d. o. o., Zagreb, https://www.euroekspertiza.eu/.

[7] Zahvaljujemo Upravi za otoke Ministarstva regionalnog razvoja i fondova EU-a koja nam je dala na raspolaganje popis otočnih udruga.

UZORAK

Od sudionika ankete o sreći stanovnika hrvatskih otoka u veljači 2023. godine traženo je da popune jednostavni anketni upitnik s tri pitanja: (1) *Na kojem otoku živite?*, (2) *Kojeg ste spola?* i (3) *Koliko imate godina?* Na kraju je priložena Cantrilova ljestvica s molbom da se zaokruži jedan od deset brojeva, onaj koji najbliže reprezentira osobni osjećaj sreće u tom trenutku. Prema evidenciji platforme SurveyMonkey ispitanicima je za odgovor na postavljena pitanja i molbu trebalo prosječno 58 sekundi.

Popisivači stanovništva u Republici Hrvatskoj 2021. evidentirali su stalne stanovnike 50 hrvatskih otoka (DZS, 2022). Namjera je bila doprijeti do svih, što nije uspjelo, ali je anketa ipak bila dovoljno reprezentativna. Sa 38 otoka pristigao je 931 odgovor (Tablica 2), a struktura ispitanika po otocima vrlo dobro korelira sa stvarnom strukturom otočnog stanovništva (Pearsonov koeficijent r = 0,7107 na razini signifikantnosti od 99 %, p = 0,000). Reprezentativnost analizi daje činjenica da su odgovori pristigli sa 76 % naseljenih otoka na kojima živi 98,12 % ukupnog stanovništva hrvatskih otoka. Preostalih 0,88 %, njih 1065, živi na dvanaest otoka (Babac, Biševo, Koločep, Lopud, Molat, Ošljak, Premuda, Rivanj, Sušac, Sveti Andrija, Vele Srakane i Vrgada) s kojih nije pristigao ni jedan popunjeni anketni upitnik. S druge strane, anketi su se u najvećem broju odazvali stanovnici Krka, Pašmana, Dugog otoka, Ugljana i Murtera, dok se, i pored jednakih napora u animiranju, stanovnici Korčule, Paga, Raba, Vira i Brača nisu odazvali razmjerno broju svojih stanovnika.

Prosječna starost anketiranih niža je od prosječne starosti svih stanovnika otoka, ali ne dramatično. S prosječnom starosti od 43,43 godine anketirani su prosječno mlađi od stanovnika svih hrvatskih otoka, koja je u trenutku popisa stanovništva 2021. godine bila 47,16. U vremenu popisa 2021. prosječna starost stanovnika Hrvatske iznosila je 43,84 godine. Broj anketiranih i njihova prosječna starost navedeni su u Tablici 2.

U anketnom uzorku, za razliku od ukupne otočne populacije, prevladavaju žene. Posljednji redak Tablice 2 otkriva dimenzije tog odstupanja. Nešto iznad dvije trećine anketiranih su žene što je u velikom nesuglasju sa spolnom strukturom stanovništva otoka u Popisu stanovništva 2021. Tada je na hrvatskim otocima živjelo 120 437 stanovnika, 59 606 muškaraca i 60 831 žena. Otočanke i otočani brojem su bili gotovo izjednačeni, i ukupno (49,5 % : 50,5 %) i na pojedinim otocima. U Hrvatskoj je taj odnos uočljivo na strani žena (51,8 % : 48,2 %) kojih je 2021. godine bilo 141 575 više od muškaraca. Da spolna struktura anketiranih ne odražava stvarne odnose, uobičajena je pojava u anketnim istraživanjima. U ovom istraživanju osim karakteristika uzorka koje uglavnom ne dovode u pitanje signifikantnost rezultata (broj ispitanika i zastupljenost anketiranih po otocima), obuhvaćenost spolova u anketi tjera analitičare na pažljivu interpretaciju rezultata. Posebno zato što, i pored navedenog iznadprosječno većeg odaziva žena, zasebna regresijska analiza žena (anketiranih i stanovnica) i muškaraca (anketiranih i stanovnika) iskazuje pozitivnu vrlo dobru razinu korelacije (za žene r = 0,7123, a za muškarce r = 0,6823, sve za nivo signifikantnosti od 99 %, tj. p = 0,000).

Tablica 2. Anketirane osobe prema otoku na kojem žive, spolu i prosječnoj starosti

Otok	Anketirani			Prosječna starost stanovništva	Prosječna starost anketiranih
	Ukupno	Muškarci	Žene		
Brač	52	18	34	46,51	42,42
Cres	77	23	54	46,38	43,21
Čiovo	20	2	18	47,39	45,25
Drvenik mali	1	0	1	66,66	61,00
Drvenik veli	11	3	8	64,71	51,55
Dugi otok	71	25	46	52,83	40,24
Hvar	83	24	59	46,42	42,05
Ilovik	2	1	1	53,65	50,00
Ist	5	1	4	61,08	40,40
Iž	5	4	1	60,54	45,00
Kaprije	3	1	2	60,84	38,67
Korčula	28	11	17	45,51	42,75
Kornat	1	1	0	57,00	77,00
Krapanj	1	0	1	49,44	50,00
Krk	165	42	123	45,54	44,27
Lastovo	21	5	16	45,86	46,76
Lošinj	37	16	21	79,50	45,43
M. Srakane	1	1	0	45,38	55,00
Mljet	19	8	11	48,51	42,53
Murter	57	22	35	47,44	44,40
Olib	3	2	1	60,46	38,33
Pag	15	4	11	46,44	39,00
Pašman	71	25	46	48,09	40,65
Prvić	10	4	6	57,78	47,30
Rab	9	4	5	45,93	38,89
Rava	1	1	0	71,18	63,00
Sestrunj	1	1	0	63,44	73,00
Silba	4	2	2	55,91	44,25
Susak	4	1	3	53,01	40,75
Šipan	1	0	1	47,91	44,00
Šolta	18	7	11	54,52	50,28
Ugljan	59	17	42	49,49	38,02
Unije	5	3	2	58,82	57,60
Vir	3	1	2	50,03	30,33
Vis	42	13	29	49,22	47,17
Zlarin	6	2	4	57,68	48,67
Zverinac	1	1	0	71,91	46,00
Žirje	18	6	12	64,69	51,78
Ukupno 38	**931**	**302**	**629**	**47,16**	**43,43**
%	**100**	**32,44**	**67,56**		

Distribucija anketiranih otočana prema životnoj dobi kontinuirana je normalna raspodjela koja nalikuje distribuciji populacije drugih regionalnih zajednica. Na Slici 3 uočljivo je da su dobne distribucije anketiranog i ukupnog stanovništva otoka slične. Razlika ipak postoji što potvrđuje i koeficijent korelacije (r = 0,45251) koji vezu između te dvije varijable ocjenjuje tek slabo do umjereno pozitivnom. Vrh distribucije anketiranih pomaknut je ulijevo u odnosu na vrh distribucije ukupnog stanovništva otoka. Radi se o objektivnoj poteškoći u *online* anketiranju. Stariji stanovnici istraživačima su teže dostupni bilo zato što uopće ne raspolažu računalom i nemaju registrirane e-adrese bilo zato što se pak rjeđe koriste internetom u usporedbi s mlađim stanovništvom. Anketiranje uz pomoć educiranih anketara na terenu u velikoj bi mjeri premostilo taj nesrazmjer, ali bi znatno povećalo troškove i zapravo onemogućilo ovo istraživanje. Informacije o tako pomaknutoj dobnoj strukturi anketiranih predočene su u Tablici 3 i na Slici 3.

Tablica 3. Dobna struktura anketiranih prema otoku na kojem žive

Otok	Do 19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	80-89	Ukupno
Brač	0	8	17	15	9	1	1	1	9
Cres	0	11	23	21	13	7	2	0	77
Čiovo	0	0	5	11	2	2	0	0	20
Drvenik mali	0	0	0	0	0	1	0	0	1
Drvenik veli	0	1	1	3	2	4	0	0	11
Dugi otok	2	11	25	18	10	3	2	0	71
Hvar	2	10	18	33	12	7	1	0	83
Ilovik	0	0	0	1	1	0	0	0	2
Ist	1	1	1	1	0	0	0	1	5
Iž	0	1	2	0	1	0	1	0	5
Kaprije	0	2	0	0	1	0	0	0	3
Korčula	1	4	5	8	8	2	0	0	28
Kornat	0	0	0	0	0	0	1	0	1
Krapanj	0	0	0	0	1	0	0	0	1
Krk	1	25	40	48	22	24	5	0	165
Lastovo	0	4	3	6	3	4	1	0	21
Lošinj	0	5	7	11	9	3	2	0	37
Male Srakane	0	0	0	0	1	0	0	0	1
Mljet	0	1	6	9	1	1	1	0	19
Murter	0	8	13	18	8	7	3	0	57
Olib	0	1	1	0	1	0	0	0	3
Pag	0	2	8	2	2	1	0	0	15

Pašman	1	16	20	14	12	8	0	0	71
Prvić	0	1	2	3	1	2	1	0	10
Rab	0	2	6	0	0	0	1	0	9
Rava	0	0	0	0	0	1	0	0	1
Sestrunj	0	0	0	0	0	0	1	0	1
Silba	0	0	0	3	1	0	0	0	4
Susak	0	1	2	0	0	1	0	0	4
Šipan	0	0	0	1	0	0	0	0	1
Šolta	0	1	5	4	3	1	4	0	18
Ugljan	3	17	10	17	11	1	0	0	59
Unije	0	0	0	1	2	1	1	0	5
Vir	0	2	1	0	0	0	0	0	3
Vis	0	0	12	12	11	7	0	0	42
Zlarin	0	0	3	0	1	2	0	0	6
Zverinac	0	0	0	1	0	0	0	0	1
Žirje	1	2	3	2	3	3	4	0	18
Ukupno	**12**	**137**	**239**	**263**	**152**	**94**	**32**	**2**	**931**
%	**1,3**	**14,7**	**25,7**	**28,2**	**16,3**	**10,1**	**3,4**	**0,2**	**100,0**

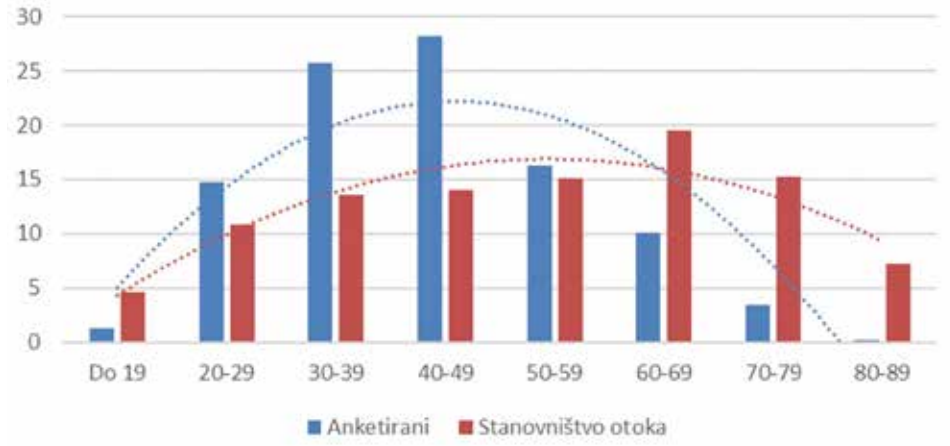

Slika 3. Dobna struktura anketiranih otočana i ukupnog stanovništva na otocima (u %)
Izvor: Izračun autora

Molba upućena na kraju upitnika završni je i najvažniji dio ankete. Ispitanici su zamoljeni da zaokruže broj (ocjenu) koji u tablici najbliže predstavlja (prosječni) osjećaj njihove sreće.

Područje (ne)sreće	Ocjena	Dojam
Tužan, depresivan, loše sam	1	Potrebna mi je pomoć.
	2	Osjećam se izgubljeno.
	3	Osjećam se kao da sam na tamnom mjestu.
Ni sretan ni tužan	4	Prolazim kroz teško vrijeme.
	5	Nemam pojma kako se osjećam.
	6	Borim se.
Sretan, odličan, super	7	Dobro sam, ali može biti i bolje.
	8	Osjećam se dobro.
	9	Osjećam se zaista dobro.
	10	Ushićen sam.

Svi ispitanici (njih 931) odgovorili su na tri početna pitanja. Jednako uredno odgovorili su i na pitanje koliko su sretni.

Tablica 4. Broj anketiranih po pojedinoj ocjeni (1 – 10) ukupno i prema spolu

Indeks sreće	**Ukupno**	**%**	**Muškarci**	**Žene**
1	6	0,6	1	5
2	15	1,6	5	10
3	15	1,6	8	7
4	32	3,4	7	25
5	33	3,5	13	20
6	99	10,6	38	61
7	241	25,9	87	154
8	197	21,2	56	141
9	224	24,1	58	166
10	69	7,4	29	40
Ukupno	**931**	**100**	**302**	**629**

Najviše anketiranih veoma je zadovoljno svojim životom. Njih 71,2 % svoj su prosječni osjećaj sreće smjestili od ocjene 7 do 9, od „dobro sam" do „osjećam se zaista dobro". I ekstremi također vode k zaključku da je riječ o vrlo sretnoj populaciji, jedinica je tek 0,6 %, dok je desetki čak 7,4 % svih anketiranih.

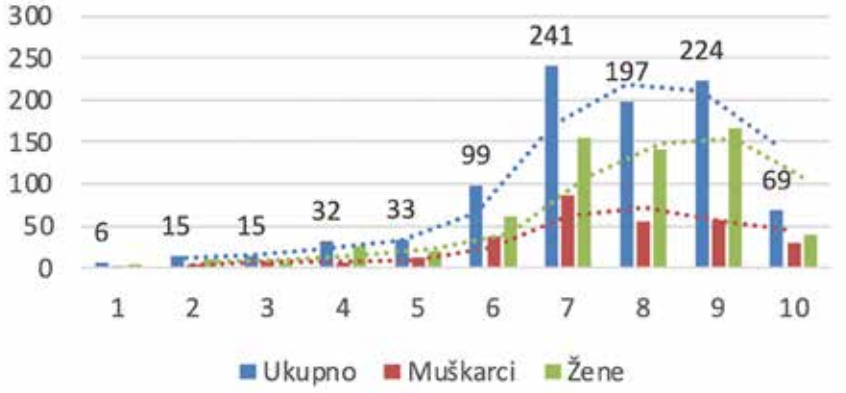

Slika 4. Distribucija anketiranih otočana prema indeksu sreće
Izvor: Izračun autora

U ovom zbirnom iskazu postoje, međutim, podskupine različitih karakteristika. Riječ je o strukturi ocjena prema spolu anketiranih. Slika 4 vrlo plastično otkriva razlike. Žene su svoje zadovoljstvo životom ocijenile višim ocjenama od muškaraca. Maksimum krivulje njihovih odgovora kontinuira od 7 do 9, dok se kod muškaraca maksimum dostiže u ocjeni sedam i potom opada. Ovdje se treba vratiti spolnoj strukturi anketiranih u kojoj je udio žena dva puta veći od muškaraca. Jasno je da veći broj žena i veće ocjene koje su iskazale vodi k višem indeksu sreće ukupno anketiranih od onog koji bi bio dosegnut da je spolna struktura anketiranih bila pola-pola. U nastavku će se, međutim, pokazati da su niže ocjene muškaraca (od žena) na hrvatskim otocima respektabilno visoke u usporedbi s indeksima sreće u Hrvatskoj i zemljama svijeta.

NALAZI

Analiza rezutata ankete uputila je na šest glavnih nalaza. *Prvi* je *nalaz* znakovit: indeks sreće otočanki i otočana u veljači 2023. godine bio je znatno viši od indeksa sreće stanovništva Hrvatske.

Već je rečeno da su četiri činjenice pridonijele reprezentativnosti ankete: (a) velik broj anketiranih za ovakvu vrstu istraživanja (931), (b) zastupljenost 38 od 50 otoka na kojima živi 98,12 % ukupnog otočnog stanovništva, (c) prosječna starost anketiranih nešto manja od prosječne starosti otočana ukupno i (d) kontinuirana normalna distribucija anketiranih prema životnoj dobi koja nalikuje distribuciji populacije drugih društvenih zajednica. Sve to navodi na zaključak da rezultati ankete u velikoj mjeri odražavaju razinu sreće i zadovoljstva stanovnika hrvatskih otoka.

Zaključivanje je, međutim, bilo opterećeno i nekim problemima koji se unatoč *lege artis* provedenoj analizi nisu mogli u potpunosti prevladati. Karakteristike *online* anketa su, naime, u pravilu ograničavajuće, tako da se ni ovdje ponekad nije moglo u potpunosti udovoljiti strogim analitičkim zahtjevima. Izdvojila su se dva ograničenja na koja se moglo utjecati tek manjim dijelom. Prvo se odnosi na korištenje računalima i internetom posebno starijih stanovnika, koji te vještine nisu svladali ili jednostavno nemaju potrebne uređaje.[8] Ako su i htjeli sudjelovati u anketi, to im je u velikoj mjeri bilo uskraćeno jer je s jednog računala odgovore mogla poslati samo jedna osoba. Možemo pretpostaviti da je u takvim situacijama vlasnik (jedinog u obitelji) računala imao prednost. Drugi problem koji se u anketiranju pojavio u većoj mjeri dovodi u pitanje vjerodostojnost ankete. Riječ je o broju muškaraca i žena koji su sudjelovali u njoj. U reakcijama s otoka moglo se razaznati da su se muškarci teže odlučivali na sudjelovanje. To su im bile „gluposti", nisu bili sigurni u anonimnost ankete, a, navodno, nije bilo ni slobodnog vremena. S druge strane, otočne udruge osnivaju i vode pretežno žene, pa su upitnici slani na adrese udruga imali manju šansu da će ih popuniti muškarci. Anketu je tako popunilo dvostruko više žena od muškaraca, što je narušilo vjerodostojnost rezultata. Pokazuje se da na najvećem broju otoka žene ocjenjuju svoju sreću indeksom višim od muškaraca što ukupni indeks sreće stanovnika hrvatskih otoka podiže na razinu višu od one koju bi dosegla da je zastupljenost muškaraca i žena u anketi bila podjednaka. Olakšavajuća je okolnost što su i niže ocjene muškaraca dovoljno visoke u usporedbi s podatcima za Hrvatsku u cjelini i takve jasno izražavaju razliku u odnosu na kopno. Upozorimo, dakle, još jednom: rezultatima ankete o sreći stanovnika hrvatskih otoka treba raspolagati vrlo pažljivo, s blagom zadrškom.

Usporedimo li prosječni indeks sreće stanovnika hrvatskih otoka (7,451) s prosječnim indeksom za Hrvatsku (6,125) ili s onim za 137 zemalja svijeta (WHR, 2023) (5,540), sreća otočana iz hrvatskog kuta zavičajnosti čini se gotovo nestvarnom, višom od hrvatskog prosjeka za 21,65 %. Načas se nameće i zaključak da bi se hrvatski otoci, da imaju ingerencije države, plasirali među pet najsretnijih zemalja svijeta.[9] Takvi zaključci, naravno, ne stoje. Da su naši otoci bili država, snašlo bi ih mnogo toga što danas Hrvatsku smješta na 48. mjesto svjetske ljestvice po indeksu sreće.

Spustimo li se, međutim, sa svjetskih visina i širina na Jadran, možemo ustvrditi da su pojedini indeksi sreće hrvatskih otoka, kada je u pitanju njihova međusobna uporedivost, itekako vjerodostojni. Za sve otoke indeksi su izračunati po istoj metodologiji i jedino što ih razlikuje jest broj anketiranih po otoku. Da bi se i taj nedostatak ankete donekle umanjio, u Tablici 5 po kriteriju broja anketiranih otoci su podijeljeni na one s kojih je poslano više od deset popunjenih anketnih upitnika i one s kojih je stiglo manje od toga.

---

[8] Dumi i Žmuk (2009).

[9] Redoslijed prvih deset prema WHR-u 2023.: Finska 7.804; Danska 7.586; Island 7.530; Izrael 7.473; Nizozemska 7.403; Švedska 7.395; Norveška 7.315; Švicarska 7.240 i Luksemburg 7.228.

Tablica 5. Indeksi sreće na hrvatskim otocima u veljači 2023. g.

Poredak prema ukupnom indeksu sreće	Poredak prema broju anketiranih	Otok	Indeks sreće ukupno	Mušarci	Žene	Broj anketiranih
(A) otoci na kojima je anketirano 10 i više stanovnika						
5	1	Čiovo	8.000	8.500	7.944	20
6	2	Šolta	8.000	8.000	8.000	18
9	3	Murter	7.930	8.000	7.886	57
10	4	Krk	7.897	7.738	7.951	165
11	5	Korčula	7.679	7.273	7.941	28
12	6	Lastovo	7.667	8.000	7.563	21
13	7	Žirje	7.611	7.667	7.583	18
14	8	Brač	7.577	7.722	7.500	52
15	9	Pag	7.533	7.500	7.545	15
16	10	Dugi otok	7.507	7.520	7,500	71
17	11	Drvenik veli	7.455	7.333	7,500	11
18	12	Pašman	7.338	7.280	7.370	71
20	13	Prvić	7.300	7.000	7.500	10
21	14	Cres	7.247	7.217	7.259	77
23	15	Ugljan	7.169	7.118	7.190	59
25	16	Mljet	7.158	6.750	7.455	19
26	17	Vis	7.024	6.846	7.103	42
31	18	Hvar	6.940	6.708	7.034	83
32	19	Lošinj	6.892	6.875	6.905	37
(B) otoci na kojima je anketirano manje od 10 stanovnika						
1	1	Rava	9.000	9.000		1
2	2	Zverinac	9.000	9.000		1
3	3	Kaprije	8.667	7.000	9.500	3
4	4	Iž	8.400	9.000	6.000	5
6	5	Unije	8.000	7.667	8.500	5
6	6	Male Srakane	8.000	8.000		1
19	7	Olib	7.333	7.000	8.000	3
22	8	Rab	7.200		7.000	9
24	9	Zlarin	7.167	7.000	7.250	6

27	10	Ist	7.000	6.000	7.250	5
28	11	Krapanj	7.000		7.000	1
29	12	Sestrunj	7.000	7.000		1
30	13	Šipan	7.000		7.000	1
33	14	Susak	6.750	6.000	7.000	4
34	15	Silba	6.250	5.500	7.000	4
35	16	Vir	5.667	3.000	7.000	3
36	17	Ilovik	5.500	9.000	2.000	2
37	18	Kornat	5.000	5.000		1
38	19	Drvenik mali	2.000		2.000	1
		Otoci ukupno	**7.451**	**7.368**	**7.491**	**931**
		Hrvatska 2023*	**6.125**			**1.000**

Napomena: *https://worldhappiness.report/ed/2023/

Čini se nepotrebnim obrazlagati očigledne podatke iz Tablice 5. Stoga tek o sretnima i manje sretnima. Šolta, Čiovo i Murter s indeksima 8 predvode listu otoka koji imaju deset i više popunjenih anketa. Na začelju su Hvar i Lošinj s indeksima ispod 7. U skupini otoka s malim brojem poslanih odgovora nalazimo samo pojedince, ekstreme. Rava i Zverinac s indeksom 9 i jedan stanovnik Drvenika malog koji je svoju (ne)sreću ocijenio indeksom 2.

Drugi nalaz odgovorio je na pitanje *Što otočane čini sretnijima od stanovnika hrvatskog kopna?*

Prema WHR-u, indeks sreće na nacionalnom se makroplanu objašnjava uz pomoć šest faktora. U obzir se uzima (a) koliki je BDP, (b) koliko je doživljenje zdravog života, (c) postoji li socijalna podrška, (d) može li se slobodno odabrati što će se raditi sa svojim životom, (e) kako stoje stvari s velikodušnošću i (f) kakav je doživljaj korupcije u društvu.[10] U osnovi, riječ je o tri vrste kapitala: (1) financijskom (ad. a), (2) ljudskom (ad. b) i (3) socijalnom kapitalu (ad. c + d + e + f). Do informacija o šest komponenti dolazi se bilo iz statistika Svjetske banke, Svjetske zdravstvene organizacije bilo iz Gallupove svjetske ankete. Analizira li se tih šest faktora na primjeru Hrvatske, mnogo toga u vezi s hrvatskom srećom postaje jasnije.

[10] Društvena podrška identificira se odgovorom na pitanje: „Ako ste u problemu, imate li rodbine ili prijatelja koji vam mogu pomoći neovisno da li ih trebate ili ne?" Sloboda životnog izbora provjerava se odgovorom na pitanje: „Jeste li zadovoljni ili nezadovoljni svojom slobodom izbora što da činite sa svojim životom?" Velikodušnost se provjerava odgovorom na pitanje: „Jeste li u posljednjih nekoliko mjeseci donirali novac u dobrotvorne svrhe?" Percepcija korupcije mjeri se nacionalnim prosjekom odgovora na dva pitanja: „Je li korupcija raširena u javnom sektoru?" i „Je li korupcija raširena u poslovnoj sferi?" Ankete na svjetskoj razini provodi Gallup World Poll.

Tablica 6. Rangovi indeksa sreće i šest faktora koji ju objašnjavaju (prosjek 2007. – 2020.) prema WHR-u

Država	Indeks sreće	Financijski kapital	Ljudski kapital	Socijalni kapital				
		BDP**	Očekivanje zdravog života***	Društvena podrška*	Sloboda izbora*	Velikodušnost*	Percepcija korupcije*	Socijalni kapital ukupno
Hrvatska	60	44	36	91	104	92	121	102
Države bivše Jugoslavije****	67	60	42	75	91	67	104	84
Obuhvat zemalja	136	137	136	138	137	135	132	136

Izvori: *GWP ; **World Bank; ***WHO

****Aritmetička sredina rangova ukupno i pojedinih faktora sedam država nastalih nakon raspada Jugoslavije.

Napomena: U ovom pregledu analizira se razdoblje od 14 godina i obuhvat zemalja na prosječno 136. Razlog je uvođenje u analizu faktora koji objašnjavaju indeks sreće, a koji nisu bili dostupni za duže razdoblje niti za svih 156 zemalja.

Prema indeksu sreće Hrvatska se u razdoblju od 14 godina prosječno nalazila na 60. mjestu među 136 zemalja svijeta za koje su podatci dostupni, što ju na izdvojenoj ljestvici država bivše Jugoslavije svrstava na treće mjesto, iza Slovenije (42) i Kosova (58), a ispred Crne Gore (73), Srbije (77), BiH (78) i Sjeverne Makedonije (89). Istovremeno, prosjek je zemalja bivše Jugoslavije 67 i smješta se točno na polovini od ukupno analiziranih zemalja.

Volimo misliti (a turistima i tvrdimo) da smo „zemlja puna života" i „raj na zemlji". Ako je tome tako, zašto Hrvatska nije bolje plasirana? Odgovor daju podatci u stupcima faktora koji objašnjavaju sreću. Prema BDP-u (44) i očekivanju doživljenja zdravog života (36), Hrvatska je među analiziranim zemljama svijeta sasvim dobro plasirana, znatno bolje od prosjeka zemalja bivše države. Ako znamo da su standard i zdravlje stanovništva visoko korelirani s ljudskom srećom, zašto se ti dobri pokazatelji značajnije (povoljnije) ne odražavaju na položaj Hrvatske na ljestvici svjetske sreće? Hrvatski indeks sreće ruše faktori koji su u gornjoj tablici navedeni u stupcima socijalnog kapitala. Prema društvenoj podršci, velikodušnosti i slobodi izbora što učiniti sa svojim životom najlošiji smo u regionalnom okruženju. Prema percepciji korupcije na mizernom smo 121. mjestu redoslijeda analizirane 132 zemlje. Ukratko, kada je u pitanju ono narodno „u se, na se i …", sasvim smo dobri. Kada je pak u pitanju zajednica, nemamo se čime podičiti!

Iz svega iznesenog o indeksima sreće hrvatskih otoka jasno je da nam za usporedbu otoka s Hrvatskom nedostaju kvalitetne informacije koje bismo imali kad bismo i otočanima postavili četiri pitanja koja karakteriziraju socijalni kapital. Zbog nedostatka sredstava ovog puta to nije napravljeno. Stoga ćemo u objašnjenju (velike) razlike u

visini indeksa sreće otočana i građana Hrvatske dijelom morati poći analitičkim prečacima i iskoristiti nalaze postojećih studija hrvatskih otoka i razgovore s nekolicinom otočanki koje smo pitali kako objašnjavaju toliko žena u uzorku i iznenađuju li ih neki rezultati dobiveni po otocima.

Razina razvijenosti. U Hrvatskoj se već godinama službeno izračunava indeks razvijenosti općina i gradova. Prvi indeks računat za razdoblje 2014. – 2016. pomalo je zastario. Noviji, onaj s početka 2024. godine, ponudio je nove međuodnose, ali se redoslijed općina/gradova od najrazvijenijih do najmanje razvijenih u osam godina nije značajnije promijenio. Indeks razvijenosti jest „kompozitni pokazatelj koji se računa kao prilagođeni prosjek standardiziranih vrijednosti društveno-gospodarskih pokazatelja radi mjerenja stupnja razvijenosti u određenom razdoblju."[11] U izračun indeksa ulaze: prosječni dohodak po stanovniku, prosječni izvorni prihodi po stanovniku, prosječna stopa nezaposlenosti, opće kretanje stanovništva, stupanj obrazovanosti stanovništva i indeks starenja. Interpretiramo li ga nešto slobodnije, indeks razvijenosti usporediv je s pokazateljima financijskog i ljudskog kapitala iz WHR analize.

Indeks razvijenosti za razdoblje 2014. – 2016.[12] izračunat je za svih 556 općina i gradova u Hrvatskoj. Od tog broja njih 252 ima vrijednost indeksa veći od prosjeka. O otocima se administrativno brine 59 jedinica lokalne samouprave, odnosno 18 gradova i 41 općina, od kojih je 51 u cijelosti na otoku, a njih osam ima središte na kopnu. Čak 50 jedinica lokalne samouprave imalo je indeks razvijenosti veći od hrvatskog prosjeka (iznad 100). Tek jedna općina, Sućuraj na otoku Hvaru, imala je indeks razvijenosti 95,711. Redoslijed otočnih jedinica lokalne samouprave prema vrijednostima indeksa u 2024. nije donio promjene.[13] Općina Sućuraj i dalje je ispodprosječna, a Kukljica, Selca, Vela Luka i Šolta smjestili su se na samom prosjeku. Iako se izračunu indeksa razvijenosti mogu uputiti ozbiljne metodološke primjedbe, ovaj, sad već stalni redoslijed ipak u dobroj mjeri objašnjava zašto se indeks sreće otočana izdiže nad prosječnim indeksom sreće u Hrvatskoj.

Stanovništvo. U proteklih dvadeset godina u Hrvatskoj su provedena tri popisa stanovništva, 2001., 2011. i 2021. godine. U tom je vremenu broj stanovnika Hrvatske smanjen za 12,75 %. Istodobno, broj stanovnika hrvatskih otoka, onih koji tamo stalno žive i onih fiktivnih, popisanih kao otočani, smanjio se za 0,99 % (Filipić, 2023). Uz pretpostavku da ovih drugih ima relativno malo, pogotovo na malim otocima, postavlja se pitanje što zadržava otočane u njihovu zavičaju? Zadovoljstvo životom, subjektivna dobrobit, obiteljska dobrobit, kvaliteta života? Sreća?

---

[11] Uredba o indeksu razvijenosti (NN 131/2017).

[12] Odluka o razvrstavanju jedinica lokalne i područne (regionalne) samouprave prema stupnju razvijenosti (NN 132/17. od 27. prosinca 2017.).

[13] NN 3/2024 (5. siječnja 2024.), Odluka o razvrstavanju jedinica lokalne i područne (regionalne) samouprave prema stupnju razvijenosti.

Percepcija korupcije. Ovaj je faktor potrebno zasebno promotriti jer je u proteklih dvadesetak godina najviše pridonio lošim rezultatima u mjerenju sreće u Hrvatskoj.[14] Vidjeli smo, Hrvatska je 121. od 132 zemlje u svijetu. Viša mjesta u redoslijedu zauzimaju zemlje koje se uspješnije bore protiv korupcije. Korupcija se percipira u odnosu na njezinu raširenost u javnom sektoru i poslovnoj sferi. Po logici stvari korupcije ima tamo gdje postoji javni sektor i poslovno okruženje. Nažalost, a sudeći prema indeksu sreće, radosti i zadovoljstva u Hrvatskoj ima tek u tragovima. Čini se, međutim, da je na hrvatskim otocima materijalna podloga korupcije manja nego na kopnu. Iako ni tu stvari ne idu nabolje, riječ je o manje zapošljavanja preko reda ili manje promjena prostornog plana u korist i za račun nositelja gradske/općinske vlasti koji je stao na stranu nekog investitora. Nažalost, anketa o sreći nije obuhvatila percepciju korupcije, pa se zaključci ne mogu potkrijepiti mjerljivim stavovima otočanki i otočana. Konzultiraju li se, međutim, otočni razvojni programi u kojima je relevantan broj dionika navodio i rangirao probleme i slabosti svojih otočnih sredina i nije navodio korupciju,[15] čini se da niska razina korupcije dodatno podiže indeks sreće stanovnika hrvatskih otoka. To potvrđuju i spomenuti razgovori sa zainteresiranim otočankama.

Negativne eksternalije države. Iako je razvijen u ekonomskoj teoriji i praksi, pojam eksternalija primjenjiv je i na prirodne i društvene procese, pa i na usporedbu sreće stanovništva hrvatskih otoka i stanovništva na kopnu. Negativne eksternalije možemo interpretirati kao društvene troškove koji nastaju štetnim djelovanjem države, koja ih prevaljuje na stanovništvo. U najširem smislu povezuju se s ugrožavanjem biološkog i socioekonomskog okruženja ljudi i umanjenjem njihova zadovoljstva životom. Promatrano (ne samo) iz kuta otočne zavičajnosti nedovoljno učinkovita država ne uspijeva smanjiti administraciju, birokratski mentalitet zauzima važno mjesto u narušenoj moralnoj matrici, a mito i korupcija postaju supstitut kvalitete i kritičkog pristupa. Posljedice su razorne. Odlazak mladih ljudi iz zemlje, rast dohodovne nejednakosti, ugrožavanje zdravlja, smanjivanje sigurnosti, onečišćenje okoliša i, možda najvažnije, erozija demokracije. Pridodamo li i nekritički utjecaj medija, dolazimo do okvira nižih indeksa sreće. S obzirom na geografsku odvojenost i insulariziranost može se pretpostaviti da su otoci u dobroj mjeri, dijelom zbog mentaliteta, ali najviše zbog izoliranosti, ostali po strani većine negativnih eksternalija države. Ponovimo, međutim: mnogo toga negativnog umanjilo bi sreću otočnog stanovništva da su otoci izdvojeni u posebnu jurisdikciju u kojoj bi imali ključne državne prerogative.

Možda najvažnija razlika koja indeks sreće otočana izdiže iznad prosjeka Hrvatske jest **otočna filozofija življenja** utkana u mediteranski ambijent i način života koji donosi unutarnji mir i zadovoljstvo (Filipić, 1995). Možemo početi od uvažavanja tuđih iskustava što je baština mediteranskog mentaliteta i dugih stoljeća otočne egzistencije.

---

[14] Frey *et al*. (2022), Frey *et al*. (2024), Budak i Škrinjarić (2024).

[15] Vidi Otočne planove u Planovima razvoja obalno-otočnih županija za razdoblje 2022. – 2027.

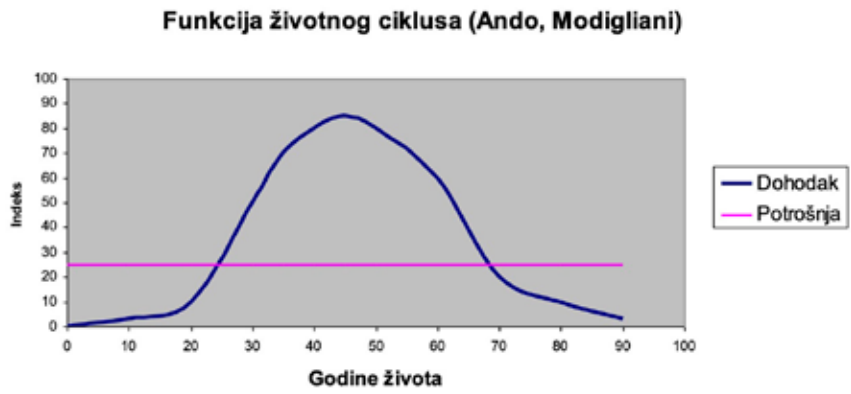

Slika 5. Standardna funkcija dohotka i potrošnje u životnom vijeku

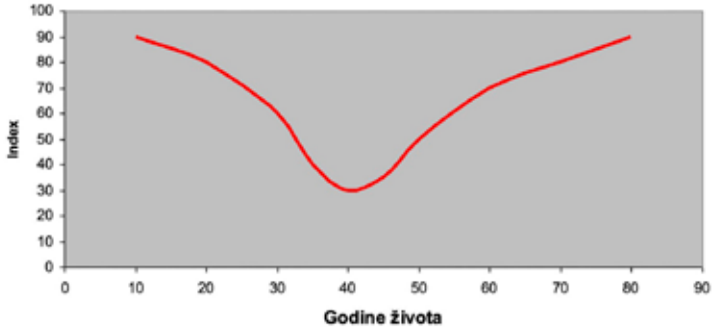

Slika 6. Standardna funkcija sreće u životnom vijeku

Otočani će pomoć primiti, ali će ju nastojati pretvoriti u vlastitu proizvodno-uslužnu snagu. Otočani su, nadalje, oduvijek imali mediteransku mudrost; prije nego skočiš, promisli. Iako infrastrukturne, gospodarske i političke mreže bačene s kopna na otoke, a posebno otočni turizam nagrizaju te vrijednosti, na otocima se još uvijek u dobroj mjeri ostvaruje sklad nature i kulture. Živi se s prirodom, a more se koristi na svaki mogući način. Parolu „biti održiv" Mediteran je prvi razumio. Tragovi insularnog gospodarstva još se mogu naći na hrvatskim otocima. Mogu se sažeti u nekoliko riječi: ponudi ono što imaš i vjeruj u pozitivan ishod. Specifično ironiziranje otočana, škrtih bodula, lako može zavarati i biti protumačeno kao zavist, ljubomora. Tomu je tako samo na površini. Ako malo zagrebemo, vidjet ćemo da uspjeti na hrvatskim otocima znači vjerovati i imati podršku. Mogli bismo zaključiti: kada ljudi putuju na hrvatske otoke, nose u rukama. Kada s otoka putuju na kopno, nose u srcu.

Treći nalaz govori o sreći otočanki i otočana prema životnoj dobi. U ekonomskoj je teoriji poznato da funkcija stjecanja dohotka u životnom vijeku ima svoj maksimum u kasnim tridesetim i četrdesetim godinama života (Ando i Modigliani, 1963). Riječ je o životnom dobu u kojem se stječe najviše dohotka iz kojeg se porezima i doprinosima „otplaćuje dug" zajednici nastao u djetinjstvu i obrazovanju, ali i prikupljaju sredstva za ispla-

tu mirovina i socijalnih davanja u kasnijoj dobi. Stjecanje dohotka prikazano je na Slici 5.

Nasuprot tomu, standardna funkcija sreće u životnom vijeku (u kojoj dominira dohodak kao izvor sreće) inverzna je funkciji dohotka. Ona je u obliku slova *U*, konveksna prema osi x, s minimumom u četrdesetim godinama života. Prikazana je na Slici 6.

Funkcija sreće otočana starih od 35 do 70 godina sukladna je standardnoj teorijskoj funkciji životnog zadovoljstva.[16] Ona je stiješnjena jer analizira relativno homogenu skupinu, ali u potpunosti svojim oblikom zaslužuje mjesto u udžbenicima teorije sreće. Krivulja upisana u Sliku 7 priča o tome zanimljivu priču.

Nakon mladenačkog ushita i vremena prijateljstva u kojem sve odnekud neupitno dolazi (od roditelja, smatra se, iako to baš i nije posve točno jer dobar dio veselja u dobi do 25 godina dolazi iz okruženja, zajednice, u školovanju, sportu…), suočavamo se s ozbiljnim pitanjima vlastite egzistencije. Tražimo posao, uključujemo se u tržište rada, propitkujemo (nadamo se ne prekasno) vlastiti obrazovni izbor i put, tražimo potencijalnog partnera, po mogućnosti bračnog, sve to odjednom, a još jučer smo se o malo čemu brinuli. U razdoblju od 25 do 30 godina starosti indeks sreće nam se smanjuje, naša generacija ulazi u problematični segment krivulje sreće. Oporavak se najavljuje u sljedećem petogodištu, pa do kraja tridesetih dosižemo razinu sreće iz mladosti. Prva je kriza završena, ali mir ne traje dugo. Iskrsavaju novi problemi bitno različiti od prethodnih, a zajednički im je nazivnik dohodak. Borimo se za bolje plaćena radna mjesta, brinemo se o uvijek upitnom opstanku poduzeća koje smo možda osnovali. Stigla su i djeca, imaju različite i svakako skuplje zahtjeve od svojih roditelja, poželjno bi bilo imati vlastiti stan (drugi imaju i vikendice!), ako treba, imamo dva posla ili odrađujemo prekovremene sate i to više ne izaziva podsmijeh, možda razmišljamo i o redefiniranju svog bračnog statusa. Indeks još jednom propada i krivulja sreće ulazi u svoju ekonomsku fazu. Potom dolaze pedesete, sve se pomalo stabilizira, djeca zasnivaju svoja (odvojena) domaćinstva, više dohotka ostaje za vlastitu potrošnju i darove unucima. Najprije sporo, a potom brzo, indeks sreće uspinje nam se prema (tako bar očekujemo) mirnoj, ugodnoj starosti. Ne zadugo; priznali to ili ne, sve češće nam se roje misli o neizbježnoj budućnosti, dodatno potaknute ponekom bolesti. Sve češće smo u čekaonici doma zdravlja iako s medicinske točke gledišta za to često i nema valjanog razloga. U fazi smo opadajuće krivulje sreće koju bi se moglo nazvati zdravstvenom. Krug otočne sreće polako se zatvara.

Korisno je napomenuti da su do prije dvadeset, najviše trideset godina krivulje sreće izgledale fizionomijski isto, ali su imale pomak ulijevo za otprilike pet godina. Od tada se, međutim, mnogo toga promijenilo. Danas se mladi kasnije uključuju u tržište rada, duže traže sigurnost u roditeljskom domu. Usto, prosječna se starost populacije povećala (u Hrvatskoj u posljednjih 30 godina za gotovo deset godina). Pridodamo li tome da je otočno stanovništvo u prosjeku više od tri godine starije od prosjeka Hrvatske (47,16 prema 43,84), eto nam dovoljno elemenata za razumijevanje Slike 7.

[16] Brojni su tekstovi o U-krivulji životnog zadovoljstva. Jedan od najnovijih je Blanchflower (2020).

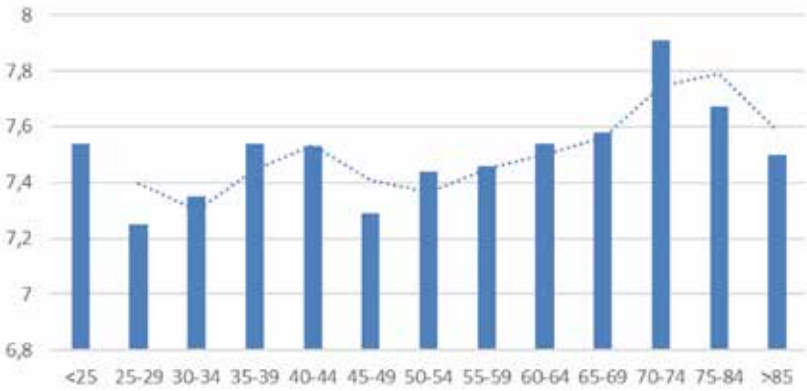

Slika 7. Indeksi sreće u životnom ciklusu otočana 2023. godine

Napomena: Liniju trenda čine pomični prosjeci za pomak od dva razdoblja

Izvor: Izračun autora

Četvrti nalaz nastavlja se na treći i tiče se međunarodne usporedbe sreće prema životnoj dobi. U najnovijem Svjetskom izvještaju o sreći iz 2024. godine, koji donosi podatke za razdoblje od 2021. do 2023., osim uobičajenih informacija o indeksima sreće u državama svijeta prvi su put objavljeni podatci o indeksima sreće u životnom vijeku. U 143 države prikupljeni su podatci o indeksima sreće četiriju dobnih skupina: prve ispod trideset godina, druge od trideset do četrdeset i četiri godine, treće od četrdeset i pet do šezdeset godina i konačno četvrte, iznad šezdeset godina. Izvještaj iz 2024. nam je tako pružio prigodu da podatke o razini sreće stanovnika hrvatskih otoka presložimo u usporedive dobne skupine i usporedimo ih sa svjetskim. Usporedbe navedene u Tablici 7 mogle bi zainteresirati ne samo znanstvenike i stručnjake nego i ukupnu javnost.

Tablica 7. Indeksi sreće u životnom vijeku – međunarodne usporedbe

	Ukupno	Ispod 30	30 - 44	45 - 60	Iznad 60	30/60
Svijet (n = 143)	5.573	5.867	5.476	5.337	5.294	1.108
Otočne države (n = 20)	6.195	6.347	6.104	6.073	6.126	1.036
Europa (n = 38)	6.437	6.835	6.564	6.191	6.156	1.110
Europska unija (n = 27)	6.606	6,.888	6.710	6.534	6.348	1.085
Ex YU (n = 7)	6.087	6,.921	6.265	5.894	5.402	1.281
Hrvatska	5.942	7.116	6.198	5.851	5.137	1.385
Hrvatski otoci	7.451	7.349	7.486	7.376	7.625	0.964

Izvor: WHR (2024).* države bivše Jugoslavije i hrvatski otoci – izračun autora

Nekoliko nalaza posebno je značajno:

a) U svim analiziranim skupinama država (osim na hrvatskim otocima) najviši indeks sreće izjavljuju mladi do 30 godina starosti.

b) U svim su analiziranim skupinama država (osim na hrvatskim otocima) mladi do trideset godina (znatno) sretniji od starijih od šezdeset.

c) Krivulja sreće poprima oblik slova *U* samo u slučaju otočnih država i hrvatskih otoka. Indeksi kontinentalnih država uporno opadaju kako stanovništvo stari; što stariji, to nesretniji. Ako hrvatski, a naročito strani građani to prepoznaju, u skoroj budućnosti ne bi nas smjela iznenaditi migracija stanovništva na hrvatske otoke.

d) Krivulja sreće starijih stanovnika Hrvatske je alarmantna. Najmlađi su sretniji od najstarijih čak 38,5 %. Uz poznate nejednakosti (nejednako distribuiran dohodak, spolna nejednakost, regionalne nejednakosti, nejednakosti na relaciji selo – grad itd.) poput svojevrsne rezultante evo nam i izrazite nejednakosti u distribuciji sreće. Dok je hrvatska populacija do trideset godina na izvrsnom 14. mjestu među 143 zemlje svijeta, starenje stanovnicima Hrvatske na svjetskoj razini donosi iznadprosječnu nesreću. U skupini od 30 do 44 godine zauzimamo 47., u onoj do 60 godina 59. mjesto, a u skupini iznad 60 godina 80. smo na svijetu. Prema tom pokazatelju daleko su sretniji u Sloveniji (32), na Kosovu (39) i u Srbiji (54). Čak se i najstariji stanovnici Bosne i Hercegovine izjašnjavaju sretnijima (78. su na ljestvici) od svojih vršnjaka u Hrvatskoj. Četvrti nalaz, dakle, pojačava sve ono što je već detaljno izneseno o sreći hrvatskih otočana u trećem.

Peti nalaz tiče se sreće muškaraca i žena. U Tablici 5 navedeni su indeksi sreće muškaraca i žena na svim anketiranim hrvatskim otocima. Sažetak je u Tablici 8 u kojoj se lako vidi najvažniji rezultat ankete: otočanke su sretnije od otočana!

Tablica 8. Broj anketiranih i prosječni indeks sreće u veljači 2023. godine

	Ukupno	**Muškarci**	**Žene**
Broj anketiranih	931	302	629
Indeks sreće otoci 2023.	7.451	7.368	7.491
Indeks sreće Hrvatska 2023.*	6.125		

*WHR objavljuje ukupni indeks sreće za države bez spolne strukture

Izvor: WHR i izračuni autora

Od 38 anketiranih otoka na njih dvadeset viši indeks sreće iskazuju žene, na osam otoka sretniji su muškarci, na jednom je otoku sreća muškaraca i žena podjednaka, a na devet otoka nije bilo moguće identificirati sreću po spolovima jer su anketom obuhvaćene ili samo žene ili samo muškarci.

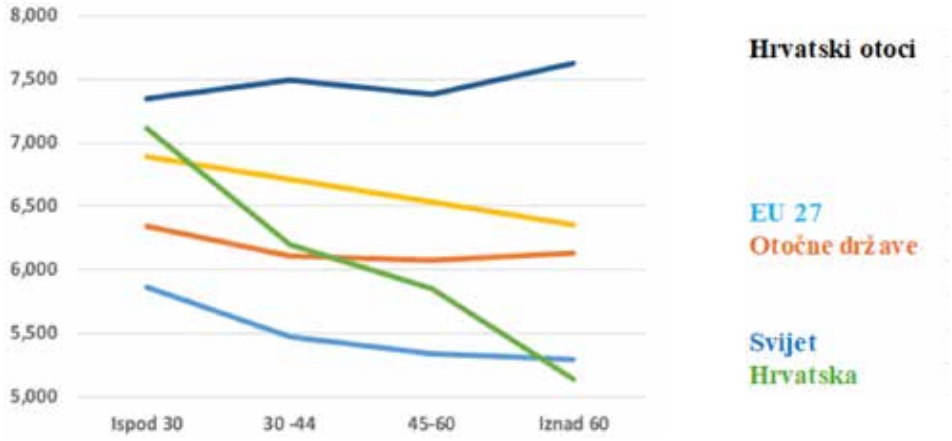

Slika 8. Indeksi sreće u životnom vijeku – međunarodna usporedba
Izvor: WHR (2024) i izračun autora

Od otoka na kojima je broj anketiranih bio veći od deset, a na kojima su muškarci sretniji, najveća razlika u indeksu evidentirana je na Čiovu: muškarci imaju indeks 8,500, žene 7,944, pa je razlika 0,556, odnosno 7,0 %. Na drugoj su strani otoci gdje su se žene izjasnile sretnijima. Najveća razlika u korist žena je na Mljetu (žene 7,455, muškarci 6,750, razlika 0,705 ili 9,46 %) i Korčuli (žene 7,941, muškarci 7,273, razlika 0,668 ili 8,4 %).

U trećem nalazu opisana je krivulja sreće ispitanika koja je otkrila tri faze u životnom vijeku ukupno anketiranih. Analiza po spolovima u životnom vijeku nudi nove interesantne zaključke. Slike 9 i 10 vrlo su inspirativne.

Linije trenda indeksa sreće muškaraca i žena potpuno su inverzne (oprečne, suprotnog predznaka). Muškarci su u cjelokupnom životnom vijeku (dok ne dosegnu 65 godina) hranitelji obitelji, bore se za dohodak, što im umanjuje kvalitetu života. To je naročito izraženo u razdoblju od četrdesete do šezdesete godine života. Krivulja im je otvorena prema gore, konveksna prema osi X. Prije tog razdoblja manje sreće, u mladosti, i onda još jednom u starosti indeks sreće raste. A žene? Njihovi indeksi sreće jednako kao i kod muškaraca, ali inverzno, korespondiraju s patrijarhalnim obrascem uloge majke i domaćice. U ranim su godinama smirene, u očekivanju, postupno preuzimaju „tri kantuna kuće", zadovoljne su, sve sretnije. Na kraju, sreća im se, što zbog zdravlja što zbog skrbi za bližnje, smanjuje. Reklo bi se, ništa iznenađujuće kada su u pitanju životni obrasci malih sredina. Ipak, nešto vrijedi istaknuti: metodologija mjerenja razine sreće posve je primjenjiva u otkrivanju različitih socioekonomskih karakteristika stanovništva.

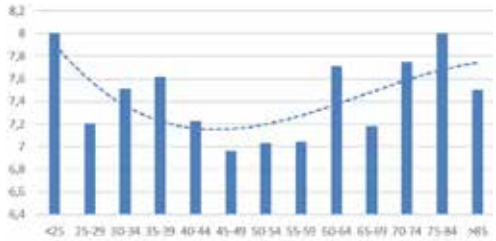

Slika 9. Indeksi sreće u životnom ciklusu otočana u veljači 2023.

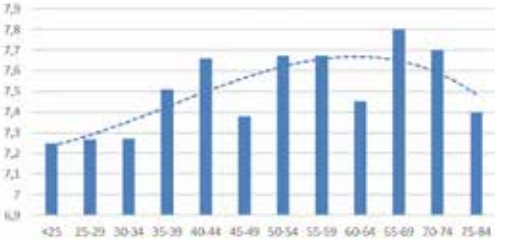

Slika 10. Indeksi sreće u životnom ciklusu otočanki u veljači 2023.

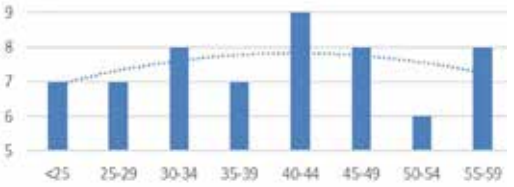

Slika 11. Indeksi sreće u životnom ciklusu Korčulana u veljači 2023.

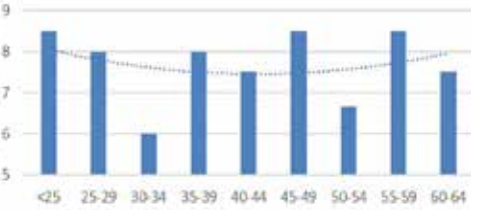

Slika 12. Indeksi sreće u životnom ciklusu Korčulanki u veljači 2023.

Napomena: Linije trenda polinomi su drugog reda

Izvor: Izračuni autora

Kretanja tih krivulja ne opisuju, međutim, sreću u životnom vijeku na svim otocima. Našao se i izuzetak – otok Korčula – kojem treba posvetiti dužnu pažnju. To je jedini otok na kojem krivulja sreće muškaraca i žena raste i pada potpuno suprotno od ostalih otoka. Krivulje sreće muškaraca nalik su ženskima, a trend ženske sreće nalikuje onom muškaraca s ostalih otoka.

Tradicionalni obrazac življenja prepoznat na ostalim otocima na Korčuli je bio i ostao nešto drugačiji. Muškarci su se otiskivali na more, a nerazvijenu poljoprivredu uglavnom prepuštali ženama. More su tukli ponekad i više godina, a žene su prehranjivale obitelj i udovoljavale egzistencijalnoj, ali i društvenoj obvezi rada na zemlji. Takav je obrazac više ili manje očit i na drugim otocima, ali na Korčuli je više nego drugdje bila sramota imati zapušteno zemljište. Još jedan važan razlog tjerao je žene da preuzmu brigu o egzistenciji obitelji: muževi su u pravilu ranije umirali (stradavali na moru). Iako je na površini funkcionirao patrijarhat, u korčulanskoj svakodnevici i donošenju za obitelj važnih odluka itekako se osjećao utjecaj Korčulanki. Na izuzetnoj Korčuli bilo je, a i danas ima još zanimljivih posebnosti: (a) na Korčuli, više nego na drugim otocima, mnogi parovi žive zajedno, baš kao bračni parovi, ali iz samo njima poznatih razloga ne odlučuju se stati pred oltar. Slijedi (b), postotno najviše neudanih

žena u Hrvatskoj je na Korčuli, konkretno u općini Smokvica. I c) daleko najveći udio izvanbračne djece od svih otoka upravo je na Korčuli (Mirošević i Mrđen, 2020). Valja se prisjetiti i da je na otoku bilo prihvatljivo, pa i uobičajeno ispratiti budućeg muža na more i dočekati ga s (njegovim) djetetom u naručju, što je on objeručke prihvaćao. Stoga ne treba iznenaditi da od pet jedinica lokalne samouprave na otoku tri imaju (grado)načelnicu, a samo dvije (grado)načelnika.[17] Ta bi objašnjenja, naravno, trebalo provjeriti dodatnim demografskim i sociološkim istraživanjima korčulanske zajednice. Dok se ona ne obave, ostanimo pri dobivenim nalazima: indeks sreće u životnom vijeku Korčulana i Korčulanki ima značajno različite karakteristike od onih uočenih na ostalim hrvatskim otocima. Uslijedi li nakon prvog istraživanja otočne sreće u nas i drugo i treće, taj će zaključak, unatoč metodološkim iznenađenjima kao što je nerazmjer žena i muškaraca u uzorku i sl., po svoj prilici ostati isti, ali će biti bolje utemeljen.

Šesti nalaz govori o razlikama indeksa sreće po otočnim skupinama. Statistička građa temeljena na otoku kao statističkoj jedinici omogućava razvrstavanje na otočne skupine. Od mogućih kriterija razvrstavanja ovdje su korištena tri: (1) nodalno-funkcionalni, (2) kriterij udaljenosti od kopna i (3) kriterij veličine otoka prema broju stanovnika.

U znanstvenoj i stručnoj literaturi najčešće je korištena regionalizacija koja hrvatske otoke svrstava u pet skupina: zapadnoistarsku, kvarnersku, sjevernodalmatinsku, srednjodalmatinsku i južnodalmatinsku (Rubić, 1952). Riječ je, prema Faričiću (2012), o podjeli koja uzima u obzir administrativni kriterij, nodalno-funkcionalnu regionalizaciju, a ima smisla i s prirodno-geografskog i povijesno-geografskog aspekta. Od navedenih otočnih skupina zapadnoistarska nema naseljenih otoka te nije predmet ove analize.

Prema članku 9. Zakona o otocima (NN, 116/2018) otoci se razvrstavaju prema udaljenosti od kopna. Zakon razlikuje četiri otočne skupine: (1) pučinski, (2) kanalski, (3) priobalni i (4) premošteni otoci. U premoštene otoke Zakon svrstava i poluotok Pelješac koji nije bio uvršten u ovo anketno istraživanje. Usput budi rečeno, zakonodavac je ovdje bio široke ruke. Uz podjelu prema udaljenosti Zakon navodi sedam skupina otoka prema pripadnosti obalno-otočnoj županiji, 46 otoka sa specifičnim položajem kojih ima u gotovo svakoj županiji i tri skupine prema razvijenosti: nerazvijeni, manje razvijeni i razvijeni otoci. Usto je ustrojeno i otočno prioritetno područje koje obuhvaća pučinske otoke, otoke sa specifičnim položajem i nerazvijene otoke.

Otoci nisu mogli izbjeći ni podjelu na velike, srednje i male. Uzimajući u obzir da mali otoci gube svoje ostarjele stanovnike i ne dobivaju nove, a desetak velikih ih dobiva, ovdje se stoga velikim otocima smatraju svi koji imaju više od 4000 stanovnika, a srednjim oni koji imaju od 500 do 4000 stanovnika. Mali su otoci oni s manje od 500 stanovnika, uz napomenu da se na sve više njih stalno stanovništvo, ono koje je tamo i zimi, mjeri dvoznamenkastim brojem.[18]

---

[17] https://gradonačelnik.hr/.

[18] Podjele na velike, srednje i male otoke navedene su i raspravljene u poglavlju o hrvatskim otocima.

Tablica 9. Otočne skupine i otoci prema sudjelovanju u anketi o sreći

Otočna skupina	Otoci u sastavu skupine	Otoci koji nisu uključeni u anketu	% neuključenog stanovništva
Nodalno-funkcionalna regionalizacija			
Kvarnerska otočna skupina	Cres, Ilovik, Krk, Male Srakane, Lošinj, Rab, Susak, Unije i Vele Srakane (9)	Male Srakane (1)	0,01
Sjevernodalmatinska otočna skupina	Babac, Dugi otok, Ist, Iž, Molat, Olib, Ošljak, Pag, Pašman, Premuda, Rava, Rivanj, Sestrunj, Silba, Ugljan, Vir, Vrgada, Zverinac, Kaprije, Kornati, Krapanj, Murter, Prvić, Zlarin i Žirje (25)	Babac, Molat, Ošljak, Premuda, Rivanj i Vrgada (6)	1,80
Srednjedalmatinska otočna skupina	Biševo, Brač, Čiovo, Drvenik mali, Drvenik veliki, Hvar, Sveti Andrija, Šolta i Vis (9)	Biševo i Sveti Andrija (2)	0,07
Južnodalmatinska otočna skupina	Koločep, Korčula, Lastovo, Lopud, Mljet, Sušac i Šipan (7)	Koločep, Lopud i Sušac (3)	2,93
Otočne skupine prema udaljenosti od kopna (Zakon o otocima, članak 9.)			
Pučinski otoci ukupno	Unije, Vele Srakane, Male Srakane, Susak, Premuda, Ist, Molat, Dugi otok, Ilovik, Kornat, Žirje, Biševo, Sušac, Sveti Andrija, Vis, Lastovo (16)	Vele Srakane, Premuda, Molat, Biševo, Sušac i Sveti Andrija (6)	4,30
Kanalski otoci ukupno	Cres, Lošinj, Silba, Olib, Sestrunj, Zverinac, Rivanj, Iž, Rava, Kaprije, Hvar, Korčula i Mljet (13)	Rivanj (1)	0,06
Priobalni otoci ukupno	Rab, Ugljan, Ošljak, Pašman, Babac, Vrgada, Prvić, Zlarin, Krapanj, Drvenik mali Drvenik veli Šolta, Brač, Šipan, Lopud i Koločep (16)	Ošljak, Babac, Vrgada, Lopud i Koločep (5)	2,16
Premošteni otoci ukupno	Krk, Pag, Vir, Murter i Čiovo (5)		0,00
Otočne skupine prema broju stanovnika			
Veliki otoci > 4000 stanovnika	Krk, Korčula, Brač, Hvar, Pag, Rab, Lošinj, Ugljan, Čiovo i Murter (10)	(0)	0,00
Srednji otoci od 500 do 4000	Vis, Vir, Pašman, Cres, Šolta, Dugi otok, Mljet, Lastovo i Iž (9)	(0)	0,00
Mali otoci < 500 stanovnika	Drvenik mali, Drvenik veli, Ilovik, Ist, Kaprije, Kornat, Krapanj, Male Srakane, Olib, Prvić, Rava, Sestrunj, Silba, Susak, Šipan, Unije, Zlarin, Zverinac, Žirje, Babac, Biševo, Koločep, Lopud, Molat, V. Srakane, Ošljak, Premuda, Rivanj, Sušac, Sv. Andrija i Vrgada (31)	Babac, Biševo, Koločep, Lopud, Molat, V. Srakane, Ošljak, Premuda, Rivanj, Sušac, Sv. Andrija i Vrgada (12)	26,17

Tablica 9 sadrži jasne informacije i ne traži dodatno objašnjenje. Tek nekoliko riječi o njezinu posljednjem stupcu. Od ukupnog stanovništva hrvatskih otoka postotak stanovnika čiji stanovnici nisu uključeni u anketu vrlo je malen. Promatrano po otocima taj postotak je relativno veći u skupini malih otoka. Promatrano apsolutno, riječ je tek o 1079 stanovnika, odnosno o 0,85 % ukupnog otočnog stanovništva. Anketom je, dakle, postignuta dovoljno velika pokrivenost što joj u cjelini osigurava visoki stupanj vjerodostojnosti.

Indeksi sreće stanovnika pojedinih hrvatskih otoka obuhvaćenih istraživanjem predočeni su u Tablici 5. U nastavku, u Tablici 10, preostalo je presložiti dobivene podatke prema pojedinim otočnim skupinama.

Tablica 10. Indeks sreće hrvatskih otočnih skupina ukupno i prema spolu

Otočne skupine	Broj anketiranih	Indeks sreće		
		Muškarci	Žene	Ukupno
Nodalno-funkcionalna podjela				
Kvarnerska otočna skupina	300	7.418	7.612	7.553
Sjevernodalmatinska otočna skupina	335	7.433	7.474	7.460
Srednjodalmatinska otočna skupina	227	7.224	7.306	7.282
Južnodalmatinska otočna skupina	69	7.250	7.667	7.522
Podjela prema Zakonu o otocima				
Pučinski otoci ukupno	170	7.368	7.363	7.365
Kanalski otoci ukupno	271	7.061	7.237	7.173
Priobalni otoci ukupno	230	7.395	7.364	7.374
Premošteni otoci ukupno	260	7.761	7.905	7.865
Podjela prema broju stanovnika				
Veliki otoci > 4000 stanovnika	535	7.409	7.582	7.529
Srednji otoci od 500 do 4000	327	7.333	7.375	7.361
Mali otoci < 500 stanovnika	69	7.259	7.286	7.275
Hrvatski otoci ukupno 2023.	**931**	**7.368**	**7.491**	**7.451**
Hrvatska 2023.				**6.125**

Indeksi sreće otočnih skupina otkrivaju nekoliko zanimljivih odnosa:

- Indeksi sreće svih otočnih skupina vrlo su visoki, iznad sedam, što usporedbu s nacionalnom ili svjetskom okolinom, osim konstatacije da su otočni indeksi superiorni, čini suvišnom. Ostaje, međutim, važan aspekt komparativne analize indeksa među otocima i njihovim skupinama koja je vjerodostojna jer je provedena istom metodologijom.
- U nodalno-funkcionalnoj podjeli otočnih skupina indeks sreće opada od sjevera prema jugu da bi se u južnodalmatinskom području podigao. Tom južnom porastu pridonijele su žene, dok za muškarce vrijedi ona „Što južnije, to tužnije."
- U podjeli s obzirom na udaljenost od kopna možemo izuzeti pučinske otoke čiji stanovnici, udaljeni od gužvi, na miru žive svoju kvantitativno prepoznatu sreću. Na ostalim otocima (ukupno i po spolovima) vrijedi da su manje sretni što su više udaljeni od obale. U ovoj su podjeli otočnih skupina i premošteni otoci s najvišim indeksom sreće među svim skupinama prema bilo kojem kriteriju podjele.
- Na većim otocima žive najsretniji muškarci i žene. Na srednjim su otocima manje sretni, a na malima još manje.
- Uglavnom, ima manje i više sretnih otočana. Koliko god nalaz bio trivijalan, lako je uočiti da su i oni najmanje sretni sretniji od ljudi na kopnu.

Slika 13. Indeksi sreće u životnom ciklusu otočana južnodalmatinske otočne skupine i hrvatskih otoka ukupno

Izvor: Izračun autora

Tablica 11. Indeks sreće hrvatskih otočnih skupina u životnom vijeku

Otočne skupine	Indeks sreće u životnom vijeku (godine)				
	Do 24	**25 – 34**	**35 – 49**	**50 – 64**	**65 i više**
Nodalno-funkcionalna podjela					
Kvarnerska otočna skupina	7.600	7.180	7.488	7.843	7.960
Sjevernodalmatinska otočna skupina	7.893	7.284	7.621	7.293	7.250
Srednjodalmatinska otočna skupina	5.667	7.297	7.261	7.273	8.143
Južnodalmatinska otočna skupina	7.667	8.000	7.455	7.400	7.167
Podjela prema Zakonu o otocima					
Pučinski otoci ukupno	7.571	7.417	7.373	7.286	7.333
Kanalski otoci ukupno	7.231	7.037	7.102	7.344	7.500
Priobalni otoci ukupno	7.450	7.463	7.404	7.132	7.643
Premošteni otoci ukupno	8.000	7.315	7.941	8.051	8.353
Podjela prema broju stanovnika					
Veliki otoci > 4000 stanovnika	7.419	7.161	7.609	7.557	8.333
Srednji otoci od 500 do 4000	7.684	7.342	7.201	7.600	7.385
Mali otoci < 500 stanovnika	8.000	8.231	7.474	6.652	7.000
Hrvatski otoci ukupno	**7.538**	**7.298**	**7.461**	**7.474**	**7.708**

Sreća u životnom vijeku ispitanika prema pojedinim otočnim skupinama u potpunosti potvrđuje stavove iznesene u trećem nalazu. Iz Tablice 11 može se iščitati da indeksi sreće otočnih skupina čine konveksne krivulje u odnosu na os x (životnu dob). Prosjek indeksa sreće na razini svih otoka čini konveksnu krivulju prikazanu na slici 10. Krivulja sugerira da se mladi i stari otočani osjećaju znatno sretnijima od onih anketiranih u starosnoj grupi od 30 do 65 godina. Drugim riječima, radno sposobno stanovništvo manje je sretno od uzdržavanih dobnih skupina. Otoci, međutim, čine sve samo ne homogeni arhipelag, pa se i ovdje uočava izuzetak. Sreća južnodalmatinske otočne skupine u životnom vijeku u potpunosti je inverzna krivulji sreće svih ostalih otočnih skupina, i to u svakom razdoblju života otočana. To se očituje na Slici 13 – krivulja te otočne skupine konkavna je prema osi x. Razlog tome u različitosti je otoka Korčule u odnosu na gotovo sve otoke, a o kojoj je bilo više rečeno u nalazu broj 3. Budući da Korčula ima visok udio u južnodalmatinskoj otočnoj skupini, ispada da je na tim otocima radno sposobno stanovništvo sretnije od mladih i starih.

UKRATKO, UMJESTO ZAKLJUČKA

Indeks sreće mjeri se u društvenom i ekonomskom okruženju koje nesumnjivo utječe na individualni osjećaj sreće. Ovdje izneseni kvantitativni rezultati istraživanja sreće naših otočana, dopunjeni s nešto kvalitativnih ocjena, to svakako potvrđuju. Treba, međutim, reći da bi za potpuniju i precizniju ekonomsku sociološku, pa i psihološku analizu trebalo odrediti i spomenutih šest faktora i tri vrste kapitala i tako upotpunjene rezultate proslijediti dobro odmjerenom multidisciplinarnom timu. Dok se to ne učini, rezultate prve ankete o otočnoj sreći u nas prepuštamo otočanima i svima koji s kopna prosuđuju o otocima. Neke će razloge i objašnjenja prihvatiti, neke možda odbiti, ali pročitaju li sva poglavlja nanizana u ovoj knjizi, neće biti druge nego zaključiti da su otočani unatoč migracijama, deinsularizaciji, kopnenoj razvojnoj politici i ugroženoj otočnosti pronašli način da budu iznadprosječno sretni.

LITERATURA

Ando, A. i Modigliani, F., 1963, „The Life Cycle Hypothesis of Saving: Aggregate Implications and Tests", *American Economic Review*, 53(1), 55–84.

A/RES/65/309, 2011, *Happiness: Towards a holistic approach to development*, UN General Assembly (19 July 2011), https://digitallibrary.un.org/record/715187?v=pdf.

Blanchflower, D. G., 2020, „Is happiness U-shaped everywhere? Age and subjective well-being in 145 countries", *Journal of Population Economics*, 34, 575–624.

Budak, J. i Škrinjarić, B., 2024, „Korupcija i povjerenje u institucije u Hrvatskoj prije i poslije ulaska u Europsku uniju", *Hrvatska i komparativna javna uprava*, 24(1), 147–182. https://doi.org/10.31297/hkju.24.1.1.

Cantril, H., 1965, *Sample human concerns*, New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.

Državni zavod za statistiku, 2022, *Konačni rezultati Popisa stanovništva kućanstava i stanova 2021.*, Stanovništvo prema starosti i spolu po naseljima, Zagreb, https://podaci.dzs.hr/media/rqybclnx/popis_2021-stanovnistvo_po_naseljima.xlsx

Dumi, K. i Žmuk, B., 2009, „Karakteristike korisnika interneta u Hrvatskoj i reprezentativnost internetskih anketa", *Zbornik Ekonomskog fakulteta u Zagrebu*, 7(2), 115–140.

Faričić, J., 2012, *Geografija sjevernodalmatinskih otoka*, Zagreb: Školska knjiga.

Filipić, P., 2011, *Stanuje li sreća na Ekonomskom fakultetu u Splitu – Indeks sreće studenata i zaposlenika Ekonomskog fakulteta Sveučilišta u Splitu u vremenu od 2002. do 2011. godine*, Split: Ekonomski fakultet Sveučilišta u Splitu.

Filipić, P., 2021, „Indeks sreće školskih knjižničara(ki) Republike Hrvatske u proljeće 2009. i 2021. godine", *Zbornik radova*, 33, 192–222. Proljetna škola stručnih suradnika knjižničara, Zagreb: Agencija za odgoj i obrazovanje.

Filipić, P., 2023, „Elementi za priču o demografiji stanovništva hrvatskih otoka", https://www.researchgate.net/publication/370130591_Filipic_P_2023_Elementi_za_pricu_o_demografiji_stanovnistva_hrvatskih_otoka_str_6_Tablice_1-9.

Filipić, P., 1995, „Mediteranskih „Deset zapovjedi" za Hrvatsko 21. stoljeće", u Mijačika, D., ured., *Mediteranski koncept gospodarskog razvitka Hrvatske*, Split: Ekonomski fakultet Sveučilišta u Splitu i Županijska komora Split.

Freimann, A., 2012, *Progres društva vođen subjektivnim blagostanjem: indeks sreće građana*, doktorska disertacija, Osijek: Ekonomski fakultet Sveučilišta u Osijeku.

Frey, B., Škrinjarić, B. i Budak, J., 2022, „Perceptions of Corruption and Informality among Businesspeople", *The South East European Journal of Economics and Business*, *17*(2), 49–66.

Frey, B., Škrinjarić, B. i Budak, J., 2024, Private sector perspective on corruption and informality: a comparative analysis of Serbia and Croatia, Post-Communist Economies, 36(4), 506–526, https://doi.org/10.1080/14631377.2024.2306424.

Helliwell, J. F., Layard, R., Sachs, J. i De Neve, J-E., ured., 2021, *World Happiness Report 2023*, New York: Sustainable Development Solutions Network, https://worldhappiness.report/ed/2023/.

Mirošević, L. i Mrđen, S., 2020, „Izvanbračna rađanja na hrvatskim otocima: posebnost otoka Korčule", *Studia ethnologica Croatica*, 32(1), https://doi.org/10.17234/SEC.32.11.

Odluka o razvrstavanju jedinica lokalne i područne (regionalne) samouprave prema stupnju razvijenosti (NN 132/17. od 27. 12. 2017.).

Odluka o razvrstavanju jedinica lokalne i područne (regionalne) samouprave prema stupnju razvijenosti (NN 3/24 od 5. 1. 2024.).

OECD, 2013, *Guidelines on measuring subjective well-being*. Paris: OECD, http://www.oecd.org/statistics/Guidelines on Measuring Subjective Well-being.pdf.

Rubić, I., 1952, *Naši otoci na Jadranu*, Split: Izdanje Odbora za proslavu desetgodišnjice Mornarice.

Starc, N., 1992, „Otoci, regije i razvojna politika", *Društvena istraživanja* 1(1), 115–126.

Uredba o indeksu razvijenosti (NN131/2017).

US Census Bureau (2023) *World Population by Country*, ttps://worldpopulationreview.com/.

Zakon o otocima (NN 116/2018).

Zakon o regionalnom razvoju Republike Hrvatske (NN 123/17).

2022 World Population by Country, https://worldpopulationreview.com/.

Marina Blagajić Bergman

Dr. sc. Marina Blagaić Bergman znanstvena je suradnica na Institutu za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu. Doktorski rad iz interdisciplinarnog područja otočnih studija obranila je 2014. godine. Tema je bila utjecaj ekonomije na život stanovništva otoka Šolte tijekom 20. i 21. stoljeća. Uz etnografska istraživanja otoka kojima doprinosi otočnim studijima, sudjeluje u projektima koji se bave urbanim studijima, antropologijom budućnosti i antropologijom migracija. Članica je udruge International Small Islands Studies Association (ISISA) i voditeljica udruge Anatomija otoka - centar za istraživanje i razvoj.

Joško Božanić

Dr. sc. Joško Božanić profesor je emeritus na Sveučilištu u Splitu. Hrvatski je književnik i istaknuti znanstveni istraživač na području humanističkih znanosti (filologija). Utemeljitelj je humanističkih znanosti na Sveučilištu u Splitu i Centra za interdisciplinarne studije *Studia Mediterranea* na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Splitu. Utemeljitelj je i znanstveni savjetnik UNESCO-ova Geoparka *Viški arhipelag*. Njegova interdisciplinarna istraživanja povezuju filologiju, kulturnu antropologiju, etnologiju i maritimnu baštinu. Autor je osam monografija i 112 izvornih znanstvenih radova te oko 200 eseja. Kao istaknuti dijalektolog, bio je glavni urednik dijalektološkog časopisa *Čakavska rič*. Njegov projekt *Gajeta falkuša* promovira hrvatsku maritimnu baštinu u svijetu.

Anica Čuka

Dr. sc. Anica Čuka redovita je profesorica na Odjelu za geografiju Sveučilišta u Zadru gdje drži kolegije Agrarna i ruralna geografija, Regionalna geografija Australije, Oceanije i Antarktike, Geografija hrvatskih otoka te Hrvatsko iseljeništvo. Doktorirala je s temom „Preobrazba dugootočkog krajolika kao odraz suvremenih sociogeografskih procesa". U svojim znanstvenim radovima bavi se temama iz područja društvene geografije. Često obrađuje hrvatske otoke, posebno njihov društveno-gospodarski razvoj, promjene krajolika i promjene upotrebe zemljišta. Bila je suradnik na nekoliko znanstvenih projekata, a trenutačno surađuje na istraživačkom kompetitivnom projektu *Mreže otočne temporalnosti: multidisciplinarno istraživanje iskustava temporalnosti na Dugom otoku i Kornatima* pri Sveučilištu u Zadru. Urednica je glasila udruge International Small Islands Studies Association (ISISA) i članica hrvatske udruge Anatomija otoka - centar za istraživanje i razvoj.

Josip Faričić

Dr. sc. Josip Faričić redoviti je profesor u trajnom izboru na Odjelu za geografiju Sveučilišta u Zadru. Završio je studij geografije i povijesti na Filozofskom fakultetu u Zadru 1998. godine, a 2003. i poslijediplomski studij Geografske osnove prostornog planiranja i uređenja na Prirodoslovno-matematičkom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Na istom fakultetu 2006. stekao je i doktorat znanosti. Predaje kolegije Matematička geografija, Kartografija I, Kartografija II i Geografija religija na prijediplomskom studiju geografije te kolegij Metodologija znanstvenih istraživanja i Jadran u kontekstu Sredozemlja na poslijediplomskom studiju Jadran – poveznica među kontinentima (geografija, povijest). Autor je više od 100 znanstvenih radova i urednik više knjiga, znanstvenih monografija i zbornika radova iz područja geografije otoka, kartografije, historijske, regionalne i pomorske geografije te geografije religija. Godine 2012. objavio je knjigu *Geografija otoka Sjeverne Dalmacije*. Član je Znanstvenog vijeća za turizam i prostor Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti od 2019. Od 2008. do 2011. bio je pročelnik Odjela za geografiju, a od 2011. do 2023. prorektor Sveučilišta u Zadru zadužen za strategiju razvoja, ljudske potencijale i izdavaštvo. U listopadu 2023. godine izabran je za rektora Sveučilišta u Zadru na mandatno razdoblje od 1. listopada 2023. do 30. rujna 2027.

Petar Filipić

Dr. sc. Petar Filipić profesor je emeritus na Ekonomskom fakultetu Sveučilišta u Splitu. Znanstveni interesi uključuju političku ekonomiju, makroekonomiju, kvantitativne metode i regionalno planiranje. Objavio više od 180 radova u domaćim i stranim časopisima i dvije knjige. Predavao je na brojnim poslijediplomskim i doktorskim studijima u Hrvatskoj, Italiji, SAD-u i Velikoj Britaniji. Sudjelovao je u izradi Nacionalnog programa razvitka otoka (1997.) u dijelu o gospodarstvu i u pripremi brojnih studija razvitka otoka. Sudjeluje u prethodnim vrednovanjima otočnih razvojnih programa. Znanstveni rad neraskidivo veže za esejistiku. U njegovim literarnim tekstovima nailazimo na ekonomski sadržaj, a u znanstvenim radovima na esejistički diskurs. Objavio je dvije zbirke priča i novela. Utemeljio je i niz godina vodio Festival pričanja priča *Pričigin* u Splitu.

Sanja Klempić Bogadi

Dr. sc. Sanja Klempić Bogadi znanstvena je savjetnica zaposlena na Znanstvenom odsjeku za migracijska i demografska istraživanja Instituta za migracije i narodnosti. Diplomirala je, magistrirala i doktorirala na Geografskom odsjeku Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Bila je glavna urednica znanstvenog časopisa *Migracijske i etničke teme* (2013. – 2021.). Naslovna je izvanredna profesorica na Geografskom odsjeku Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Njezina su područja znanstvenog interesa migracija, starenje, prostorni aspekti demografskih procesa, kvaliteta života i geografija otoka. U suautorstvu objavila je knjigu *Gradovi potopili škoje – promjene u malim otočnim zajednicama*.

Željka Kordej-De Villa

Dr. sc. Željka Kordej-De Villa znanstvena je savjetnica na Ekonomskom institutu, Zagreb gdje je 1987. i započela profesionalnu karijeru. Diplomirala je, magistrirala i doktorirala (2003.) na Ekonomskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Na Geografskom odsjeku Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu diplomirala je 1990. godine. Područja njezina znanstvenog interesa su okolišna, regionalna i urbana ekonomika te teme lokalnog ekonomskog razvoja. Posljednjih pet godina u fokusu su istraživanja otočna politika, okolišna i energetska pitanja na lokalnoj razini te kvaliteta života. Autorica je brojnih znanstvenih radova, prevoditeljica i urednica knjiga iz područja ekonomije. Uredila je i dijelom napisala knjigu *Participativno upravljanje za održivi razvoj* (2009). Članica je udruge International Small Islands Studies Association (ISISA) i udruge Anatomija otoka - centar za istraživanje i razvoj.

Tomislav Oroz

Dr. sc. Tomislav Oroz izvanredni je profesor i pročelnik Odjela za etnologiju i antropologiju Sveučilišta u Zadru. Diplomirao je etnologiju i kulturnu antropologiju i povijest na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu (2007.). Na istom sveučilištu 2014. godine stječe titulu doktora znanosti. Na Sveučilištu u Zadru drži nekoliko kolegija na prijediplomskoj i diplomskoj razini (Antropologija Mediterana, Etnokulturni procesi u Jugoistočnoj Europi, Kulture sjećanja i iskustva temporalnosti itd.). Na Sveučilištu La Rochelle u Francuskoj suradnik je u nastavi na kolegiju RESCUE: otpornost, klimatske promjene i Europska unija. Njegov znanstveni interes vezan je za studije sjećanja, otočne studije i balkanističke studije s posebnim naglaskom na politike i iskustva temporalnosti. Objavio je knjigu *Gdje si bio 1573? Lica i naličja Matije Gupca u praksama sjećanja* (2018). Koautor je i suurednik knjige *Liber monstrorum balcanorum: čudovišni svijet europske margine*. Član je udruge International Small Islands Studies Association (ISISA) i hrvatske udruge Anatomija otoka - centar za istraživanje i razvoj

Ana Perinić Lewis

Dr. sc. Ana Perinić Lewis znanstvena je savjetnica na Institutu za migracije i narodnosti u Zagrebu. Od 2003. do 2022. radila je na Institutu za antropologiju. Diplomirala je hrvatski jezik i književnost i etnologiju na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Na istom sveučilištu doktorirala je s otočnom temom iz područja etnologije i kulturne antropologije. Njezini znanstvenoistraživački interesi vezani su za otočni prostor i otočne zajednice, njihove identifikacije, migracije i stereotipizacije. Provela je kulturnoantropološka istraživanja o identifikacijskim procesima na otoku Hvaru. Sudionica je šest interdisciplinarnih projekata koji su se bavili antropološkim istraživanjima jadranskih otoka. Objavila je knjigu *Otoci otoka Hvara. Pluralizam lokalnih otočnih identifikacija* (2017). Trenutačno surađuje na projektima koji se bave izoliranim ljudima i zajednicama, otočnom etnografijom i suvremenim migracijskim kretanjima na otocima. Članica je udruge International Small Islands Studies Association (ISISA) i hrvatske udruge Anatomija otoka - centar za istraživanje i razvoj.

Sonja Podgorelec

Dr. sc. Sonja Podgorelec znanstvena je savjetnica u trajnom zvanju na Znanstvenom odsjeku za migracijska i demografska istraživanja Instituta za migracije i narodnosti u Zagrebu. Kao suradnica na više znanstvenih projekata bavila se sociološkim aspektima života i zdravlja migrantica, djece u migraciji i povratku, individualnim orijentacijama i sociokulturnim obrascima ponašanja mladih, sociološkim (socijalno-gerontološkim) aspektima starenja stanovništva Hrvatske (posebice starenja otočnog stanovništva) i kvalitetom života. Autorica je ili koautorica pet knjiga od kojih su najznačajnije: *Ostarjeti na otoku – kvaliteta života starijega stanovništva hrvatskih otoka* i *Gradovi potopili škoje – promjene u malim otočnim zajednicama*.

Vladimir Skračić

Vladimir Skračić je rođen 1946. u Murteru. Umirovljeni je profesor Sveučilišta u Zadru. Školovao se u Murteru, Šibeniku, Zagrebu i Zadru. Bavi se toponomastičkim istraživanjima jadranskih otoka. Utemeljitelj je *Centra za jadransku onomastiku i etnolingvistiku* (2003) i voditelj projekta *Onomastica Adriatica*. U okviru projekta uredio je osam toponomastičkih monografija o zadarskim i šibenskim otocima te Pagu, a pred tiskom je Rab. Pokrenuo je (2008) projekt disperzije sveučilišnih programa na otoke pod nazivom *Arhipelogos*. Zainteresiran je za tradicionalni život na otocima, osobito onaj vezan za pomorstvo i ribarstvo. Utemeljitelj je udruge *Latinsko idro,* koja njeguje način plovidbe drvenim brodom i latinskim jedrom (Murter, 1998). Surađivao je u prikupljanju građe za *Jezični atlas pomorske i ribarske kulture Kvarnera i Dalmacije (JAPRK)*. Objavio je dvije knjige iz toponomastike (jednu na engleskom) i jednu u suautorstvu iz leksikografije (nazivi riba) te više od stotinu znanstvenih, stručnih i popularnih radova. Osobito mjesto među knjigama zaslužuje posljednja: *Kornati kad su bili Kurnati* (2021).

Julijano Sokolić

Dr. sc. Julijano Sokolić nakon pomorske karijere i stjecanja diplome na Strojarskom fakultetu u Ljubljani radio je u brodogradilištu u Malom Lošinju. Bio je direktor tvrtke Lošinjska plovidba – Turizam. Od 1986. do 1990. godine bio je predsjednik Skupštine općine Cres – Lošinj. Magistrirao je na Strojarsko-brodograđevnom fakultetu u Zagrebu, a doktorirao na Sveučilištu u Zadru. Utemeljitelj je Zavičajnog i dobrotvornog društva Sv. Frane Nerezine – New York 1898. u Nerezinama i Katedre Čakavskog sabora Cres – Lošinj u Malom Lošinju. Autor je i urednik niza članaka o cresko-lošinjskom otočju, posebice o povijesti brodarstva, brodogradnje i turizma. Napisao je knjige *Lošinjski zapisi* i *Nerezinski libar*. Jedan je od pokretača lokalnog mjesečnika *Otočki vjesnik*. Bio je dugogodišnji urednik edicije „Otočki ljetopis Cres – Lošinj". Dobitnik je Nagrade za životno djelo Grada Malog Lošinja 2008. godine.

Nenad Starc

Dr. sc. Nenad Starc emeritus je u Ekonomskom institutu, Zagreb gdje se i nakon umirovljenja bavi regionalnom ekonomikom te strateškim planiranjem. Diplomirao je na Ekonomskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, magistrirao na University of California Berkeleyju USA i doktorirao na Ekonomskom fakultetu u Zagrebu. Posljednjih dvadesetak godina najviše se bavi otočnim razvojem. Objavio je više od stotinu radova u domaćim i stranim časopisima i zbornicima. Uredio je i dijelom napisao knjigu *The Notion of Near Islands – The Croatian Archipelago* (2020). Od 2000. godine povremeno predaje na sveučilištima u Zagrebu, Splitu, Puli i Rijeci. Izlagao je na skupovima o otočnom razvoju na hrvatskim otocima te u Francuskoj, Japanu, Grčkoj, Australiji, Danskoj, na Malti i na Kanarskim, Balearskim i Azorskim otocima.

Godine 1987. sudjeluje u osnivanju i do 1991. vodi Centar za otoke u Malom Lošinju. U razdoblju 1995. – 2006. bio je vanjski suradnik ministarstava RH nadležnih za otočni razvoj. Bio je koordinator izrade i glavni autor Nacionalnog programa razvitka otoka (1997), glavni autor nacrta Zakona o otocima (1999) i nacrta Metodologije izrade programa održivog razvoja otoka (2002). Godine 2006. bio je i metodološki koordinator izrade 25 programa održivog razvoja otoka, a 2017. jedan od autora nacrta novog Zakona o otocima (2018). Jedan je od osnivača nevladine udruge International Scientific Council for Island Development – INSULA. Član je međunarodnih znanstvenih udruženja European Regional Science Association (ERSA) i International Small Islands Studies Association (ISISA) te hrvatske udruge Anatomija otoka.

Sean Turner

Sean L. Turner američki je geograf iz Washingtona D. C. Diplomirao je na Odjelu geografskih znanosti, državne uprave i politike, a magistrirao na Odjelu primijenjenih geografskih znanosti Sveučilišta Maryland – College Park. U razdoblju 2016. – 2017. godine sudjelovao je u otočnim istraživanjima na Ekonomskom institutu, Zagreb kao Fulbrightov stipendist. Terenska istraživanja obavio je na Lastovu u sklopu suradničkog projekta Općine Lastovo, udruge LAG 5 i francuske otočne nevladine udruge SMILO. Član je udruge International Small Islands Studies Association (ISISA) i hrvatske udruge Anatomija otoka. Bavi se problemima priobalnih otoka, posebno položajem malih otoka u administrativnom ustroju nametnutom s kopna. To je i tema njegova doktorskog rada na Geografskom odsjeku Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Otok je, čini se, lako odrediti: dio kopna okružen morem. Putopisci, a i književnici, pogotovo pjesnici složit će se da takvo određenje tek naznačuje malo bogatstvo koje okruženo morem od davnina privlači svojom posebnošću i tajnovitošću. Složiti će se znanstvenici koji se na otocima već odavna bave onim čime bi se i na kopnu, ali s boljim nalazima. Čuje se i da su otoci laboratoriji, to bolji što su udaljeniji od kopna.

Devedesetih godina 20. stoljeća otišlo se korak dalje. Uočena je *differentia specifica* i predloženo je da se istraživanja ponečega na otocima upotpune istraživanjima otoka *per se,* kao takvih. Tako je izronio još jedan otok: nova znanstvena (inter) disciplina. U potrazi za imenom, njezini su začetnici otišli u staru Grčku, izdvojili naziv *nessos* (otok) i predložili *nesologiju*. Uvažavani kao *lokus* istraživanja, otoci su dočekali da ih se nasluti, uoči, a onda i promakne u *fokus* interdisciplinarnog znanstvenog diskursa. Hrabra nova disciplina u svojih je prvih trideset godina izborila mjesto pod akademskim suncem, okupila znanstvenike različitih disciplina, našla se u sveučilišnim nastavnim programima, iznjedrila časopise, knjige, studije, međunarodno udruženje i redovne znanstvene skupove.

Sve to vodi nas izravno kući, na Jadran, na hrvatske otoke. Geografski gotovo u središtu Europe i lako dohvatljivi s kopna, gotovo su u svemu ostajali na margini. sredozemnih povijesnih tokova. Naizgled paradoksalno, preblizu su da bi bili uočeni kao nešto posebno. Prečesto ih se smatra tek ekstenzijama kopna što je očito i u znanosti i u razvojnoj politici čiji nositelji redovno postavljaju cilj *otok = kopno* te predlažu i provode *deinsularizaciju.*

Mnogo se toga na hrvatskim otocima opažalo kao drugačije, svašta osim njih samih, stoga su i danas, uz još uvijek rijetke iznimke, tek lokus znanstvenih istraživanja. Preuzetno zamišljena kao uvod u *nesologiju*, ova knjiga pokušava to prevladati.

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

morepress